

નિવેદન

આપણા દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના સદુદ્દેશથી પતિતપાવન કે. શ્રીમંત સરકાર મહારાજ સાહેબ શ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા સેનાપ્તાસબેલ, સમશેર બહાદુર, જી. સી. એસ. આઈ., જી. સી. આઈ. ઇ., એલએલ. ડી., એઓશ્રીએ કૃપાવંત થઈને બે લાખ રૂપિયાની જે રકમ અનામત મૂકેલી છે તેના વ્યાજમાર્થી “ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા ” રૂપે વિવિધ વિષયોને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે છે.

તદનુસાર આ “ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી ” એ નામનું પુસ્તક, શ્રી. મહેંદ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ, બી. એ. એમની પાસે તૈયાર કરાવવામાં આવેલું તેને ઉક્ત માળામાં ૨૬૪ માં પુષ્પરૂપે, આથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

ભાષાન્તર રાખા. ગ્રામ્ય વિદ્યામંદિર, વડોદરા. તા. ૩-૭-૪૫	} ચા. જ. ત્રિપાઠી } ભાષાન્તરમદદનીશ	{ જ્યો. મા. મહેતા { વિદ્યાધિકારી, { વડોદરા રાજ્ય.
---	---------------------------------------	---

વિજ્ઞાપન

શ્રેયઃસાધક વર્ગના પ્રત્યેક ઉત્સવમાં, અમારી દષ્ટિ, લગભગ આખી ભીંતને રોકતી એક વિરાટ ભવ્ય પ્રતિમા પ્રતિ પ્રેરાતી. શ્રી નૃસિંહાશ્રમના દિવ્ય વાતાવરણથી મહેકતા વિશાળ ખંડને સજીવતાથી ભરી દેતી એ પુણ્યસ્થાન પ્રતિમાના વ્યક્તિવિશેષનું હું પ્રેમપૂર્વક અભિવાદન કરતો ત્યારે મને કલ્પના ન હતી કે ભવિષ્યમાં એ મહાનુભાવ વિભૂતિના ચરિત્રનો અંશ, આ લેખકના નિમિત્ત દ્વારા, લઘુ ગ્રંથમાં આવિષ્કાર પામશે !

ચરિત્રગ્રંથોની દરિદ્રતાના સમયમાં, મહાત્મા પુરુષોના જીવનચરિત્રોની અગત્યનો ચોમેરથી સ્વીકાર થઈ રહ્યો છે. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી જેવા એક 'વર્ગ'ના જ 'લીલાતનુ' નહિ, પણ ભારતવર્ષના સંસ્કારસ્વામીસ્વરૂપ સંત આચાર્યની જીવનલીલાને ઓળખવા - અને આલેખવા, મહાન તપ તથા સાધનાની આવશ્યકતા હોવાનો શિષ્ટ પુરુષોનો મત છે. આચાર્યશ્રી પોતે જ એક પદ્મમાં જણાવે છે કે,

“કોઈ હું રે-શુદ્ધ ગવેરી, પરખે મેરી હિરદા ઢેરી.”

તથા

“કૃતિ જીએ સંતની, ગતિ કોઈ ન જાણે.”

એવો હૃદય અધિકાર મેળવવા, મારાથી એવું શુદ્ધિકાર્ય થઈ શક્યું નથી. છતાં અલ્પ શક્તિ અનુસાર, ઇષ્ટસહાયતાથી, આચાર્યશ્રીની સિદ્ધાન્તશ્રેણીનું સંદેશવહન કરવા આ પુસ્તકમાં યત્નક્રિયા અર્પણ

થયો છે. દિવ્ય વિરાટ વ્યક્તિત્વને પરિમિતતામાં વ્યક્ત કરવાનું કાર્ય દેવળ અશક્યવત્ છે, એ સ્પષ્ટ છે. તેથી વિવિધ કોટિના વાચકો સમુદાય દૃષ્ટિથી અન્યનો સપર્ક સાધશે, એવી આશા છે.

જ્ઞાનભાગનો વિવિધ વિદ્યાર્થીમાં નિષ્ણાત પ્રત્યભિચર વિભૂતિરૂપ, પગ્મોપકારક સદુપદેશક અને સદ્ગુરુ તરીકે લોકમાન્ય થયેલા બ્રહ્મનિષ્ઠ શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રીની યશ સિદ્ધિ સુપ્રસિદ્ધ છે. તેથી તેમના સંપર્કથી, શ્રી અબ્બાનાન જ્ઞાની, શ્રી મન સુખરામ ત્રિપાઠી, શ્રી મન્નારામ દેસાઈ વગેરે અનેક સાક્ષર સર્જનોના પત્રો અને પ્રસંગોમાંથી પ્રસ્તુત અન્યમાં ઉદ્ભવેલ - અવતરણો લઈ શકાયા નથી. વળી, આચાર્યશ્રીના વિપુલ વાહુગમયનું વિવરણકાર્ય દુર્લભ છે “ શ્રીનૃસિંહવાણીવિનાસ ”ના ત્રણ ભાગના પછતત્ત્વ પરની એક સ્વતંત્ર પુસ્તિકા આ લેખક ૮. ૧૯૯૮ માં તૈયાર કરી છે. તેથી આ અન્યમાં, આચાર્યશ્રીના સાહિત્યતત્ત્વની સારજૂત સમીક્ષા માત્ર કરવામાં આવી છે, સાક્ષર શ્રી નર્મદાચંકર દેવશંકર મહેતા, “ દિવ્યતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ”ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે,

“ શુભગતી બાપામાં આપણા તત્ત્વજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તનું સરલ પ્રાચીન પદ્ધતિથી પ્રતિપાદન પરમાત્મા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યશ્રી પ્રણીત “ સિદ્ધાન્તસિન્ધુ ” અથવા છે. આ અંથ ચૌદ રત્નમાં બહાર પડવાનો હતો, પરંતુ તે મહાત્માશ્રીના હાથે જો “ રત્નો ” સિન્ધુમાંથી બહાર આવ્યા, અને પછી તેઓશ્રી સ્વરૂપસ્થ થવાથી અન્ય કોઈએ ને પદ્ધતિથી ઉંડો ડૂબકી મારી ગ્લ બહાર લાવવા અયત્ન કર્યો નથી. ”

તદુપરાંત, શ્રીમાન વિશ્વવંશ, શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાન અને એપ સાધક વર્ગ એ સ્વતંત્ર અન્યોના વિષયો હોય, તે તથા તેઓનાં

વિસ્તૃત સાહિત્ય સંબંધી, આ ગ્રંથમાં માત્ર અંગુલિનિર્દેશ કરીને જ સંતોષ માન્યો છે. અનુભવી વિદ્વાનો તરફથી, આ વિષયમાં વિશેષ ઊંડાણપૂર્વક કાર્ય સધાય તો જનતાને તે પરમ ઉપકારક થઇ પડશે.

આચાર્યશ્રીના આત્મસખા સાધકશિરોમણિ શ્રી છોટાલાલ માસ્તર સાહેબે (શ્રી વિશ્વવંદે), અને શ્રદ્ધામૂર્તિ અનન્ય સાધક શ્રી નગીનદાસ સંઘવીએ, ‘ મહાકાલ ’માં અનુક્રમે, “ શ્રીનૃસિંહલીલામૃત ” તથા “ શ્રીત્રેયઃસર્વસ્વ ” નામની લેખમાળાઓ રજૂ કરી હતી. તે અપૂર્વ પણ અપૂર્ણ નિબંધયુગ્મનો મેં આ પુસ્તકમાં યથોચિત ઉપયોગ - ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષમાં, વિદ્વાન કવિ શ્રી સંઘવીજી પાસેથી સમાગમ, વાર્તાલાપ, હસ્તલિખિત સામગ્રી વગેરેનો જે લાભ મને મળ્યો હતો તે અમૂલ્ય છે. ખેદ એટલો જ કે આ ગ્રંથનાં લગભગ પોણાભાગનાં હસ્તલિખિત પૃષ્ઠો વાંચી - સાંભળી સંતોષ દર્શાવી, કેટલીક મૂલ્યનાઓ આપનાર શ્રી સંઘવીજી અને મારા પૂ. કાકા શ્રી સુનીલાલ દેસાઈ, રથૂળ દષ્ટિએ પ્રસ્તુત પુસ્તકનું પ્રકાશન નિહાળવા, આજે નિવૃત્તિમાં નથી ! આ સ્થળે, હું તેઓની સ્નેહપૂર્વકની સહાયતાની, તથા અન્ય સાધકો અને સર્જનોએ પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ રીતે સહાનુભૂતિપૂર્વક કરેલી મદદની ઉપકારકતાનું મૂલ્ય શબ્દોથી આંકી શકું તેમ નથી !

મારા કાર્યમાં પ્રેમપૂર્વક પ્રોત્સાહન રેલવા માટે સાક્ષરવર શ્રીયુત રમણુલાલ વ. દેસાઈનો તથા તત્ત્વજ્ઞ વિદ્વાન કવિ શ્રી કૌશિકરામ વિ. મહેતાનો, પૂજ્યભાવે મસ્તક નમાવ્યા સિવાય, હું બીજી કંઈ રીતે આભાર માની શકું ? આ પુસ્તકની આખી ય પ્રત, મુદ્રણોચિત થતાં અગાઉ, જે વાર તપાસી જવા તથા પ્રેમપૂર્વક પ્રસ્તાવના લખવા માટે, મુરબ્બી શ્રી મહેતાની મારા પ્રત્યેની મમતાને હું કદિ વિસરી શકું તેમ નથી...જ્ઞોકોનો

હિપયોગ કરવા દેવા માટે, વર્ગના વર્તમાન આચાર્ય
પૂ. શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યના પણ અમે ઝાણી છીએ.

અંતમાં, સત્વ-તત્વશીલ શ્રેયસ્કર જીવન - સાહિત્ય પ્રતિ,
અભિરુચિ અને જિજ્ઞાસા જાગ્રત તથા અભિવૃદ્ધ કરવામાં, આ
ચરિત્રગ્રન્થ, મારા જેવા કોઇ અધ્યાપિકારીને પણ પ્રેરણાનિમિત્તરૂપ
થઇ પડે, એવી આશા અસ્થાને નહિ જ ગણાય.

વડોદરા.
જયેશ્વર પૂર્ણિમા, ૨૦૦૦ } મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઇ

પ્રસ્તાવના

નવલકથા તથા ટુંકી વાર્તાના વાચન તરફ ઢળી પડતા યુવકોના ચરિત્રના સમતોલપણા માટે જીવનચરિત્રોની ખાસ આવશ્યકતા છે. જીવનચરિત્રસાહિત્ય જાદુઈ અક્ષરવાણું હોય છે. કામળિયાના જંતુથી એક જ કલાકમાં દરદી નિઃપ્રાણ થઈ ગયાના દાખલા છે, તે જ પ્રમાણે મહાપુરુષના જીવનચરિત્રના પ્રભાવથી થોડી જ ક્ષણમાં અસાધુનું સાધુમાં પરિવર્તન થઈ ગયાના ઉદાહરણો છે.

આમ હોવાથી જે વિદ્વાન સાહિત્યમાં એક સારા જીવનચરિત્રનો ઉમેરો કરે છે તે સમાજનો સાચો ઉપકારક છે. તેમાં પણ હિંદના પરમ ધનરૂપ સંત કેટિના કેાઈ પુરુષની જીવનકથા સમાજ સમક્ષ રજૂ કરનારનું ઉપકારકપણું - કેટલાયગણું વધી જાય છે.

ત્રેયઃસાધકઅધિકારીવર્ગના સદ્ગુરુપ્રવર મહાપુરુષ, અક્ષવિહારી અક્ષીભૂત શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું જીવનચરિત્ર લખી સાહિત્યકાર શ્રીયુત મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ દેસાઈ, એમણે ગુર્જર જનસમાજ ઉપર નાનોસૂનો ઉપકાર કર્યો નથી. આ સંબંધમાં શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાના ગુણ્ય સંચાલકોનો ઉપકાર વિશેષે કરીને અશંસાપાત્ર છે.

સદ્ગુરુશ્રી પ્રત્યેક ઉત્સવ પ્રસંગે અરખલિત વાગ્ધારાથી સુમધુર તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરતા; ઉપરાંત અનેક પંડિતો સાથે મહત્ત્વની ચર્ચાના અનેક વ્યતિકરો જનતા; તથા દિવસે દિવસે સૂક્ષ્મ વ્યવહાર અને પરમાર્થપ્રસંગો કંઈ ને કંઈ જન્યા જ

કરતા - આ વિપુલ સામગ્રીનો અભાવ આજે શ્રેયઃસાધકોને બહુ જ સાથે છે. છતાં પણ ઉપલબ્ધ સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી, કવિશ્રી કુમાર ૫૦૦ પાનાં ઉપરનું સુંદર જીવનચરિત્ર લખી શક્યા છે એ એમની કલમની કૃતજ્ઞતા બતાવવા બસ છે.

શ્રી કુમારનો શ્રેયઃસાધક વર્ગ સાથેનો સંબંધ એમના પિતા તથા કાકાના સમયનો આશ્રય આવે છે. સદ્ગુરુશ્રીનું દર્શન એમને નહિ થયલું, છતાં તેમના પ્રતિ એમનો પૂજ્યભાવ કોઈ પણ સાધકને ધન્યવાદ અપાવે એવો છે.

એમની ભેખિનીનું સામર્થ્ય આદિથી અંતઃસુધી સુરપષ્ટ જણાઈ આવે છે. ગંભીરતાસહિત સરળતા, વિસ્તારસહિત સંક્ષેપ, તદ્વપતાસહિત તટસ્થતા, બળ્યતાસહિત સુકુમારતા, ઔઠતાસહિત મુદ્રેતા - શૈલીનાં આ ઉત્તમ તત્ત્વો વાચકને શ્રી કુમારની કૃતિમાં રચે રચે જણાયા વિના રહેશે નહિ. એમની પ્રતિભાનાં પ્રકાશક અધિક ઉદાહરણો ન આપતાં, અત્રે એક જ અવતરણ મુરતું છે:

" એમણે (શ્રી છોટાલાલભાઈએ) ધાયું હોત તો અઢળક ધન, કીર્તિ વગેરે પ્રાપ્ત કરી, દુન્યવી જાગી ઉઠ્ઠીવળ કારકીર્દી સિદ્ધ કરી શક્યા હોત. કેવળ તેમનો તેજસ્વી કલ્પમના સામર્થ્યથી જ, તેઓ ચબ્દોની અર્થમૂલ્યક શેતરંજ પર માનવમેદનીને રમાડ્યા કરત. પરંતુ પાર્થિવ પ્રજોબનોથી પર રહેતું જીવન, સમર્થ જીવનસ્વામી શ્રી રસિંદાચાર્યજીના જીવનઆદેશ સાથે જ એતપ્રેત વળાઈ ગયું અને સાર્થક થયું. " (પાન ૨૮૮).

આનાં સુરમ્ય વાક્યોથી હૃદયંગમ ગદ્ય લખનાર લેખક સદિત્પક્ષેત્રમાં કિમતી ફાળો આપે છે એમાં સંશય નથી. સદ્ગુરુશ્રીના વિપુલ ગદ્યપદસાદિત્યની બાંધ શ્રી મહેન્દ્રકુમારે બે

પ્રકરણો (૧૪-૧૫) માં જે મીમાંસા કરી છે તે તલરપર્શી અને વિશદ હોવા ઉપરાંત એમની વિશાલ દષ્ટિ, વિવેચનશક્તિ તથા પુષ્કળ પરિશ્રમને સિદ્ધ કરે છે. આચાર્યશ્રીના દિવ્ય વ્યક્તિત્વને ન્યાય આપવા શ્રી મહેન્દ્રકુમારે જે પ્રયત્ન કર્યો છે તે શ્લાઘ્ય છે.

સર્વ શ્રેયઃસાધકોના અનુભવ છે કે સદ્ગુરુશ્રીનો સાહિત્યવૈભવ સ્વસંવેદ્ય અને શબ્દાતીત છે, છતાં પ્રાપ્ત પ્રસંગને માન આપી શ્રીયુત કુમાર પ્રતિ બંધુકૃત્ય કરવાના હેતુથી હું થોડું વિવેચન રજુ કરીશ, અને તે દ્વારા ગ્રન્થમાં વર્ણવેલા નીચેના મુદ્દાઓ પ્રતિ વાચકોનું પુનઃ ધ્યાન ખેંચીશ.

૧. સદ્ગુરુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી અવતારી પુરુષ હતા. વર્ગનેા આ સિદ્ધાન્ત જેવો ગૂઢ છે તેવો કઠિન પણ છે. ભાગવતકાર લખે છે — સોઠોનું અને ખાસ કરીને યાદવોનું દુર્ભાગ્ય કે તેઓ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રને ઓળખી શક્યા નહિ; સમુદ્રમાં પડેલા દિવ્ય ચંદ્રના પ્રતિબિંબને માંછલાંએ માંછલું જ માન્યું !

૨. જીવનચરિત્ર વાંચવાથી સમગ્રશે કે નાની વયમાં જ સદ્ગુરુશ્રીને સમવયસ્ક મિત્રમંડળ તરફથી “ આચાર્ય ” પદવી મળી હતી, મિત્રોના આચાર્ય પડેલા, સાધકવર્ગના પછી.

૩. સિદ્ધ પુરુષોની નિષ્કામતાપર ઉપનિષદો તથા ગીતાશાસ્ત્ર ખાસ કરીને ભાર મૂકે છે. સદ્ગુરુશ્રી પૂર્ણપણે નિષ્કામ હતા. વાસનાનો છાંટો ય એમનામાં ન હતો.

૪. ગુરુપદનું અભિમાન એમનામાં લવલેશ ન હતું. એવા અભિમાનને તેઓ ગુરુનું દ્વણ્ય માનતા. “ અમુક મારા શિષ્ય છે ”

એમ એમણે કહિ કહ્યું નથી. “ અમુક આપણે ત્યાં આવે છે ”
એમ એઓ કહેતા.

૫. લૌકિક દષ્ટિએ વિધિસરનો અભ્યાસ અતિ અદ્ય હતો તેઓ ગાનના મહાસાગર હતા. .

૬. પ્રકરણ ૬ સર્વધર્માં જથ્થાતવાનું કે, કોઈપણ વ્યક્તિને પોતાના દીક્ષાદાતા ગુરુરૂપે પોતે સ્વમુખે જણાવી ન હતી, — અનેક સંતોનો સમાગમ એમણે તે નાનપણથી જ કર્યો હતો.

૭. તેઓથી સાદાઈની મૂર્તિ હતા. સ્વરૂપાવસ્થાનને દિવસે જ આશ્રમના પાછળના ભાગમાં દાદરની દુરસ્તીના કડિયા-કામમાં પોતે જાતે રોકાવતા હતા. પરમ પૂ. શ્રી હિપેન્દ્રાચાર્યના હિપનયન પ્રસંગે ખતોનાં કડિયામાં પોતે સ્વદસ્તે દીવેલ પૂરતા હતા. એવાં તે અસંખ્ય હિદાદરણો છે.

૮. સિદ્ધિ તથા ચમત્કારના સદ્ગુરુશ્રી કદર વિરોધી હતા, છતાં વખતોવખત એમનું અપરિમિત વાતસલ્ય એમના સંયમ પર જમ મેળવતું. સદ્ગુરુશ્રીનો મદાન ચમત્કાર એ કે સાધકોનાં હૃદય એમને કરામલકવલ પ્રત્યક્ષ હતાં.

૯. સંન્યાસને તેઓ સમાજપ્રતિ મદામયંકર જવાબદારી રૂપ માનના; ગૃહસ્થરૂપે સંયમી જીવન ગાળવાનો તેઓ ઉપદેશ કરતા.

૧૦. સદ્ગુરુશ્રીનો સર્વ પ્રતિ મદામંત્ર એ હતો કે

“ હંદરમરણ કરતા પ્રસન્ન રહેશો. ”

નિરંતર રમરણ કરનારને પરમાત્મા સુલભ છે એમ ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણનું વચનામૃત છે.

૧૧. વિદ્યાની મહારાણી અધ્યાત્મવિદ્યાના અતિ સરલ, અતિ મધુર, અતિ સમર્થ ઉપદેશથી તેમણે શ્રેયઃસાધક વર્ગને કૃતાર્થ કર્યો, અને મૂળરાત્રી સાહિત્યને અતિ મૂલ્યવાન રાણુગારથી દેદીપ્યમાન કર્યું.

રામદેવવિના ગુણુમાલી દષ્ટિથી લખાયેલા આ ઉત્તમ જીવનચરિત્રનો ધેરધેર અભ્યાસ થાયો એ મારી આંતરિક ઇચ્છા છે.

અમદાવાદ
નિજંલા એપ્રિલ, ૨૦૦૦ } કીશિકરામ વિમ્લહરરામ મહેતા

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	પૃષ્ઠાંક
વિજ્ઞાપન	૬
શ્રી. કો. વિ. મહેતાની પ્રસ્તાવના	૯
પ્રકરણ ૧ હું : જન્મ.	૧
„ ૨ હું : શિક્ષણ અને સંસ્કાર.	૩૭
„ ૩ હું : સમાગમ.	૬૯
„ ૪ હું : શાળા - સમાજની પ્રવૃત્તિ.	૮૫
„ ૫ હું : વાઙ્મયવહાર.	૧૦૯
„ ૬ હું : શ્રી મોહનસંવદ્ધપણ.	૧૩૭
„ ૭ હું : સુરતથી પ્રયાણ.	૧૭૮
„ ૮ હું : ત્યાગ - સંન્યાસ.	૨૧૧
„ ૯ હું : વર્ગવિચાર.	૨૩૨
„ ૧૦ હું : વર્ગવિકાસ અને શ્રી વિશ્વવંદ્ય.	૨૫૪
„ ૧૧ હું : વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્યસેવા.	૨૬૬
„ ૧૨ હું : સ્વધર્મપાલન.	૩૩૨
„ ૧૩ હું : ગૃહકુટુંબ.	૩૭૪
„ ૧૪ હું : સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન (પદ).	૪૦૩
„ ૧૫ હું : „ „ (ગદ્ય).	૪૩૬
„ ૧૬ હું : સ્વરૂપાવસ્થાન.	૪૬૨

શ્રીનૃસિંહાય નમઃ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પ્રકરણ ૧ છું

૪૨૨

વૃક્ષસાડ પાસેના એક નાનકડા ગામની, ગરીબ ઘરેથી સોહામણી દીસતી શેરીવા એક સામાન્ય મકાનના પટાંગણમાં, શ્રીકૃષ્ણની ધૂનનું મધુરું વાતાવરણ જામી રહ્યું હતું. ન તરુણ ન આઘેડ કહી શકાય એવા દેહના પૌરુષ ભર્યા હાથની કામળ અંશુલિ-એનો સ્નેહાળ સ્પર્શ, છુપી અને તારના અન્યોન્યના સ્નેહપૂર્ણ સંયોગને સજીવન બનાવી રહ્યો હતો. દિવ્ય સંગીતના ઋણુકારથી વાતાવરણમાં મનોરમ સુરખી પ્રસરી રહી હતી. તેમાં ઢાલકે પણ પોતાની શક્તિથી પૂર્તિ કરી.

મધ્યમાં ખેડેલા તંબુરાવાળા મુખ્ય પુરુષે ધૂન ઉપાડી, ધીમે ધીમે જમાવી. તાલ, લય અને ભાવની રસિકતા જાળવી, સમૂહમાંની દરેક વ્યક્તિ ધૂનને સહર્ષ ઝીલતાં, વ્યક્તિગત ભાવસર્જન સામુદાયિક બનતાં સવિશેષ ચમત્કારયુક્ત લાગ્યું. આનંદથી સૌ કોઈ ડોલવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે ગાયનવાદનની ગતિ વધતાં અને ભાવની તન્મયતા સિદ્ધ થતાં મનોહર સુરગંગામાં સૌ કોઈ એકબીજાની હાજરીને પણ ભૂલી ગયા. ભજનનાંદ લૂંટનારા આ ભાવિક સમુદાયમાં સક્રિય ભાગ લેતી જોડેનોનો, એકઠા અવાજમાં સ્પષ્ટ આગળ તરી આવતો ઉચ્ચ તીવ્ર સ્વર વાતાવરણમાં મોહક મધુરતા વધારતો હતો. તેમના

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

કેમક કરોમાં નિયમિત રીતે તાલ આપતી મંદિરાની જોડ વિશેષ મંજુલતા પ્રસરાવી, ધૂનની સારી જમાવટ થવામાં સદાય કરતી હતી. મોટાંઓની બંધ આંખો દેખીને અનુકરણ કરવાને દેવાયેલાં નાનાં બાળકો પણ આંખો બિલાડવાની મનોવૃત્તિ રોકીને, ધૂનના શબ્દોનું જોરશોરથી ઉચ્ચારણ કરી રહ્યાં હતાં.

કીર્તનાનંદમાં અસ્ત ખની ખાન જૂલેલા આ માતૃમંડળને ખ્યાલ પણ ન હતો કે દાર આગળ સરકારી પટાવાળો હાથમાં 'તુમાર' લઇને 'ટલાટીસા'બ'ની જૂઓ પાડી રહ્યો હતો. બે ત્રણ જૂમ પાડ્યા પછી, તે પણ 'સા'બ'નું આહ્વાન કરવાને બદલે ધૂનના પવિત્ર શબ્દો રટવામાં એકરસ થવા લાગ્યો. એનું ધ દિલ થોડી વારમાં ડોર્લવો લાગ્યું. મજનનાંદમાં એની વૃત્તિઓ વિક્ષેપ પાડવાને બદલે મજનનાંદનું મોજન કરવા લાગી.

ત્રીસેક મીનીટ પછી, સૌ જાગૃત થયા; ખરી જાગૃતિમાંથી કહેવાતી જાગૃતિમાં સાવધ બન્યા. કોઈનું ધ ખ્યાન છેક આંસુ ભૂંછતા પેલા પટાવાળા તરફ જાય, તે પહેલાં તે 'ટલાટીસા'બે' કેદારનો આરોહ અવરોહ લીધો. 'પકડ' માંડને તંબુરાના સાદ સાથે તાલ મીલાવતો દોલકનો ધમધમ તાલ ચોપાસ ગસરી ચૂક્યો. હુકમ લઇ આવેલા સંદેશવાહકે સંદેશ આપવાનું માંડી વાળ્યું, અને પેલાના મનને સાંબના કેદારનો સંદેશ શ્રવણ કરવાનો હુકમ કર્યો. નરસિંહ નાગરને વરેલો કેદાર. તલાટી સાંબ પણ નાગર હતા. તેમના મુખેથી તેમનો પ્રિય કેદાર નીકળતો ત્યારે સૌ જાણતાં કે આજના કીર્તનનો આ પૂર્ણવિરામ. પરંતુ તેથી તેમાં 'અચ્યુત' કેશવમ્'ની ઉતાવળ ખરી શુષ્કતા ન હતી. તલાટીનું કેદારકવન એટલે અપ્પરાત્રિ પર્વતના સમસ્ત કીર્તનપત્રનું અવજૂયરનાન. કલાકોની

બજન - ધૂન અને કથાસમાગમથી સર્જેલા આનંદમહાલયનું કનક-
શિખર એટલે તેમનો કેદારો. તેમના કેદારમાં સામુદાયિક બજન-
ધૂનથી ય વિલક્ષણ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની નિબનંદની દિવ્યતા અને
ભાવચમત્કૃતિની ભવ્યતા હતી. કેદાર છૂટે અને કલાકોથી બેઠેલા સ્ત્રી
પુરુષોની ઘેર જવાની ઉતાવળ કેમ ના થ'ભે ! કાંઈક પવિત્ર નશીલ
સંદેશે સંભળાવવા આવેયો સિપાઈ પણ ધૂનમગ્ન બની, અધીરાઈ
ત્યજી, કેદારશ્રવણથી આર્દ્ર બની રહ્યો. સંગીતસુધાથી તૃપ્ત થઈ,
કેદારના અંતે આરતિ કરી, આનંદથી પ્રભુપ્રતિમાને અને પછી
તલાટીસા'બને પગે પડી, તેણે હાથમાંના પત્ર નિવેદનમાં ધર્યો.

પ્રસન્નતાથી દીપ્તિમંત બાસતા પ્રખુલ મુખે, હસ્તપત્રના હુકમને
સાંભળી મ્હાન બની જતાં દેખાયાં. અંદ્ર અસ્ત થતાં કુમુદપાંખડીઓ
સંકોચાય તેમ બજન કરવા નિત્ય ભેગી મળતી ટલાટીસા'બની મુહુર-
મંડળી, શ્રી. દુર્લભરામજીની કડોદ બદલી થયેલી બાણીને, સ્તબ્ધ
થઈ ગઈ.

‘ નરસિંહ મહેતા જેવા ભોળિયા તેવા જ દુર્લભરામજી !
પરગણુ, ખિયારા. સંત પુરુષના સમાગમનો વિયોગ કેમ સહાશે !
આ બધો આનંદ હવે બંધ પડશે ! ’...વિગેરે વિચારોથી સૌનાં
હૃદયનું હીર લૂંટાઈ ગયું હોય તેમ સૌ એકબીજાનાં સામું બાળ
રહ્યા. ‘ પવિત્ર કર્તવ્યપરાયણ અને સહધર્મચારિણી મહાલક્ષ્મી-
બહેનનો સહવાસ સર્વને દુઃખમાં પણ કેવો આશ્વાસનરૂપ હતો. ’
તથા ‘ મહાલક્ષ્મી તો સાક્ષાત્ લક્ષ્મીનો જ અવતાર ’—એમ કહી,
સ્ત્રીઓ દુર્લભરામજીના સ્વર્ગ સમા સુખી સંસારનો યસ ગાઈ, તેમના
વિરહના વિચારે અશ્રુ લાવતી હતી. દુર્લભરામ અને મહાલક્ષ્મીબાએ
સર્વે સ્ત્રીપુરુષોને વિકલ ચિત્ત ન કરવા સાન્ત્વન આપ્યું.

x

x

x

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“ વિધિની કલા અકલિત છે. સૌ સારા માટે થાય છે ”
એમ કહેનાર અને માનનાર શ્રી દુર્લભરામજી, તેમનાં પત્ની શ્રી-
મહાલક્ષ્મી તથા ચાર પુત્રો અને પુત્રી સહ કુટુંબમાં આવી વસ્ત્યા.
વલસાડમાં તેમને સંભારનારું મોટું રોહીમંડળ, તેમના વિના
અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયું.

પુરાણપ્રસિદ્ધ પવિત્ર ‘ સુર્યદેહા ’-તાપી નદીના તીર્થધામ
અનેકા એક શાંત-મનોહર કિનારા ઉપર શ્રી હંતેશ્વરી * માતાનું
મંદિર-હાથ તો જીર્ણ સ્થિતિમાં-છે. તે મંદિરથી એકાદ કોશને
અંતરે કોટ (કુલોદય) નામનું નાનું પણ કુદરતી સૌન્દર્યથી
સોલામણું, ધાર્મિક જનોથી વસેલું ગામ છે. કોટાદમળો તાપીને કાંઠે
કઠિ કેટલાંય રમ્ય સ્થળો, શિવાલયો આવેલાં છતાં, બ્રાહ્મણોનો
અને યાત્રાળુઓનો મોટો ભાગ, ‘ મનની કામનાઓ પૂર્ણ કરનારા ’
મનાતા શ્રી મનકામેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાં બીડ કરતો હતો.
ભોજાનાથ શંકરનું ભોળિયું સ્વરૂપ તેમાં સાક્ષાત્ બિરાજતું, એવી
શ્રદ્ધાળુઓની નિશ્ચલ ભત્તિ હતી. તટસ્થિત પુષ્પક્ષેત્રોમાં અવરનવર
આવી રહેતા સાધુમહાત્માઓના સમાગમથી, તથા શ્રી મહેશ્વર અને
શ્રી જગદંબા માતરેશ્વરીના મંદિરોથી, નદીકિનારે પણ આધ્યાત્મિક
રસ રેલાતો. તાપીમાં સ્નાન કરી, ‘ તટ ’ ઉપર સન્ધ્યા ગાયત્રી છંદ્યાદિ
નિત્ય કર્મ આટાપીને, જે તેજસ્વી બ્રાહ્મણો રાજ નિયત
કરેલા સમયે શ્રી મનકામેશ્વર મહાદેવના મંદિરના ધુમ્મટને
ઠગમઃ શિષ્યાયના અજ્ઞપાજ્ઞપથી બરી રેતા અને અભિષેક પૂજા, અર્ચો
સ્તોત્રારતિથી સાંજડરની પ્રસન્નતાને આવાહન કરતા; નેત્ર બંધ કરી,

* પૂર્વે હંતાન- ૧ નામનું સુંદર સમૃદ્ધ સદેર દોવાની લોકાકિતમાં
માતમંદિરના અવરજવો ઘનિદાસ અભિંત રહેલો દોવાનું જણાય છે.

ધ્યાનયોગમાં પાછા લીન થતા. સમાધિસ્થ સ્થિતિમાં તેઓ બેઠા હોય, સારે શિવદર્શને આવનાર ઇતર ભાવિક જનો જાણે ભૂલાવામાં પડતા કે શિવના કરતાં આ બે જણની સ્થિરતા વિશેષ આકર્ષક લાગે છે ! મનકામેશ્વરના પુણ્યસ્થળનો મહિમા અનેક કારણોથી સવિશેષ હોવાથી, શિવરાત્રિ, અધિકમાસ, ચાતુર્માસ વિગેરે સમયમાં, ત્યાં અસંખ્ય યાત્રાળુઓ, મુનિવરો, સંન્યાસીઓ તથા બ્રહ્માનંડ મહાત્માઓની ઠઠ જામતી. લોકો આ પ્રસંગે દર્શન-કથાનો લાભ લેવાનું ચૂકતા નહિ. પેલા બે બ્રાહ્મણો પણ નિત્ય ઉપાસના કરવા ઉપરાંત, તત્ત્વવિદ્ મહાત્માઓનો સમાગમ કરવાનું ચૂકતા નહિ.

એક સમયે જીવન્મુક્ત મનાતા એક સમર્થ મહાત્મા-દક્ષિણમંથી- આ સ્થળે પધારતા, સવાર સાંજ રોજ દર્શનાર્થે માનવમેદની એકઠી થવા લાગી. મૌનવ્રતી મહાત્મા અમુક નિયત સમયે જ સત્ત્યતનને પોષક એવા વાર્તાલાપને માટે અવકાશ આપતા. કડોદથી નિત્ય આવતા બે વિપ્રોએ આ સાધુમહાત્માનો સંગ વધારવા માંડ્યો. મૌનભંગના સમયે પ્રથમ વચનામૃત અવલુ કરવાને ભાગ્યશાળી આ બે વ્યક્તિઓ પ્રતિ સંતની અમૃતદષ્ટિ પડતી. બન્નેની જિજ્ઞાસા અને દીનવૃત્તિએ મહાત્માના અનુગ્રહને પ્રેર્યો. ઠરેજ અને શાત પ્રકૃતિના તક્ષાદીના સંસ્કારી હૃદયના ધૈર્યથી તેઓશ્રી ખૂબ સંતુષ્ટ હતા. તેના સહચારી વિપ્રની અધીરાઇ, પ્રશ્નપરંપરા ચૂકવાની તીવ્રતા તથા નિજ મત માટેનો દુરાગ્રહી હઠ વિગેરે બાળાને મહાત્માને તેના માટે સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થતી કે ' અરેરે ! આ જીવ જિયારો તેના દુરાગ્રહનો ભોગ જનશે. બાકી હૃદય કેટલું શુદ્ધ છે ' "

■ મહારાજ ! હું રોજ જે મૂર્તિની ઉપાસના કરું છું, તેણે આજે મારા પર અનુગ્રહ કરવા માટે સ્વપ્નમાં દર્શન દઇ, આજી

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

દીધી કે આજથી મારે તે મૂર્તિની વિધિપૂર્વક પૂજા કરવી નહિ. ”
એક દિવસે પેલા દુરાગ્રહી બ્રાહ્મણે અચાનક નિવેદન કર્યું.

“ જોવો ઇશ્વરો આદેશ. તો તું તેમ કર. ”

“ ના સ્વામીજી ! દીધ સમયથી વિધિસર સેવેલા દેવની પૂજા બંધ કરવા મારે આત્મા ના પાડે છે. ”

“ પણ, ક્યા દેવની મૂર્તિ છે ! ”

“ વક્રતુંડ ગણપતિજીની. વિધિપૂજા ચાલુ રાખવાનો મારો આગ્રહ જોઈને, ફરી ફરી તેમણે સ્વપ્નસંકેતથી સૂચવ્યું છે કે સુખની ઇચ્છા હોય તો મારે અવિધિસેવા શરૂ કરવી. ”

સ્વામીજીએ શાસ્ત્રવિધાનો ટાંકી બ્યવહારદક્ષતાથી, તે બ્રાહ્મણને બહુ સમજાવ્યો. પણ તે તેના નિશ્ચયમાંથી ડગ્યો નહિ, પણ તેમની જોડે શાસ્ત્રાર્થ કરવા લાગ્યો. સ્વામીજીએ તેના હાર્દને પોષ્યો નહિ. આ બ્રાહ્મણની શિષ્યત્વને જાગે નહિ તેવી ગેરવર્તાણુક માટે પેલા વિવેકી વિપ્ર દલાદીએ એક દર્શાવી સ્વામીજી પાસે મારી માગી.

વખત વહેતાં, પેલા બ્રાહ્મણના એક પછી એક ત્રણ પુત્રો પંગત્ય પામ્યા. તેની સંપત્તિનો પણ ક્ષય થયો. સરકારી તલાટીએ તથા પરાપકારી સ્વામીજીએ તેને ગણેશજીની વિધિપૂજા છોડી દેવા ખૂબ સમજાવ્યો. પણ તેણે ગણકાસ્યું નહિ. પોતાના હાથે, સ્ત્રીના શ્રમને અગ્નિચંદ્રકાર કરવાનો પ્રસંગ પણ તેને પ્રાપ્ત થયો. આખરે તે પણ મદાગત્વથી પીડાવા લાગ્યો. દ્યાર્દ્ર મદતે ખ્યાનથી સર્વ વાતનું રદરપ ગળાવી લીધું. તેમણે શ્રી. દુર્લભરામ તલાટી અને તેમના ગણપતિપૂજક રનેહીને બોલાવી એકસાથે ઉપદેશ કર્યો; અને પેલા નવમ્પાંડિત વિપ્રને કહ્યું.

“ બેટા ! દૈવી બાળતો સંબંધમાં આવી ટેક કામની નહિ. બલે, તારા તપનું ફળ તને મળી ચૂક્યું છે તે હું સારી રીતે જાણું છું. પરંતુ મૂર્તિની તું શી વ્યવસ્થા કરીશ ? ”

“ બાપજી ! આપ આજ્ઞા કરો તે પ્રમાણે હું કરું. ”

“ આ તારા મિત્ર દુર્લભરામ બાવિક હોય તેમને ત્યાં દેવગૃહમાં પૂજનપાઠ ક્રિયાકાંડ સારી રીતે ચાલે છે. તારી મરજી હોય તો મૂર્તિ તેમને ત્યાં પધરાવી આવ. ”

“ આપની આજ્ઞા મને ગમી. પણ વિધિપૂજા મને સહી નથી તેનું શું ? ”

“ દુર્લભરામ ! તમે તમારા સેવામંદિરમાં બીજા દેવો સાથે આ ગણેશજીને પણ પધરાવજો. વિધિસેવાનો સ્વીકાર થતો નથી તો પછી તમે પણ એવો આગ્રહ ન રાખજો. બે છાંટા જળચંદનના ગણેશજીને પણ છાંટજો. ”

અને ઠાઠ પ્રુષ્ઠ દિવસે, દુર્લભરામજીએ તેમના માંદા મિત્રને સાંધી બોખલા ગણેશની મૂર્તિને પોતાના ઘરમાં અવિધિસર પધરાવી. અને ત્યાર પછી થોડા જ સમયમાં દુર્લભરામજીના મિત્રે ગણેશજીના ધ્યાનમાં જ વૃત્તિને સ્થિર કરતાં, આ સ્થૂળ દેહનો ત્યાગ કર્યો.

મિત્રમરણનો આ દુઃખદાયક પ્રસંગ વીત્યા પછી પણ, શ્રી દુર્લભરામજીનો પૂર્વોક્ત નિત્યક્રમ તો ચાલુ જ હતો. પર્વણી, પૂર્ણિમા, અમાસ આદિ પવિત્ર તિથિઓએ તેઓ સહકુટુંબ મનકામેશ્વર મહાદેવમાં જતા. એક સંધ્યાકાળે, પતિ-પત્ની બન્ને શ્રી. મહેશ્વરનું પૂજન અને ધ્યાન કરી, પેલા સંત પામે સત્સંગની અપેક્ષાએ બેઠા.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

કલાકેક કીર્તનપ્રસંગ આત્મા પડી, સધળા લોકો ધર તરફ પ્રયાણ
કરી ગયાં. શ્રી. દુર્લભરામજીએ પણ પ્રણામ કરી વિદાય માટે મુક
નિવેડ - સંખેત્યો. મદાત્માએ પ્રસન્નમંલીર વદન કરી, હાથથી
આસન પર બેસી જતા સૂચન કયું. ઘેર જતા ગેજા થયેલાં પ્રેમાળ
પતિપત્ની સંતને પ્રણામ કરી પાઠાં બેસી ગયાં.

“ બાપજી ! આત્મા ? ”

“ ખાસ કંઈ ઉતાવળ છે ? ”

“ ના, અધારું વધુ જાણ છે ને ? ”

“ જનતમાં અધિકાર સિવાય બીજું છે શું ! ” મદાત્માએ
તત્ત્વને રૂપરૂપ કયો.

“ મદારાજ ! અમ સમા પામર છવો તો અવિદ્યાના આવ-
રણથી અધિકારમાં જ અટવાઈએ છીએ. આપની કૃપા એ જ
અમારો માટે ભવતગ્લનું મોટું અવનંબન છે. ” દુર્લભરામજીએ
નિઃકપટ બાવે નિવેદન કયું.

“ અધિકારમાં પ્રકાશની રેખા દોરના કોઈ નદિ હોય,
દુર્લભરામ ! ”

“ દયાળુ પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોણ અમર્શ છે, બાપજી ! ”

“ હા, પણ પરમાત્માનો પ્રકાશ માપના ઘેર અધિકારની
વચ્ચે મોનાનું તેજસ્વ્ય ન આદરી શકે ? ”

“ એ તો પ્રભુની ઈચ્છાની વાત છે ને ! આપ સમાન
મદાનુભાવ સંનિર્ગમ અમને એ પ્રકાશપુંજની તેજસ્વીતાની આછી-
પાતળી ઝાંખી કે કોઈ વાગ, આપણીની કૃપાથી થયા કરે છે.
આપ તો દયાળુ ના, અમરન ! ”

“ દુર્લભજી ! પ્રભુનો એ દેવી પ્રકાશ તમારા પવિત્ર ગૃહ-મંદિરમાં પધારે તો ? ”

“ શું બોલ્યા, મહારાજ ! અમારા એવાં કર્યો... ”

“ ના, ના, દુર્લભરામ; હું સત્ય કહું છું. આ માતાજી પૂર્વજન્મના સંસ્કારી અને તપસ્વી યોગિનીસ્વરૂપ છે. અને તો તેમાં જન્મદંબાની સાક્ષાત્ વિભૂતિનાં દર્શન થાય છે ! ”

“ અમને દોષમાં ન નાંખો, બાપજી ! અમે તો તમારાં દાસ છીએ. ” શ્રી. મહાલક્ષ્મીબહેન નમ્રતાથી બોલ્યાં.

“ મને તમારું બાવિ અતિ ઉજ્જવલ જણાય છે. તમે બન્ને ભક્તિપરાયણ અને પ્રામાણિક હૃદયનાં છો. તમારું વર્તન પણ શુદ્ધ અને સંભાવિત છે. તેથી તમારા સદ્બાળ્યને સૂચક બે શબ્દો કહેવાનો મને દેવી સંકેત પ્રાપ્ત થયો છે, તે મુજબ તમને જણાવું છું કે આ પવિત્ર માતાના ઉદરથી આપને ત્યાં દૂંધ સમયમાં અનેકના કલ્યાણનું કારણ એવી ઐશ્વર્યના ઉદધિરૂપ મહાન વ્યક્તિનું પ્રાકટ્ય થશે. તેનાં માતાપિતા હોવાનું સદ્બાળ્ય હોવાથી, તમે અને તમારું કુલ કૃતકૃત્ય થશે. ”

સ્વામીજીએ તત્ત્રિમિત કર્તવ્યપાલનના નિયમો બતાવ્યા, અને બીજો ઘણો ઉપદેશ કરી, “ કાંઈ પૂછવું છે હજી ” એવો પ્રશ્ન કર્યો. એટલે દુર્લભરામજીએ સહજ સંકોચ અને આનંદ આણી કહ્યું:

“ અમે તો અલ્પમતિ સાધનહીન છીએ. આપની કૃપાથી થોડો સંતસંગ કરી જાણીએ છીએ. પરંતુ અમારા પુણ્ય-શ્લોક પૂર્વજો અત્યંત ઝાની, ભક્તિસંપન્ન અને યજ્ઞોપાસક હતાં. એટલેગત વૃદ્ધપરંપરાથી જે આશ્ચર્યકારી હકીકત અમે શ્રવણ કરી છે,

એટલું જ નહિ પણ શ્રદ્ધા તથા મહદ્ આશાપૂર્વક હૃદયમાં ધારણ કરી છે તે દ્વંદ્વમાં આપની સમક્ષ નિવેદન કરી કૃતાર્થ થઈએ છીએ.

“ અમારા છટ્ટા પૂર્વજ શ્રી મુરેશ્વર યાજ્ઞિક વિદ્યાન પુરુષ હોવા ઉપરાંત, સમર્થ અગ્નિહોત્રી હતા. તે એક વખત પુરાણના અભ્યાસમાં નિમગ્ન હતા. તેમાં, કલિકાલમાં યજ્ઞયાગ અને આર્ય-વેદધર્મનો ક્ષય થશે, વેદ-યજ્ઞ-ધર્મ વિગેરેનું દર્શન જ દુષ્કર થઈ પડશે...એવી મતલબનું ઘેર કલિકાલનું વર્ણન વાંચતા, તેમને અત્યંત હોમ થયો કે ‘ અરેરે !’ મારા ધ્યેયોપાસ્ય યજ્ઞ અને વેદનું જ્યારે આ સ્થાન હશે ત્યારે ધર્મોત્થયથી વિમુખ અને વંચિત જનસમાજની શી સ્થિતિ હશે !’ વિગેરે બોલોપકારક વિચારોથી મારા પૂજ્યશ્રીના ઇચ્છા હૃદયમાં ખેદ થવા લાગ્યો. વિષિષ્ણુ ચિત્તથી નિદ્રાધીન થયેલા તેઓશ્રીને પાછલી રાત્રે સ્વપ્નમાં ચાર મૂર્તિમંત વેદોની સાક્ષીએ શ્રી યજ્ઞનારાયણે પ્રત્યક્ષ થઈ ગંભીર વાણીમાં જણાવ્યું કે યાજ્ઞિક ખેદ કરવો નહિ. કારણ તેમના વંશમાં સાતમા પુરુષ શ્રી. નિરંજન મહેશ્વરનો અવતાર થશે અને તે કલિમયોદાનુસાર ધર્મ, વેદ, સત્કર્મ, વિદ્યા વિગેરેનું સંરક્ષણ અને સંસ્થાપન કરશે, તથા જનતાની ધર્મવિષયક આચરણમાં નિષ્ઠા ઉત્પન્ન કરશે...વિગેરે. ખીમ, દિવસે સવારે હોમ સમયે યાજ્ઞિકદાદાના દિલમાં સ્વપ્ન સંબંધી સંદિગ્ધતા થવાથી, અમિકુંડમાંથી શ્રી યજ્ઞનારાયણ બગવાને જ્વાળા મધ્યમાં દર્શન દંધ ખાત્રી આપી કે ‘ સ્વપ્ન માત્ર મિથ્યા હોમ કે પેનું આજ્ઞનું તેમનું સ્વપ્ન વૃથા નથી,’ અને અંતર્ધાન થયા.”

• આ અને એવા જ ખીમ પ્રસંગોનો આધાર સદ્ગત શ્રી નંદરીય ૩. તેમાંથી અતિ સુનિહિત પ્રસંગને જ દ્વંદ્વમાં અત્રે નિરૂપણમાં આવેલો છે

એ ચમત્કારની વાર્તા, અમારા વહીવે અદ્ભુતભાવે આપજનોને અતિ આનંદથી કહી અને પછી તો તે કથાનું સ્વરૂપ, અમારા શ્રવણ માટે કણોપકર્ણ સારી રીતે સચવાઈ રહ્યું. તે મેં આપની સમક્ષ રજુ કર્યું છે. ”

પોતાના પૂર્વજ સંબંધી બહુશ્રુત વૃત્તાન્ત, મહાગજ સમક્ષ કહી, દુર્લભરામજી એકદમ શાન્ત થઈ ગયા. તેમના તથા શ્રી. મહાશક્તીમાના મુખ ઉપર એક પ્રકારની વિશ્વૃત્તા અને આતુરતા તથા અર્ધર્મીથી આંખોમાં અધીરભાવ ઊભરાયેલો જોઈ, મહાત્માએ મુખ મંત્રકાવતાં કહ્યું:

“ શું બેટા ! સાક્ષાત્ યજ્ઞનારાયણની વાણીમાં તને અસહભાવનો સંદેહ થાય છે ! ”

“ ના, મહારાજ. જ્યારથી મેં મારા અત્યંત પવિત્ર અને સાધુચરિત સદ્ગત દેવજીને પાસેથી આ દેવી વાણી શ્રવણ કરી છે, ત્યારથી મારું મન તો શાંત જ થતું ગયું છે. એ તપની પ્રતિમા સમી મારી બગિચાની શુભ ભાવના અને પરમ પુરુષાર્થમુક્ત ભક્તિમત્તાથી, આજે હું આ રિથિતિ પર છું. ” દેવજીને તો પ્રેરણાથી પોતે બીજું લગ્ન કર્યું હતું વિગેરે હકીકત જણાવી, સ્વ. જીવેનનાં સંસ્મરણો તાળી કરી અંજલિ આપતા હોય તેમ તેઓ ગદ્ગદિત થઈ ગયા. મહાત્માએ અનેક રીતે સાન્નિધ્ય આપ્યું. શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક પતિપત્નીએ મહાંતને પ્રણામ કર્યાં. જતી વખતે, વચનસિદ્ધ સંતની મંગલ અમૃતાશિષ તેમના કણો દ્વારા હૃદયને પાવન અને પ્રોત્સાહિત કરી રહી:

“ શ્રી મહેશ્વર ભગવાન્ તમારું તથા સર્વનું કલ્યાણ કરે, અંતરની અભિલાષા પૂર્ણ થાયો. ”

આમ શ્રી દુર્લભરામજીને જે દુર્લભ સંતસમાગમ થયો હતો, તેમાં તેમની કૃતપરંપરાગત પ્રુણક્રમાઈ પણ કેટલેક અંશે કારણભૂત હતી. તેનું આપણે અત્યંત સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરીશું.

વિશ્વપતિ શ્રીકૃષ્ણબ્રહ્મદેવનું લૌકિક નામકરણ કરનાર શ્રી ગર્ગાચાર્યજીના પવિત્ર આચાર્યવંશમાં, શ્રી 'સુ'દરેશ્વર યાજ્ઞિક નામના પવિત્ર અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ થઈ ગયા. વિસલનગરમાં રહેતું આ વેદાભ્યાસી કુટુંબ તપસ્વી જીવન માગતું હતું. શ્રી. સુ'દરેશ્વરનું જ્ઞાન કેવળ તર્કાધીપયોગી જ ન હતું. પણ જ્ઞાનની ઉત્તરોત્તર પરિપક્વતાએ સાચો વિરક્તભાવ આણનારું હતું. ત્રણે આશ્રમેનાં મથાર્ય વિધિનિયમથી પરિશીલન વડે અનુભવ કરી, તેમણે અતુલશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો હતો. એકસ્થાનના સતત સંગથી ઉપજતા રાગયુક્ત પ્રસોભનોથી દૂર રહેવાને યોગ્યએકા પરિત્રાજકધર્મને ચુસ્તપણે પાળનારા યાજ્ઞિકે નર્મદા અને તાપી સુધીની શુર્ગર ભૂમિ પવિત્ર બનાવી હતી. શીલ, નિરબિમાનતા અને સંન્યસ્તમાં સમાયેલી સુગનતાનો સૌ કેઈ સહકાર કરતું....વળી તેઓ સારા કવિ પણ હતા. તેમની ગૂજરાતી અને બાવપૂર્ણાં દિન્દી કવિતાના શ્રવણથી તે સમયના લુગકવિ શ્રી પ્રેમાનંદ સંતોષ પામ્યા હતા. આ સંન્યાસીસ્વરૂપ શ્રી સુ'દરેશ્વર, અમલ્ય પ્રેમાનંદને મહાકવિ પ્રેમાનંદ બનવા પ્રેરણા કે વર આપનારાઓ પૈનો - કવિ પ્રેમાનંદે સેવેલા સંતો પૈકીના - હતા કે નહિ તેનો નિર્ણય હજી થઈ શક્યો નથી. પરંતુ કવિ પ્રેમાનંદ, આ સંન્યાસી મહાત્મા પ્રતિ અત્યંત પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ રાખતા, એમ અનેકનું દૃઢ મંતવ્ય છે. નંદરબારની યાત્રાએ જનારા અવાસીઓ માસેથી પણ આ વાર્તાનો ઉલ્લેખ સાંભળવા મળે છે. કારણ, શ્રી સુ'દરેશ્વર નંદરબારમાં વધુ સમય રહેતા - કદિ ચાતુર્માસ પણ, લોકસંગ્રહાર્થે ગાળતા. તેમ જ સ્વામીજીએ

નંદરખારમાં જ રથૂળભાવનો લય ક્યો હોવાથી, તેઓશ્રીના સમાધિ-
રથળને 'શ્રી સુંદરેશ્વર સ્વામીની દેરી' એ નામથી જનતા ઓળખાવે છે.

આ ધ્વજસ્થતાનિધિ રૂપ પિતાની સમસ્ત ધ્વજાસંપત્તિનો ગ્રાહક
બનનાર પુત્રરત્ન શ્રી સુરેશ્વર યાજ્ઞિક ધુરંધર પંડિત અને
કર્મકાંડનિષ્ણાત હતા. આચાર્યકર્મ કરવા-કરાવવામાં અદ્વિતીય કુશળ
મંત્રસિદ્ધિને વરેલા ધ્વાજશુભથી વેદવિચારક એવા શ્રી સુરેશ્વરને
રથળે રથળેથી, મોટા મોટા યજ્ઞયાગાદિક કાર્યોમાં સંમાનપૂર્વક
નિમંત્રણ થતું. દૂર દૂરના પ્રાન્તોમાંથી પ્રવાસની મુશ્કેલી સહીને પણ
જિજ્ઞાસુ લોકો પરમ પ્રતિષ્ઠાપ્રાપ્ત યાજ્ઞિકગૃહે આવતા અને પિતાપુત્રની
પાસેથી વિદ્યાનું અધ્યયન કરેતા. તેમની અધ્યયન-અધ્યાપનની
અવિધિસરની પાઠશાળા માત્ર વૈદિક વિદ્યાથી જ મીમામ્સા ન હતી.
કાવ્ય-સાહિત્યશાસ્ત્રના તેઓ સારા અભ્યાસી હતા. કાવ્યરચના
કરવાનો પણ તેમને સારો શોખ હતો. વિપુલ કવનસર્જન કરતાં,
અભ્યાસ અને વેદશાસ્ત્રપારંગતતા સંબંધમાં તેમની પ્રતિભા અને
અભિરુચિ નૈસર્ગિક હોવાની ગણાતી. 'સુંદર સૂરા, વેદે પૂરા' એ
પ્રચલિત લોકકથન સામિતી રૂપ છે. કેટલીક ગૂજરાતી પદ્યરચનાઓના
કર્તા શ્રી. સુરેશ્વર યાજ્ઞિકને, કવિ પ્રેમાનંદની પેઠે પુરાણોનાં ગૂજ-
રાતીમાં પદ્યબંધ ભાષાંતરો કરવાનો વ્યાસંગ લાગ્યો હતો. શ્રીમદ્
ભાગવત (ભાષાન્તર રૂપે) તેમણે રચ્યું હોવાનું સાંભળવામાં આવે છે.

આ યાજ્ઞિક, શ્રી વેદ અને યજ્ઞનારાયણના સાચા ઉપાસક
હતા. તેમને શ્રી. યજ્ઞનારાયણનું વેદો સહ દર્શન થવાનું તથા શ્રી
યજ્ઞપુરુષે તેમની સાતમી પેઢીમાં શ્રી. મહેશ્વરનો અંશ પ્રકટ થવાનું
ભાવિ કથન કહ્યું હોવાનું કહેવાય છે, એ હકીકતનો ઉલ્લેખ
આપણે કરી ગયા છીએ.

શ્રી સુરેશ્વરના પુત્ર શ્રી સોમેશ્વર પણ તેમના પૂર્વજ્ઞેની પેઠે

બ્રહ્મવિદ્યાના ડાંતા અને પવિત્ર અગ્નિહોત્રી હતા. શ્રુતિદેવીની આરાધના અને અધ્યયનપ્રવચનમાં તેમણે જીવનને ઉત્કૃષ્ટ બનાવ્યું હતું. પિતા અને પિતામહની પેઠે, તેઓ પણ બે ત્રણ ભાષાના ગદ્યકાર અને અતિશ્રુત હતા. કવિતા—શ્રવણના અતિ અનુરાગના પરિણામે તેમણે પણ ઘોડીક મૂળગાત્રીમાં અને ધાતીખરી હિન્દીમાં કવિતા લખેલી છે.

શ્રી મેમેશ્વરના પુત્ર શ્રી ઉદયચંદ્ર, કવિ શ્રેમાન હની પછીના સઘર્ષસમયમાં સમર્થ પુરુષ થઈ ગયા. મુસ્લીમ સમૃત્તિને દિલના એકે એક કુનમાં જોનાની તમનાવાળા ધર્મજ્ઞની ઔગળ્યેમની આજીવન સર્વન પ્રવર્તતી હતી સમયાનુકૂળ સમાજે ધર્મનીતિ રીત રીનાજ પગલે સહજ હીનુ મૂંઝા માડ્યું હતું પણ શ્રી ઉદયચંદ્રે પોતાની વહીવટનાજિત યજ્ઞ-અધ્યયનાદિથી અનકૂત ધર્મસંગ-પેદીને નિર્ભયતાથી આમળ ચનાવી પોતાના પૂર્વજોની પેઠે પોતે પારમાર્થિક વેદવિદ્યાના આખ્યાયપ્રવચનકાર્યમાં કુશળ પડિત, હોવા ઉપરાંત, તેમણે બ્રહ્મજ્ઞ અને સામર્થ્ય અલૌકિક હતું બાવિ મહા પુરુષ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીની કર્મ, ઉપાસના અને નાનની ત્રિકાડ ત્રિપુત્રીની અનર્ણનીય આરાધના અને નિષ્ઠા—નિપુણતાના સર્ણ બીજ, શ્રી ઉદયચંદ્ર યાગિકના અગ્નિહોત્રી જીવનમાં જ નખાયા હતા એમ કહીએ તો જગ મ જોડું નથી. અગ્નિહોત્ર, કર્મકાંડ અને પ્રાજ્ઞાચાર મોના આ આગ્રહી પ્રરપના અગ્ર દર નિશ્ચયે, તેમના સમયમાં, કુન સમસ્તતા અગ્નિજ્ઞની કપરી કમોગી કમી હતી કુનડન, દેષ કે અન્યભાવથી શ્રેષ્ઠને કેટલાક મામલાગીએએ તેમને ટાણે માર્યો હતો કે—અર્ધી મૂળગાત્રના શાન્ત અને અનુકૂલ પ્રદેશમાં તો તમારો ધર્મ આભાવિ રાતે મુગ્ધિત છે એન્ડોની ગાગધાની દિલ્હીમાં જઈને ધર્માચરણનું પૂછકું પાડી રાખનાનો.

તમારો ટેક સાચવો ત્યારે ખરા !” કોઇ કહે છે કે આ સંબંધમાં વિપ્રસમારંભમાં થયેલા સખ્ત વાદવિવાદે શ્રી. ઉદયચંદ્રજીના હૃદયમાં તેમનાં યાત્રિકી અભિમાનના રક્ષણ માટે સવિશેષ ભાવભરતી આણેલી. તેઓ દલ્હીના પ્રવાસે ઉપડ્યા. પ્રવાસમાં તેમજ ઇતર યાત્રાપ્રસંગોમાં પણ, યાત્રિકના પવિત્ર ગૃહચોકમાંથી હવિષ્યૂત ધૂમશ્રેણિ નભમંડળમાં હુપ્ત થવા ઉડ્યન કરતી નજરે પડતી. મરાઠા અને મોગલોના વિપ્રહની અશાંતિમાં, અસહિષ્ણુ પ્રકૃતિના ધર્મઝંનૂની મુસ્લીમ સત્તાના ઉગ્ર અને કડક અમલમાં પણ, શ્રી. ઉદયચંદ્રના તપ અને વિદ્યાતેજ દ્વારા અધર્મોક્તમણનાં અબ્રો વિખરાઇ જતાં હતાં. આમ ટેકીલા શ્રી. ઉદયચંદ્રે વેદકર્મના ઉદિતચંદ્રને છેક સુધી ઉજ્જવળ રાખ્યો. પાછળથી તેઓ વતનમાં પાછા ફર્યા હતા.

આ ઉદયચંદ્ર યાત્રિકનો ઇતિહાસ આશ્ચર્યજનક અને સાહિત્ય-સંશોધકો માટે પણ ગૌરવભર્યો છે. તે સંબંધી વિસ્તૃત હકાકત અત્રે અપ્રસ્તુત હોઇ, માત્ર નિર્દેશ જ કરેલો છે. શ્રી. ઉદયચંદ્રનું વિવિધ ભાષાઓનું જ્ઞાન અદ્વિતીય હતું. ગૂજરાતી ઉપરાંત, સંસ્કૃત, હિંદી, ફારસી તેમજ તત્કાલીન પ્રાકૃત ગણી શકાય એવી ‘ગ્વાલી’ (ગોવાલ ભોઠાનો ?) ભાષાઓ વિષે તેમનું આશ્ચર્ય પમાડે તેવું જ્ઞાન માત્ર વાંચન પૂરતું જ ન હતું. પણ તેઓશ્રી તે તે ભાષાઓ સારી રીતે લખી બોલી શકતા હતા. સંસ્કૃત, હિંદી અને તેની વિવિધ પેટા ભાષાઓનાં બેદ અને પરિચય પરત્વે તેઓ સવિશેષ હિંદુ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. તે સમયના તેઓ એક અબ્બેડ ભાષાશાસ્ત્રી હતા, એમ કહેવામાં આપણે તેમને પૂરતો ન્યાય આપી શકીશું. વળી, તેમના દાદાઓની પેઠે કાવ્ય-સાહિત્યશાસ્ત્રમાં તેઓ સારી સિદ્ધિ પામ્યા હતા. પોતે સારા કવિ હોઇ, રસમીમાંસા અલંકાર-નિરૂપણ વિગેરે બામતોમાં તેમની વિદ્વતા અને નિપુણતા વિશિષ્ટ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

હોવાનું મનાય છે. તેમના નામે ગણાતી, છટાદાર ગ્વાની બાપામાં લખાયેલી 'શ્રીરાધામાધોકેલીપચ્ચીસી' નામની શૃંગારરસની મધુર કવિતૃતિ ઉત્તમ કોટિની હોઈ, તેવા અન્ય અનેક ગ્રંથો તેમણે લખ્યા સળધમાં વિવિધ મતો છે.* આ સત્ય હકીકત હોય તો તે સધળું સાહિત્ય અવશ્ય સંશોધન અને સંસ્કરણને પાત્ર હોવું પડે છે. આ ગ્રંથ (જેને કેટલાક 'કેવાપચ્ચીસ' નામથી પણ ઓળખાવે છે) પ્રાચીન હિન્દી-ગ્વાલી-બાપામાં લખાયેલો છે. તેની કવિતા ધરમથુ સખદોમાં યોગ્યેથી અને અતિ મનોહર હોવાનું તેના સાંભળનારાઓ જણાવે છે. શ્રી ઉદયચંદ્રચિત 'રાધામાધોકેલી-પચ્ચીસી' કાવ્યના નાયક નાયિકાનાં નામ અનુક્રમે 'માધવ' અને 'રાધા' હતા, અથવા તો, શ્રી ઉદયચંદ્રના 'માધવ' નામના પુત્રે 'કેના પચ્ચીસ' નામનો ગ્રંથ રચ્યો.. વિગેરે મતબેદોથી દૂર રહી, આપણે એ તાત્પર્ય કથન કરવા માગીએ છીએ કે આ પુસ્તકના વિષય શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના પૂર્વજો સમર્થ વિદ્વાન, કવિ અને વિદ્યારસિક પુરુષો હતા, અને એ કથનના ઔરવનું સચોટ સમર્થન, શ્રી ઉદયચંદ્રની 'શ્રીરાધામાધવકેલીપચ્ચીસી' કે શ્રી માધવની 'કેવાપચ્ચીસ' - ઉભય પિતાપુત્રની વૈકલ્પિક કૃતિ કરે છે, અને સમસ્ત કૌલિક (આનુવશિક) સંસ્કાર તથા સારસ્વત યજ્ઞપુંજને અનોખી શોભા આપે છે, એ વાત સર્વસ્વીકાર્ય છે.

શ્રી ઉદયચંદ્રના ચાર સમર્થ સાગ્નિક પુત્રો સર્વેશ્વર, કામેશ્વર, કોળેશ્વર, કર્ણેશ્વર પૈકી જ્યેષ્ઠ શ્રી સર્વેશ્વર શાસ્ત્રી હતા અને સુગતમાં લોકોપયોગી જીવન ગાળતા હતા. અગ્ર અને ઓછું જાણનારા

• આ સળધમાં, શ્રી નગીનદાસ સઘવીએ તેમના "ત્રેય સર્વેશ્વર" નામના લેખમાં કાઠક પ્રકાશ પાડ્યો છે તે વાચવા વિનંતિ છે

લોકોને સનાતન ધર્મના ગહન સિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય સમજાવવામા સારો પરિશ્રમ લેષ્ટ નિતીભવૃત્તિથી લોકસેવા કરતા હતા. સુરતના તે સમયના મહાન અગ્નિહોત્રી આચાર્ય તરીકે તેઓ ખૂબ પકાયા હતા શ્રી સર્વેશ્વરને સંતતિમા શ્રી દેવેશ્વર અને શ્રી સૂર્યરામ એમ બે પુત્રો હતા.

અન્યાય સુધી યાગિક કુળના પુરુષો યગ્ગર્ભ કરી-કરાવી, પુણ્ય અને કુટુંબપાનનને પામતા હતા પૂર્વકાનથી અવિરતપણે વહેતી આવેલી અગ્નિહોત્રની કૌનિક ધાગનો પ્રવાહ મદ પડ્યો. નિર્વાહના સાધનોની પણ અગત્ય ઊભી થઈ. વ્યાપારપ્રધાન ગૂળરાતના આ અગ્નિહોત્રી પિતરોના પુત્રોએ-ખાસ કરીને શ્રી દેવેશ્વર-ઉદ્ધોગ-વાણિજ્યમા જ પના યુ. તેથી કાષ્ઠ ધાર્મિક નિષ્ઠા અને વિદ્વતાની પગ પરાગત સમૃદ્ધિમા લેશ પણ આચ આવી નહિ માત્ર યાગિકી અટકી અગ્નિહોત્રનો આમદ શિથિલ થયો, શ્રી. યજ્ઞનારાયણની ઉપાસના-પનટાતા સમય પ્રમાણ-માત્ર વૈકલ્પિક (ઐચ્છિક) જ ગઈ. ત્યારથી અત્યાર સુધી આ કુટુંબમા યજ્ઞકાર્યનું પ્રધાનત્વ અનિવાર્ય રહ્યું નથી.

શ્રી દેવેશ્વરે અધ્યયન બામતમા પોતાની પૈતૃક પરપરામા પ્રગતિદારક પગલું બધું જ્ઞાનનો હેતુ જનસેવા હોઈ, પુરાણ શિષ્ટ પુરુષોએ આયુર્વેદને પણ પચમવેદ તરીકે અપનાયો છે તેથી દેવેશ્વરે કુટુંબનિર્વાહનો બોબો પિતાશ્રીના અસન વતન વિસનનગરમા રહેતા પોતાના બધુ શ્રી સૂર્યરામના શિરે નાખ્યો પોતે પચમવેદના વિશેષ અધ્યયન અને અનુભવ વડે વેદ અને વૈદ્યકતી વિદ્યામા પારગત થવાના શુભ હેતુથી હિન્દુસ્તાનના પ્રવાસે ઉપડ્યા પ્રવાસનો પરિશ્રમ સફળ થયો કૃષ્ણ વૈદ્ય તરીકે પ્રતિષ્ઠા પામી તેઓ તાપી તટે

માંડવી પાસે રજપૂતોના અમલ તળેના કુડોદ નામના નાનકડા મામમા આવીને રહ્યા. માંડવીના કારભારીની કન્યા ‘ રત્નગોરી ’ સાથે તેમનું લગ્ન થયું, અને નવા સંબંધથી, તેઓ રાજ્યનીતિ વિષયમાં પણ જ્ઞાન અનુભવ મેળવી શક્યા. શ્રી દેવેશ્વરને ત્યાં, કેવળહેન, પ્રાણહેન, ઉમેદહેન વિગેરે ચાર પુત્રીઓનાં જન્મ પછી અત્યંત આતુરતાને અંતે પુત્ર પ્રાપ્તિ થવાથી ‘ દુર્લભ ’ આનંદ આપનાર બાળકનું નામ ‘ દુર્લભરામ ’ પડ્યું. આ દુર્લભરામ યાત્રિક તે પૂર્વોક્ત મનકામેશ્વરવાળા મહંતની કૃપાના પાત્ર, પારડોલીથી બદલાઈને આવેલા કોદના લાકારી. બાલવયમાં તેમણે તે સમયનું પ્રાથમિક શિક્ષણ ઉપરાંત હિંદુધર્મ અને વર્ણાશ્રમધર્મને અનુકૂળ એવા આચારવિચાર સંબંધી ઉચિત અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. યાજ્ઞાલોકીય હિંદુ શિક્ષણથી વંચિત રહેલા દુર્લભરામનું મન વ્યવહારોપયોગી શિક્ષણથી વંચિત નહોતું રહેવા પામ્યું. પૂર્વજન્મથી ચાલતા આવેલી સરસ્વતીની ઉપાસનાની નૈસર્ગિક રૂઢિએ તેમનામાં વિશ્વજ્ઞાન જિજ્ઞાસા ભરૂત કરી હતી. એ જિજ્ઞાસાએ તેમનામાં સાહિત્ય-ભિરુચિને અનુકૂળ મનોરૂઢિ, સાદું અને સ્વચ્છ લખવું, બોલવું, આચરવું, વિગેરે સુધકાનાના સંસ્કારો પ્રકટાવ્યા હતા. ઉત્તમ કાવ્યો-કથાઓની તેઓ નકલ કરતા. કવિ પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનો, શ્રીમદ્ ભાગવત, દારમાળા, શ્રી. શામળમંદની વાર્તાઓ, ભર્તૃહરિનું ચરિત્ર વિગેરે અનેક પુસ્તકોના, તથા બિંમ બિંમ વિદ્યાનો, બકનો અને કવિઓનાં વ્યાખ્યાનો તથા ગ્રંથોના તેઓ સ્વહસ્તે ઉતારા કરવામાં અતિ આનંદ અનુભવતા. જ્ઞાનધનની દૃષ્ટિએ તેઓ પરિમલરૂઢિના પુરુષ હતા; અતિ ઉત્તમ પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવાનો તેમને અદ્ભુત શોખ હતો.

જે ‘ પ્રાત્નવિદ્યામંદિર ’ તરફથી આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવાની

પ્રેરણા થઈ છે, તે સંસ્થા (વડોદરા) તરફથી પ્રસિદ્ધ થતી 'પ્રાચીન કાવ્યમાલા'ના પ્રથમ અંક 'હારમાળા'ની અનેક પ્રાચ્ય પ્રતોમાંથી મુખ્ય વિશ્વસનીય લિખિત પ્રત, આ શ્રી દુર્લભરામજીના પોતાના હાથથી લખેલી હતી. એ રીતે, શ્રી દુર્લભરામજી તરફનું. ગૂજરાતનું બહુ મોટું ઝાલુ છે, એમ કોઈ પણ સાહિત્યપ્રેમી ગૂજરાતી કબૂલ કર્યો વિના નહિ રહે.

પુસ્તકોની નકલો કરવાના આનંદજનક અભ્યાસથી શ્રી દુર્લભરામજીનું ભાષાજ્ઞાન પાકું થયું. હસ્તાક્ષર સુંદર નીવડવાથી, તેમને પ્રથમ 'ચિખલી' અને પછી 'બારડોલી' મુકામે તજાટીની નોકરી મળી. વળી ઉચ્ચ શ્રેણીના ગ્રન્થોનાં શ્રવણ, વાચન અને મુનર્થેષ્ઠન દ્વારા સ્વયંશિક્ષણની પદ્ધતિથી, ધર્મ ઉન્નતિ વિગેરે વિવિધ વિષયો સંબંધી ઉચ્ચ જ્ઞાનના સંસ્કારો તેમના હૃદયમાં દૃઢ વિકાસને પામ્યા. તેમની સાહિત્યપ્રિયતા અને કાવ્યરસિ કેતુદૃષ્ટ કાટિનાં બન્યાં. જન્મથી જ ઉચ્ચ સંસ્કારને પામેલા જીવનમાં અધિકાર વધ્યો. સોળ વર્ષની વય થતાં તો તેમણે, સ્વતંત્ર બુદ્ધિશક્તિ ધરાવનાર બાડોશ પુરુષ તરીકે ગણના મેળવી. નિજ જોત્રાનુરૂપ શુદ્ધ યજુર્વેદ વિદ્વાનું અધ્યયન પણ પ્રાપ્ત કર્યું. વળી પિતાની સાથે રાજદરબારમાં અવરજવર હોવાથી, વ્યવહારદક્ષતા પ્રાપ્ત કરી.

શ્રી. દુર્લભરામનાં પત્ની દુર્લભગૌરી ન્યાયા, દયાળુ અને સુશીલ હતાં. સુખ, શાંતિ અને સતોષમાં વ્યતીત થતા આ નાગર જીવનમાં એક વિશિષ્ટતા હતી. યાત્રિકોનો પ્રવાસ અટકી પડ્યા પછી, નરાકાર સ્વરૂપોપાસના પ્રતિ યાત્રિકોનું વલણ વિશેષ દેખાવા માંડ્યું હતું. એક વૈશ્ણવ સંતની પ્રેરણાથી, શ્રી. દુર્લભરામે વિઠ્ઠલની આરાધના આદરી હતી. તદ્દનુસાર ભજનાનંદની વિશેષતાનો પણ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

સ્વામાયિક સ્વીકાર થવાથી, બ્રહ્માનંદ કરતા ભજનનાનંદને મૂર્ત કરતા ભક્તકવિઓના કાવ્યો-પદો તરફ શ્રી. દુર્લભરામજીની અભિરુચિ હળતી હતી પોને ભજનો ખૂબ શ્રવણ કરતા અને ગાતા. સમૂહમાં તેમનો ભજનનાનંદ સાગર પેઠે હિમરાષ્ટ્ર આવતો. તેમણે કરેલા ઉતારા-સમૂહની પોથીઓમાં, પ્રભુપદ ઇશ્વરસ્તવન વિગેરે ભક્તિભાવનાં ભજનો પુષ્કળ પ્રમાણમાં હોવાનું કહે છે. તેમની ભજન સમયની આનંદનીન અવગ્યા, વાતાવરણને વશ કરવાની કળા, કીર્તન-પદ્ધતિ અને અંતિમ કેદારપ્રીતિ વિગેરેનો હૃદયેષ્ય આપણે શક્યાતમા જ કરી ગયા છીએ. મીરા, નરસિંહ, તુતમી, કમ્બીર વિગેરે ભક્ત કવિઓના અસખ્ય પદો તેમને મુખપાઠ હતા. નોકરી સિવાયના અનકાચના સમયમાં, કોઈ દુર્લભગમજીની ખમર કાઢે તો તેઓ હા તો ધૂનમાં કે ખ્યાનમાં હોય, પરિવાર સમક્ષ સદુપદેશ કરતા હોય કે કોઈ સત સમાગમમાં સદુપદેશ શ્રદ્ધા થતો હોય, મંડતાકાર કીર્તનનો દુર્લભ આનંદગ્રસ્ત રેલી રહ્યા હોય, કે કોઈ ઉત્તમ કવિની સુંદર સાહિત્યકૃતિની સુંદર સાલત નકન કરવામાં તિમગ્ન હોય દૃકમાં, ભક્તિપગાયધૃવૃત્તિપ્રધાન દુર્લભરામજીના સંસ્કારી શ્રદ્ધાળીઓનો સમયનો મોટો ભાગ, પ્રભુનામકથા-શ્રવણકીર્તનાદિમાં વ્યતીત થતો હતો.

ઉદારોક્ત ધાર્મિક અને સાહિત્યિક સંસ્કારના પડોથી છવાયેના દુર્લભગમજીના પરોપકારી અને પ્રેમાળ હૃદયની બાવબીની પ્રતિભા ધણીવાર સુરણ પામતી અને ભક્તિજ્ઞાનપેરાવનાં સુંદર ભજનો રચતી પોતાના પદો, કીર્તનો તથા શ્રી પ્રેમાનંદ કવિના સાહિત્યને તેઓ મુક્તકંઠે ગાતા તેમના જ્ઞાન સંગીતથી, સમાગમ મેરનારી જનતા મુગ્ધ બની તેમને અધિક અને અધિક ચાહવા સાગી અતિચિદ્દેવોમયના સૂત્રને તેમણે પૂણીશે અમનમાં મૂક્યું

હતું. કોઇ પણ તેમના દારેથી, અતૃપ્ત પાછું ન જતું. આવા પવિત્ર સંસ્કારી દેવતાને પ્રાપ્ત થયેલાં સાતેક સંતાન, જીવિત રહેવા ન પામ્યાં. ખેડેનો પૈકી, દેવખેડેન બાળવિધવા થવાથી, દુર્લભરામને ઘેર જ રહેતાં હતાં. તે સ્ત્રી, તેના ત્યાગતપમય મળ્ય જીવનથી નામ પ્રમાણે જ 'દેવી' તરીકે જ પૂજતાં. દીર્ઘદષ્ટિમુક્ત, ધર્મસેવાપરાયણ, પ્રસાદુદ્ધિથી શુદ્ધ હૃદયના દેવખેડેનના દીકરામાં, બાઇના જીવનમાં સુખ જોવાની જ એક મંગલ અભિલાષા હતી. તેમણે સાહસ, આતુર્ય, બાઇબાભીની સંમતિ, સમજુતી વિગેરે વિલક્ષણ સદ્ગુણોની સહાયતા અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી, દુર્લભરામને દ્વિતીય લગ્ન કરાવ્યાં—તે આખો ય વૃતાન્ત આધુનિક યુગદષ્ટિથી અત્યંત રોમાંચક (Romantic) છે. પણ અત્રે તેના કથનની આવશ્યકતા નથી. પોતે જે કાંઇ કાર્ય કરતા હતા તે ત્યાગ અને સંયમદ્વારા વિકસાવેલી શક્તિથી સ્ફુરતી દિવ્ય પ્રેરણાના સંકેતાનુસાર કરતા હતા...એવું સર્વનું દૃઢ મંતવ્ય હતું. તેથી તેમના કાર્યમાં કોઇ વિઘ્ન નાખતું કે વિરોધ કરી શકતું નહિ. આવું તેજસ્વી તેમનું વ્યક્તિત્વ હતું. દુર્લભરામનાં બીજા લગ્ન કરાવવામાં, પૂર્વજ શ્રી. સુરેશ્વર યાગિકને મળેલાં વરદાનનું સિદ્ધિક્ષણ ઉપજાવવામાં પોતાના અંતઃકરણની અદ્ભૂત અને શુદ્ધ ભાવના જ તેમને પ્રેરણાદિત કરી રહી હતી. તેથી તેમણે—તેમના જેવી વિધવા સ્ત્રીએ, પરોપકારનિમિત્ત, અકલ્પ્ય વિદ્યબળને વેડીને દિંમત તથા ધૈર્યબળથી, લગ્નકાર્ય પાર પાડ્યું. શ્રી દુર્લભગૌરી ત્યાગ અને તિતિક્ષાની મૂર્તિ હતાં. નણદે આણેલા શ્રી મહાકોરખેનને તેણે પ્રેમ અને હર્ષ બધો હૃદયથી આવકાર આપ્યો. દેવખેડેને સર્વને ભાવિ મહાપુરુષના પ્રાકટ્ય સંબંધી દિવ્યસંકેત પ્રકટ કર્યો. ત્યારે પતિવ્રતા સતી શ્રી દુર્લભગૌરીએ પોતાના ચિત્તમાં શોકચના

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

શત્યના શોકનો વિચાર સરખો પણ આવવા દીધો નહિ, પરંતુ બાવિ જનહિતના વિચારથી દિગુણિત ઉત્સાહને પ્રકટાવ્યો. નવવધૂ મહાકોરને શ્રી મહાલક્ષ્મી નામ મળ્યું. શ્રી. દુર્લભરામનું દિપતીક કુટુંબ સંપ, રોહ, મર્મોદા અને અસૂચા અસંતોષનો ગિલકુલ અભાવ વિગેરેથી સુખમય જીવન ગાળવા લાગ્યું. બન્ને સન્નારીઓ આખો દિવસ ધરકામ ઉપરાંત, અવકાશનો સમય ભગવદ્ભજનમાં કે શ્રી દેવબહેન અગર શ્રી દુર્લભરામ પાસેથી સુબોધવાર્તા અને ગ્લાનભક્તિનો આનંદરસ ઝીલવામાં ગાળતાં. ધર્મભાવનાથી પરિપ્ત શ્રી દુર્લભરામને ત્યાં સંતમહાત્માઓના સમાગમ, મહાત્માઓનો નિવાસ, શ્રી નારાયણબલિ વિગેરે વિવિધ પુણ્યકર્મો, વિગેરેનો પ્રવાહ તો ચાલુ જ રહેતો હતો. દૈનિક સમયમાં શ્રી. દેવબહેને અને પછી શ્રી દુર્લભગૌરીએ, શ્રી મહાલક્ષ્મીગૌરીના બાવિ માટે શુભ સંકલ્પ ત્રેરી દેહત્યામ કર્યો.

સંસારની સાંકળોનો ભાર વહન કરવામાં, શ્રી મહાલક્ષ્મીબાને સ્વ. શ્રી દેવબહેન તથા શ્રી દુર્લભગૌરીના જીવન અને ઉપદેશમાંથી મંગેલી શિક્ષા અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડી. કીર્તન, હૃદયમરણ, ગૃહકાર્ય, પતિભક્તિ અને શાસ્ત્રોક્ત સૌભાગ્યવતીનાં વ્રત તપ કરવામાં, તેઓ સમયનો સફુપયોગ કરતાં. પોતાના પતિને ધર્મસેવા અને લેખનકાર્યમાં પણ તેઓ શાંતિ તથા ધીરજથી સહાયતા આપતાં. કચકસ અને કુનેહભરી તેમની ગૃહવ્યવસ્થાથી, આ દંપતી કડોદર્માં નાગ-રણિયામાં એક નાનું ઘર ખરીદી શક્યાં. દૈવકૃપાથી તેઓ ગેક પુત્રી અને ચાર પુત્રોના માતાપિતા બની રહેવા ભાગ્યશાળી થયાં. સર્વ સંતાનોનો વૃદ્ધાન્ત અત્રે અપ્રસૂત છે. પુત્રી નંદકુમારી નાની વયમાં જ મૃત્યુ પામી હતી. સૌથી મોટા પુત્ર લલ્લુભાઈ તેમના મ્હા દેવેશ્વરની પેઠે સુરતમાં સારા વેલ તરીકે વિખ્યાત.

હતા. ખીજ દલપતરામ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસી હતા અને હિન્દી સંસ્કૃત તથા ગુજરાતીમાં કવિતા લખતા. તેમના રચેલા અન્યોમાં ' સકલશાસ્ત્રનિરૂપણ ' નામનો વિસ્તૃત અન્ય અતિપ્રચલિત છે. ત્રીજા પુત્ર વ્યાપારકુશળ તથા ચોથા સારા વક્તા અને વકીલ હતા. કહે છે કે, સૌથી નાના પુત્ર પૌરાણિક સહબોધક આખ્યાયિકાઓને સંગીતમાં નવીન પદ્ધતિથી રચી, યથાર્થત વ્યાખ્યાનપૂર્વક લોકોમાં ભક્તિ આદિનો ઉપદેશ રસભરી રીતે આપતા હતા. સારા હરિદાસ-કીર્તનકાંડ તરીકે વખણાયેલા આ ઉત્તમરામ પહેલાં નાટકમાં રૂપધર હતા. ગુર્જર નાટ્યપિતા શ્રી રણછોડરામ ઉદયરામના ' લલિતા-દુઃખદર્શક ' નાટકમાં તેઓ ' લલિતા 'ની ભૂમિકામાં ખૂબ લોક-પ્રીતિને પાત્રબન્યા હતા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યથી મોટા પણ દલપતરામથી નાના, શ્રી નૃસિંહરામના બે ભાઈનાં નામ અનુક્રમે માધુલાલ તથા જમિયતરામ હતાં.

પછી કડોદ કાયમની બદલી થવાથી, શ્રી દુર્લભરામજીએ તેમના એક પુત્રી અને ચાર પુત્રોના કુટુંબસહ કડોદમાં નાગર ફળિયામાં નિવાસ કર્યો. એ આપણે આગળ જણાવી ગયા છીએ.

x

x

x

પૂર્વોક્ત બોખલા ગણપતિની મૂર્તિ ઘરમાં લાવ્યા પછી, કુટુંબમાં અનેક પ્રકારના સાત્ત્વિક લાભ થયા કરતા હતા, એમ શ્રી દુર્લભરામ વિગેરેનું માનવું હતું. શ્રી મનકામેશ્વર મહાદેવની દર્શનપૂજા, દાનદયાધર્મ, અતિચિસ્ટકાર, સાધુજનસ્વાગત, સંતસમાગમ, કથાશ્રવણ વિગેરેમાં, પટ્ટગર્ભા શ્રી મહાલક્ષ્મીબાને અધિક અને અધિક ઉત્સાહ પ્રકટયો હતો. અસાધારણ ઉલ્લાસ તથા સાત્ત્વિક તેજ તેમના જીવનમાં વહી રહ્યાં હતાં તે પ્રસન્ન વદન ઉપર પણ ચમકારા મારી જતાં. દુર્લભરામજીના પુત્રોને અર્થપ્રાપ્તિનો ઉદ્ધમ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પણ મળી ગયો. રેરે જુદી ગયોએ પણ પુષ્ટિ અને પ્રસન્નતાદ્વારા આનંદના અતિરેકનું સૂચન કર્યું.*

સ ૧૯૧૦ કાર્તિક વદ ૧૪ ના મંગલ દિને શ્રી. દુર્લભરામના ઘેર બાળકે જન્મનાં જ પોતે 'આનંદ'ના અધિકારી હોવાનું સૂચન કર્યું. સર્વસામાન્ય બાળકોની પેઠે સાહજિક રુદન ન કરતા, આ પરાક્રમી બાળકે, અર્ચો આંખ ઉઘાડી રાખીને, નિમ્નનદમ્ય વૃત્તિનું સૂચન કરી મસ્તીભરી મુખમુદ્રાથી શયનાગારમાં આનંદની ઊંચો જીડાડી.

ઘેર અધિકારમાં અવતરેલા આ બાળકની કાયા કંચનસમી ગૌરપીનવર્ણની અને દિવ્ય પ્રભાથી હ્રુતિમંત દીસતી હતી. તે મનોહર કાયાનું સૌષ્ઠ્ય અને સૌમ્ય લાવણ્ય જોઈને સૌ ક્રાંધ આકર્ષાતાં, એટલું જ નહિ પણ તે બાળકનું દર્શન કરનારનાં હૃદયમાં એકદમ, ક્ષિપ્ત વિશાળ તેજોમય ભાવ, દીર્ઘ તેજસ્વી અમૃતમયી આંખો અને પ્રકુન સૌમ્ય મુખમુદ્રા વિગેરેથી, તે બાળકની ભાવિ

* આનંદનાટકના મંગલનાંદી સમા કેટલીક ઘટનાઓ, શ્રી સંઘવીજીએ વર્ણવેલી છે, જે સર્વનું નિરૂપણ અને અત્રે કરવું આવશ્યક લાગતું નથી. એકાદનું માત્ર સૂચન હરી હું સંતોષ માનીશ. સંવત્ ૧૯૦૬ આસો વદ ૧૪ ની મહાશિવરાત્રિની સાંજે રત્નગુર્જિની શ્રી મહાલક્ષ્મી મનકામેશ્વરને દર્શને જતા, મહાદેવમાથી 'અયેક' અવાજ કરતા એક ભૈરવભોજના અતીત બાવાએ આવી શ્રી. મહાલક્ષ્મીજાને પ્રણામ કર્યાં. અને શ્રી. દુર્લભરામ સાથે સમાવણી કરી ૨૫૪ સૂચન કર્યું કે પવિત્ર માતાજીના (શ્રી મહાલક્ષ્મીજાના) હૃદયમાં અનખ નિરંજનને. અંશ છે તે આગંતુક કાર્તિક કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ સર્વને દર્શન દેશે. પછીથી કાળભૈરવ સ્વરૂપ તે બાવાનું અવધાન થયું. આ કથા 'ત્રય-સર્વેશ્વ'માં વિસ્તારથી વર્ણવેલી છે.

દેવી મહતા, અગાધ ઉચ્ચ મનોબલ, શુદ્ધસાત્ત્વિક સંકલ્પશક્તિ અને પ્રગટ જ્ઞાનબલ વિગેરેના સૂચક સંસ્કારોની ઊંડી છાપ પડતી. શ્રી છોટાલાલ માસ્તર સાહેબ તથા શ્રી નગીનદાસ સંઘવી, શ્રી. જમનાપ્રસાદભાઈ, રા. બ. નારાયણભાઈ દેસાઈ વિગેરે ધણાં સાધકરત્નો (સ્નાનાભ્યંગ, પાદપૂજન વિગેરે પ્રસંગોમાં બારીકાઈથી અવલોકન કરવાથી) અનુભવપૂર્વક એમ જણાવે છે કે શ્રીરામકૃષ્ણ-શંકરાદિ લીલાવિગ્રહો-મહાપુરુષોની બાળતમાં હોય છે તેવાં શાસ્ત્રોક્ત સામુદ્રિક ચિહ્નો,—ચરણારવિંદમાં શંખ, ચક્ર, પદ્મ, વિગેરે ચિહ્નો અને હસ્તપાદાદિની વિશિષ્ટ રેખાઓ, શ્રી બાલ-નૃસિંહના બાપિ પ્રતાપગૌરવનું સ્ફોટન કરનાર હતાં શ્રી માસ્તર સાહેબ લખે છે કે,

“શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્યજીની આકૃતિમાં તે બાલ્યવયમાં બીજરૂપે પ્રતીત થયેલાં મનોહારિત્વ, પ્રૌઢત્વ, ભવ્યતા, પ્રતાપ, નિબીજતા, શુચિતા, વચ્ચંસાદિ જેમ જેમ વય વધતું ગયું, તેમ તેમ બીજવૃક્ષ-ન્યાયે એટલાં બધાં વિકાસ અને વૃદ્ધિને પામતાં ગયાં હતાં કે તેમના પ્રાણ નિરખંદકલાને પ્રાપ્ત થયા ત્યારે પણ તેમનું નિશ્ચેષ્ટ તનુ તથા સુખકમલાદિ તેમના અપૂર્વ ગૌરવાદિને પ્રસ્થાપિત કરતા ”

અંગ અને વય વધતાં મધુર અભિનયાદિ ચેષ્ટાઓથી તથા તનુકાંતિથી સર્વને આહ્વાદ આપતા પુત્રનો નામસંસ્કારવિધિ, દુર્લભરામજીએ પવિત્ર વ્યાસક્ષેત્રનિવાસી વિદ્વાન બ્રાહ્મણ શ્રી નારાયણદેવ વ્યાસ દ્વારા શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કરાવ્યો. તે જ્યોતિષવિદ્ પુરોહિતે, બાળકનું નામ શ્રી નૃસિંહશર્મા રાખી, તેની અનુપમ કાંતિ અને શક્તિના વખાણ કરી, તેનામાં ભવિષ્યમાં પ્રતીત થનાર મહાતેજસ્વી સામર્થ્યની આગાહી કરી, સર્વને આનંદ આપ્યો.

શેઠસ્પીઅર કવિની મુંદર ઉકિત પ્રમાણે, શ્રી. નૃસિંહશર્મા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

જન્મથી મહાત્મા દત્તા કે જીવનમાં મહાત્મા બન્યા હતા એ બેમાંથી એક પણ નિર્ણય કરવાથી મહાજનના જીવનની મહત્તાને અન્યાય આપવા સરખું થાય છે. તેઓશ્રીના ચમત્કારિક આચાર્ય ગૌરવની દૃષ્ટિએ તો તેઓ મહાત્મા જ જન્મના હોવાનું કહેનામાં ગૌરવભર્યું લાગે છે. છતાં પણ, માનવીના જીવનને સામાન્ય માનવતાના માન-દહથી માપનામાં માનવીની મહત્તા સચવાઈ રહેતી હોવાનું સુવિદિત હોવાથી, તેવા મહાપુરુષોના જીવનના પ્રમોદનું લૌકિક મૂલ્યાંકન કરવામાં પણ તેઓની અનૌકિક શ્રેષ્ઠતા, સદૃશ પણ ન્યૂન થયા વિના, સરસ રીતે તરી આવે છે. જીવનના વિકાસક્રમને વિતોડવામાં તેવા જનોનું નાનું ૧ વિશેષ ઉમત અને ભવ્ય ઝળહળી ઊઠતું જણાય છે.

નૌકિક દૃષ્ટિ અનુસાર શ્રી નૃસિંહસમીમાં જન્મથી રવામાવિક રીતે ગ્રહેના મહત્તા અને મેદાનુભાવિતાના અશોભે યોગ્ય પ્રોત્સાહન મળી શકે એવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ તેમને અશત પણ જન્મથી મુપ્રાપ્ત હતી. આપણે બોધ ગયા કે તેમની કૌનિક સપત્તિ અદ્વિતીય વિદ્યાસંગ્રહારથી સમૃદ્ધ અને સુરક્ષિત હતી. વશાનુગત નામિક અને પવિત્ર પ્રબંધારસામાં રિનસતી અસંખ્ય યજ્ઞોપાસનાતી દિવ્યતા, શ્રીનૃસિંહદત્તમોને અનાયાસે મળી હતી. ભક્ત નરસિંહ મહેતાના સાક્ષાત્કારથી વચનસિદ્ધ મનાતી નામર શાંતિએ, નૈસર્ગિક અનુકૂળતાઓ મેળની સમાય એવા પગમ ઉદાત્ત ધાર્મિક હૃદય અને આસ્ત્રિક વૃત્તિવાળા, અધર્મોચરણમાં હઠાગ્રહી, ભક્તિ સમાગમ કથા સાદિત્ય વિગેરેના નિસિદ્ધા, નિરભિમાની અને નિર્મલ અત કરણના શ્રી કુલબનામ અને મહાનદમીમાં જેના માતાપિતાને લા શ્રી નૃસિંહને જન્મ આપ્યો દત્તા. વિશેષમાં, માતાપિતાને પોતાના અને સર્વના ભવિષ્ય ઉદ્ધારના હેતુરૂપ પવિત્ર પ્રાકૃત્યનું આજી સૂચન પ્રવચથી જ અર્પિતગોચર થતું હતું આથી, કેટલાકના શિષ્ટ અને

શાસ્ત્રાનુસારી આચાર વિચાર તથા ધર્મ વ્યવહાર નીતિથી, નૃસિંહ-
શર્માને નાનપણથી ઉત્કૃષ્ટ સંસ્કારથી પોષાતું હિત જીવનનું
પુરોગામી, મહાન્ ચારિત્ર્ય ધડનારું વાતાવરણ મળી ગયેલું હતું.
આ પુત્રના જન્મ પછી, શ્રી. દુર્લભરામજીના ગૃહજીવનમાં સત્સંગ
અને મજનકીર્તનની તો સતત સરિતા વહેતી હતી. ટુંકમાં શ્રી.
નૃસિંહાચાર્યજીના લીલાતનુરૂપ ઔકિક જીવનને સર્વોત્તમ સંસ્કાર-
સિંચન મળે એવી પરિવેષ્ટનાદિ સાધનસામગ્રી, તેઓશ્રીના જન્મ-
કાળથી જ તેઓને સુપ્રાપ્ત હતી. તદુપરાંત, વ્યાવહારિક દષ્ટિથી
પણ તેમને ઉત્તમ રીતે શિક્ષણ મળી શકે તે માટે, શ્રી દુર્લભ-
રામજીએ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા સારો પરિશ્રમ સેવ્યો હશે.

ગર્ભાવસ્થા, જાત્યાવસ્થા કે યૌવન, શિક્ષણની શરૂઆત માટેનો
યોગ્ય સમય છે કે કેમ તે સંબંધી પૌર્વાત્મ્ય, પાશ્વાત્મ્ય, પ્રાચીન અને
અર્ધાચીન મતોનું વિવરણ અત્રે ન કરતાં, આપણે એમ કહી
શકીશું કે, મનુષ્યના જીવનનું—ખાસ કરીને તેના આંતર મનનું—
સ્વરૂપ નક્કી કરવામાં, હિન્દુ સંસ્કૃતિ પ્રમાણે પૂર્વજન્મકૃત કર્મોદિ
અનુસાર રચાયેલી મનુષ્યની પોતાની પ્રકૃતિ પ્રધાનતઃ સક્રિય રીતે
જવાબદાર હોવા છતાં, તેને સહાયકતા તરીકે, તેનું બાલપણ, તેના
પરિવેષ્ટનો સહિત, મોટો અને મહત્વનો ભાગ બજાવે છે. ખાસ
કરીને માતાપિતા વિગેરે કુટુંબીઓની અને સામાન્યપણે સસર્ગમાં
આવનારા સર્વની સારી ખેડી, શુદ્ધમલિન પ્રવૃત્તિઓ અને ચેષ્ટા-
ઓની, અંતઃકરણમાં સ્પષ્ટ યા અસ્પષ્ટપણે અસર થતી જાય છે.
અને તે અસરોને બિષમવનારા હેતુઓનાં પુનરાવર્તનો, પૃથક્ પૃથક્
ગૌણપણે કાર્ય કરતી ‘અસરો’ને દૃઢ ‘સંસ્કાર’ના સ્વરૂપમાં
ફેરવે છે. અને એ સંસ્કારો જ, સમય જતાં, ભાવિ મનુષ્યની
મનોવૃત્તિનું કાયમ સ્વરૂપ રચવામાં, બાળકમાંથી સારો નરસો,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

મહિન યા સાર્વિક વૃત્તિપ્રવૃત્તિપ્રધાન ‘મનુષ્ય’ ધડવામાં અચૂક પળે કારણભૂત નીવડે છે

છેક બાનપણથી જ, શ્રી નૃસિંહશર્માએ, પોતે અદ્ભુત તથા અન્ય પ્રાકૃત જનોથી વિનક્ષણ પ્રકૃતિના મહાપુરુષ થના સર્ગયા છે એવી પરોક્ષ છાપ નિત્યના વ્યવહારમાં—સ્મતગમતમાં પણ—પાડવા માડી શિશુસ્વભાવને અનુરૂપ ક્રીડા કરતા, દોઢેક વર્ષના ા નૃસિંહશર્મા, એક વખત ગોહણથી રસોડામાં આવી ચઢ્યા સગડી પર દૂધ ગરમ કરવા મૂકી, શ્રી મહાનક્ષત્રીના નિમ્નમુખે શાક સમાગ્યામાં નિમજ્જન હતા યાળકે સમજપૂર્વક કે નિર્ડોષકપણે—જેમ હોય તેમ,—ચીસ નાખી એટલે માતાનું વક્ષ તેમના તરફ દોરાયુ યાળકે એમ આગળી ઊંચી કરી, આકાશ તરફ ઉચ્ચ વિદાર ક્રાંતા ધૂન્નગોઠા તરફ મીટ માડી હતી ગૌર વિધુનદન ઉપર પ્રસન્નતાનો પ્રકાશ ઝળહળી બિઠ્યો. અધસ્પષ્ટ ઇગિતોચ્ચારથી તેમણે જાણે વાગવાર એમ સ્વયંવચને પ્રયત્ન કર્યો કે,

‘આ (ધૂન્નગ્રેણી) બોલે જાય છે જીવનની ગતિનો ક્રમ પણ ઉત્તર છે.’

તે પ્રસંગનું રહસ્ય તો બોળા દિનની માતા સમજ્યા નહિ પણ ત્રણ વર્ષ પૂર્ણ થતા સુધીમાં તો યાળકે પુષ્કળ પ્રસંગોમાં એવા સંકેતમૂલ્યનો વીંચ્યા કે મમતાભરી માતાનું વાતસલ્ય ગમે તેટલી અપસમાવનાથી ખેંચતાણુ કરે તો પણ યાળકના રોગિંદા જીવનમાં અસમાન્યતાના અસો મ્લપવાની તકો તે ચૂકી શક્યા નહિ રોજ ગતિએ શ્રી દુર્ગાચાર્યજી ભાગવત, આત્મપુરાણ નિગેરનું કથા વાચન કરતા હોય, ત્યારે અધ્યાય પૂર્ણ થતા પછી, માતા વિવેકપૂર્ણ વાળીમાં પતિ પામે પુત્રના પરાક્રમની અને તેમાં તેમને છૂપાઈ રહેલા લાગતા અતીક્રિં તરવેલી પસન્નતાપૂર્વક હકીમત નિવે ન

કરતાં. બાળક પણ કદિ કદિ માતાની સ્વસંબંધની ચરિત્રકથાઓમાં, અભિનય-સ્મિતાદિથી અનુમતિ પૂરવા લાગતું. આમ કુટુંબનું-સર્વત્ર મનરંજન કરતાં કરતાં, શ્રી નૃસિંહશર્મા ત્રણ ચાર વર્ષના થયા. તે હમેશા મુખભાવ પરથી સ્વસંતુષ્ટ જણાતા, તેમજ સહુ ઠાણને સંતોષ તથા આનંદ આપવાનું પોતાનું કર્તવ્ય ડોલ, એમ પ્રસન્ન વર્તન રાખતા. તેમની નાની વયમાં અસૌકિકતાનું સૂચન કરનારી, અનેક પ્રસંગો-આજે ચમત્કારયુક્ત લાગે તેવા પ્રસંગો-માંથી, ક્યા અને ઠેઠાંકનું અત્રે નિરૂપણ થઈ શકે ! અત્રે માત્ર એકાદનું સંક્ષિપ્ત સૂચન કરીએ.

. શ્રી દુર્લભરામજીએ પાછળ કહ્યા પ્રમાણે દેવમંદિરમાં પધરાવેલા ગણપતિ, સર્વ રીતે કુટુંબને હિતપ્રદ હતા, એવી સર્વની આસ્થા હતી. શ્રી ગણેશચતુર્થીના દિવસે, ઉત્સવપૂર્ણ-તે ધરાવેલા લાકુના નૈવેદ્યચાળમાંથી બે ત્રણ ગોટીઓ ભૂમિ પર ગમડી પડી; તેને શ્રી નૃસિંહશર્મા આરોગવા બેઠા. પ્રભુપ્રસાદ ઉચ્છિષ્ટ થવાના વિચારથી, ક્ષુબ્ધ મને પિતાએ પુત્રને પીઠમાં ધીમેથી ઘોસ મારી. પણ બાળકે તો નિદ્રોંધ સ્મિત કરીને પિતાની આંખમાં અમી રેસાવ્યુ. પુત્રને ઈંડવા માટે પશ્ચાત્તાપ કરતા તથા નૈવેદ્ય વિધિમાં અપરાધ થવા માટે શ્રીગણેશચિંતન કરતા પિતા 'મોડી રાત્રે સૂતા, પણ તેમને નિદ્રા આવી નહિ. નિદ્રાધીન માતાની ગોદમાંથી ઊડી. બાલનૃસિંહ, પિતૃશય્યામાં આવી પિતાની સોડયમાં લપાયા અને સાર્ત્તિક ભાવનિવેદનપૂર્વક પિતાને શાતા પમાડી; પિતા નિદ્રાધીન થયા પણ સ્વપ્નમાં શ્રીગણેશજીએ, બાળકનું અપમાન કરવા માટે ઠપકો આપ્યો. તથા જણાવ્યું કે તે બાલસ્વરૂપ વિશ્વાત્મા, નિવેદનમાં ધરેલા નૈવેદ્યમાંથી ખાય તેવી તેમની જ ઇચ્છા હતી. તે સંકેતાનુસાર શાસ્ત્રનિયમનો ભંગ થવાનો સંદેહ કરવો નહિ...વિગેરે. સ્વપ્નસૃષ્ટિ.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

હુપ્ત થતા આખો યોગી દુર્ભરામજીએ આમતેમ જોયું તો પોતે પથારીમાં એકના જ હતા પત્નીની પથારીમાં, નિર્બોન્તપણે નિર્બોધીન થઈ નાનું બાળક આરામ લેતું સૂતું હતું.

બાળક નૃસિંહાચાર્યજીને મહજ પછુ કુંઠ ભાનથી શિક્ષા કે તેમની અવકેશના નહિ કંગવાની સૂચના તો ફટ બીએને, દુર્ભરામજી ઉપરાત અને સાધુપુરો તરફથી મળી હતી એ વખતે માતા તથા માળકનો નાની પછુ રનામાવિક રસાકસીના પ્રસંગે, એક તેજસ્વી સાધુએ આવી જળાવ્યું કે,

‘ માતાજી ’ આ બાળકનું સત્તા સમાન કરજો એ તો દેવ ત્વ છે તેને પ્રાપ્ત કરી તમે કૃતકૃત્ય થા જો ’ પછીથી તો માતાપિતા, નાનનૃસિંહનું ગમે તેવું અનકૂળ પ્રતિકૂળ વર્તન જણાય તો પણ તમના પ્રતિ લેખ પછુ મોગ વચન ઉચ્ચારતા નહિ કે તાડન કરતા નહિ એટલું જ નહિ, પણ મનથી પછુ તેઓ તેમના પ્રતિ કોપ ના અણમમાનો ભાવ આનવા દેતા નહિ । જે વિવિધ સતપુરોના વચ્ચના સ્મરણપૂર્વક, પોતાના માળખની એટાઓમાં, અવતારી પુરુષની ચીનાનો ભાવ આરોપી પોતાને ધન્ય ધન્ય માનતા, નિગેહ આનંદ પામતા

નૈમર્જિક નિરમાનુસાર વર વધતા, બાળકના આરોગ્યપ્રકુલન સુદર મુખગેહનમ્મા દાડમખળી જેવી સુદર ન્તપક્ષિઓ પૂર્ણપણે પ્રકટ થયા પછી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને સુદર વાચા રકુરી ચારિયના પુરુષની પ્રત્યેક પગની પેડે, સાંકેતિક તનુની પ્રત્યેક ક્રિયા મા આકર્ષિક પ્રવૃત્તિમાં કાઢને કાઢ નોંધ કે આકર્ષણને પાત્ર તરત તો કોણ છે જ નાના બાળકના પ્રથમ શબ્દોચ્ચારમાં રપદ, પૂર્ણ અને અર્થયુક્ત વાણીની અપેક્ષા તો ન જ રાખી

સકાય. પરંતુ શ્રી નૃસિંહશર્માના આદિ ઉચ્ચારણમાં જ મંગલ, મનોહારી સૂચક ધ્વનિ હતો. શ્રવણ કરનારને તેમાંની મંજુક્તતા સ્પષ્ટપણે આકર્ષતી. બાલવયમાં સ્પષ્ટતા ન જ હોય. પરંતુ તેની મોહક સૂચકતા તો સ્પષ્ટ હતી. કારણ કે પ્રથમથી જ તેઓત્રીએ આખા અર્ધપૂર્ણ શબ્દોનો અને તે પછી શી (શ્રી), પડભુ (પ્રભુ), કીરન (કૃષ્ણ) નામ્નાયન (નારાયણ), દરિ, ત્રિગેરે જગદીશ્વર પરમાત્માનાં મંગલ નામોનો ઉચ્ચાર કરવાનો પૂરો પ્રયત્ન કર્યો હોય તેમ સાંભળનારને જણાયા વિના રહેતું નહિ. અપૂર્ણ ઉચ્ચાર-પછી તે પૂર્ણસ્વરૂપ પ્રભુનામનો અપૂર્ણ ઉચ્ચાર-નામના મંગલ મનોહર સ્વરૂપસમે જ, ઉચ્ચાર અને ઉચ્ચારકના શુભ વદનને મનોહર શોભા આપતો હતો. જેમ વય વધતું ગયું અને વાણી વિશેષ સ્પષ્ટતા સાધતી ગઈ, તેમ તે બાળકે તેના ભક્ત પિતાની નિત્યસંગિની સંગીતવાણીનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું.

કદિ પિતા સાથે, કદિ માતા સાથે, ધૂનમાં, ભજનમાં કે સવારની પૂજામાં, શ્રી બાલનૃસિંહ પછી સમીપ બેસતા આસન, વિધિ, ન્યાસ, મુદ્રા, નેત્રનિમીલન, પ્રાણાપાનથી નામામ્રમહય, પ્રણવમંત્રોચ્ચાર વિગેરેનું, આ દિવ્ય બાળક, અંતઃકરણની કોઈ અસાધ્ય પ્રેરણાથી અને બાહ્ય પ્રદર્શિત થતી પ્રેરણાથી-સ્વાભાવિક રીતે જ જેમ આવડે તેમ અર્ધરીતનું અનુકરણ કરતું. પિતા નવરાશના સમયે બપોરે ગાદી પર બેસે કે રાત્રિએ પાટ પર બેઠા હોય, ભાં ઠેકડા મારતું આ બાળક જઈ ચઢે અને અતિ વિનમ્રભાવે, પોતાને ગમતું કીર્તન ગાવા પિતાને વિનવે. પોતે પિતાને ગાયમાં મદદ કરતા હોય તેમ પોતાનો સુમધુર કંઠનો સ્વર મિલાવે; તો કદિ, શાંત યોગીની સ્થિરતાથી, પ્રથમથી અંન સુધી, જાણે પદના અર્થનું જીકું ચિંતન કરતા હોય તેમ, એકાંતતાથી શ્રવણ કરે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

આમ માતાપિતાના નિત્ય સહવાસના ભક્તિકીર્તનાદિના ધર્મ-
સંસ્કારોએ, પ્રકૃતિથી જ ધર્માચરણ માટે જન્મેલા હૃદયને યોગ્ય
સ્વરૂપ આપવામાં સંપૂર્ણ સહાયતા આપી, એટલું જ નહિ પણ,
વાતસલ્યનિધિ પિતાએ પુત્રને આપેલી સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાએ,
એ કાર્યને પરિપૂર્ણતાપૂર્વક સિદ્ધ થવા દેવામાં યોગ્ય સદકાર આપ્યો.
સ્વાતંત્ર્યનો વિવેકતંત્રપૂર્વક સમુચિત વિનિયોગ થતાં, બાળકે
નાનપણથી જ ભજનકીર્તન રચવા અને શ્રવણ કરવા ઉપર, તથા
સંતસતકાર, વિનય, ઉપાસના છત્યાદિ ધર્માચરણ ઉપર અધિક અભિરુચિ
સ્થાપી. પાંચ વર્ષની વય પ્રાપ્ત થવા પછી તો, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય
પોતાના પિતાશ્રીના મુખેથી શ્રવણ કરેલાં અસંખ્ય ભજનોમાંથી,
પોતાના બાવિ ચિંતનને અનુકૂળ પદો કે પંક્તિઓ ચૂંટી લઈ, સુકોમળ
કંઠથી, મનુર રસરે વારંવાર ગાના, નૃત્ય કરતા અને નિગનંદમાં
મસ્ત રહેતા.

આને બાળકો કે તરુણો રમતાં રમતાં હૃદયની ઊર્મિ ઉજાગી
આવે સારે કે એમ ને એમ જ ચલચિત્રપ્રચલિત શૃંગારપ્રધાન
રોમાંચક પંક્તિઓનો એજ શૃંગાર કે સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર કરે છે. પણ શ્રી
બાલનૃસિંહાચાર્યજીએ, આવી ધન્ય ઊર્મિપ્રવાહની ભરતીની પળોએ
ગાના માટે, પોતાના હૃદયને યોગ્ય આદર્શરૂપ બની શકે એવી
સુદર પંક્તિઓ સંગ્રહી રાખી હતી. જેમાંથી કેટલાક નમૂના
સાચવી રાખ્યા છે.

‘ તારી કાયામાં, કાણુ જોતે છે તેને શોધી કાઢને ’ -

x x x

‘ એ તો કું રે સચ્ચિદાનંદ સ્વામી. ’

x x x

તેમજ ‘ ગુરુ વિના જ્ઞાન ક્યાંથી થાય બોળા એતા,
ઓ નર ઘેઝા, ગરવાં ઘેઝા. ’

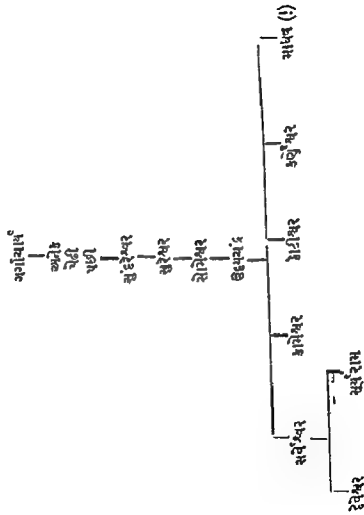
વિગેરે વિવિધ જ્ઞાન, ભક્તિ, અહરસની, (જેનાં વિશેષ ઉદાહરણો શ્રી ભારતરસાહેબે ઇ. સ. ૧૯૦૪ ના મહાકાવ્યમાં આપેલાં છે) અને સ્વરૂપના ભાવ માટે વૃત્તિને ખોજ કરવા ભગૃતિનો ઇશારો કરતી પદ્ધતિઓ, આ કિશોર વયના બાલકના મુખ્યારવિદ્ધમાંથી ટપકતી જોઈને, તે બાળકની સુરુચિનું—ભવિષ્યમાં તેને માટે નિયત કરાયેલી યોગ્ય અને ભવ્યદિશાનું—આપણને શરૂઆતથી જ સ્પષ્ટ જાન કરાવે છે.

આવી એકાદ અમૃતપ્રકૃતિ હોકાવતા શ્રી નૃસિંહશર્મા એક દિવસ ઓટલા ઉપર ખેલતા હતા, તેવામાં કોઈ ત્રિદંડી સાધુ તેમની સમક્ષ ભિક્ષાર્થે આવી જભા રહ્યા. અતિથિસત્કારના પિતાજી પાસેથી મળેલા સંસ્કારોથી શુદ્ધ હૃદયના બાળકે હોડતે પગલે ધરમાં જઈને પિતાને ખબર કરી. પુત્રમાં દલિત, પતિત તથા સાધુ બ્રાહ્મણો પ્રતિ દયા-દાનની સહાનુભૂતિના સંસ્કારો ખીસે, તે માટે દુર્લભરામજી નાનાં નાનાં દાન વિગેરેની ક્રિયા, પુત્રની સમક્ષ-સાક્ષીએ અથવા, શક્ય હોય ત્યાં, પુત્રના જ હસ્તથી કરાવતા. તે પ્રમાણે, આ સાધુને પણ પુત્રહસ્તથી અન્ન અપાવ્યું. ઉન્નત બાળ્યને સ્પષ્ટ કરતો બાલ પ્રદેશ, સુંદર પ્રભાવશાળી દેહાકૃતિ અને તેજસ્વી મુખાકૃતિવાળા દાનકર્મ કરતા બાળકને જોઈ, તપસ્વી સાધુએ દીક્ષમાં હર્ષજનક રોમાંચ અનુભવ્યો. બાળની આંગળીઓ જોઈ, તેમણે દુર્લભરામજીને કહ્યું:

“ આ બાળકને મને સોંપી દો તો ! ”

દુર્લભરામજી ગભરાયા. તેમણે શરીરે કંપ અનુભવ્યો અને બાળકને એકદમ તેડી લીધો. ત્રિદંડી સાધુ, નીચેનું વચન ઉચ્ચારી ચાલ્યા ગયા.

વંશવેણી

દેવજીને	પ્રાણજીને	હૃદયજીને	(૧) જીને	દુર્લભરામ (કન-દુર્લભગરી મહાલક્ષ્મી)
નંદકુમારી	લક્ષ્મીબાઈ	દસપતરામ	આશિબાઈ	જમિયતરામ
				નૃસિંહાચાર્ય (૧૮૫૪-૧૮૯૭)
				ઉત્તમરામ
				નમદાગોરી
				મંગલગોરી સ્વ. ૧૮૮૦
				રમિમણીદેવી સ્વ. ૧૮૩૭
ભારતીદેવી				
				ઉપેન્દ્રાચાર્ય (*જન્યન્તીદેવી) (૧૮૮૫ થી ૧૯૩૭)
				*સુરેશ્વરાચાર્ય (*અરવિંદદેવી) (૧૮૬૭ થી ચાલુ)
*કેવલ્યદેવ	*પદ્મસ્વિનીજીને	નિરજનદેવ	દ્વૈતન્યદેવ	*સુભાગિનિજીને

[* આ નિયાનીઓ વર્તમાન અસ્તિત્વને મુજબ છે.]

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“ ગભરાશો નહિ. તમે મહાભાગ્યવાન છો. આ બાળક પૂર્વ-
જન્મનો મહર્ષિ છે. પેરોપકારના મહત્વના કાર્ય માટે, થોડો વખત
તપ ત્યાગી, તે અત્રે આવ્યો છે. તેના અલ્પ પણ તેજસ્વી જીવનથી
અનેકનું કલ્યાણ થશે. ”

આ પ્રસંગ, આજે નજીવા સરખા બેઠથી, સર્વ સાધકોમાં
મુવિદિત છે. કેટલાક જણાવે છે કે આ પ્રસંગ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યની
આઠ વર્ષની વયે બનવા પામ્યો હતો. પરંતુ બાળના માનવા
પ્રમાણે, આ પ્રસંગ વખતે શ્રી નૃસિંહાચાર્યનું વય માત્ર સાડા
ગાઠ વર્ષનું હતું.

પરાપૂર્વથી ધર કરી બેઠેલા રીઢા રીતરીવાજોની મુબ્તતાથી કે અન્ય રીતનાં સ્વાર્થપાખંડપરાયણ અનાચરણાદિ અનિષ્ટો વધી જવાથી, મનુષ્યના સમાજજીવનમાં કે ધર્મજીવનમાં જ્યારે સડો પેસે છે ત્યારે સમાજ અગર સમાજનો અમુક વર્ગ તેની દુર્ગંધથી બહેકી જીટે છે. માનવજીવનને અનિવાર્ય અને આવશ્યક એવી ધર્મની એકનિષ્ઠ અને અડગ ભાવનામાં પણ જ્યારે ભ્રષ્ટાચાર પ્રવેશ પામે છે, ધર્મનાં તંત્રોમાં એક પ્રકારની અવ્યવસ્થા અને અધાધુધીભરી અધર્મપરાયણતા વ્યાપ્તિ પામે છે ત્યારે ધાર્મિક ક્ષેત્રમાં પણ એક પ્રકારની બદબો દેલાઈ રહે છે. ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે સમાજને, સમગ્ર માનવજીવનને આવી વિષમ પરિસ્થિતિમાંથી મુક્ત કરવા, કોઈને કોઈ ધર્મશુદ્ધિયુક્ત તેજસ્વી યુગપુરુષ પ્રકટ થાય છે જ, અને સર્વોદય-પરોપકાર કરવાને અવતરેલા નરવીરો, નાનપણથી જ પોતાના જીવનની અમૂલ્ય પળોનો સદુપયોગ કરવાની સાવધાનતા રાખવાનું સૂચવતા હોય છે.

ધર્મ, સમાજ કે જીવનના કોઈ પણ ક્ષેત્રની પરાપૂર્વથી ચાલતી આવેલી સંસ્થા, કાળજી કરીને પોતાની જ મર્યાદાઓનું ઇત્સંધન કરે, સ્વતંત્રતાને નામે પોતે પોતાને અને અન્યને અનુકૂળતાપૂર્વક ઉપયોગી થવાના આશયથી સ્વીકૃત સીમાબંધનોનો છિન્નિદ કરે, અમર સ્થિતિસમય અને સ્થળસંકેતાનુસાર, પોતાના વાડાનો સંકુચિત આગ્રહ ન હોડતાં, પોતે બની કરેલી દિવાલોમાં

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પોતાને અને પોતાના અનુયાયી સમાજને રૂંધી નાંખવા સુધી તત્પર થાય, ત્યારે જરૂર, તે સંસ્થા નવીન આકૃતિ કે સુધરેલું-ફેરફાર પામેલું-સ્વરૂપ ધારણ કરવાને પાત્ર થાય છે. નવીન આંકાર, રૂપાંતર કે નવું સ્વરૂપ, તે સંસ્થાના મૂળ તત્ત્વો અને તેમાં રહેલાં મૂલ્ય રહસ્યને (સર્વોદયના સાર્વજનિક હેતુને) સાચવી શકે છે; બદલે તેનું રક્ષણ કરવા સવિશેષ સાવધાન રહી શકે છે, -તેણે રહેલું જ જોઈએ. પરંતુ પોતાની જ અનુકૂળ-પુરાણી પદ્ધતિથી, અગર તે પોતાના પિંડપોષક પ્રયોજનપૂર્વક ચલાવેલી સ્વાર્થ-રીતિથી, તે સંસ્થા આગરૂબેર પોતાનું જીવન ટકાવી શકે કે લાંબાવી શકે, એ તદ્દન ઝાણું સંભવિત છે !

આવા રૂપાંતર, સુધારા કે નવરચનાની આવૃત્તિના પ્રસંગે, કોઈ બાહ્ય અને બુદ્ધિશાળી વીર પુરુષના અવતરણની અગત્ય રહે છે. ઇતિહાસમાં, સમાજસુધારણા અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ, ક્રાંતિ કરનારા અનેક નેતાઓ, પ્રસંગે પ્રસંગે, પ્રકટ થયાનાં ઉદાહરણો નજરે પડે છે. પુરોપમાં કે એશિયામાં સઘળે, ખાસ કરીને ધાર્મિક વિપ્લવોની સાથે સાથે જ સામાજિક, રાજકીય વિપ્લવો કે સુધારણા થયાની ઐતિહાસિક નોંધો છે. ધ્યાનપાત્ર હકીકત એ છે કે, ધર્મ કે સમાજમાં કાંઈક નવીન જાગૃતિ અને ઉત્સાહ આણવાનું કર્તવ્ય - Mission - વધને જ-એલા નરપુંગવો, પોતાના દીર્ઘજીવનના આયુષ્યની અપેક્ષા કરતા નથી. લૌકિક રીતે પોતાના મહત્ત્વ કાર્યને અનુકૂળ પરિવેષ્ટને-સંયોગ અને સાધનસામગ્રી-મળી જાય તો તે દીકરું પણ ન મળે તો તેવી લૌકિક શિક્ષા અને સંસ્કારસંપત્તિની નેઓ અતિ દરકાર કરતા નથી; તેમ જ તદ્દનુકૂળ તૈયારી પ્રાપ્ત થતા યુવકની પાકટ વય સુધી - તેઓ વાટ પણ જોતા નથી. તેઓ તો તેમના અદ્ભુત જીવનની શરૂઆત, પ્રારંભકાળેથી જ કરી

છે. આથી ધૃતર સામાન્ય પ્રાકૃત મનુષ્યોનાં બૌદ્ધિક તથા માનસિક વિકાસ કરતાં તેઓને આંતરિક વિકાસ વિશિષ્ટ રીતે થયેલો હોવાથી, તેમનાં નાની વયનાં કાર્યોમાં ચમત્કારિક વિલક્ષણતા સામાન્યજનોને બાસે તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું કાંઈ નથી. બાળપણથી જ તેમની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં, વાણીમાં, વર્તનમાં, આકર્ષણને યોગ્ય તથા બાવિ મહત્તાનાં સૂચક શૂદ્ધ તરવો પ્રકટ થતાં જણાય છે.

ઉપરોક્ત પરાક્રમપ્રદર્શનથી જ, મહાપુરુષોનું બાલ્યજીવન કેટલીક વાર 'બાળલીલા' તરીકે ઓળખાય છે. આ બાળલીલાના વિવિધ પ્રસંગોમાં, મહાન કાર્યો કરવાનો તેમનો ઉત્સાહ, ધમશ, ટેક વિગેરે કેવાં તીવ્ર હોય છે તે, કાંઈ અધિકારી વિવેચકની નિમ્નસુદૃષ્ટિ એકદમ પારખી શકે છે. બાકી, સામાન્ય જનોને તેમાં કુતૂહલ, ચમત્કાર, અકસ્માત્ત યા આશ્ચર્યકાન્ક વ્યતિકર સિવાય, અન્યથા કલ્પના સંભવતી નથી. અને તેથી ચરિત્રકથામાં આવા પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ આવે ત્યારે તેઓ તેને અતિશયોક્તિ કે કાલ્પનિક તરંગી નવલકથાના પ્રસંગોનું ઉપહાસ્ય સ્વરૂપ માની લઈ, ચરિત્રકથાની વીર-વિભૂતિનું હડહડતું અપમાન કરે છે.

બાલ્યવયમાંથી જ, સામાન્યતઃ વયના પ્રમાણમાં નેટલી સર્વોત્કૃષ્ટતાની અપેક્ષા રાખી શકાય, તે કરતાં વિશેષ ચમત્કૃતિયુક્ત કાર્યો કરવાની શરૂઆત કરવામાં, મહાપુરુષોનાં જીવનમાં ખીન્ન એક કારણનું અનુમાન કરવું પણ ઠીક લાગે છે. પુરુષશ્લોકે શંકરાચાર્યજી, સ્વામી વિવેકાનંદવિગેરે, અનેક વિશિષ્ટ ગુણસંપન્ન દેવી જીવોનું પ્રાકટ્ય બૂમડુંલ પર પરહિતાર્થ થયાનું શિષ્ટ પુરુષોથી વિકત છે. જે મહાપુરુષોની સ્થૂળ જીવનની આયુષ્યદોરી ટૂંકી હોય

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

છે તેવા સંતોની જામતમાં પણ, તેઓનાં ઉત્તમચરિતાર્ય અને ઉપદેશ દ્વારા જગત ઉપર મહાન અનુમદ કરવાને, તેઓ તેમનાં શ્રવિત દરમ્યાન અને પાઠન, જે મધુર સંસ્કૃતિનો પરાગ પ્રસારી જાય છે તે અપૂર્ણ કે બંધુર નથી. આ દ્વંકા તેજસ્વી જીવનની પરિપૂર્ણતાનું કારણ, તેઓએ અતિઅલ્પવયમાં કરેલો પરાક્રમકાર્યોનો વહેતો પ્રારંભ છે, અને તેનાં કારણોમાં જોડા ગતરતાં પુનર્જન્મની તત્ત્વચર્ચામાં પણ જડું ઉતરવાની અગત્ય જિભી થાય છે.

પૂર્વજન્મનાં સત્કાર્યો અને પુણ્યસંચયના પ્રભાવે,—સાંતી સ્થૂળ પરિસ્થિતિ અને મયોદા અનુસાર મનુષ્ય જન્મની સાર્થકતાની નોંધા, કાળસંકેતાનુસાર જ્યાંથી અટકી હોય ત્યાંથી આગળ પ્રસ્થાન પામવાને માટે,—નવીન જન્મમાં ભૂત કાર્યશ્રેણિને વ્યવસ્થિત રીતે આગળ ધપાવી શકવાને યોગ્ય અનુકૂળતા પ્રાપ્ત કરી લે છે. મહાત્મા પુરુષો, પૂર્વજન્મોમાં ખેડેલો પરિશ્રમ, સંચિત પુણ્યના હેતુથી, સંસ્કર-સ્મૃતિ-અનુસંધાનમાં નિલ રહેવાથી, પુનઃ આદરતા નથી. તેથી, આ જન્મમાં તેમના ધ્યેયકાર્યને અર્થે તેમને નિર્મલક દીર્ઘજીવનની જરૂરિયાત જિભી થતી નથી. આથી, આરંભેનું, અધૂરું રાખેનું કાર્ય, નવીન જન્મમાં સત્વર પરિપૂર્ણ કરવાની પૂર્ણ ધગશથી જાત્યવયમાં જ આગળ ધપાવવામાં આવે છે. પરિણામે, સો વર્ષ જીવન ભોગવવાને પાત્ર મનુષ્યના દેહનો, પોતાને કાંઈ કર્તવ્યપ્રયોજન ન હોવાથી,—અમર પોતાના નિમિત્તદ્વારા થવા યોગ્ય કાર્યની પરિપૂર્ણતા થવાથી,—પોતાના સ્વાર્થ કે ઉપભોગ સાર જીવન ટકાવવાની મિથ્યા તૃષ્ણાનો પોતાનામાં લેશ પણ ભાવ ન હોવાથી, વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચતાં પહેલાંજ,—કદિ તરણ વયમાં મથ્ય-અંતરિઙ્ગાનુસાર, તેઓ સ્થૂળ દેહનો ત્યાગ કરે છે.

ગમે તેમ હોય. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પણ અન્ય ભૂતકાલીન

મહાપુરુષોની પેઠે, પોતાની શિશુઅવસ્થામાંજ, પોતાની ભાવિ મહત્તા અને પ્રભુતાનાં સાંકેતિક ચિહ્નો પ્રકટ કરવા માંડ્યાં હતાં. ચારથી આઠ વર્ષની વય થતા સુધીમાં તો, આ અનંતજ્ઞાનસામર્થ્ય-યુક્ત પુરુષે, વ્યવહારદષ્ટિથી જ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓમાં પ્રવેશ કરી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી હતી. આમ્મનિશાળના સંકર (મિશ્ર) વાતાવરણનો સંપર્ક ન થવા દેવાના હેતુથી, દુર્લભરામજીએ પ્રાથમિક શિક્ષણની શરૂઆત ગૃહશાળામાં જ કરી દીધી. પિતાજી વાત્સલ્યપૂર્વક આંક શીખવવાની શરૂઆત કરે, અને પોતે બોલ્યા એવો અંક પુત્રને બોલવાનો કહે, ત્યારે બાળક અજ્ઞાત રીતે મર્મભરી અર્ધસ્પષ્ટ વાણી બોલતા.

“ આમાં શું શીખવાનું પિતાજી ! જવા દોને ! ”

“ કેમ ! ત્યારે શું શીખવું છે ? ”

“ નવું પદ શીખવો. પેલું કીર્તન હું બોલું ! ” કહીને પાટી ઊંધી વાળી, તેઓ બજન ગાવાની શરૂઆત પણ કરી દેતા.

“ ના, કીર્તન રાત્રે. બણશો નહિ તો ખાશો શું ? ”

“ બણવાથી ઓછું ખાવાનું મળે છે ! કેણુ ખાધા વિના રહું છે ! અને પ્રભુએ પેટ આપ્યું તે દાણો નહિ આપે ! ” કાલી વાણીમાં પણ પુત્રનો શાણપણવાળો શસ્ત્રાર્થ સાંભળીને પિતાનું હૈયું હર્ષથી ઉભરાઇ આવતું, અને કદિ તે હર્ષ આંખોમાં અગ્નિથી વ્યક્ત પણ થતો. છતાં વ્યવહારશુદ્ધિ અને મમતાથી પ્રેરાઇને તેઓ પુત્રને આંક બોલવા માટે ધમકાવતા, ત્યારે બાળક નિર્ભયતાથી કહેતા,

“ પણ તમે જો બોલાવો છો, તે તો મને આવડે છે. ”

એમ કહી, પિતાજીએ જેની શરૂઆત જ ન કરી હોય એ શિક્ષણના

બોલ કે આંકે તેઓ છટાભરી વાણીથી બોલી જતા. દુર્લભરામ શાહી આંખે પૂછતા:

“ આ તમને કોણે શીખવ્યું ? ”

“ શીખવે કોણ ? (પડોશના છોકરાનું નામ બોલી કહેતા કે તે)...રોજ ગોખે, છે તે સાંભળવાથી મને મોઢે રહી ગયું છે.”

આમ પોતાની જ્ઞાનચતુરાઈ અર્ધસ્પષ્ટ રાખતા છતાં, પિતાની પ્રશન્નતા ખાતર, તેઓ જે જે શીખવતા તે તે બોલતા. ક્રમે ક્રમે પાઠ વાંચવા, કવિતા બોલવી, જ્ઞાનશ્રેષ્ઠ વિગેરેમાં, તેમણે નિપુણતાથી ગ્રામ્યક્રમાનુસાર પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કરી, માતાપિતાને આનંદ આપ્યો. પિતાની પદ્ધતિને અનુસરવામાં પોતે મહાન ધર્માચરણ માનતા હોવાથી, પિતૃભક્ત પુત્રે નાની વયમાંથી જ પિતાની સર્વ પ્રશ્નિઓમાં રસ લેઈ, ઉત્સાહને દ્વિગુણિત કરવા માંડ્યો. તેથી તેમના શિક્ષણને પણ બેવડો લાભ થયો. પિતાને ભામવત પુરાણ વિગેરે વાંચવાનો, તથા કવિતા પદો વિગેરે ગાવાનો નિત્યનો અભ્યાસ હોવાથી, તથા સુંદર કાવ્ય-કથા-આખ્યાનો વિગેરે જીતારવાનો પણ ઉમંગ હોવાથી, બાલક શ્રી નૃસિંહાચાર્યને પણ તે તે કાર્યનું સ્વતંત્ર અનુકરણ કરવાનો તથા પિતાની સાથે બેસીને તે તે કાર્યમાં તેમને સહાય સાથ આપવાનો સ્વાભાવિક નાદ લાગ્યો. આથી તેમના અક્ષર નાની વયમાં જ મોતીના દાણા જેવા સુંદર ધણા, શીર્ષનાદિ ભજન-પ્રસંગોમાં અભિરુચિ-અનુરક્તિ વધી; કંઠને સંગીતની નૈસર્ગિક કસરત તથા તાલીમ મળવા લાગી; આમ કવિતા અને સંગીત ઉભય ચન્દ્રમુરકલા પ્રત્યે કુદરતી આકર્ષણ થવા લાગ્યું.

પિતાજીએ મેતારેલા મોપડામાંથી સામળતી સર્વ વાતો, તથા

તે સમયનાં ગામડામાં ઉપલબ્ધ હસ્તલિખિત સાહિત્ય, સ્ત્રીચરિત્રની વાતો, પ્રેમાનંદીય ભાગવત હારમાળા વિગેરે, તથા નરસિંહ મીરાં વિગેરે પ્રાકૃત કવિઓનાં તત્ત્વબોધપ્રધાન સાહિત્યનો, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ સાત આઠ વર્ષની અલ્પ વયમાં અભ્યાસ કર્યો; એ સાંભળી ધણુને આજે ચમત્કાર યા અતિશયોક્તિ લાગે, પરંતુ મહાન્ પુરુષોની બાબતમાં એમ જ બનતું આવ્યું છે, તેનાં કારણોનું અનુમાન પ્રકરણના પ્રારંભમાં આપણે સ્વરૂપમાં કરી ગયા છીએ. આ સર્વ વિદ્યાસિદ્ધિમાં, બાલવૃત્તિમાં ખાસ તરી આવતું લક્ષણ, એમની અનુપમ ઋદ્ધિશક્તિ અને અમોઘ સ્મરણશક્તિ છે. નાની વયમાં બ્યારે તેઓ અભ્યાસ કરતા ત્યારે પણ તેમનામાં આ બે તરવો અદ્ભુત પ્રમાણમાં હોવાની પ્રત્યેકને પ્રતીતિ થતી હતી. પાછળનાં ગંભીર વેદાધ્યયન વિગેરે, આચાર્યશ્રદ્ધાપદને યોગ્ય શ્રદ્ધાવિદ્યાને આધ્ય કરવામાં પણ તેમનામાં જે કુશળતા જણાતી તેમાં આ બે શક્તિઓ મુખ્ય ભાગ ભજવતી. સ્મૃતિ-ધૃતિયુક્ત મેદા, તેમના ઓજસ્તેજની દ્યોતક હતી. મોટી વયે પણ તેઓ સાધકો કે અન્ય સંજ્ઞાનો સમક્ષ, પોતાના બાલ્યવયના પ્રસંગો અને સંસ્મરણોનું વર્ણન કરતા, ત્યારે પણ તેમની અસાધારણ અને અસૌકિક સ્મરણશક્તિ માટે સર્વ કોષને અનહદ આદર હૃતપન્ન થયા વિના રહેતો નહિ.

બાલપણમાં કવિ શામળની વાર્તાઓ પોતે વારંવાર અવલુ કરેલી હોવા ઉપરાંત, કવિની લેખનશક્તિ ઉચ્ચ પ્રકારની હોવા બાબત, પોતે અનેકવાર સાધકો સમક્ષ વર્ણન કરતા. બાલ્યકાળમાં વાંચેલું, જોયેલું કે અવલુ કરેલું સઘળું સાહિત્ય, તેમજ બાલ્યજીવનના વિવિધ પ્રસંગાનુભવો તેમની સ્મૃતિમાં દૃઢપણે અંકિત થયેલા હતા. મોટી વયે, સાધકો સમક્ષ-સર્વે સાંભળવામાં તદ્દતીન થઈ જાય

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

તેવી હોય-સુંદર પ્રાસાદિકી વાણીમાં ઉત્તમ પ્રકારે તેઓશ્રી વાર્તાકથન કરતા. વાર્તા કહેવામાં રસ અરુચિવિત વહા કરે, ઔચિત્યભંગ ન થાય, તેમ જ વિસ્મૃતિના કારણથી પ્રસંગના અનુક્રમ કે નિરૂપણમાં અવ્યવસ્થા ન આવે...એવા ચોકસપણા અને મનોહર શૈલીથી જ્યારે આચાર્ય નૃસિંહાચાર્યજીના મુખમાંથી ઝરતો સુધારસ ઝીવવા સાધકસમુદાય તેમના સમીપ ઊંચું મુખ કરી બેસી રહે, ત્યારે મધ્યરાત્રિના અધકારનો કે કકડતી ટાકનો ઠોકને પણ ખ્યાલ ન રહેતો. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સારા કથાકાર હતા એમ કહીએ તો પણ ચાલે. ગમે તે રસની વાર્તા ચાલતી હોય, પણ તેમાં આવતાં પ્રસંગોમાંથી મુખપ્રદ સાર-બોધ તેઓ તારવી કાઢતા અને પરાક્ષ પદ્ધતિથી શ્રોતાઓ સમક્ષ રજૂ કરતા. આવી સુંદર મહાશક્તિ અને સ્મૃતિ-કે જેની સદાપતાથી મનુષ્ય પોતાના બાવપણને છવતું રાખી શકે એ શક્તિ-અદ્ભુત છે. વિશેષમાં તેઓ સર્વોત્તમ કોટિના વાર્તાકાવ્ય-સંભાષણ-કર્તા હતા ઠોક પણ પ્રસંગ, પરિસ્થિતિ કે વૃત્તાન્તને, તેનો અંગછેદ ક્યો સિવાય, તેઓ એટલી બધી સુંદરતાથી અને સ્પષ્ટતાથી રજૂ કરતા, કે કેટલીક વાર શ્રોતાજનને તે પ્રસંગ-કથાની originality અસલ આવૃત્તિ માટે કદાચ ચંકા ઉત્પન્ન થતી. અને તેઓ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી વડે કથાવેદ પ્રસંગ-કથાને જ સ્વતંત્ર-સ્તન સર્જન માનવા તૈયાર થતા, અગર તો મૂળને માટે અધિક આદરભાવની પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરતા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની મોટી ઉમરે જ માત્ર આ સદ્ગુણો પ્રકટ પામેલા જાણીયા હતા, એમ નથી, પરંતુ બાલ્યવયમાં જ તેઓ તે તે શક્તિને ધારણ કરતા હતા-એમ તેમની વિવિધ પ્રકારની બાલકોડા અને કોડુંગિક પ્રસંગો પરથી સાબિત થયેલું છે.

કુર્મજીરામને પોતાના પુત્રના બાવિ માટે જાણ મોટી આશા

બધાં. તેમને કદિ કદિ સ્પષ્ટ સ્ફુરણ થતું કે તેમનો બાળક મહાન વિદ્વાન સોકનેતા થવાને સંજોગો છે. ચતુર પિતા, પુત્રના નિત્યના બાલ્યજીવનમાં સ્ફુટ થતા બીજસ્વરૂપોની ભાવિ શક્યતાનો, સાચો ખ્યાલ ઘોડાવી શક્યા. બીજ-અંકુરને સંસ્કારશિક્ષણનું પ્રોત્સાહન અર્પી, વૃક્ષઉછેર કરવામાં પોતે પ્રયત્નશાલી નિમિત્ત બનવાનો સત્ય સંકલ્પ કર્યો. નાનકડા કડોદ ગામની ગામઠી શાળાઓ તરફ તેમની દુન્યવી દષ્ટિ પડતાં, તેઓ નિરાશ બની જતા. અઢારેક ગાઉ દૂર આવેલા વ્યાપારી શહેર તરફ તેમનું ચિત્ત આકર્ષાયું. પુત્રને સત્શિક્ષણ આપવામાં જે કૃતકૃત્યતાનો આનંદ છે તે તેમની દષ્ટિ સમક્ષ તરવરી રહ્યો.

તાબામાં રહીને થતી નોકરી, નાના નોકરને તેની ધ્વજા વિરૂદ્ધ અમુક સ્થળસંજોગોના સંકુચિત વાતાવરણમાં કેદીની માફક જકડી રાખે છે; તે જ નોકરી, ખાસ કરીને મુલકી ખાતાની નોકરી, તેને તાકીદ, ઠપકો, દંડ, બદલીથી માંડી કાયમની મુક્તિ અપાવવામાં પણ મદદ કરે છે, અને કદિ મનુષ્યને તેના જીવનનો જૂના ઘરેડમાંથી નવીન રાહ નક્કી કરવામાં પણ સહાયજૂત નીવડે છે. દંકશાળમાં નોકરી કરતા અખા કવિ ઉપર ખોટા આક્ષેપો મૂકાયા હતા; તેની નિર્દોષતા સમ્બિત થઈ નિહાળવાની કોઈને તમા ન હતી. પરંતુ અખાજીને તો, તેના સુવર્ણકારના ધંધાના કેટલાક પ્રસંગોમાંથી ઉપજેલી વૈરાગ્યવૃત્તિમાં, આક્ષેપનો માઠો પ્રસંગ પોપણુપ્રેરક થઈ પડ્યો. દુર્લભરામજીના દિલ્લની અરજ શ્રી હરિએ અવલુ કરી કે- શું !-કચેરીના કામકાજમાં કેટલીક વિચિત્રતાઓ ઉપસ્થિત થવા પામી. કોઈની કસ્ટર થઈ ! હોળીનું શ્રીફળ નક્કી કર્યા સિવાય, કમરની ! શિક્ષા -પણ નક્કી કરવામાં આવતી નથી. બોળા હૃદયના પ્રભુમય જીવન-ગાળતા તલાટી સોની આંખે ચઢ્યાં. કમરનો

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

શિરપાવ તેમના શિર ચઢાવવામાં આવ્યો. દુર્જનો પ્રતિ મુજબતા દાખવવામાં મુશીબ, પતિતાનો આક્ષેપ પોતાને શિર સહર્ષ સ્વીકારી લેનાર સંત કબીરની પેઠે, દુર્લભરામજીએ પોતાનો બચાવ ન કર્યો. પ્રતિકારરૂપે નોકરીમાંથી માત્ર રાજીનામું આપી, તેઓ પુત્રને જામી કેળવણી આપવાની અભિલાષાથી, કડોદથી મુરત આવી વસ્યા.

મુરતની મોટા મંદિરની મુજરાતી શાળામાં પ્રવેશ પામેલા નૃસિંહાચાર્યજીની આવડત, હુશિયારી તથા ગણિતક્ષેષમાં વિગેરે વિવિધ વિષયોનું ગ્હાન જ્ઞેષ, શાળાના સત્તાધીશોએ તેમને પાંચમાં ધોરણમાં બેસાડ્યા. પિતાને પણ મહા આશ્ચર્ય થયું કે આ બધું ગિખાયું ક્યારે અને ક્યાથી ! થોડોક કાળ વ્યતીત થયો ને, નવીન વિદ્યાર્થીની નિયાળમાં ગેરહાજરી રહેતી હોવા બાબત ફરિયાદો થવા માંડી. આ અલૌકિક બાળકને આ શાળાગત શિક્ષણમાં-પ્રહલાદની પેઠે-ધ્યાન જ લાગતું ન હતું. તેઓ નિયાળથી બારોબર નદી કિનારે કોઇ એકાંત સ્થળમાં, આનંદમગ્ન પણ ચિંતનશીલ અવસ્થામાં વિચરતા, અગર કોઇ પ્રતિષ્ઠિત સંતસાધુનો સમાગમ સેવતા. શ્રી આપવાને દિવસે, કવચિત્ અઠવાડિયે પખવાડિયે એકાદ મધ્યાત્મીય દિવસે સર્વને દર્શનનો લાભ દેવાના (!) હેતુથી, તેઓ શાળામાં હાજરી આપતા, સારે વર્ગશિક્ષકની કસોટીમાં તેમનો અભ્યાસ ઉત્તમ હોવાનું તરી આવવાથી, તેઓ તેમને ધમકાવવાની કે ઠપકો આપવાની કોશિષ પણ કરી શકતા નહિ હિમાસિક બારમાસિક પરીક્ષામાં સારા શુભથી ઉત્તીર્ણ થવાથી, તેઓ નવ વર્ષની વયમાં એકદમ સાતમા ધોરણમાં આવ્યા.

સાતમા વર્ગમાં વિજયી નીવડ્યા પછી, વિશેષ અધ્યયન કે સ્વતંત્ર વિચારશક્તિની ખીલવણી અર્થે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને મુરતની મિશન સ્કૂલમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા. તે અમાહિ, કાશીમાં, બાર

વર્ષ સુધી અભ્યાસ કરી મહાપ્રાપ્તિ તરિકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા સુરતના શ્રી ગંગાદત્ત શુક્લનાં દર્શન થતાં, દુર્લભરામજી બહુ પ્રસન્ન થયા. અન્યોન્યની કુસળતા પૂછતાં, દુર્લભરામજીની પુત્રના શિક્ષણ સંબંધી ચિંતાસંબંધી શ્રવણ કરતા શુક્લજીએ પૂછ્યું:

“ ચિંતા શા માટે કરો છો ! ઉપવીત સંસ્કાર કોની પાસે કરાવ્યા છે ! ”

“ તે જ હરકત છે ને ! યોગ્ય કર્મકાંડી બ્રાહ્મણના અભાવે, તથા લૌકિક પરિસ્થિતિની અતુકુળતા વિના, બાળકની પય વહી જાય છે. ” દુર્લભરામજીએ સહજ આશા સૂચવતી સંકોચભરી વાણીથી કહ્યું.

“ એ શું બોલ્યા ? પુરોહિત કર્મકાંડી બ્રાહ્મણોએ કેવળ દક્ષિણાના લોભથી જ ગ્રેષ્ઠને ધર્મક્રિયાઓ કરવાની નથી, જે મળે તેમાં સંતોષ માની, નહિ તો પેતાની ફરજ સમજી, યજ્ઞપૂર્વક સર્વ પ્રસંગોને પાર પાડવા જોઈએ...બ્રાહ્મણધર્મનું આ રક્ત્ય સમજાવવા માટે તો તમારા બાળકને જન્મ છે. ”

“ આપ મળ્યાથી, શુક્રમજી ! હવે હું ચિંતામુક્ત બન્યો છું. ‘બ્રહ્મવિદ્યાનો સાચો દાતા મારા પુત્રને મળી ચૂકયો, હું હવે માનું છું. ’ અશ્રુપૂર્ણ બચને, દુર્લભરામજી શુક્લજીને ભેટી પડ્યા. શુક્લજીએ યોગ્ય મુદ્દતે, બદ્ધ નૃસિંહાચાર્યજીને વિધિસર યજ્ઞોપવીત સંસ્કાર કરાવ્યા. * ઉપવીત થયા પછી અધ્યયનારંભની પ્રાચીન

* આ સંબંધમાં, સુરતના ઠાકુલાઈ પાસેથી મેળવેલી નોંધ અનુસાર, ૨૫. શ્રી સંઘવીજી, બેંગલુ પ્રસન્નનું વર્ણન કરે છે. તે પૈકી એકને દેકમાં જન્મે જન્માવવામાં આવે છે:—

મર્યાપવિતવિધિ અંગે બઠવેલ દોડાવવામાં આવે છે, તેવા એક

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પ્રજ્ઞાવી પ્રમાણે શુદ્ધજીને ત્યાં નૃસિંહાચાર્યજી શાઓક્ત અધ્યયન કરવા જવા લાગ્યા. સંધ્યા અને નિત્યકર્મ વિગેરેનો પ્રારંભિક પાઠ પૂર્ણ કરી, તેઓથી બ્રહ્મવિદ્યામાં સત્વર પ્રવેશ પામ્યા.

મિશન સ્કુલમાં, વ્યવહારપુષ્ટ લૌકિક ગ્ઞાન માટે, અને શ્રી શુદ્ધજીના મૃદુગુરુકૃતે,—અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનામ્—સર્વશ્રેયસ્કારક અદ્વૈતિક સાચા ગ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે,—એમ જેવડી વિદ્યા સંપાદન

બીજે રીવાજ, વસ્તુની પસંદગી કરવા માટેનો છે. તે અન્વયે બ્રાહ્મણ-બદ્ધક સમસ્યા,—બ્રાહ્મણ હાત્ર આદિ કયા વ્યવહારધર્મમાં તેના વૃત્તિ ફારાય છે તેનું અનુમાન કરવાના હેતુથી,—પુસ્તક, હરી, નાણું અને વસ્ત્ર (કેટલોક રમણે અસ્ત્રો) મૂકવામાં આવે છે. તે સમજી મૂકવામાં આવતા, શ્રી ગંગાદત્તજીએ પ્રશ્ન કર્યો !

“ આ ચાર પદાર્થોમાંથી તમને અત્યંત પ્રિય હોય તે કયું હશે. ”

“ મને તો તેમાંથી એકેય પ્રિય નથી. ઉપવીતાયું બદ્ધક બનેલા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાના આપ્તકામપણા તરફ નિર્ભયતાથી નિર્દેશ કર્યો

“ ત્યારે આ સિવાય બીજી કંઈ વસ્તુ પ્રિય છે ! ”

“ હમણી જ એ મંત્રનું (માયત્રી મંત્રનું) ઉચ્ચારણ કરાવ્યું તેનું જ વારંવાર મનન અને ઉચ્ચારણ કરવાનું મને પ્રિય લાગે છે. ” તેમણે પોતાનો સત્ય લાવ બહાર કર્યો.

“ તો પણ, આવા મંજલ કાર્યમાં શુદ્ધ વરીકે એક વસ્તુ તો તમારે ઉપાડવી જ જોઈએ. ” શુદ્ધજીએ હારયપૂર્વક આગ્રહ કર્યો. એટલે બદ્ધક નૃસિંહાચાર્યજીએ સમસ્યા પહેલી ચાર શ્રીએમાંથી, પુસ્તક ઉપાડી, તેના પાનાં પ્રેમમયી નગરથી ફેરવવા માંડ્યા. આ પ્રમાણે વિદ્યાવ્યાસંગ પ્રતિનો શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો પક્ષપાત તેમની આસ્થાવધમાં પણ ઝળગી ઊઠ્યા વિના રહ્યો નહિ.

કરવાની આ બાળક માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા થઈ. શુકલજીને ત્યાં બીજા શિષ્યો પણ અભ્યાસ માટે આવતા હતા. તે સર્વની મહત્ત્વશક્તિ અને સામાન્ય કાળપ્રવાહનો તેમને અનુભવ હોવાથી, શુકલજીએ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની સાથે પણ સર્વસામાન્ય રીતે શરૂઆત કરી. પ્રથમ એક અક્ષર કે શબ્દ, પછી ધીમે ધીમે મંત્રનો થોડોક વિભાગ...એમ શીખવાડતાં, શીખવાડેલો ભાગ પાકો થતાં, વિદ્યાર્થીને સ્વરોચ્ચારસહિત યથાર્થ રીતે જોણતાં આવડે, તો જ શુકલજી આગળનો અભ્યાસ ચલાવતા. વળી બ્રહ્મવિદ્યા, એવી મહાત્મની રહસ્યમયી મંત્રવિદ્યા છે કે તેમાં અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા માટે વાસ્તવિક યોગ્યતાની જરૂર પડે છે. આ ભૂમિકા તૈયાર કરવામાં,—અભ્યાસક્રમનું સ્વરૂપ, છાત્રની નિગ્રાસા તથા ચુસ્તો અનુમતિ વિગેરેનો વિચાર કરતાં,—કેટલીક વખત સમયનો મોટો ભાગ વ્યતીત થઈ જાય તેમ છે...શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને માટે આ પદ્ધતિ ઉચિત ન હતી, અને ન જ હોવી જોઈએ. તેમના જેવા વિશક્ષણ બુદ્ધિસામર્થ્યવાળા ઉચ્ચાધિકારી આત્માને તમામ વિદ્યાઓનું તાત્પર્ય સમજવામાં જીવનનો મોટો ભાગ ગાળવો પડે, તો તેથી સમાજ તેમનાથી પ્રાપ્ત થનારા વિશેષ લાભથી વંચિત રહેવા પામે.

વિશિષ્ટ દષ્ટિકોણથી જોઈએ તો શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સંસ્કારસંપન્ન-વિદ્યાસિદ્ધ પુરુષ હતા. તેમને અધ્યયનની લૌકિકી ક્રિયાની કોઈ અગત્ય ન હતી. પરંતુ એક અમેરિકન કવિ Longfellow એ કહ્યું છે કે,

“ Lives of great men all remind us,
We can make our lives sublime. ”

તેમ મહાપુરુષો દર્શના જગતને નોંધપાઠ આપવાના હેતુથી,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

સવળા કર્તવ્યની લીલા કરતા હોય છે; અને તેથી જ તેઓ તે માટે અત્યંત સાવધ રહે છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને, શુકલજીએ વેદાધ્યયનનો એકડો ધુંટાવ્યો. માત્ર એક મંત્રનો થોડો ભાગ ગ્રીષ્મવાડ્યો, ને તરતજ તેનો શુદ્ધ પાઠ ભણી જઈ શ્રી. નૃસિંહાચાર્યજીએ, આખોય મંત્ર, તે જ દિવસે શીખવવાની જિરાસા દર્શાવી. બે ત્રણ દિવસ પછી તો તેમણે એક સામટા અનેક મંત્રો, સંહિતાના અનેક પાઠો આપવાનો આમહ કયો. શુકલજીને પ્રથમ તો હસવું આવ્યું પરંતુ પોતાના શિષ્યની અર્ધગંભીર પણુ રિમત ઝળકતી મુખમુદ્રા સામું વિશેષીને તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. તેમણે બાળકને સમજાવ્યું કે “ વેદવિદ્યા સરળ અને સુલભ નથી. એકદમ ન આવડે—ન પડે. ” પરંતુ દિવ્યભાવનાહોતક આ બાળકે હજી વિશ્વાસમુક્ત વિશેષ આમ કયો, એટલે શુકલજી સહજ હિરેરાયા અને કહ્યું,

“ એમ ! હું આ યજુઃસંહિતાનો એક અધ્યાય બોલી જા' છું. તે શ્રવણ કરી લીધા પછી, તમે જો બરાબર બોલી બતાવશો તો હું તમને થોડા અધિકારો મળી, વિદ્યાવારિધિના વિશેષ જોડાણમાં પ્રવેશ કરાવીશ. ”

શુકલજીના બોલી ગયા પછી નહિ પણ તેમના ઉચ્ચાર સાથે જ બાળકે બોલવા માંડ્યું. ઉદાત્ત સહ ઉદાત્ત, અનુદાત્ત સારે અનુદાત્ત અને સ્વરિત સહ સ્વરિત. કેવો સુંદર સાથ ! શુકલજી આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જઈ બોલી બોલ્યા:

“ આ બાળક તો પૂર્વભવમાં બણીને જન્મ્યો છે. ”

સારથી શુકલજીએ, અમુક પાઠ અધરો છે—એકદમ નહિ થા

આજે આટલું જ, એવી દલીલો દ્વારા હઠ કરવાની છોડી દીધી. બાળકની ઇચ્છા પ્રમાણે, અધ્યાપન કરવામાં આ અત્યૌકિક બાળકના શિષ્યત્વથી, તેમને મહાન સાત્ત્વિક અભિમાન ઉત્પન્ન થતું. શ્રીકૃષ્ણગુરુ સાંદીપનિનું સુખદ સ્મરણ કરી, તેઓ પોતાના ગુરુત્વને ધન્ય માનવા લાગ્યા. અધ્યાપન-અધ્યયનથી તેમની પોતાની વિદ્યા પણ વિશેષ વિશુદ્ધ, સંસ્કૃત તથા સાર્થક બનતી હોવાની તેમને પ્રતીતિ થવા લાગી.

ધીમે ધીમે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીમાં વિદ્વતા પ્રકાશવા લાગી. પ્રથમ તો તેઓ, પોતાના ગોત્રાનુસાર, શુક્લ યજુર્વેદની માધ્યંદિની શાખાના અને પછી સમસ્ત યજુર્વેદના પાઠક અને અભ્યાસી બની ગયા. અલ્પ સમયમાં તેમણે, ઋગ્વેદ, સામવેદ, સાંખ્ય, મીમાંસા, વિગેરે શાસ્ત્રોમાં તથા શ્રીમદ્ ભાગવત રામાયણાદિ, પુરાણકૃતિહાસ ગ્રંથોમાં પણ પ્રવીણતાપૂર્વક અધ્યયન કર્યું.

સામાન્ય અગર શ્રદ્ધાળુ બુદ્ધિના લોકોને આવી હકીકતોમાં અતિશયોક્તિ અગર ચમત્કૃતિ-પ્રશંસા લાગે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મૂળ વસ્તુસ્થિતિમાં સત્ય સમાયેલું છે. વિશિષ્ટ ગુણુલીલાને અવધારણુ કરનારા, વિભૂતિ-વિખ્યાત થયેલા પરમ પ્રશંસનીય અવતારી પુરુષો, તેમનાં ચારિત્ર્ય અને કર્તૃવ્યસિદ્ધિ દ્વારા અનેક હૃદયોમાં અહોભાવ ઉત્પન્ન કરતા આવ્યા છે. પૂર્વ પશ્ચિમના મહાવીરોનાં ચરિત્રો અવલોકવાથી પણ, આપણને ન્યૂનાધિક અંશમાં આ જ બાબત સ્પષ્ટપણે સમજાશે. ખાસ કરીને, ધર્મના ક્ષેત્રમાં મહત્તા પામી ચૂકેલા મહાપુરુષોના જીવનમાં અત્યૌકિક આશ્ચર્યભાવ ઉપગમે, કદિ સંદિગ્ધભાવ પણ પ્રકટાવે એવા પ્રસંગો પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થાય છે. જીવનના પરમ મધ્યસ્તંભસમા મહત્ત્વના અંગની એ એક વિશિષ્ટતા છે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પુષ્ટિમાર્ગ શુદ્ધાદૈત્યવર્તક શ્રી વલ્લભાચાર્યજીના પવિત્ર ચરિત્રમાં દષ્ટિપાત કરવાથી જાણીએ કે તેઓશ્રીએ માત્ર ૭ જ વર્ષની વયમાં, તેમના સમયની વિચિત્ર પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં, તિરુમલ આચાર્ય, નારાયણ દીક્ષિત, માધવેન્દ્ર યતિ ઇલાદિ વિદ્વાનો પાસેથી શાસ્ત્રોત્તું સંપૂર્ણ અભ્યાસ-પરિશીલન કરી, સર્વ વિષયોમાં વિશારદતા પ્રાપ્ત કરી હતી. સ્વામી શ્રી રામતીર્થ, શ્રી વિવેકાનંદ વિગેરે સધળા વિભૂતિઓ સંબંધમાં આવી જ ઇતિહાસપ્રમાણિત હકીકત છે. શ્રી શ્રેષ્ઠસાધકઅધિકારી વર્ગ નામક વિશાળ, શિક્ષિત અને સંસ્કારી સમુદાયના સમર્થ સદ્ગુરુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ માત્ર આઠ વર્ષની વય સુધીમાં જ, લૌકિક વિદ્યાનુભવ પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં જ, આર્યધર્મનાં સર્વ શાસ્ત્રોનાં અધ્યયનમાં નૈપુણ્ય અને પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હતું, તે હકીકતમાં અતિચયોક્તિ કે અસત્યનો મિથ્યા આરોપ કરવા કરતાં, વસ્તુસ્થિતિને સ્વીકારી, તેઓશ્રીની અસૌકિકતાના ચિંતનમાં આનંદ પ્રાપ્ત કરવો એ વધારે ઉચિત છે.

ખીજી બાજુથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને મિથનસ્કુલમાં નિયમિત જવા માટે નૈસર્ગિક અભિરુચિ જ હોયજતી ન હતી. તેઓશ્રી કંઈ દિશાના પ્રવાસી હતા, અને કેવી કોટિનું ઉડ્ડયન ઇચ્છતા હતા, તે તો તેમણે શુકલજી પામેના અભ્યાસ દરમ્યાન દર્શાવેલી ઉત્કટતાથી, નિઃશંકપણે સમજી શકાય તેમ છે. ‘ નિશાળેથી નીસરી, જંતું પાંસરું ઘેર ’ એ પંક્તિઓની તેમના અંતઃકરણ ઉપર કંઈ અસર ન હતી. પ્રાયમિક શાળાની પેઠે જ, તેઓ મિથનસ્કુલમાં પથ્થ કવચિત્ માસના આરંભના કે અંતના દિવસોમાં, હાજર રહેતા. જીવનના તમામ કાર્યક્રમમાં નિયમિતતાનો નિયમ આગ્રહપૂર્વક પાલન કરવાને તત્પર રહેતા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ મિથન નિશાળ માટે અગિયારમી તાને અતિનિયમ પાળ્યો હતો. શિક્ષકો, સદાચાર્યો

વિદ્યાર્થીઓનો પણ કોણ જાણે કેમ, તેમના માટે અત્યંત આદરભાવ રહેતો. તે વખતે પ્રચલિત નાની નાની શિક્ષાઓ સહી લેવા છતાં, શાળામાં સમયસર હાજર રહેવાનું વ્રત પોતે નહિ લઇ શકવાથી, ‘ ભટકેલ ’નો ઇલકાળ આખી શાળામાં પોતે જ પ્રાપ્ત કરવાને બાબતે શાળા થયા ! પણ માત્ર એક હકીકત, ‘ ભટકેલ ’ કહેનાર વિદ્યાર્થીગણ અને વિદ્યાગુરુનાં મુખ સીવી લેવા માટે ‘ જસ ’ ની; અને તે એ કે, હાજરીના તથા પરીક્ષાના દિવસોમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના અભ્યાસમાં, ન્યૂનતાદોષ-દેખાડવા પૂરતો. પણ-કોઇને મળી આવતો નહિ. એટલું જ નહી, પણ પરીક્ષામાં ચોરી કરીને સારા ક્રમે ઉત્તીર્ણ થયાનો આરોપ મૂકી, ન્યારે તમની પુનઃ પરીક્ષા લેવામાં આવતી ત્યારે પણ તેઓ વિશેષ ગુણથી આશ્ચર્યકારક રીતે વિજય વરતા.

શાળા સમય દરમિયાન, તેઓશ્રી ક્યાં કેવા વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત રહેતા હતા-એ મંબંધમાં અત્યંત ઊહાપોહ કહેવાતા વિરોધીઓએ (ખરું જોતાં તે કોઇના વિરોધી ન હતા) કયો હોવાનું જણાઇ આવે છે. અને કદાચ ધારો કે કોઇ મહાન ગણાતા પુરુષના બાલ્ય-કાળમાં દ્વિપણયુક્ત વર્તન હોવાનું સાબિત થાય તો તેથી તે મહાપુરુષનું ગૌરવ કાંઇ ઓછું ક્ષત થાય છે ! એ કૃષ્ણપક્ષ તો અલ્પે શુક્લપક્ષની પૂર્વગીઠિકાનો ભાગ બન્યો છે ! પરંતુ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના જીવનવૃત્તાન્તમાં, તેઓશ્રીની કીર્તિને કલંક લાગે એવું બાહ્યદર્શનીય દૂષિત વર્તન અંશતઃ પણ સંભવિત નથી. તેમનો ‘ શાળા સમય દરમિયાનનો ભ્રમણકાળ ’ વર્ણવ્યસનાદિ દુ સંગમાં કે ભાવિ ઉદ્ધારકની ભૂમિકાને અનુચિત પ્રવૃત્તિઓમાં વ્યતીત થયો હોવાનું લેશ માત્ર પણ પૂરવાર થયાનું જણવામાં નથી. પરંતુ, આપણે આગળ જણાવી ગયા તેમ, તેઓશ્રીની ચિત્તવૃત્તિ, મિથ્યા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

નિશાળોની કહેવાતી વિદ્યાકલાઓમાં વખતનો વ્યય કરવામાં ન ચોટતા, સત્યજ્ઞાનની ઉપાસનાની ખોજ કરતી હોવાનું તેમને સ્વયં-સ્ફુલ્લ થવાથી, તેઓ સુંદર જલાશય કે નદીના તીરે, કદિ વનરથડી જેના એકાંત રમ્ય સ્થળમાં, કદિ કોઇ સંતની કુટીરમાં, ફરતા, અને પ્રવૃત્તિથી પર રહેવાનો જાણે કે અભ્યાસ કરતા અને બનિધ્યમા શ્રેયરસાધક મુમુક્ષુ જનતાને તેઓનાં સર્વોત્તમ હિત-શ્રેયના ઉત્તમ સાધન તરીકે ઉપદેશવાના ધ્વજાવિચારમાં, નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અકલ્પ્ય આનંદ અનુભવવાની તક સાધવામાં, નિત્યરત રહેતા.

સામાન્ય રીતે, જગત્ જે રીતે જીવે છે અને જીવનનો તથા જગત્નો ઉપયોગ કરે છે તે રીત, 'વ્યવહાર'ના નામથી જોમખાય છે. શાસ્ત્રો તથા તેને જાણનાર શિષ્ટ પુરુષોએ, સંપૂર્ણ વ્યવહારદષ્ટિને ઉચ્ચ સુખાભિલાષીના માર્ગમાં બાધક અને ખૂન નિંદક કહી છે. આ સંબંધમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના પોતાના પૃ. નિર્મલ છે. સ્વાર્થસભર અને (પુરાણોક્ત કડવો શબ્દ વાપરીએ તો) શિશ્નોદરપિંડપરાયણ આ વ્યવહારપ્રવૃત્તિમાં જ રચાપચા ગૂંઝાથી, મનુષ્ય શ્રેયસ્-ઉન્નતિને પથે પ્રગતિ કરવાને બદલે, રિધિચ્યુત થઇ જાય છે, અગર નીચે ને નીચે ગરતો જાય છે. આ સદગી વસ્તુ, કોઇ કુટિલ ચતુર ચાણક્યનીતિની પેઠે સરળ અને ન્યાયાવિકષણે બનતી જાય છે. ગીતાકાર તેને સુંદર શાસ્ત્રીય નવરૂપ આપી, સર્વનાં અંતઃકરણને અણુનદારા જીભ આપી, કહે છે,

પ્રવૃત્તિં ચાંતિ મૃતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ ।

આ પ્રવૃત્તિ મરુ કોઇનો કોઇ, અમાધ્ય નથી, દુઃસાધ્ય છે. જ્ઞાન, અન્યામ, સનાતન, ઉપદેશ થાઇતર સાધનોથી, મનુષ્ય સદગત

વ્યવહારથી વ્યાવૃત્ત થવા મસ્તક ઊંચકે છે, ત્યાં પ્રકૃતિ સત્વરે તેને નીચે પાડવા-મૂળ સ્થિતિમા લાવી મૂકવા-તેનું વિપુલ બળ વાપરે છે; છતાં, મનને લગભગ સંપૂર્ણ કક્ષા સુધી કેળવનારા અગર તો કેળવાયલા મનસહિત જ જન્મ લેનારા અધિકારી-બલ વિરલ-મનુષ્યો જગતમા હોય છે. તેમના જીવન અને તે જીવનની દિનચર્યા પણ અદ્ભુત, કદિ વિચિત્ર અને સમજાય નહિ તેવી મહત્ત્વ પણ લાગે છે. તેઓ પછી કલાકાર, નેતા, સત, ગમે તે નામે ઓળખાય !

આવા મનુષ્યોની વિચારશ્રેણી અને તદનુસાર વર્તન સામાન્ય જનસમુદાયના વ્યવહારબદ્ધ વિચાર-વર્તનથી ભિન્ન હોવાનું બાસે છે. તેઓની નીતિ, કેટલીક વખત, કેટલીક બાબતમા સમાજથી પ્રતિકૂળ-નિરપેક્ષ સમી જણાતી લાગે છે. જો કે, તેમાં તેમનો શુભ હેતુ તો સમાજસુધારણાનો જ હોય છે. આવા જીવાતમાઓની પ્રથમથી જ-અને સદાકાળ-કદર થાય છે એમ નથી બનતું. કોઈ કોઈ અપવાદ હોઈ શકે. અત્યંત જીવલેણ કસોટી પછીથી જ, તેઓ પૂજા, પ્રતિષ્ઠા કે મોઝ આદર-અનુસરણને પામવા બાબતમા બને છે, જો કે તેમને તેવી અપેક્ષા લેતી નથી. લોકપ્રતિષ્ઠાની અંતિમ પણ આવતાં સુધી તો જગત, કદિ, તેમને તિરસ્કારે છે, કદિ પાગલ અને મૂર્ખ પણ ઠરાવે છે ન્યારે ખરેખર તેઓ જ સાચા પ્રગાથક પામેલા હોય છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની અભ્યાસકાળ દરમ્યાનની વિચિત્રતાઓ, -ખાસ કરીને નિશાળમા અનુપરિચિત અને બાલબ્રમણ-જોઈને, ઘણા લોકોને તેમની અલૌકિક રિયતિ કે જ્ઞાનપ્રકાશની પરિરિચિતો પરિચય ન થતાં, તેઓ તેમને મંત્રમતિ, પ્રમાદી, બટકેય વિગેરે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પણ મથુરા સાગ્યા હતાં, પરંતુ તેઓશ્રીની તે સમયની કેવળ અનમન્ય અધૌકિક શાનારૂઢ સ્થિતિનો ખ્યાલ કેને આવી શકે ! સમ્યક્દાનદેમય પરમાત્મ તત્ત્વના નિત્ય અનુસંધાનરૂપ બ્રહ્મની વૃત્તિમાં સમય વધન કરવા સંબંધમાં, તેઓશ્રી તેમનાં કેટલાં પદોમાં સૂચન કરતાં હોવાનું જણાય છે. એક ' હોરી-૫૬ ' માં એ કહે છે:

મત સંગતમે અખંડ ચક્ષેરી, જગમે મૂઢ કહાયો,
ગુરુ કે ચરનમે પ્રીતિ લગાકે, શબ્દ હૃદય કહરાયો,
મન કષ્ટુ નહિ પમટાયો, --
બ્રહ્મ રસ એસે પાયો. "

બા માવનાં પદોમાં, તેઓશ્રી સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે સંતસંગતમે --બ્રહ્મ ન વૃત્તિના સંગમાં-અખંડ રહેવાથી, જગત્ તેમને જડ-મૂઢ કહેવ ન્હા, પરંતુ પોતે તો ગુરુચરણમાં શરણુ ગ્રહીને, સત્યવિદ્યાની - શબ્દ પ્રકાશનો-ઉપાસના દ્વારા, બ્રહ્મરસનું પાન કરવાને અધિકારી થના સમય ગાળતા હતા વળી, તેઓશ્રીએ નિશાળનો સમય, સાધુ તિમાં ગળ્યો હોવાની વાતને, તેઓશ્રીનાં પદોમાં તેઓ અખં વિચારનાં સાધનોમાં ' સાધુસંગતિ ' મુખ્ય હોવા બાબત પ્રુક બાર મૂકે છે, તે પણ પ્રુષ્ટિ આપે છે. સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસ વખતે પોતાના સ્વરૂપ-વેષ વિગેરે વિશે વિવિધ પ્રકારની લોકવાતોઓના વર્ણન અને શંકાઓના સમાધાન રૂપે રચેલા ' મનહર છંદ ' માં પોતે સ્પષ્ટ વાણીમાં જણાવે છે કે:

" સાધનમે સાધન જે બ્રહ્મવિચાર સો તો,
એકાન્તમે બેઠ હમ નિશદિન કિયો હે,

સંત જન જહાં જહાં શ્રવનસેં મુને તહાં,
જાહ જાહ ચરનમેં શીશ ધરી દીયો હૈ”...વિગેરે

છેલ્લી બે લીટીમાં પોતાની ‘ ખુમારી ’ બરી મસ્ત અવસ્થાનો નિર્દેશ કરે છે:

“ તુસિંહ ખુમારી, અખ ચઢી હૈ અપાર કહુ,
બીખહુ કે કાજ હમ બેખ નહિ લીયો હૈ. ” વિગેરે

x

x

x

રાજ્ય કરતી પ્રજાએ। મહાયતુર અને રાજ્યનીતિનિપુણ હોય છે. તેઓને સારો વ્યાપાર કરતાં આવડે; અને વ્યાપાર કરતાં કરતાં તે શાસન કરતી પણ થઈ જાય. શાસન-સત્તા મેળવવાની આકાંક્ષા દરેક ગબ્દને હોય છે. પરંતુ મેળવેલી સત્તાને સ્થિર કરી દેવાની રાખવાની કુશળતા બહુ ઓછામાં હોય છે. તે માટે કૌટિલ્ય-શાસ્ત્રને સારી પેઠે સમજવાની આંખ જોઈએ. અંગ્રેજોમાં એ આંખ ખુલેલી હતી. તેથી ચતુર્વિધ ‘રાજનીતિનો’ માર્ગ’ અમલ કરી, તેમનાથી પરતંત્ર બનાવાતી પ્રજાનો આત્મા ઠોષ વાર પણ પ્રયંત્ર પોકાર કરી ન જોડે, ઉત્ક્રાન્તિની ઘોષણા ન કરે, તે માટે પ્રજા અર્થે શાંતિ સંતોષનાં સાધનો શી રીતે જોવા કરવાં, તે બ્રિટિશ જેવી બાહોશ પ્રજા ન સમજે એ બને કે !

રાજકીય ક્ષેત્રમાં અમુક જ આદેશનો તથા પરિણામ પ્રકટવા પામે, તે માટે ‘ ધર્મ ’નો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવાનું રાજદારી પુરુષો યોગ્ય ધારે છે. કારણ કે, ધર્મ માનવહૃદય પર ગંભીરપણે અને ત્વરણે અસર કરનારું વાહન છે. ધર્મના બહાના હેઠળ તો ઓટાં મોટાં રાજ્યોમાં હિંદુશાસન થઈ ગઈ; ધર્મની દલિલો

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

દ્વારા અનેક પ્રગ્નઓ, ક્રાન્તિ અને પ્રગતિના હિતોને ચઢી ચૂકી-
 ધર્મની આમ, એક બાબુથી જોયી કિંમત આંકવામાં આવતી
 અને સક્રિય કાર્યક્રમ દ્વારા રાજદારી ધ્યેય સધાતાં બીજી બાબુ,
 ધર્મના નામે ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા અને આંતરિક નિર્બળતા પોષીને,
 ધર્મનાં આસતાં પાખંડોનો પણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં પૂરતો ઉપયોગ
 કરવાનું કુનેહજાળ જીર્ણિમાનો ચૂકતા નહિ. કોઈની સાગણી દ્વંધવવામાં
 ભયે અધર્મ ગણાય, પરંતુ દ્વંધાતી સાગણીનો સંબંધતાપૂર્વક
 દુરુપયોગ કરી સ્વાર્થ સાધી સેવામાં, અધર્મનો અંશ પણ નજરે
 ચડતો નથી !" એવું નામ જ રાજનીતિ. આકર્ષક શીર્ષકો હેઠળ,
 પંડાપકારી જીવદયામંડળો કે બ્રાતૃભાવના પાયા પર ગણાતી
 સંસ્થાઓ રદાપી, પ્રગ્નનું તે તરફ આકર્ષણ ખેંચી રાખી, અનેક
 પ્રતોષનો અને લાલચોના આશ્રય હેઠળ, ધાર્મિક દંભ પોષી,
 સાચા ધર્મોચરણમાં સિધ્ધિલતા આણુવી, અગર પ્રગ્નના ધર્મના
 મૂળમાં ધા કરવો...એ કુટિલ રાજનીતિથી ટેટલી જનતા વાકેફ છે !
 કદિ દેશમેવા, કદિ પ્રાંતોદાર, કદિ ઝળવણી, કદિ આત્મોન્નતિ,
 સર્વોદય-કલ્યાણિ મોહક માયાવી માત્ર નામની પ્રવૃત્તિઓથી જનસમાજ
 આગળ સાગિલ કરવા મિથ્યાવાદ ક્યાં કરવો કે " તમારો ધર્મ
 વફોમોથી ભરેલો, ધૂતોએ ઉભો કરેલો પેટ ભરવાનું પાખંડ છે.
 અમારો ધર્મ સારો, સચો અને સલામતી ભર્યો છે. " તદુપરાંત,
 જનતાને આ પ્રચાર માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય તે માટે જનતા
 સમગ્ર શકે તેવી સરળ પણ આકર્ષક રીતિએ તેને લગણું સાહિત્ય
 પ્રદત્ત કરવું; તેનો ફેલાવો કરવો અને સ્થાપવા માગતા હોય તેવા
 પ્રગ્નના ઉપદેશવાળાં ધર્મપુસ્તકો મફત વહેંચવાં, જનતાને વારંવાર
 લીનીચની ગરુડિયાનો-લેવી, દવા, ઉપચાર વિગેરે માટે મફત સગવડો
 બનાવી રાખી. વિગ્રેયમાં, પ્રગ્નના દિવમાં મહા પ્રયત્ને સ્થાપેલી વાતો,

કોઈ કારણથી જૂંસાઈ ન જાય, તે માટે નિદાન ઉપદેશકો—મિશનરીઓ—અને તેમની સંસ્થાઓનો વાણીપ્રવાહ સતત વહેતો રાખવો જરૂર પડે રાષ્ટ્રીય નેતા—સંસ્થાઓને પણ જન્માવવા વેગ આપવો, તેમને પ્રજા સમક્ષ અપૂર્વ માન આપી, બહુમતિના હૃદય ઉપર તેમને સ્થાન અપાવવું, સ્થાપિત સરકાર સામે કોઈ પણ પણ પ્રતિકાર કરવાની ઉત્કંઠા જાગ્રત થવા ન પામે તે માટે પ્રજાના જૂના ધર્મ-ગ્રંથોમાથી જ ખોટા આધારો ખસા કરી, પ્રજા તેનો દંડપણે અમલ કરી શકે એવી રીતે તેને પ્રચારમાં મૂકવા.

આમ, સમાજ-ધર્મ-શિક્ષણ-ક્ષેત્રોને રાજ્યક્ષેત્ર સાથે કેવો સંબંધ છે એ સમજાવવાની, આજની જાગૃતિ પામેલી, દેશ દેશના વિવિધ પ્રકારના વહિવટો અને રાજ્યપદ્ધતિઓનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરતી પ્રજાને જરૂર નથી !

લગભગ સત્તાવનના બળવા પછી, હિંદના શાસકોએ, પોતાના શાસનમાં દીર્ઘશીવી દડતા અને સ્થિરતા આવે એવા પ્રકારની દીર્ઘદષ્ટિવાળી રાજ્યનીતિ ધડી હતી, એમ કહીએ તો હોર્ડ મેકડોના પત્રોમાં પ્રકટ થતી વિચારણાઓ અન્વયે, કાંઈ જ ખોટું નથી. અસાંતિના દાવાગિનમાં ગુંગળાઈ ગયેલા ભારતના આત્માને, અનનુભૂત ચિન્તાસાંતિ આપવાનો, નિર્ધાર જાહેર કરનાર પરાંપકારી વહીવટકર્તાઓએ તે 'પ્રમાણે' વર્તવાની શરૂઆત પણ કરી હતી. એનો પડો આપણા કેટલાક કવિઓ, “ હરખ હવે છું હિન્દુસ્તાન ” જેવી પંક્તિઓમાં પાડી રહ્યા છે. યુરોપીય સુખી સંસારમાંથી કેટલાક ખાસ ચૂંટી કાઢેલા સુધારાઓ હિન્દી સમાજમાં અન્તર્ગત કરવાનો નિર્ણય અમલમાં આવતાં—સમાજના હાર્દને સ્પર્ગ કરતા—ધર્મને પણ નબીન સ્વરૂપ આપી શકાય, તો કાવ્યમનો હેતુ સરે,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

એવી શુભેચ્છાઓ જાણે, અનેક દિશામાં દોર નંખાયા. મિશનસ્કૂલ મિશન દવાખાનાં, પરીપકારી જુદિપ્રધાન સંસ્થાઓ—સમાજો, આધ્યાત્મિક આભાસ કરાવનારાં મંડળો, વિગેરે આ નીતિના પરિણામ હતાં. માત્ર શિક્ષણ, સંસ્કાર કે પરીપકારની પ્રવૃત્તિમાં જ આ સંસ્થાઓના કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થઈ જતો હોત તો તો ઠીક. પરંતુ તે દરેકની સાથે ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રચારનો એટલું પણ સ્વાભાવિક રીતે પોષણ પામતો જતો હતો. આ સઘળો પ્રચાર એવી સ્વાભાવિક દોષે અને સબ્ય (!) પદ્ધતિથી થયે જતો હતો કે તેમાં સંશય કરવાનું કે અરુચિ બિપગ્નવવાનું કોઈને કારણે ન રહેતું. વિશેષમાં બેકાર, અસાંત અને અજ્ઞાન મનાતા લોકો સમક્ષ નોકરી, શાંતિ અને ગુણપ્રાપ્તિનાં (!) તથા આર્થનીતિનો ખર્ચ કરતા હતાં—છતર લૌકિક મુખ બિપગ્નવનારાં અસખ્ય પ્રયોમનો તરવરતાં હતાં. કાશીના પંડિતની પૂછપરછ ઓછી થાય, પણ કોઈ જોકસન કે જોનસન સાહેબની અમૃતવાણીને (!) સૌ કોઈએ આનુરૂપતાથી સાંભળવી પડે. શાળામાં પ્રતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, ભાષા વિગેરે અભ્યાસક્રમના વિષયોની દુસાથે સાથે, પાદરી સાહેબ બબ્બે ત્રણત્રણ દિવસે જ્યારે દર્શન દેવાની કૃપા કરે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં ધર્મસંભાષણોને ફરજિયાત લાભ મળતો. પરીક્ષાઓમાં આગળના નંબરોથી પાસ થનારને, હકેકથી મળતા પુસ્તકોનાં છનામ ઉતારાંત, વિચિત્ર પારિતોષિકરૂપે બાઈમસની નવીન આટ્તિ સકર્ષ રીકારની પડતી. દેશી રાગરાગિણીઓને કંઈ પર લાતવાને અશક્ત હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ, અંગ્રેજી દળની ધાર્મિક કવિતાનું, પાદરી સમક્ષ, પઠન કરી જતાં. ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકો મુખ્યત્વે કરીને આર્થધર્મ ઉપર ખોટા આક્ષેપો કરતા અને હિંદુધર્મ અજ્ઞાન તથા નર્મગતી લોકોનું પાખંડ છે—એવું ઠસાવવા પ્રયત્ન કરતા. અને

દૂષિત ઠરાવાતા (૧) આર્યધર્મની જૂમિકા ઉપર, સુવર્ણ કિનારથી શોભાવાતી ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વ સ્થાપવાની તેઓ કોશિષ કરતા !

ધર્માચાર્ય થવા સર્જાયેલા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ દેશના ધાર્મિક પતન અને નૈતિક નબળાઈની ખાઈઓ ખુસ્તી પડેલી નિદાગી. અસાવધ રહેનાર તેમાં પડી જઈ, પછી કદિ ઊંચે આવવામાં સફળ નહિ થઈ શકે—એ ભવિષ્ય તેમને સ્પષ્ટ દેખાયું. તેમની દીર્ઘદષ્ટિ અને આલૌકિક શુદ્ધિસામર્થ્યે, પ્રજાના નૈતિક અને તે દ્વારા સંસ્કૃતિક જીવન પર ઝઝૂમતાં વાદળો જોઈ લઈ, તેને વિખેરવા પૂર્ણ પ્રયાસ કરવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. મિશન સ્કુલમાં તેમના વર્ગમાં, તે વખતના રેવરન્ડ મૉન્ટગોમરી, રેવરન્ડ વિલિયમ ડિક્સન વિગેરે ખ્રિસ્તી ધર્મોપદેશકો વિદ્યાર્થીઓના સમાગમમાં આવતાં. ધણીપણ વિદ્યાર્થીઓ શાસક પ્રજાની માની લીધેલી જાતી સ્થિતિના ખ્યાલથી તથા વર્ગમાં થતા નિકટ સંબંધમાં અંજાઈ જઈ, અવાજ બની બેસતા; અને જે બોધ મળતો તેને માન્ય કરી, ગાઠે બાંધવાની કાળજી કરતા. પરંતુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી—માત્ર નવથી અગીયાર વર્ષના નૃસિંહાચાર્યજી, પાઠરીઓને નિર્ભયતાથી પ્રશ્નો પૂછવાની હિંમત કરતા, એટલું જ નહિ પણ ઉત્તરથી અસંતોષ પામતાં, પ્રતિપ્રશ્નો પણ કરતા. કદિ પાઠરીઓ તેમના પ્રતિચ્છેદન યુગ્મ દર્શાવતા તો તેઓથી તેમને સીધો જ પ્રશ્ન કરતા:

“ અજ્ઞાનીનો અગર કોઈનો પણ તિરસ્કાર કર્યો, એ ખ્રિસ્તી ધર્મનું એક લક્ષણ છે કે ? ”

હંમેશની ટેવ મુજબ, ન્યારે ન્યારે ખ્રિસ્તી મિત્રો ધર્મની નિંદા કરતા, યા આર્યધર્મનું અપલક્ષણ ગણી દર્શાવતા, તે અન્ય અજ્ઞાન વિદ્યાર્થીઓની પેઠે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી નિરુત્તર રહેતા.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

મતલબ સ્વીકારી કાંઈ મૂઠની જેઠે બેસી રહેતા નહિ, પરંતુ પોતાની વિદ્વતાનો અને જ્ઞાનસંપત્તિનો, સત્ય અને સ્વધર્મના સંરક્ષણ માટે યોગ્યતાપૂર્વક ઉપયોગ કરતા. પરંતુ તેમ કરવામાં, તેઓશ્રી કદિ પણ પરધર્મની નિંદા કરતા નહિ કે ધૂણા ભાવ દાખવતા નહિ. ક્યારેક ખ્રિસ્તી ઉપદેશકો, કૃત્રિમ દોષદૂષણો બનાવી કરી આર્યધર્મની અવગણના કરવા પ્રેરાતા, ત્યારે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પોતે, પ્રતિ-કાર રૂપે, ખ્રિસ્તી ધર્મની ખામીઓ કે વકતાઓ ખોટી રીતે કલ્પનાઓ કરી દેખાડતા નહિ, પરંતુ તેઓના જ આવરણમાં વ્યક્ત થતી અધર્મ-અનીતિ અને દાંભિકતાની રેખાઓનું સ્પષ્ટપણે સ્વચ્છ કરવામાં તેઓ લેશ પણ સંકોચ કે ભય રાખતા નહિ.

એક વખત એક ધર્મોપદેશક પાદરીએ તેમની સાથે સખત વાદવિવાદ કર્યો. ચર્ચા દરમિયાન, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની નાની વયમાં આવેલા આશ્ચર્યકારક છુદ્ધિબળ તથા ધાર્મિક ભાવ જોઈને, પેલા પાદરી તેમના પર મોહી પડ્યા; એટલું જ નહિ પણ, પોતાનું કાર્ય (mission) વચ, સ્થિતિ (position) તથા સમયનો વિચાર વિસરી જઈ, લાંબા લાંબા તેઓ તેમને ભેટી પડ્યા. ખીજા દિવસે, તેમના ઉપરી અધિકારીએ જ્યારે આ હકીકત જાણી, ત્યારે તેમણે તાત્કાલ પાદરીને યોગ્ય શબ્દોથી સાવધાન કર્યો. પરંતુ સર્પ, અજેતુકપણે મોરલીના મનોહર ખનિની દિશામાં આકર્ષીત તેમ, પેલા ઉપરી સત્તાધીશનું ચિત્ત શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના વિચારોમાં રમી રહ્યું હતું. એક પક્ષે તેની સરકારી ફરજ તેને એમ-સમજાવી રહી હતી કે,

“ અંગત પ્રયોગને બહાવ; એ છુદ્ધિમાન છોકરાનો, રાજ્ય-નીતિના ધ્યેયમાં ચિનિયોગ કરી લે. ” ખીજા પક્ષે તેની પોતાની

આત્મીય નૃસિંહસંગી બનવા મચતી ધાર્મિકતા, તેને સાચો પંથ દાખવી રહી હતી:

“ કુટિલતાનો ત્યાગ કર; દંબ છોડ. બાલવયમાં છૂપાયેલી વંદ વિમૂર્તિનું શરણ સ્વીકાર. ”

પરંતુ પોતે પોતાની પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા બનવાને બદલે, પ્રકૃતિએ તેના પર વિજય મેળવ્યો. રેવરન્ડ મૉન્ટગોમરીને સાથે લઈ તેઓ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની સમીપ ગયા. પ્રથમ તો નિત્યનિયમ સુગળ, ખ્રિસ્તી ધર્મની ખુબ પ્રશંસા કરી. વાર્તાવિવાદ આગળ વધ્યો, એટલે અપેક્ષાએ અન્ય ધર્મોની વગેવળી પણ થવા માંડી. અતિ ચર્ચા અને હક્ષીક્ષેને અંતે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સમક્ષ સામદામની નીતિના અખતરા થયા:

“ તમારા ગરીબ ધર્મના આશ્રયમાં આપું જીવન ગરીબીથી ઘેરાયેલું રહેશે. આ તમારું વાણ્યતુર્ય, વિવાદકુશળતા, અભ્યાસ-પ્રવીણતા વિગેરેનો અમે ખુબ ખુશ છીએ. અમે હમેંશા જિંદી વસ્તુના કદરહાન છીએ. તમારો તથા તમારા કુટુંબનો નિભાવ-ખર્ચ અમારી સંસ્થા ઉઠાવી લેશે. તમે જિંદા હોવાની સરકારી નોકરી પણ પામશો. વખત જતાં, તમે બારે પમાર અને સત્તાના અધિકારી બોક્તા થશો. તમને ઠીક લાગશે ત્યારે પરદેશગમન અને તમને મમે તેવી સુંદર છોકરી સાથેના લગ્નની પણ વ્યવસ્થા કરી આપીશું. તમે માની જાઓ, અને ખ્રિસ્તીધર્મ સ્વીકારવા તૈયાર થઈ જાવ, તો સ્વર્ગસુખ તમારા હાથ નજીક છે...” વિગેરે.

મિશનરીનું કાર્ય પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ગયું ! પણ પાર્શ્વિક પ્રસોબનો તથા અતેજ કાંચકાણોની સ્વધર્મપ્રિય શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

હૃદય ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ. તેમના દીલમાં રોષ ન ઉપજતા
આ પડિત પાદરોઓની દેખીતી ધર્મપ્રિયતા માટે દયા ઉપજી.

સ્વધર્મો નિધન ઐય પરધર્મો મયાવદ્ ના અર્થને
યથાર્થ રીતે સમજનાર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ, ધાર્મિક પદ્ધતિના
સચોટ ઉદાહરણો અને યુક્તિપ્રયુક્તિઓ સહ દલીલો રજૂ કરી
પ્રતિપાદન કર્યું કે...

‘વેદધર્મ’ અતિ પ્રાચીન હોઈ પૂજ્યતમ તથા
યથાર્થ છે, એટલું જ નહિ પણ તે એવો, સિંધુ સમાન ગહન
અને વિસ્તૃત છે કે તેમાં જગતના સર્વ ધર્મો બિન્દુઓની પેઠે
સમાઈ ગયેના છે આર્થધર્મના સર્વ સિદ્ધાન્તોમાં એક યા અન્ય-
રૂપે, વિશ્વના વિવિધ ધર્મો અને સપ્રદાયોએ સ્વીકૃત ગણેલા
સિદ્ધાન્તોના સમાવેશ થઈ જાય છે વેદધર્મ વિવિધ શાખામુક્ત
વૃક્ષ સમાન છે તેના ડાઙ પાદડાની પેઠે અન્ય ધર્મસમૂહોનું અસ્તિત્વ
છે ખિન્તી ધર્મ પણ જે રહસ્યનું પ્રતિપાન કરના ચાહે છે, તે,
એક દૃષ્ટિએ જોતા તો આયોના વેદધર્મના ડેટલાક કિરણોના
પ્રતિબિંબ સમાન છે...

વળી તેમણે સ્પષ્ટ બતાવી દીધું કે,

“તમારી નોકરી, ગુનામીના બંધન, મડખની મમતા, સત્તા,
ધિકારઆદિ સાધનોને ધર્મવિક્રયમાં લાવવાથી તમારા તમામ
સામે નિષ્કળ નીવડશે અને તમે ખ્રિસ્તી ધર્મની હાસી કરાવશો.
જ પણ મનુષ્ય માટે ધર્મ એ તો અત કમળની સ્વયંસ્ફુરણા
કોઈ બાહ્ય સાધન કે લોભનાન્યથી તેને જ્વલત કરી
કાતી નથી.”

આ પ્રમાણે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીમાં રહેલી ધર્મધગરા અને

તીવ્ર બુદ્ધિતીક્ષ્ણતાએ, પાદરીઓના પ્રયત્નોનો સફળ સામનો કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પણ, પ્રચારકોની યુક્તિપ્રયુક્તિથી અન્ધ માર્ગમાં પ્રવેશ પામવા તૈયાર થઈ ચૂકેલા અનેક હિંદુઓને બુદ્ધિપુર સર સમગ્રવી યોગ્ય આર્યપથપર આણી ચૂક્યા હતા ભવિષ્યમાં શ્રેયસ્સાધકઅધિકારી વર્ગમાં પ્રવેશેલા અને શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીનું શિષ્યત્વ સ્વીકારનારાઓ પૈકી સખ્યામધ સાધકો, તેમની પ્રથમાવસ્થામાં, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના સહાધ્યાયી વિદ્યાર્થીઓ કે વયસ્વયં ધુઓ તરીકે લાભ પામનાને ભાગ્યશાળી થયા હતા. તેઓને કદમના પણ ન હતી કે પોતાની સાથે મિશન નિશાળમાં બાણતા અને ખેવતા બાળક નૃસિંહશર્મા, ભવિષ્યમાં તેઓના અને અનેક સાધકોના સદ્ગુણ થનાર છે. છતાં પણ પાદરીઓ સાથેના શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના વ્યવહારમાં અને વિદ્યાર્થીઓ સાથેના સબંધમાં પણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો ભાવિ પ્રતાપ ઢાક્યો રહી શકતો નહિ તે સમયે જ તેઓશ્રીમાં ગહેન દિવ્ય આચાર્યત્વના સામર્થ્ય અને ધર્મોપદેશક માટેની નૈસર્ગિક યોગ્યતા પ્રતિ સૌ કોઈનું અજબ આકર્ષણ થયું હતું. આથી, અનેક વિદ્યાર્થીઓ, જ્યારે તેઓશ્રીના સાચા સ્વરૂપની કાંઈક કાંઈક ઝાંખી પામના માડ્યા, ત્યારે પૂર્વના દિવસોમાં તેઓશ્રીની સાથે સતત ત્રાપૂર્વક કરેલા વાણી અને વર્તનના વ્યવહાર માટે, પથ્થાત્તાપ કરતા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તેઓના મનનું આઠીઅવળી -લિનોથી સાન્નિધ્ય કરતા અને પોતાના વ્યક્તિત્વને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપના દેતા નહિ.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના વિદ્યાધ્યયનની અવસ્થાના સમયમાં હિપ્યુક્ત પ્રકારની હકીકતોનું સમર્થન કરનારા, તથા તેઓશ્રીની પ્રતિભા અને શક્તિ માટે આદર અને આર્થ ઉત્પન્ન કરે એવી વિવિધ બાબતોનું જ્યાન કરાવનારા અનેક પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

માત્ર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ગિળેા અને શ્રદ્ધાળુ સાધકોની જ વાતો, નોંધો કે કષ્ટાણેમા જ સમાવિષ્ટ છે એમ નથી પરંતુ સાધકો ઉપગત ધતર સમાવિત સન્મનો તથા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના વર્ગ પ્રતિ ઉદારીન ભાવ કેળવનાગ કેટલાક સમર્થ માશુરો પાસેથી અને પ્રતિષ્ઠિત પત્રોમા પણ આ ચળની છટાલવાયા ઉલ્લેખો, સંશોધકને મળી આવે તેમ છે અને એના એકાદ ઉલ્લેખનું અનતમ્બુ કરીશુ. મુખસિદ્ધ 'શુજ્જ્વલતી' સાપ્તાહિકના આઠ ગ્થાપક અને તત્રી ગ્વ સાગર શ્રી ગ્વહારામ મૂર્ચગામ દેસાઈ સુરતના નિવાસી હોઈ, આચાર્યશ્રીનો સમાગમનામ લેવાનું ચૂકતા નહિ. તેમણે શ્રી નૃસિંહાચાર્યના આ નમય સમયમા, મુગ્ધ ગ્રેયરસાધક સ્વ શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદામ અધરી સમક્ષ જે નિવેન કરેયુ, તેનો સદર્ભ 'ત્રેમ સર્ગવ'મા પ્રસિદ્ધ છે. તેમાથી અને કેટલુંક અવતરણુ આપવાનું મને ઉચિત લાગે છે

" તમાગ શુર તો અમાગી સાથે મિચન રકુનમા અબ્યાસ કરતા ત્યારે પણ ખિમ્તી ધર્મનો ઉપદેશ કરના પાદરી સાહેબો સાથે પણ હિન્દુ ધર્મની ઉપર પાદરીઓ તગ્દથી કરાતા આક્ષેપોના ગદિયા એવા સારા આપતા કે પાદરીઓના મુખ મ્તબન થઈ જતા. એક વાર શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ અમારા પાદરી શિક્ષકને એવા તો પ્રભાવમાળી વાલ્લિવાલ્લી કમૂલ કગમ્બુ કે

' અર્વે ધર્મો અને અપ્રદાયો ખરા છે, અને તે અધિકાગ્રપરત્વે કષ્ટાણુ કરનારા છે, તથા સર્વેના પરમેશ્વર એક જ છે તેથી દરેક મનુષ્ય પોતાના ધર્મ પ્રમાણે પરમેશ્વરનું આરાધન કરે તેમા બીજા ધર્મના અનુયાયીઓએ તેનો બુદ્ધિમેદ કગવવાને કોઈ પણ પ્રકારે પ્રયત્ન કરવો એ પરમેશ્વર પ્રત્યેનો અપગાધ છે. '

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના આવાદથી એ પાદરી સાહેબ ન્યારે થોડા વખત પછી માંદા પડ્યા અને તેમને પોતાનો અંતકાળ નજદીક આવેલો જણાયો, ત્યારે એમણે અમને બધા વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું કે,

‘ તમે સર્વે તમારા પોતાના ધર્મ અને સંપ્રદાય પ્રમાણે મારા આત્માના કલ્યાણ માટે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરો. ’

તે પ્રમાણે અમે સર્વે વિદ્યાર્થીઓએ પ્રાર્થના કરી ત્યાર પછી બીજે દિને એ પાદરી સાહેબે દેહ છોડી દીધો.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી જે કે રમત ગમતમાં સદાધ્યાયીઓ જેડે ભાગ નહોતા લેતા, તો પણ તેમના ઉપર સર્વે નિશાળીઆઓનો પ્રેમ હતો અને તોફાનીમાં તોફાની અને અટકચાલા છોકરાઓ પણ જે જે તેમના વિશેષ સહવાસમાં આવતા તે તે છોકરાઓ સભ્ય અને ગંભીર થઈ જતા હતા એવા આશ્ચર્યકારક દાખલાઓ મારા જોવામાં અનેક આવેલા અને તેવી જ અસર તેઓશ્રીના વ્યક્તિત્વની છાપની તમારા સર્વ શ્રેયઃસાધકો પર જણાય છે.....
.....આપણા સર્વ દેશીઓ અંગ્રેજોના રોશમાં અંગળા વિના રહેતા નથી, પણ તમારા મહારાજ અમારી સ્ફુલ્લના મોટામાં મોટા પાદરી સાહેબોથી પણ એક ક્ષેત્રમાત્ર પણ દબાતા નહિ, તેમજ અંગ્રેજોને તેઓશ્રી કદિ પણ સાહેબ કહેતા નહિ. ન્યારે ન્યારે તેઓ અંગ્રેજો વિષે વાત કરે ત્યારે ‘ ગોરા ’ અથવા ‘ ટોપીવાળા ’ એ શબ્દોનો ઉપયોગ કરતા. ”

ઉપરોક્ત અવતરણથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની, આત્મકિશોરવયમાં, આત્મનિષ્ઠા, ધર્મપ્રીતિ, સર્વધર્મભાવ, વિવાદવિમુક્તિ પ્રવીણતા, નિર્ભયતા તથા અટકચાળા મૂર્ખ છોકરાઓથી માંડીને મોટામાં

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

મોટા સાહેબ મનાતા પાદરીઓ સુધીના મનુષ્યો પર અજબ અસર કરવું પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વ...વિગેરે બાળતો પર આપણા શુભ ખ્યાલો સંબંધમાં સૂચક પ્રતીતિબ્જનક પ્રકાશ પડે છે; એટલું જ નહિ પણ સાધક કે શિષ્ય ન હોય એવા તટસ્થ પણ પ્રતિષ્ઠિત પ્રમાણુભૂત વિદ્વાન શ્રી ઇન્દ્રારામ દેસાઈ જેવા મુગ્ધ સંજ્ઞનો પણ પોતાનો શ્રદ્ધાભયો ભૂત પ્રદર્શિત કરવાથી, ચરિત્રનાયકની અતિઆશ્ચર્યભરી પ્રતિભાસાળી બાળ્યાવસ્થા માટે સહૃદયીના હૃદયને અધિક આદર ઉપજે એમાં શું આશ્ચર્ય !

સૌ હાપુરુપનાં જીવનચરિત્ર અવયોક્તાં, કેટલીક જાળ્યતો તે સર્વમાં સામાન્ય જેવી તરી આવે છે; તેમાંની મુખ્ય બે, (૧) પર્યાટન અને (૨) સમાગમ.

ઐતિહાસિક, ધાર્મિક, નૈતિક કે સામાજિક ક્ષેત્રોમાં અમુક પ્રકારનું પરિવર્તન પ્રકટાવી, સુધારણાનું કાર્ય સર્વદેશીય તથા સર્વાંગે સફળ નીવડે તે માટે પ્રાદુર્ભાવ પામેલા મહાન પુરુષોને,—પૂર્વના મુશ્કેલીના સમયમાં,—પોતાનાં મન્તવ્યોની સમજૂતી કરવા, સચોટપણા અને સચ્ચાઈથી પોતે માન્ય કરેલા સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરવા માટે પણ, પ્રવાસ કરવો આવશ્યક થઈ પડતો હતો. આ પ્રવાસ દરમ્યાન જ, અથવા કેટલાક મહાપુરુષોની જાળ્યતમાં વિના પર્યાટને, જુદા જુદા સમયયરકે-સમકાલીન પડતો, આચાર્યો કે વિરોધી વિતંડાવાદીઓ સાથે વિવિધ પ્રસંગો ઉપરિચિત થતાં, વાદવિવાદ અને ચર્ચાઓને અવકાશ મળતો. તેમ ન થતાં, સાત્ત્વિક મનોવૃત્તિના ભિન્ન ભિન્ન અધિકારકોટિના સંત પુરુષોના દર્શન-સમાગમનો પણ લાભ મળતો. પર્યાટન અને સમાગમ-આ બન્ને પ્રકારના મહાપુરુષના જીવનપ્રસંગોમાંથી તેમના ચારિત્ર્ય અને સિદ્ધાન્ત-વિચારો વિષેના ઘડતર કે પૂર્ણ પરિપાક સંબંધી કાંઈને કાંઈ વૃત્તાન્ત મળી આવ્યા વિના રહેતો નથી.

. શ્રી વલ્લભાચાર્ય કે શ્રી શંકરાચાર્ય વગેરે મહાપુરુષોનો સમય જૂનો અને જુદા પ્રકારનો હતો. તેઓની જેમ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યને

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

નવીન ધર્મધ્વજ કરકાવવાનો કે પંડિતોની પરિષદોમાં વાગ્વિજય કરવાના પ્રયોજનથી દીર્ઘકાળ પર્યટન કરવાનો ન હતો. છતાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની, નાના પ્રાસંગિક પ્રવાસો દરમ્યાન જ્યાં જ્યાં સ્થિતિ થઈ હતી ત્યાં ત્યાં તેઓનું અસૌકિ ઐશ્વર્ય પ્રગ્લબ રહી શક્યુ ન હતુ પરમ ગૌરવીય વાત છે કે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના જીવનમાં, પ્રવાસે ક્યારે ક્યારે, કેવો અને કેટલો ભાગ ભજવ્યો હતો, અને તે પ્રવાસો દરમ્યાન નોંધપાત્ર વિશિષ્ટતા શી હતી તે વિષે સાક્ષિભૂત પુરુષો આ જગતમાં રહ્યા નથી. તેમજ આચાર્યશ્રી પોતે, ભવિષ્યમાં એ સંબંધમાં કંઈક જણાવવાના છે એ આશ્વાસનમાં તથા આચાર્યશ્રીની સ્મૃતિ-ધૃતિમાં સર્વને અદ્ભુત અદ્ભા હોવાથી, જે તે પ્રસંગે આ વિષયપરત્વે કોઈએ નોંધ-લેખન કરવાની કાળજી કરી ન હતી. એટલે આ સંબંધી ટૂંકમાં સામાન્ય હકીકત જ જણાવી શકાય તેમ છે.

ખાસ પ્રસંગ કે અનિવાર્ય કારણ સિવાય, તેઓશ્રી પ્રવાસ-પ્રવૃત્તિ કરતા નહિ. પ્રવાસે જવું થતું ત્યારે અત્યંત જરૂરી વસ્તુઓ સિવાય વિશેષ ભાર પોતાની સાથે લઈ જતા નહિ. ઓછામાં ઓછી સાધનસામગ્રી સાથે, પ્રસંગે એકલા, અગર પોતાના ખાસ અંગત મિત્રવત્ કોઈ સાથી સિવાય, આચાર્યની પહોંતે. દળદળે દેખાડવાના હેતુથી-તેઓશ્રી શિષ્યો-સાધકોનો કારસો લઈ જતા નહિ. સામાન ગોચકવા જેવી સામાન્ય ખાજતથી માંડીને, વસ્ત્રાભૂષણ અને હનર સંપૂર્ણ વ્યવસ્થા ખાજતમાં, તેઓશ્રી ધણી જ સાદાઈ અને સ્વાશ્રયનો આશ્રય લેતા. પરંતુ સ્વચ્છ સાદા પરિધાન પાછળ છુપાયેલી ભવ્ય વિભૂતિ તેના વર્ચસ્વની છાપ પાડ્યા વિના રહેતી નહિ. તેઓશ્રી સંયોગાનુસાર જ્યાં જ્યાં પધારતા, ત્યાં ત્યાં તેમના સાનિધ્યમાં તેમની દિવ્ય પ્રભાનું એક તેજકુંડાળું રચાતું, જેના

પુનિત પ્રવાહમાં સ્નાન કરવાનું ધન્ય વિરલ આત્માઓને સદ્ભાગ્ય સાંપડતું. એમનાં નેહભર્યાં નયનોમાંથી પ્રતિપળે ફૂટતી કિરણધારાનું પ્રત્યેક પ્રતિબિંબ અન્યની આંખોને આપોઆપ આંછ દેતું, અને ન્યારે એમનો વાણીપ્રવાહ વહેવા માંડતો સારે તો એ જાન્યત્યમાન ન્યોતિનો સુરેખ ઝબકારો પ્રકાશના સાચિયા પૂરતો.

તેઓથીએ ન્યાં ન્યાં પ્રવૃત્તિ કરેલી છે, ત્યાંથી તેમની વ્યક્તિત્વપ્રતિભાની પ્રતિષ્ઠા થયાનું જાણુમાં છે. તેમને નિહાળતાં જ, સમગ્ર મુખથી આગળ પડતા ચળકાટ મારતા બાહ્યપ્રદેશે ધ્યાન ખેંચાતાં, તેમનું વિલક્ષણ બુદ્ધિચાતુર્ય વિલસી ઊઠતું. સહજ આયત-અણિયાળી આંખોમાં કોઈ દિવ્ય અંજન રેડ્યાં હોય એમ તે પ્રતિ બાળનારને ભાસ થતો. કારણ કે એમની આનંદપ્રદ દૃષ્ટિ જે વ્યક્તિ પર પડતી, તે વ્યક્તિને તે આંખો આખીને આખી પી જતી હોય તેવી પ્રભાવશાળી જણાતી. એમનું દર્શન સર્વને અતૃપ્ત આનંદમુખની સંસ્મૃતિ કરાવતું. મહાપુરુષને છાજે તેવી તેમના દેહની ભવ્યતા, ડર ઉપજાવનારી ન હતી, પણ ભીનો ભવ્યતા હતી. કદિક કાપાવેશથી સંભ્રમિત દશામાં તેમની સમીપ આવી ચઢેલા મનુષ્યની દૃષ્ટિ સાથે તેઓથીની દૃષ્ટિ મળતાં, તેનામાં સાત્ત્વિક વૃત્તિઓ ઉભગર્ભ આવતી અને એમને નિહાળવાની ટેવ પાડતાં તો, સહજ સ્માંતિ અને નિર્દોષ પ્રીતિ ઉપજતી. એમને જોનાર, શ્રવણ કરનાર, સંબોધનાર અને એમની સાથે સંભાષણ કરનાર, આપાદરુદ્ધ સૌ કોઈ, -પરમ આનંદની વૃષ્ટિમાં વિહાર કરતાં હોય એવા રસભર્યા-આહ્વાદજનક વાતાવરણનો અનુભવ કરતાં.

શ્રીમાન્ 'છોટાલાલ' માસ્તર સાહેબે, આચાર્યશ્રીએ પ્રથમાવસ્થામાં કરેલા સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. સુરત,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

વડોદરા, અમદાવાદ ઉપરાત, કાનોલ, વિસનગર, વિરમગામ, લીમડી, જામનગર વિગેરે સ્થળોએ તેઓશ્રીની જીદા જીદા સમયે પ્રવાસ-પ્રવૃત્તિ થઈ હતી. તે તમામ મુકામો દરમ્યાન, તેમની નિસ્વાર્થતા, નિસ્પૃહતા, સાદાઈ, સ્વચ્છતા, પ્રેમભાવ ભરી નમ્રતા અને નિખાવસ વૃત્તિ, ઉપરાત જ્ઞાનની અદ્ભુત તેજગ્નિતાથી તેઓએ સર્વના હૃદયમાં ગ્રાહ્યતા લીધું હતું. તેથી તો કેટલાક શિષ્યો કહે છે કે,

“ હો શુરુ ’ ધર આવી રહેો તો મુખ થાય,
મુખ આ ભરની ભાવદ જાય ”

પ્રવાસમાં, કોઈને પણ અસતોષ કે અપ્રસન્નતા થવા દીધા વિના, કોઈનું પણ અપમાન કર્યા વિના, મુક્તિપ્રયુક્તિથી વિદિત વિવેક અને ન્યાયનીતિ તથા શુદ્ધિમર્ષાદામાં રહીને, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સુંદર રીતે, શુદ્ધ વ્યવહાર કુશળતાપૂર્વક સાધતા, અને સર્વના હૃદયનું ચોગ્ય રીતે શાંતિસમાધાન કરતા.

સૌરાષ્ટ્રના પ્રવાસ પ્રસંગે અનેક સમર્થ વિદ્વાનોની સાથે તેઓશ્રીને સંવાદ-સંભાષણો થયાનું મુવિદિત છે. એ સમયે વિવિધ સ્થળોએ વિવિધ વિદ્વાનો સાથે વિવિધ વિષયો સંબંધી થયેલી વાતચીતો, ખંડનમંડન, થયેલી સંકાઓનાં તેમના તરફથી અપાયેલાં શુદ્ધિકુશળ સમાધાન, વિગેરે-સંવાદો, કહે છે કે, મનનીય અને સમ્રદયોગ્ય દ્રતા. અને તેથી પછીથી, સાધકોની પ્રાર્થનાથી શ્રી. નૃસિંહાચાર્યજી પોતે, “ અમારો વ્યવહારિક અનુભવ ” અને “ અમારો પાઠ્યમાર્થિક અનુભવ ” એ નામના બે મહાન ગ્રંથો લખવાના છે એવી સર્વની ખાતરી હતી. પરંતુ તે ગ્રંથો લખાવાના કે પ્રકટ થવાનો અવસર, આપણા દુર્ભાગ્યે, આવ્યો જ નહિ. બ્યારે

તેઓશ્રી જામનગરમાં પધાર્યા હતા, સારે તેઓશ્રીના અલૌકિક તેજસ્વી યુવાસ્વરૂપથી, મનોહારી સમાધાનકારક પ્રવચનપ્રવૃત્તિથી, અલૌકિક વૈરાગ્યનો ભાવને વહન કરાવતી વેપભૂષાથી, છટાદાર વક્તૃત્વથી અને શાસ્ત્રોના રહસ્યપૂર્ણ જ્ઞાનના ઘોતક અનુપમ પાંડિત્યથી, તેમજ વિવિધ વિષયોમાં અદ્ભુત વિલક્ષણ ક્રોડિના અનુભવયુક્ત અધિકાર-પ્રભાવના પ્રકટીકરણથી, જનતાના મન, બુદ્ધિ, વાણી વિગેરેમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાનું સ્થાન જમાવ્યું હતું. સર્વત્ર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યા હતા. સમર્થ જ્ઞાતા, યોગી, અવતારી મહાપુરુષ રૂપે સંમાન પ્રતિષ્ઠા પામવા ઉપરાંત, કેટલાક, તર્કવાદી સંશયાત્માઓએ તેમના માટે વચ્ચકભાવ પણ પ્રકટ કર્યો હતો. ત્યારે તેઓશ્રીએ તેવા દુર્મતિપ્રધાન નિંદકોના ચિત્તનું સમાધાન પણ સુંદર રીતે કરી, તેમની સાન કેકાણે આણી હતી. એ નિંદકોની ચર્ચાને અનુલક્ષીને, કહે છે કે, જે મનહર હ'ંદ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ રચ્યા હતા તેમાંના જે ' મહાકાલ 'માંથી અને ઉતારવામાં આવે છે.

(૧)

“ લોક સખ પરસ્પર ચર્ચત હૈ જાત ઐસી
ભગવો શિર બાંધી કે નગર મેં આયો હૈ,
સાધુ વા સંન્યાસી હોય, યોગી વા વિયોગી હોય,
પરખમે ના'વે , ઐસો કાઠ કડી લાયો હૈ;
છોટો અરૂ બડે સખ રાગ અરૂ રંક લોક,
દર્શનકે કાજ નેહ ધરી ધરી ધાયો હૈ,
કહે કે નૃસિંહ જગતારનકું જન્મ લીનો,
કહે કોઈ બીખ કાજ બેખકો બનાયો હૈ.

(૨)

સાધનમેં સાધન જે બ્રહ્મકો વિચારે સો તો,
એકાન્તમેં બેઠ હમ નિશ્ચિન કિયો હૈ,
સંત જન જહા જહાં ચવનસેં મુને તહાં,
જાપ જાપ ચગનમેં શીશ ધરી દીયો હૈ;

આપ અભિમાન છાંડી સંતનકે જગનકું,
ભક્ષી ભાનિ સમજકે સુરસકું પીયો હૈ,
નૃસિંહ ખુમારી અજ ચઢી હૈ અપાર કહ્યુ,
ભીખડુકે કાજ હમ બેખ નહિ લીયો હૈ,

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સમયમાં પુસ્તકાલયો, વિદ્યાલયો કે પ્રયોગશાળાઓ તથા ગ્રામીણ પદ્ધતિનાં ગુરુકુળો વિગેરે ન હતાં; તેથી, અગર તો નેઓશ્રીની સ્વાભાવિકી વૃત્તિની વિશિષ્ટતાના કારણે, તેઓશ્રીએ અંગ્રેજીનો અદ્ય અભ્યાસ આગળ વધારવા અભિરુચિ અને શ્રમ દાખવ્યો ન હતો. તેમનામાં નૈસર્ગિક શક્તિ અને સત્યાન માટેની વૃત્તિ હોવાથી, પર્યટન, શ્રવણ, મનન, આત્મનિમગ્નન અને સમાગમ દ્વારા તેમનામાં રહેલા જ્ઞાનનો બહિર્-પ્રકાશ થયો હોવાનું જણાય છે. રવ-જ્ઞાનતત્ત્વ-પ્રાપ્તિ માટેની પદ્ધતિ માટે પોતે જ જણાવે છે કે,

“ ગૃહકુટુંબની ચકાના તજ છે, મન માયાસેં લઠાયો,
ઔર કીસીકા કહા નહિ માના, કિયો અપને મનુ બાયો,
આન તજે ધંટમેં આયો,
બ હા સ ઔસે પાયો.

.....
.....

દુઃખ સુખ સખ સહન કિયોરી, હર્ષ ન શોક સમાયો,
ભાવ અભાવ કહ્યું નહિ જન્યો, સમતાસે ઉર હાયો,
વિભ્રમકો દૂર ભગાયો,
જ હાર સ એસે પાયો. ”

તેમજ અન્ય પદમાં,

“ નાહિ કીયો કહ્યું નાહિ કરાયો, આપો આપ ઉપાયો,
અહંમમ સઘ છુપાયો. ”

આમ છતાં પણ આ બાબતમાં લૌકિક દૃષ્ટિથી સહજ વિચાર કરવાની જરૂર રહે છે.

મિશનશાળામાં—નામ માત્રનું—અનિયમિત હાજરીવાળું અધ્યયન આંતરું હતું તે દરમિયાન અને ત્યાર પછી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તેમની વયના ૧૨ થી ૨૨ માં વર્ષો સુધીમાં, જે પ્રખ્યાત સંત મહાત્માઓનો તથા વિદ્યાગુરુઓનો, યોગી, ભાગી, યોગી, સંન્યાસી અને અધિકારયુક્ત સંસ્કારસંપન્ન ગૃહસ્થોનો ન્યૂનાધિક સમાગમ થયાનું સુવિદિત છે તેમાંનાં મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) શ્રી ગંગાદત્ત શુક્લ પાસે રહી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાના કૃત્તગોત્રાનુગામી, યુગ્મુઃસંહિતા વિગેરે વેદવિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો હતો તથા ખીજા કર્મકાંડકુશળ સાંપ્રદાયસંપન્ન વિદ્વાનો પાસેથી

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી .

તેમણે વિપ્રધર્મને અનુસરી બ્રાહ્મણધર્મમાં પ્રવેશ કર્યો હતો એ વૃત્તાન્ત આગળના પ્રકરણમાં આવી ગયો હોય, તે વિષે હવે કંઈન કરવાની જરૂર નથી.

(૨) શ્રી મધુસૂદન સ્વામી નેવું વર્ષના વયોવૃદ્ધ, ચતુર્વેદવિદ્યામાં નિશારદ હોવા ઉપરાંત, સમર્થ વિદ્વાન અને તે સમયમાં ગૂર્જરાતભરમાં ચણાદિ કાચોમાં સનર્થ કર્મમાંના અનુભવી હતા. હતા વનપ્રવેશ પછી, તેમણે મન્યસ્ત સ્વીકારેલ હોવા છતાં, તે આશ્રમને અવિહિત એવી, — પોતાનો પૂર્વીવસ્થામાં પુરુષાર્થસિદ્ધ કરેની — માત્રિક પ્રવૃત્તિઓના તેમણે પૂર્ણત્યાગ કર્યો ન હતો. મનશાસ્ત્રના પૂર્વના પ્રમગ પરિચીનનપ્રભાવથી પરાપૂર્વપ્રચલિત કર્મમાર્ગના અરખાવિત નિર્વાહણાર્થે, પરાપકારપ્રવૃત્તિના મગધ હેતુથી પ્રસંગોપાત્ ઉપરિચિત થતી માત્રિક પ્રયોગોની સ્વાનુભવિક પ્રવૃત્તિના અભ્યાસથી, તેમજ અનેકથ વિવિધ મત્રો અને સત્ક્રિયાના પુરસ્કરણ — અનુષ્ઠાન ઇત્યાદિ નિરોધપ્રધાન પ્રક્રિયાઓના પ્રસંગોથી, — તેઓથીએ ઠીક ઠીક મનોજય અને ચિત્તશુદ્ધિની સાધના કરી હતી. તેમાં ચતુર્થાશ્રમના વેદાન્તવિચારની મગ્નતાએ, ચિત્તની વાસના અને તરનતા ટાળવામાં ખૂબ સહાયતા કરી પરંતુ સંપૂર્ણ સિદ્ધિની આત્મસાક્ષાત્કારની ધન્ય પળ તો, કોઈ અનુપમ આશ્ચર્યાન્વિત દૈવી આતરસામર્થ્યવાળા — જેણે કોઈ બાહ્ય ત્રિધિથી માત્રિક પ્રયોગ આદર્યો ન હોય છતાં, માત્રિક પ્રયોગની પરિપૂર્ણતા માટે આવશ્યક તદ્દભિન્ન એકાગ્રતાને સ્વભાવત વરેલા — શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી જેવા પૂર્ણ મત્રયોગીની રાહ દેખતી હતી, અથવા તો રામીને તેવા સમર્થ પુરુષના સમાગમ માટે આતુરતાનુ સેવન કરાવતી હતી.

મોગી વયે આચાર્યપદે રિચિત થવા પછી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના

સંબંધના યોગપ્રભાવરૂઢક કોઈ પણ અદ્ભુત વ્યતિકર વખતે, તેઓશ્રીની દિવ્ય શક્તિ રૂઢ થતી જણાતાં, સાધકો અગર નિકટનિવાસી શ્રદ્ધાળુ શિષ્યો, તેઓશ્રીમાં રહેલા અપાર મહિમાની પ્રશસ્તિ કરતા; ત્યારે તેઓ, તે મહિમાસામર્થ્યના હેતુરૂપ, અનુસંધાનમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને નાનપણમાં પ્રાપ્ત થયેલી સરસ્વતીસ્તોત્રની લિખિત પ્રત પ્રતિ, અનેકવાર અનેકનું અવસ્થ લક્ષ્ય ખેંચતા. આજે સરસ્વતીસ્તોત્ર વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાપ્ત હોઈ, તેના ચોક્કસપણાના સંબંધમાં નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. પરંતુ ત્વ. શ્રીયુત સંધવીજીને કોઈ ચોક્કસ સ્થળેથી એવી માહિતી મળી હતી કે શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી આસ્થવયમાં, નિમ્નલિખિત, નૃસિંહમંત્રનો નિત્ય જપ કરતા હતા.

“ ॐ નમો મગતતે નરસિંહાય નમસ્તૈજસ્તૈજસે
આવિરાવિર્ભવ વજ્રનય વજ્રદંટુ કર્માશયાન્ રન્ધય રન્ધય
તમો વ્રસ વ્રસ ॐ સ્વાહા અમયમમયમાત્મનિ મૂચિષ્ઠા ॐ
ક્ષૌમ્ । ”

*આ નૃસિંહમંત્રમાં વિદ્યોપાસનાનું રહસ્ય છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ

● શ્રીમદ્ ભાગવત પંચમસ્કંધ, ૧૮ મા અધ્યાય, ૮ મા શ્લોકમાં, આ મંત્રથી, ભક્તારાજ પ્રદક્ષાદંટ, હરિવર્ષાંડના અધિપતિ નરસિંહ મગવાનની નિત્ય ઉપાસના કરે છે, એમ જણાવ્યું છે. આ નૃસિંહમંત્ર સંબંધમાં એક આખ્યાયિકા જણવા મળી છે કે, જીવનના પ્રારંભકાળમાં અક્ષરરાત્રુ-અક્ષ તરીકે જાણીતા પૂજ્ય શ્રી શ્રીધરસ્વામી, ૬ માસ પર્થત દુગ્ધાનુષ્ઠાનથી, આ મંત્રની વિધિવડે ઉપાસના કરતાથી, વિદ્યાસિદ્ધ થયા, અને ગીતાભાગવતાદિ ગ્રન્થો પર સુંદર, આશ્ચર્યકારક વાર્તિકો લખવાનું દૈવી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યા !

અત્યુત્તમ મતિઅધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના જ સકામ હેતુથી જાપ-અનુદાન-પ્રયોગ આદ્યો હતો એમ માનવાને કોઈ પણ કારણ પ્રાપ્ત નથી. પરંતુ તેઓશ્રીની સરસ્વતીસેના અને તત્પ્રેરક આ સાવનાપ્રવૃત્તિ, તેઓશ્રીનું સાહિત્ય અવતોક્તા, કેવળ પારમાર્થિક પ્રયોગ-થી પ્રેરિત હતી, એ વાત નિસદેહ છે.

નિગેપમા, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી હનુમાનજીના દષ્ટાત્મેના પારવાગ ઉદ્ભવ કરતા હનુમાન પ્રત્યેની તેમની પ્રીતિ પરત્વેની દ્વિતક એક, સમગ્ર આગ્રા વિના પાગમી ગણાય તેવી, વાત અત્રે ટૂંકમાં આપની ચોક્કસ લાગે છે 'દગ્ધત અની' તથા 'બાબા પીર'ના ઉપાસક ગણાતા કોઈ મુસ્લીમ જનક હૃદયનો, નાના નૃસિંહાચાર્યજીને પગિચા વધ્યો હતો. તે ક્ષીર (ચુરના-હનુમા-આદરાત જેવા) 'પાક' દિવસેમા 'હાજરાત' ભરવાના વિધિપ્રસંગે, હુ ખીઓનાં હુ ખ દૂર કરતા તથા માત્તિક અબીધસાઓ વાળા છવેના મનની મુશ્કેલી પૂર્ણ કરવા, પવિત્ર પ્રેમપગાયણ હૃદયથી, 'અતનાહ' (હસ્તર) સમક્ષ 'હુઆ-મંદગી' કરવાનું 'ઓનિયા 'નું' કાર્ય કરતા. માધ્યમ તરીકે રહેતા મુસ્લીમ સમજાન પામેથી, એવા જ કોઈ પ્રસંગે હકીકત પ્રાપ્ત થઈ હતી કે, નરસિંહ નામની કોઈ વ્યક્તિ (તે આજ નૃસિંહાચાર્ય હતા એમ સ્વ. સંઘવીનું માનવું હતું), પેના... 'ઓનિયા પીર'ના પ્રસંગમાં અકસ્માત્ આની ચઢતા, પેના મુસ્લીમ સ્થૂળ દેહમાં પ્રવિષ્ટ હજરતઅનીના અદૃષ્ટ સૂક્ષ્મ તનુએ, 'નરસિંહ'નું હસ્તચુંબન કરી સ્નેહસત્કાર કર્યો, અને જણાવ્યું કે, 'તેને (નરસિંહને) અમારા અજરંગબધી હરદમેશ મદદકર્તા છે.' અત્રે જણાવનાની જરૂર છે કે, તે અદૃષ્ટ વિમૂર્તિ, (સૌ તેમને 'મીયાં સાહેબ' કહેતા) ગમમક્ત અને રડના લીના તનુ શ્રી હનુમાનજીની (જેમની તેઓ 'અજરંગ

બ્લો-હજરતઅલી-કી જય 'બોલતા હતા તેમની) ની બાધા આખડી, બાવિક હિન્દુઓને વિપત્તિવિમોચનાર્થે રખાવતા. અને 'બજરંગ'ના નામની ' દુઆ 'થી મંત્રિત માદળિયુ' પણ આપતા.

૨૪. સંઘનીજ જણાવે છે કે--

' મારો ઇચ્છાતનો પરિચય થયા પછી, સદ્ગુરુને (શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને) મેં, એક વખતે ' મંત્રસિદ્ધિ ' સંબંધમાં કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, તે સર્વનો રજોડ તત્કાળ ન કરતાં, તેઓશ્રીએ મારી પામે ' હનુમાનજી ' સંબંધી કેટલાંક સ્તોત્રોનાં પુનરાવર્તન કરાવ્યાં હતાં. મારી શરણાગતિની કસોટી કેટલોક કાળ પર્થત થયા પછીથી, પોતે 'મંત્રસિદ્ધિ'ની વાર્તાનું અનુસંધાન કરી, શરણાગતિના રહસ્યરૂપ શ્રી હનુમાનજીની દાસ્યભક્તિનું દષ્ટાંત સતત દષ્ટિ સમક્ષ રાખવાની સૂચનારૂપ પ્રસ્તાવના કરી હતી. '

આ હકીકતોનો, જીવનજતાન્તમાં આટલો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે નિર્દોષ નથી. પૂજ્ય શ્રી છોટાલાલ માસ્તર સાહેબના અભિપ્રાય અનુસાર જ, મંત્રતંત્રમાં વિધિપ્રયોગસિદ્ધ ગણાતા શ્રી મધુસૂદનસ્વામી સાથે શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીને પડેલા પ્રસંગોથી, સ્વામીજી ઉપર જે અદ્ભુત પરિવર્તનશીલ અસર થઈ હતી, તેની ભૂમિકાનો આજો ખ્યાલ આવે, એ હેતુ છે. આ સંબંધમાં 'હનુમદ્દુર્ગ' નામના એક શ્રદ્ધાયુક્ત વ્યતિકરનું તથા તે પ્રસંગના નિરૂપણમાંથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની બાલ્યવયની શક્તિ સંબંધી પડતા વિસિષ્ટ પ્રકાશનું વર્ણન, શ્રી માસ્તર સાહેબના શબ્દોમાં જ કરીશું:--

“ સ્વામીના સમાગમમાં શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીનું આવવું થતાં સ્વામીનો સ્વભાવથી જ એમના પ્રતિ અપૂર્વ પ્રેમ બંધાયો,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અને તે પ્રેમાવેશમાં સ્વામીએ તેમને 'હતુમહદ્ગર્ભ' નામનો આળીચ દિવસે સિદ્ધ થતો માત્રિક પ્રયોગ આદરવા આમહ કયો એ પ્રયોગમાં એ- રાત્રિમાં દસ સહસ્ર મંત્રનો જપ સૂર્યોદય થતા પૂર્વે કરવાનો હોય છે, અને પ્રત્યેક મંત્રની સમાપ્તિએ એક એક મરી અગ્નિમાં હોમવાનું હોય છે વિધિપૂર્વક ૪૦ રાત્રિ મરીના હોમપૂર્વક મંત્રજપ કરતા અતર્માં ઉપાસ્ય દેવનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. પૂર્વે સૂચવ્યા પ્રમાણે એકાંતવાસ પ્રતિ અત્યંત પ્રેમ હોવાથી આ પ્રસંગે શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાના ગૃહથી એક જૂદી ઓરડી પિતાની સમતિથી માડે રાખી હતી, અને પિતાની ધનરૂપધી સારી રીતિ ન હોવાથી દ્રવ્ય ઉપાજન અર્થે ૨૫૦ શ્લોકે એક રૂપૈયો, એ લેખે મંત્રવાની પ્રતિકૃતિ કરી આ ભાડા વગેરેમાં વ્યય થતું દ્રવ્ય તેઓની ઉપાજન કરતા હતા વળી ભોળાનાથ નામના એમના એક સહાધ્યાયીનો એમના પ્રતિ નિર્દોષ અપાર પ્રેમ હોવાથી તે પણ એમને જોઈતું દ્રવ્ય અનેક પ્રસંગે આપતા હતા, તેથી પ્રયોગ કરવામાં રતંત્ર ગયાન તથા દ્રવ્ય એ ઉભયની એમને અનુગતા હતી હામના એ વૃત્તિને વિક્ષિપ્ત ગુડેનામાં પ્રધાન હેતુ ૪ અને તેથી કાંઈ પણ પ્રકારના દનની આકાંક્ષા વિના માત્ર જ્વાલીની દેવોથી જ આ પ્રયોગ આદરેનો હોવાથી જપમાં એમના યજ્ઞ જતા પ્રત્યેક મંત્રે એક એક મરી હોમવાની માનવાનતા ન ગુડેના પાચ પાચ સાત સાત મરી પણ સામટા હોમી દેવાના હતા જ્વામીને આ જાણનાતા ગામી ખગીન કહેતા કે 'તે જોને ભગી મરી હોમી' કે નો પણ ચાલે, કાગળ કે કાગળો માગ પગ અનુમદ છે પણ તમારે એમ કયે ચાનગે નહિ તમારે તો માનવાનતાથી એક એક મરી જ હોમવું " એન ગા મની નિષ્ણાથી અતિ વૃત્તિને, અનાવધી જ જપમાં

કામ્રતા થઇ જતાં, જેટલી ત્વગાથી જપ કરવા જોઇએ તેટલી ત્વરાથી થવાથી સૂર્યોદય થવાનો સમય થતાં ઘણાં મરી અવશેષ રહી જતાં, ને તેથી વારંવાર મુઠી બરીને પણ હોમી દેવાના પ્રસંગ આવી જતા. ૧ સર્વ છતાં, આવો વિધિવિહીન સાધેલો પ્રયોગ, જે સ્વામીશ્રીના વા પ્રમાણે ક્ષણદર્શન કરાવવામાં અસમર્થ ગણાય, તે પણ, રાત્રિએ બ્યતીત થતાં, શ્રીમાન નૃસિંહાચાર્યજીના અમાનુષી નક્ષ બક્ષના પ્રભાવે, ૪૦ મી રાત્રિના તૃતીય પ્રહરમાં ફલીભૂત થયો. ૭ તો પાત્રમાં ઘણાં મરી પડી રહ્યાં હતાં, અને વૃત્તિ મંત્રાકાર થી હોવાથી જપનો પ્રવાહ વિરમી ગયો હતો, તે સંધિમાં ૧૦માં એક કડાકો થયો. તત્કાલ તે કડાકા સાથે ઓરડીનું દાર મૂકી ગયેલું બાસ્કું, અને ઝગડીને જોતાં સંમુખ મંત્રના અર્થરૂપ રાસ્ય પ્રકટ બાસ્કા. કામનારહિત વૃત્તિને ઉપાસ્ય પાસેથી ઓછું ઇચ્છા સંપાદન કરવાની ન હોવાથી તૈયાર કરેલો બસિ, પાસ્યને અર્પી પ્રયોગનો અવધિ આપ્યો. * પાછળથી એટલે મના વયના ચૌદમા વર્ષે જ્યારે એમની વૃત્તિ તત્વાનુસંધાનમાં શેષ વેગવતી થઇ હતી ત્યારે મંત્રશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી વિધિ નુસાર, આ શ્રી હનુમાન સાથેના ઉપાસ્યઉપાસકસંબંધ એમણે રેત્યજ્યો હતો. "

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના જીવનવૃત્તાન્તમાં આ હનુમદ્-ના પ્રયોગની સિદ્ધિ, એ કોઇ મહાન અમત્કારને દર્શાવનાર ાંગ નથી. ઉપરોક્ત પ્રસંગ ઉપરાંત, ઇતર અનેક માંત્રિક પ્રયોગો બંધી પ્રસંગોની નોંધ મળ્યા આવે તેમ છે, પણ તે સર્વનું અત્રે શ્રેષ્ઠન કરવું યોગ્ય ધાર્યું નથી, ફકીરભાઇ નામનો અંધ વણિક

* આ પ્રસંગ સમયે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું વય ૧૨ વર્ષનું હતું.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

સ્વામી પાસેથી કેઈ માંત્રિક વરેશ્વરી યક્ષિણીનો પ્રયોગ શીખવા આવતો હતો, તેનો અધિકાર ન હોવાથી, તથા તે અંધ હોઈ, પૂર્ણ વિધિથી સકામ પ્રયોગ કરવાની શક્ય અનુકૂળતાવાળો ન હોવાથી (હાનિના બચે) પ્રયોગથી વંચિત રહેવા પામ્યો હતો. તેણે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને તે માટે પ્રાર્થના કરી હતી. આ પ્રસંગનું વર્ણન પણ શ્રીમાન માસ્તર સાહેબે કરેલું છે.....

આ સર્વમાંથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના વિશ્વક્ષણ સામર્થ્ય અને ચમત્કારવત્ આશ્ચર્યોત્પાદક મનોજ્ઞ્ય સંબંધી તાત્પર્ય કાઢી શકાય તેમ છે. વિકારશીલ યુગમાં, વિકારવૃત્તિને સ્વાભાવિક વેગ અને આવકાર આપનારી વયમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીમાં વિદ્યાત્મક વૃત્તિનો આવો અતીવ સામર્થ્યસૂચક સ્વરૂપસાક્ષાત્કારસાધક આવિર્ભાવ થયો, એ બાર વર્ષના બાળકના ચિત્તની - સ્વયંસિદ્ધિ જેમ - નિર્વિકાર, નિર્વિક્ષિપ્ત એકાગ્રતાને સૂચવે છે. તેઓશ્રીના સંબંધમાં હનુમાનનો સાક્ષાત્કાર એ મહત્ત્વની સિદ્ધિ ન હતી, પરંતુ ભવિષ્યમાં થનારા અપ્રતિમ પ્રભાવયુક્ત અંતઃકરણની નિરૂપમ હ્રિમ્નિ રિયતિને સૂચવતા આ પ્રસંગની પૂર્ણોદ્ગતિમાં, ઉપાસ્ય-પ્રતીતિની પણ, તેઓશ્રીએ હૃદયમાં આશા-કામના કે આશ્ચર્યનો અણુ સરખો પણ સ્પુરવા દીધો નથી, એ અંતઃકરણના પ્રબળ સામર્થ્ય તથા નિર્વાસન મનોજ્ઞ્ય વિના શક્ય છે ? અને તે નાની વયમાં ? આ સિવાય, આ પ્રસંગ મંત્રસિદ્ધિને હ્રિયત 'અધિકાર' સંબંધમાં સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે કે, પ્રયોગાનુકૂળ પૂર્ણ વિધિ વિગેરે હોવાં છતાં, પ્રયોગસિદ્ધિનો મુખ્ય આધાર નિષ્કામભાવ તથા ચિત્તશુદ્ધિ છે.

એમ કહેવાય છે કે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ગદ્ય પરિચય અને પ્રયોગાનુભવોના ૮૬ સંસ્કાર પ્રાપ્ત થયા પછી, શ્રી. મધુસૂદનસ્વામીએ,

પોતાનાં ગ્ધાં સર્વાં છેવટનાં વર્ષો, માંત્રિક પ્રયોગો વિનાની, આત્મજ્ઞાનની સ્વરૂપાનુભવની ઉચ્ચ અધિકારયુક્ત ઉપાસનાની પ્રશાંત અવસ્થામાં, કેવળ ઊર્ધ્વગામી પ્રવૃત્તિમાં ગાળ્યાં હતાં.-

(૩) આ ઉપરાંત, પર્વણીના ઠે ચાતુર્માસ્યના દિવસોમાં, અષ્ટકાળ માટે શહેરમાં આવી જતા સાધુસંતોનો પણ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને સમાગમ થતો. આ જ સમયમાં, વર્ષોના ચાર-પાંચ માસ, સુરતમાં હાલકેશ્વર મહાદેવમાં, વેદ-ઉપનિષદોમાં જીકું જ્ઞાન ધરાવતા, તથા ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના જનસ્વભાવના અભ્યાસી શ્રી ભૂમાનંદ નામના હંડીસ્વામી આવીને વસ્યા હતા. ચિત્તવૃત્તિનિરોધ દ્વારા ઇન્દ્રિયનિગ્રહ અને હૃદયશુદ્ધિનો સાચો યોગ સાધવામાં પૂરા પ્રયત્નશીલ રહેલા ભૂમાનંદજી, પોપટની પેઠે શાસ્ત્રવચનોનો પ્રવાહ વહાવતા ન હતા. અધિકારયુક્ત, સામર્થ્યવાન મનુષ્યોને જ્ઞાનમાર્ગની જાગી શિક્ષા તેઓ આપતા. પરંતુ ઉપનિષદાદિના વ્યાખ્યાન કથા વિગેરેમાં સામાન્ય પ્રાકૃતજન સહજમાં ઝીલી શકે એવી રીતે વેદાંતરહસ્યનો તથા પરમબ્રહ્મ પરમાત્માના સસ-સ્વરૂપનો તેઓ બોધ કરતા. પ્રશ્નનું સાચું સ્વરૂપ કેવું છે, મૂર્તિઓની-પ્રભુના લાક્ષણિક સ્વરૂપની-બકિતની શી અગત્ય છે... વિગેરે વિગતોનો સ્વામીજી અતિ સુંદર રીતે રસોટ કરતા હતા, એ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના જોવામાં તથા અનુભવવામાં આવ્યું. તેમણે સ્વામીના સાંનિધ્યનો ધીમે ધીમે લાભ લેવા માંડ્યો, અને સ્વામીજીએ પણ, આ પ્રતિભાવાન કિશોરમાં મતિ તથા હૃદયનો ઉચ્ચ અધિકાર અને ભાવિની પ્રૌઢ્યવદ્ધતાની સ્પષ્ટ ઝાંખી કર્યોથી, સુરતમાં પોતાના સ્વરૂપ કાળના નિવાસ દરમ્યાન, શ્રી. નૃસિંહાચાર્યજીની ઉચ્ચ જિજ્ઞાસા યાર્ગ પ્રગ્વાની તમામ અનુકૂળતા કરી આપી. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી

મીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

તેમની પાસે રહી, સનાતન ધર્મ સંબંધમાં વ્યાખ્યાન, ઊંડાણમાં ચર્ચા અને વિરતીધુ વિવેચનપૂર્ણ વાર્તાલાપનો લાભ લેવા લાગ્યા, એટલું જ નહિ પણ નિયમિત સમય સ્વામીજીની પાસે ઉપનિષદોનો જોડો-સવિશેષ-અભ્યાસ કરવામાં ગાળવા લાગ્યા.

આમ શ્રી જુમાનંદ સ્વામીનો ડુંક સમયનો સમાગમ પણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને પોતાની અહાવિચારાનુકૂળ સંતસંગતિને પોષક નીવડ્યો, એ નિર્વિવાદ છે.

(૪) શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો ચોથો મહત્ત્વનો સમાગમ અન્નચારીજી તરીકે ઓળખાતા શ્રી મોહનસ્વરૂપજી સાથે, તેમના ૨૧-૨૨ ના વર્ષમાં થયો હતો; તેનું વર્ણન આગળ સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

પિતા જેને મિત્રવત્ માની શકે એવા, સોળ વર્ષની વયને પ્રાપ્ત, તરુણ શ્રી વૃત્સિહાચાર્યજીને, પોતાનો ઘણો ખર્ચ સમય સ્વતંત્ર એકાન્તસેવનમાં ધ્યાન-યોગમાં ગાળતા જોઈ, પુત્રની વ્યવહારમાં પણ ઉચ્ચ સ્થિતિ નિહાળવાને આતુર શ્રી દુર્લભરામજીને ચિંતા ધવા લાગી. પરંતુ નાની વયમાં અસાધારણ પ્રતિભા, તેજસ્વી મતિ અને અદ્ભુત સામર્થ્યના ઓજાસૂની છાપ પાડનાર પુત્ર પ્રતિ, તેઓ અંતઃકરણનો દુન્યવી ભાવ કથન કરવાની હિંમત કરી શક્યા નહિ. છતાં એક જ વખત વાતને છોડી જોઈ. પોતે વૃદ્ધ અને નિવૃત્ત અવસ્થા ગાળતા હોઈ, બહેનના કુટુંબનો નિર્વાહ કરવાનો, તથા બીજા જે પુત્રો નાના ઉદ્યોગોમાંથી નજીવી રકમ લાવતા હોઈ, કેવી મુશ્કેલી પડે છે તે સમજાવવા યત્ન કર્યો. ત્યાં હારથનો ચમકારો આણી પુત્રે ઉત્તર આપ્યો,

“ તમે શા માટે ચિંતા કરો છો ? સર્વેશ્વર પ્રભુ સર્વની સંભાળ રાખે છે. ”

“ તે ખરું, પણ સમય સદાકાળ સરખો હોતો નથી. ”

“ હું સમજ્યો, પિતાજી ! પણ મારું મન મિથ્યા વ્યવહારનાં ચોંટવું નથી. ”

“ આવશ્યક વ્યવહારની મિથ્યા ઉપેક્ષા ન થઈ શકે. અમારા માટે પણ કાંઈક વિચાર કરવો જોઈએ. એકાંતસેવનના વ્યસનને જરૂર મંદ પાડીને ઉદ્યોગાર્થે પ્રવૃત્તિ કરો તો ઠીક ! ” પુત્રની

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

લાગણી ન દુભાય તેમ કાળજી કરીને, દુર્લભંગમજી મહામુશ્કેલીએ આટલું કહી ગયેલા.

“ સાહે. ”

પિતાની અત્યંત આદ્ર વાણીને શ્રવણ કરતા, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના હૃદયમાં સ્નેહસિક્તા દયાબાવ ઉભરાયો. વહીવટના ચિત્તને કીક ન લાગે, એવું કાંઈ પણ કાર્ય કરવા તેઓ ગજી ન હતા. તેથી તેઓશ્રીએ ચુરત્તી સગકારી કચેરીઓમાં કામ માટે તપાસ કરવા માડી. પરંતુ આગતી માફક ને વખતે પણ, ન્યૂનાધિક અરામાં, પરીક્ષા-ચૂંટણી વિગેરેનું મહત્ત્વ હતું. પિતાની અંતરતૃપ્તિ માટે કરેલા સંકલ્પ સિદ્ધ કરવા, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ આવશ્યક અભ્યાસક્રમ, સત્વરે સરળતાથી સાર્થી લીધો. પશ્ચિમ સર્વિસની પરીક્ષા પસાજ કરી સારા ગુણવાળું પ્રમાણપત્ર તેઓએ ૧૮મા વર્ષે, તારીખ ૧૬ ઓગષ્ટ ૧૮૭૦ના રોજ મેળવ્યું.

પણ નોકરી માટે તેમનું નિર્માણ ન હતું. તેઓશ્રીના અધિકાર માટે નોકરીઓ નિકૃષ્ટ હતી. તેઓ કમાય પાર્થિવ પ્રવૃત્તિઓમાં વિશેષ વખત ટકી શક્યા નહિ. તેમનું સત્યાગ્રહ, પગપકારી સુજનતાઓ રચના, તેમને દર વખતે નોકરીથી દૂર ને દૂર રાખતો.

અંકતેશ્વરમાં સરકારી શાળામાંથી બરતબર થયેલા ગુજનર દેસાજ નામના ગિફ્ટે નવી ખાનગી શાળા કાઢી હતી. પણ ૧૫-૨૦થી વિશેષ વિદ્યાર્થીઓના અભાવે, શાળા ચલ્ય જોવી ભાસતી.

“ દેસાજ નગરસિંહગમને નિમંત્રણ કરે. તમારી શાળા સાચી શાળા બનશે ” કાંઈ હોગ-પાનપ્ર મિત્રે સૂચના કરી.

અને હેઠ સમયમાં તો, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના નામની પ્રગંસા

કરતા સેંકડો છાત્રાથી શાળા ઉભરાઈ ગઈ. હેત અને ઉમળકાભર્યો વિદ્યાર્થીઓ તરેરનો સમભાવયુક્ત વર્તીવ, સોટી-ધમકી-ઉચ્ચસ્વર કે ઠપકા વિનાની, પ્રેમથી અંતઃકરણોને આકર્ષી લેતી શીખવવાની શૈલી, અભ્યાસક્રમની પદ્ય-કવિતાઓને સુમધુર કંઠથી ગવાતી સાંભળવાની શિષ્યોની સર્વદા તીવ્ર રહેતી આતુરતા-આ સઘળાં આદર્શ શિક્ષણ-આચાર્યનાં ક્ષણોદ્ગ્રહ કારણોએ, માત્ર વીસ બાવીસ દિવસમાં જ સરકારી શાળાના મુખ્ય અધ્યાપકની કફેંડી પરિસ્થિતિ કરી મૂકી. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ઘેર જાનોમાનો આવી અબ્રુબચાં ગળગળા અવાજે ધ્યાન પણ આશાપૂર્ણ મુખથી તે વિરૂપિત કરવા લાગ્યો.

“ આપનાંમાં કાંઈક જાડું છે. પણ તે જાડુંએ તો મારા કુટુંબને જૂએ ભરવાનો સમય આણી મૂક્યો છે. ”

“ મારાથી એવું ન બને. વાત થું છે તે તો કહો. ”

“ આપે ત્યારથી મિ. દેસાઈની રકુલમાં નોકરી સ્વીકારી ત્યારથી અમારી ગવર્નેન્ટ રકુલમાંથી હાજરી તફત ઘટતી જાય છે. ડિવિઝનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબની મારા પર સખત સૂચના આવી છે કે, સંખ્યાના અભાવે, કદાચ મારે શોપનું પણ પડે...આપ મારા પર કૃપા કરી મારી શાળાને ભરી દો અને મને ઉગારો તો જીંદગીપર્યંત હું આપનો ઉપકાર નહીં જૂલું. ”

હેડમાસ્ટરના મુખ ઉપર આજીજી અને સહાનુભૂતિપ્રેરક ભાવ તરેવરતો જોઈ, પરગણુ દિલના નૃસિંહાચાર્યજી એક ક્ષણમાં નિર્ણય કરી બેઠ્યા,

“ તમે નિશ્ચિત રહો. ”

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ગુજરાત દેસાઈની નિયાળમાંથી તેમણે તરત રાજીનામું આપ્યું પછી, પરદેશ ગયેલા જ્યેષ્ઠાધુ રા. જમિયતરામની જગ્યાએ પોલીસખાતામાં ત્રણેક માસ અવેજી નોકરી કરી. પછી એન્જિનીઅરી ખાતામાં ફા. ૧૫ થી શરૂ કરી, સંતોષકારક કામ અને વર્તણૂકને યોગ્ય પુરસ્કાર પ્રાપ્ત કરતાં, સર્વનો સ્નેહભાવ ઝીલતા રહ્યા.

હીરાનો ઝળકાટ જેમ પૂરેપૂરો પ્રગ્લભ રહી શકે નહીં તે તેઓશ્રીના અસૌકિક યાનૈશ્વર્યાદિ દેવી ગુણસંપત્તિનો પ્રભા સ્વળનો, સળળનો તથા સત્તાધીરા અમલદાર વર્ગ સુદ્ધાંત સ ઉપર પડ્યા વિના રહ્યો ન હતો. સર્વની પ્રીતિ-પ્રશંસાનું પળની મહેલા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી, કચેરીમાં અને કચેરી બહાર નિવ્યવહારસંગમાં આવતા નાના મોટા સર્વની સાથે સમસવ સ્નેહહૃતિથી વર્તતા.

રા. સા. મોતીશંકર લાલશંકર (પાછળથી ખંભાત એસ. પી.), રા. સા. કેશવલાલ મિત્રલાલ મજમુદાર (પાછળ નાંદોદ રોટના અમલદાર), તથા સુરતનિવાસી સદ્ગૃહ રા. માણેકલાલ મલહારજી (પાછળથી જ નૃસિંહાચાર્યજીના મિત્ર રહ્યા), રા. પ્રભુરામ તુળજરામ બદ્ધ વિગેરે સદ્ભાગી યુવકો તેમના પ્રાથમિક પરિચયમાં જ દૃઢ પાકટ પ્રીતિભાવ અકટાઢ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની તે વેળાની તીવ્ર ભુદ્ધિ-રશ્મિતિ, કાર્યકુશળ દીર્ઘદષ્ટિ, સમયમૂલ્યકતા, વિચાર-વિવેચન કરવાની વિનયી શા વિગેરે માટે તે જળધાંએ પોતાની અંગત નોંધપોથી અને પત્ર અભિપ્રાય - ઉલ્લેખો નિર્દિષ્ટ કરેલા છે, તેનાં અવતર વિસ્તારભીતિના કારણે, અત્રે ટાંકવાની જરૂર જણાતી નથી.

તે સમય સમાજ - સુધારાનો હતો. દશપત - નર્મદનું કવિયુ

મહીપતરામ આદિનો સાક્ષરસમાજ, દુર્ગારામ વિગેરેનો શિક્ષકવૃંદ, કરસનદાસ મૂળજી અને તેના ધાર્મિક પરિવર્તનમાં રસ લેનારો અનુયાયીસમુદાય - વિગેરે સુધારા - ચળવળના અગ્રણીઓનાં વિચારોદોલનોના પ્રચારની પાછળ ગૂજરાતની યુવાન જનતા ધસડાતી જતી હતી. નૂતન કેળવણીના રંગે રંગાતાં અસંખ્ય યુવક-યુવતિઓને સમાજસુધારાદ્વારા દેશોદ્ધ કરવાની સુવર્ણ ચાવી (૧) હાથ માગી હતી. અને તેને અંગે, અવનવાં આકર્ષણોથી યુક્ત નવાં નવાં મંડળો રચાતાં હતાં. મંડળ કે સંસ્થામાં રીતસરના સભ્ય બની સક્રિય ભાગ ન લેનાર વિદ્યાર્થીઓ પણ, અંગત રીતે આછી સંખ્યામાં - મિત્રોમાં પણ - એકઠાં મળી, દેશભરમાં ચવાઈ ગેરેલા પ્રશ્નોને - દેશની ખરબાહીનાં કારણો શોધી પુનઃ દેશની આબાહીને! અરુણોદય જોવી દરેકનું શું કર્તવ્ય છે - એવા વિષયોને નેગોરથી ચર્ચાને અલ્પ સંતોષ મેળવતા.

મુખર્ષ, અમદાવાદ વિગેરે સ્થળોમાં 'પ્રાર્થના સમાજ' નામક સંસ્થા જનતાના આકર્ષણનું સ્થાન બનતી જતી હતી. થોડાક સમય પછી, સાક્ષર શ્રી ધ્રુવચારામ દેસાઈની નેતાગીરી નીચે સ્થપાએલ 'શારદાપૂજક મંડળી' નામની સંસ્થા-જે ૧૮૮૫માં પ્રથમ મળેલી મહાસભાપરિષદની પૂર્વખીટકા સભી હતી - તેના સેવાભાવી યુવકોએ, "સ્વતંત્રતા" માસિકદ્વારા વિવિધ વિષયોની ચર્ચા શરૂ કરી હતી, અને આધુનિક સ્વાતંત્ર્ય માટેની ચળવળની ગરુઆતનાં ખીજ નાંખ્યાં હતાં.

આ સર્વ આદોલનોનો અસર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સહવાસમાં રહેનારી સુહૃદમંડળીમાંના - જેમાંના કેટલાકનાં નામ આપણે ઉપર જણાવી ગયા છીએ - પ્રત્યેકની ઉપર પણ ઓછેવત્તે અંગે અને

મિન્ન મિન્ન પ્રકારની ચવા લાગી હતી. સમાજમાં પ્રવર્તી રહેલા બળોનું રહસ્ય કે તેના સારાસાર પરિણામની કલ્પના, શ્રી નૃસિંહાચાર્યના હૃદયમાં જેટલે અંશે સ્પષ્ટ હતી, તેનાથી અર્ધા પ્રમાણમાં ય, તેમના મિત્રોના સામાન્ય વિકારશીલ હૃદયોમાં સ્ફુરિત પણ થઈ ન હતી. તે મર્વે પ્રવાહના વીજમાં તણાઈ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને થોડે જ એકલા થવા, અને અનેક પ્રતોની, વિદ્વાન પુરુષોની પ્રણાલીનું અનુકરણ કરતા હોય તેમ છણાવટ કરતા. સર્વની વાનગીત કરવાની, નિર્ણય ઉપર આવવાની અને અન્યની સમક્ષ પોતાનાં મતવ્ય રજુ કરવાની પદ્ધતિમાં કદાચ, અધીરાઈ, સમતુલા અને સહિષ્ણતાનો અભાવ અને કદિ આવેશ પણ સ્પષ્ટ તરી જોડતાં. પરંતુ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી, પ્રત્યેકની વિચારક્ષમતા, માનસિક ભૂમિકા અને અધિકારનો યોગ્ય વિવેક કરીને, સાવધાનતાપૂર્વક પ્રસંગાનુરૂપ વાણીવ્યવહાર કરતા. તત્ત્વજ્ઞાનની જોડી ભૂમિકાનો તો, તેઓશ્રી જાનતા સુધી તેઓની સમક્ષ, ખાસ હેતુ સિવાય, નિર્દેશ પણ કરતા નહિ. ધર્મ અને દેશના અબુલ્લહસંબંધી સામાન્ય ચર્ચાઓમાં પણ, તેઓશ્રી ખપપૂરું જરૂર જેટલું જ પણ અત્યંત સચોટ અને અસરકારક વ્યાખ્યાન કરતા, અને તે પરથી નક્કી કરાયેલા અંતિમ નિશ્ચય સર્વને-પ્રથમથી વિરોધ કરી બેઠેલા મિત્રોને પણ-રુચિકર અને માન્ય થઈ પડતો. આથી સર્વ સાનંદાચર્ય બોલી જોડતા,

“ આપણે અહિં સુરતમાં પણ પ્રાર્થનાસમાજની શાખા સ્થાપિત ને ? ”

“ શા માટે ? ”

“ આપણી રોજની અંગન ચર્ચાઓ જાહેર આવકાર પામશે

અને પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થશે તે વિશેષ. ” એક લોકૈયણલોભીએ ખરો. હેતુ કહ્યો.

“ પણ તેથી શું અધિક છે !...અને પ્રાર્થનાસમાજ સાથે આપણે સંપૂર્ણતાથી કયાં સંબંધ છીએ ? ”

“ કેમ ? ”

“ તે સમાજના સર્વ સિદ્ધાન્તો સાથે મારી સંબંધિત નથી. હા, સામુદાયિક ભક્તિના બીજરૂપ પ્રભુપ્રાર્થના, ભિર્મિના શુદ્ધ અવિષ્કરણનો ઐયમાર્ગ છે. તે માટે મને વાંધો નથી. ”

“ તો પછી, શી હરકત છે ! ”

“ પણ કાર્યભાર કોણ ઉપાડશે ! ” આરંભે થરી પણ પાછળથી પડી ભાગતી સંસ્થાઓના ભાવિ તરફ દીર્ઘદષ્ટિયુક્ત, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ અગાહિયો દેખાર કરી.

“ આપ છો, એટલે અમારે મન સધળું સરળ છે. ”

સત્ય, જ્ઞાન અને આર્થધર્મનીતિના પ્રચારને યોગ્ય જાહેર વ્યાસપીઠ પ્રાપ્ત થવાની તથા વિશ્વકલ્યાણની પરમાર્થવૃત્તિને વેગ આપવાના હેતુથી પ્રેરાઈ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને આગમન કરી, તેમની મિત્રમંડળાએ એક રવિવારે અધિધિસરની સભા ભરી. અને પછી તેા પ્રત્યેક રવિવારે થતી આવી સભાઓમાં એકત્ર થતો સમાજ, પ્રાર્થના-સ્તુતિ છત્યાદિ ભક્તિભાવયુક્ત ક્રમથી આરંભી ૨૦ વર્ષના યુવાન, શ્રી નૃસિંહાચાર્યના તત્ત્વજ્ઞાનબોધના રસપ્રદ વ્યાખ્યાનને શ્રવણ કરી તૃપ્તિ અનુભવતો. અન્ય કોઈ વ્યાખ્યાનપ્રવૃત્તિ કરી શકે એમ ન હોવાથી, તથા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના અંગત પરિચયમાં અને રવિવારના વ્યાખ્યાનમાં, ભાવિ મહાપ્રજ્ઞાન જોવાનું.

પ્રતિભાસામર્થ્યની પાત્રતા સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થતી જણાયાથી, સમાજના સર્વ સભ્યોએ તે સમયથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને 'આચાર્ય' બાવથી નવાળ્યા; એટલું જ નહિ પણ, પ્રકટ વ્યવહારમાં પણ તેમનો 'આચાર્ય' તરીકે સ્વીકાર દર્શાવી, તેઓનાં હૃદયનો તેઓશ્રીના તરફની અમર્યાદ પૂજ્યતમ પ્રેમભાવનાને પ્રકટ કરો. સભ્ય સિવાયના પણ અસંખ્ય સજ્જનોને, પ્રસંગ પરત્વે, તેમના 'આચાર્ય' બિરુદની યોગ્યતાસંબંધી સંપૂર્ણ નિઃસંદેહતા ધારણ કર્યાથી, તેમને 'આચાર્ય'વત્ માનવા લાગ્યા અને પૂજ્યભુક્તિથી પ્રેરાઈ, હમેશા તેઓ પ્રીતિપૂર્વક, તેઓશ્રીના લૌકિક નામની સાથે અલૌકિકતાનો પ્રેરક 'આચાર્ય' શબ્દ યોજતા રહ્યા. આમ 'શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી'એ આજે અતિ પ્રસિદ્ધ પામેલી 'સંજ્ઞા 'નુ' બીજક, ભવિષ્યમાં સ્થપાયેલા 'વર્ગ'માં ન શોધતાં, વર્ગની પુરોગામી, વર્ગની નાનકડી આદૃષ્ટિ જેવી 'સમાજ'માં જડી આવે છે.

આ સંબંધમાં શ્રી માસ્તર સાહેબે અવતરણ કરેલા રા. સા. મોતીશંકરના પત્રમાંથી દાંષ્ટક અવલોકન કરીએ.

" સને ૧૮૭૮ની * સાક્ષમાં હમાગ સર્વના એકત્ર વિચારથી પ્રાર્થનાસમાજ દાહરામાં આવી હતી. એ સમાજ ખપાટીઆ ચકલા ઉપર લાક્ષ્યંદ વેરાગીના સાગા પોતાના સમાના મકાનમાં દર રવિવારે સાંજના મળતી હતી. સમાજનું આચાર્યપદ પોતાશ્રીને હમેંએ આપ્યું હતું. તેઓ દર રવિવારે વ્યાખ્યાનો આપતા હતા. તેઓની તે વખતે પણ વ્યાખ્યાન આપવાની શક્તિ એવી સાદી, સરસ, મીઠાશવાણી ને હિરકૃષ્ટ હતી કે તે હમને ઘણી પ્રિય અને

* આચાર્યશ્રીનું વય ૩૩ સમયે ૧૬ વર્ષનું હતું.

મધુર લાગતી, તેમ બીજા બહારના માણસોને પણ લાગતી. તેને લીધે સમાજ દર રવિવારે ચીકાર બરાબ જતો. તેઓની વ્યાખ્યાન આપવાની શક્તિ ઘણી જિંદગી હતી. તે આપતી વખતે તેઓની મુખમુદ્રા ઉપર ગંભીરતાની અને શાન્ત પ્રકૃતિની એવી છાપ પડી રહેતી કે પોતાના આચાર્યપદને શોભાવતી હતી, અને તેઓ સંસ્કારી મહાપુરુષ હોય એમ ભાસતું હતું. પોતાનાં જ્ઞાન અને કાવ્યશક્તિને લીધે વખતોવખત નવાં પદો તૈયાર કરી લાવતા. તે સઘળાં બ્રહ્મજ્ઞાન સંબંધીનાં હતાં. તેઓ ઉદરપોષણ માટે નોકરી કરતા હતા, પણ તેઓનો ચહેરો હમેંશ વિચારશીલ અને બ્રહ્મજ્ઞાનમાં તદ્દન તલ્લીન રહેતો એમ લાગતું. ”

‘આચાર્યપદ’ની ઉપાધિ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની ઇચ્છાનુકૂળ ન હતી, પરંતુ તેઓશ્રીની યોગ્યતાની કદરૂપે મિત્રમંડળ તરફથી મળેલા પારિતોષિકરૂપ હતી. રા. રા. પ્રભુરામ લખે છે:

“ જગત્તું કલ્યાણ થાય એવું કંઈ પણ મહાભારત કામ જીઠાવવાનો વિચાર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તરફથી ઉત્પન્ન થયો, અને તેના બીજક રૂપ એક પ્રાર્થનાસમાજ સર્વની ઇચ્છાથી આશરે તેઓની ૨૦ વર્ષની ઉંમરે સુરતમાં સ્થાપી, અને તેના ‘આચાર્ય’ હોમો મિત્રમંડળે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને ઠરાવ્યા. ”

આ સંબંધમાં શ્રી ભાસ્તર સાહેબ આગળ વર્ણુન કરે છે કે,

“ પ્રાર્થનાસમાજમાં જેમ તેઓશ્રી વ્યાખ્યાનો આપતા, તેમ ઇશ્વરભક્તિનાં વિવિધ પદો સામાજિક ભક્તિનિમિત્તે રચતા. અમદાવાદ પ્રાર્થનાસમાજની પ્રાર્થનામાલા તે સમયે પ્રસિદ્ધ નહિ થયેલી હોવાથી સમાજમાં તેઓશ્રીની રચેલી ગદ્યપદ્યાત્મક સ્તુતિનો ઉપયોગ થતો...

પોપટની પેઠે પ્રાર્થના બગડી જવા માત્રથી કાંઈ હિત થતું નથી, પણ ઈશ્વરસ્વરૂપનું ચિંતન કરી એકાગ્ર ચિત્તે પ્રાર્થના કરવાથી તે ફક્ત થાય છે, એ પ્રકારનો તેઓશ્રીનો ઉપદેશ હતો અને તે ઉપદેશ આપવામાં, હાલમાં જેમ પ્રાર્થનાસમાજનાં વ્યાખ્યાન આપનારને પ્રાર્થનાસમાજના સિદ્ધાન્તોને વળગી રહીને જ વ્યાખ્યાન આપવાની દરજ પાડવામાં આવે છે, પોતાના સ્વતંત્ર વિચાર દર્શાવવાની ઇચ્છા રાખનારને તે વિચાર દર્શાવવા દેવામાં આવતાં નથી, તેમ તેઓશ્રી પોતાના સ્વતંત્ર વિચારોનો ગર્જિ આપી, પ્રાર્થના સમાજના સિદ્ધાન્તોને વળગી રહેવારૂપ મનની નિર્બંધતા દર્શાવતા ન હતા, પણ સ્વતંત્રપણે પોતાના વિચાર, જેવા હોય તેવા યથાર્થ રૂપમાં દર્શાવતા હતા; અર્થાત્ એમના સમયમાં સુરતનો પ્રાર્થનાસમાજ, સ્વસંચાલિત બાન થતા અર્થનું માત્ર વહન કરતો હતો, કાંઈ મુંબાઈના કે અમદાવાદના સમાજની સર્વાંશે પ્રતિકૃતિ રૂપ લેશ પણ ન હતો. ઉલટાં સુરતના સમાજમાં અપાતાં વ્યાખ્યાનઆદિ સર્વ, અતિસ્મૃતિપ્રતિપાદિત આર્યધર્મનું જ પ્રતિપાદન તથા સમર્થન કરનાર હતાં. ”

પ્રશુપ્રાર્થના, સત્ચિંતન, બ્રહ્મ, ઇશ્વર આદિનું સ્વરૂપ, વિગેરે વિષયો સંબંધી રહસ્યબળો બોધક વ્યાખ્યાનો સંબંધી અત્રે વિવેચન કરવાની જરૂર નથી પણ તેમાં તેઓશ્રી, મુધારકવર્ગની વધારા પડતી આવેશગય રિયતિની તથા તેઓની પ્રાચીન સંસ્કાર-સંસ્થાઓ પ્રત્યે ધૃષ્ટા કે અંનાદરભાવ ઉત્પન્ન થવા ગ્રેસ્તી એકપક્ષીય - કદિ આંધળા સાડસને ઉસ્કેરતી - પ્રવૃત્તિઓની, સરસ સાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી, પરંતુ પૂરતો વિવેક અને વિનોદ બળબીને - વિવેચન કરતા. તેમાં ટીકાખોરી કે કોઈ પક્ષની ઉપેક્ષા યા વિડંબના કરવાનો હેતુ ન.

રહેતાં, સમતુલા - સંયમ સાચવવાની સમયસરની સૂચકતાને તેમાં સર્વને મીઠો સાદ સંભળાતો. આ સમાજ પ્રતિ સર્વના આકર્ષણનું સુખ્ય કારણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો ચાગ્નિપ્રભાવ તથા તેમની હૃદયચુકામાંથી સીધી, સરળ અને સ્વાભાવિકપણે સરી આવતી લક્ષ્યરેફાટકે સ્વાનુભવવાણીની ધારા હતી. તરુણુવયની પ્રયોગશાળી લેખિનીના પરિણામ રૂપ પ્રાથમિક વાણીવિસ્તાર કે લેખનવિહારમાં, પાછળની મન્યશ્રેણિમાં દષ્ટિએ પડતી પ્રૌઢ-પ્રસાદમય શૈલીનો પૂર્ણભાવ ન હોવા છતાં, સિષ્ટતા અને સંયમની ગિચર બિછાયત તેમાં દરેકને દેખા દીધા વિના રહેતી નહિ.

તદુપરાંત, આ સમાજમાં બિન્ન બિન્ન વય, અવસ્થા, જાતિ અને સંપ્રદાયોના મનુષ્યોને એકત્ર સહમિશ્રનનો આનંદ માણી શકવાનું ગૌણ પણ ખ્યાનપાત્ર કારણ, વિદ્વાન વ્યાખ્યાતા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના પ્રવચનનો વિશિષ્ટ પ્રકાર હતો. ઠાપનું પણ દિલ ન દુભાય તેમ સાવચેતી રાખીને, તેઓશ્રી આર્યધર્મના સત્ય સિદ્ધાન્તોનું નીડરતાપૂર્વક રહસ્યમય રેફાટન કરતા, અને તેમ કરતાં, તેથી વિપરીત વિચારને, ઠાપનાય મનમાં સ્થાન પામવા, અમર પ્રથમથી સ્થાન પામી ચૂકેલી શંકાને ચિથર થવા દેવા, સદૃજ પણ અવકાશ આપતા નહિ. આવા ગેરસમજૂત ન થવા દે એવા સ્પષ્ટ અને વિશદ વાણીપ્રવાહમાં વિલસતા સુદ્ધિવૈભવથી આકર્ષાઈને, સુસ્ત પરંપરાવાદો, હિમ નવકુતૂહલી, તથા ઉદાસીન સદ્ગૃહસ્થો, તેઓશ્રીના વ્યાખ્યાન સમયે, ઠાપણુ પ્રકારના આંતરિક ચવાટ કે કચેશ વિના 'સમાજ'ને સારી પેઠે શોભાવી શકતા હતા.

આ સઘળા દ્વિતકારક પ્રવૃત્તિઓના મધ્યમાં પણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના દિલમાં, સર્વોદયના 'મૂળ'ની સુધારણા વિષે ગંભીર

વિચારણા ચાલી રહી હતી. એક પ્રસંગે તેમની ખાનગી સભામાં તેઓશ્રીએ પોતાની વ્યક્તિગત ભાવના, વિહિત વિચારણા સારુ, યોગ્ય મર્યાદાપૂર્વક જાહેર કરી;

“ ભવિષ્યની પ્રગતિ જીજ્ઞાસુ, અને નવસ્વરૂપ ધારણ સંસ્કૃતિનું લોક પ્રતીક બાલક છે. બાલ પ્રગતે યોગ્ય શિક્ષણ ન અપાય ત્યાં સુધી દેશની ઉન્નતિનું સ્વપ્ન દૂર છે. ”

“ પ્રાથમિક શાળાઓ અને નાની વયના બાળકોને કેળવતી સંસ્થાઓ એ કાર્ય સારી પેઠે કરી રહી છે ને ! ”

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ નિઃસ્વાસમિત્ર શિખર કરી વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું, જેનો સંદર્ભ પ્રમાણે છે:

“ આજે અપાતી કેળવણીમાં કેવળ વિપવદ્ધરીનાં અંકુરોનું પરિપાલન થાય છે. આજનો સુધારક વર્ગ, કહેવાતો ધાર્મિક તથા ધર્મબ્રહ્મ વર્ગ, તેમજ ધર્મ પ્રત્યે તટસ્થતા ધારણ કરતો કેવળ કેળવણી કે કાનૂનની જ દિશાને ઝાળખવા મથતો ‘ બહુમાન ’ મેળવતો સંસ્કારી (!) વર્ગ — આ સર્વ ધાર્મિક, કેળવણીગત અને ગૃહનૈતિક — તથેતુ સાચું સ્વરૂપ સમજવામાં દષ્ટિદોષ ખીલવી રહ્યા છે. આજે પ્રચાર પામી રહેલું શિક્ષણ અને તે શિક્ષણથી સજ્જ સિદ્ધિત વર્ગની બાલ દેખાતી રીતે વધતી જતી કિંમત અને પ્રતિષ્ઠાના મોહ, તેમને સત્ય વસ્તુ સમજવા પૂરતું પણ યાન દીધું છે કે, આ વંધ્યા કેળવણી, બારતની પ્રગતિ અને પ્રગતિના જીવંત બળ વારસાનો, વગર શસ્ત્ર અને વગર શત્રુએ સ્વર્થ — સ્વસાધનથી જ નાશ કરાવનારું અમોઘ હથિયાર છે ! ”

" પ્રજનનું અંતરૂપાણ ઉભય રીતનું નિઃશસ્ત્રીકરણ* તથા નૈતિક પતન કરવાના હેતુસર કેવાં ચક્રી ગતિમાન થતાં હોય છે એ, રાજનીતિ - ધર્મ - શિક્ષણ આદિના બિન્ન બિન્ન ભાસતાં ક્ષેત્રોનાં સારેક્ષ સંબંધને સૂચવતા મનુકૌટિલ્યાદિએ કરેલા અનુશાસનને અધ્યયનવૃત્તિથી વિચારનારવડે સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. "

દીર્ઘદષ્ટિયુક્ત સારપ્રબોધક અવનવું વક્તવ્ય અવણ કરીને, પ્રશ્ન પૂછવાને પણ શિયિલ્લ બની ગયેલા વિચારક બંધુએ વક્તાના મંભીર મુખ સામું અહોભાવયુક્ત મીટ માંડી રહ્યા.

" આજના ડેજવણીના ક્રમમાં આપને ભારતીય પ્રજાને અહિતકર એવાં કયાં તત્ત્વો દ્રશ્યમાન થાય છે ? " એક જિજ્ઞાસુએ ધૈર્ય અને નિષ્ઠાપૂર્વક પ્રશ્ન કર્યો.

સિદ્ધગર્જનાયુક્ત સ્વરે શ્રીનૃસિંહાચાર્યજીએ જે વિવરણ કમું તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે:

" ગણ્યાં ગણાય નહિ એટલાં. આર્યપ્રજાના પ્રાકૃતિક સ્વરૂપ અને લક્ષણોનો સંપૂર્ણ વિષર્ગાસ કરવામાં, ધીમી પણ સફળ અસર ઉપજાવવામાં સમર્થ તત્ત્વોથી વર્તમાન ડેજવણી સભર છે. ભોક્ષાના અગ્રાને કરીને, આપણા સમાજમાં ઉપસ્થિત થયેલી અર્ધદગ્ધ વ્યાધાતો સ્થિતિનું પ્રતિબિંબ શિક્ષણક્ષેત્રમાં પણ પાડવામાં આવે છે. જે નેતાઓના હાથમાં ધર્મ, સમાજ કે શિક્ષણની મુદારણાનું કાર્ય આવી પડે છે, તેઓમાંના ઘણા સમ્યક્ જ્ઞાનના અભાવે, કે વ્યક્તિગત સ્વાર્થના ભાવે, નવીન શિક્ષણના પ્રલયકારી

* Internal and external demilitarization and demoralization.

પ્રવાહ ઉપર પ્રસસ્તિનાં પુષ્પો વેરી રહે છે. પટ પરના માયાથી પ્રકાશની પાછળનો ધોર અંધકાર જોવાને કોઈની પાસે આંખો નથી હોતી; હોય છે તો તેના ઉપર રંગબેરંગી ચરમાનું આવરણ લાગેલું હોય છે. તેથી શક્તિ અને સંસ્કારથી સંકલિત વિશિષ્ટ હિન્દુ રાન્યનીતિએ સ્થાપેલી, જગતને દોરી ગકવાને સમર્થ એવી આદર્શ વર્ણવ્યવસ્થાને છિન્નબિન્ન કરી નાંખવામાં આવે છે. આમ, પ્રજાના ભૌતિક અને નૈતિક વિકાસના માર્ગમાં દિવાલો ઊભી કરવામાં, તથા પ્રજાને કાયમની કંગાલ, ગુલામ, નિષ્ક્રિય અને નિર્બળ બનાવવાને ચક્રત્વના ધોરણ પર ચલાવવામાં, શિક્ષિત લોકોએ શિક્ષણના ઝેરથી પ્રજાને મારી નાંખવા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ નહિ, તેમ જાણે અજાણે પણ તેવા કાર્યમાં સાથ આપવો જોઈએ નહિ...”

“ પણ બાણીને ઉદરનિર્વાહનું સાધન મળે છે ને ! ” એકજણે સર્વના અંતરની અંદરનો પ્રકાશ પ્રકટ કર્યો.

“ પટેલ ! તલાટી ! કારકુન કે મામલતદાર ! મયોદિ... દરજ્જાની નોકરી કે વકીલ ડૉક્ટરના કુશળ ક્ષેત્રમાં તૃપ્તિ અને શાંતિ રહેલી છે ! એ મોદક અને બ્રામક ખ્યાલના દાસત્વની શું ખસાને એક છેડે છે. એક આપણા આંતરમન સુધી સાંકળી દીધો છે ! પિંડોપણ માટે તો દયાળુ પરમેશ્વર સર્વને જરૂર પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી આપે છે. પરંતુ પિંડના આદિ આધારરૂપ આત્મતત્ત્વના સત્ત્વ સ્વરૂપને આવરનારાં જે વાદળો, આ શિક્ષણના અનિષ્ટ પરિણામોથી છવાશે તે પિંડના અસ્તિત્વ માટે પણ રોધક નીવડ્યા વિના નહિ રહે. દેશની બાવિ ઉન્નતિને અવરોધક તત્ત્વો ક્યાં છે તે દેશભિમાની મનુષ્યોએ જાણી લેવું પડે છે. ”

“ તો આપણે શું કરી શકીએ તેમ છીએ ? ”

“ પ્રથમ તો અનિષ્ટના ‘ મૂળ ’ ક્યા છે તે જાણવું જોઈએ. વર્તમાન શિક્ષણક્રમ અને પદ્ધતિમાં ‘ ધર્મ ’ તથા ‘ સ્વાવલંબન ’ બંનેનો અભાવ છે. આ બંને દેશોન્નતિપોષક તત્ત્વોનું સ્થાન, બંનેનો આભાસ કરાવનારા વિવિધ મોઢક તત્ત્વોએ લીધેલું છે. પ્રથમ તો, શાળાઓમાં નાનપણથીજ, ગાળકોના મન ઉપર, ધર્મનીતિ વિષયક સંસ્કારોનાં બીજ, યોગ્ય અધિકાર અન્વયે નાખવાં જોઈએ; અને તેઓ પુખ્ત વયે પરાવલંબી જીવન ગાળવાની પરિસ્થિતિની કલ્પનાને પણ સહી ન શકે, એવા ત્રકારનું આશ્રયી માનસ તૈયાર કરવાની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ તે માટે, હાલ વિદ્યાર્થીઓને નિરુપયોગી તથા સમય અને ધન વિગેરેનો વ્યર્થ વ્યય કરાવનારા વિવિધ વિષયોનું ફરજિયાત અધ્યયન કરવું પડે છે તે કાઢી નાખી, તેને ધ્યાને, વિદ્યાર્થી દુનંદ સમગ્રમાં જ અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરી પોતે પોતાની મેળે જ્યત્ર આજીવિકાનું સાધન પ્રાપ્ત કરીને સંપૂર્ણ સંતોષ માણી ગઈ એના વિવિધ પ્રકારના, દેશોપયોગી ઉદ્યોગો તથા હુજરકળાના વિષયોનો અભ્યાસક્રમ સ્થાપિત કરવો જોઈએ. ” *

“ વાત તો સાચી છે આચાર્યજી ! આ વાત તો હજી સુધી આપના સિવાય કોઈએ કહી નથી. ”

* કેળવણીવિષયક શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના વિચારો દર્શાવતો આ વાર્તાવાપ ચિરોપ વિસ્તાર માગી લે છે પરંતુ સ્થળસંકોચ અને ચોક્કસ રાખ્યાવસિના અભાવના કારણે, અત્રે સાર-સંદર્ભથી સંતોષ માનવો પડ્યો છે આચાર્યશ્રીએ તેમના ગ્રન્થોમાં, આ વિષયનું વિસ્તારથી કરેલું વિવરણ જોવા જિજ્ઞાસુઓને વિનંતી છે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યં

“ એમ વાતો કરે શું વળે ? શુભામ દેશમાં શિક્ષણ, સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિને પણ શું શુભામીની છાયાથી અમડાવા દેવી છે ! આમ બેગી રહે કાંઈ દલાડો ન વળે. હું આઠેક વર્ષનો હતો ત્યારે પૂજ્ય પિતાજીના આમદથી શાળામાં બંધવા જતો હતો. ત્યારથી મારા હૃદયમાં આ શિક્ષણસંબંધી સત્ય સાધ્યા કરે છે. તે સમયે મને વિચાર સ્પુરેલો કે, આપ સંસ્કૃતિ અને ધર્મના સમુદરણ તથા સરક્ષણ સાર, અર્થધર્માનુયાયી શુદ્ધ સનાતની સંસ્થાઓ સખ્યાનુધ સ્થાપવી જોઈએ, કે જેમાં અર્વાચીન સમયાનુકૂલ પણ મૂળ તરવાને અનુસરતી પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણેની શિક્ષણવ્યવસ્થા હોય, જેમાં સત્યશીલ આર્થધર્મના શિક્ષણ-સંસ્કારના પ્રચાર તથા સદુપદેશ મારેની યોગ્ય વ્યવસ્થા હોય, કે જેના પરિણામે પ્રભુ પ્રમાદયુક્ત ઇધિસતાનો તથા મોહક અનુકરણવૃત્તિનો શીઘ્રતાપૂર્વક ત્યાગ કરી, ધર્મ, ઉત્સાહ અને સ્વપરિશ્રમના ઉલ્લોગતપથી જનમત ઘટ્ટ, સાવધાન અને વિચારવંત શુદ્ધ રિધર, શુદ્ધિયુક્ત, સત્યધર્મીવલંબી ઘટ્ટ શકે. પ્રભુ પોતે પોતાના ગૌરવશીલ પદને ઓળખવા જેનાથી ભાગ્યગાળી થાય — એવી આદર્શ સંસ્થાઓ સ્થપાવી જોઈએ.”

“ વાહ, આપશ્રીના જનકલ્યાણને સતત ચિંતવતા, પરોપકારી હૃદયમાં કેવો અનુપમ સંકલ્પ સ્પુરિત થયો છે ! આજના કહેવાતા સુધાગતા સમયમાં, આવો સાચો નૂતન વિચાર રજૂ કરનાર, આપ સાચા સુધારક છો, આપ આગાધ છો અને એક અર્થમાં આચાર્યોએ થવા યોગ્ય કેળવણીકાર પણ છો. ”

“ આમ પ્રશંગે પ્રસંત પ્રશંસા કીધે ન પાતવે. કર્તવ્યપરાયણ થવું જોઈએ. બાકી તમારા કથનમાં સત્ય છે. કારણ આચાર્ય — આચાર્યપદને ધારણ કરનાર — આચાર્ય કેળવણીકાર

થયું એકઠે. જનતાના આદર્શ ઉપદેશકની ગરજ સારનાર આચાર્ય તો દષ્ટા છે, દષ્ટા. પણ સ્વયમાચરતિ સ આચાર્યઃ એ ખબર છે ને ! ”

“ હાજી. આપે જ તે દિવસે વ્યાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે જ્ઞાનનાં, શિક્ષણ કે બોધનાં સૂત્રો, આદેશો અને મહાવાક્યો ઉચ્ચારો જનાર ‘ આચાર્ય ’ પદને પાત્ર નથી એ તો વ્યર્થ વાણીવિશ્વાસ છે. પરંતુ, ‘ આચરણ ’ દ્વારા શબ્દને સાર્થક દર્શાવનાર મુખ્ય જ, — પછી પોતે ભક્તે કોઇપણ ગાદી, મઠ, સંપ્રદાય-સંસ્થા કે આશ્રમનો અધિપતિ, મહંત કે ગુરુ થયો ન હોય હોય તો પણ તે — ‘ આચાર્ય ’ હોઇ પૂર્ય છે. ”

“ હા, યાદ તો બરાબર રાખ્યું છે. ” શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી રુખ મસકાવના બોલ્યા.

‘ તો આપ વર્ણવી ગયા એવી સંસ્થાની સ્થાપના વર્તમાન સમયમાં શું શક્ય નથી ! આપ આ કાર્ય.....’

“ તમે બધા કાંઈ કરો સારે. ‘ કર્તુમકર્તુમન્યથાકર્તુમ ’ ધ્યેય સમર્થ છે. આપણાથી તો અંતઃકરણ પૂર્વક કોઈ સાચો પ્રયત્ન સેવાય તો બહુ થયું. ” ખુશ્તી ટમટમતા દીપકના પ્રકાશને હિન્નવસ કરનાર કાચના આકરણથી ઢાંકવામાં આવે તેમ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાનામાં ગુપ્તપણે દીપ્તિમાન સામર્થ્યપ્રકાશન વિવેકવાણીથી આગ્રેહાદિત કરી, આર્યસિદ્ધાન્તનું સૂચન કર્યું કે અહમ્ તથા સ્વાર્થમય સૃષ્ટિ-વાસનાથી પ્રેરાયેલી પ્રવૃત્તિઓનાં પરિણામ પૂર્ણતઃ પ્રકટતાં નથી અથવા દીર્ઘકાળ સુધી સ્થિર રહેતાં નથી.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ભિમ્મિં અને ઉભરાવથ અતઃકરણો, આ સર્વભળી થડકી બોલ્યા. થી નૃસિંહાચાર્યજીના મોગ્ય સમયના ચેતવણીસૂરે તેમને સાવધ કર્યા. તેમના એક જણે મોટામાં મોટી મુશ્કેલી જાહેર કરી.

“ પણ આવા કાર્યમાં તો ધન જોઈએ; અને તે માટે સમાજનો પણ સારો સાથ જોઈએ. આને પૈસા કોણ આપે ? ”

“ હા, અને કદાચ પૈસા આપવા કોઈ તૈયાર થાય તો પણ આપણા ઉપર વિશ્વાસ રાખી હેવટ સુધી ચાલુ રાખનારા કેટલા ? ” બીજાએ બીજી મુશ્કેલીનો બ્યાન કરાવ્યું.

‘ વળી, સુધારાવાદીઓ અને સ્થાપિત મંડળોના, પ્રતિપ્રચાર સામે ઝઘૂમવાનું પૂરતું બળ હોવા સંગ્રામી પણ વિચાર કરવો પડે છે. ” ત્રીજાએ પ્રતિકૂળતાનો પહાડ ખડો કર્યો.

સર્વે મૌન ધારણ કર્યું. એટલે સ્વભાવસહજ સ્મિતથી મુશ્કેલીને દબાવી કરતા હોય તેમ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી બોલ્યા:

“ રામ કાર્ય કરતા પહેલાં શંકાઓની સેના શા માટે ઉભી કરે છે ? ધર્મ, સત્ય, નીતિ આદિ સંસ્કૃતિના સંરક્ષણાર્થક કાયદમમાં ધન — સમય — સગવડ તો શુ પણ પ્રાણપાળુની પણ તૈયારી હોવી પડે.. પણ સંપ્રત કાર્યમાં તેમ કરવાની જરૂર નથી. સાવધાનતાપૂર્વક સાચા હૃદયથી. નિઃસ્વાર્થવૃત્તિને ધારણ કરી કેવળ પરમાર્થપ્રવણ હેતુથી પ્રેરાઈને કાર્ય કરવા મંડી પડશે તો ઇશ્વર અવશ્ય સહાય કરશે. અને આર્થિક અગવડતા, સાધનોની ન્યૂનતા, સમય, સ્થળ પ્રચાર આદિની પ્રતિકૂળતાઓનો પણ સરળતાથી અંત આવશે. તમે સ્વધર્મના જ્ઞાનપૂર્વક આજકાલે વિદ્યાબ્યાસ કરાવવા નિર્મિત જે ધાર્મિક ગિરિયુગળના સ્થાપવા માંગો છો તે જરૂર અપાશે. ”

“ આપનાં વચનો અમાગમા અપૂર્વ હિતસાહ અને શ્રદ્ધા રહે છે. ”

“ હા, પણ મારા વચનોના અર્થને ખ્યાતમા રાખશો. તે સ્થાપી વિજયને પામશો. તે દિવસે કહ્યું 'તુ ને કે તપ વિના સિદ્ધિ નથી અને નિ:સ્પૃહતા વિના સિદ્ધિની શુદ્ધિ નથી. ”

હિતસાહિત થયેના બધુઓએ એક ડગલુ આમળ ભરવા તત્પરતા બતાવી.

“ આ મોતીલાલભાઈ, કેશવલાલભાઈ, બંધુ મલ્હારજી વિગેરે અમે સંઘના મળી, આપની આજ્ઞાનુસાર ૬૩ ઊંચું કરવાનું કાર્ય શરૂ કરી દેખ્યું તો ? ”

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ કાંઈ ઉત્તર ન આપ્યા. સૌ કોઈ તેમના પ્રભાવશાળી મુખ સામું, સંમતિમૂલક ઉત્તરની આશાએ ભાગી રહ્યા. પણ પહેલાંની મુક્તપણે સચરતી મુખમંદ્રાઓમા અર્થસૂચક ગાભીયું જણામું. જો કે તેમાં પણ તેઓને નિલ પ્રસન્નતાની પ્રભા તરવરતી જણાયા વિના રહી નહિ. ખુશામો પડ્યા, કોઈ રહસ્યમય સિદ્ધાન્તનું સૂચન કરતા હોય તેમ તેઓ બોલ્યા,

“ દેશાન્નતિ માટેના શુભ હેતુથી થક થતા સત્કાર્યમા મારી શુભેચ્છા છે. પરંતુ તન્નિમિત્ત ધનસાધનાદિ માટે દીનતાપૂર્વક ધ્યાનનાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ થવા મારું મન કોણ જાણે કેમ, સંમતિ સૂચવતું નથી ”

“ પણ આમા ક્યા આપણું વાથ માટે...”

“ હા, પણ તેથી તમારું કાર્ય અટકશે નહિ. તમે ૬૩

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

હિપરાવો તેની મારે ના નથી. ૬૩કાર્યમા મારાથી સક્રિય બાગ નરિ લઇ ચકાય

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની ઇચ્છામા રહુરેલા સંકેતોને દૂર કરવામા પોતાનું કર્તવ્ય માનનારા મધુઓએ, દ્રવ્યસંકેત માટે ૬૩ વિગેરેની વિવરણ કરવાનું કામ માડી વાત્સુ અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની પ્રમણ ગ્રંથોથી ઉત્સાહિત થયેલા મધુઓએ તા ૧૦ સપ્ટેમ્બર સન ૧૯૭૪ ના શુભ દિને “ધાર્મિક વિદ્યાશાળા” નામની મગન પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી તે મારે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની મિત્રમંડળી અને બધું - ધ્વજનોએ પોતાનાથી જનતા માધનોની મેવા આપી હતી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના મેવામાવી સસગ શ્રી ન્યાય કર જોડામાઇએ ખપાટિયા ચક્રને આવેના પોતાના મહાનતો મ નિયોગ કરનાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી. નોકરી કરનારઓને અનુકૂળ થકે એ હેતુથી, “ધાર્મિક વિદ્યાશાળા”નો સમય સવાળના ૬ થી ૧૦, માર્ગના ૩ થી ૫ નો ગમ્યો દતો સુધારક હવે નમંદાઇકરને પણ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની આદર્શ નિયામોલ્લિ વિગેરેમા ગ્રંથ પડવાથી તથા દેગો રની સાચી દિશાનુ ગદ્ય સમગ્રપાથી, તેમજે પણ આ ન્યાયકરને અમલી બનાવવા, કેટલાક ઉપગ્રંથ સામાન્ય અને સાંનિવાર સાદિત્ય પૂર પાડવું. ગ મોતીવાન, રા કેડવનાન તથા અન્ય મદાગરિય સદ્ગુણોએ પણ આ ધાર્મિક તથા શરિય કલ્પના કારમા, પોતાની શક્તિ, જ્ઞાન અને દ્રવ્યથી ચક્ર મદાન આપી હતી

શરૂઆતમા આ મર્થ સાગી થકે વાત્સુ, કાગ્લુ, તેમા અપાતી કેમવણીનો ક્રમ નવીન, આકષક અને અધિમા - શક્તિની મરી એને બધેસતો હિયન પ્રકારનો દતો ઔરિક ઇતર વિશેના સિદ્ધાંતને ગોળ તથા ઉપયોગી વિષયોને વિગેર મદત

આપવામાં આવતું. ધર્મનીતિના પ્રાથમિક ઓધરહસ્તે શિક્ષણના અભ્યાસક્રમમાં એવી વિનોદભરી અને સ્વાભાવિક રીતિથી, ગૂંથી લેવામાં આવ્યું હતું કે વિદ્યાર્થીઓને પોતાની હૃદયવાટિકામાં, આપોઆપ વચાતા સહુગુણુશ્વરના સંસ્કારખીજાંકુરોની થતી પ્રક્રિયાઓની ખજર પણ ન પડે. કાવ્ય - સંગીત આદિ કલાઓની અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયાસો પરત્વે પણ તેમાં યોજનાઓ વિચારાઈ હતી, શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં એક આખો પરિવર્તનનો પ્રયોગ થતો હતો. નવીન યુગમાં નવી ઢોળે, પ્રાચીન આર્યશુરુક્ષોનાં આદોક્ષનોની પવિત્ર આખોહવા અનુભવાવવાના આ અખતરાઓ તે પ્રખતનો વિચાર કરતાં, ખરેખર અપૂર્વ અને પ્રશંસનીય હતા.

લગભગ ૫૦ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓની આ શાળા, સેવાભાવી શિક્ષકોના સહકાર વડે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની નીતિ અનુસાર, ઢોઢેક વર્ષ સુધી સારી રીતે ચાલી. પ્રત્યેક સંસ્થામાં, જે પળે નિસ્વાર્થી અને પદોપકારી તત્ત્વો કાર્ય કરતાં મંદ પડી જાય છે, અગર અટકી જાય છે, અથવા તે તે સંસ્થાઓમાં એકાદું સ્વાર્થતું કે સોભવૃત્તિનું એરી તત્ત્વ પ્રવેશ પામે છે, તે જ પળે, તે સંસ્થાઓની ભાવિ પ્રગતિનો રાહ રૂંધાઈ જાય છે, અને શ્રુત્યુની આગાહી રૂપ બીપણ આંધી તેને ઘેરી વળે છે.

“ આપણે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી. કાંઈક માસિક દ્રવ્ય લેવાનું રાખીએ તો ! ”

માસિક પગાર કે પ્રોત્સાહક પુરસ્કારની પાછ પણ લેવાની અપેક્ષા વિના, પોતાની નોકરી ઉપરાંત ફાજલ સમયમાં કાર્ય કરનારા શિક્ષકોમાંથી કેટલાકની સેવાભાવના શિથિલ અને તૃણા, પ્રયોજન, પ્રચાર ગમે તે હેતુથી અગર સાચી સેવાને ;

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ચોગ્ય હૃદયભૂમિના દોષથી દોરવાઈને, 'ધાર્મિક વિદ્યાશાળા'ના સ્વયંએવકલ્પ પૈકી કેટલાકનાં દિલમાં, શાળાની સ્થાપના સમયની મળભૂત શુદ્ધ શુભ કેતુની વિચારણાઓથી વિપરીત સંકલ્પો સ્ફુર્ધો.

"આમ અદ્વિતિયા માથાકૂટ ક્યાં સુધી કર્યો કરીશું ?" ઘેર, હિત્સાહતી ખૂટેલી વૃત્તિથી, કંટાળેા દર્શાવનાર હિચ્ચારેા પણ નીકળ્યા.

"માઇઓ ! શાંતિ અને ઘેર ધારણ કરો. આપણે શિક્ષણનું મૂલ્ય આકલા માગતા નથી. આપણે આપણા સિદ્ધાન્તને સ્થાપિત તથા પ્રમાણિત કરી આપવાને બદલે, શું કરી રહ્યા છીએ તેનો વિચાર તો કરો !" શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ સર્વને ચેતાવ્યા.

"તો પછી સંસ્થાને તાણીતોળીને ચલાવીને શું કામ છે ?"

"ના, આદ્યુ અધુરૂં મૂકાય ! આચાર્યશ્રી રસ્તો બતાવશે. આપાર સુધી આપણે શી લીધા વિના શાળા ચલાવી છે." શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પ્રતિ ગુરુભાવથી વર્ષતા બંધુઓ, તેઓમાં જ સંસ્થાનું ભાવિ જોઈ રહ્યા હતા.

"દિવસે દિવસે સંખ્યા વધતી જાય છે, જયશંકરમાઇનું મહાન ક્યાં સુધી નબાવીશું !"

"ને હજી તો નવીન યોજનાઓને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાનું છે તે કેમ બનશે !" બધાનાં હૃદયમાં વ્યાપ્તપણે ગાંઠ રહેલી શંકા અને શિથિલ બનતી શ્રદ્ધા જોઈ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ સંદાયમયો સ્વરે પૂછ્યું.

"તો તમે સધળા શ્રી માર્ગ સૂચવો છો ?"

"આપે પ્રથમ ના કહી હતી, પણ આ વખતે અનુમતિ આપો અને નિવેદનપત્ર લખી આપો તો શ્રીમાન ધનજીશેઠ, શ્રી

રથછેડલાલ શેઠ વિગેરેનાં કુટુંબોમાં તથા સહાનુભૂતિ ધરાવનારા સહાયકોમાં ફરીને, અમે સારી રકમ એકઠી કરીએ. અને એ દ્રવ્યની વ્યવસ્થાપદ્ધતિ નક્કી કરી, તે પ્રમાણે સંસ્થાનું કાર્ય સારી પેઠે આગળ ચલાવીએ. "

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી અંતઃકરણથી આ પરિસ્થિતિ ઊભી થવા દેવા ઇચ્છતા ન હતા, અને જ્ઞાન - યાત્રનાનું કાર્ય તેઓશ્રીની મનોવૃત્તિને રૂચિકર ન હતું. છતાં પણ, સાથીદાર અનુયાયીઓના આમંદને વરા થઈ, તેઓના ઉત્સાહને મંદ ન પાડવા, કે તેઓને ઠીક લાગતી રમત થોડો વખત રમી લેવાની તક આપવા, તેઓશ્રીએ ફંડ ઉઘરાવવાના નિશ્ચયને આવકાર આપ્યો, અને તત્કાલ દેશની પરિસ્થિતિ, ગિફ્ટલેનું સાચું સ્વરૂપ, તે આશયથી આગતી ' ધાર્મિક વિદ્યાશાળા ' વિગેરે શુભ ઉદ્દેશો અને દેશની આઘાતી માટેની યોજનાઓની રૂપરેખા સમજાવતું - 'નાંખું' વિગ્રહિતપત્ર લખી પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ વિગ્રહિતપત્રનું અત્રે અવનમ્ણ કરવાની અગત્ય નથી. તેમાં, - કેળવણીમાં દુર્ગતિઓનું શું સ્થાન હોવું જોઈએ; આપણા દેશમાંથી પરદેશ જતાં કનું કેવું મોટું પરિણામ, આવે છે, કળાદૌરશ્યની ખામીને લીધે આપણે આપણા રૂની દશગણી કિંમતે કાપડ ખરીદીએ છીએ; નેમજ સોનું રૂપું થોડું વિગેરે ધાતુઓની આપણા દેશમાં આવેલી ખાણો ખાખતની અજ્ઞાનતા સમજાવી, ... સાંપ્રત કાળને અનુસરતું આદર્શ ગિફ્ટલે આપે એવી ' વિદ્યાશાળા ' ઉઘાડેલી છે તેને આશ્રય આપવા - ઉદ્દ્યોગન કરવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રસિદ્ધિપત્ર વિશેષ રચણે ફેરવવું પડ્યું ન હતું. થોડીક રકમ એકઠી પણ થઈ હતી. પરંતુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યના હૃદયમાં જે સંકલ્પની સિદ્ધિની આગાહી સ્પષ્ટપણે નહોતી ચકરી.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

તે સ હૃદય માત્ર સૂચન રૂપે જ - પ્રગ્નજન આગળ આદર્શના નમૂના રૂપે જ - દર્શાવૂંત થયો. તેઓશ્રીના સમયની લોકરુચિ, પાશ્ચાત્ય સ રકારો પ્રતિનો મોહમય પક્ષપાત, એકપક્ષી સમાજસુધારાની હિમાયત અને સર્વની પાઞ્જ સગીન કાર્ય કરતું રાજકીય સૂત્રધારપણું - એ સર્વનો નિચાર કરતા, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની નિર્વદિષ્ટિ, રાજકાગ્યુરહમ્ય, શિક્ષણ અને ધર્મતરનના સાચા સ્વરૂપન સમજીને દેશના ભવિષ્યને ઊજળવન કરવાનો સ્વદેશપ્રીતિ, વિગેરે માટે, લક્ષપૂર્વક અવનાકન કરનાર અને શુદ્ધ બુદ્ધિથી નિચાર કરનાર વાચકને અનહદ આશ્ચર્ય સહ આદરભાવ ઉત્પન્ન થયા વિના નહિ ર'. શિક્ષણ, ધર્મ સમાજ અને રાજકીય તમામ ક્ષેત્રોમા જે યજ્ઞિયામો આજે આપણે અનુભવી ગયા હોયો, તેની આગાહી - સૂચન તેઓશ્રીએ આજથી ૭૫ વર્ષ પહેલાં કર્યું હતું. તેઓશ્રીએ એવા વાર્તાગ્રન્થોમા, ખાસ કરીને 'સુરેશચરિત્ર' અને 'ભામિનીભૂપણ'મા આવી સાચો ધર્મશિક્ષાની દેશાન્નત્તિકાન્ક સરથાએ આપવા સૂચનો કરેના છે.

વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક પારાવાર પ્રતિકૂળતાઓ ઉપગ્રિયત થનાથી તથા પરમાર્થપ્રપણ હૃત્સાહી અધ્યાપકો નહિ મળનાથી, દોઢેક વર્ષ આનુ રહેની 'વિદ્યાશાળા' વિરામ પામી. પ્રાર્થનાસમાગ્ર અને વિદ્યાશાળાની આપનાના પ્રારંભિક કાર્યો, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની તરુણ્યમમા પ્રકટ થતા પામેન શુપ્ત જ્ઞાન એશ્વર્ય અત આદિ-પ્રશક્તિના ઘોતક હતા એમ કોણ નહીં કહ્યુંત.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પોતે નિષ્ક્રિય વાદવિવાદની મિથ્યા
 જાણમાંથી મુક્ત હતા. તો પણ કિશોરવયમાં તેઓશ્રી આ સંબંધમાં
 સંપૂર્ણ તટસ્થ વૃત્તિથી મૌન ધારણ કરતા એમ ન હતું. એ તો
 શાળાસમાજની વ્યાખ્યાનાદિ પ્રવૃત્તિઓ પરથી જ સાબિત થાય
 એ શાન્ત સાત્ત્વિકતા તેમના સ્વભાવમાં પ્રધાનપણે હોવા છતાં,
 આ વયે તેમનું ઓજસુ તેમના વીરભાવને સ્વરૂપ — આકાર આપ્યા
 વિના રહેતું નહિ. પોતે સ્વયં વિવાદપ્રવૃત્તિને પોષણ નહોતા આપતા.
 પરંતુ, પાખંડી, અસહવિચારોને પ્રવર્તીવતા, પ્રબળ અનિષ્ટ કરનારા
 સિદ્ધાન્તોત્તું વિતરણ કરનારા ખલ પુરુષો — કે જેઓ તેમને કસી
 જેવાના અંગ તો હિતારી પાડવાના દુરાશયથી આવતા — તેવા
 વિતંડાવાદીઓને અટકાવવાના પરાપકારી પ્રયોજનથી પોતે
 પ્રત્યુત્તરવાદ કરવા પ્રેરાતા. આમ કરવામાં તેઓશ્રીએ કદિ પણ
 કુટિલ રાજનયમંડી પુરુષોની મુક્તિપ્રયુક્તિઓની દાવપેચની રીતિઓ
 અજમાવેલી નથી. દુરાગ્રહ અને કુટિલતાથી ભરેલા પણ વિદ્વાન
 વાદીઓ અનેક વખત, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને પરાભૂત કરવાની
 દુર્મતિથી દોરવાઈને, તેમને સહવાસ સેવતા. તેઓના પ્રતિ તેઓશ્રીનો
 વાણીપ્રવાહ તે સોઝોની વાત્ધારા જેટલો જ ગ્રણ્ય હોવા ઉપરાંત,
 તેમાં સમાએલી ગંભીર સૂચકતાથી, પ્રતિપક્ષને ચોતાના ઉપર
 વજ્રપાત કે વિસ્ફોટ — પ્રહાર થયો હોય એમ જાસતું, પરિણામે હાર
 પામનાર સંઘાત્યવરા થઈ તેમના સમક્ષ માર્થ નમાવતા આમ,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અત પ્રતિ અતીવ શુદ્ધ સાર્વિકી વૃત્તિથી કાર્ય નહિ લેવામાં તેઓશ્રીની અનુકંપા વિલય પામતી નહિ.

સગ્ગ ભાવે પ્રશ્ન કરનાર જિજ્ઞાસુને નેનાથી ય અધિક સગળના અને સૌમ્યતાથી ઉત્તર આપતા નૃસિંહાચાર્યજી, વિપરીત ભાવ કે કુટિલ આશયના અસરક્રમ મનમતિના શરૂ પુરુષો પ્રતિ, પ્રસંગ-પાત્ર પરત્વે, નેમના જ્ઞાનસન્નને, જોગાવતા પ્રમાણ્યમાં તીક્ષ્ણ બનાવી વાપરતા. તેમાં તેમનો હેતુ સ્વાર્થ કે યશ પ્રાપ્તિનો અમર દુર્જનો પ્રતિ દેપ - દુર્યુજી ધારણ કરનાનો ન દેનો. પરંતુ તેઓશ્રી (તે વયમાં) એમ દૃઢપણે માનતા કે એવા અસત્ય પુરુષો પ્રતિ યોગ્ય કાળે કડોરતાથી કામ લેવામાં ન આવે તો નેઓ એટલી દહે પડોંચી જાય છે કે પછી, સમાજની પીઠ ઉપર તેઓ સ્વાર થયા પછી, તેમને સમાજના હૃદયમાંથી પદઅષ્ટ કરવા - કરાવવાનું કાર્ય. અસંત કહણુ થઇ પડે છે, અને અંતે સમાજને, કરુણ પગિણામથી હિંગારી લેવાનું બહુ મોહું થઇ પડે છે. એટલે કે, પ્રહાર - પ્રતિહાર અને પ્રતિવાદીઓ પ્રતિ યોગ્ય પ્રતિકારની પ્રવૃત્તિ કરવામાં કુશળ કિશોર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી, પોતે જ્ઞાનના મિથ્યા અહમ્મથી કે ઉસ્કેરણીમગી મદ્યુક્ત ખુમારીથી અસિપ્ત હતા. પોતે તો, પોનાના પદોમાં જણાવે છે તેમ સ્વરૂપસામ્રાજ્યના જ્ઞાનસમ્રાટ હોવા છતાં, અભિમાનથી અવિપ્ત હતા.

કોઇ કોઇ પ્રસંગે પ્રતિપક્ષી ઉગ્ર બની જતાં, જીર્મિ અને આવેશમય થઇ જતા, અયોગ્ય વાણી પણ વાપરી દેતો. પણ શ્રી નૃસિંહાચાર્યના વદન ઉપર રહેજ પણ વિકાર ન બાળતાં, નેને પછી પશ્ચાત્તાપ થતો. એક મેવાડી પંડિતને વ્યાપારના કારણે સુરત આવવું થતાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યના ઘરમાં તેને આવકાર મળ્યો.

સાચકાળે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની મિત્રમડળી સમાગમ અર્થે એકરી મળી. મિત્રોએ આડીઅવળા થોડી નાનો કરી, પછી શ્રી નૃસિંહાચાર્યને ગૂચવણ બરેતો પ્રશ્ન પૂછ્યો તેમણે ઉત્તર ન આપતા, માત્ર નવીન મહેમાન તરફ અંશુનિર્દેશ કર્યો મહેમાન હતો તો વિદ્વાન પણ દ્વેષી અને અશાતવૃત્તિનો હતો. અસાર મુધી આશ્ચર્યથી સધળું જોતો, તેણે પ્રશ્ન પૂછનારની પદ્ધતિને વખોડી નાખી અને પછી, આવા સામાન્ય જેવા જણાતા મુવહની પાસેથી અભીર પ્રશ્નોના ખુલાસા માગનારાઓની ગણતરી મૂર્ખામાં કેમ ન કરવી...વિગેરે ખૂબ નિંદા કરી. જેને ઘેર ગઈ, સાથે જમ્યો તે વિસરી જઈ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પ્રતિ પણ તેને કેટલાક નિઘ પ્રકારો કર્યા. પછી ધીમેથી પૂછ્યું

“ આપ શ્રીમાન કેમ મુનિમત્ત ધારીને બેઠા છો ? ”

તે વખતે તેના મુખ ઉપર કટાક્ષ, દ્વેષ અને આછા ક્રોધના વિકલ વાદળો જાણે ફરી વથા હતા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ મૌનથી આપેલા ઉત્તરની મદ સ્થિત વડે પૂર્ણતા કરી આવી સત્સુખમ સૌમ્યતાથી અંતરમાં આકર્ષાયેલો છતાં તે મેનાડી વિપ્ર બાજુ ગયે બતાવી બેત્રણ શ્લોકો બોલી ગયો અને કહ્યું

આમ શીઘ્રતાથી શ્લોકબદ્ધ પણ બનાવનારને વિદ્વતા વરેની હોય છે, અને એવા વિદ્વાનો જ પ્રશ્નો પૂછાવા યોગ્ય છે ’

એકઠા મળેલા સજ્જનો, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ઝનિવની પ્રશ્ન સા કરવા તથા ’ મેનાડી ’નું અપમાન કરવા તૈયાર થઈ નૂપ્યા હતા પરંતુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તેમને શાત રહેનાની સૂચના કરી મુદ્ધિત મનની પ્રતિચ્છાયા મુખ ઉપર પ્રસરાવી, સરન બાસની વાણીમાં તેઓશ્રી બોલ્યા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“ આપની વિદ્વતા અમને સર્વને બહુમાન્ય છે. તેમાં સંદેહ પણ સંદેહ નથી. પણ આપથી પેવા ભાઈના પ્રશ્નનું સમાધાન કરવા કૃપા કરોને ! ”

“ પ્રશ્ન પૂછવાની પણ પદ્ધતિ હોય છે, જોવા પ્રશ્નોનાં ઉત્તર આપવા અમે બંધાયેલા નથી. ” પાંચડી શિર પરથી રહેજ જાણી કરી પાછી મૂકતાં, આસન ઉપર અર્ધા ઉભા થઈ પછી બેમા જતાં તેઓ બોલ્યા:

“ વિદ્વાનોને પણ સમાજોમા પોતાની સ્વમયોદા પ્રમાણે વર્તવાનું હોય છે. તે તમે શું જાણો ? ”

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તેમને આમહપૂર્વક પોતાને ત્યાં લગભગ પાંચ છ દિવસ રાખી ખૂબ સત્કાર કર્યો. મિત્રોમાં તેમની વિદ્વતાના સદ્અંશોનું સંમાન કરાવ્યું. દરમ્યાન દિવસોની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિઓનાં અવલોકન - અનુભવથી જડમતિ મેવાડી પુરુષનું અંતર દ્રવીભૂત થઈ મર્યું. કોઈ પણ જાતના અત્યક્ષ ઉપદેશ વિના, તેના મનને અસરકારક ઉપદેશ થતો જણાયો, એટલું જ નહિ પણ તેના અમલે તેની વિદ્વતામાં રહેલો મલ ધોઈ નાંખી, તેનું વિશુદ્ધીકરણ કર્યું. વતન જતી વખતે તે વિનીતભાવે હાથ જોડી બોલ્યો,

“ મહાપુરુષ ! ધન્ય છે આપની વિજ્ઞાતિને ! માત્ર પ્રણામ સિવાય અન્ય કંઈ રીતે હું, આપે મારા પર કરેલા અનંદ ઉપકારને મનના વાળી ચક્રું તેમ છું ! આપથી આજ આકૃતિ તથા પ્રવૃત્તિથી ભલે શાંત અને સાદા જણાવ્યો છો પણ આપથીમાં અદ્ભુત જ્ઞાનસામર્થ્ય અને આવાર્પિતત્વભરેલું છે. ”

ખીગ્નઓએ તે સમયે તેને કહ્યું:

“ અમે સઘળા સમવયરક અને સહાધ્યાયીઓ હોઈ, એક ખીગ્ન પ્રતિ સખાભાવથી વર્તીએ છીએ. પરંતુ મનથી તો, આ અમારા આચાર્ય છે. આચાર્યશ્રી મદ્દાકવિ છે. ”

પાંચ છ દિવસ સાથે રહેવા છતાં આચાર્યને ન ઓળખી શકવા માટે તથા પોતાના વર્તન માટે, પંડિત પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. તેને રાકીને શ્રી નૃસિંહાચાર્યે સાન્તવન આપતાં કહ્યું:

“ બાઈ ! ખેદ કરવાનું કંઈ કારણ નથી. આપણે સર્વ સમાન છીએ. આપણને પ્રાપ્ત યત્કિયિત વિદ્યા - ક્ષા વિગેરેનો નિરભિમાનપણે નિજ - પરનો ઉત્કર્ષ સાધવામાં ઉપયોગ કરીએ, તો જ વિદ્યા - ક્ષા સાર્યક છે, નહિ તો તે જારણ છે. ”

“ સમદર્શીપણું સંતોનો સ્વભાવ છે. પણ આપ તો સરદાર છો, સરદાર ! ” આશિષ યાચતો મેવાડી ધ્યાનથી વલન ગયો. કહે છે કે “ નૃસિંહ સમદર્શી સરદાર ” એ લીટી સારથી મિત્રોમાં રૂઢ થઈ ગઈ. અને તે જ પંક્તિ ‘નૃસિંહવાણીવિલાસ,’ ભાગ ૨ ના એક પદમાં આવે છે. *

આ અરસામાં એક શ્રદ્ધાશનુ કોતેશ્વરન શુદ્ધિ અને તર્કના અસ્ત્રશસ્ત્રથી પ્રોતાને સળંગ થયેલો માની, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પાસે આવ્યો. આ બંધુ કેવળ શુદ્ધિ સિવાય, શાસ્ત્રવચન વિગેરેથી મ્હાત થાય

* આ મેવાડી પંડિતના નામ વિગેરે સંબંધી ખાત્રીપૂર્વક માહિતી ન મળવાથી, સ્વ. શ્રી સંઘવીજીએ તે પ્રસંગને ‘ઢેયઃસર્વસ્વ’ માધી ખાતલ રાખ્યો હતો. પરંતુ વાતચીત દરમ્યાન પોતે શ્રવણ કરેલા આ પ્રસંગને તેઓ અતિશયપૂર્વક વર્ણવતા હતા.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

તેમ ન હતા મતિથી અગમ્ય એવા કુદરતી અકરમાત્તા વ્યતિકરે।
ન્યારે ન્યારે થતા, ત્યારે તેઓ એક પ્રકારની અકથ્ય મુંઝવણ
અનુભવતા. તે સમયે, તેઓ સંદિગ્ધ મનથી પણ—જણે એમ કબૂલ
કરતા હોય એમ મુખમુદ્રાપરીક્ષકને જણાવું અને કથયિત તેવા
ભાવનાં વચનોનો તેનાથી અનાયાસે ઉચ્ચાર પણ થઈ જતો કે,

“ વિજ્ઞાનની શોધ હજુ મધ્યમ માર્ગ પર હોય એમ લાગે
છે. કોઈ અદ્ભુત વિલક્ષણ તત્ત્વ — (પણ અદ્ભૂતિ ગાડરિયાઓ
માને છે તેવું નહિ) — જગતની નિદામક શક્તિ રૂપે વિશ્વભરમાં
બ્યાપ્ત હોવાનો ભાસ થાય છે. ”

મૂર્તિપૂજા કે બીજા બાહ્ય આચારધર્મની તો તેઓ પ્રથમથી
‘ હંબગ ’ ગણી ફાંસી કરતા. આ ભાષના ઉપયુક્ત મંતવ્ય સાથે
શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને એક વખત તેમની બુદ્ધિ (માત્ર બુદ્ધિથી જ
પતી શકે એમ હતું તેથી) લઠાવવી પડી. થોડીક ચર્ચા પછી,
શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તે તરુણને સંપૂર્ણપણે ઉભરો ઠાલવવાને
અવકાશ આપવા પોતે શાંત રહ્યા. પછી તેમની ઈશ્વરતત્ત્વની
પ્રાવેશિક સમજૂતીની શરૂઆત થતાં જ, તે તરુણ ધૈર્ય ત્યજી
ઓસી ઊઠ્યો,

“ પણ બાપજી ! (‘ બાપજી ’ શબ્દ તેણે કટાક્ષમાં વાપર્યો
હતો) તમે જણો છો ને હું નાસ્તિક છું. I am a rationalist,
an atheist ! ”

બાપજી હસ્યા, ખૂબ વિનયપૂર્વક હસીને તેના નાસ્તિકભાવને
આવકારતાં, તેની પીઠ યાત્રાનાં કહ્યું,

“ બાપ ! મારે બુદ્ધિવાદી નાસ્તિકોની જ જરૂર છે. ઘણાખરા

બધા જ નાસ્તિક હોય છે. પણ નાસ્તિકોમાં ય સુદ્ધિમાન નાસ્તિક મહાન આસ્તિક હોય છે. ”

“ તે કેવી રીતે ? ” આચાર્યોમાં અશ્રદ્ધા ધરાવનારા તરણમાં કાંઈ શ્રદ્ધાની ચટપટી જુગી.

“ આજે તમે તમને ‘ નાસ્તિક ’ માનો છો, કાલે મહાનાસ્તિક બનજો — અને તેમાંથી જ મોટો આસ્તિક મનુષ્ય પ્રકટ થશે... ”

“ Nonsense — (નૉનસેન્સ) ! અસંબંધ વાનો ન કરો. ”

“ તમે સહેજ ધીરજ રાખો. સ્વતંત્ર સુદ્ધિ નહિ — વાપરનારા કેવળ ક્ષાગણીધેલા અંધ ટોળાનો હું નાયક બનવા નથી માંગતો. મારે તો તમને જ પૂછવું છે કે તમે ‘ ઈશ્વરને ’ માનો છો કે ? ”

“ ના, બિલકુલ નહિ. ”

“ ત્યારે, તમે કોઈક કોઈક વખત વર્ણુવો છો અને વિસ્તારથી જેના પર વિવેચન કરો છો એવા ‘ કોઈક તત્ત્વને ’ વ્યાપ્ત હોવાનું માન્ય રાખો છો ને ? ”

“ હા, પણ ‘ ઈશ્વર ’ નહિ. Something like Nature, Law. (કુદરત કે તેના કાયદા જેવું કાંઈક કાંઈક.) ”

“ હા, બાઈ, નેચર-પ્રકૃતિ જેવું. તો નાસ્તિકની વ્યાખ્યા તો એ જ ને કે ‘ ન અસ્તિ ’ એવું ધોરણ જેણે સ્વીકાયું છે તે નાસ્તિક ! ખરું ને ? ”

“ Yes, by all means. (હા, તદ્દન અગમ્યર). ”

“ તો પછી, તમે કોઈક વસ્તુ કે તત્ત્વના ‘ અસ્તિત્વના ’ અભાવ ’નું’ અથવા ‘ અનસ્તિત્વ ’નું ધોરણ સ્વીકાયું છે કે નહિ ! ”

શ્રીમન્નૃસિ હાથ ચંદ્ર

“ હા ”

‘ તો તે તત્ત્વ કયું ’ તમે માન્ય કરેલું તત્ત્વ પત્રી તે તથા ‘ હાથ કે ‘ હા ’ હોય, પણ તે તો અતિત્ત્વ ‘મા આવી જાય છે અને તે સમગ્ર વ્યાપ્ત હોવાનું એટલે કે તે સિવાયનું કોઈ પણ ગ્યાન નહિ હોવાનું તો તમે જ પ્રથમથી સ્વીકારી બેઠા છો. તમારો ‘ અનરિતત્ત્વ ’ના વિષયની પ્રદેશમર્યાદા કયાથી શરૂ થાય છે ‘ એ જગ સમગ્રવશો કે ? ”

તમણે મનુષ્ય ખૂબ મુઝાયા અને અનુભવ ગણા, પોતાની જાણમાં પોતે કસાય, એથી અધિક શું ? ન તમણેમા સહિષ્ણુતાનો ગુણ સમજ હોય, તેના અવનબનથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ નેને પાતાન ઉપદેશનો અધિકારી માન્યો.

નાતપર્યં કે, ઉપનક્રિયા વિજ્ઞાન અને વિદ્યાઓનો પ્રવેશ પૂરતો અભ્યાસ પામી, પોતાને વિજ્ઞાનવાદી - વિદ્વાનો માનનારા અનેક ‘બહે નાએ’ આચાર્યની પામે આવતા અને અનેકવિધ તરંગી શકાએ એવા પ્રમાણની પૂઠતા કે જોનો યથાતથા પણ યથાર્થ ઉત્તર આપી સમાધાન ન કરવામાં આવે તો અત્યંત અનુપયુક્ત અને સમાજને દાનિકાગ્રક યજ્ઞ પડે તેમ હતું. તેથી તેવાઓ પ્રતિ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી, સ્વપૂર્ણ સામ્બોક્ત વિધિથી ઉત્તરો આપવાનો આમદ ન ગણતા, પાત્ર - પ્રસંગોચિત પ્રત્યુત્પન્ન મતિથી વ્યવહાર કરતા. પરંતુ તેમ કરનામ પણ, તેઓ મહારાટ કે અંત હોય ન દાખવતા, યથાર્થ સમયાચિત સમાધાનકાગ્રક ઉત્તરોથી, અનેકને વશ કરવામાં, અમાધાનજી સામર્થ્ય દાખવતા હતા.

આ સમયમાં શ્રી માગ્તર સાહેબે એક પ્રસંગ ટાક્યો છે કે

એક પક્ષ વચના માણુમે પ્રવચન દરમ્યાન એવી મતલબનો વિચિત્ર પ્રશ્ન કર્યો કે,

‘ મોટા ઝાની હો તો ખુલાસો કરો કે શ્રવણે પોતાના માથાપને બેસાડવા ૪૦૦ બેબજન કાવડ કરાવી તે ક્યા જાડમાંથી ? ’

તેના પ્રશ્નને હમી કાઢી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પણ એવી મતલબનો ઉત્તર આપ્યો કે, વામન અવતાર વખતે, વામનજી જે લાકડી લઇને આવ્યા હતા, તે ચિરાટ સ્વરૂપ વખતે વિસ્તારને પામી. ને ત્યાં જ પડી રહી હતી. તેમાંથી કાવડ બની હતી. વગેરે

આમ સૌનો અધિકાર, આસય, શ્રદ્ધા અને સમજાણુચકિતનો પૂર્વસંકલ્પ કરીને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સૌ પ્રતિ વાગ્વ્યાપાર કરતા.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની વાણીમાં અજળ સામર્થ્ય હતું. નાના અગર મોટા સર્વે મનુષ્યો સાથેના સંબંધમાં, તેઓશ્રીના સંબ્રાપણુનું રહસ્ય સર્વને ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું તથા સર્વોપયોગી લાગણું વિદ્યાભિમાની અનેક કુટિલ મતિના પંડિતો કેટલીકવાર તેમને હાર આપી તેમનું માનધન લૂંટી લેવાની કુત્સિત ભાવનાથી, તેમની સાથે વાદવિવાદમાં ટક્કર ગ્રીલના. કેટલાક કૃતકી કૃત્તુદલપ્રેરિત અર્ધનાસ્તિકોએ તેમની સમક્ષ વિચિત્ર પ્રશ્નપરંપરાની શૂલાવળ ખેંચી કરી, તેમને બડકારવાના અખતરા કર્યા હતા. પરંતુ આ સર્વના વિદ્યાતકવૃત્તિના પ્રયામે અને પ્રયોગો અશ્રુતપૂર્વ પ્રતિભાશક્તિવાળા શ્રીનૃસિંહાચાર્યજીની વ્યક્તિત્વપ્રભા આગળ પૂરેવગ નિષ્ફળ નીવડ્યા. કોઇની વાણી તેમને મ્હાત કરી શકે નહિ, કોઇની જીભ એમના વચનામૃતના પુનિત પ્રવાહને અવરોધી શકે નહિ કોઇનાયથી તેઓ પરાજિત પામ્યા ન હતા, છતાં પણ શ્રી

શ્રીમન્નસિ હાથાયંજી

નર્મિદાચાર્યજીની વાણી કે વર્તનમા વિજેતાને મુતબ લેશ પાશુ
ગવના સ્ફુનિગે સ્ફુટ થયેના જાણાતા ન હતા

સર્વની શકાઓના સમાધાન કુશળતા અને શાસ્ત્રીય સંગળતાથી
 સ્વયં જ થતા હતા. પ્રશ્નપૂર્વક કે વિરોધદર્શકની વિચારસંસ્થાને
 પ્રત્યુત્તર આપનામાં, વપરાતી બાપારીતિમાં સદજ પશુ તોડાઈ
 ના તિન્નરવૃત્તિ જણાતી નહિ સખાભાવ - સમભાવથી સમજાતી
 આપી, પ્રત્નોત્પાદનના મુખ્ય ઉપર પ્રસન્નતા પ્રદર્શવી, પરીથી જ
 પોત પોતાના વ્યવહારો અત આશુતા વચમાં કાઢ બધુભગિનીને
 કાઢ શકા કે દલીલ કરવી હોય, તો તેને તેના પક્ષનું પૂરેપૂરું
 સમર્થન કરવા દેના માટે પોતથી પ્રથમ પૂર્ણ અવકાશ આપતા.
 ત્યાંપછી જ તેઓથી પોતાના કથનની પૂર્વે પ્રશ્ન કરતા,

" કેમ બાઈ ' હજી કાંઈ કહેવાનું બાકી છે ' "

આવી સખ્યતા અને સરળતાભરી વાતચીત ॥ ગુણા ધરાવનાર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના વાણીપ્રવાહમાં જ્ઞાન ને બુદ્ધિગામીય, તત્ત્વજ્ઞાનીની તમામ પ્રકારની મુશ્કિલો, ક્ષીન કન્ધાનુ સચોટપણે તથા પોતાના મનમાં પ્રામાણ્ય શ્રદ્ધા, - આગળ પડતા તરી આવતા.

પોતાના મતન્ય સાથે સૌએ સમત થવું જ નેતરએ એવો
 એનનો દુગમ્મ કે કદામદ કદી નહોતો. પોતાની અમોઘ ધારણગમ્તિની
 સ્વાપતાની પ્રથમ તેઓ પ્રતિપક્ષને સપૂણ્ય પણે શ્રવણ કરી લેતા.
 પત્રીયો પ્રતિપક્ષે ગ્જુ કરેલી વિગતોનું ખારીડામ્થી અવતોક્ત
 કે વાની દષ્ટિથી, પોતે સમર્થનમાં શક્ય તે દબીકત ઉમેરતા આમ
 વિવાદના ઉદ્ઘાટનમાં જ પ્રતિપક્ષને પોષણ આપવાનો હેતુ
 - સમર્થનશત્રુતા - માલખાવે પ્રદર્શિત કરી, સામાના ધૈર્ય, ઉત્સાહ

અને સહાનુભૂતિને જીતી લેતા પણ પછી, ધીમે ધીમે તર્કની ઉત્તમ શ્રેણીથી, અપાર શુદ્ધિકૌશલ્યથી વિષયની છણાવટ કરતા

એક સાક્ષર અને મહોપાધ્યાય કોટિના વિખ્યાત પડિતને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો સમાગમ થયો. દીર્ઘ ચર્ચા અને સમાલોચનાને અંતે, વાદવિવાદ અતિ તીવ્ર મન્યો. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પડિતનું પૂરું વક્તવ્ય શાતનાથી શ્રવણ કર્યું અને ચિત્તમા નિશ્ચય કર્યો કે,

‘ આ પડિતને ગર્વ ધણું છે, પણ તેની વાર્તાવસ્તુ સત્ય છે જતા તે પોતે અહિં નિષ્ત હોઈ સાચો નિશ્ચયારૂઢ જણાતો નથી માટે તે પ્રમોદને પાત્ર છે ’

આવા પરોપકારવૃત્તિના આશયથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પડિતના વિષયને મૂળભાષી ફરી ઉઠાવ્યો અને તેના એકેએક મુદ્દાના વિચારના કટકે કટકા કરી નાખ્યા. સત્સંગ દરમ્યાન તેઓશ્રીની શાત, ગભીર મુદ્રા અને પૌરુષપૂર્ણ વાણીપ્રવાહ જોઈને, પેના પડિત તો અવાક જની ખેસી નહો પણ હ્રમ ચતાવવા તેને પ્રશ્ન મળ્યો,

“ કેમ પડિતજી ! મારું કહેવું મથાર્ય લાગે છે ન ? ”

“ હા મહાગજ ! હું હાયા ” પડિતજીએ નીચા નમીને કહી, જીભ મ્હોમા પાછી ધાની

“ કોણ તમે હારી ? કેવી રીતે ! ” દમ્બ્ર ભાવે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ રિમત ઠરી કહ્યું. પડિત રતબ્ધભાવે વિચારી ગયા.

“ પડિતજી ! તમે સાચા છો તમારો પક્ષ કેવળ સત્ય નહિ પણ સમજ છે એ તા અમગ્તી જ ખડનદનીના મૂકી છે ” આચાર્યશ્રીના હારથે નિશ્વાસ ઉત્પન્ન કર્યો

“ પણ, તમારી દલીલો મ સમર્થક લાગે છે ને ! ”

“ મારી દલીલોવાળો તમારા મૂળ પક્ષનો ખંડનાત્મક પ્રતિપક્ષ કેવી રીતે ખોટો છે તે બતાવું ? ”

પંડિતની અનુમતિ લઈ, શુદ્ધિવૈભવવડે આચાર્યશ્રીએ ખોતે જ પ્રથમ સાચા ઠરાવેલા પક્ષને પ્રતિપક્ષ ઠરાવીને શાસ્ત્રપ્રમાણિત દલીલો અને દષ્ટાંતોથી, તેનું મંડન કર્યું તથા તદબિન્ન નવીન પક્ષનો જ પડખાર કર્યો. એટલે પેલા વાચાળ પંડિતે પુનઃ શાસ્ત્રાર્થ શરૂ કર્યો. ફરી તેઓ દાખો અને શરમાયા. દયાળુ અતક્કરણુવાળા આચાર્યશ્રીએ વિદ્વાન્ પંડિતનું માન ગળવવાના હેતુથી ફરીથી ખોતાના જ પક્ષને પ્રતિપક્ષ ઠરાવીને તેનું ખંડન કર્યું. આમ તેઓશ્રીએ ખોતે જ (કહેવાય છે કે), ૧૫ - ૧૬ વખત પક્ષ - પ્રતિપક્ષ ઉલટાવીને સમર્થ દલીલો અને જ્ઞાનસામર્થ્ય દ્વારા ખંડનમંડન કર્યો કર્યું.

આમ વાદવિવાદમાં મંતવ્યોના સચોટપણા અને સચ્ચાઈથી સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરવામાં, તેઓશ્રી કોઈના ય વાદપક્ષનો સ્પષ્ટ તરી આવતો દોષ કે ભૂલભરેલો નિર્ણય, સાક્ષાત્ આક્ષેપ કરી દાખવતા નહિ. એવા સમયે તેઓશ્રી પ્રથમ નિરુત્તર સમા તટસ્થ રહેતા અને ધીમે ધીમે વધતા જતા વિવાદમાં, રહસ્યમયી રીતીથી પ્રતિપક્ષકાર પાસે જ તેના ખામી કે દૂષણો ખુલ્લા કરાવતા, - અને તે એવી રીતે યુક્તિપ્રયુક્તિથી કે શરમાઈને સરળ બનેલા પક્ષકારને ખોતાને પણ ખજાર ન પડે કે ખોતે ખોતાની મેળે જ ખોતાના પ્રતિપક્ષનો નિર્ણય સ્થાપી રહ્યો છે, વિગેરે. વિશેષમાં આવા વાદવિવાદના પ્રસંગોમાં વિહિત વિવેક વાતાવળનું વિશુદ્ધિ અચૂકપણે ગળગી રાખતો.

સુરતમાં તે વખતે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના મંદિરમાં ‘ ધર્મ ’ સંગૃહીત થઈ રહ્યો હતો. શ્રદ્ધાળુ વૈષ્ણવો, ગતાનુગતિક રીતે

નિયમિતપણે સમય સમયનાં દર્શનમાં હાજર રહી, તથા વિવિધ પર્વ - ઉત્સવોએ થતી રંગબેરંગી લીલાઓમાં પ્રભુપ્રીત્યર્થે આનંદ માની, કૃતકૃત્ય થયાનો સંતોષ ઢેળવતા. છ કે સાત ગાદીના મર્યાદાપરંપરિત ગુરુઆવાનું મોટામદિરમાં પધારવું થતું ત્યારે રાજ મહોત્સવો ગ્યાતા અને સાજ સવાર સતત બાવિક બક્તોની ભીડ થતી.

એક સમયે, કાકરોત્રીવાળા ગોસાઇજી મહારાજના મદિરમાં, ગોસ્વામીશ્રી ગિરિધરલાલજી બાવા પધાર્યા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના મિત્રમંડળે ગોસ્વામીજીના સમાગમની ઇચ્છા દર્શાવી. સુરતના પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન વેદશાસ્ત્રસ પન્ન શ્રી છોટુભાઇ શાસ્ત્રીએ, શ્રી માણિકલાલજી મલ્હારજી વિગેરેને મોટા મદિરમાં બાવાશ્રીના દર્શન માટે અનુકૂળતા કરી આપી, અને એક દિવસ સાંજનો સમય નક્કી કરતાં કહ્યું કે,

‘ નિરર્થક વાદવિવાદ કરશો નહિ. કૃપા કરી અમારું તથા બાવાશ્રીનું માન સાચવશો. ’ મલ્હારજીની ચર્યાપદ્ધતિથી વાકેફ શાસ્ત્રીજીએ સહજ સંકેપાતા સૂચના કરી.

“ બેફિકર ગ્હો. આચાર્યશ્રી સાથે રહેશે, પછી છે કાઇ ? ”

‘ કોણ નૃસિંહાચાર્યજી ?...બસ. તો મને ટાઢક છે તેથી તો અમારું સન્માન વધશે. જરૂર પધારજો. ’

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ શ્રી ગિરિધરલાલ બાવાજીના દર્શનસમાગમ સંબંધમાં આતુરતા કે ઉપેક્ષાથી હીન તટસ્થતા દાખવી પરંતુ શ્રી છોટુભાઇ શાસ્ત્રી અને શ્રી મલ્હારજી વિગેરેના અત્યંત આમહને વશ થઇ તેઓ નિશ્ચિત કરેલા દિવસે, મોટા મદિરમાં પધાર્યા. ત્યાં સૌનો આદરસત્કાર થયો. બાવાશ્રી સમક્ષ બે ત્રણ વૈષ્ણવો વિનમ્રભાવે

પ્રેમને પામ્યા હોવાના પૂર્વના અનેક આચાર્યોના અને અવતારી રૂપોના ઉદાહરણો આપી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ વર્તમાન સમયની મંડળાનિ ત્રત્યે સર્વનું ધ્યાન ખેંચી કહ્યું કે,

‘ સપ્રદાયો અને આચાર્યોની સંખ્યા વધવાથી ધર્મક્ષેત્રમાં ગાંધી ગયેલી વિકૃતિ કે શિથિલતાનો સામનો થઈ શકશે નહિ મ જ કહિનું જોર વધતું જાય છે, જમાનો વકરના તાગ્યો. શ્રીગરિની ઇચ્છા પ્રમાણે સઘળું ચલા કરે છે એમ કહી શકનાથી પણ કર્તવ્યમુક્તિ મળતી નથી આ ફૂટ પ્રશ્નો નિવેડો પ્રાણવાની મુખ્ય જવાબદારી ધર્મોચાર્યોની છે પ્રત્યેક ક્ષેત્રની નેનતિ — અવનતિના પરિણામોની જવાબદારી, તે તે ક્ષેત્રના મનુષ્યાથી મળના માન્ય — સેન્ય નેતાના શિર પર રહે છે ’

‘ તો આપણે ભૂત્યા સાથી ફરી ગણીએ આપ યોગ્ય કૃતિઓ પ્રતિ ધ્યાન ખેંચી ઉપાય સૂચનશો તો ઠાકોરજીનો ઇચ્છાથી કાંઈ પ્રયત્ન કરી શકાશે ’ ધર્મક્ષેત્રમાં પ્રવેશના અનર્થનું મૂળ નહિ સમજેના પણ સમજવાને આતુર તથા સમજીને, દ્રવ્ય ખર્ચવાથી તેનો મદોખત કરી શકાશે — એ જ સાધનરીતિથી પરિચિત, એક જિજ્ઞાસુ ધનિક વૈજ્ઞાને વચમાંથી જ પ્રશ્ન કર્યો

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સહજ ગંભીરતાથી પણ સાચા હૃદયભાવને પ્રકટ કરતા બોલ્યા,

‘ ધર્મ — ધર્મ કંઈએ છીએ પણ આપણે ધર્મના સાચા રૂપને ઓળખી શકતા નથી આત્મતત્ત્વને ઓળખવા મથતો યોગી, યોગના ઐશ્વર્યને પામીને લા જ અટકી જાય તેમ આપણે સાધનની મર્યાદાઓમાં જ નિરાશ કરી રહ્યા છીએ ધર્મરૂપ આપણા દક્ષ પતાર્યને ચૂકીને, તેને પહોંચવાના સાધનપથને જ

ધર્મ - સાધ્ય માની ચૂક્યા હોએ. ઉપાસના - જ્ઞાન - યોગ વિગેરે સાક્ષાત્ ધર્મ નથી, મન્તવ્ય લક્ષ્ય નથી, પણ લક્ષ્યને - ધર્મને પામવાનાં પૃથક્ પૃથક્ સાધન કે સાધનસમુચ્ચય છે. આવી સમગ્રફેર ન્યારથી થઇ છે ત્યારથી, કલિમાં થનાર ધર્મગ્તાનિતું બીજ ન'આઇ ચૂક્યું છે. એ બીજને વિવિધ માર્ગોએ, તથા ધર્મસંસ્થાઓએ અજ્ઞાન કે સ્વાર્થવશ થઇને પાણી અને અનર્થકારી ઉછેરમાંથી ધર્મવિકૃતિનું વિશાળવૃક્ષ આજે વિશેષ અને વિશેષ ફાલતું - વધતું જતું જણાય છે. આ બ્રામક બૂલપરંપરામાંથી ઉદ્ભવેલી આંધીનો ઉપાય સંવેળા કરવામાં નહિ આવે તો પ્રજા, જેમાંથી કદિ જામત નહિ થઇ શકે એવી પામરતામાં ગરકાવ થઇ જશે. "

બોલતાં બોલતાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી એકદમ અટકી પડ્યા. તેમણે આંખો મીચી દીધી. સૌ કોઇ તેમના તેજસ્વી મુખને ઘેરી વળવા મથતી બૂખરી વાદળાઓને ક્ષણ માત્રમાં આવીને જતી રહેતી જોઇ રહ્યા. કોઇ બયંકર ભવિષ્યવાણી સાંભળી હોય તેમ તે સૌએ કંપ અનુભવ્યો. અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની આંખ ઊધડતાં જ, શ્રી ગિરિધરસાક્ષીએ કહ્યું:

" ચતુર્પુરુષાર્થયુક્ત પ્રાપ્તવ્ય ધર્મ, તેને મેળવવાનાં સાધનોથી ભિન્ન પદાર્થ છે, એ સત્ય છે. આપના એ કથનનો આ વૈષ્ણવવૃંદને પૂર્ણ પ્રતીતિ થાય તે માટે જરા વિસ્તાર કરશો તો ઠીક થશે " એમ કહી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી માટે જળ લાવવા સેવકને આજ્ઞા કરી.

તે દિવસે સમય ધણો થઇ ગયો હોવાથી બીજા કોઇ અનુકૂળ દિવસ પર ચર્ચા ચાલુ રાખવાનું મુક્તવી રાખી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી વિગેરે મિત્રમંડળ સ્વગૃહે ગયું. માર્ગમાં શ્રી મહદારજી વિગેરેએ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

વૈષ્ણવો તથા તેમના ગુરુ સંબંધમાં ઉપેક્ષાસૂચક વાક્યો વાપરી કહ્યું કે,

“ આજે આચાર્યજીએ ઠીક પરચો દેખાડ્યો. મારા વડાના અન્નકૂટ અને રાસલીલામાં રચ્યાપચ્યા રહે છે...” તેમના વિનોદને અટકાવી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ કપકો આપી કહ્યું,

“ કોઈના વિષે પૂર્ણ પરિચય અને અનુભવ વિના, આપણાથી અભિપ્રાયવચન કેમ ઉચ્ચારાય ? તેમાં ય નિંદાપેક્ષાસંબંધમાં તો અક્ષરે ય ઉચ્ચારવો એ પાપ છે. ”

“ ત્યારે તેઓ બેઠાં બેઠાં કરે છે શું ? સમાનાં દર્શન કરવાં, રાજભોગ ધરવો અને પ્રસાદ ગ્રહણ કરવો; બીજું શું ? ”

“ આપણી પેઠે શાળા — સમાજની વ્યાસપીઠ ઉપર ઊભા નથી રહેતા, તેથી શું મહારાજની મહત્તામાં ન્યૂનતા ડોવી ઘટે છે ? ગિરિગુફાના ગર્ભભાગમાં બેઠેલો તપસ્વી, જનકલ્પાણુ માટે દાર્દ્ર જ નથી કરતો એમ કેમ કહી શકાય ? ”

“ ભૂલ થઈ, ક્ષમા કરજો. ” શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીમા અપૂર્વ શ્રદ્ધા સેવનારા શ્રી મહારજના નિદાન મિત્રે બે હાથ જોડી વિવેક કર્યો.

“ ક્ષમા તો બાવાશ્રીએ આપવાની છે. અધિકાર વિનાના જે તે પાત્રો પ્રતિ નિરર્થક વાણી વ્યાપાર નહિ કરનારા મહારાજશ્રીએ નિરોધને ડેળવ્યો છે, એ જ તેઓશ્રીના સૂક્ષ્મ સામર્થ્યનો સૂચક છે. ”

વાર્તાવિનોદ કરતાં સૌ સ્વસ્વમુદ્ધે ગયાં.

શ્રી ગિરિધરજીના મહારાજ સાથેના સમાગમ સંબંધી પૂર્વોક્ત હકીકત, જુની જુદી રીતે શ્રવણ કરવા મળવાથી, આ લેખકને

યોગ્ય લાગ્યા પ્રમાણે અત્રે રજુ કરવામાં આવી છે. પણ ત્યાર પછીનો વૃત્તાન્ત, શ્રીસંઘવીજ્ઞના તથા શ્રીમાસ્તર સાહેબના લખાણ સિવાય, અન્યત્ર જાણવા - સાંભળવા મળ્યો નથી, જેથી તેઓના લખાણમાંથી યોગ્ય જરૂર જોટલાં જ અવતરણે આપીને આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું.

પુનઃ એક વખત ઉત્સવના પ્રસંગે દર્ગનનિમિત્ત શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની મંડળી મંદિરમાં જઈ ચઢી. યોગ્ય વિવેકવિધિ પછી શ્રી ગિરિધરલાલજીએ પ્રથમ મેળાપ વખતે યથેક્ષી 'ધર્મતત્ત્વ'ની ચર્ચા આગળ શ્રવાણ કરવા ઉત્સુકતા દર્શાવી. એટલે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ કહ્યું:

“ આ વિષય એવો તો મૂઢમ વિચારણાનો છે કે તે સમજવામાં શાસ્ત્રબુદ્ધિની ખાસ ઉચ્ચ ક્ષત્રા જેતે એધા એવું નામ આપેલું છે, તેની જરૂર પડે છે. એ એધા વિના ધર્મનો એ ભાવાર્થ બુદ્ધિમાં સ્પષ્ટ રીતે આકૃષ્ટ થાય તેમ નથી. ”

અત્રેથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ વિસ્તારથી ‘વાસ્તવધર્મ’ વિષય ઉપર વિવેચન કરેલું છે, તેનો મૂળ શબ્દોમાં અક્ષરશઃ ઉતારો ન આપતાં મહત્ત્વનાં વાક્યોને અસલ શબ્દોમાં આપી, બાકીનાનો લાત્પર્યબોધ ત્રીએ આપી, સંતોષ માનીશું.

જ્ઞાન - યોગ - ભક્તિઆદિ માર્ગોમાં દર્શાવેલ સાધન રૂપ ક્રિયા ‘ધર્મ’ શબ્દથી ઓળખાય છે. ને તે સાધનોના પુણ્યરૂપ ‘ફળ’ને પૂર્વમીમાંસકો ‘અપૂર્વ’ તરીકે ઓળખાવે છે; આમ સાધન, સાધ્ય અને ક્રિયા ‘સર્વ’ મળીને ‘ધર્મ’ થાય છે. પણ આ ધર્મપ્રાપ્તિમાં આપણી કર્તવ્યબુદ્ધિ અને તેના ઉત્કર્ષરૂપ ‘ટેક’ દૃઢ સંકલ્પ - અનિવાર્ય છે. ધર્મની કસોટીમાં પણ ટકી રહેનાર ધર્મ ટેક સ્વરૂપ છે. માટે ધર્મના સ્વરૂપલક્ષણના

શ્રીમન્મૃસિંહાચાર્યજી

શુદ્ધ જ્ઞાનપૂર્વક તદ્વિષય, સર્વસમર્પણરૂપ તત્પરતા એ વાસ્તવ ધર્મતત્ત્વ છે. અદ્વાયાનુ લક્ષણ જ્ઞાનમ્ - વિગેરે વાક્યો પણ ધર્મવિષયક 'ટેક' ને ઉદ્દેશીને છે. પરંતુ પાછળ કહી ગયા નેમ આજે તો જ્ઞાન, દાન, જપ, તપ, કીર્તન, પૂજન, વિગેરે સાધનોને જ ધર્મ માનવાની સમજણ વ્યાપી ગઈ છે. ટેકની તલવારનો ઉપયોગ કરવાનો ય પ્રસંગ કોઈને રહ્યો નથી. એટલે એ ટેકની તલવાર તો કાઢ ખાવા લાગી છે. અને જતે દહાડે કહાય 'શાન્તિ' ની આનમાં સંતાઈ રહેશે. ખરો ધર્મ તો સર્વસ્વાર્પણ કરવાને રહે એવો ધર્મનો ટેક જ છે. ટેક એ ધર્મોનો પણ ધર્મ છે, ભક્તિમાર્ગમાં ટેકને 'અનન્યતા' રૂપે ધણું મહત્ત્વ આપેલું છે.

આ સંબંધમાં આધાર ખોળતાં, હિન્દુઓનો લોકન્યવદાર જ ધર્મ સાથે ઓતપ્રોત હોઈ, લોક પ્રચલિત સાધારણ વ્યવહારમાં પણ શ્રુતિસ્મૃતિમૂલક વાતોનો જ પકડો પડે છે. છતાં વેદવ્યસ્થ શ્રી મનુસ્મૃતિમાં જ એવાં વ્યવહાર મળી આવે છે કે શસ્ત્રદ્વિજાતિભિર્મોક્ષ ધર્મો યજ્ઞોપવિધ્યતે-તાતપર્ય' કે ધર્મસંબંધી ટેકરૂપ પરમ ધર્મ બ્રહ્મવવાને આપ્યોએ કોઈ પણ પ્રકારની કમી રાખવી નહિ. તે એટલે સુધી કે જો ધર્મનો અવરોધ થેતો હોય તો 'ધર્મટેક' ના રક્ષણ માટે પ્રાણની પણ પરવા ન કરતાં, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વશ્યોએ (દ્વિગ્નતિ વર્ણોએ) પણ શસ્ત્ર પકડવું... પ્રાચીન ગ્રન્થોના સિદ્ધાન્તો અને ધર્મનિષ્ઠ વ્યક્તિઓનાં ચરિત્રોમાંથી ધર્માચરણમાં ટેકને સેવાપતિસ્થાને સ્થાપિત કર્યોનો બોધ નીકળે છે છતાં આજે ટેકને સ્થાને 'કાવટ' તરફ નજર રાખી શસ્ત્રવ્યવહાર અને મહાયરિત્રોનો અર્થ - અન્વય પણ મનકાવનો કરવાની મનોવૃત્તિ જોરમાં આવે છે. '

પછી શ્રી ગોસ્વામીજીના પ્રજ્ઞની પ્રશંસા કરતા, શ્રી વૃસિહાચાર્યજીએ સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે આ યુગમાં કવિ, ધર્મજ્ઞાનિ દેવાનો પોતાનો પ્રભાવ અવસ્ય જણાવશે પણ પ્રજ્ઞના ધર્મદાયના સરક્ષણ માટે જેઓનો જવાબદારી પરપરાથી શ્રીધરનિર્મિત છે તેવા ધર્મગુરુઓ અને ઉપદેશકોનો અનિનાય ધર્મ છે કે, તેમણે એ ધર્મજ્ઞાનિના વટોળમાંથી બચાવી શકાય તેટલાને બચાવીને શાસ્ત્રની આજ્ઞાઅનુસાર યત્ન કરવામાં કાંઈ પણ કચારા રાખવી ન જોઈએ

શ્રી ગોસ્વામીજીએ આ સંદર્ભિતના વિષયમાં વિગેપ સારથપણે ઊંડાણથી વિચારવા, તથા ધર્મરક્ષણ માટે તત્કાળ કરવા ધટે તેવા ઉપાયોની યોજના સહ સનાદ - સૂચનાઓ શ્રી વૃસિહાચાર્યજી જેવા મહાપુરુષ તરફથી મેળવવા, તીવ્ર જિજ્ઞાસા દર્શાવી. શ્રી વૃસિહાચાર્યજીએ, આ મહત્વના પ્રશ્નની ચોક્કસ વિચાર - ચર્ચા અને અભવ, - પ્રતિકૂળ પ્રતર્જતા સુખપ્રવાહમાં - કરનારું કાર્ય અતિ કઠણ છે વગેરે કહી, તે સળધી તે સમયે વિસ્તારથી વિવરણ ન કરતા, સંક્ષેપમાં, સગવડોથી માત્ર એક જ મુદ્દામાં સૂચન કર્યું કે,

“ સંક્ષેપમાં કહીએ તો મુદ્દાની વાત એ જ છે કે - પૂર્વ સમયના જેવા જ વર્ણાશ્રમધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરવો. તેને માટે પ્રાચીન સમયમાં હતા તેના ગુરુકુલો સ્થાપવા, અને હિન્દુ જાતિને વૃત્તિ, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ વિષયક પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે ઢેળવીને તૈયાર કરવી આ કાર્યની શરૂઆત અત્યારથી કરવી, એટલે ૨૫-૩૦ વર્ષમાં એક આદર્શ સરથા પગબર થઈ - આદર્શ શિક્ષકસમુદાય અને શિષ્ટસમુદાય હિન્દુ પ્રજામાં તૈયાર થશે. તેમના દ્વારા ધર્મની જ્ઞાનિ વધતી અટકશે, અને સુપ્રજ્ઞની પરપરા જાળવી શકાશે. આ કાર્યમાં વિલંબ કરવા જેવું નથી ..વગેરે ”

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

એટલામાં એ વૈશ્ણવો કોઈ વાદગ્રસ્ત પ્રશ્નને ચર્ચતા ઉઘ્ર ર
બનતા - મહારાજશ્રી સમક્ષ આવ્યા. અને ' ગોસ્વામી આચાર્યો
બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરવા એ વિહિત છે કે અવિહિત, ' એ
સંબંધમાં અંગત ચર્ચાતા પ્રશ્નને છોટો મૂક્યો.

* " ત્યાં એટલા વૈશ્ણવોએ ગોસ્વામી, આચાર્ય હોવાર
તથા પૂર્ણ પુરુષોત્તમનાં સ્વરૂપો હોવાથી તેઓએ બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર
કરવા ધટિત નથી, એવો પક્ષ લીધો. અને શ્રી ગોસ્વામીજી
પણ તે પક્ષને અનુમોદન આપ્યું.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ કહ્યું, ' શ્રીકૃષ્ણ, જેમની પ્રતિમા
તમે સાષ્ટાંગ દંડવત પ્રણામ કરો છો તે પણ બ્રાહ્મણોને નિરન્
વંદન કરતા હતા તથા તેમના ચરણોડકને મરતાકે ધરતા હતા
એટલું જ નહિ પણ યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં શ્રીકૃષ્ણે બ્રાહ્મણોનાં એ
પત્રાળાં ઉઠાવવાનું હલકું કાર્ય સ્વીકાર્યું હતું. એમના અનુયાયીએ
અથવા એમનાં જ સ્વરૂપો કહેવડાવનારા તમે પૂર્ણ પુરુષોત્ત
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં બ્રાહ્મણોને વંદન કરવાનાં તથા શુદ્ધપા કરવા
આચરણોને અંગીકાર કરતા નથી તેથી તમે પૂર્ણ પુરુષોત્તમ
સ્વરૂપ નથી એ તમારી કૃતિથી સિદ્ધ કરો છો. કારણ કે જો
શ્રીકૃષ્ણનાં જ સ્વરૂપ હો તો તમારાં આચરણ પણ શ્રીકૃષ્ણ
જેવાં જ હોવાં જોઈએ. શ્રીકૃષ્ણ બ્રાહ્મણોને પૂજ્ય માનતા હો
અને તમે તેમને પૂજ્ય માનતા નથી, તેથી તમે શ્રીકૃષ્ણનાં સ્વરૂપ
નથી એટલું જ નહિ પણ શ્રીકૃષ્ણનાં આચરણથી વિરુદ્ધ તમ
આચરણ હોવાથી તમે હિંદુ શ્રીકૃષ્ણના વિરોધી છો, એજ ર

* અત્રેથી, " તેમની ચમત્કારિક શુદ્ધિની રત્નતિ કરી "
વાક્ય સુધી, 'મહાકાલ'માંના શ્રી માતર સાહેબના લખાણમાંથી ફક્ત

ચાય છે. ' આ આદિ વચનો કહેતાં વૈષ્ણુવોને ક્રોધ ચઢ્યો, અને
ગમે તેમ બોલવા જતા હતા, પરંતુ શ્રી ગોસ્વામીજીએ તેમને
રોક્યા, અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પ્રતિ કહ્યું કે,

‘ તે વખતના બ્રાહ્મણો મોટા તપસ્વી, યાત્રી, પ્રસન્ન થયે
હજીવાર આપી શકતા તથા અપ્રસન્ન થયે સાપ આપી શકતા.
તેથી આવી યોગ્યતાવાળા બ્રાહ્મણોને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા વંદન કરતા
હતા, પણ આજના બ્રાહ્મણોમાં તેવું કશું દેવત છે નહિ, તેઓ
અનેક દુર્ગુણોથી ભરેલા છે, અને એમ હોવાથી અમે તેમને વંદન
નથી કરતા. ’

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ કહ્યું,

‘ હાલના બ્રાહ્મણો પૂર્વના સરખા નથી, એ સાચું છે; પણ
એજ પ્રમાણે તમે પણ શ્રીકૃષ્ણ સરખા નથી. શ્રીકૃષ્ણ દાવાનળ
પી ગયા હતા, ગોવર્ધનને આંગળી પર ટોળી રાખ્યો હતો, કંસ
વગેરે અનેક દુષ્ટ રાક્ષસોને માર્યા હતા, અને ધર્મનું સંસ્થાપન
કયું હતું, તેમાંનું કશું કરવાનું તમારામાં સામર્થ્ય નથી. તેથી
એમ એક પક્ષથી બ્રાહ્મણો અયોગ્ય થઈ ગયા છે, તેમ બીજા પક્ષથી
તમે પણ અયોગ્ય જ થઈ ગયા છો. એક પક્ષ યોગ્ય હોઈને બીજા
અયોગ્ય પક્ષને માન ન આપે તો ધટિત જ છે, પણ તેવી યોગ્યતા
વિના તમે બ્રાહ્મણો સાથે જે અભિમાન રાખો છો તે યોગ્ય નથી.
દુર્ગુણથી ભરેલા અવિદ્વાન નામધારી બ્રાહ્મણોને તમે વંદન ન કરો
તો તે ક્રોધ દોષરૂપ ગણાય એમ નથી, પણ આજના સમય પ્રમાણે
યોગ્ય સરખા ગણાતા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને પણ તમે નમસ્કાર ન
કરો તો તે દોષયુક્ત જ છે...! આ આદિ ચર્ચા ચતાં શ્રી ગોસ્વામીજી
તો કાંઈ બોલ્યા નહિ, પણ વૈષ્ણુવોને ખડું જ સંતાપ થયો, અને

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

તેઓ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને અપમાનબરલા ચમ્દો કહેવા અર્થે કોઈ નિમિત્ત શોધતા લાગ્યા અપ સમય પત્રી મિત્રોએ ઉઠવાની ખત્રી બળવાનતા શ્રી ગોસ્વામીજીએ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને પ્રસાદ આપવા સમીપન્ય નેનમ્ને આજ્ઞા કરી. તદનુસાર તે મેરકે એક પડિયામા પ્રસાદ લાવી આપ્યો શ્રદાળુ વૈષ્ણવ જેવી સાવધાનનાથી પ્રસાદ લે તેની સાવધાનતાથી પ્રસાદ લેવાનું પ્રયોજન ન હોવાથી, પ્રસાદ લેતા પડિયામાથી થોડોક જ પ્રસાદ પૃથ્વી પર નીચે વેગયો અને તેમ થતા જ કદુ શબ્દ બોનવાનું નિમિત્ત ગોધતા વૈષ્ણુવોનો નિરુદ્ધ ક્રોધાગ્નિ ગજ ના સદા પ્રકટ થયો. તેઓ બોલી બહા,

‘ તુ માન ભાષ । માન નથી ગખતા ? જરા સગત ગખો. બગવાનના પરસાદને આમ બોધ પર વેગવા દો છો, તે કોષના પમ તમે આવશે તો કેટલું પાપ લાગશે । સદાજ બધી બાર ગામની મારો છો, પણ આટલો નિવેક તો છે નહિ । ’

આ આદિ કોષ ચમ્દો શ્રવણ ક્રમતા છતા, પણ જેમને માન અપમાનમા સમાન વૃત્તિ હતી અને એમ ચવાથી જેમને ક્રોધ પ્રકટ થવાનો સભવ સરખો પણ ન હતો એવા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ મદ મદ દસતા વૈષ્ણુવોને અધિક સતાપ ઉપજો, એવી શાન્તિથી ઉત્તર આપ્યો કે,

“ બગવાન તો મહારૂપાળુ છે, બાળના સદજ દોષથી એમ ક્રોધાયમાન થતા નથી. અને પમ તમે પ્રસાદ આવવાથી જે પા છે, એમ ખરેખર માનો છો, તો તમે વૈષ્ણુવો તથા મોટા મોટા સમપર્ણીઓ પણ ચામડાના બેડા પહેરી ભમવાનના પ્રસાદ ઉપ નિત્ય શા માટે ચાનો છો, તથા તેના ઉપર મજામૂત શા મા નાખો કો ? ”

વૈષ્ણવો આ વચન સાંભળી ગદુ જ તપી ગયા. પરંતુ શ્રી ગોસ્વામીજીએ તેમને આક્રાંતા પડતા અટકાવી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને આ વચનનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા કહ્યું. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ કહ્યું,

‘ આ મને હમણાં આપેલો પ્રસાદ તો ભગવાનના મુખને પણ અડયો નથી, માત્ર ભાવનાથી ભગવાનને અર્પાયો છે, અને તેથી સર્વાંશે તેનામાં પ્રસાદરૂપતા ઘટતી નથી. ભગવાનનો ખરો પ્રસાદ તો આ પૃથ્વી છે, જેના ઉપર સર્વ વૈષ્ણવો જોડા પડેરી હરે હરે છે, તથા મળમૂળ કરે છે. કારણ કે એ પૃથ્વીને ભગવાનના મુખનો સંબંધ થવાથી એનામાં વાસ્તવિક પ્રસાદરૂપતા આવી છે. હિરણ્યાક્ષ અમુર ન્યારે એ પૃથ્વીને પાતાળમાં લેઈ ગયો હતો, સારે શ્રી વિષ્ણુભગવાને વરાહાવતાર ધરી એ પૃથ્વીને પોતાની દાઢમાં રાખી પાતાળમાંથી બહાર આણી હતી અને તેથી ભગવાનની દાઢમાં રહેવાથી આ પૃથ્વી એ જ ભગવાનનો ખરો પ્રસાદ છે. આમ હોવાથી સાચા વૈષ્ણવોએ પૃથ્વી ઉપર ચાલવું પણ ના જોઈએ. ’ આ પ્રકારનું યુક્તિવાળું સમયોચિત ઉત્તર સાંભળી, વૈષ્ણવો અંતરમાં પ્રજ્વળતા અધિક કદુ વચનો બોલતા નિવૃત્ત થયા, અને શ્રી ગોસ્વામીજીએ પણ પ્રસન્નતા પ્રતીત કરાવતાં તેમની અમત્સારિક છુદ્દિની સ્તુતિ કરી ” *

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીમાં પ્રકટ થયેલાં શાની મહાત્માનાં લક્ષણોનો સાક્ષાત્કાર કરી પ્રસન્નતાને પામેલા શ્રી ગિરિધરલાલ મહાગાન્ધે,

“ પુનઃ પધારી વિશેષ વાર્તાલાપનો સત્સંગલાભ આપજો ”
કહી, મંદિરના મોટા દ્વાર સુધી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યને તેમની

* આ વાક્ય સુધી ‘ મહાભારત ’માંથી ઉધૃત છે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

આનાકાની ઠના, વળાવવા ગયા, અને બન્ને મહાપુરુષોએ સજ્જ મેત્રે એક બીજાની વિદાય લીધી.

મદિગમા પગત પધારીને, શ્રી ગોસ્વામીએ, મહાપુરુષ પ્રતિ યોગ્ય આદરવિનય દાખવવામા ન્યૂનભાવ ગણવા માટે વૈષ્ણવોને કપકે આપ્યા અને શ્રી છોડુભાઈ ગાંધી વિગેરે અધિકારી જનોને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે

“ આ તરુણ કોઈ સામાન્ય જીવ નથી પણ સંસ્કારસંપન્ન દેવી અશ છે. તેમની વાર્તાવાપ કરવાની પદ્ધતિ, મેધાગ્રેરિત વાણીગ્રવાદ અતે તે અમયના ભાવમુદ્રાઆદિ નિહાળતા, આ માધુર્મ્યમૂર્તિ પુરુષ, તેમનામા ગહેલા અલૌકિક સામર્થ્યને સૂચવે છે ઇશ્વરની કેવળ વાતો કરનારા, અને હૃદય સંબધી સાક્ષાત્કાર પામેલા પુરુષો તરત ઓળખાઈ આવે તેમ છે. શું તેમની વાકીહટ્ટા, અને તે અમરનો તેજભર્યો અહેરો ? આ મહાન્ થના સર્જાયેલ પુરુષ, ૧૮૩૦ કોઈ ગજન્યાને કે આચાર્યસ્થાને ગહેવા યોગ્ય છે. મને તો તેમનામા કોઈ આચાર્ય જ દૃશ્યમાન થાય છે । ”

શાન્તીજીએ શ્રી નૃસિંહાચાર્યસંબધમા વિગેરે વાતચીત કરતા, અને પૂછતા, બાવાથીએ નીચેની મતવચનો ચોતાનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે,

“ સનાતન હિન્દુ ધર્મની પડતી જતી દશા પ્રતિ, - તથા યોગ્ય નમૃતિ અને સદૃષ ઉપાયના અભાવે બલિબધમા ઉપસ્થિત થનાર પામર અને તર્કન પાષમાય દશા પ્રતિ, એમણે યોગ્ય સમયે આંગળી ચીંધી છે. એ વિદ્વાન પુરુષે મિતાક્ષરીમા ઘણુંઘણું સૂચન કર્યું જ, જેના અમલની જ માત્ર જરૂર છે. જોમએર ધસમસતા

વહતા ધર્મગ્લાનિના પ્રવાહને આગળ વધતો અટકાવી, આર્થ પ્રત્ન, ધર્મ અને સંસ્કૃતિના સંરક્ષણાર્થે, વર્ણાશ્રમધર્મને પુનરુત્થાન આપનારી પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ કરવા તેમણે જે હાકલ કરી છે તે આદરણીય છે. ધન્ય છે એ પુરુષની દીર્ઘદર્શિતા અને ધર્માનુયાયી શુભ વૃત્તિને...”

ત્યાર પછી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો પુનઃમેળાપ થયો હશે તો તે સંબંધી જાણવામાં નથી. પરંતુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ શ્રી ગિરિધરસાહનના ચિત્તમાં જાગૃત કરેલા અનુદ્ભૂત શુભ સંસ્કારના બીજના પરિણામે, — કહે છે કે — તત્પશ્યાત્ તેઓ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ સૂચવેલી સત્ધર્મોત્થાન કરવાના ઉદ્દેશવાળા સંસ્થા સ્થાપવાનો કાર્યક્રમ યોજવામાં નિમજ્ન રહેતા હતા, અને તેને અંગે તેઓ કેટલીક તૈયારીઓ પણ કરી ચૂક્યા હતા.

પછીથી, તેમના અથાગ પરિશ્રમના ફળ રૂપે એ સંસ્થાઓ પ્રાકુર્ભાવ પામી કે નહિ, તે ખતર નથી. અથવા તો, સનાતની હિન્દુઓના હિતને ચિંતવનારી પાછળની નાની મોટી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ થઈ; તથા સંઘ, પરિષદ વિગેરે સનાતની સંસ્થાઓ અસ્તિત્વમાં આવી, એ પરિણામ પ્રકટાવવામાં શ્રી ગિરિધરસાહનજીએ નિઃક્રામ ખંતપૂર્વક કરેલા યત્નિચિત પ્રયાસો મૂળહેતુદ્ભૂત હતા, એ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. જન્મે સત્યો કે અર્ધસત્યો પેટી એકેયનો સ્વીકાર કરવામાં શ્રીનૃસિંહાચાર્યજીનો મોટા મદિરમાં થયેલો સમાગમ જ, જોડાણથી વિચારનારને, કારણરૂપ સમગ્રપા વિના રહેશે નહિ.

ઉપર્યુક્ત નિરૂપણમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની કિશોરાવસ્થાની વાગ્ધ્યવહારની રીતિ તથા તેમની જ્ઞાનાદ્ધ સ્થિતિ, સિદ્ધાન્તવિચારો.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અને ઇતર સદ્ગુણોસંબંધમાં પુષ્કળ પ્રતીતિ થાય છે, જેનું વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. ગૂઢરાત કે ભારતના કમભાગ્યે, તેઓથીએ તરુણ વયમાં મૃત્યવેલી કે શરૂ કરવા પ્રેરેલી કોઇ શિક્ષણસંસ્થા કે સમાજસંસ્થા કે કેવળ ધર્મસંસ્થા, સારા સેવાભાવી નિઃસ્વાર્થી ધર્મધગશવાળા કાર્યકર્તાઓના અભાવે, કાળબળ કે અન્ય કોઇ કારણથી, સ્થિતિ કરી શકી નહિ, તેના મૂળ સ્વરૂપમાં રહી શકી નહિ, કે મૂળમૂલ શુદ્ધ વિચારસિદ્ધાન્ત વિગેરેનો પ્રચાર - વિસ્તાર પ્રશ્ન કરી શકી નહિ, એ ઓછી ગોઠની વાત છે ?

ૐ આપણે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો જેમની સાથેનો સ્વસ્થ સમયનો સમાગમ, અત્યંત મહત્વનો અને ચિરસ્થાયી સ્વરૂપનો હોય તેમ ખૂબ ચર્ચાને પાત્ર બન્યો છે, તે મોહનસ્વરૂપણ સંબંધી સંક્ષિપ્તમાં વિચારીશું.

નદિાદના વતની, ઔદીચ્ય ટોળકિયા બ્રાહ્મણના કુલીન કુટુંબમાં જન્મેલા હોઈ, બાલ્ય વયથી જ બ્રહ્મચારીજી તરીકે ઓળખાતા શ્રી મોહનસ્વરૂપમાં શુદ્ધ ધર્માચારના સંસ્કારો દૃઢ બન્યા હતા. વિદ્વતા તેમને વરેલી ન હતી, પણ કુટુંબમાં થતી કથાનાર્તાના પ્રસંગો અને પ્રવાસના વિવિધ વિશાળ અનુભવોમાંથી તેઓ અહુશ્રુતતત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત હતા. આજી પાતળા શાસ્ત્રના અધ્યયનથી તેમની વૃત્તિ નિઃસંગ એકાંતસેવન તરફ ઢળેલી હતી. સંસારવ્યવહારની હિપાધિમાં ઉદ્ધિગ્ન રહેવું મન, ગાયત્રીઅનુષ્ઠાન વિગેરે કરી, બ્રહ્મચર્ય સેવી, ભક્તિમગ્ન રહેવા લાગ્યું. તત્પરિચ્છા તેમના આયુષ્યનો મોટો ભાગ તીર્થાટનમાં વ્યતીત થયો હતો. ભારતવર્ષના ચારે ખૂણાઓની બેઠ દ્વારા તેમણે પોતાના જીવનને ધન્ય ધન્ય માન્યું હતું. કાશ્મીર અને નેપાળની જમિ પાદાક્રાન્ત કરવા હિપરાંત, તરુણ વયમાં તે તેમણે, ગંગાજળની ભરી માગરોની કાવડ સ્કંધે ધરી, મેતુખંધ રામેશ્વરને અભિષેક કરવાનો તથા પુનઃ રામેશ્વરનું પવિત્ર ઉદક શ્રીકાશીવિશ્વેશ્વર મહાદેવના મસ્તક પર ચઢાવવાના કઠણ વ્રતસંકલ્પને ચારેક વખત સિદ્ધ કર્યા હતા. ૧૬-૧૭ વર્ષની વયે રેવાતટે મળેલા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

એક દંડી સંન્યાસીને સેવાથી પ્રસન્ન કરો, સંન્યસ્ત આપવાની આજ્ઞા માગી. પણ શ્રી બ્રહ્મચારીજીની પ્રકૃતિ અને અવસ્થા - ભૂમિકા જોઈ, દંડી સંન્યાસીએ તેમને શ્રી શંકરાચાર્યના આશ્રાયની પદ્ધતિ પ્રમાણે બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા આપી; પંચકોશ અને કાયાય વસ્ત્ર ધારણ કરાવ્યાં, તથા મનનનિદિધ્યાસન અને વેદાન્તપરિશીલનમાં પ્રવૃત્ત થવા આજ્ઞા કરી. તેમની સૂચના પ્રમાણે શ્રી બ્રહ્મચારીજીએ સંન્યસ્ત ન ભેતાં, ભક્તિભાવને સ્વીકાર્યો.

પર્યટનમાં, સમાગમોમાં, તેમને વિવિધ પરિસ્થિતિ અને પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત સામાન્ય અને અસાધારણ અંતઃકરણની અવસ્થાવાળા સ્ત્રી પુરુષો, સંત સાધુમહાત્માઓ વિગેરેનો અભ્યાસ કરવાનો, તથા ને દ્વારા સનાતનધર્મના સિદ્ધાન્તોનું રહસ્ય પૂર્ણપણે સમજવા સમર્થ બનવાનો અમૂલ્ય અવસર મળ્યો હતો. વિવિધ સંપ્રદાય અને પંથના પુરુષોના સમાગમદ્વારા, તેઓ જુદાજુદા વર્ગીય મતોમાં પ્રવેશી વિકૃતિથી વાકેફ થઈ, વેદાન્તમતમાં તેમણે પોતાની મતિને સ્થાપિત કરી.

આરામ - એકાન્તનો સમય તેમણે કિરતાલને સમર્પણ કર્યો હતો. તેમની દીર્ઘનિભક્તિ સત્કીર્તિને પામી ચૂકી હતી. શ્રી બ્રહ્મચારીજીને અષ્ટસાત્ત્વિક ભાવો પૈકી ક્રોધ પણ ભાવ, કે ભાવોથી ભોગ્નયેલા દીર્ઘનિભક્તી માણતા અવસોકવા એ દર્શન કરનાર ભાવિક નષ્ટોનો મહોત્સવ હતો, એમ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પોને પાછળથી અનેક સાધકો પ્રતિ કહેતા; અને એથી ય અધિક પરાક્રમીએ પડોંચેલી દીર્ઘનિભક્તીની લન્ધતા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને સ્વભાવસિદ્ધ હતી, એમ અનુભવી સાંધકબકનોવણું છે તેમાં ઉમેરવાની જરૂર કે ? શ્રી બ્રહ્મચારીજીની સધળા ખૂબીઓ શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં

આપોઆપ સ્ફુરેલી હોવાનું સર્વને પ્રતીત થતું હતું. તેમના 'નામકરણ' સાથે આ કીર્તનભક્તિનો સીધો સંબંધ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ, તીર્થનાં સ્થળે સ્થળે, ઉત્સાહભંગ અને અમથી અલિપ્ત રહી, પ્રભુભેટની તીવ્ર ઉત્કટતાથી, તેઓ સર્વોત્કૃષ્ટ કીર્તન કરતા. તેનાથી મોહ પામેલા, એક સંન્યાસીઓના સમૂહ તરફથી તેમને 'મોહનસ્વરૂપ' નામ મળ્યું. અને તે નામથી સાર પછીથી તેઓ ઓળખાતા હતા. ઉત્તરાવસ્થામાં આવતાં, શરીરનું બળ ક્ષીણ થતાં તેમણે સુરતમાં ઠાટસદિલ ઉપર નવસારી ભાગળ આગળ દિગળાજના મઠ પાસે, એક આશ્રમ સ્થાપી તેમાં નિવાસ કર્યો હતો, અને શરીરના અંતર્યામિ તેઓ પછી સાંજ રહ્યા હતા.

૬૪ - ૬૫ વર્ષના શ્રી મોહનસ્વરૂપજી, કથા કીર્તન, બ્રહ્મચર્ય, અને તપપ્રધાન ચારિત્ર્યના પ્રભાવે કરીને, સુરતના સમાજમાં ગૌરવભર્યું - શુરુપદને છાજે તેવું - સ્થાન પામ્યા હતા. બહુસંખ્ય સ્ત્રીપુરુષોનું તેમની પાસે નિત્ય આવવું થતું. અનેક ભાવિકો વડે પ્રસંગોપાત્ત તેમની પૂજા - પ્રશસ્તિ થતી. તેમનામાં આચાર્યમત્તિ સેવનાર શ્રદ્ધાવાન સેવકો પણ થયા હતા. તેમનો આશ્રમ પણ એવા પ્રકારના વાતાવરણનો ઉત્તેજક અને પોષક હતો કે જેની છાપ, નવીન આગતુક તથા નિલ સહવાસમાં રહેનારાં સ્ત્રીપુરુષોની સ્વામીશ્રી ઉપરની સન્નિધામાં નિઃસંદેહપણે વધારો કર્યો વિના રહેતી નહિ.

સૌ કોઈ પ્રત્યે સ્વામીજીનું વર્તન પક્ષપાતરહિત નિઃસ્વાર્થ સ્નેહયુક્ત રહેતું. તેઓ લૌકિક ગ્રંથડાઓની ઝાઝી માયાકૂટમાં પડતા નહિ કે વિશેષ જ્ઞાનપ્રતિષ્ઠાની પ્રસિદ્ધિના મિથ્યા મોહ માટે પણ પ્રેરક પ્રયાસો કરતા નહિ. ઋતુઅનુસાર ગીતા, ભાગવત, યોગવાશિષ્ઠ, આત્મપુરાણ આદિ સદ્ગ્રન્થોનું, સામાન્ય

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

કથાકારોની જેમ, કથાવાચન કરતા. કથા-ઉપદેશ કરવાની પદ્ધતિમાં પણ કાંઈ ખાસ ધ્યાનપાત્ર વિવક્ષણતા ન હતી. આ બહુશ્રુત પંડિતની સામાન્ય જનસમાજને દુરાગ્રહરહિત ધર્મસિદ્ધાન્તો સમજાવવાની સરળ ગીતિમાં, સર્વને ગમ પડે એવું કોઈ આકર્ષણનું મુખ્ય કાગળ હોય તો તે માત્ર એમના નિષ્પાપ હૃદયનું આર્જવ હતું, એમ ઉપનયમ સાહિત્ય અને માહિતી ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

તેમની કથામાં સામાન્ય વ્યવહારમુખ્ય મનુષ્યોનો મેળો બરાતો, તેમ, તે વખતના સારી પદવી, પરિસ્થિતિ કે સમાજ-સંસ્કારમાં માનભર્યું સ્થાન ભોગવતા પુરુષોને માટે પણ તેમનો આશ્રમ શાંતિધામ મનાતો.....આ આશ્રમમાં, સુરતના સોની દળિયામાં ગડેતા, મામનતદાર કચેરીમાં સારા હોદ્દાની નોકરી કરતા શ્રીયુત માણેકનાન મહારાજ જઈ ચક્રમાં શ્રી માણેકનાથ મહારાજ વિદ્યાવ્યાસગી જિજ્ઞાસુ પુરુષ હોઈ, આધ્યાત્મિક અધિકારમાં આગળ વધવામાં, સંતૃપ્ત અને સેવા સત્વર હેતુરૂપ થાય એ ઉદ્દેશથી, સિદ્ધ તેમજ મહાત્મા પુરુષોનો સમાગમ સેવવા પ્રત્યે ખૂબ આગ્રહ રાખતા. પરિણામે તેઓ અતિશ્રુત અને અભ્યાસી પણ હતા. તેમની જ્ઞાનમંસિદ્ધિ પરિમિત હોઈ, તેઓ અનુભવ તથા પ્રાપ્ત જ્ઞાનના દ્વીકરણ અર્થે, કથાપ્રસંગનો લાભ લેવાનું ચૂકતા નહિ. અનેક પુસ્તકપ્રાપ્ત જ્ઞાનની ઇસક રાખતા પુરુષોની પેઠે, તેમને પણ વાદવિવાદ દ્વારા વિદ્યાને પ્રકટ કરવાનો નાદ અસ્પર્શ સાગેતો હતો. જેથી તેમની પામે આવનારા, પોતાનાથી ઓછા જ્ઞાન-અનુભવ અને તર્કશક્તિવાળા મનુષ્યોની સમક્ષ, તેઓ કદિ કદિ તેમનો જ્ઞાનભંડાર દાલવી, અન્યને અભિશ્રુત કર્યોનો નિગ્ગનંદ માણ્યાનું અભિમાન એવતા !

એક પ્રસંગે, વીસ — એકવીસ વર્ષોને છટાથી છૂપાવતી દિવ્ય દેહધારી પ્રભાવશાળી વ્યક્તિને બાળતા, શ્રી માણેકલાલનું મસ્તક નમવા મથ્યું. આંતરિક સામર્થ્યયુક્ત હૃદયની સાર્વિકતાની સૂચક તથા પ્રતિભાયુક્ત ગૌરવની છોતક તે તરુણની વસ્ત્રપરિધાનપદ્ધતિ, વિશિષ્ટ સરળતાવાળી હતી. જોનારને તેમના પ્રતિ આકર્ષણની — તેમના પ્રતાપને પેખવાનું કુતૂહલ ઉપજાવવાની, તેમાં નિર્દોષ છટા હતી. સાદાં શ્વેત વસ્ત્રો, ધોતિયું, મોઢું — લાંબું અંગરથું, (કદિ પહેરણુ પણ પહેરતા) મસ્તક પર સફેદ, ફેટે — પણ મનોહર હળે બાંધેલો પટકો, ખગમાં પાકુકા, હાથમાં સાદી લાકડી, — આ સાદાં પરિવેષ્ટનોમાં દીપી ઊઠતી દિવ્ય — ભવ્ય આકૃતિ, ત્યાં જતી ત્યાં સૌમ્યતા ને સાદાઈથી સિક્ત થયેલી બીની ભવ્યતાનું સૌને બાન કરાવતી. તેમાં વિશાળ તપના તેજથી ચમકતા ભવ્ય બાલ ઉપરની ભરમરેખાઓ, તત્ત્વદર્શી મહાત્માની ચિંતનમગ્ન પણ પ્રસન્ન મુખમુદ્રાઓ સાથે બળી જઈ, વિરાટ વિભૂતિના મહા ઓજસૂને સ્પષ્ટપણે સૂચવતી હતી.

સમૂહમાં ચાલતા પણ સર્વથી જૂદા તરી આવતા ચરણોને પૃથ્વી પર મૂકતા, અલૌકિક છટા અને દિવ્ય પ્રભા વડે લસલસતા લમણાથી સોહામણા, કોઈ તાજ તરુણાવસ્થાવાળા, અજાણ ખુમારીને ખેરવતા આ ગૌરાંગ વિભૂતિ સાથે, કોઈ આકસ્મિક કારણસર, રા. માણેકલાલને સંબંધ થયો. એ સંબંધ પણ, જેમ સંબંધ વધતાં વધતો ગયો, તેમ તેમ રા. માણેકલાલ, તેમની સ્વાભાવિક વૃત્તિ અનુસાર, આ નવીન તરુણને સહજમાં સામાન્ય વાતચીતમાં પણ, પોતાની વેદાન્તવિષયક જ્ઞાનસંપત્તિથી આંજી નાખવાના પ્રયાસો કરતા ગયા. પરંતુ, આ યુવકની ક્રાંતિપ્રભા, મૌનપ્રધાન.

સ્વાભાવિક અર્થઘોતક - પણ રા. માણેકલાલની દલીલપરંપરાને મ્હાત કરે તેવાં - સૂચક અસરકારક વાક્યોનો પ્રયોગ, તેમજ તેમનાં મુખ ઉપરની પ્રસન્નગંભીર આર્જવ પ્રકટ કરતી તેજસ્વી મુદ્રાઓ વિગેરે જોઈને, રા. માણેકલાલ તો વગર વાદવિવાદે પોતાને પરાભૂત થયેલા માનવા લાગ્યા. પણ આ જાની જાણાતા સુવકની વેદાન્તવિષયકં વાતોમાં વાકપટુતા, ચોક્કશાઈ, તેમજ પ્રસંગોપાત પ્રકટ થતી જાણાતી સરદસ્થ અનુભૂતિની દ્યુતિકલાના અંશો વિગેરે જ્ઞાનસમૃદ્ધિ અને તેની પાછળ, બરમાળાદિત અગ્નિની પેઠે રહેલી, અનુભવશ્રેણિની કદવનાથી, તેઓ મુગ્ધભાવે તેમના સામે મીટ માંડી રહેવા છતાં, શરૂઆતમાં પોતે પોતાનો પૂર્ણ પરાભવ ચયાનો સ્વીકાર ન કર્યો અને કહ્યું,

“ આ પ્રશ્નની બાબતમાં આપણને તીવ્ર મતભેદ જાણાય છે. બ્રહ્મચારીજી મહારાજ પાસે આનું સમાધાન મેળવી, હું પછીથી તમને મારો નિર્ણય જાહેર કરીશ. ”

“ બ્રહ્મચારી મહારાજ કોણ ? ”

“ એક સંતપુરુષ છે. અનેકના ગુરુમહારાજ છે. તમારા જેવા અનેક સૂક્ષ્મ વિચારશીલ મનુષ્યો પણ તેમની કથામાં આવે છે અગર તેમના સમાગમનો લાભ લે છે. પ્રભુરામ બદ્ધ જેવા ચાતુર્ય પુરુષો પણ તેઓશ્રીના ચરણ પાસે બેસે છે. ”

“ મને તે મહાપુરુષના દર્શનનો લાભ મળી શકે કે ! ” તરજુમાં રહેલા મહાતુભાવ પુરુષો પ્રત્યેના પૂજ્યભાવને વાચા ચકુરી.

“ જરૂર. આપણે સાથે જ તેમના આશ્રમે જઈશું અને આપણા પ્રશ્નનું સમાધાન પામીશું. ”

“ પ્રશ્નના સમાધાનની વાત તો તમે જાણો ? મને ઇચ્છા નથી મારે માત્ર દર્શન - સમાગમનો લાભ લેવો છે. ”

ખીન્ન દિવસે ગત્રિએ નવ વાગે કથાના અન્ત પછી, શ્રીનૃસિંહાચાર્યજીને લઈ ગ. માણેકવાન આશ્રમમા ગયા ત્યાં માણેકનાથ નવીન તરુણનો સર્વને પગિચા કરાવે તે પહેલા જ, બ્રહ્મચારીજીએ પોતાના આસન ઉપરથી ઉઠી, દાર પગ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને અત્યંત પ્રેમપૂર્વક ભેગીને, આવકાગ આપી, પોતાની સાથે જ આસન ઉપર તેમને બેસાડ્યા. એકાદ પ્રદરના પ્રાથમિક પ્રસંગમા જ, શ્રી બ્રહ્મચારીજી અને શ્રીનૃસિંહાચાર્યજીને જન્માતંગી અન્યોન્ય ઓળખાણ હોય એવા ભાવની સર્વને પ્રતીતિ થઈ .. પછી તો શ્રી બ્રહ્મચારીજીના અને અન્ય સદ્ગૃહસ્થોના અતિ આમદથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી આશ્રમમા વારંવાર આવવા લાગ્યા ‘ ઉચ્ચ ગાત્રિના કેઈ વિદ્વાન્ વિવેકી તરુણ સાથે સ્વામીજી લાભે સમય ગાળે છે. ’ એ પ્રકારની વાતો વારંવાર રસપૂર્વક ચર્ચાના લાગી. એટલું જ નહિ પણ કથામા નિત્ય આવનારા લોકો કથા પછી, નવીન તરુણના વક્તોવાપનો લાભ લેવાની લોભવૃત્તિથી મોડી રાત પર્યંત રોકાના વાગ્યા કથામા નહિ આવનાર ઇતર સદ્ગૃહસ્થો સ્વામીજીએ ઋણવૃત્તિ આરોપેની વ્યક્તિના દર્શન - સમાગમને સેવનાની ઇચ્છાથી, કથાના સમય પછી જે ઘડી આશ્રમમા આવી બેસતા. મોડક - સાત્ત્વિક પ્રસન્નતાની પ્રેરક મુખાકૃતિ અને મુમધૂર વિવેકવાણીથી મુગ્ધ બનેના સૌ કેઈના હૃદય, તે તરુણ વિષે વિરોધ વૃત્તાન્ત જાણનાની અભિલાષા એવતાં. કેટલાક કુતૂહલભાવે અને કેટલાક સાચા સાધકભાવથી પ્રશ્ન - સંકાઓ ધરતા. શ્રી બ્રહ્મચારીજી તેમના નિત્યના કમસ્વભાવ અને યથેચ્છાનુસાર ઉત્તરો આપતા,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

કદિ મીન ગ્હેતા, અને મુખ્યત્વે તો પ્રશ્નોને ઉત્તરથી ન દાટતા ચર્ચાને યોગ્ય સ્વરૂપ આપી, નાર્તાનાપમા નવીન તરુણને સંકેપના પ્રત્નરસીન રહેતા.

આના પ્રસંગોમા, તત્ત્વગાનના સ્વરૂપ વિવિધ વાક્યચર્ચામા અપ્રતિમ પ્રતિભા તથા ગાનપ્રભાવ છતાં, ઠોઠ પદ્ધતિશિષ્યને જાણે તેવો મિતભાવપ્રત્યુક્ત તે તરુણનો વિનયભાવ નિહાળતા, મી માયુકનાન, શ્રી પ્રભુરામ ભટ્ટ આદિ અન્ય મુખ્ય શ્રોતાઓ તથા તે દ્વારા અનેક આમતુક ભાવિકોની સ્વાભાવિક પ્રીતિવૃત્તિ અને શ્રદ્ધા શ્રી બ્રહ્મચારીમાથી જાણે નવીન તરુણમા સંક્રાંત થઈ દૃઢપણે સ્થાપિત થના લાગી વિદ્વાન્ શાસ્ત્રીઓના ચિત્તપ્રદેશમા દોષપ્રેરિત છુટ્ટન તાડવ સ્વાધ્યા તેઓના ચિત્તની શકાઓ કદિ કદિ ચેષ્ટરીને વાદન ગળાવવા લાગી ..અને છુટ્ટનાત્મક વાક્યપ્રયોગો પણ સ્પષ્ટપણે થવા માડ્યા.

‘ ત્યામીજી કગ્તા આ તરુણ અધિક ગ્તાનયુક્ત તથા પૂર્વજન્મથી અધિકારસપ્ન જણાય છે ” . “ બ્રહ્મચારીજીની લામી વાખી કયાઓથી જે સતોપ નથી થતો તે આ તરુણ સદગ ઉચિત ઉત્તરમા સમાધાન થઈ વૃત્તિ એક પ્રકારની શાંતિ પામે છે . વિગેરે ”

બ્રહ્મચારીજીના નિત્ય સમાગમમા રહેનાર કેટલાક ‘સેનકો’ઓ પણ આ તરુણ વિદ્વાન્ની પ્રતિભાના આશ્ચર્યકાંક સામર્થ્યમ જે ચાઈ, તેમની પામે પોતાના ‘ અભ્યુદય ’ માટે અભ્યર્થના કરના માડી કેટલીક વખત તો શ્રી બ્રહ્મચારીજી સમક્ષ પણ તેઓ તેમને મનોભાવ સ્પષ્ટપણે પ્રકટ કરી, નિમ્ન ભાવના વચનો ઉચ્ચારત હોનાનું જણાય છે..

“ આપના સહવાસમાં લાંબો કાળ નિવાસ કરવા છતાં, અઘાપિ પર્યાંત અમારું કાંઈ કલ્યાણ સધાયું નથી. ”

કહે છે કે, ધન્યચારીજની નિત્ય — નિકટની પરિચયો કરવાનો અમૂલ્ય લાભ લૂંટનાર ‘ રૂખીઆ ’ નામની ‘ બાઝચાણી ’ મનાતી એક વૃદ્ધ સ્ત્રી, અનેક પ્રસંગે રડતા હૃદયે દીનભાવે નિવેદન કરતી:

“ મારી મહેનત નિષ્ફળ નીવડશે, શું ! સ્વામીજીથી હજી સુધી મારું કાંઈ હિત થયું નથી. ”

સ્વામીજી આવા પ્રસંગોએ માત્ર મુખ્ય મત્તકાવતા અને પોતાના પરમ પ્રીતિપાત્ર તરુણ પ્રતિ ઉદ્દેશીને કહેતા:

“ નરસિંહરામ ! આ લોકો પર તમારે જ કૃપા કરવાની છે હોં ! ”

આમ પ્રત્યેક પ્રસંગે — જ્ઞાનચર્ચા અને પ્રત્યક્ષ ક્રિયાનુભવાત્મક પ્રસંગોમાં પણ — શ્રી ધન્યચારીજ, પોતાનો શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તરફનો અપરિમિત પ્રેમભાવ પ્રકટ કરી, તેમનું ઓરવ કરતા. બધું, પોતે કરવાનું અનુપમ શિષ્યાનુમહત્ત્વ કાર્ય, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ચિર પર ટાળી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં રહેલી અદ્ભુત દૈવી સંસ્કારસંપત્તિનું અને ઐશ્વર્યવિભૂતિનું સર્વ સમક્ષ સ્વયં કરતા.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પોતે સ્વભાવથી જ નિરભિમાની તથા વિવેકઆર્જવયુક્ત હોઈને, આ સંબંધમાં માત્ર મૌન સેવતા અને શ્રી ધન્યચારીજએ તેમના પ્રત્યે વહાવેલા પવિત્ર — ગાઢ પ્રેમપ્રવાહને અવિરત રાખવા સાવધાન રહેતા. તેથી સ્વામીજીએ નિર્દિષ્ટ કરેલું કાર્ય કરતાં — વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનપૂર્ણ તથા અનેક શિષ્યસમૂહના સ્નેહભાવથી સંભાનિત એવા શ્રી ધન્યચારીજ પ્રતિ, સળંગનને

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

છાગે તેવું, પૂજ્યભાવયુક્ત વિનીત, વર્તન દાખવવામાં, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી નીતિમર્ષોદાતું પાત્રન કરવાનું કદિ પણ ચૂકતા નહિ.

અન્ય પક્ષે, શ્રી બ્રહ્મચારીજી પોતે સ્નેહયોગી હતા. શુદ્ધ હૃદયમાંથી સ્ફુરિત ચચેલા નિઃસ્વાર્થ સ્નેહના સ્ફુલિંગને સત્કારવા તેઓ સત્કાળ તત્પર રહેતા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીમાં તેમને પ્રેમની પૂર્ણતારૂપ પાત્રતાના દર્શન થયાં. પરિણામે એ હૃદયો જોડાયાં. દિલનાં - સાચાં દિલનાં પરસ્પર દાન દેવાયાં. અમર્યાદ પ્રેમના વ્યવહારમાં - જો કે શ્રી નૃસિંહાચાર્ય તરફથી, આદર્શ શિષ્ય સમાન, વિવેકવર્તનમાં વેકલ્ય ન પ્રવેશે તે માટેની સાવધાનતા માટે પૂરતો સંયમ સચવાતો હતો તો પણ શ્રી બ્રહ્મચારી તરફથી, મર્ષોદાની સીમાઓનું વારંવાર ઉલ્લંઘન થતું હતું. સામાન્ય વાર્તા - વ્યાખ્યાન - ચર્ચા વિગેરેમાં, વસ્તુપદાર્થોની આપસેના વિનિમયમાં કે નમનસ્તુતિ આદિ શિષ્ટ વ્યવહારમાં પણ, શ્રી બ્રહ્મચારીજી સામાન્યપણે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પ્રતિ અતિ સ્નેહયુક્ત વર્તન દાખવતા, કદિ કદિ સમાન વ્યસ્કવત્ ભાવ બજાવતા, પરંતુ પ્રસંગોપાત્ત તેઓ અન્ય ' સેવકો 'ના ગુરુપદને અયુક્ત એવું ગોણું પ્રકારનું વર્તન પણ કરતા.

આ સર્વના પરિણામ રૂપે, આશ્રમમાં રહેલા સેવકોને તથા નિત્ય આવતાં ઇતર સૌ કોઈને, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ શ્રી બ્રહ્મચારીજીમાં ગુરુભાવ સ્થાપિત કર્યોનો, તથા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીમાં તેમણે પદશિષ્ય પ્રતિનો સ્નેહભાવ આરોપિત કર્યોની પ્રતીતિ થઈ. અને એ પ્રતીતિને પોષક એવા અનેક પ્રસંગો પણ તેઓને પછીથી દષ્ટિગોચર થતા લાગ્યા !

શ્રી બ્રહ્મચારીજનો શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પ્રતિનો પ્રેમ પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચેલો હોવાથી, તથા પરસ્પરનો શુદ્ધ સંબંધ સ્થપાવાથી, અનેકવાર તેમણે શ્રી નૃસિંહાચાર્ય સમક્ષ, તેમજ પત્રોમાં પણ, ભિન્નિલાસના શબ્દોમાં, કહે છે કે, નિવેદન કરેલું કે,

“ બાપુ ! આજસુધી હું અધ્યાગતને નીભાવતા આવ્યા, તેમ હવે થોડાં વધારે વર્ષ નિભાવ્યા કરજો. ”

આ પ્રકારના વાક્યોનો સાચો મર્મ મને તે હશે, પરંતુ શ્રી બ્રહ્મચારીજના સેવકોમાં તેમનું શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પ્રતિનું શુરુપદ પ્રસિદ્ધિને પામ્યું હતું, (અને તે બ્રહ્મચારીજની અભિલાષાનો વિષય હોવાનું જણાતું હતું) તે તંત્ર સંદેહવશાત્ તૂટવા ન પામે — તે ભાવના આશપના મનાતાં ઉપરનાં વાક્યોને, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાના વિનીત ચરિત્રદ્વારા સાર્ય કરી બતાવ્યાં હતાં. પોતે જાહેરમાં પણ પ્રસંગ પડે બ્રહ્મચારીજને પરમ સંત હોવાનું જણાવવામાં કે તે જ ભાવે તેમનું સન્માન કરવામાં, સેષ પણ સંકેત દાખવતા ન હતા.

×

×

×

પાછળથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની ન્યારે વડોદરામાં સ્થિતિ થઈ, ન્યારે તેમના સાધકો પૈકી (સ્વ. શ્રી નગીનદાસ સંઘવી, સ્વ. શ્રી જટારાંકર વ્યાસ વિગેરે) કેટલાક વિદ્વાન્ સદ્ગૃહસ્થો, કેવળ કુતૂહલથી પ્રેરાઈને, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો પગ્ગિયપત્ર સહ, શ્રી બ્રહ્મચારીજ પાસે સુરત જવા ઉપડ્યા હતા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ જતાં પહેલાં, તેઓને ખાસ ચેતાવ્યા હતા કે,

“ સાવધાન રહેજો; શ્રી બ્રહ્મચારી મહારાજ કોઈ કોઈ વાર શાસ્ત્રથી ઉત્તરી જણાય એવી અવળી વાતો પણ કરે છે; તેથી

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

તમે બડકીને તેમના વિષે તથા તેમના શાસ્ત્રજ્ઞાન વિષે અત્રક્ષા કરી બેસશો નહીં. "

અને જ્યારે વડોદરાથી સુરત જઈ, સાધકોએ પોતાના ગુરુનો પત્ર શ્રી મોહનસ્વરૂપજીને આપ્યો, ત્યારે શ્રી બ્રહ્મચારીજી એકધ્યાનથી રસમસ્તીમાં લીન હોય એમ પત્ર વાંચી બોલ્યા,

" અહો ! આ તો મારા નરસીખાઈનો પત્ર ! બાઈ ! તમે તો મારા પેટનાં પેટ ! " સાધકોએ શ્રી બ્રહ્મચારીજીના હૃદયનો શ્રી નૃસિંહાચાર્ય માટેનો અસાધારણ તીવ્ર આવેગવાળો વાત્સલ્યપ્રેમ તેમની આંખોમાં જીછળતો નિહાળ્યો.

x

x

x

આ તો માત્ર એક જ ઉદાહરણ દાંકયું છે. એવા અનેક પ્રસંગોમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તરફની શ્રી બ્રહ્મચારીજીની પ્રીતિ હિચ્છા કોટિની હોવાનું, તથા અન્યોન્યનો સ્નેહસંબંધ પણ અતિ મુદ્દમ અને અનન્યભાવનો સૂચક હોવાનું નિશ્ચત થાય છે. વિશેષમાં, આગ્રશુર શ્રી શંકરાચાર્યજીએ સ્થાપિત કરેલા ગુરુ-પૂજન-ગૌરવના આધારી પૂર્ણિમાના દિવસે, આચાર્ય શ્રી નૃસિંહાચાર્ય જ્યારે સુરતમાં હોય ત્યારે, શ્રીફળ અને પૂજનસામગ્રી સહ પ્રભાતમાં પ્રથમ આશ્રમમાં જઈ, શ્રી બ્રહ્મચારીજીનું પોતે પ્રેમપૂર્વક પૂજન કરી આવતા, બાદ પોતાના ' વર્ગ ' ના ગુરુપૂર્ણિમાના ઉત્સવનો કાર્યક્રમ શરૂ કરતા, એમ અનુભવી સાધકો આજે પણ જણાવે છે. આ સર્વથી જનતામાં એક જ વાતનો નિઃસંદેહ નિર્ણય થતો કે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી, શ્રી બ્રહ્મચારીજી પ્રતિ, સર્વદા સંપૂર્ણ શિષ્યભાવે વર્તતા હતા !

પણ બ્રહ્મચારીજી પોતે, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પ્રતિના પોતાના અત્યંત આદરભાવને લીધે, અઘટિત લાગે એવો ઊર્મિવશ ભાવ પ્રદર્શિત કરતા હતા, અને સહજ જેવી જાણતોમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં ગુપ્ત રહેલા પામેલા અલૌકિક જ્ઞાનશ્ર્ધને પ્રકટ થવાને પૂરતી તક આપવા ઈચ્છતા હતા, એટલું જ નહિ પણ મુક્તકંઠે તેની પ્રશંસા પણ કરતા હતા. આથી ઘણી વખતે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની જવસંત પ્રતિભાના જનજવલ્યમાન આવિષ્કાર આગળ તેઓ ઝાંખા જેવા પણ જણાઈ આવતા. તેમાં તેમનું પોતાનું ઐચ્છિક પ્રાકૃત બાસક જેવું વર્તન, અન્યનાં - ખાસ કરીને શ્રી નૃસિંહાચાર્યના પછીથી થનારા શિષ્યો પૈકીના આશ્રમવાસીઓનાં - અંતઃકરણમાં, તેમના (બ્રહ્મચારીજી) માટે ધટતા જતા ગુરુભાવને અધિકપણે શિથિલ કરતું હતું. *

ઉપર વર્ણવી ગયા તેમ, આવનાર ભવિકોના શંકાના સમાધાનમાંકે, શ્રવણેચ્છાની પ્રેરણાથી શ્રી પ્રભુરામ, શ્રી માણેકલાલ કે કદિ શ્રી બ્રહ્મચારીજીએ પોતે જ ઉભા કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં, ચર્ચા - વ્યાખ્યાન આપતાં. ત્યારે શ્રી બ્રહ્મચારીજી સહિત સૌ કોઈ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને તેમનો અભિપ્રાય આપવા આમહુબરી વિનંતિ કરતા. કોઈ દિવસ, વાર્તાનો કાંઈ પ્રસંગ ન હોય ત્યારે, શ્રી બ્રહ્મચારીજી પોતે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પ્રતિ વાદ માટે આર્જન કરતા.

* શ્રી બ્રહ્મચારીની નિખાવસતામરી નિર્બાજ દૃઢ્યની શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પ્રતિની પ્રતિભાવનાની પ્રતીતિ કરાવનાર અનેક પ્રસંગો સાંભળવામાં આવ્યા છે પરંતુ સ્વજનકાંચ અને હકીકતની સત્યતા સંગંધી મારાસાર વિચારની દૃષ્ટિથી, તે સર્વનો અત્રે કલ્પેત્વ કરવામાં આવ્યો નથી.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“ તમે વાદી ન હો પ્રતિવાદી, આવી જાવો, ઢોલો જીતી જાય છે ”

“ માગથી આપના સમક્ષ વાદી પણ ન ચલાય અને પ્રતિવાદી તો ચલાય જ કેમ ” શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી નિમ્ન કુખે ઉત્તર આપતા

“ કેમ એમ ! આ તો કલ્પિત વાદ છે ને. ”

“ કયા આપ, અને કયા હું. વિવેક વિનાનો વાદ જો

શ્રી નૃસિંહાચાર્યના વિનયયુક્ત ભાષણથી ખુબ થઈ, શ્રી જ્ઞાનચાગીજી આમહૂપર કહેતા,

“ હું કહું છું પછી તમને શી હરમ્ત છે ! મારે ચાઓ, હું કહું છું કે ધર્મ ધર્તિંગ છે ધર્મોચાર્યો એ દોષ છે. પ્રભુ અને તેના નામે થતી પૂજા વિગેરે પાપક છે. તમે તેનું ખડન કરી સત્ય હકીકત સિદ્ધ કરી જતાવો ”

“ માગથી આપની સાથે વાદ કરી પાપપ્રવૃત્તિ થાય નહિ. પરંતુ આપની આજ્ઞાનો અનુગ્રહ નહિ કરનારો જ આપની પ્રસન્નતા અથે, હું ચકામતિ, આપશ્રી ગ્રેગરો નેમ વાણીઆપાર કરીન ” એમ કહી, તેઓશ્રી ચર્ચા ચલાવતા અને એ ચર્ચાનું સમગ્ર ગવડપ એવા પ્રકારનો આકાર ધારણ કરતું કે આશ્રમમાં લાગતું ગેડેના તમામ લોકોના અત કરણુમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તો મદાન આચાર્યજીના દલીલોત ચતો અને શ્રી જ્ઞાનચાગીજી તથા તેમની વાક્યપ્રવૃત્તિ પ્રતિ અત્ય આકર્ષણ અવગેય રૂપે રહેવા પામતું

શ્રી માગતર સાહેબ આ સંબંધમાં વખે છે કે

“ કોઈ કોઈ પ્રસંગે જ્ઞાનચાગીજી કહેતા કે

‘ જાણુ ! હવે તમે પરમેશ્વર ગપ છે, એવો પક્ષ લો અને હું તેથી સામે પક્ષ લઉં, અને આવી જાવ. ’ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી કહેતા કે,

‘ પરમેશ્વર ગપ છે, એવો પક્ષ વિનાસને ખાતર પણ લેવો એ યોગ્ય નથી અને એ પક્ષ દુર્મળ જ હોનાથી એનું સમર્થન થઈ શકે એમ છે જ નહિ, — આ પ્રકારની વિવિધ ચર્ચાઓ અનેક પ્રસંગે થતી, અને તે સર્વાંમા શ્રી પ્રજુરામ, શ્રી માણિકવાન, આદિ શ્રોતૃવર્ગને મદદણુ ધાગણુ કરવાનું બહુ બહુ આવતું, અને તેઓ શુદ્ધિમાન હોવાથી તેઓની નિરા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પ્રતિ અધિક અધિક વધતી જતી હતી ”

આશ્રમમા થતી વિવિધ વાદચર્ચાઓમા, પ્રયોગદશાની સંયમની શરૂઆતથી માંડીને છેક સાક્ષાત્કાર સુધીના મહનમાં મહન વિષયો સંબંધના શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના ચોક્કસ પ્રમાણુજૂત જ્ઞાન વિષે સર્વને સાબિતી થઈ ચૂકી હતી; એટલું જ નહિ પણ અનેક પ્રસંગોમા, વાચિક જ્ઞાનના વિવિધ વિષયોના — સાક્ષાત્કાર અને સમાધિ મુદ્ધીનાં — અનુભવાત્મક દષ્ટાંતોમા પણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યનો આત્મા કોઈ મહાન, દૈવી કોટિનો હોના ગામતની પૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ ચૂકી હતી. આલેખિત અને અનુભવોનાના એકનું અન્ન હું કાણુમું નિર્દર્શન કરીએ.

આસનસ્થ ત્રિયતિમાં, સૌંદર્ય નાદની શ્વાસોશ્વાસની સાથે સવાદિતા સાંધી, નભપ્રદેશે સુગતા ગ્યાપતા યોગીની, જ્યોતિર્દર્શનાત્મક અનુભૂતિના સંબંધમા, આશ્રમમા એક દિવસ વહેલી સવારે વિષય નિકળતાં, શ્રી બ્રહ્મચારીજીએ રા. પ્રજુરામને તથા તેમના ‘નરસિરામ’ને પદ્માસન વાળી, ‘ સોહ — સોહ ’નો મંત્રોચ્ચાર કરી, ત્રિકુટીમાં દહિ રથાપવા સૂચવ્યું. રા. પ્રજુરામ તો આસનમાત્રના અભ્યાસી

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ન હોવાથી, જે નણુ ક્ષણ પણ આસનરથ રહી સકયા નહિ
શ્રી નૃસિંહાચાર્ય તેા નિત્યના સયમસિદ્ધ હોનાથી શ્રી બ્રહ્મચારીજીના
કથનાનુસાર તેમણે દૃષ્ટિને ગિર કરી, એટલુ જ નહિ પણ ધ્યેયમા
વૃત્તિને સત્વરે એકાગ્ર કરી, એવી સમાધિરથ સ્થિતિમા ઉતરી
પડયા કે, શ્રી ભારતર સાહેબ લખે છે કે,

“ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી અચન આસન, તથા મુખમુદ્રા ઉપરથી
વૃત્તિનો પ્રશાન્ત બાન વિનાશી, આઠ આક્ષરો વડી ન હતી એટલામા
તેા શ્રી બ્રહ્મચારીજીએ તેમને રક ઘેથી પકડી, ગાઠ નિદ્રામા પડેલા કોઈ
મનુષ્યને જાગ્રત કરે તેમ એકમ હનાવી મોની જૂમ મારી કહ્યું

“ માપુ, જાપુ, સમાધિ લાગી જાય આની બાનતોમા જાએ
ના” સારો નહિ ”

આવા પ્રસંગો પરથી નિર્મિત થાય છે કે ભવિષ્યમા
અસખ્ય પ્રેમરસાધકો અને ઇતર જિજ્ઞાસુઓને સયમ તથા યોગના
સૂક્ષ્મ ગદરોમા પ્રશુદ્ધ કરનાર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી માત્ર ૨૧ વર્ષની
તરણ વયમા પણ જ્ઞાન, કર્મ તથા ઉપાસનાની ત્રિપુત્રીમા તેમજ
શિષ્ટ વિવેક-વ્યવહારમા સપૂર્ણ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત હતા, તથા સામાન્ય
વ્યવહારમા પણ દુષ્પાપ્ય એવા યોગગાન્ધર્વા અનુભવાત્મક પગકાટાએ
પડોએના હતા વળી ઉપર્યુક્ત મહત્વના પ્રસંગોના નિરૂપણ - કથન
પગથી વાચકને એ પણ સ્પષ્ટ નિર્ણય થશે કે, અનેક ન્ધનાધિક
તથા વિશિષ્ટ અધિકાર - સપન્ન સત્પુરોના સમાગમી
શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ સુરતના બ્રહ્મચારીજી શ્રી મોહનચરણ પ્રત્યે
પરમ પવિત્ર સત સમાન સદ્ભાવ કેળવ્યો હતો.

શ્રી મોહનચરણ અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સમાગમ તથા
સંગેષ વિશેની વિવિધ પ્રકારની વિગતો, અપૂર્ણ સ્વરૂપમા મળી

આવતી દોવાથી, તે સંબંધમાં બિન્ન બિન્ન અભિપ્રાયો અને અકાંડ સરખો ગણાતો દીર્ઘતા બધો ઉદાપોદ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સર્વનો ઉદ્દેશ્ય અત્રે કરવો એ બીજાનું રીસ્તાર કરવા જેવું લાગે એમ છે. તેમજ દક્ષીણની ચોક્કસતાના અભાવે, શ્રીમન્મુસિદાસાર્થજીના જીવન ઉપર જગ્યા પ્રકાશ નહીં ફેંકનારી માત્ર શ્રી મોહનસ્વરૂપના જીવન સંબંધી જ વાનોથી, પ્રસ્તુત પુસ્તકની જગ્યા રોકી દીક ન લાગવાથી, તે સર્વ પક્ષો અને અભિપ્રાયોને અત્રે નિગૂળ કરવાનું ઊંડી દીવું છે. માત્ર મુખ્ય મનની સારમૂલ દક્ષીણ - મુદાના સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપમાં, - વિશેષ વિચારણા માટે રજૂ કરી છે.

વિક્રતા અને વિવેકથી વિભૂષિત અને 'શ્રેયસાધક' નામથી જાણખાતો શ્રીમન્મુસિદાસાર્થજીનો શિષ્યસમૂહ, સમય રીતે નેમના આચાર્યશ્રીને અનેક દેવુથી સાંકેતિક લીલાવતારી પુરુષ તરીકે રવીકારતો આવ્યો છે એ સ્વાભાવિક છે. તેઓનો એકત્રિત અભિપ્રાય, તેઓમાંની વિચારશીલ વ્યક્તિઓના - ખાસ કરીને અમળી સાધકશિરોમણિ શ્રી ઊઠાલાલ માસ્તર સાહેબના - વૈપક્ષિત મનમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. શ્રી મુસિદાસાર્થજીના શિષ્યવર્ગમાં શ્રી માસ્તર સાહેબ જેવી ચોખ્ખતા ઠોઠની જ ન હતી. એટલે તેમના અવાજને અનુસરવામાં, સર્વ સાધકો, પોતાના સદ્ગુણના આદેશનો અમલ કરવા તુલ્ય માનતા હતા. તાત્પર્ય કે શ્રી મોહનસ્વરૂપ અને શ્રી મુસિદાસાર્થજીના સંબંધ પરત્વે સર્વનો અભિપ્રાય શ્રી માસ્તર સાહેબના વિચારને અનુસરતો હતો. માત્ર પૃથક્ પૃથક્ કેટલીક વ્યક્તિઓનો પક્ષ બીજો બધી રીતે, મળતો અભિપ્રાય ધરાવતો દોવા હતો, એક જ જાગતમાં જે જુદો પડતો તે દૂંઠમાં નીચે પ્રમાણે છે:

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી અને શ્રી મોહનસ્વરૂપજી વચ્ચેનો પરસ્પરનો પ્રેમ પ્રગટ હતો. શ્રી મોહનસ્વરૂપજી આશ્રમવાસી અનેક સેવકોના ગુરુ હતા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી શ્રી બ્રહ્મચારીજી પ્રત્યેનો બાહ્ય બ્યવહાર એટલો મધો વિનમ્રભાવ અને શિષ્ટ પદ્ધતિથી કરતા, કે આગ વાક સંભળતો તથા આશ્રમના સેવકોના મનમાં નિ સંદેહપણે અને સહજ રીતે એ વિચાર સ્થાપિત અને દૃઢિભૂત થયો કે, — શ્રી બ્રહ્મચારીજીએ ‘નૃસિંહરામ’ને ય દીક્ષિત શિષ્ય તરીકે સ્વીકાર્યા છે એટલું જ નહિ પણ ‘નૃસિંહરામ’ પોતે પણ શ્રી બ્રહ્મચારીજી વિશે ગુરુભાવનું પ્રખ્યાપન કરવાની વૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ ધરાવે છે. — આ અર્ધસત્ય અથવા ગેરસમન્વૃતભરી હમીકતની બીજી બાજુ વિચારવાનો કોઈને ય અવસર મળ્યો નહિ .. અને તદનુકૂળ પ્રસંગોમાંથી પુષ્ટિ મેળવતા, શ્રી મોહનસ્વરૂપ અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યનો ગુરુશિષ્ય સબંધ બ્યાપ્તપણે પ્રચાર પામ્યો.

વિપરોક્ત મતમાં જો કે, શ્રી બ્રહ્મચારીજીને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ગુરુ તરીકે માન સ્વીકાર્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે ગુરુ તરફથી શિષ્ય તરફ કોઈ પણ ગામનમાં ગાનદાન કે ઇતર રીતનું અનુમલવર્ણન કર્યાનો તેમાં સંદેહ પણ ઉત્કલ્પ કે એકરાર કરવામાં આવ્યો નથી. તથો વિપરીત, અનેક જિજ્ઞાસુઓના ચિત્તનું અને શકાઓનું સમાધાન કરવાનું ગુરુત્તર, શ્રી બ્રહ્મચારીજી પોતાના પ્રિયજન ‘નૃસિંહરામ’ પામે દગવતા, એવું સ્પષ્ટ સૂચન તેમાં પણ કરવામાં આવ્યું છે. સમગ્ર પરિસ્થિતિ તથા પૂરાવાનો વિચાર કરતા, અને અન્ય આનુષંગિક ગૌણ વિગતો પર વધુ વજન ન આપતા, શ્રી મોહનસ્વરૂપને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ગુરુ રૂપે માનનાર પક્ષ સંખ્યાબંધ હતો નથી.

‘લીલામૃત’માં શ્રી માતૃ સાહેબના વિસ્તૃત વખાણની ચોટ નીચેના ચાં મુદ્દા ઉપર છે

(૧) શ્રી અક્ષયારીજી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ગુરુ નહોતા.

(૨) શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ અન્ય કોઈનો પણ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર કર્યો ન હતો, અથવા તેઓશ્રીના ગુરુ સંબંધી હકીકત પ્રકાશમાં નથી.

(૩) શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી શ્રી અક્ષયારીજીને ગુરુભાવે - ગુરુવત પૂજતા હતા, પણ તેમનો ગુરુ તરીકે સ્વીકાર કર્યો ન હતો. અને

(૪) શ્રી અક્ષયારીજી બહુ મહત્ત્વની ગૌરવશાળી વ્યક્તિ ન હતા તેમના સહવાસમાં કે ગરજીમાં રહેનારા શિષ્યો તેમજ તેમના સમાગમીઓ પૈકી કોઈની પણ કલ્યાણસાધક ઉત્પત્તિ કે અધિકારાભિવૃદ્ધિ થયાનું જાણીમાં ન હોવાથી, શ્રી મોહનસ્વરૂપ અક્ષયારીજી એક સામાન્ય સન્માસી હતા તેમનું અવનબન લઈને બેઠેલા જ, પાઠજથી શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પ્રતિ મીટ માડી રહ્યા હતા. ખુદ શ્રી અક્ષયારીજી પોતે જ તે જ્ઞાનના વચનો વારંવાર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પ્રતિ ઉચ્ચારતા. વળી શ્રી અક્ષયારીજીમાં ખાસ ધ્યાનપાત્ર પ્રતિભા કે જ્ઞાન, અગર ચમત્કાંત્યુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે એવો યોગપ્રભાવ ન હતો આ તકેશ્રેણિ અને ઇતર અન્વયયુક્ત જ્ઞાનનો વડે શ્રી છોટાનાથ માતૃ સાહેબ એમ પ્રતિષ્ઠાન કરવા માગતા હોનાનું જણાય છે કે આવી અત્યંત ન્યૂન જ્ઞાન - અધિકાર ઇત્યાદિની સપત્તિવાળા, સાધારણ અને તે પણ જુની પુરાણી રીતને પસંદ કરનારા શ્રી અક્ષયારીજીને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી જેવા સમર્થ તત્ત્વવિદ્ વિવક્ષણ સહગુણસપન્ન યોગી પુરૂષ, ગુરુ તરીકે સ્વીકાર એ જિવકુલ બેહુદુ છે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

વળી, શ્રી બ્રહ્મચારીજી સાથે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો સંબંધ ગુરુશિષ્યસંબંધ ન હતો, કેવળ શિષ્યસંબંધ હતો, અને તે આદર્શ હતો. ને સંબંધ, અતિ ઉચ્ચતમ કક્ષા અને કોટિનો હોવા છતાં તે શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં અસાધારણ જ્ઞાનમંપત્તિનો પ્રેરક કે તેઓશ્રીના અત્યંતજીવન ઉચ્ચ સ્થિતિને ઘડવામાં લવણેશ પણ હેતુભૂત ન હતો. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી શ્રી બ્રહ્મચારીજીને પૂજ્યભાવે સ્વીકારતા અને શિષ્ટવિવેકાનુસાર પરંપરા પ્રાપ્ત નીતિમર્્યાદાના પરિપાલનારો, તેમના પ્રતિ અગાદરયુક્ત વર્તન દાખવી, બહેરમાં આરોપિત જેમ જણાતા ગુરુશિષ્યના સંબંધનું નિર્વાહણ કરતા. તે સંબંધમાં ગ. માણેકજીવન મહારજીના પત્રમાંથી પુરાવા રૂપે કેટલીક પંક્તિઓ અત્રે અવનીષ્ટ કરવામાં આવે છે.

“ એમનું (શ્રી નૃસિંહાચાર્યનું) જ્ઞાન મૂળાધી જ અપૂર્વ હતું. પરમાત્માશ્રીએ જ એ સરીર ધારણ કરેલું. એમ હું તો સમજ્યો છું એઓશ્રીના ચરણકમળમાં શંખ, ચક્ર, ગદા, પદ્મ, આદિ સર્વ ચિન્હો હતાં, તે પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે...હર ઠાકરું કદાચ કરવામાં જ તેમની અત્યંત અત્યંત પ્રીતિ હતી. એમની પ્રકૃતિ અતિશય સત્વગુણવાળી હતી. પૃથ્વીથી પણ ક્ષમાની વિશેષતા... એ વિગેરે અંકુરે તો પ્રથમથી જ હતા, જે પછીથી બહુ સુંદર વિસ્તારથી ફેલાઈને વિશ્વને સુખપ્રદ થયા હતા.....બ્રહ્મચારીને ગુરુરૂપે સ્થાપેલા એમ મારું સમજવું નથી...અમુક અંશે સંતરૂપે - ગુરુરૂપે - તેમને પૂજ્ય માનતા. તેમની સાથેનું વર્તન બહારથી અત્રે બ્રહ્મચારીજીના ભક્તોને તો એમ જ સમજાય તેમ હતું. (ગુરુત્વ) પણ ખાસ અમુક ઉપદેશ લીધેલા કે તદ્વત સ્થાપેલું, એવું મારા જણવામાં નથી...”

શ્રી માસ્તર સાહેબના મતે, વિશેષમાં, ૧૫ થી ૨૧ વર્ષની અલ્પ અવસ્થામાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને પ્રાપ્ત સ્વરૂપાનુભવ, તથા અલૌકિક જ્ઞાનસામર્થ્ય, કોઈ મહાત્મા - ગુરુ કે સમર્થ પુરૂષના (ખાસ કરીને શ્રી બ્રહ્મચારીજીના) ઉપદેશ કે અનુમત્ત દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ ન હતાં, તેમ જ શાસ્ત્રમંથોના અધ્યયન કે વિચારક્રિયાદિ સંયમસાધનાદિ પ્રવૃત્તિઓના અભ્યાસરૂપ પ્રયત્ન પુરૂષાર્થથી પ્રાપ્ત પણ ન હતાં. કારણ કે, તેઓશ્રી સ્વયંશુદ્ધ શુદ્ધ લીલાતત્ત્વ હોઈ વિદિતવેદ અને સ્વભાવસિદ્ધ પુરૂષ હતા. આથી તેઓશ્રીએ શ્રી બ્રહ્મચારીજીને કે અન્ય કોઈને ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યો ન હતા.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પોતે લીલાવતારી હતા કે નહીં, એ સંબંધમાં સંદેહ - તર્ક, કરી સાચા નિર્ણય પર આવી શકાય નહિ. એ પ્રશ્ન અંગત અનુભવનો વિષય હોઈ, તેને ચર્ચા બહાર રાખતાં, આ લેખક પરમ વિશ્વાસથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની લીલાતત્ત્વની મહત્તા અને મહાનુભાવિતાનો નિઃસંશયપણે સ્વીકાર કરે છે. મેડમ બ્લેવિસ્ટરેલી, એની બેસન્ટ, સર એન્ડ્રૂઝ, કર્નલ આલ્ફોર્ટ, તથા અન્ય વિદેશના સંત મહંત અવતારી શ્રી પુરૂષોત્તમ સ્વીકારવામાં, જિજ્ઞાસુ અનુભવી કે અભ્યાસી સાધકો જે દષ્ટિ અને આંતરિક સાધનોથી એકરાર કરી શકે છે, તે જ દષ્ટિસાધનો પણ, હિંદમાં જેલ લઈ કલિકાળમાં અવતરેલા મહાપુરૂષોનો - તેમના સત્ય આત્મિક સ્વરૂપમાં - સાક્ષાત્કાર કરવામાં, સહાયભૂત થઈ પડશે ।

લીલાવતારી અમર અંશાવતારી પુરૂષોના જીવનમાં આશ્ચર્યકારક વિશિષ્ટતા જણાઈ છે, એ તો શાસ્ત્રદષ્ટિ પણ સમજાવે છે. પરંતુ તેમાં વિરોધાભાસ ઉપજાવનારી વિચિત્રતા પણ ભાસતી હોય છે. એ વિચિત્રતાયુક્ત વિશિષ્ટતાનો પરિચયિતા - અભ્યાસી કે અનુભવી.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

૧૪ વિરલ જ હોય છે. તેથી જ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તેમના ઘોષા લખે છે,

“ કૃતિ જીએ સંતની, ગતિ કોઈ ન જાણે ”

૧૫ “ કોઈ હે રે શુદ્ધ ઝવેરી પરખે મેરી, હિરદા કેરી. ”

૧૬ “ અકળ ગતિ છે રે સંતની, કોઈ વિરલા રે જાણે ” વિગેરે.

માટે તેમના ગુણચારિત્ર્ય વિગેરેના પૃથક્કરણાત્મક નિર્ણયકારણ, અને ક્રમ - હેતુ વિગેરેના નિર્ણય કરવામાં અતિ મુશ્કેલપણે સાવધાનતાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરવાની જરૂર છે. નહીં તો, કેટલીક વખત સત્ય વેગળું રહી જાય છે, અને ભ્રમણાત્મક - કદિ કદિ તો કેવળ કાલ્પનિક - બાળતો, અગર તો એક બાળુ, અત્યુક્તિવાળી હકીકતો, ચમત્કાગ્ના નામે ચાલતી કયાઓ, અને ખીછ બાળુ, ચારિત્ર્યવાન પુરુષના મહત્વને અન્યાય કરનારી વસ્તુસ્થિતિ, સત્યનું સ્થાન પચાવી પડે છે !

હીંમતનું ગણાતા પુરુષોમાં સ્વરૂપાવબોધ તથા નિમ્નતુભૂતિ કાળનિરપેક્ષ હોય એ એક દૃષ્ટિએ સાચું છે; પરંતુ વ્યવહારસબ્ધ દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં, તેઓને જગતમાં આવીને જગતના જનોને પદાર્થપાઠ આપવાનો હોય છે, તે પણ સત્ય હકીકત છે. તેથી તેમને, પોતે અકામ કે પૂર્ણકામ હોવાના કારણથી નિષ્ક્રિય રહેવાનું પાલતી શકે તેમ નથી. આજ વિશ્વવ્યવહારના સામાન્ય ક્રેમદાઓનું નિર્દેષુક ઉતાવળું ઉદ્ધેધન કે પૂર્ણ અતિક્રમણ કરવાનો તેઓનો હેતુ હોઈ શકે નહીં.

સામાન્ય જગતની સાધારણતામાંથી તેઓ અસાધારણુભાવને વેગસરી શીઘ્રતાથી પામતા, અગર તો કમિક વિકાસનાં કેટલાંક

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

એક અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરવાને કે પ્રયોજાનુભવ સિદ્ધ કરવાને, સામાન્ય મનુષ્યોને અમુક - ૫ થી ૧૦ - વર્ષ લાગે, અને સામાન્ય સપાળીથી ૫ નીચી કક્ષાના અધિકારમાં ઉતરેલા કે ઉતરતા જીવોને તે કાર્ય માટે, નિષ્ફળતાની ૫૦ પરામાથી પસાર થતા, વધારે (વિશેષ) વર્ષ પણ વીતાવવા પડે જ્યારે પ્રથમ કક્ષાની પ્રતિભા, પરિવેષ્ટનાદિ તત્કાર્યને અનુકૂળ પરિસ્થિતિને પાત્ર ઉત્તમ શ્રેણિના પુત્રને, તે ક્રમ એકાઠ વર્ષમાં પણ સિદ્ધ થયેતો જાહેર થાય (આજે વિશ્વવિદ્યાનયની વિદ્યાપીઠની પદવીઓ મેળવવાના અભ્યાસક્રમોમાં એમ થતું આપણે સૌ અનુભવી અને અનુભવી ગયા છીએ પણ ખરા) -તો તેમાં આવ્ય જોવું કાંઈ નથી '.

૧૪ કનાઓમાં કોનિદ્ થતા, ત્રીકૃષ્ણમળરામ જેવાને અતિ અદ્ય સમય લાગેતો તે જ પ્રમાણે અસંખ્ય ઋષિમુનિઓ અને આચાર્યો પાસે અધ્યયન કરવામાં કે ઉચ્ચ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાં, પૂર્વે અનેક ગળઓએ, રાજકુમારોએ તથા બ્રાહ્મણ બાળકોએ વિનક્ષણ શીઘ્રતા દાખવી હતી પરંતુ કોઈ નિમિત્ત અગર કાર્યનારણ્યોના મિનકુન અજ્ઞાન, - લીલાતનુ પુરુષોમાં, - હોય છે એમ મનવા પામ્યું નથી હા, સામાન્ય જનતાની શુદ્ધિમાં અતિ સરળતાથી યથાવત્ સમગ્રજ જવા પૂરતું તે અકળ અને ગહન લાગે ' તાત્પર્ય કે અવતારી પુરુષોના વિદિતવેદબાવ જગત્ની નગરે ક્રમિક વિકાસ પામતો અને નિયતિના નિયમોને વશ વર્તેતો હોય છે.

શ્રી રામકૃષ્ણ, શકરાચાર્ય, શુદ્ધ, વશિષ્ઠ, શુકદેવ, વામદેવ, દત્તાત્રય, સનતકુમાર, દ્રુવ પ્રહ્લાદ, નચિકેતા, હસ્તામલક, ઇત્યાદિ અસંખ્ય ધર્મ કોટિના લીલાતનુઓ, વિજૂતિ તથા કલાવતારી અદમ્યનિગેયજન્ય વિગ્રહો, યોગી મહાત્માઓ સિદ્ધી અને યોગબ્રહ્મ

પણ ઉચ્ચ અધિકારગ્રસ્ત સાધકો, નાની વયમા, — કોઈ કોઈ તો મર્માવસ્થામા જ, અને કેટલીક વાર તો અમુક સાહજિક નિમિત્તોનો યોગ થતા જ, — જ્ઞાનની સર્વોચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયા હોવાનું પ્રાશ્ન-ચોમા બહુ ન છે આ દૈવી પ્રતિભાનાના મહાપુરુષોની પ્રેક પક્ષે અવગ્રહ અપ્રતિહત સ્વભાવસિદ્ધ જ્ઞાનયુક્ત બ્રાહ્મી સ્થિતિ અને સ્વીકાર્ય છે હતા, જૂલતોડમાં તેમની મર્મોદિત લીલાપ્રતીતિ જ્ઞાનના કારણે, જૂદા જૂદા નિમિત્ત — હેતુઓ કે સંકેતો ઉપસ્થિત રહ, તેઓના દૈવી જ્ઞાનને, પ્રતીતિમા લાવે છે, અનૌકિક પ્રતિભા — ભાને પ્રકાશમા આવે છે, તથા તેઓના પિસ્તીયું અનવગ્રહ મનત જીવનને પણ કેટલેક અંગે ક્રમગત્ત રૂપ-રેખા અને આકાર — પરિમાણ અર્થે છે.

કુતરો, બગડી, પિંગના ગણિકા વિગે ૨૪ પદાર્થો અને પ્રસંગો, નેગ્નેષપણે જ્ઞાનના કેન્દ્ર સાધનરૂપે ન ગણાવી શકાય, તો પણ, શ્રી દત્તાત્રય ગુરના જીવનનું પૃથક્કરણ કરતી વખતે, અભ્યાસી ભગત, જગતના પદાર્થપાઠ માટે, શ્રી દત્તાત્રય જ્ઞાનમય જીવનની મૂળ સાધનામા તે પદાર્થ — પ્રસંગોને માર્ગસૂચક પદાર્થો રૂપે જરૂર આતેખી શકે વ્યાધિગ્રસ્ત જર્જરિત અને જરાપીડિત દેહ, તથા મૃત્યુને આતીત શમના દર્શન, નિગ્નેષપણે હમેશા જ્ઞાનવિરાગના હૃદયોદય નથી હોતા તથાપિ શ્રી ગૌતમને તેનો સનિકર્ષ થતા, નની સૂક્ષ્મ ભૂમિકામા નાનપોષક પગિલામ પ્રખ્યાતનામા હેતુજૂલ નીનડ્યા. તે જ પ્રમાણે મહાન પુરુષોના સત્સમાગમ અસખ્ય નિમિત્ત રૂપ જની, તે પુરુષોના આગ્નિધડતરમા ફાગો આપનાના રણરૂપ જની જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રી સાદીપનીનો સમાગમ, શ્રી ગમ લક્ષ્મણ અને શ્રી વિશ્વામિત્ર વિગેરેનો સયોગ, — એવા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અનેક ઉદાહરણો ઉપરોક્ત કથનના સમર્થનમાં આપી શકાય તેમ છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં પ્રતીત થયેલું અસાધારણ ક્રોધનું જ્ઞાન અને તેઓશ્રીની અહીંબૃત સ્થિતિ, જે

“ નૃસિંહ ખુમારી ના ટરે રે, અજર નિશા રે હમાર ”

માં પોતે વર્ણવી છે તે ગીતોક્ત યા નિશ્ચા સર્વ મૂતાનામ - ની જગદ્ગતૃતિની નિરંતર નિશામાં અદ્ભુત મસ્તી માણુનાર કવિશ્રીની નિત્યાનંદવ્યવસ્થિતિને, ત્રેયસ્સાધિકો અને અન્ય સત્જનો સ્વભાવસિદ્ધ જ સ્વીકારે; તથા કિશોર વયનાં અધ્યકાજનાં એકાંતસેવનથી શરૂ કરી આગળ વર્ણવેલા સત્સમાગમ - ગુરુગમ આદિ સ્વયંરકુરિત સંયમના સાહજિક અભ્યાસસિદ્ધિ વિગેરેને, ‘ સાંકેતિક ’ અને ‘ લોકસંમદાર્થ ’ આદરેલો શિષ્ટાચાર ‘ હોવા ’ માને અને મનાવે; તેની ના નથી. પરંતુ તેથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના શિશુઅવસ્થાથી પુખ્ત તટ્ટણાવસ્થા સુધી વધતા જતા જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, પ્રતિભા, વ્યક્તિત્વ પ્રભાવ અને વર્ચસ્વ વિગેરેના સ્વીકારમાં કોઇનો પણ મતભેદ થવા સંભવ હોઇ શકતો નથી.

માતાપિતાના પૂર્વજન્મના યોગજન્ય પુનિત સંસ્કારખગ્ધર્ પ્રેરાધને કે મમે તે કારણે, પણ વિશ્વવ્યવહારોચિત શાળાઓમ લૌકિક જ્ઞાન સંપાદન કરવા પરત્વે ખિલકુલ અપ્રીતિ - અનાસક્તિના ઉપજવાથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો શિશુવયથી કિશોરવય સુધીને કુમારાવસ્થાનો ઘણોખરો સમય, એકાંતસેવન, સંતસમાગમ તત્ત્વચિંતન, અહાવિચાર, યોગસાધન વિગેરે આંતરિક અભિમુખત ળેખવવામાં જ પસાર થયો હતો...તે આગળ કહેવાઇ ગયું છે જગમગ તેરમા વર્ષે તો તેઓશ્રીએ નિશાળનો રીતસરનો ત્યા

કર્પા પછી, તેમની સ્વાભાવિક પણ વિનક્ષણ અગાધતા પ્રગ્ની મનોવૃત્તિને તેની સાચી દિશામાં વિશેષ વેગ આપવાને, સાગામાથી ગેરહાજર રહેવાની સાત્ત્વિક ચોરી છૂપી પણ તેમને ક-વી પડી નહિ. શાળાના સમયમાં, શાળા બહાર, તથા ઘરથી દૂર દૂર, કાલ્ અનૌકિક તરનની ઉપાસનાના ખીજ - અકુરના ગરિપાનનાથે, તેઓ એકાતવાસ કે સાધુસેવન કરતા તે સત્કાર્યને આગળ ધપાવના પછી તેમણે ખુદનો માર્ગ લીધેનો પોતાના મકાનની અમીપમાં જ રતત્ર ગમેથી ઓરડીમાં તેઓ ઘણા સમય એકાન્તિક સદ્વિચાર ચિંતનાદિ સમસાધક આત્મબળપોષક ક્રિયામાં તથા ધ્યાનાભ્યાસમાં ગાળતા આમ શિશુઅવસ્થામાં ખીજરૂપે ન આવેના મહત્તા અને મહાનુભાવિતાના તથા આદર્શ જ્ઞાનસાક્ષાત્કારની દુષ્પ્રાપ્ય અવસ્થાને યોગ્ય સત્સકારોના અકુરોનું, ભવિષ્યના - તરૂં અને તરૂંણાત્તર વયના પૂર્ણ પરિપાક રૂપે સિદ્ધાવસ્થાના અશેષ પરિશ્લેષનના પરિણામની પૂર્વભૂમિકારૂપ, - શ્રી નૃસિંહાચાર્યની કિંગોરાવસ્થા યોગ્ય પુરુષાર્થ સાધનામાં નિમિત્તરૂપ ગણવામાં આવે તો તેમાં લીલાતનુના અમાનુષી ગૌરવને લેશ પણ હાની પહોંચે એવું કશું જ હોઈ શકે નહિ ।

શ્રી રામચંદ્ર જેના પુરુષોત્તમ શરીરે પણ પોતાના ચરિતમાં, આદિ અને અતનો નિદર્શક ક્રમિક વિકાસ સિદ્ધ મગે જતાબ્ધે, છતાં પોતાના અખડિત અય પૂર્ણ સ્વરૂપને અમાધિત હોવાનું સાંગિત કર્યું. મનુષ્યદેહ ધારણ કરી, ઉત્તમ મનુષ્યોનો સર્વોત્તમ રીતે પાક બળવી જતાવનાગ પુરુષોત્તમ અવતારી મનુષ્યોના જીવનમાંથી આ જ પ્રકારનો સ કેત, સહદયીને સાવધ રીતે અનુતોકતા મળી આવે છે. અને તેમાં જ અવતારકૃત્યની ઉપયોગિતા તથા મહત્તા સમજાઈ ગઈ છે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

શ્રી નૃસિંહાચાર્યના સળધમા, નિર્ણય પદ આનવા માટે, વિવિધ પ્રકારના તમામ વિચારનણેનો અત્રે વિચાર ન કરતા, અત્રે માત્ર જે જ - શાળના અને સામાન્ય બ્યવહારના - દષ્ટિબિંદુથી આપણે જોઈશું. ચંદાર દષ્ટિથી વિચારતા, એક વિચાર ઉપર દૃઢ થવાપ છે કે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની તત્ત્વજ્ઞાન સળધી વિશિષ્ટ પ્રકારની સ્વાભાવિક અસાધારણ પ્રતિભા અને જ્ઞાન સપત્તિની, બાહ્ય દષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ, શ્રી બ્રહ્મચારીજીના આશ્રમમા જ પ્રથમ નરાનર રીતે જનત સમસ્ત થઈ ડોવાનું જણાય છે જો કે, શાળામા પાઠગી તથા ઉપદેશક પડિતો સાથે તેમનો કુશળ વાત્તાનાપ, તથા શાળા સમાવી ગ્યાપના અને સ્થિતિમા તેમનું પકિત્વ સર્વને અસંગકા રીતે આકર્ષક નીગડયુ હતું પરંતુ ની નાણેકનાન મદદારજીના સમાગમની ક્ષણ સુધી નખતોવખત થયેના તે આત્મ-આવિષ્કાર, અપર પ હોનાથી તેમજ વચનિહિત ન હોનાથી, તેઓશ્રીની આતંગિ અને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન - અનુભવના અધિકારની પગિપૂણ પદ ગિચ્છિનો પ્રકાશ નીવડે તેમ ન હતો તેમાથી તો માત્ર સૂચના જ મળી શકે તેમ હતું નિશેષમા, બ્રહ્મચારીજીની અનૌષ્ઠિક કે ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિ જાનમા જનતામા - તેમની અન્નિધિના એકત્ર થતા નમ્રાસમા - કોઈ ખાસ પ્રકાર નિર્ણય સ્થાપિત થઈ ચૂક્યો ન હતા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને શ્રી મારજીના પૂર્વોક્ત પ્રસંગ દ્વારા આશ્રમનો મુનાખત થઈ અને પછી પ્રસંગ - પગિચનવર્ધિગત થતા તેમાથી પ્રેમ પગિણુમે શ્રી બ્રહ્મચારીજી અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી વચ્ચેની રોજની સાકશત દૃઢ સધાણુ થયું અને આપણે જોઈ ગા તેમ, આશ્રમમા આનતા અને વિજ્ઞાન અને વિદ્યાન્યાસની મનુષ્યોની જિજ્ઞાસાન ઉત્પત્તિ, તથા શ્રી બ્રહ્મચારીજીના નિખા મહત્વમાથી નહેતી કશુમથી નેદધારાના

કારણે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને પોતાને પ્રાપ્ત ગ્હન - અનુભવનો નિધિ, - જે ગૂઢ અને સૂક્ષ્મ હતો તે - અંશતઃ પણ વિશેષ સ્ફુટ સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરવાના અનિવાર્ય અવસરો, નિજેઅછયા કે કુદરતી યોજનાથી પણ, તેમના આશ્રમમાં પ્રાપ્ત થયા. આથી, આશ્રમમાં આવતાં અમાઉની અને આવ્યા પછીની, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની અંતરાત્માની હિચ્ચ સ્થિતિ સંબંધમાં કેઇ ભેદ હોવાના સંશયને ખિલકુલ અવકાશ નથી; પરંતુ શ્રી બ્રહ્મચારીજીના સમાગમ પહેલાં અહાર આધિષ્ઠાર પામેલી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની આંતર - આકૃતિ, આશ્રમમાં પ્રકટ પામતી વિરાટ વિભૂતિની અપેક્ષાએ અદ્ય હતી, એ અનુમાન સત્યથી દૂર તો ન જ દલી શકાય ! આશ્રમના વિવિધ અવસરોમાં વહી રહેલી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની તરણ અવરથા પર્યંતની સાધનાનુભવશ્રેણિ, અદ્ય જડપી વિકાસક્રમનું પ્રકટ દર્શન પણ કેમ ન હોય ?

આ વિધિથી નિર્ણિત થતી વિચારસરણી, વિશ્વના વિકાસક્રમની ઇશ્વરી યોજનાને પણ, વક્ષાદારીથી વળગી રહે છે. અને એ રીતે કરેલો નિર્ણય, તથા સાંકેતિક રીતે સંત જીવનને આલેખવાનો માનદંડ, માત્ર ભારતની જ નહીં પણ આર્યાવર્ત અને સમસ્ત વિશ્વની સધળી વંશ વિભૂતિઓને યોગ્ય ન્યાય આપવાનો શક્યતા ધરાવે છે.

વળી, શ્રી બ્રહ્મચારીજીમાં ગ્હન, યોગ કે અધિકારના હિચ્ચ પ્રમાણનું સૂચક સામર્થ્ય કેટલા દરબન્નનું હતું તે પૂરવાર કરવાને પ્રમાણ પ્રાપ્ત નથી ! શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પ્રતિ શ્રી બ્રહ્મચારીજીના સેવકો આકર્ષાયા, અગર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની શક્તિને, શ્રી બ્રહ્મચારીજીની શક્તિના બાલ - આધિષ્ઠાર કરતાં દિગેષ પ્રમાણમાં પ્રકટીકરણ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પાંમવાને પૂરતો અવકાશ મળ્યો; - અને તે પણ શ્રી બ્રહ્મચારીજીના આશ્રમની પાર્શ્વભૂમિકા ઉપર, - આ હકીકત શ્રી બ્રહ્મચારીજીના આશ્રમનું ગૌરવવધારનાર છે. શ્રી બ્રહ્મચારીજીના જીવનના ગૂઢ રહસ્યને બાણુના અધિકારીના અભાવે, કે તેવા અનુભવી અધિકારીના વિસ્તૃત પ્રસાંગના અભાવે, શ્રી બ્રહ્મચારીજી અગાત જેવા રહ્યા, અમર તો વિશેષપણે ગૌરવાન્વિત ન બાણુયા એવું કથન પણ સંશયરહિત તદ્દન શુદ્ધ કે અન્યથયુક્ત નથી લાગતું. તેથી આ વિષયમાં મર્યાદિત મૌન સેવી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીમાં, શ્રી બ્રહ્મચારીજીએ પોતાના આત્માને - સમાન આત્માની સંપત્તિને ઝોળખનાર અધિકારી સહદયી સન્નજન જેવા, અને તેથી તેમના હૃદયમાં શુદ્ધ ભાવથી જલકાતો સ્નેહધોષ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી જેવા યોગ્ય પાત્ર ઉપર સ્વાભાવિકપણે ઢોળાવા દીધો - એમ કહેવામાં બંને મહાપુરુષોના અલૌકિક - અમાનુષી આયેષવા યોગ્ય, ગૌરવને વિશેષ ઝોપ મળે તેમ છે. અને લેખનની દૃષ્ટિએ પણ તેવું આયેષન અધિક સિદ્ધ અને યોગ્ય દીસે છે.

તદુપરાંત, પોતાના વિવિધ ગ્રન્થોમાં (જુઓ, 'નૃસિંહકિરણાવલિ') 'આર્જવ'ના સ્વરૂપને મહત્વ આપી વર્ણવનાર, આર્જવના મથાર્થ ઉપદેશક શ્રી નૃસિંહાચાર્ય, અંતઃકરણથી શ્રી બ્રહ્મચારીજીને ગુરૂ તરીકે ન સ્વીકારે, ન સન્માને, અને બીજા બાણુથી બાહ્ય વ્યવહારમાં માત્ર ગુરૂ પ્રત્યે રાખવા જેવો - જેટલો 'આરોપિત' વિનીતભાવ જાહેરમાં દાખવે...એવું આર્જવવિરોધી (કાષ્ટ કુટિલ કહેવા પ્રેરાય તેવું) દ્વિમુખી વર્તન તેમના જેવા મહાપુરુષને રાખવાનું શું પ્રયોજન ! Hypocrisy - દાંભિકતાનું ખૂણેખૂણેથી દલન કરવાને આજીવન તત્પર, સરળ હૃદયના સંત, એવા પાખંડને પોતે ચમત્તે

શું કરવા પોષણ આપે !...શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી, સમાજના માનસને તથા સમાજે તેમનામાં આરોપેલા નેતૃત્વભાવને લીધે પોતાને પ્રાપ્ત થતી ભારે જવાબદારીના જોખમને, સારી પેઠે સમજતા હતા. નાની મોટી દરેક જાગૃતમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યને પૂજનાર તથા અનુસરનાર, અને જોખમને પ્રસંગે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે તેમના જીવનમાં સૂક્ષ્મપણે ડોકિયાં કરનાર, શ્રદ્ધાળુ સમુદાય વ્યાપ્તિ પામતો જતો હતો. પોતાના અનુયાયી ચાહકોની સંખ્યા વધતી જતી હતી, એ સત્ય નિરાભિમાની, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ધ્યાન બહાર નહોતું રહેવા પામ્યું. * જનતા જે વ્યક્તિમાં વિશ્વાસ ધરાવતી થાય છે, જેની વાણીથી ડાકી જીકે છે, તે વ્યક્તિની રીતિનીતિ અણીશુદ્ધ અને આદર્શ હોય તો જ તે અનુકરણીય અને સમાજના ઉત્કર્ષની સાધક થઈ શકે છે. એવી મહાનુભાવ વ્યક્તિઓ પોતે સર્વદા અંતરથી અકાળ અને અલિપ્ત રહી શકતી હોય તો પણ, માનવમર્યાદાના પાલન માટે, તથા (અંધપણે કે ભુલિથી) પોતાને અનુસરનાર સમાજની શુદ્ધ વ્યવસ્થા માટે, દોષયુક્ત કૃતિને નિર્દોષ ઠરાવવાની યુક્તિ આચરતી નથી,...વળી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તો વંચકવૃત્તિના કદા વિરોધી હતા. પાખંડનો પૂર્ણ પ્રતિકાર કરી શકવાને અશક્ત, પણ તે પ્રકારની સક્રિય પ્રવૃત્તિ નહિ કરવામાં અભિરૂચિ ધરનારા સત્ પ્રજ્ઞોએ તટસ્થ રહીને ય પ્રવર્તમાન પાખંડને કાઢી પણ પ્રકારે પોતાનાથી પોષણ ન મળે તે માટે ખૂબ સાવચેત રહેવાનું છે. જનકલ્યાણ ઇચ્છનારા જનસેવકોએ, જમતના ઉદ્ધારની દિશાનું આ સૂક્ષ્મ રહસ્ય સમજવા પૂરતા સાવધ રહેવાની અત્યંત જરૂર છે. આ માટેની મુખ્ય જવાબદારી નેતાઓના શિર છે, *

* * શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના મહત્ત્વના તત્ત્વસિદ્ધાન્તોમાંનો આ એક મુખ્ય મુદ્દો હતો.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

તે નેતાઓ પંજી સામાજિક - ધાર્મિક - રાજકિય કે ગમે તે સ્ત્રેષ્ઠમાં સેવક - ગુરુ - આચાર્ય - વક્તા - કાર્યકર્તા વિગેરે ઠાઠ પણ આગમાં પોતાનો ભાગ ભજવતા હોય !

ઉપરોક્ત વિવેચનોમાંથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના શ્રી બ્રહ્મચારીજી પ્રતિના ગુરુભાવનો અભાવ હસિત થતા, એમ કહેવું ઉચિત છે કે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સ્વસંવેદ - વિદિતવેદ - લીલાપુરુષ હતા તેમના સંબંધી કુટિંબતાની કબુલિત અસંગત કલ્પનાઓ કરતાં, વિશદ છુદ્ધિના વિચારકે વિગ્રમવું જોઈએ ભવિષ્યમાં જે અસંખ્ય સાધનોના ગુરુ થવાના છે એનાં સૂચનો, જેમના વાણીવર્તનના અંશેશ્વરમાં, સમીપગચ્છનોને જણાતા હતાં, તે મહાપુરુષ તે વખતે જે શ્રી બ્રહ્મચારીજીને ગુરુ - સદ્ગુરુ તરીકે ખરેખર માનતા હોય, તે માત્ર વંદનાદિ વિવિધ બાહ્ય વિનીત વિધિઓથી જ તે પોતાનો શિષ્યભાવ વ્યક્ત કરી, અંતરથી અગા યા યાટે અને કેવી રીતે રહી શકે ? હૃદયનો સત્ત્વ શગુણભાવ, તેમના જેવા મહાપુરુષને પ્રચ્છન્ન રાખનારું શું પ્રયોજન હોઈ શકે ? તાત્પર્ય કે સગળ શુદ્ધ હૃદયના શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ શ્રી બ્રહ્મચારીજીની શિષ્ય તરીકે ગ્રંથાગતિ ઝીકારી જ ન હતી. માત્ર પોતાના સ્નેહસંબંધની મર્યાદામાં ગંદીને, તેઓ શ્રી બ્રહ્મચારીજીને નિભાવવામાં અવર્ણનીય નમ્રતાનું નિદર્શન કરતા હતા, એ વાત નિઃસંદેહ છે. ગુરુપરંપરામાં અંધશ્રદ્ધા ન રાખતા, સદ્ગુરુતત્ત્વમાં સાચી શ્રદ્ધાનો ભાવ ડેળવનાનો આગ્રહ સેવનાર, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તેમના મહાપદ - મન્દોમાં રથજે રથજે ગુરુમોગરનું વર્ણન કરે છે “ શ્રી નૃસિંહકિંચુપાવિ ”માં તેઓશ્રી વખે કે,

“ બ્રહ્મજ્ઞાન શી રીતે થાય છે. આનન્દસ્વરૂપ આત્માનું અથવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન અધિકારી પુરુષોને બ્રહ્મવેત્તા ગુરૂના અનુગ્રહ વિના કેવલ વેદોના અધ્યાપનથી પ્રાપ્ત થતું નથી, તથા તે વેદોના અધ્યયનથી પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેમજ તીક્ષ્ણ શ્રદ્ધિ વડે પણ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરંતુ કેવલ બ્રહ્મવેત્તા ગુરૂના ઉપદેશ વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. ”

આમ અનેક રચણે ‘ ગુરૂમત્ ’ – બ્રહ્મવેત્તા ગુરૂના ઉપદેશનો આગ્રહ કરનાર પુરુષ, જે કોઈ અધિકારયુક્ત જથ્થાતા સંતને પ્રમાણિકપણે પૂછે અને જાહેરમાં જેનો સંતજન તરીકે સત્કાર કરે તે સંત (શ્રી મોહનસ્વરૂપજી) કોઈ સાધારણ પુરુષ કે સામાન્ય અધિકારી નહોતાં, પૂર્વજન્મની કોઈ મહાન તપભક્તિયુક્ત પુરુષવાન વ્યક્તિ હોવી જોઈએ; એમ અવશ્ય અનુમાન થવું ઘટે છે. કારણ, તેમનો શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીમાં આવા પ્રકારનો, – બીજાંએને ગુરૂશિષ્યસંબંધનો ભાસ કરાવે તેવો – પ્રેમભાવ પ્રકટ પામવો, એ તેમના તરફે ઓછા ભાગ્યની વાત ન હોતી.

પરંતુ શ્રી બ્રહ્મચારીજી ‘ બ્રહ્મવેત્તા ’ હતા, અથવા પોતાને શિષ્યત્વના પદે સ્થાપી, જ્ઞાનવિતરણ દ્વારા અનુગ્રહ કરનારા સદ્ગુરૂ હતા, – એવા પ્રકારનો સુર શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ, પોતાની ઉપસ્થિતિમાં, શ્રી બ્રહ્મચારીજીના સમય દરમ્યાન અને ત્યાર પછીથી ત્રેયઃસાધક વર્ગ સમક્ષ, કે પ્રવચન – પ્રબોધ – સાદિત્ય વિગેરેમાંય, પરોક્ષ રીતે પણ સૂચવ્યો નથી, ...એ, સ્પષ્ટ સૂચવે છે કે શ્રી મોહનસ્વરૂપજીને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ગુરૂ રૂપે માનનાર અદ્ય વ્યક્તિઓનો અભિપ્રાય, પુષ્ટિકારક પુરાવાના અભાવે દુર્લભ્ય કરવા જેવો ગણાય છે. એક વાત ચોક્કસ છે કે, સંસ્કારસિદ્ધ, શાસ્ત્રસંપન્ન

કે વિદિતવેદ ગણાતા સર્વ મહાપુરુષો પણ, લોકકલ્યાણાર્થે પોતાની પ્રવૃત્તિ આદરતા હોવાથી, પોતાના ગાન, પ્રભાવ વિગેરેના પ્રયોજનને વિના કારણ, અપ્રચલન ન કરતાં, શાસ્ત્ર તથા શિષ્ટ પુરુષોથી પ્રમાણિત પુણ્ય પ્રણાલિકાભાવને પુષ્ટ કરે છે; એ ન્યાયે તેઓ કોઈ સદ્ભાગી સંત પુરુષમાં પોતાની પૂજ્યભુક્તિ સ્થાપે છે, એટલું જ નહિ પણ પ્રતિકૂળ પ્રસંગોથી માઢીને છેક પ્રયંવસાન પર્યંત, શાસ્ત્રમયોદા પ્રમાણે અધાપિત પૂજ્યભાવને દ્રઢપણે નિભાવી રાખવારૂપ 'ધર્મ' ને ધારણ કરે છે, તેઓ તેમાં સદૃઢ પણ જાહેર થવા દેતા નથી. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પણ પોતાનો પૂજ્યભાવ શ્રી બ્રહ્મચારીજીમાં સ્થાપીને, અંત સુધી તે ભાવને ધારણ કરી રાખવામાં, દ્રઢીભૂત કરવામાં - અળપાવા નહીં દેનામાં - જે ધર્મ બળવ્યો, તેમાં તેઓશ્રીની નિરબિમાન નમ્રતા, શાસ્ત્રનીતિપાલન અને ઉદારતાના દર્શન થાય છે.

સર્વમાન્ય અને સૂર્યકિરણની જેમ સાબિત થઈ ચૂકેલો શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો અકુટિલ સરળ સ્વભાવ, પુણુ આપણને એમ જ સ્પષ્ટ પ્રતીતિ કરાવે છે, કે પોતે શ્રી બ્રહ્મચારીજી પ્રત્યે બાહ્ય પ્રકટ રીતે જેમ સંતો પ્રતિ આચરવા યોગ્ય વિનાત વર્તન રાખતા હતા, તેમ તેઓથી તેમના અંતરમાં પણ તેજ પ્રકારના વિચારને મેવી રહેલા હતા. દીક્ષા, આદેશ મહણુ વિગેરે દ્વારા બાહ્ય કોઈ રીતે તમણે ગુરુભાવને સ્વીકાર્યો કે આવિષ્કાર આપ્યો ન હતો; એટલે ખરેખર રીતે પોતાના વાસ્તવજીવનમાં (હૃદયમાં) પણ તેમણે ગુરુભાવ જન્માવ્યો હોવાનું કદપી શકાય તેમ નથી. તેમનું અનુપમ આર્જવ આ બાબતમાં સર્વોપરી પુરાવા રૂપ છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં પ્રવચનો, લેખો, વિગેરેમાંથી તો એક-

મુખ્ય મુદ્દો સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે ગુરુ - ઉપદિષ્ટ જ્ઞાન જ સત્ય અને મહત્ત્વમું છે. સર્વજ્ઞ કોટિના સર્વ મહાપુરુષોને પણ - બાહ્યદષ્ટિએ - ગુરુ કરવા જ પડ્યા છે. ગુરુહીન પુસ્તક્રિયા અભ્યાસથી, ગુરુભાવ વિનાના મનુષ્યો દ્વંદ્વ અનુભવિક સત્ય જ્ઞાન મેળવતા નથી, પરંતુ અપૂર્ણ અસ્થિર બીનઅનુભવિક જ્ઞાનનું મિથ્યાભિમાન ધારણ કરે છે, જે જલે દિવસે અવનતિના હેતુ રૂપ થઈ પડે છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી એક પદમાં પ્રશ્ન પૂછી, ઉત્તરને દ્વંદ્વ કરે છે,

“ જિન સદ્ગુરુ જય કિનકો ભયો હે ! ”

તેમજ,

“ જિન સદ્ગુરુ કોહુ પાર ન પાવે. ” વિગેરે.

પરંતુ તેથી શ્રી મોહનસ્વરૂપજી તેમના ગુરુ હતા, એ ક્ષતિ થતું નથી.

કેટલાક ધાર્મિક સંતકવિઓની સ્વાનુભવ કે તત્ત્વબોધ વર્ણવતી કવિતાઓમાં, ગુરુતત્ત્વ સંબંધી વિચાર કરતી વખતે અગર તેા અન્યથા પણ, પોતાના ગુરુના નામવિશેષનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ થા અસ્પષ્ટ સૂચન મળી આવે છે. અખાકવિની કવિતામાં સ્થળે સ્થળે આવતો ‘ જ્ઞાન ’ શબ્દ પરમતત્ત્વ ધર્મવસ્તુત્તર તો તેમજ અખાજીના ‘ જ્ઞાનનંદ ’ ગુરુના અર્થનો પણ પ્રતિપાદક ગણવામાં આવ્યો છે. તે પ્રમાણે ‘ શ્રીનૃસિંહવાણીવિશ્વાસ ’ ભાગ ૧-૨માં સંખ્યાત્રય પદોમાં, જ્ઞાન ભક્તિ - શરણાર્ગતિ - ગુરુશ્રુતિ વિગેરેના પરલક્ષી કાવ્યોમાં, તથા સ્વાનુભવ વર્ણવતા આત્મલક્ષી કાવ્યોમાં પણ, સ્થળે સ્થળે, શ્રી જ્ઞાનચારીજી મોહનસ્વરૂપના નામનો ઉલ્લેખ આવે છે. ધણીખરી જગ્યાએ આ ઉલ્લેખો ‘ મોહન ’ ‘ જ્ઞાનચારી ’ ‘ મોહનસ્વરૂપ ’ એવા પૂર્ણનામસૂચક શબ્દોના ઉપયોગથી અત્યંત

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

સ્પષ્ટ હોય છે. જ્યારે ફેટલાક સ્થળે આ ઉલ્લેખો આડકતરા અમર અર્થરહીત રીતે તે અર્થના વ્યંજક હોય તેમ ભાસ કરાવે છે.

આ ઉપરથી ફેટલાક સંજ્ઞાના સમર્થન મેળવે છે કે આવા શબ્દપ્રયોગોમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી 'મોહન' શબ્દને 'પોતાના' ગુણ તરીકે સ્પષ્ટ વિશેષણભાવ અર્પે છે.

(૧) " શ્રીમાન મોહનસ્વરૂપ પ્રભુ નમામિ. "

(૨) સદ્ગુણવંદનની એક હરિગીત ચાલમાં,

" વંદનીક મોહનસ્વરૂપ, શ્રી પ્રતિચિતાકર્ષકમ્ "

પ્રત્યેક ચોથી પંક્તિ તરીકે આવે છે. આવાં સ્તુત્યાત્મક પદોમાં 'મોહનસ્વરૂપ' શબ્દ કેવળ 'સગુણ ધુધર' કે 'સદ્ગુણ'ના ભાવનો જ સૂચક નહિ પણ 'અહા'નો પણ સૂચક થાય છે, એ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે. વળી,

(૩) " મોહનસ્વરૂપ નિજ ગુણસન્નિધિ, સ્તુતિ ભણી,
બ્રમકૃપથી મન ગાળિયે,
નરસિંહ છો ગુરુ આપ, મુલ માઆપ, જપું હું તપ,
સહિ સંતાપ પાપ પ્રગાળિયે. "

(૪) " પ્રણોત્તમે પૂણોનંદ પામી,
વંદુ મુજ મનમેહન સ્વામી. "

(૫) " નરસિંહ મનમોહનસોં મીલ્યો તજ,
સંયોગસુખ ગ્રહોરી,
દુઃખ સજ મેરા દલોરી. "

(૬) “ નરસિંહ મનમોહનસોં મીલ્યો તળ,
અખંડ પદ દર્શાવ્યો,
હર્ષ મેં હૃદય ગાયો. ”

તેમજ, “ મળ્યું મન મોહનને બેટી ”, “ નરસિંહ મનમોહન ગમીયા ”, “ નરસિંહ મોહનનું મળવું ” વિગેરે પદાંત પંક્તિઓમાં પણ ઉપયુક્ત શ્રી બ્રહ્મચારીજનો શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ સદૃશ રૂપે કરેલો સ્વીકાર પ્રતીત થાય છે એમ કેટલાકનું કહેવું છે. પરંતુ આ યુક્તિ બધા કાવ્યોમાં બધે જ સરખી રીતે સફળ થતી જણાતી નથી. અને બે ભાગના પદોમાં, થોડાક જ કાવ્યોમાં, મધ્યાગાઢ્યા અજોડો, આવો અપૂર્ણ નામનિર્દેશ આવે છે, તે પણ કેટલેક અજોડો શ્લોક દાગ, પ્રયત્ન કરીને અર્થાન્વય કરવો પડે છે; — અને ‘ નૃસિંહવાણીવિધાસ ’ના ત્રીજા મહત્વના કાવ્યસંગ્રહમાં તે એક પણ વખત, ઉપર કલા પ્રમાણેનો શ્રી બ્રહ્મચારીજના નામનો આડકતરો ઉલ્લેખ પણ આવતો નથી, — વિગેરે વિચારતા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ગુરૂ તરીકે શ્રી બ્રહ્મચારીજને આપનામાં, કાવ્યોમાં નામ વિગેરેના ઉદ્દેશને મુદ્દો પ્રદક્ષનીય અને અપ્રસ્તુત લાગે છે, તથા સમય નહીં દર્શિથી તે તે અત્યંત ગૌણ વાગે છે.

વળી, ‘ શ્રી નૃસિંહાચાર્ય ’ જેના સમર્થ પુરૂષ મને સન્માને ડા અને માગ પ્રત્યે અનહદ પ્રીતિ જાખવે છે, તેથી એવદમ ઝળમા માગ માટે બહુ ઉચ્ચ ખ્યાલ આપિત થઈ ચૂક્યો છે. તે ગીગ્ચ કાષ્ઠ દિવસ ક્ષીણ થઈ જશે અને હું માત્ર માત્ર પદ શુભારી બેસીશ. ’ — વિગેરે પ્રકારના વિચારોથી શ્રી બ્રહ્મચારીજના ચિત્તમાં શોક વ્યાપી રહ્યો હતો; તે ચિન્તાગ્રસ્ત ચિત્તને શાન્ત અને નિર્ભય કરવાના શુભ હેતુથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાના પદમાં ‘ મોહન ’

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

વિગેરે નામવિશેષ શબ્દો આપ્યા હતા અને સેનકોમા દેનાયના તેમ ॥ ગુરુશિષ્યભાવને યોગ્ય આપ્યું હતું વિગેરે હમીકત વૃત્તાન્ત કપે ઉપનયન થાય છે, * તેની સાથે આ સર્વજ્ઞ અસંખ્ય અને અસંગત નાગના વિના ગંગેતુ નથી તેમજ અન્ય પક્ષે શ્રી નૃસિંહાચાર્ય જેવા સત્પુરુષ એવા બાહ્યાડખર વડે, આર્જવવિરોધી અધર્મસાધનથી, ચિતોદ્દેગથી બળતા (ગણાતા) પોતાના દેન હૃદયને શાન્તવન કરવા કટિનહ્ન થયા હોય એમ માનવું - મનાવવું, પણ ઉચિત લાગતું નથી

x

x

x

હવે સાધન - પુરુષાર્થ સંબંધી સહજ વિચારીએ સાત્ત્વગુણના અધ્યયનની તથા સયમાદિ ક્રિયાબ્યાસની આરંભ્યતા ઉપર પણ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ ગુરુ - અનુગ્રહીત જ્ઞાનસંપાદન જેટલો જ ભાગ મૂક્યો છે શ્રી રામચંદ્ર ભગવાને પોતાની દૈવી યોગશક્તિના કે લીનાતત્ત્વના પ્રભાવ માત્રથી પળવારમા જ રાત્રીનો નાશ કર્યાની ચમત્કારિક કથા, જે આજે આપણી વચ્ચે હોત તો તે પણ આવકાર પામત અને શ્રી રામચંદ્રના અનંતારિત્વને, નિશેષ શ્રદ્ધા સંપાદન કરાવત પરંતુ તેમા આદર્શ પુરુષની પ્રતિષ્ઠાતુ ગૌરવ કથારતુ ય અળખાઈ ગયું હોત, અને શ્રી રામચંદ્રજીએ કરેલી સત્કૃતિઓની મદદતા તથા અનુકરણીયતા ઓસરી મળ્યા હોત તે દષ્ટિએ વિચારતા, ગૂંજરાતી શાળામા ચૌદ માસ અને અગ્રેજ શાળામા અઢી વર્ષ માત્ર લોકોમા કહેવાતી ઢેળવણી લીધા ઉપગત, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ શ્રી ગંગાદત્ત શુકન, શ્રી બ્રહ્માનંદ, શ્રી મધુસૂદન, શ્રી મોહનચંદ્રજી વિગેરે સ્વામી - સતો તથા

* અરે તે સર્વજ્ઞ વર્ણન કરેલું નથી

અન્ય સામ્રાજ્ય પુરોના સમાગમમા, વેદાધ્યયન વિગેરેમા ન્યૂનાધિ પ્રમાણમા પ્રવૃત્તિ થેની હતી, તથા સામાન્ય ગ્રામિક આત્મનથી માડીને યોગસમાધિની ધ્યાનકામતાની રત્યવત્ પ્રતિયાગો મુખીમ અનુભવાત્મ પ્રયોગો આત્મો હતા, - આત્મન વસ્તુરિચિતિના રીકારમા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની લીનાનિઘડાવચયાની ગ્ઞાન - ધ્યાન - યોગ - નિયમ સપત્તિ નિશેષ શોભા પામે છે, એમ નાક માનવુ છે નૈસર્ગિક ગ્ઞાનભક્તિયોગનું પ્રતિભાવીજ, સત્સગના અનુમદથી સીંચાઈ પોપાય છે તેમ, વ્યુત્પત્તિ, અભ્યાસ, પગ્નિલીનનાદિ પ્રવૃત્તિથી તે સર્વગ્રાસ સપત્તિ સુદૃઢ થઈ અધિક ને અધિક મમૃદ્ તથા સશુદ્ધ થાય છે આ તો સામાન્ય મનુષ્યજાતના વ્યવહારનો નિયમ છે એ નિયમનુ સુર, દ્રઢ અને યથાર્થ રીતનું પાતન, વિવ્રિતવેશ મણાતા ' નવામાનિકી ગ્ઞાનમનક્રિયા 'યુક્ત શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીએ કહ્યું હોય, તો તેમા આશ્ચર્ય અને સક્ષોભને સદજ પણ અવકાશ નથી

વળી, તત્વાનુભવમા આવસ્યક ચિત્તનિરોધરૂપ નિદિધ્યાસનની, રતરૂપસાક્ષાત્કામમા જિપયોગી, - અભ્યાસ ક્રિયાઓમા, અને તદનુદૂળ ચિંતનાદિમા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો કિશોરાવચાનો સમય વ્યતીત થતો હતો, તે સંમધમા તો પરમ મદાનુભાવ શ્રી માસ્તર સાહેબના નીચેના બાવના વાક્યોમાથી પુષ્ટિ મળે છે

“ . શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પોતાના અનકાચનો ધણો સમય સર્વ સાધનોનું શિરોમણી સાધન જે બ્રહ્મવિચાર તેમા વ્યતીત કરતા હતા, કિશોરવયમા તેઓશ્રી વિવિધ યોગસાધનોના અભ્યાસવડે તે બ્રહ્મવિચારમા વૃદ્ધિગત થયા હોય એમ પ્રતીત થાય છે .. . અને તેઓના સ્વતંત્ર સ્થાનમા દ્વાર મધ કરીને જ તેઓ ક્રિયામગ્ન રહેતા . ” વિગેરે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

આ અવતરણવાક્યમાં, કાળા ડાપેલા ચન્દ્રપ્રયોગો ઉપરથી, સ્વસંવેદ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની વિકાસકમળી પ્રયત્નશીલ પદ્ધતિનું સ્પષ્ટપણે સૂચન થાય છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ ૨૦ - ૨૨ મે વર્ષે રચેલા વાણીવિલાસનાં ઘણાં પદોમાં, તથા ' અનુભવપ્રદીપ ' * નામના અપૂર્ણ અને પોતાની રચિતિ સમયમાં ' મહાકાલ ' માસિકમાં પણ અપ્રકટ રહેલા પામેલા દીર્ઘકાવ્ય સંબંધમાં, તેઓશ્રીએ કિશોરાવસ્થામાં કરેલા વિવિધ પ્રકારના સાધનાભ્યાસ સંબંધી ઇશારા કરેલા છે.

x

x

x

આ સધળા વિવેચનનું તાત્પર્ય એ નીકળે છે કે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ - વિદિતવેદ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ - અનેક સંતોનો સમાગમ કર્યો હતો અને શ્રી મોહનસ્વરૂપજી જ્ઞાનચારીજીને ઉચ્ચ કોટિના પરમ પવિત્ર પુરૂષ તરીકે સ્વીકારી સવિશેષપણે સેવ્યા હતા; એટલું જ નહિ પણ પોતાની કિશોરાવસ્થામાં સાધનાદિનો શક્ય તે સદજ પુરૂષાર્થ પણ કર્યો હતો. માત્ર

" જનસુ તમસૂના રચૂળ પટવાળી બુદ્ધિને પ્રબુદ્ધ થતાં પ્રથમ પુરૂષાર્થની અગેક્ષા ગ્રહે છે, કાંઈ રજસુ તમસૂના અમેદ આનરણ્યથી મહિત, સરકાગી મતિને તેના ભારે અભ્યાસની અગત્ય રહેતી નથી "

* જેમ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના અપૂર્ણ લેખા વિગેરેને શ્રેયઃસાધકવર્ગ તરફથી, મન્યન્વ અરૂપ આપેલ છે, તેમ આ ' અનુભવપ્રદીપ ' કાવ્યનું પણ સંયોધન કરીને અતઃ પુનઃપ્રકાશક પ્રકાશન સત્વરે માં આવે, એવી ગારી વિનંતિ છે.

શ્રી મોહનસ્વરૂપજી

એ મહાતુભાવ શ્રી માસ્તર સાહેબના નિર્ણય પ્રમાણે સત્ત્વશીલ સંસ્કારમૂર્તિ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને તત્વાનુભૂતિ સહજમાં, દેહીપ્રતાથી અને સરળતાથી સિદ્ધ થઈ હશે, એમાં સંદેહ નથી. પરંતુ તેથી તેઓશ્રી સાધનાભ્યાસસિદ્ધિના બાહ્ય વ્યાવહારિક નિદર્શનાથે, પૂર્વવયમાં સ્થૂળ રીતે તદ્દન નિષ્ક્રિય રહ્યા હોવાનું દેખાઈ આવતું નથી. વિરાગના પૂર્વરંગરૂપ (સાધનના) અભ્યાસના સેવનની અગત્ય ઉપર, શ્રી માસ્તર સાહેબે જે બાર મૂક્યો છે તે યથાર્થ છે. કારણ, દરેક મહાપુરૂષના જીવનમાંથી પ્રત્યક્ષ યા પરોક્ષ રીતે એ જ માર્ગદર્શન મળ્યા વિના રહેતું નથી.

પૂર્વાક્ત પ્રકરણમાં, શ્રી ઇલ્લયારીજી અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના આદર્શ સુંદર સંબંધ વિષે વિસ્તાર કરવામાં, આ લેખકનો એ જ આશય છે કે શ્રી મોહનસ્વરૂપજી જેવી આદર્શ મહાવિભૂતિ, કે જેમના પ્રતિ શ્રી નૃસિંહાચાર્ય જેવા આચાર્યવરે સવિશેષપણે સ્નેહપ્રવૃત્તિ કરી હતી, તેમના સંબંધમાં કાંઈ પણ અનુચિત અનુમાનો કરવા ઇષ્ટ નથી.

શ્રી ઇલ્લયારીજી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સાથે જે સ્નેહયુક્ત સંમાન અને સમભાવથી વર્તીવ રાખતા હતા તે અકલ્પ્ય અને અનુપમ હતો. પ્રેમતત્ત્વની ચઢિયાતી પરિસ્થિતિમાં પ્રવર્તતા નિર્બંધતાના નિયમને અનુસરીને બાજુ બંધનોની મર્યાદાઓનું અતિક્રમણ યદ્યપિ, બાવાવેશમાં, “ મારા વહાલા, વત્સ, પિતા, બાપુ ! ” એવા વિરોધી સંબંધના મૂલ્યક ઉદ્દગારોથી શરૂ કરી, આલિંગન, સુબનાદિના પ્રદાન પર્થત, તેઓમાં પ્રેમે પરસ્પર પ્રવૃત્તિ કરી હોવાનું પ્રતીત થાય છે, તે નિઃસંદેહ છે. તેથી અન્યોન્યના આવા સુંદર સ્નેહસંબંધ પરત્વે, કાંઈ પણ પ્રકારનો કૃત્રિમ વિચાર —યવેા અયુક્ત લાગે છે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના સંપૂર્ણ શુદ્ધ સ્થિતપ્રજ્ઞ સ્વરૂપનો પુરસ્કાર શ્રી ઇલ્લયારીજીના હૃદયની નિઃશોજ નિખાલસતાં માટે જોઈ આશા આપે છે.

શ્રી ઇલ્લયારીજીનો આત્મા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની પૂર્ણ કાંટિ

સુધી કદાચ નહીં પહોંચ્યો હોય, એ સંભવિત છે; અથવા તો શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની ગ્રંથસિદ્ધ, જ્ઞાનયુક્ત હિત્ય આત્મસ્થિતિને સ્પર્શવાને ઝંખતો શ્રી બ્રહ્મચારીજીનો પ્રગતિશીલ આત્મા, લગભગ તેમના સમીપ પહોંચવાની ભૂમિકા તથા અધિકાર પામવાને આતુર થઈ રહેલો પ્રતીત થયો હતો; સાધકોમાં તે આત્મા શિરોમણિ હતો, એમ કદાચ કબૂલી શકાય. પરંતુ તે પ્રમાણે ન વિચારી, શ્રી બ્રહ્મચારીજીને તદ્દન અન્યાય થાય એવો ઐકાન્તિક મત સ્થાપવામાં કે શ્રી બ્રહ્મચારીજીને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ગુરુપદે સ્થાપવામાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના પોતાના ગૌરવને પણ યોગ્ય સ્વરૂપે ઝળકળાવવામાં સંકોચ નડે તેમ છે કારણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પોતે શ્રી બ્રહ્મચારીજીની કહેવાતી કુટિલ (!) પ્રવૃત્તિ બાણતા હોવા છતાં, તેને આગળ ધપવા દેવામાં વેગ આપે તો તેઓશ્રીની ગણના દુન્યવી માયાવશ સામાન્ય મનુષ્યોમાં જ થઈ શકે ! પરંતુ સત્યસ્થિતિ તેમ ન હોવાથી જ, અત્યુક્તિભર્યા વિધાનથી વેગળા રહી શકાય અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સત્ત્વ સ્વભાવને સારી પેઢે સમજી શકાય, ને માટે જ, આટલું વિવેચન કર્યું છે વળી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું જ્ઞાનૈશ્વર્ય સ્વયંસ્ફુરિત અને સ્વસંવેદ્ય હોવા છતાં જાણ આવિષ્કારની દૃષ્ટિએ સંત મહંત મહાપુરુષોના સત્સંગ કે અનુમહ, અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યના પોતાના પ્રયત્ન પુરૂષાર્થના સંસ્કારોથી પ્રેરિત હતું, એવો નિશ્ચય કરવામાં આજ સિદ્ધાન્તનો કે આચાર્યશ્રી અને અન્ય સંતોનો નિરાદર થવાનો સહેજ પણ સંભવ રહેતો નથી. તાત્પર્ય કે, શ્રી બ્રહ્મચારીજી સાથેના અમર્યાદિત પ્રીતિવ્યવહારને વિશેષ રીતે સમજવા માટે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને શ્રી બ્રહ્મચારીજીના શરણાગત સ્વીકારવાની, કે શ્રી બ્રહ્મચારીજીમાં લઘુતા બેવાની કાંઈ જરૂર નહોતી નથી. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો સ્વભાવ સંતો પ્રત્યે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અતીત નમ્રતાનો ગહેતો - એ હકીકતમાં આ સર્વ આંદીધુટીનો ઉદય મળી રહે તેમ છે.

પરમ પૂજ્ય શ્રી માસ્તર સાહેબ જેવા ચારિત્ર્યવાન પુરુષોના વલણ કે મન્ત્રોમાં માટે આપણને મતભેદ કે મનોભેદ ન હોઈ શકે. પરંતુ એક બામતણુ આશ્ચર્ય સામાન્ય માણસને જરૂર થાય છે કે, શ્રી મોહનસ્વરૂપજી કદાચ, અતિ હિચ્ચ વીતરાગ કેટિના આત્મારામ પુરુષ ન હોય, છતાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી જેના સિદ્ધ પુરુષે તેમનું બહુમાન ક્યું હોય તો તેમાં વાધાભર્યું, અમર્યાદ કે અનુચિત જેવું શું હોઈ શકે ? આજ પણ અનુભવમાં, ધણા મુશ્કેલીના તથા નેતાઓના ગિથો અને અનુયાયીઓ તેમના કરતાં સવાયા હિચ્ચ અધિકારયુક્ત જણાય છે. એ તો પૂર્વજન્મના તેમના સંસ્કારની વાત છે.

મને અનેક દૃષ્ટાન્તો જેવા - સાંભળવા મળ્યા છે, - જેમાં સામાન્ય શક્તિના પુરુષને સંત રૂપે - પ્રશ્નસ્તુત્યભાવથી - પૂજનારા શિષ્યો સાધકો પરમહંસ કેટિની મસ્તી માણે છે. ઉભયના માત્ર આત્મિક સબંધો જ સમાન સપાટી કે કક્ષા પરના હોય છે. બાહ્ય રથૂળ દૃષ્ટિથી દેખનારને તો તેમાં સંશય - તર્ક થવા માટે. આત્માના અપરોક્ષ સ્વરૂપમાનાનુભવ થઈ, જેણે બહિર્ગતર સમતાને સાધી ચૂકેલી સમગ્ર વૃત્તિઓમાં ' દસ્યને વીલાવી દીધું છે ' - દસ્યના બાવમાત્રનું પણ જેને જ્ઞાન થતું નથી - તેના નિર્દોષ અવધૂત સિદ્ધ દશામાં (મસ્ત) નિરંતર રિયતિ કરનારા સત્પુરુષોની બાહ્ય પ્રવૃત્તિઓ, - વાણી વર્તનમાં જણાતા ભાવો પણ - સામાન્ય સાધકોને તેમજ પ્રાથમિક પ્રયોગદશાના નિવાસુઓને પણ વિચિત્ર વિતર્કો કરવા પ્રેરે તે આભાવિક છે.

એક મહાત્મા કોટિના પુરૂષનો એક સન્નન ઉપર પુષ્કળ પ્રેમાનુગ્રહ છે. તે સન્નન તેના પરિવારસહિત તે અવધૂત પુરૂષને ઇશ્વરાભિન્ન સદૃશ તરીકે સ્વીકારે છે, પૂજે છે. તેમના સ્નેહસંબંધમાં મને એ જાણવા જોવા મળ્યું કે, હિમાલય વિગેરેથી લખાતા પત્રોમાં, તથા પ્રત્યક્ષ વાણીવ્યવહારમાં પ્રત્યેક પ્રસંગે, તે સ્વામીજી પોતાના એ શિષ્યને ' પિતાજી ' કહીને જ સંબોધે છે. તેમની પહાડી બાપામાં ' પિતાજી ' વત્સલતાનો શુદ્ધ હશે, એવું માફ અનુમાન, પૂછતાં, ખોટું હતું. પણ, સ્વામીજી પોતાને, તે શિષ્યનો પુત્ર માને છે, કહેવડાવે છે. *

આવા ઉદાહરણોથી કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પ્રતિ શ્રી બ્રહ્મચારીજીના વિશિષ્ટ પ્રકારના વર્તન, વાણી-વ્યવહાર, સંબોધન વિગેરે ઉપરથી, કે શ્રી બ્રહ્મચારીજીની સામાન્ય કોટિ સાબિત થવાથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સાથેના તેમના સ્નેહસંબંધમાં રખસન, અન્યભાવ કે અન્યથા કલ્પના કરવામાં ઔચિત્ય જણાય તેમ નથી. ફરીથી આ પ્રશ્નના અંતમાં એ જ મત ઉપર આવીને સ્થિર થવાનું ઠીક જણાય છે કે, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય, શ્રી બ્રહ્મચારીજીને મહાનુભાવ સંત તરીકે પૂજ્ય ગણી બહુમાન આપતા, અને અન્યોન્યનો પ્રેમસંબંધ અપૂર્વ અને વિશ્વક્ષણ હતો. પરંતુ તેઓના વચ્ચે અન્ય સેવકોની જેમ શુશિષ્યસંબંધ સ્થપાયો ન હતો. અસ્તુ

એક પ્રસંગે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના બે વિદ્વાન પુરૂષો, પર્થટન કરતાં શ્રી બ્રહ્મચારીજીના આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા હતા.

* આ લખાતી વખતે - એટલે કે સં. ૧૯૬૮ માં જન્મે બ્યક્તિઓ હયાત હતી: પરંતુ આજે મુદ્રણના સમયે, ' પિતાજી ' શુરભાવમાં રાખ્યા છે.

કથા-સમાગમ વિગેરે માટે જનતા એકઠી થતી જાણી, તેઓ પણ શ્રી જ્ઞાનચારીજી પાસે ગયા. પ્રશ્નિકા - પ્રસ્તાવ અને સ્વરૂપ સમાગમ પત્રી, પેલા જે પૈકી એક વિદ્વાને પૂછ્યું.

“ અમારા દેશમાં તમારા જેવા પ્રવચન અને કથા કરનારાઓ જલ્દી મળી આવે છે પરંતુ એ સર્વમાં સાચા સદ્ગુણ કયા તે અમને જાણવા નથી મળતું. જીવનના ચરમ ધ્યેય પરત્વે એકેયનો અભિપ્રાય સરખો આતો નથી. જ્યાં જ વક્તાઓ પોતાને સિદ્ધ હોવાનું મનાવે છે. તા ઉચ્ચ સ્થિતિમાં અષ્ટ ભેદ શી રીતે સમજાય ? ”

“ ભગવાનનું ભજન કરતા કરતા દિલ ચોક્કસ થતું જાય એટલે સાધકનો અધિકાર આગળ વધતો જાય ટોચે પહોંચેલાઓમાં કેવા ભેદ પ્રવર્તે છે, તે તો મારા જેવા ટોચે નહિ ગયેલાઓને શી મમ પડે ! વધારે જાકુ સમજવું હોય તો આ અમારા ‘ નરસિંહરામ ’ ને પૂછો. ”

શ્રી જ્ઞાનચારીજીએ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની સિદ્ધ દશા તરફ જાણે સૂચન કરતા હોય એમ જણાવ્યું. અને તેમની આજ્ઞાથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ અત્યંત દુઃકમાં ઉત્તર આપી, દક્ષિણી જિજ્ઞાસુના મનનું સમાધાન કર્યું કે,

“ પરમ સિદ્ધિની છેલ્લી કાણે સાવધાન રહેવું બટે છે. કર્મના કાયદા પ્રમાણ મુક્તદશા પ્રત્યક્ષ થતા, તેને સદર્પ જીકારનારાઓનો અવતારક્રમ પરિપૂર્ણ થાય છે પરંતુ, ધણી મહાનુભાવ સુતો પરમ સદ્ગુણને પ્રાપ્ત કરવા જતા, તેમાં ભણી જવાનું પસંદ કરતા નથી. વિરાટ માનવતાને મવાના અગમ્ય પ્રયોજનથી પ્રેરાઈને, પોતે પરમ ત્યાગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી મુક્ત દશાનો પણ આત્યંતિક ત્યાગ, તેઓ સ્વેચ્છાથી જીકાર જે જ્ઞાનચારીજી મદારાજ કહે છે તેમ, એવી જીવન-મુક્ત વ્યક્તિગો વિન જોય છે, અને એવી વિભૂતિઓ, જેઓને

સદ્ગુરુ - સ્વામી રૂપે મળી જાય છે, તેઓનું કથ્યાણ સત્વરતાથી સંધાવામાં સહજ પણ સંદેહ રહેતો નથી...વિગેરે. "

આ પ્રસંગ ઉપરથી પણ જન્મે સંતોના સંબંધ, સ્થિતિ અને એક બીજાની ભૂમિકા માટેના ભાવદર્શન, વાચકને સ્પષ્ટ થયા વિના રહેશે નહિ.

x

x

x

શ્રી બ્રહ્મચારીજીના આશ્રમમાં એકઠી ચયેલી શિષ્યમંડળીમાંથી કેટલાકે તો કુટુંબ અને સમાજના કલેશનાસથી કંટાળીને, કાપરવૃત્તિથી આશ્રમના આશ્રમે આવ્યા હતા. શ્રી બ્રહ્મચારીજીમાં સાચો ગુરુભાવ સ્થાપી, તેમની સેવા - સમાગમ વડે જ્ઞાનતૃપ્ત થવાની તૃષ્ણાથી તેમની સાથે સંબંધ બાંધનારા થોડા જ હતા. કેટલાકે તો માત્ર ' મહત્તિયા ખાવાપીવાનો મોજ કરવાની ' વૃત્તિથી, કોઈ કુતૂહલશુદ્ધિથી તો કોઈને કોઈ સ્વાર્થ બાંધવાના વિચારથી, ' અખાડા 'ની જેમ એકઠા થયા હતા. શ્રી બ્રહ્મચારીજીની સૂચના કે ઉપદેશનો અમલ કરવા તરફ તેઓનું ખાસ ધ્યાન ન હતું. પરંતુ ગુરુજીના દર્શનાથે આવનારી વિવિધ વ્યક્તિઓ તરફ તથા તેઓની વાતચીત વિગેરેમાં તેમનું લક્ષ્ય સાવધાનપણે રહેતું. જે ચાર કુટિલ મતિના સેવકોએ તો, - શ્રી બ્રહ્મચારીજીની જાણ બહાર - તેઓશ્રીના સામર્થ્ય ચમત્કાર વિગેરેની પ્રશંસાપ્રચાર દ્વારા, ભાવિક બોળા પુરુષોને બોળવી ગુરુ સમક્ષ ભારે ભેટ વિગેરે મૂકાવવાના કાર્યમાં તત્પર કરવા સુધીની અધર્મી આડતિયા પ્રવૃત્તિ પણ આદરી હતી. શ્રી બ્રહ્મચારીજીને ખબર પડતાં, તેમણે તે શિષ્યોને ભારે સંયમદંડ કર્યો હતો. તો પણ ખલ પુરુષોની કુત્સિત ટેવ જતી નથી, એ ન્યાયે, જ્યારે એક બોળા નવારસી વિધવાએ પોતાની મિલકતને ગુરુજીને સમર્પણ કરવાનો

સ કલ્પ જાહેર કર્યો, ત્યારે શ્રી બ્રહ્મચારીજી ઘણા ગુરુસે થયા અને પેલા
દુષ્ટ શિષ્યોને આશ્રમમાંથી કાઢી મૂક્યા આ પ્રસંગે બહારમાં
ગયેલા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી આશ્રમમાં પાછા આવતા, તેમણે સઘળી
હકીકત જાણી લીધી આશ્રમથી દૂર નીકળી ગયેલા પેલા શોકમગ્ન
શિષ્યોને પરિશ્રમપૂર્વક પકડી પાડ્યા અને આશ્રમમાં પાછા ફરવા
જણાવ્યું શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી ઉપર શ્રી બ્રહ્મચારીજીનો અસાધારણ
પ્રેમભાવ છે, તેની સર્વને ખાત્રી હોવાથી, તેઓએ પૂર્ણ વિશ્વાસ
ધારણ કર્યો કે, શ્રી બ્રહ્મચારી મહારાજ તેમનો પુનઃ સ્વીકાર કરશે,
શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના માન ખાતર પણ ક્ષમા કરશે

સર્વે આશ્રમમાં પાછા આવ્યા તો બ્રહ્મચારીજી અને
શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી વચ્ચે આ પ્રસંગ પડતો અત્યંત ચર્ચા
થઈ જો કે ચર્ચામાં મહાન મતભેદ પ્રતીત થતો હતો, પરંતુ
બંનેના અંતર અન્યોન્યમાં એટલા બધા એકમેક થઈ ગયેલા જણાતા
હતા કે ચર્ચાનું સ્વરૂપ શ્રવણ કરનારને, જે વિરુદ્ધ બાણુઓના
મતભેદો રજૂ કરનાર મને વચ્ચે મિનકું મનોભેદ કે વૈમનસ્થતા
અથવા સરખો ભાસતો ન હતો અર્થની ઉપયોગિતા સમઘમાં
શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાના મનનાં ગૂઝૂ કરી નિર્ણય પ્રકટ કર્યો,

“ વિહિત ધર્મમાર્ગથી પ્રાપ્ત અર્થને સ્વીકારવામાં જેમ
સંકેતને અવકાશ નથી, તેમ તે જ અર્થનો ધર્મયુક્ત માર્ગ
વિનિયોગ કરવામાં પણ સંકેત ધારણ કરવો જોઈએ નહિ ”

“ તો પછી, ગુરુજી ગા માટે આનાકાની કરે છે ! આ બહેન
નિરાશ થાય છે અને નિમિત્ત બનેલા અમે નાદકની ઉમ્મ શિક્ષા લઈને
ફરીએ છીએ ” ” ધર્મોધમના મિત્રા વિના જ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના

નિર્ણયનો અનુકૂળ અન્વય કરી, પ્રસ્તુત પ્રસંગની તરફેણ કરતા શિષ્યો બોલી જાય.

“ તે બેવાનું કાર્ય આપણું નથી. ગુરુજીને યોગ્ય લાગ્યું તે ખરું, પણ ‘ અર્થ ’ અને ‘ કામ ’ બન્ને પુરુષાર્થોનો ‘ ધર્મ ’ અને ‘ પરમાર્થ ’ એ બે પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે અનર્થકારી અને અનિષ્ટ બનતાં અટકી જાય છે.

“ તે શી રીતે ? ” કાઈ જિજ્ઞાસુએ સ્પષ્ટતા માગી.

“ અર્થ ત્યારે જ (સ-અર્થ) સાર્ય બને છે, ત્યારે તે ધર્મથી પ્રાપ્ત થઈ, ધર્મકાર્ય માટે ખર્ચાય છે. આત્મકલ્યાણ એટલે, સ્વાર્થ નહિ પણ પરમાર્થ માટે વપરાયલા અર્થને જ પરમાર્થ કહે છે. પરમાર્થનું પ્રુણ પરમાર્થ (પરમ અર્થ)થી સધાય છે. ”

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની દરમ્યાનગીરીથી પેલા શિષ્યોને મારી મળતાં, આશ્રમમાં ફરી સ્થાન મળ્યું. પેલી વિધવાઆઈની નિખાલસ હૃદયની સમર્પણ - સ્વીકાર માટેની વિનંતિ સપ્રમાણ નીવડી. પણ આવા અનેક પ્રસંગોમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું, શ્રી ધ્રુવચારીજીના મોનસ ઉપરનું નિર્હેતુક વચ્ચે, સ્વાર્થી શિષ્યમણીમાં અમૂલ્યાના હેતુરૂપ થઈ પડ્યું. કારણ, આશ્રમ અને આશ્રમના નામે વધતી જતી થોડી થણી મિલકત ઉપર શિષ્યોએ ખીટ માડી હતી. તેઓ ‘ મંદર અંદર વાટાવાટ પણ કરતા.

“ ગુરુજીની હવે વધ વધતી જાય છે તેમ તેમનામાં નબળાઈ આવતી જાય છે. ”

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“ ગુરુજી કહે છે તેમ, મરણ તો દરેકને છે જ. પણ અત્યા-
એમની પાસે શું શું છે તેની તપાસ કરી ? ”

“ કરી તપાસ ! આપણે આશા છોડી દેવાની સમજે ને. ”

“ નરસિંહરામ છે ત્યાં સુધી આપણે કેમ કાંઈ ચકાસીએ
તેમ નથી. ”

“ ના, ના, એમ તે હોય ? આપણું કાંઈ શાકમાં જાય કે ! ”

“ આપણે એમ કાંઈ કાંઈ દાવવા દઈશું ? જયપણથી આપણે
પગથળે કરતા આવ્યા છીએ, અને નરસિંહરામ તો આજકાલના છે ! ”

“ અને આપણે તો આશ્રમમાં જ રહીએ છીએ. પણ
આપણું સાંભળે છે કે ? ”

“ હા, ગુરુજી તો નટની પેઠે એ ‘ આચાર્ય ’ ની મોરલીએ
નાચે છે ! ! ”

“ ના, એવું કેમ કહેવાય ! એ નરસિંહરામ તો ગુરુજીને કે
કેઈને મ નચાવતા નથી. એ તો જ્યાં એની મેળે એમની પાછળ
ધેણાં વાળે છે તેમાં નરસિંહરામ શું કરે ? ” એક સાત્ત્વિક છુદ્ધિના
પદ્ય કસંગમાં કસાતા શિષ્યે નરસિંહરામને નિહોળી ઠેરવ્યા

“ એ તો ઠીક. પણ દિગ્ગજાગના મકાન સિવાય બીજું કાંઈ
માલમ પડ્યું ? ” એક જળે મુદ્દાની વાત પર સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

“ કેમ, આમીજી પેતે જ કહેતા હતા ને કે મારા નરસિંહરામને
સારું હું આ રકમ ભેગી કરું છું. તે રકમ દેટલી હશે ? ”

“ સાત - સાત સાત હજાર કહેવાય છે; તે શું નરસિંહરામ
લઈ જશે ! ” એક જળે ચિંતા વ્યક્ત કરી.

‘ અને સાડા ત્રણ હજારનો મઠ પણ બેંચા કરો શુ થાય છે તે ? ’

“ આપણે ગુરુજીને વિનવીએ તો ? ” એક જણે સૂચના કરી.

“ ગુરુજીને શુ કહીશુ, કે ગુરુજી, તમારી દશ બાર હજારની મિલકતના વારસ અમને ઠરાવી આપો, એમ ? ” પ્રથમ સૂચનાને કટાક્ષમાં કહ્યું,

“ બોધ્યા વિના બોરે ય નહિ વેચાય. શુ અત્યાર સુધી તમે બધા જાંઘમાં છે ? ગુરુજીએ તો ક્યારની ય નરસિંહરામને, મિલકત સ્વીકારવા આજ્ઞા કરી હતી. આજ્ઞાનો અમન કરના અનીચ્છા દર્શાવાઈ એટલે ગુરુજીએ સૂચના અને વિનંતિ સુદ્ધા કરી. ”

“ સૂચના ‘ વિનંતિ ’ શુ કહો છો ? ” મક્કતની મિલકત લવા કાઢતે વિનંતિ કરવી પડે એ સાબળતા જ અર્થસોનુપ આત્માઓને આશ્ચર્ય થયું.

“ હા, નિર્ભય વૃત્તિના વિરાગી આત્માને મિલકતની શી પડી છે ? એ તો કાંઈ અવતારી પુરુષ છે ”

“ તો આપણે આ બામતમાં સદાને માટે નિશ્ચિત રહી શકીએ, તે માટે નરસિંહરામને જ નિવેદન કરીએ તો કેમ ? તે મહાત્મા પુરુષ પોતે પોતાની મેળે જ એવો બદોબસ્ત કરશે કે જેથી બ્રહ્મચારી મહારાજ, તેમને મિલકત સમર્પણ કરી દેવા સંબંધમાં પુનઃ પ્રવૃત્તિ કરશે જ નહિ અને આપણને પણ આ વિષયમાં દૃઢ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થવાથી, ચિંતા કરવા કારણ જ નહિ રહે ” એક ચતુર પણ શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં શ્રદ્ધા ધરાવનાર શિષ્યે સમાપ્તિ મુદ્ધીની યોજના કહી નાખી

પરંતુ મતલબી સેવકોને ક્યાં ખજર હતી કે, પરોપકાર અર્થે જ જોણે જન્મ લીધો હતો એવા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના આત્માને આ તમામ હકીકતની ખજર પડી ચૂકી હતી. તેઓથી તો તે સેવકોના હૃદયનો ચિંતાયુક્ત ભાવ સારી પેઢે સમજી ગયા હતા. સાચી સેવા કરવાના ધમશવાળા સંતોનાં હૃદયો છતર જનોને શેની અપેક્ષા છે, તે કળા જવામાં કુશળ હોય છે, અને વિવેકબુદ્ધિથી વાકેફ થઈ, તેઓ તેમની ચિંતા રામાવવામાં સત્વર પ્રવૃત્ત થતા હોય છે, અને તેમ કરવામાં પછી તેઓ પોતાના સ્વાર્થસુખની પરવા કદિ પણ કરતા નથી.

એકાંતવાસમાં, શિષ્યમંડળ — સંકેતચાતા દિસે — તેમની પાસે આગ્યું; પણ તેમાંનું કેણ પણ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના પ્રતિભાચાગી પ્રસન્ન મુખ સમક્ષ, અંતરના દ્વિપિત ભાવને ઉચ્ચારી શક્યું નહિ. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તેમના ધૈર્યની કસોટી ન કરતાં, પોતે જ વાર્તાનો પ્રસ્તાવ કર્યો અને કહ્યું,

“ દરેક પ્રપંચના તમામ પદાર્થો અસ્થિર છે, નાશવંત છે. તેમાં, ખાસ કરીને ધન, માયા, મિલકતમાં, મિથ્યા આસક્તિ — રાખવાથી દરેકને અનિશ્ચય કુખ સહન કરવું પડે છે. તેમાં જીવાત્માની ઉન્નતિ નથી...” વિગેરે સૂચક ઉપદેશવચનોથી ઉપક્રમ કરી, તેઓ કરુણામય સાર્વિક પ્રીતિયુક્ત વચન બોલ્યા,

“ શ્રી બ્રહ્મચારી મહારાજની મિલકતમાંથી કાંઈ પણ મેળવવાની મને આશા કે ઇચ્છા નથી. મારા મનમાં તો મોટો ખગ્ગનો, તેમની કૃપાથી, ભરાઈ ચૂક્યો છે. સંત પૂરૂષનું સૂક્ષ્મ ધન એ જ આપણે મન સાચી સંપત્તિ છે. ” શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના વક્ત્ર ઉપર નિમોદતાની રેખા ફરી વળી.

“ પરંતુ ગુરુજી તો જીવ લઈને બેઠા છે તે આપને આપ્યા વિના છોડવાના કે ? આપે અમારા મઠ તરફ પણ દયાદૃષ્ટિ રાખવી પડે છે, આચાર્યજી ! ” શિષ્યોના મુખ ઉપર કૃત્રિમ દીનતાનો ભાવ પ્રસરી રહ્યો.

બડવીર બીજમના પિતા સમક્ષ, સત્યવતીના માછીમાર પિતાએ ભવિષ્યમાં બીજમનાં સંતાનો તરફથી રાજગાદી માટે ડખલગીરી થવાનો સંદેહ રજુ કરતાં, જેમ બીજમે આજીવન બ્રહ્મચર્યની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, તેમ આશ્રમના સેવકજનોના આંતર — સંતાપને હરણ કરવાના મંગલ હેતુથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના હમદર્દીથી ઢાલી બેઠેલા હૃદયે પોકાર કર્યો,

“ સ્વામીજીના કૃપાપ્રસાદ સિવાય, તેઓશ્રીની કોઈ પણ ચીજ મને અરપૂર્ય છે ” એ ભાવનાં ખાત્રી બધાં વાકયો વદી સૌના સળગતા દિલમાં સાન્ત્વન રેડ્યું.

આટલી વ્યવસ્થા થયા પછી પણ સ્વાર્થી સેવકગણના અંતરો તો અંદરથી પ્રજ્જળતા રહેવાનું જણાઈ આવ્યું. કસેશનું કારણ શોધી કાઢવાને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પ્રયાસો કર્યા; અને જાણી લીધું કે શ્રી બ્રહ્મચારીજનો શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સાથેનો અતિ ગાઢ સંબંધ હોઈ, ઉભયનો અધિકાધિક સંપર્ક તે શિષ્યોને ભવિષ્ય માટે સશંક બનાવતો હતો, કે રખેને નરસિંહરામ બ્રહ્મચારીજના પ્રેમપ્રવાહમાં તણાઈ, આપેલું વચન વિસરી જાય !

વિશેષમાં, શ્રી બ્રહ્મચારીજના આશ્રમમાં, ગુરુજી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને ‘ શિષ્ય ’ નહિ પણ ‘ સત્શિષ્ય ’ કહી સંબોધતા; અને કદિ પ્રેમોર્મિથી ઉભરાતું હૃદય એવાં ભાવનાં વચન પણ ઉચ્ચારતું કે .

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

‘ આ સત્શિષ્ય મારું નામ રાખશે — એ જ મારો ખરો ઉત્તરાધિકારી છે. ’

ઉત્તરાધિકારી, વારસ, હક્કદાર વિગેરે વિશિષ્ટ શબ્દોના નિર્દોષ પ્રયોગયુક્ત પ્રેમવર્તનથી, સેવકમંડળ ફફડી ઊઠતું અને પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સમક્ષ વારંવાર હૃદયગગળ કાઢી, તેઓશ્રીને તેમની પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ કરાવવા સૂચન કરતું !

અને એક વખત શિષ્યોની ચંકાને દડ કરે એવો પ્રસંગ પણ બન્યો. વયોવૃદ્ધ શ્રી બ્રહ્મચારીજીએ, માંદગીના મિથાનેથી, તેમના પ્રીતિપાત્ર ‘ નરસિંહરામ ’ને સજ્જન નયને આજીજીયુક્ત સ્વરે એવા બાવનું કહી દીધું કે,

“ મારું દિલ હવે શું કરવા કુખાવો છો, બાપુ ! આખરી વખત તો ‘ હા ’ પાડીને મારા જીવને શાંતિ કરો...” વિગેરે

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સરિમત ગમ ખાઈ ગયા અને વિસંબ કરી, વખતમાં વાતને વિઘીન કરી દીધી. મૃત્યુપાશમાંથી મુક્ત થયેલા અંતઃકરણમાંથી એક વાસના છૂટી થતી ન હતી કે ‘ મારો નરસિંહ માની મિલકતનો ક્યારે સ્વીકાર કરે ? ’ તેમના તીવ્ર વેદનાયુક્ત હૃદયના ઉચ્ચભાવને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી ઓળખી ગયા હતા. તેમને પણ સાગવામાંડયું હતું કે હવે વિશેષ બહાનાં ચાંચે તેમ નથી. સ્વપક્ષે, પોતે તો અતૃષ્ણ હતા. પેતાના શુદ્ધ અંતઃકરણમાં મકાનની, ગેહડ રકમની કે કસાની કામનાનો અંશ માત્ર પણ સ્પુરે તેમ ન હતું. અન્યપક્ષે, આશ્રમના આકાંક્ષી સેવકસમુદાયનાં હૃદયમાં નિત્ય પ્રજ્વળતી ચિનાકોળીની જ્વાળાઓ જોઈને, તેમનું દિલ કુખાવતું હતું. શ્રી બ્રહ્મચારીજીસાથેના સંમંધને નિભાવવાની સાચા દિલ્લની બાવનાને

વશ થતાં, તેમના દ્રવીભૂત હૃદયે, સ્થૂળ બાહ્ય સંબંધને વિશેષ મહત્ત્વ નહિ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. સૂક્ષ્મ સંબંધને દિવ્ય ભાનનું આરોપણ કરતો, આશ્રમવિયોગનો નિર્ણય, તેઓશ્રીની આત્મસ્વરૂપા વિવેકબુદ્ધિએ પળવારમાં કરી નાંખ્યો. તેમના આત્મનિર્ણય પ્રતિ મીટ માંડી રહેલા શ્રી બ્રહ્મચારીજીના સેવકોનાં ચિત્તને સદાકાળ શાંતિસમાધાનમાં સ્થાપવા, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ શ્રી બ્રહ્મચારીજી સાથેનો બાહ્ય પ્રકટ થવા પામનો સંબંધ ઓછો કરવા માંડ્યો. પરંતુ તેમ કરવામાં, કોઈ દુર્ભંતિને, આરાય કે કડવાય ગેબી થવાની મિથ્યા કલ્પના ન થાય, — એટલી સાવધાનતાપૂર્વક તેમણે સહેતુક પણ પરમાર્થે પ્રવૃત્તિ કરવા માંડી. સુરતમાં રહીને, પોતે તેમ કંઈ ગંદે નેમ ન હોવાથી, સુરત છોડવાની પ્રસંગભૂમિકા રચવા — ગ્યાવા માંડી.

આ બાબત, કોટુંબિક ફરજો તેમને વ્યવહાર તરફ ખેંચી રહી હતી. આપણે આગળ જોઈ ગયા હતા કે પોતાના પિતાના આમદને વશ થઈને, શરૂ કરેલી નોકરી સાંભેળવળત નહિ ટકવામાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું પરોપકારી ચારિત્ર્ય અને ઉદાર સમભાવયુક્ત સ્વભાવ જ રેતુ રૂપ હતાં. શાળાસમાજની સ્થાપના અને વિગમ પછી પણ, તેઓશ્રીએ કમાણી માટેનો કોઈ ખાસ વ્યવસાય હાથમાં લીધો ન હતો. બરણપોષણ નિમિત્ત કાંઈ ઉદ્યમ — પરિશ્રમ કે કુટુંબના ભાવિની મિથ્યા ચિંતાના પરિત્યાગપૂર્વક, તેઓશ્રી આવશ્યક ફરજ અને નિત્ય ધર્મકાર્ય કરતા હોવા ઉપરાંત, સહચારીઓ મિત્રો વિગેરે સાથે ગ્રાનવ્યામાં અનુપમ નિશ્ચિતતાભર્યા સર્વોત્કૃષ્ટ ભાનસનું દરેકને ભાન કરાવતા હતા.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યના પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વની અને ગણિત વિગેરે વ્યવહારવિષયોમાં દક્ષતા સંબંધી સુરતની સઘળી સંસ્થાઓ.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અને સરકારી કચેરીઓમાં જલ્દી થઈ ગઈ હતી. શ્રી બ્રહ્મચારીના આશ્રમમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો સમાગમ સેવવાની ઈચ્છાથી, કદિ નહિ આવનારા ' મોટા ' મણુતા માણુસો પણુ આવવા લાગ્યા. નિઃસંગતાને નિત્ય અનુભવનાર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની આસપાસ સંગ - સંધનો સંગ - સમુચ્ચય પામતો ગયો. સર્વને સહુસહુના બાવ અને અધિકાર પ્રમાણે સંતોષ આપતાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સમક્ષ ' સ્વાર્થ ' સાથે પરમાર્થ ' જેવો એક પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો.

છજનેર ખાતાની સરકારી નોકરીમાં પાછલાં કેટલાંક વર્ષોથી, હિસાબી કામમાં અવ્યવસ્થા અને યુગ્મવલુ ચાલ્યાં આવતાં હતાં. તપાસનીસો તથા નિરીક્ષકોની એક પછી એક સમિતિઓ અને ખાસ Specialist હિસાબનિષ્ણાત પુરુષો પણુ વારંવાર તપાસણી કરીને હિસાબી ગોટાળાની યુગ્મ ઉઠેલી નહી ચકવાથી કંટાળી ગયા હતા. ખાતાના મુખ્ય અધિકારીને પણુ આ બાબતમાં ઉપરની કેન્દ્ર કચેરી તરફથી ઇપકો મળવાની ચિંતાથી, પ્રતિષ્ઠાભંગની ભારે મુંઝવણ થતી હતી. કચેરીના નાના નાના કારકુનો તથા વચલા વર્ગના નોકરો આ સંબંધમાં બ્યારે ત્યારે ઠંડાઈ જશે, એ શંકા સર્વના હૃદયમાં સ્થાન કરી બેઠેલી હતી. આ સંબંધમાં, ઠાણ સત્સંગી - સંસ્કારી કારકુનદ્વારા, ખાતાના વડા અધિકારીના અંતઃકરણમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને બોલાવવાની પ્રેરણા થઈ. તેમને અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યને જે દિવસે આ સંબંધી વાતચીત થઈ તેને આગલે દિવસે સાંજે જ પેલા કારકુને આશ્રમમાં આવીને, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સમક્ષ બાવબરી વિનંતિ કરી હતી કે

‘ મારા એકલાના ખાતર નહિ, આપના સ્વાર્થ માટે નહિ,

પણ સર્વના બલને માટે પણ આપથી સાહેબનું આમ તણ આવે તે વીકારને અને અમારો બધ દુઃ કળને '

અને બીજે જ દિવસે, વાતચીત થયા પ્રમાણે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રી કચેરીમા આવી તપાસણી અને વ્યવસ્થાનુ કાર્ય સારી પેઠે ઝડપથી થઇ શકે તે માટે, અધિકારી સાહેબે સઘળા મોઠનણુ કરી દીધી જાણે Special Duty Officer હોય તે પ્રકારના શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રીની હુગામી નિમણુક, ઉપરની સરકારી કોષાધિકારી કચેરીથી (Account Officer) મળુર થઇ આવી.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રી નોકરી ઉપર તદ્દન સાદા પહેગેશમા આવતા સફેદ ફેટો, ધોતી, લાણુ પહેગણુ અને પગમા ' ખટક ખટક ' અવાજ કરતી પાદુકાઓ પહેરેલી સામાન્ય સાદાઈમા ભવ્યતાના અંશેને ઝળકાવતી, અનૌકિક ભાવનુ સૂચન કરતી, ભારેખમ ભાસતી આ વ્યક્તિ, સાતેક દિવસમા તેા સર્વના સ્નેહસન્માનનુ પાત્ર થઇ પડી તેઓ સર્વની સાથે સમાનભાવયુક્ત વર્તન રાખતા. કોઇને ય અવદિત માન કે અનાદર દાખવી, મિથ્યા રાગદ્વેષ વધારનારી પ્રવૃત્તિ કરતા નહિ પ્રત્યક્ષમા ' સાહેબ ' અને એવા ખુશામતિયા સંબોધનોથી કે વિશેષ પડતા અનુચિત વર્તન - વ્યવહારથી, અમનદાર આદિ કોઇને ય રાજ રાખવા રૂપ વૃત્તિ - પ્રવૃત્તિથી અવગ ગહેનાર શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રી, ઇજનેર ઓફિસમા, યોગ્ય વિનય અને કર્તવ્યનિષ્ઠાથી પણ સ્વતંત્ર ચિત્ત - આદર્શને અનુરૂપ નોકરી કરતા અને એ નોકરી પણ ઉપર કશુ તેમ, દયાથી પ્રેરિત હૃદયે સ્વીકારેલી નોકરી હતી પ્રભાવગાળી સૌજન્યમૂર્તિ નવીન નીમાયના ખાસ ' નોકર 'ને સૌ કોઇ પ્રેમભાવથી જોતા, અને તેમનુ સૌહાર્દ સૌ કોઇ ઇચ્છતા. જેમના

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

તાબામાં રહીને કારકુનોને કામ કરવાનું હોય છે, તેવા નજીક — વચલા — અમલદારોએ પણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને તેમનું હિસા કાર્ય કરવા માટે, યોગ્ય અનુકૂળતાઓ કરી આપી હતી. પણ તેઓશ્રી, પોતાને મળેલી સમય — સ્થળની અનુકૂળતાઓ મધ્યેથી વર્તનની સ્વતંત્રતાનો, અને પોતાનામાં ખાતાએ મૂકેલી પ્રતીતિ અને પ્રીતિનો દુરુપયોગ કે અંગત ઉપયોગ કરવાનો ખ્યાલ સરખો પણ કર્યો ન હતો.

એકાદ પખવાડિયું તેમનું કામ ચાલ્યું. તે દરમ્યાન અંક પ્રકારની વિચિત્ર વાતો શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના કાને આવી ચક્રાવળી હતી. જેવી કે;

‘ આ અમલદાર બરેલા અટપટા હિસાબ તપાસવાનું તમારો જોડાએ અટકાવું કામ બ્યવસ્થિત ચાલુ સ્થિતિ પર લાવી આપવું કામ અત્યંત કઠણ છે, એટલું જ નહિ પણ તે અશક્ય છે. ’

‘ કારણ કે જેના આધારે હિસાબની મેળવણી થઈ શકે, હિસાબી દસ્તોની કાલેજો અને ફેરિસ્તોનાં જ કયાં ઠેકાણાં છે ! ’

‘ ઠેકાંકે દસ્તો (વૌચરો)નું તો અસ્તિત્વ જ નથી ને ! ’

‘ અને તે બે ચાર પાંચ વૌચરો ખોળી કાઢવાનું હોય, તે પણ સાલતિયિનો ઉલ્લેખ હોય તો તો સમજ્યા કે થેલિવસોના પરિશ્રમે કાંઈક પત્તો પાડી શકાય. અને પછી નિર્ણય તપાસણીનું કામ હાથ પર લઈ શકાય ! ’

‘ આ તો ખાછળનાં ૨૫-૩૦ વર્ષોનું રેકૉર્ડ ફેંદવાનું. સાલનું કશું વૌચર નોવાથી, અમુક અમુક બાબતનો હિસાબ : ’

તેનો સંબંધ સમજાશે, — તેના અનુમાન માટે પણ સાધન નથી. અને વીચરો જ ક્યાં વ્યવસ્થિત રીતે મૂકેલાં છે તે ?

‘ ત્યારે આ નવીન નીમાયેશ મિસ્ટર શી રીતે કામ કરશે ? ’

‘ એમની આખરની કપરી કસોટી થનાર છે. જાણીજોઈને એમનું નામ સૂચવીને, કોઈ તેમના હિતશત્રુએ તેમના સામે આ દાંષ ગ્રથો લાગે છે. ’

‘ હિતશત્રુ કોણ હશે ! સગો હોય, ગાતિનો હોય કે સંબંધી પૈકીનો હોય...’ એક જણે પોતાના મનના તર્કનો અર્ધરજોટ ક્યો.

ઉપરોક્ત પ્રકારની વિવિધ વાતો સાંભળીને, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી નિરાશ કે બયમસ્ત થયા નહોતા. તેમના દિલમાં તો પેલા કામકુને તેમના સમક્ષ કરેલી સહાનુભૂતિપ્રેરક વિનંતિથી લાડી ઊઠેલી દયાભાવની લાગણી રમી રહી હતી. ઈશ્વરેચ્છાનુસાર જે પોતાનાથી હિસાબના મેળનું દુષ્કર કાર્ય સાંગોપાંગ સધારો તો દંડ, બરતરશી, બદલી આદિ શિક્ષાની ચિંતામાં દુધ ખની રહેલા કચેરીના નોકરોને તુકસાન થતું અટકવાથી પરમ સંતોષ પ્રાપ્ત થશે; એવા પરોપકારી ભાવથી પોતે કચેરીનું કપરું અને અશક્યવત્ મનાતું કાર્ય કરવા પ્રેરાયા હતા.

અને સૌ કોઈના આશ્ચર્યને પડકાર આપતું મહાભારત કામ, જ્યારે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની કાબેલિયત તથા કાર્યદક્ષતાથી એક જ માસમાં પૂર્ણ થયું, ત્યારે તો શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી દરેકના દિલમાં કુતૂહલ અને કોમડાની પ્રતિભાએ વમી રહ્યા. વડા અમલદારને પણ અજાણ્યની લાગો કે હોંશિયારમાં હોંશિયાર કુનેહ્યાન જોડાઈ સંબંધ હિસાબો નિષ્ણાતોને જે આ કાર્ય પાછળ એકાદ વર્ષ લગાડી

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

દેવામાં આવે તો પણ તેઓ આ કાર્યની ગેરવ્યવસ્થાનો ઉદ્ધેશ કે અત આણી શકે તેમ નથી, છતાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તો કોઈની પણ સહાય - સૂચના વિના જ એકલે હાથે જ કામ પૂર્ણ કરી શક્યા, તમામ હિસાબી કામને વ્યવસ્થિત શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લાવવામાં સફળ થયા ! અને તે પણ માત્ર એક જ માસની દૂંક મુદતમાં ! આથી તેમને તેમના કાર્યમાં કંદાય ચંકા સ્ફુરી હશે - તેથી વિવેકભરી વાણીમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યને જણાવ્યું,

“ આ કાર્યનું સ્વરૂપ જ એટલું જટિલ છે કે ભક્તભક્તા તેમા અત્યંત કાળજીપૂર્વક કામ કરતા હોવાં છતાં, જૂલ ખાઈ બેસવાનો સંભવ છે. તમે તો આ કાર્ય પૂરું કરવામાં પ્રયત્ન ઉતારવળ કરી છે. અને તેના ઉપર કોઈનું તાંત્રિક નિરીક્ષણ સરખું પણ થયું નથી ! ”

“ કામની ચોક્કસાઈ માટે બેદિકર રહેશો. છતાં સંદેહ હોય તો કુશળ તપાસનીસો પાસે મારા કાર્યનો ચુસ્ત તપાસણી કરાવી શકો છો. મનુષ્યથી જૂલ થાય એ સ્વાભાવિક છે. ” શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ નિરભિમાનતાપૂર્વક માનવસુલભ વેણ ઉઘાડ્યું. જો કે તેમના કાર્યમાં એક પણ જૂલ નહિ હોવાની તેમને તો ખાતરી જ હતી.

ખાતાધિકારીની આગ્રહાનુસાર, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના હિસાબી કામોની, સરકારી કોષાધિકારી કચેરીની (એકાઉન્ટ ઓફીસની) મુખ્ય સાખાના રપેશિયલ - ખાસ - અધ્યવેક્ષકો દ્વારા, અત્યંત ઝીણવટ અને ખાનીકાઈથી તપાસણી થઈ. ફેરતપાસણી અતે, તમામ કામ નિર્દોષ મળેર થયું. સર્વે અમલદારોને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની કાર્યશક્તિ, બુદ્ધિકૌશલ્ય અને સૌજન્ય માટે મહદ્ આશ્ચર્ય ઉપજ્યું.

સૌ કોઈ તેમની ખુશ્વા દિલથી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આવું સુંદર કાર્ય આટલી બધી ત્વરાથી કરવા માટે, એક જ માસનું વેતન આપી કામ કરનાર મનુષ્યને નોકરીમાંથી મુક્ત કરવો - એ કદરદાન દિલના મુજબ અધિકારીને યોગ્ય લાગ્યું નહિ. પરંતુ પોતે પણ મુખ્ય કચેરીના તાબાનો એક આશાંકિત નોકર જ હતો. તેથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીમાં સ્પષ્ટપણે દેખાણેલા સદ્ગુણોની - મર્યાદિત પણ - કદર કરવાનો સંતોષ મેળવવા તેણે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની ખાસ ઇચ્છા ન હોવા છતાં, પોતાને પ્રાપ્ત અધિકાર અને સત્તાનો સંકુપયોગ કર્યો:

“ કામનો પ્રકાર જોઈને અમે ધાયું હતું કે સહુ દશ બાર માસ સુધી તો તમારો લાભ સરકારી નોકરીને મળશે. પરંતુ તે મુદત ઉપર તમે પોતે જ મર્યાદા મૂકી, કાર્યનો ત્વરાથી સરસ રીતે અંત આણ્યો છે. પરંતુ અમે મતલબી શોકો એમ તમારો લાભ જતો કરીએ તેમ નથી તમારી યોગ્યતા અને આશરપદ બાવિનો વિચાર કરતાં, તમને આ કચેરીમાંથી છટા કરવાને બદલે, કાયમની જગ્યા આપવામાં આવે છે. (નોકરીમાં) તમારો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ જોવા હું ઘણો આતુર હોઈ, તેમાં માગથી બનતી સઘળી સહાય તમને કરતો રહીશ. ”

“ પણ, ખીજ કેઈને.....” શ્રીજીને નોકરી મળતી હોય તો તે સ્થાન પોતે નહિ લેવાની પરાપકારી વૃત્તિ દાખવતા શ્રી નૃસિંહાચાર્યને દલીલ કરતા વચ્ચમાંથી જ રોકીને, અધિકારી સનનન બોલ્યા કે,

“ પણ બધું કાંઈ નહિ. તમને કોઈ પણ પ્રકારની અત્રે અગવડ વેદવાની નહિ હોય, તે ચોક્કસ બહુશે. આખું ખાતું તમારો

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પુષ્કળ વિશ્વાસ ધરાવે છે. મરજીમાં દાવે ત્યારે તમે આવજો, જાજો-
પણ...મારા તરફ ધ્યાન રાખતા રહેજો । ”

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ થોડો વખત ઇબ્નેર ખાતામાં નોકરી
આશુ રાખી. ઉપરિ અધિકારીએ તેમનામા ઠાણ અલૌકિક સંત
પુરુષનાં દર્શન કર્યાં હતાં કે તેમને શ્રી નૃસિંહાચાર્ય વિષે ઠાણ
દિવ્ય સંકેત મળ્યો હતો ! તેમણે શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં પોતાના
કથ્યાણુ મટિ આશા સેવી, અને નોકરી સિવાયના સમયમાં અંગત
રીતે તેઓ અધિકૃત અમલદાર મટી, માત્ર માનવરૂપે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી
સમક્ષ આવવા લાગ્યા. તેથી તો તેમણે, તેમને નોકરીમાં આશુ
રાખવા આગ્રહ કરેલો અને ‘મારા તરફ ધ્યાન આપતા રહેશો’
એના ભાવનાં વચનો વારંવાર ઉચ્ચારેલા.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની નોકરી કરવાની પદ્ધતિ, તથા નાના
મોટા સહુની સાથે વાતચીત અને વર્તન વિગેરે પ્રસંગ પાડવાની
ગીતભાત સમ્ય સર્જનને છાજે તેવી શિષ્ટ, વિવેકી અને સર્વને
મચ્છિકર લાગે તેવી હતી. સૌ ઠાણ તેમનો વ્યવહાર કળી શકવું કે
તેઓશ્રી સિપાઈ, કારકુનખંડુઓ અને ઉપરિ અમલદારો સાથે
સાચા હૃદયથી સમભાવયુક્ત વર્તન રાખતા. તે છતાં પણ તેઓશ્રી
વ્યવહારમાં શુદ્ધતા સાચવતા. સૌના અધિકાર, પદ અને વપને ધટે
એટલું જ સન્માન, તેઓ ચોગ્ય સ્વરૂપમાં દર્શાવતા. તેથી
ન્યૂતાધિકૃતભાવનું આરોપણ તેઓ કદિ પણ થવા દેતા નહિ. હૃદયમાં
તો તેઓ સર્વ પ્રત્યે રાગદ્વેષરહિતપણે સમસર્વત્ર નિષ્પક્ષ એકદષ્ટિથી
જોતા. માનાપમાનવાળા ભેદબુદ્ધિનો વિશય કરી એટલા
શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી નોકરી વિગેરે વ્યવહારવ્યવસાયમાં, સ્વમાનનું
રક્ષણ કરવા ચૂકના નહિ. ’

નોકરીના સમયમાં, તેઓશ્રીના શુદ્ધિવૈભવ અને પ્રતિભાસૌજન્યથી આકર્ષાઈ, ધણા કારકુનો તેઓશ્રીની સાથે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા છેડતા, ત્યારે તે વખતે પોતે અત્પણ કે તે વિષયમાં અણ હોય એવો ભાવ મૂચવી, વાતનો વિસ્તાર કરવાની તક આપતા નહિ. પણ દૂકા ઉચિત ઉત્તરથી, સર્વના ચિત્તનું તાત્કાલિક સમાધાન કરી, તેઓનું લક્ષ્ય પોતપોતાના વિહિત કાર્ત્તરફ ખેંચના આમ તેમણે, નોકરીમાં થતો નિર્લેષ નીતિભંગ, નોકરીમાં પોતાની પરિસ્થિતિ દરમ્યાન, યુક્તિપ્રયુક્તિ અને પ્રભાવશાળી વ્યક્તિત્વથી વિસ્તાર પામતો અટકાવ્યો.

નોકરી દરમ્યાનના અનેક પ્રસંગોમાંથી અત્રે માત્ર એક રાગનો, ખીજો દેખતો — એવા બે વિરોધી ભાવના પ્રસંગોની દૂકા રૂપેખા આપીશું.

એક સામાન્ય હોદ્દાના અમલદારને * પોતાના તાનાના કારકુન શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીમાં અગત રીતે અત્યંત અભિરુચિ અને આસક્તિ ઉત્પન્ન થઈ હતી કોઈ ફિસ કોઈ કારણસર તેઓ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને ન જોતા, તે દિવસે તેઓ બહારના અને બેચેન બની જતા, ઘેના અને આકુન-યાકુન અત કરણથી, કચેરીનું ફરજિયાત કામ ચત્રવત્ કરતા એ દશામાં જો કોઈ ચિકિત્સક પાસે તેમનું નિદાન કરવામાં આવે તો તો એવો જ અભિપ્રાય મળે કે તેટલો વખત તેઓ બાણે નિશ્ચેતન જીવન જીવતા હતા તેમને તે દિવસની કામગીરીની હકીકત પૂજામાં આવે તો તેઓ

* આ અમલદારનું નામ મળ્યું નથી પ્રસ્તુત પ્રગટત પ્રસન્નનું એક કરતા અધિક મુખથી શ્રવણ થવાથી, તેને માન્ય કરવો ધરિત લાગે છે તેથી અત્રે તેનો નિર્દેશ કરેલો.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

સાનજાન વિનાના મૂઠની જેમ એવો જવાબ આપતા કે તેમા અસત્યની કે દુરાવ્યયની સૌને શંકા આવ્યા વિના ન રહે. તેમના મદતે જે કોઈ સામાન્ય સિપાઈ કે કારકુનની એવી અર્ધપામન જેવી પ્રવૃત્તિ એકાદ દિવસ પણ અનુભવનામાં આવી હોય તો તેને મિચારાને, વૈષ્ણવીય સમિતિથી નાવાયક ઠરાવી, કાયમને માટે નોકરીમાથી બગ્તરફ કરનામા આવ્યો હોય ' પરંતુ આ અમનદારને નિભાવી નેવામા તેમનું ' અમનદારપણું ' કારણરૂપ ન હતું, પણ તેમની આ પ્રકારની પરિસ્થિતિની પાછળ ' નરસિંહરામ 'નું નામ બોનાતું હતું, તે હતું. સૌ કોઈને ' નરસિંહરામ ' માટે આદરભાવ હતો તેમના નામનું અપમાન પણ સાખી લેવા કચેરીમા કોઈ તૈયાર ન હતું.

આ અમનદાર મનમાં સધળી હકીકતથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી વાકેદ થઈ ચૂક્યા હતા તેમના હૃદયમા તે બોળા દિવ માટે સદાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થઈ મનમા વિચાર કરતા તેમને સમજાયું કે—

' આ પ્રકારનો લામણીનો બાવ શુદ્ધ અને સ્થિર પ્રેમભાવ નથી એ તેમનું કલ્યાણ કલ્પાને મદતે — કદાચ — જતે દિવસે તેને હુ ખદાવી થઈ પડશે. હું સુગત છોડી જવાના વિચારમા છું; એમ થશે ત્યારે વિરહનો વહિ તેના દિનને અંગે અંગે દાહ દેશે. આ એવ કેવળ સાત્ત્વિક નથી તે મિશ્ર અને મોડપ્રધાન છે. '

તે પુરુષ દમે-રા કોઈ ચાગિયરાનું કનાકાં કે સદ્ગુણસપન્ન સ્ત્રી, પુરુષ કે બાગકને જોઈ એકદમ મોહ પામી જતો. એ જ મોહ, પરિસ્થિતિ પતટાવા કે તેના મનને પ્રતિદૂત પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં, તેને હુ ખગિયામા દુગાડી દેતો. આમ નેવાથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ વિચાર્યું કે,

‘આ પ્રકારની આસક્તિ આ રીતે આગળ વધવા દેવામાં ને હું પોષણ આપીશ, તો મારી ઉપસ્થિતિના અભાવે એ ઉગ્ર બનશે, અતિ દુઃખી થશે અને કદાચ તેની વિકલ્પતાના પરિણામે, કુદૈવવશાત્, નોકરી આદિ વ્યવહારમાં પ્રાપ્ત સારી સ્થિતિને નુકસાન પહોંચાડી, તેના આશ્રિત સ્વજનોને પણ વિના કારણ ક્યેશના સહભાગી બનાવશે. પરિણામે, વિચારાની ઉન્નતિ — જેનું તેના દિલમાં અહર્નિશ ધ્યાન છે તે — તે કલ્પનામાંથી ય દૂર ચાલી જશે...’

આ પ્રકારના કલ્યાણકારી વિચારથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તેનું અચાનકિમિર હણવાનો અને તેના મનના વલણને, અતિશય વિકૃત સ્વરૂપ પકડે તે પહેલાં જ, અનુકૂળ દિશામાં વાળી દેવાનો સન્નિશ્ચય કર્યો.

નોકરી સિવાયના સમયમાં ધણા મનુષ્યો શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પાસે સત્સમાગમનિમિત્ત એકત્ર થતા. પેલા અમલદાર પણ ત્યાં આવતા. તે વખતે વિવિધ ચર્ચા — વાર્તા દરમિયાન, તેઓશ્રી સામાન્ય તત્ત્વબોધ એવી રીતનો ગુથી દેતા કે જે પરાક્ષ રીતે — તે પોતે અમર ઠોઠ પણ જાણે નહિ તેવી રીતે — પેલા અમલદારના અંતઃકરણમાં એકધારી અસર ઉપજાવતો. નિર્મોહ્યતા ઉપર, મન, બુદ્ધિ, સ્વભાવની પામરતા ઉપર તેઓશ્રી માર્મિક ઠોક જગાવતા. આસક્તિ, — સદ્વસ્તુ માટેની પણ અત્યંત આસક્તિ — ઉન્નતિમાં કેવી અવરોધકારક છે, તે વાર્તા વિવિધ ઉદાહરણોથી, તેઓશ્રી સચોટ રીતે સ્પષ્ટ કરતા. અને બીજી ગ્રાજીયી, વડા અધિકારીનો સંમતિથી રોશિયલ કામગીરી જેવું મહત્ત્વનું કામ ઉપરિચિત કરી પેલા અમલદારને થોડાક દિવસ ફરજિયાતપણે સુરત બહાર રદી,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

શ્રી નૃસિંહાચાર્યના કર્તૃત્વ - સમાગમના યોગથી વંચિત રહેવું પડે, એવા પ્રસંગો જોવા કરતા, આ રીતે પોતાનામાં અસંત રાગવૃત્તિ મેવનારા અમલદારના અંતઃકરણને યુક્તિપ્રયુક્તિ, પ્રયોગ અને ભેદ - અનુમત્તદ્વારા, શુદ્ધતા તથા સમતુલામાં સ્થાપવામાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ અથાગ પરિશ્રમ સેવ્યો હતો. પછી તે દૈવી મંકેનાનુસાર, પેલા અમલદારને વિશેષ વખત સુરત બહાર રહેવાનું લખાયું, અને તે દરમ્યાનમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પરોપકારાર્થે મુગન ઊઠવાની કેવી તક સાધી તે આપણે આગળ જોઈશું.

ઉપરોક્ત પ્રમંથ જેવો રામનો છે તેવો અન્ય પ્રસંગ તેમના પ્રતિના દેખેા છે. જો કે તેઓશ્રી પ્રતિ કાષ્ટને ય દેષ કરવાનું કારણ ન હતું; છતાં જીવની બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિઅનુસાર મનુષ્યોમાં બિન્ન બિન્ન અંશોથી રાગદ્વેષાદિ વિકારો, બાહ્ય બળો અને સંલેગોની મર્યાદામાં રહી, કાર્ય કરે છે; એ ન્યાયે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના એક ઉપરી અમલદાર નાગર ગૃહસ્થે મનમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્ય માટે અદ્ય પ્રમાણમાં દેવભાવ સેવ્યો હતો. પ્રતિષ્ઠા અને સ્તુતિ પ્રત્યે તેને અતિશય પ્રેમ હતો. પોતાને સા દ્રેષ્ટ કંઠે અને સન્માને, એ મતલબી વિચાર, જ્યારે મર્યાદા મૂકે છે ત્યારે, પોતાનાથી અધિક આદર અને પ્રતિષ્ઠા - પ્રશંસાને પાત્ર અન્ય કોઈ બનવા ન પામે, - એવા સંકુચિત, કુત્સિત વિકારને જલની પ્રેયં વિના ગ્રહેતો નથી. અમુકા એ મતસરની બ્હેન છે. માનસુદ્ધિ પોતાનામાં જ સમસ્ત માનને સમાવવા ઇચ્છે ત્યારે અન્યનો ઉત્કર્ષ સહી ન શકનારી અમુકા આપોઆપ જન્મ પામે છે, અને એમાંથી, - યોગ્ય સમયમાં અટકાવના ઉપાય આચરવામાં ન આવે તો, - ધૂજા, નિંદા વિગેરે વિકારપરંપરા જાગ્રત થાય છે..

કચેરીમા સારી પેઠે, નિયમિતપણે અને સતોષકારક રીતે સમયસર કામ કરનાર એ બાહોશ સર્જન પુરુષમા, પોતાને પ્રાપ્ત અધિકાર (તે પણ શરૂઆતનો નહિવત્ અધિકાર)નું અભિમાન નળયુ હતું. કચેરીના કારકુનોની સમયસરની હાજરી, કાર્યની યોગ્ય વ્યવસ્થા વિગેરે ઉપર નિરીક્ષણ અને અકુશ રાખવાની પોતાની ફગજ બળનવામા તે વિશેષ પડતી આગ્રહયુક્ત જવાનકારી બહેરી સેતા હતા તામાના નોકરોએ ઉપરી હોદ્દેદારો તરફ અમુક રીતે જ વર્તીવ રાખવો જોઈએ. તથા અમુક ચોક્કસ પ્રકારની પદ્ધતિથી તેઓએ તેમના પ્રતિના સન્માનભાવના પ્રકટ કરવી જોઈએ, — એવા એવા ઠડક અમલનો બાસ કરાવતા વિચિત્ર મન્તવ્યોના પાનન પ્રતિ તેઓ દુરાગ્રહ રાખતા હતા આ તેમના માની સ્વભાવ આગળ, શ્રી નૃસિહાચાર્યજીની સર્વમાન્ય સર્વશ્રાધ્ધ અને સ્વપ્ન સમયમા જ કીર્તિને વરી ચૂકેની કારકોર્દી તરવરી રહી

શ્રી નૃસિહાચાર્યને નોકરીમા નિમત્રણ મળ્યુ હોવાનું જ્યારથી તેમણે જાણ્યુ હતું ત્યારથી તેઓ ચિત્તની શાંતિ ખુમાવી બેઠા હતા પ્રાર્થનાસમાજમા અને ધંતર સ્થળોએ જોરદાર વક્તવ્ય કરનાર સદ્ગૃહસ્થ તરીકે પ્રખ્યાતિ પામેના પુરુષે કચેરીમા માનપૂર્વક પગ મૂક્યો હારે તેઓ આખો યોગવા લાગ્યા કચેરીના વહીવટી નિયમો અને સમય તથા કામની ચોક્કસ યતા વિગેરેના તમામ પ્રકારના નિયંત્રણોની ફરજિયાત મર્યાદામાથી શ્રી નૃસિહાચાર્યજીને ઉપગિ અધિકારી તરફથી મુક્તિ મળી હતી એ વિગેરે નિરકુશતાયુક્ત તેમની નોકરી નિહાળી, પેના નાગર સર્જનને તેમના સ્વભાવાનુસાર ધખ્યા થવા લાગી. પોતે પગત્ર અને અલ્પમાનયુક્ત તથા પોતાના જ હાથ નીચેનો અજમાયશી કારકુન સ્વતંત્રતા અને

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અન્નપૂર્વક નોકરી કરે, એ તેમના અંતઃકરણને રુચ્યું નહિ. વિશેષમાં, આવા સામાન્ય - ઠોષ ખાસ ઉપાધિ (degree) વિનાના - પુરુષને અતિથય મહત્ત્વ અપાવા લાગ્યું. વર્ગોથી અરપટ અને મેળ વિનાના થઇ ગયેલા દિસાળી કામોને જલ્દીથી સુધ્ધવસ્થિત રીતે તૈયાર કરી આપનાર કુશળ દિસાળીસ તરીકે તેમની નિમજ્જક કરી - તે તારીખથી, નાના મોટા સૌ ઠોષની આંખોને અને વાતોનો એ વિષય થઇ પડ્યા. ઠોષની કષ્ટતામાં પણ ન આવી શકે તેવી ટૂંકી માત્ર અજમાયસની મુદતમાં, (probationary period) દુર્ધટ અસંભવિત મનાવું કાર્ય તેમણે પરિપૂર્ણ કર્યું, જેથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની પ્રતિષ્ઠા દહપણે પ્રગળ જતી. પરિણામે, હંગામી વખત માટે નિમાયેલા નોકરને કાયમની જગ્યા મળી. તેની કદર કિંમત થઇ !

આ ગદી પરિસ્થિતિ અને પ્રસંગોની દારમાળાએ, તેજોદ્ગમી અમલદારના દિલમાં દાવાનળ સળગાવ્યો. તેથી તેઓની રીતમાતમાં તે કવચિત્ દોષદૂષણ દેખવા લાગ્યા; દોષ ન હોય ત્યાં પણ દોષારોપણ કરવા લાગ્યા. સરકારી નોકરી કરનારા ધણાખરા મનુષ્યો, સર્વસામાન્ય રીતે જે પ્રકારનો પહેરવેશ ધારણ કરતા અને અમલદારો સાથે જે રીતે વ્યવહારસંબંધ નિભાવતા, તેથી વિચિત્ર અને ટેડતેક અંશે વિપરીત પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનું વસ્ત્ર ધી નૃસિંહાચાર્યજી દાખવતા. આવી નાની મોટી સર્વ ખામતોમાં, ન્યૂતાનિક અંશે પ્રતિકૂળ ભાવનું આરોપણ કરીને તેઓ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની કુશળતા, પ્રામાણિકતા અને ઉત્તરોત્તર ઉદ્દેશ્ય જનની જાતી પ્રતિષ્ઠાને એજ લગાડવાનું બંધાનું શોધના દતા. પરંતુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની ઉદારચરિત પ્રતિભા, કચેરીમાં

અને બહાર જમતી જતી પ્રતિષ્ઠા અને ખાતાધિકારી સાહેબ સુધીના સર્વના હૈયામાં અતિશય વિશ્વાસભર્યું સ્થાન લીધું હોનાથી, તેમનાથી તેઓશ્રીના વિરુદ્ધ મૌખિક કે લેખી કાષ્ટપણુ પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી ન હતી. છતાં પણ પ્રસંગોપાત્ત તેઓશ્રીની ગેરદાજરી દરમ્યાન, તેઓ પોતાના જિલ્લની વરાળ, - વમનક્રિયાથી કાઢી ઉદગમ્ય ત જેમ તાત્કાલિક કળ વળે તેમ, - સ્વસંતોષાર્થે કાઢતા હતા. આ ઉપરિ અમલદારના દ્વેષમૂલક અસંતોષ સંબંધી ઘણી વાતો ક્રેટવાક કાગ્કુનોદારા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના કાન ઉપર અથડાવા માંડી હતી પરંતુ લોકવાર્તા પર અતિ વિશ્વાસ મૂકી પ્રવૃત્તિ નહિ આદરવાની નીતિને અનુસરનારા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તે વાતો ઉપર ખૂબ વજન મૂક્યું નહિ. સાજે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના પાસે એકત્ર થતી મડળા ભેગાં, પેલા તેજેદ્વેષી અમલદારને પણ, કોઈ કોઈ વખત સમાગમ - ભજન વિગેરેનો લાભ લેવા આવવાનું, કુદરતી મન થઈ જતું, પણ તેમનો માની સ્વભાવ, અમલદારી અભિમાન અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પ્રતિ ધક્કે બનતો જતો કનેશકાગક દ્વેષ પોતાને સધ્યા સમયના સમાગમનો આનંદ લૂંટતા અટકાવતો હતો. પરંતુ તેનું કશ્ચાણુ થવાનું હશે તેથી કે કેમ પણ, કુદરતી કારણોથી તેનું મન, જે કચેરીમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યથી વિરુદ્ધ દિશામાં વર્તેલું હતું તે, કચેરીના સમય બહાર, તેઓશ્રીના નિવાસસ્થાન પ્રતિ આકર્ષાયા કરતું હતું. અને એક વખત કાંઈક નૈસર્ગિક સંકેતાનુસાર આશ્મિક યોગ પણ એવો જ આવ્યો, કે જેથી તેમને તેમના મન સહિત તેમના ચરણો શ્રી નૃસિંહાચાર્યના નિવાસસ્થાન પ્રતિ ત્વરિત ગતિથી ખેંચી લાવ્યા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના પ્રથમ પરિચય પછી, આ પ્રસંગ પૂર્વે તેમના પ્રતિ કદિ નહિ દાખવેથી વિનંતિ અને નમ્રતાપૂર્વક તેમણે, કૃપાળુ આત્મા પ્રતિ પ્રેમનાં આદોષનોની આકાંક્ષા કરી.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“ હું બળી રહ્યો છું, મારી રક્ષા કરો. ”

“ કેમ શું થયું ? આવો, જાણો ..” શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તેમને તેમના હોદ્દા અને સ્વભાવ પ્રમાણે ઉચ્ચ આસને બેસાડી, પ્રથમ દર્શને જ સંમાનથી સંતોષ આપ્યો.

“ કાં તો હું જરૂરતરફ ચાલ્યો, બદલી પામીશ કે શિક્ષા પામીશ, પણ જાણે તે રીતે મારી પ્રતિષ્ઠા જાવતી ” આખ અને અગ્રને પણ આખરે પ્રિય હોવાથી, અગ્રએ આંખની અંદર રોકાયેલા રહે રહે ચળકતાં દંતાં, પરંતુ બહાર આવી શક્યા ન હતાં.

“ પરંતુ દક્ષીણ તો દહેશે, કે નેથી ચોખ્ખા ઉપાયની સમજ પડે ? ”

“ મારું સર્વસ્વ જવા બેઠું છે. ” એમ કહી રહતા હતા, કંપિત સ્વરે તેમણે નોકરીમાં કાંઈક કારણોસર જાણી થવા પામેલી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ અને પ્રાપ્ત મુશ્કેલીનું શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સમક્ષ ‘વર્ણન કર્યું’, વર્ણનના અંતમાં, પોતાના દિલમાં આવી રહેલા મંથનનો, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય માટે અત્યાર સુધી પોતે સેવેલા કુભાવોનો પણ તેમણે નિખાલસ દિલથી એકરાર કર્યો. સ્વસ્થમાં, પોતાના અભિમાન સહિત સર્વસ્વ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ચરણમાં સમર્પણ કરવા તેઓ તૈયાર થઈ ગયા, અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી, પોતાનો નોકરીમાં આવી પડેલો વિટંબલામાંથી તથા અધોગતિમાં ગતતા જતા જીવનપતનમાંથી કૃપા કરી બચાવ કરશે, એવી તેઓત્રીના પ્રતિ દૃઢ નિષ્ઠા તેમણે પ્રદર્શિત કરી.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી એક પગવારમાં તેમની મનોદશા સમજ

ગયા, અને વિહિત વાણીથી ચોગ્ય રીતે તેને સાંત્વન આપતાં જણાવ્યું.

“ પણ હું હવે કચેરીમાં ક્યાં છું ? ”

“ કેમ ? ” પેલા પુરુષને આશ્ચર્ય સહ મન સાથે વીજળીના અમકારાની પેઠે દ્રાસકો પડ્યો.

“ મેં તો ચાર દિવસ ચ્યાં રાજનામું આપ્યું છે. ” સહેજ ગંભીર મુખમુદ્રા કરી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ આ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું.

“ ના, ના; અશક્ય. કાંઈ કારણ ? અને આપનું રાજનામું કાણ સ્વીકારે ! ”

“ હું કદિ અસત્ય બોલતો નથી. મારી નિરંકુશ વૃત્તિને નિરપૂર્ણ રીતે નિભાવવાની મારી સ્વતંત્ર રીતિને વિચારીને, મને નોકરી ચાલુ રાખવી એ ઠીક લાગ્યું નહિ. હવે તમે નિર્ભય છો. ”

પરંતુ પેલા અમલદારના હૃદયમાં એ વાત ન જતરી. તેમણે રાજનામાનું ખરું કારણ જાણવા બહુ પ્રેમપૂર્વક ઇચ્છા દર્શાવતાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તો માત્ર એટલું જ સૂચન કર્યું કે ‘ બહુ વખતથી તેમનો વિચાર, સુરત છોડી બહાર જવાનો છે. પરંતુ બંધનો વધતાં જતાં હોવાથી ઇચ્છાનો અમલ થતો નથી. વળી બીજા અનેક અંગત હેતુઓ હોઈ, નોકરી ત્યજવી એ પોતાને માટે અનિવાર્ય છે. ’ વિગેરે ભાવનાં વચનોથી તેઓથીએ તે અમલદાર સર્જનના મનનું સમાધાન કરવા યત્ન કરેલો. પરંતુ પાછળથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સ્નેહી મિત્રો તરફથી તેમને જાણવા મળેલું

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

૩ નોકડી ત્યજી સુરત છોડી જવામા, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો અગત લાભ તો કાંઈ જ ન હતો. પરંતુ તેમા તેઓ પગમ ત્યાગ અને પગપકાગને આચરી ગયા હતા. દેવી નાગર ગૃહસ્થના ચિત્તની શુદ્ધિ અનહયા, તેની અશાંતિ અને અસતોષનું નિવારણ, પોતાને અત્યંત ગમથી ચાહોને વિષયનું પગિવેદના અનુભવતા પૂર્વોક્ત અધિકારીના કૃત્યાણની વિચારણા, હિંગગાજના મંડમા અનેક અર્થસોલુપ 'મેવકો'ના આકુળઆકુળ ચિત્તનું સ્થિર સમાગધન કરવાની ઇચ્છા, વિગેરે અનેક પરાપકાગી કાવ્યોથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સુગત ઝોડવાનો નિચાર અમનમા લાવવાની તક શોધી ગયા હતા.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પોતાના ઐશ્વર્યને છુપાવતા હતા એ બાવ પેના અમનદાર દનાગના કળી ગયા હતા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યે હિસામી કામો દૂક સમયમા ચોક્ષા કરીને આપ્યા ત્યાગથી તો તેમનામા ગહેના ઐશ્વર્યમા તેઓ અમલકુનિનો બાવ પણ બાગતા હતા. માત્ર તેમનો માની ગ્વભાવ, તેમનું એકસમાન કગ્તા તેમને રોકી ગયો હતો. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ ગણનામુ આપ્યું તેના આગળના અહવાડિયામા તો તે નાગર સર્જનના અત કરણમા, પોને એક નિરભિમાની મહાપુરુષ પ્રતિ સેવેલી અસૂચા માટે પશ્ચાત્તાપ પશ્ચ વડતો હતો. તેજ અરસામા તેમના આતરિક જીવનમા મોટા ખગનગાર મચી ગયો હતો. ઝઝાવાતોથી ઝીંટાયેલી જીવનનોકા ડગમગતી ડગમગતી, આમતેમ બચીનોંચી આચડતી, કોઈ પણ સગન કિનાગનો આશ્રય સેવી રહી હતી. પરંતુ ભય, સંકેત અને મિથ્યા અહમ્ તેમ યવા દેવામા વિનબના હેતુરૂપ હતા.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તેમને યોગ્ય સાન્ત્વન આપ્યું, હિમત આપી નોકડીમા આવેલી મુશ્કેલીમાથી હિંગાની લેવામા પોતાથી

બનતી ધર્મ તજવીજ કરી રોજ સાજો સમાગમમાં અપાતા ઉચિત બોધ અને સાક્ષાત્ કર્તવ્યના નિર્દેશથી, ધીમે ધીમે તેમના જીવનમાં અજાણ પરિવર્તન પ્રકટાવ્યું જોડના અંશથી તે પ્રથમ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની ઇચ્છા કરતા હતા, તેથી ય અધિક પ્રજાળ વેગથી તે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી વિષે પૂજ્યભાવ ધરાવતા થઈ ગયા વયમાં બાપ દિકરા જોડણ અતર છતા, કહે છે કે એક વખતના ઉપરિ અમતદારે, પોતાના તાબાના નોકરમાં - શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં - પોતે પેન્શનર તરીકે જ્યા સુધી જાણ્યા ત્યા સુધી, પોતાના કુટુંબસહ પરમાત્મભાવ પ્રકટ કરી, અતઃકળ્ય ગુરુતત્ત્વમાં પડેલી જીવન સાર્થક ક્યું.

સુરતમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યની ગિયતિ હતી તે વખતે રા. માણેકલાલ મલ્હારજી, રા. પ્રભુનાથ ભટ્ટ, રા. સા. મોતીશંકર લાલશંકર વિગેરે અનેક મિત્રો - સર્જનો વિગેરે તેમના સમાગમમાં આવી જીવન - પરિવર્તન તથા અભ્યુદયને પામ્યા હતા તેઓમાના ધણાના પત્રોમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની અતઃકરણની અતૌકિક પ્રશાંત સ્થિતિ, જ્ઞાનમય વૃત્તિ, બ્યવહારદક્ષતા, કાવ્યશક્તિ વિગેરે સબધી ઉદ્દેખો થયેના છ પરંતુ રચણસંકેતને લીધે અત્રે અવતરણ કરવાની ઇચ્છાને કુ જતી કરે છુ. માત્ર ખબારના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ રા. સા. શ્રી મોતીશંકરના પત્રમાધી કાઢક વાચીએ -

“...તે વખતે અમારા જોનામાં આવેલું કે પોતાને ધર્મનીતિરીતિ ઉપર ધણો લક્ષ હતો. તેમ કાન્ય ઉપર પણ સારો ચાહ હતો. તે વખતમાં એઓની વૃત્તિ એટલી શાંત અને દીર્ઘદષ્ટિવાળી હતી કે પોતાની હાહીસના મોટા કારકુનો તથા પોતાના અમલદારો

વખતોવખત તેઓની કામશક્તિ સંજ્ઞા સહાય લેતા, ને તેઓની સાથે માન બરેલો રીતથી વર્તતા...તેઓની વ્યાખ્યાન આપવાની રક્ષિત પત્ની ઉચી હતી, ને ને આપતી વખતે તેઓની મુખમુગ ઉપર મંત્રીગામની અને શાંત પ્રકૃતિની એવી છાપ પડી રહેતી હતી કે પેલાના આચાર્યપદને મોઝાવતી હતી. અને તેઓ સંસ્કારી મહાપુરુષ દ્વાય એમ બાસતું હતું....તેઓનો ચહેરો હમેશા વિચારમીન અને બહુજ્ઞાનમાં તરંગીત રહેતો એમ લાગતું..."

સંન્યાસ, ત્યાગ અને ગૃહસ્થાશ્રમ, સંન્યાસી અને સમાજનો સંબંધ; — આ વિષયો સંબંધમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના નિર્ણયો બહુ ચોક્કસ, સ્પષ્ટ અને રહસ્યમંભીર હતા. પોતાની દષ્ટિ સમક્ષ તરવરતી ભારતની પ્રજાની પિકૃતિ અને પામર પરિસ્થિતિ વિષે, તેઓશ્રીએ કરેલા ઐતિહાસિક અવલોકનમાં, તથા પ્રસ્તુત વિષયમાં યથાર્થતા નહિ જળવાવાના કારણે ભવિષ્યમાં ઉપસ્થિત થનાર વિધાતક અધઃપાતની ઝાંખી કરવામાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની આર્થ અને દીર્ઘ દષ્ટિ વિશદતાથી કાર્ય કરી રહી હતી. તેઓશ્રીના સંબંધમાં આવતા નવા, નાના તેમ જ પ્રતિષ્ઠિત સાધુ સંન્યાસીઓને, સર્વના અધિકાર પ્રમાણે તેઓશ્રી કોઈ પણ પ્રકારના ડર — શરમ કે સંકેત વિના, સ્વાશ્રમધર્મના આચરણમાં દૃઢ થવા અર્થે સૂચના બોધ ઉપદેશ વિગેરે કરતા. બ્રહ્મચર્ય કે ગૃહસ્થ આશ્રમોમાંથી સંન્યસ્તર્માં સરકી જવાને ઉત્સુક કે તત્પર બનેલા કેટલાય તરુણોને તેમણે તેમ કરતાં રોક્યા હતા અને આદર્શ નિભાશ્રમનો બોધ કર્યો હતો. તેઓ સંન્યાસની સાવ વિરુદ્ધ ન હતા, પરંતુ કલિકાળના પરિવેષ્ટનો અને શાસ્ત્રની આઘાત વિગેરેનો વિચાર કરી, તેઓ તે આશ્રમના કઠોર વ્રતનિયમાદિના પાલનના આગ્રહની અશક્યતા જોતા હતા, અને વ્રતવૈકલ્યના દોષથી તે વ્યક્તિઓને થતા નુકસાન ઉપરાંત, સમાજના સંપૂર્ણ વિનાશનું સૂચક ભયંકર અદિત તેમની નજરમાં વિશેષ હતું. તેઓ દૃઢપણે માનતા કે, સંન્યાસઆશ્રમના

શ્રીમન્નૃસિ હાચાર્યજી

સેવનની આવશ્યકતા ન હોવા છતાં, સન્યાસસેવનના સ્વીકારથી જે ઘાત દિત સન્યાસીને કે સમાજને થા બન્નેને થવું ચક્રમ હોય, તેના કરતાં અમ ખ્યગણ નુકસાન, ઇતર આશ્રમોના અનુગ્રિત ત્યાગપૂર્વક, સન્યાસના અપૂર્ણ ખડિત સેવનથી પોતાને, સમાજને અને ભાવિ પ્રજાને ચોક્કસ થાય છે. વળી મુક્તિ કે પરમ પદની પ્રાપ્તિ મઠે શુદ્ધસાશ્રમ હેન છે, અને વતવાસ કે સન્યાસજીવન અનિવાર્ય ઉપાદેય છે - એ ભામક ભાવના જુલ્હા કરી નાખી, શુદ્ધસાશ્રમના જ ધર્મોનુ યથાર્થ - સામોપાગ - પાનન કરાવી, જીવાત્માને મોક્ષ મળે છે, એ સત્યભાવ સિદ્ધ કરવા, તેઓશ્રી શાસ્ત્રીય રીતે સદૃષ્ટાત ચર્યાંકપરેશ કરતા, અને 'સિદ્ધાન્તસિન્ધુ' વિગેરે તેમની સાહિત્યકૃતિઓમાં પણ આ મંદરવના મુદ્દાને જ વિવિધ રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે *

મુગ્ધથી વડોદરા પ્રયાણ કરતા અમાઉ, મિત્રમહો સાથે નદીકિનારે શ્રી નૃસિંહચાર્યજી દ્વંચા જતા, ત્યારે સાથીદારો અમર ઢોધ સાનુસન્યાસીઓ સાથે તેમને વિવિધ વિષયો સંબધી - ખાસ કરીને 'સન્યાસ' સંબધી - ખૂબ ચર્ચા થતી તોફરીમાથી રાજનામુ આખ્યાપણી એક સાળે, શ્રી માણેકવાવ વિગેરેને સાથે લઈ, તેઓશ્રી મગતા દગતા, શ્રી જનનીદાસના અખાડાવાળા મંદિરમાં પધાર્યા સાધુ - સન્નતોના સત્કરના એ ધામમાં, એક ઉદામી મપ્રદાયતા વિદ્યાન ગણાતા મહત સાધુનો મુકામ થયેલો હતો તેમની પામે શાસ્ત્રચર્ચા અને બોધ શ્રવણ કરવા નિમિત્ત ધણા સોદ્ધ આવતા હતાં નિત્ય આવતા સરલ વ્યભાવના એક કાઢિયાના મન ઉપર મહતજના રાનખમાવની ધણી અસર થઈ ગઈ હતી.

* આચાર્યશ્રીના મંદરવના સિદ્ધાન્તો પેકીનો આ એક મુદ્દો છે.

મહાત્માએ તેને સાગનો ઉપદેશ કર્યો હોવાથી, તે કાઢિયો ગૃહસાગના નિર્ણય પર આવી ગયો હતો. પરંતુ પોતાના ઉપર અવલંબીને રહેલી સુશીલ સ્ત્રી સંબંધના માયાવી ભાવોએ તેના વિચારના અમલને મુક્તવી રાખ્યો હતો. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી મિત્રો સહ મંદિરમાં પધાર્યા, તે વખતે પેલા ઉદાસી સાધુ, કાઢિયાના વિરાગને (!) દૃઢ કરવા પ્રયોધી, સત્વર સંન્યાસ લેવા પ્રવૃત્તિ કરવા પ્રેરતા હતા.

“ આખરે સુતા સુતા તો સહને પણ ધર છોડવું પડે છે, પણ જેનાં પૂર્વ જન્મનાં પુણ્ય પ્રળય હોય છે, તે જ ઉભા ઉભા ધર છોડીને નિકળે છે, ” આ બાવનું ઉદ્યોધન કરી તે સાધુએ પોતાના વચનને અનુમોદન ત્રેજવવા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી વગેરે તરફ જોઇ કહ્યું,

“ ક્યાં બાઇ ! મેરા કહેના ખોટા હે ? (શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પ્રતિ) આપકી કયા રાય હે ? સંસાર તો જલતા મકાન સમાન હે. ઉસે છોડેઈ છુટકારા હે. ” મિત્રો વિગેરેએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવા પુષ્કળ વિનંતિ કરવાથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ જણાવ્યું,

“ આ યુગમાં લોકો પોતાને કાવે તેમ વર્તે છે. તેમાં અમારા મતને કે શાસ્ત્રના અભિપ્રાયને કોણ જુવે કે - ગણકારે છે ? ”

“ આ સંબંધમાં શાસ્ત્રનો શો મત છે ? ” બધાએ જિજ્ઞાસા દર્શાવી.

“ શાસ્ત્રનો અને શિષ્ટ સમુદાયનો અભિપ્રાય ચાલુ પ્રવાહથી તદ્દન વિપરીત છે. ” એમ જણાવી તેઓશ્રીએ શરૂઆત મીઠી શીતલતાથી કરી. પણ પ્રશ્નોત્તરી વધનાં, એ ચર્ચા ધણા દિવસો સુધી ચાલી. તેમાં મહંતજી અને તમામ સંન્યાસીઓના સંપ્રદાયોની તેમણે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

માટકણી કાઢી નાંખી. આ આખા ય સંવાદમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સંન્યાસ સંબંધી જે વિચારો વ્યક્ત થયેલા છે, તેનું જે અસલ સ્વરૂપમાં અત્રે અવતરણુ આપવામાં આવે તે, આ પુસ્તકના લગભગ ૩૫-૪૦ પૃષ્ઠ રોકાય. તેથી વિસ્તારભીતિના કારણથી, અત્રે તેના સારનો ય સંદર્ભસાર - તે પણ અતિસંક્ષેપમાં - કથન કરી સ્વલ્પ સંતોષ માનીશું.*

શિષ્ટાચાર, સદાચાર, ગતાનુગતિક રિવાજો, શિષ્ટકોષ, શાસ્ત્રકોષ - વિગેરેનું રહસ્ય શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણુવાક્યોથી સમર્થની તેમણે જણાવ્યું કે અગ્રજ્ઞાનામયં ધર્મો... કેવળ બ્રાહ્મણ વર્ણને જ શાસ્ત્રસંમતિ પ્રમાણે સંન્યાસમંડળનો અધિકાર છે. તેઓશ્રીએ અખાડાના મહંતજીને નીકરતાથી પોતાનો મત જણાવી પ્રતિપાદન કર્યું કે આજે વિષમાન સંખ્યાબંધ ત્યાગીઓના સંપ્રદાયો શાસ્ત્રવિરુદ્ધ અને દેખાદેખીથી ચાલતા પ્રવાહરૂપ છે. મહંતજીના જેવા અનેક સાધુઓનો ભેદ પણ સાંપ્રદાયિક ગણાય, શાસ્ત્રસંમત નહિ. વર્તમાન સાધુ બાવાઓની સંખ્યાબંધ ત્યાગી સંસ્થાઓ માટે ધર્મશાસ્ત્રનો કોઈ આધાર નથી. સંન્યાસાશ્રમ સિવાય શ્રુતિસ્મૃતિમાં કોઈ પ્રકારનું ત્યાગનું કથન કરેલું નથી, અને આ લોકોએ કરેલા ત્યાગ, શાસ્ત્રવિધિ અને અધિકાર અનુસાર ન હોવાથી, તેઓ ત્યાગી કહેડાવતા છતાં સાચા સંન્યાસી નથી... બાકી રહેલા દંડ - કર્મડળ અને કપાયધારી સંન્યાસીઓ બાબતમાં

* શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સખાસિન્ધ્ય શ્રી માલુકલાલની-(જેઓ આ સંવાદ સમયે હાજર હતા તેમની)-પાસેથી જ, આ સંન્યસ્ત - સંવાદની નોંધ દવારવામાં આવી હતી, એમ સ્વ. શ્રી નગીનદાસ સંધવી જણાવે છે. એ નોંધમાંથી અત્રે સાર તારવવામાં આવ્યો છે.

...કલો પંચ વિવર્જયેત્ । કલો નાસ્તિ કમણ્ડલુઃ ।
વગેરે અનેક સ્મૃતિ - આધારોથી તેમણે સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું કે, કસિમાં
પરોપકારી ધર્મશાસ્ત્રે તો, અગ્નિહોત્ર તથા ત્યાગ, સંન્યાસ જેવા
પવિત્ર કાર્યો માટે પણ, નિષેધ (અને તે વર્ણુથી અધિકારી
જેવા બ્રાહ્મણો માટે પણ નિષેધ) કરેલા છે. તેવા નિષેધમાં રહેલા
હિતુઓનું તેઓશ્રીએ સાત્ત્વીય સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું.

શાસ્ત્રનિષેધ છતાં, સંન્યાસીઓની સખ્યા કેમ વધતી
જાય છે, તથા શ્રી શંકરાચાર્યે સ્થાપેલી સંસ્થાના વિવિધિવાદીઓ
વગેરે શાસ્ત્રસંમત હોવાનું સાચી, અને ક્યાં સુધી હોઇ શકે, એ
પ્રશ્નના સંપૂર્ણ સ્વરૂપની વિવેચના કરી તેઓશ્રીએ પોતાના સ્પષ્ટ
અભિપ્રાય જણાવ્યો કે, સર્વ સંપ્રદાયોના ધર્મપ્રવર્તકોએ પોતપોતાના
મતની ત્યાગસંસ્થાને શાસ્ત્રસંમત ઠરાવવા વ્યવસ્થા કરી છે અને
તે પ્રમાણે બધું અપ્રાધિકૃતપણે ચાલ્યા કરે છે; છતાં પણ સિદ્ધાન્તની
દૃષ્ટિએ તો, ' આ કલિકાળમાં દેહાધ્યાસ સંપૂર્ણપણે ટળી ગયો
ન હોય ત્યાં લગી કદી પણ સંન્યાસ અથવા ત્યાગ કરવો નહિ. '

ખીજા સંપ્રદાયો કરતાં શ્રી શંકરાચાર્યજીએ સ્થાપેલા આગ્નાયના
સંન્યાસીઓ શાસ્ત્રસંમત ગણાય છે તેના કારણોમાં મુખ્ય તો એ છે
કે, તેમાં સંન્યાસ સંબંધી ધર્મશાસ્ત્રના કમ્પ્રોમાર વિગેરેનાં બધાં જ
નિષંકરો કામમ રાખ્યાં છે; માત્ર, ભિક્ષા, નિવાસ અને અપરિમ્નકની
ખાખતમાં જ, કેટલોક ફેરફાર, તે પણ કલિકાલની સ્થિતિને
વિચારીને અને શૂળ (વર્ણુત્રમ) ધર્મના સિદ્ધાન્તની મર્યાદા
સાચવીને, કરેલો છે. ખીજા પંથોના બેખ - ત્યાગ વિગેરેના
સ્વરૂપમાં વર્ણુત્રમધર્મના હિદેશને મહાન પક્ષો - હાનિ લગાડ્યાં છે.

. પછી વર્ણુત્રમધર્મ સંબંધી તેઓશ્રીએ વિસ્તાર કયો અને તેમાં

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

‘ પ્રજ્ઞની મુખ્યવસ્થાના હેતુ ’ની સ્પષ્ટતા કરી છે. વર્ણાશ્રમધર્મમાં રહીને જ શાસ્ત્રોક્ત વિવિધ સાધનો સાધી શકાય છે. તે સિવાયના તમામ પ્રચલિત પ્રવાહો ત્યાં લગી સનાતન - વર્ણાશ્રમ - ધર્મરૂપ મહાસાગરની સાથે નહિ મળે ત્યાં લગી એ બધાય પ્રવાહો રેતીના રણમાં સમાતા વહેળાઓની માફક ગન્તવ્યસ્થાનને પ્રાપ્ત ન કરતાં અપવય સૂકાઈ જવાના. સનાતનધર્મનો મુદ્દાલેખ સમગ્રવર્તા તેઓ કહે છે કે,

‘ જે વ્યક્તિ અથવા જાતિ ધર્મમાર્ગે પોતાનો વ્યવહાર સિદ્ધ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરે છે, તે વ્યક્તિ અથવા જાતિ પોતાનો પરમાર્થ પણ સિદ્ધ કરી કૃતકૃત્ય થાય છે. તેથી તો,

પતોઽમ્યુદયતિઃશેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ।

એવી ‘ધર્મ’ની વ્યાખ્યા કરેલી છે. આવા ધર્મસ્ત્રિમાઓથી જ વ્યક્તિનો અને જાતિપ્રજાઓનો અમ્યુદયસિદ્ધ કરવાનો, વર્ણાશ્રમધર્મનો હેતુ છે. માટે જ શાસ્ત્રોએ વર્ણાશ્રમીઓના પૃથક્ પૃથક્ અધિકાર દર્શાવેલા છે, જેનું સંમાન અતિ આવશ્યક છે. આ અધિકારાનુસાર પોતપોતાના વર્ણાશ્રમનાં કર્તવ્યકર્મોના પરિપાલનની વ્યવસ્થા સાંગોપાંગ યથાયોગ્ય રીતે ચાલ્યા કરે તો જ પ્રજાના વૈપક્તિક અને સામુદાયિક વ્યવહાર અને પરમાર્થની સિદ્ધિ થઈ શકે. નહિ તો આખી સિન્દુ પ્રજાની અનવસ્થા અને દુરવસ્થા થઈ જાય...’વગેરે વિસ્તારથી કહી, તેઓશ્રીએ, પ્રત્યેક વર્ણ માટે અમુક જ પ્રકારનો કર્તવ્ય અધિકાર હોવામા શું હિતપ્રયોજન છે, તે પણ જોડાણથી સમગ્રવર્તા, એક મુખ્ય વાત તરફ ધ્યાન જોડ્યું કે, વર્ણાશ્રમધર્મની વ્યવસ્થા પ્રમાણે પ્રજાની પ્રવૃત્તિમાં ધ્યાનથી એ મુખ્યત્વે કરીને જ્ઞાનવિભાગનો નિર્વાહક અને ચાલક છે. ક્રિયાપ્રધાન વ્યવસાય

બ્રાહ્મણને નહિ, પણ ઇતરં ત્રિગતિને કરવો પડે છે. આ વિષયને તેઓશ્રી ધાર્મિક, તાત્ત્વિક ઉપરાંત સામાજિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક અને ઇતર દષ્ટિબિન્દુથી સ્પર્શ્યા છે. છેવટે સંન્યાસસંસ્થાની ઐતિહાસિક સમીક્ષા કરતાં તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે શ્રી શંકરે સ્થાપેલાં ચાર પીઠમાંથી પ્રસરેલા દશવિધ સંન્યાસીઓની સંસ્થાઓનાં પરિણામ પણ એવાં જ અનર્થકારી આવ્યાં છે કે જેમાંથી સર્વશાસ્ત્રોનો સંન્યાસનિષેધનો જ બોધ મળે છે. એકલાં ઇતર વર્ણો માટે જ નહિ પણ બ્રાહ્મણોના ય (યુક્ત અધિકાર સિવાય) માટે, કલિકાલમાં સંન્યાસનિષેધ માટે ખૂબ ભાર મૂકી તેમણે તેનાં કારણો ચર્ચા જણાવ્યું કે, કેટલાક અપવાદ સિવાય, ધણાખરા સંન્યાસીઓ નામના સંન્યાસીઓ રહી સંન્યાસધર્મનું પાલન નહિ કરી શકતાં, પાપાચરણમાં દૂબેલા છે ને તેઓ વેષના ઓડે જગવંચના અને અનેક પ્રકારનાં પાપપડે તથા અનર્થો કરવામાં ફાવી શકે છે

વળી સંન્યાસી થવાની અતિશય છૂટ થવાથી, પ્રગતે ભયંકર પરિણામ ભોગવવાં પડ્યાં છે, તથા મહા ભારે નૈતિક તથા માનસ નુકસાન થયું છે, અને યશ, - તેનો શ્રીમન્મુસિંહાચાર્યજીએ એવો તાદશ ચિતાર આપ્યો છે કે જે આજની આપણી પરિસ્થિતિ જોતાં, ભવિષ્યવાણી સમાન લાગે છે. આ સંધર્મ, તેઓશ્રીએ શાસ્ત્ર - પુરાણોના આધાર અને દર્શન સહ, અધ્યાત્મ, વિજ્ઞાન અને માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી સમજાવ્યું છે. તેમાં, તેઓશ્રીની રમૂતિકારોના સમ દીર્ઘદષ્ટિ અને અદૃષ્ટજ્ઞાન સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થાય છે. આખીય તત્ત્વચર્ચાની પાછળ, કેટલું અગાધ સત્ય જ્ઞાન, પરિસ્થિતિના ગર્ભનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવાની અને તે દ્વારા ભાવિ સૂચન કરવાની સૂક્ષ્મ દષ્ટિ, તથા તે સર્વની પાછળ રહેલો સમદષ્ટિયુક્ત

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

સંત સ્વભાવ સમાવિષ્ટ રહેલાં છે ! કેળવણીવિષયક વાતચીતના પ્રસંગમાં, શાળાસમાજની સ્થાપના સમયે - તથા ધર્મના પુનરુદ્ધાર માટેના કર્તવ્યસંબંધમાં શ્રી ગિરિધરલાલજી મહારાજતા સમાગમ સમયે, તેઓશ્રીએ જે મંભીર ઘોષણા કરી હતી, તે, તથા સંન્યસ્ત સંબંધી સંવાદમાં જે મર્મવચનો ઉચ્ચાર્યાં હતા, તે સર્વ સાથે, આજે આપણે જે શાયનીય પરિસ્થિતિનું અવલોકન અને અનુભવ કરી રહ્યા છે તેની ઘુલના કરતાં બુદ્ધિમાનને સ્પષ્ટ જણાય છે કે, અર્ધશતાબ્દી પહેલાં, આર્ષદ્રષ્ટા આચાર્યે પરાક્ષ રીતે ભવિતવ્યતાની ઝાંખી કરી - કરાવી હતી. આર્ષસંસ્કૃતિના સ્તંભરૂપ હિન્દુધર્મની જે રિથિતિ આજે અનુભવાય છે તે પ્રતિ, - જ્યારે તે પરિસ્થિતિનાં સ્પષ્ટ પ્રકટ ચિહ્નો પણ પ્રકટ થવા પામ્યાં ન હતાં, તે સમયે, - શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પડકાર કયો હતો; પ્રાચીન પદ્ધતિના અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે કાર્ય કરનારી સંસ્કૃતિના પ્રાણુ પોણે એવી સંસ્કાર - સંસ્થાઓની અનિવાર્યતા હોવાનો અત્યંત આગ્રહ સેવ્યો હતો; તે દિશામાં કાંઈક પ્રેરક પ્રવૃત્તિઓનો પ્રારંભ થાય તે માટે, ધર્મજન્યુતિનાં આદેશનો બને તેટલા જોરશોરથી પ્રવર્તીવવા તેઓશ્રીએ સ્પષ્ટ ઘોષણા કરી હતી, કે એવી સંસ્થાઓનું સત્વર ગ્થાપન કરી, પ્રજના પ્રાણુતત્ત્વની સાથે ઝોતપ્રોત થઈ ઉત્થાન પામનારી ધર્મસંસ્કૃતિના સંરક્ષણનો સવાલ તત્કાળ હાથમાં લેવામાં નહિ આવે, અને સર્વ રીતે સત્ત્વને ચૂસી લઈ અસ્તિત્વને પણ બરખી જનારી લામક અંગ્રેજી વિદ્યાકળાની મોહિનીમાં મુગ્ધ બની વિનિપાતમાં ઘસડાતી પ્રજને જલદી બચાવી લેવાની યોજના કરવામાં નહિ આવે તો, હિન્દુ પ્રજાની જેવી કંગાલ રિથિતિ હશે ! તેનું વર્ણન શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં નીડરતાપૂર્વક કરાવ્યું છે, અને તે કેટલે દરજ્જે સત્ય નીવડ્યું છે તે આજે સાબિત

કરવાની જરૂર છે ? તેઓશ્રીની આગાહી, આજે એક યા પીઠ સ્વરૂપમાં સાચી પડી છે. અંગ્રેજ શિક્ષણનાં સ્વરૂપો અને તેણે સમર્પેલી કેટલીક જીવનપદ્ધતિ અને સંસ્કારવિધિઓમાં એક પ્રકારની માયામોહિની હોઈ, તેને આજે નવમતવાદી વિદ્વાન પદવીધરે પણ, - જીનવાણીની જેમ - વખોડવા તત્પર થયાં છે. ખ્યાસ વધે પહેલાં, જે વાતનો ખુલ્લા દિલથી સ્વીકાર નહોતો થતો, તેને આજે અમલી બનાવવાનું વલણ દાખવવામાં આવે છે !

સંન્યસ્તવિમર્શ સંબંધી હકીકતમાં પણ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ગુણગૌરવ ઉપરાંત, માનવસ્વભાવની સ્પષ્ટ સમજણની ચાવી રહેલી છે, જેનો વેળાસર વિચાર નહિ કરવાથી, આજે પ્રજાનો મોટો ભાગ, દેશદાઝ સમાજસેવા વિગેરે કારણોસર બહિષ્કૃત થવાનાં ઉદાહરણો મળતાં હોવાં છતાંય, પામર અને નિષ્ક્રિય-જનનો રહ્યો છે આ સંબંધમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ મહાંત સાથેની વાતચીતના અંતમાં માત્ર એટલું જ સૂચન કરી જણાવેલું કે:

“ આ વાતનો મર્મ આપણા લોકો સમજી શકતા નથી, અને તેથી આપણા લોકોની પરિસ્થિતિ અને હાલત દિવસે દિવસે તંગ થતી જાય છે...”

આજની પરિસ્થિતિનું જિંદું પરિશીલન કરવામાં ન આવે તો પણ, આધુનિક ભારતીય પ્રજાનો સામાન્ય પ્રતિનિધિ માત્ર પોતાની આસપાસના પરિવેષ્ટનોની પોતાના ઉપર થતી અસરોને સમજવા પ્રયત્ન કરે, તથા પોતાના જ આત્મીય પૃથક્કરણના પરિણામનો નિર્ણય કરે, તો તેને ચોક્કસ ખાતરી થશે કે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ વર્ષો પહેલાં વર્ણવેલી - સૂચવેલી બાવિ સ્થિતિની મધ્યમાં જ પોતે શ્વાસ લઈ રહ્યો છે !

અને તે સંતના શબ્દોને સમજનારી કેટલીક વ્યક્તિઓએ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

સનાતન ધર્મ અને સંસ્કૃતિના અર્ધલુપ્ત થતા સત્ત્વોનું સંરક્ષણ કરવાના ઉદ્દેશથી કેટલીય સ્થળોએ અને પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી પરંતુ સાચી ધનસ, દીનદાન અને નિસ્વાર્થવૃત્તિથી કાર્ય કરનારા ચારિત્ર્યશીલ સખ્યામધ નેતા અને અનુયાયીઓના અભાવે, એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ - કેટલાક નામમાત્ર અવશેષો ગ્રહેવા દઈને - સમયની કૂચ માથે સંકેતાઈ ગઈ

x

x

x

ગયા પ્રવરણમાં આપણે જણાવી ગયા હતા કે નોકરીમાંથી રાજીનામું આપ્યા પછી, સુરતમાં ગિયતિ દરમ્યાન, શ્રીનૃસિંહાચાર્યજીની પ્રતિષ્ઠા પુષ્કળ પ્રમાણમાં વધતી જતી હતી શ્રી બ્રહ્મચારીજી પણ તેમનું વારંવાર સંબોધન કરતા હતા આથી આશ્રમના સેવકો - ગિયો મહારાજની મિલકત શ્રી નૃસિંહાચાર્યની અનિચ્છા હોય તો પણ તેમનાથી છૂટી પોતાને પ્રાપ્ત થાય, એવી આશાનો લગભગ લાગ જીતે ચિંતાતુર મને કેતેગયુક્ત દિનસો વ્યતીત કરતા હતા

તે સિવાય, અન્ય કાળેના પરિણામે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી એકદમ સુરત છોડી, વડોદરામાં કાપ પાસેના નિગમપુરા નામના એનાનગડા ગામમાં આવી રહ્યા થોડા જ સમયમાં, અત્રે પણ રેઝિડેન્સી (Resident) કચેરીની દિસાળી સાખામાં તેઓશ્રીને નોકરી કરવાનો અવસર આ પો આ નોકરીમાં પણ તેઓશ્રીનું મહા એન્જલ બન્યું વનકિતલ્લ, - પંચોપકારી જીવનની શીતળ માધુરીના આશ્રયનીયે - ઝગડગી બિંકલુ. પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી કે, અહિં પણ અંગ્રેજ અમલદારથી માડી સીપાઈ સુધીના નાના મોટા દરેક જણ તેઓશ્રીની દુર્દર્શી કાબેલિયત, કાર્યમાં શીઘ્રતા, ચોક્કસાઈ અને આકર્ષક વ્યક્તિત્વ વિગેરેથી તેમના પ્રતિ અનાયાસે આકર્ષાયા, અને તેમનો કરુણાભાવ અતરમાં ધ્રુવવા લાગ્યા કેટલાક તો તેમનું

સંમુખ પણ, સહાનુભૂતિનો ભાવ પ્રદર્શિત કરતા. સમય જતાં પ્રસંગો પડતાં, મૌનભર્યો વાણી અને જીવન, તદ્દન શાંત અને અપ્રકટ ન રહી શક્યાં. ધીમે ધીમે શ્રી ગુરુસિંહાચાર્યજીના સૂચક મૌનમાં પણ તેઓશ્રીના ભક્તિજ્ઞાનભર્યા આત્મભંડારની અનેકને પ્રતીતિ થવા લાગી. સર્વના હૃદયમાં તેમના માટે અનહદ આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો. કેટલાકે તેમની સાથે સખ્યભાવ સેવવા પણ વૃત્તિ - પ્રવૃત્તિ કરી.

તે મનોહારી મૂર્તિનું સ્થૂળ દૃશ્ય સ્વરૂપ જ અત્યંત આકર્ષક હોય, આકૃતિ: ગુણાન્ કથયતિ એ રીતિએ, અનેક ગુણગ્રાધક સન્નતો, પોતાના વર્ણ પંથ કે પદાધિકારની પરવા ન કરતાં, એ આકૃતિની આસપાસ એકઠા થતા. તેમના પ્રસન્ન મુખ ઉપરની તેજસ્વી ભાવમુદ્રાઓ તથા વિનયભરી દૈવી પ્રાસાદિક વાણી, આવનારના હૃદયના કુતર્કભાવોને દૂર કરી, તેમાં વિશુદ્ધ ભાવવિચારોનાં આદોષનો પ્રકટાવતી, અને પરિણામે તેમના પ્રથમ દેહદર્શનમાં જ અંતરપ્રભાવપરત્વે ઉચ્ચ ખ્યાલ બંધાયા વિના રહેતો નહિ.

કેંપ કચેરીની નોકરીમાં પણ, તેમની વફાદારી, કુનેહ, કાર્યદક્ષતા અને કાગકુન અધિકારી સર્વને જે તે કાર્યમાં સલાહ - સહાય આપવાની પરાયણરવૃત્તિ, પ્રધાનપણે હતાં તેઓ, પ્રસન્નતાપૂર્વક, નિરભિમાનપણે, કોઈને ય ઉપકારદર્શક વચન કે વર્તન વડે શરમાવ્યા વિના, સર્વનું કાર્ય સમયસર કરી આપીને કે માર્ગ બતાવીને, સર્વના મનને સંતોષ પમાડતા. સ્વમાનભગનો અવસર તો કદિ આવ્યો જ ન હતો...અને આ નોકરીમાં તેમને સર્વ પ્રકારની અનુકૂળતા હતી, છતાં પણ તેઓશ્રીએ તે નોકરી તેઓશ્રીએ વડોદરા સહેરમાં જૂતડીઝાંપે કડીઆખડીમાં નિવાસ કર્યો.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

હેતુએક કાળ, કોઇ પણ પ્રકારની અર્થનિમિત્ત પ્રવૃત્તિ નહિ કરવામાં ગાળ્યા પછી, એક સજ્જનતાસંગમાં કૉન્ટ્રેક્ટનો વ્યવસાય કર્યો. કૉન્ટ્રેક્ટના જડ જેવા ધંધામાં પણ, તેઓશ્રીએ ચેતન્યને સ્ફુરવાને અધિક અવકાશ આપ્યો. જ્યાં સર્વદા સર્વત્ર ચેતન્યનો જ પ્રવાહ વહી રહ્યાની દૃઢ પ્રતીતિ અને અનુભૂતિ છે ત્યાં ધંધા નોકરી આદિ બાહ્ય ઉપાધિની જડતા, મંદતા કે શિથિલતાના અંશે જીવનને વ્યાપ્ત શી રીતે કરી શકે ?...

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ જે નીચલા ચરતા જીવે સાથે તથા જડ અધમ જેવી આત્મેષાની જે જે પ્રવૃત્તિઓ સાથે, થોડાપણે સંપર્ક સાધ્યો, તે સર્વમાં, રિયલિટાત પ્રમાણે, તેઓશ્રીએ પોતાના હિત્ય અધિકારયુક્ત ચેતન્યનો અંશ રેલ્યો છે. કૉન્ટ્રેક્ટના કૃત્સિત ગણાતા ધંધાને અપનાવીને તેમણે રીપાવ્યો છે. ગમે તેવા ધંધા - વ્યાપારમાં આર્થિક અને નૈતિક શુદ્ધતા હેતુએ અંશે કેવી રીતે સાચવી શકાય છે તે તેમણે પ્રત્યક્ષ કૉન્ટ્રેક્ટવ્યવહાર કરીને ઉદાહરણ આપ્યું છે. નીચલા ચરતા ' સેવક ' ગણાતા કિસાનમજૂરો સાથે તથા ઉપલા વર્મના ' પોપક ' કહેવાતા અધિકૃત ધનિક વર્ગ સાથે, સમાનદૃષ્ટિથી વ્યવહાર કરી, જનસમાજની બેદણ્ણહિને સુધારી, કૉન્ટ્રાક્ટર કેવી અનુપમ સેવા ગમવી શકે, એ તેમણે દર્શાવી આપ્યું. પિંડપોપણ માટે આવશ્યક પરિશ્રમ કર્યો વિના જ, પારકાના પરસેવા પર તાગડધિન્ના કરનારા પૈસાપાત્ર પુરુષોની તેમણે આંખો બધાડી. શ્રી મોહનસ્વરૂપજીની મિલકત બાગતમાં, એન્જિનીયર ખાતાની નોકરી સંબંધમાં, તેવી જ રીતે કૉન્ટ્રાક્ટના ધંધામાં પણ, તેઓશ્રીએ, શાંત રીતની ત્યાગપ્રધાન પ્રવૃત્તિ સેવી હતી.

સત્ય જોખમાય નહિ, અને પોતાના સ્વાર્થત્યાગ તથા પરોપકારી વર્તનનું આગળ પડતું મહત્ત્વ કે કદરગૌરવ સ્થપાય નહિ, તેવી મોનબરી રીતે તેઓ વ્યવહારમાં પગલું ભરતા.

ખીજા કૉન્ટ્રેક્ટરોને અધિક આર્થિક લાભ થવા દેવાની તેઓશ્રી ખુશીથી અનુકૂળતા કરી આપતા. પરંતુ એક ખાસ પ્રસંગમાં, તાપ - શ્રમ વેળીને આખો દિવસ મજૂરી કરનારા શ્રમજીવીઓના કતશોપણમાંથી મળનાર તમામ નફો નહિ લેવા તથા તેમાંથી મોટા ભાગ કારીગરોમાં પુરસ્કાર પેટે વહેંચી આપવા, તેઓશ્રીએ કૉન્ટ્રાક્ટરોને વિનંતિ કરી. નૈતિક અને શિષ્ટ ઇતર માન્યતામાં નિષ્ઠિત પુરુષના વચનને ઉઘાપવાની ઉત્સુકતા નહિ દાખવતા કદલાક કૉન્ટ્રાક્ટરોએ, આ ગુરુના ગુરુરૂપ 'કાંચન'ની ખાખતમાં તેઓશ્રીની સૂચના પર લક્ષ્ય આપવાનો ઇન્કાર કર્યો. આથી, તે કૉન્ટ્રેક્ટરનું કાર્ય પોતાના સિર લઈ લેવા તેમણે ઘટિત પણ ન્યાય વ્યવસ્થા કરી. ચોક્કસ મુદતમાં કાર્ય પૂરું ન થવા દેવા દેખીઓએ માડકતરી રીતે ઉપરિચિત કરેલી મુશ્કેલીઓનો સામનો શાન્તતાથી રીતે પણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પરિશ્રમપૂર્વક કામ સંતોષકારક રીતે નેશ્વિત મુદતમાં જ પૂર્ણ કર્યું. મજૂરોમાં તેઓના હિતનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન તેમણે જામત્ કર્યું. અંતે, ખર્ચ વિગેરેના હિસાબ કરી, નફાસહિત તમામ રકમ, તેમણે મજૂરોને મદદ કરવામાં વાપરી નાંખી. તેઓશ્રી તથેક મજૂર - કારીગરોની કૌટુંબિક પરિસ્થિતિની ધૂણપરછ કરતા, ન્યાય રીતે સહાય કરતા, અને તેઓની ઉન્નતિને માટે ઘટિત વ્યવસ્થાક્રમનો પણ તેઓને જોધ કરતા. પાઠળથી દેખી કૉન્ટ્રાક્ટરો પણ તેમનો સમાગમ સેવી, તેમનામાં શ્રદ્ધા ધરાવતા થયા હતા. રંતુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પછી કૉન્ટ્રેક્ટના વ્યવસાયમાંથી પણ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

કાયમને માટે વિદાય લીધી. અર્થોપાર્જન માટે, કોઈ પણ પ્રકારનો નોકરી - ધંધો નહિ કરવાનો, તથા આદર્શ બ્રાહ્મણધર્મનું ચુસ્ત પાલન કરવાની ટેકને ધારણ કરી, ઉપદેશકના ક્ષેત્રને પવિત્ર બનાવવાનો તેઓશ્રીએ નિર્ણય કર્યો હતો.

તેઓ સુરતમાં હતા ત્યારથી જ તેમની પાસેથી, સૌ કોઈ, પ્રસંગોપાત્ત દરજિયાત કે મરજિયાત ઉપદેશપ્રવૃત્તિ કરાવતા હતા. પ્રાર્થનાસમાજના મંત્ર ઉપરથી તો પોતે સંખ્યાબંધ પ્રવચનો કરી ચૂક્યા હતા. વડોદરામાં પણ તેમને ચાહનારું પ્રેમીજનોનું પ્રગંસક મંડળ વધી પડ્યું હતું. શહેરમાંથી અને છેક કાંપ - નિગમપુરામાંથી લોકોનાં ટોળેટોળાં તેમના દર્શન - સમાગમ નિમિત્તે આવતાં. આમ, જુના સંનંધીઓ, શિષ્યભાવ રાખનારા ભાવિકો, નવીન આવનારાઓ, નિગમપુરાના નિવાસ અને ઈન્ડ્રકંઠવ્યવસાય દરમ્યાનના સંબંધમાં આવેલા સંખ્યાબંધ આમજનો, કારીગરો વિગેરે, તદુપરાત, મોટા મનાતા લોકો પણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પાસે નિત્ય નિયમિત રીતે એકઠા થવા લાગ્યા; અને પ્રશ્નોત્તરી, જ્ઞાન - વિનોદ, ચર્ચા વિગેરેના આશ્રય નીચે અમૂલ્ય સ્લાવો માણવા લાગ્યા.

અનેક ભાવિકો કોમળા કોઈ બહાના હોં કોઈ પણ રીતે તેઓશ્રીની સેવા બઠાવવાનો આશ્રય સેવી, પ્રસંગ શોધતા. પરંતુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી જાણીજુઝીને કોઈને પણ પોતાની અંગત પરિચયો કરવા - કરાવવાની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન - તક આપતા નહિ. 'આચાર્ય' નું બિરદ તો તેમને જનતા તરફથી પ્રાપ્ત હતું જ હવે તેઓશ્રીની ધર્મવિષયક પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ જાહેર થવાથી, તથા તેમના સામર્થ્યનો સ્વીકાર પણ પ્રકટ રીતે, અબજુથી માંડી

સુશિક્ષિત વિદ્વાનો વડે સારી પેઠે ચયેશે હોવાથી, એક સમર્થ 'ધર્માચાર્ય' તરીકે તેમની સહીર્ષિની સુવાસ પ્રસરવા લાગી. બહારગામથી પણ લોકો સમાગમાર્થે આવવા લાગ્યા.

પિતાની સંગીતપ્રિયતા વિષે તો આપણે પ્રથમ પ્રકરણમાં જ જણાવી ગયા છીએ. પિતાની પેઠે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં પણ સંગીત કાર્ત્તન વિગેરેનો શોખ સારા પ્રમાણમાં હતો. એક તંત્રુરો, કદિ કિરતાલ કે મંજુરાની જોડ સહ, તેઓશ્રી મધ્યમાં આસનસ્થ હોય, અને બાવિંક બકતોની ધૂનમાં કે કાર્ત્તનની રમજટમાં તેઓ એકરસ થઈને પોતાની આત્મસિતારીના સૂરોનો પણ અદ્ભુત સંવાદ સાધી રહ્યા હોય, — તેવાં અનુપમ દસ્યો અત્યંત સુમગ હોવાનું, આજે અનુભવી વૃદ્ધ સાધકો ઘણીવાર વર્ણવે છે. કદિ ભજનમંડળી સાથે તેઓ આખી રાત અને દિવસ ગાળતા, તોપણ પછીથી તેઓ શ્રમિત થયેલા ન જણાતાં, ધ્યાનચિંતનાર્થે વિશેષ ઉત્સાહી, ઉત્સુક અને તેજપ્રસન્ન માત્રમ પડતા. નવીન કીર્તનો રચવા ઉપરાંત, પદોને સારી રીતે ગાવાનો તથા ગવાતા સાંભળવાનો તેમને ખૂબ ઉત્સાહ હતો.

રાજઆતમાં, કીર્તન શ્રવણની આતુરતાવાળા ભોળા, બાવિંક, જુદા અંતઃકરણના, અક્ષરજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ પછાત — પણ સંસ્કારી શ્રદ્ધાળુ — મનુષ્યો આવતા. તેઓના આનંદ અને ઉપદેશ — ઉપદાર માટે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી જુદાજુદા પ્રસંગે, જુદાજુદા અધિકારવાળા જનો પાસે, વિવિધ જ્ઞાનબોધની સામગ્રીયુક્ત સાદી, સરળ પણ મોહક ભાષામાં, સર્વની રુચિ — અનુસાર પદો રચતા, ગાતા અને ગવડાવતા. આ પ્રકારનાં પદો મુખ્યત્વે, 'શ્રી નૃસિંહવાણીવિલાસ'ના પ્રથમ ભાગમાં સંગૃહીત છે. વખત વહેતાં, અધિક અધિકાર — સંસ્કારથી

સંપન્ન વિવેકમતિયુક્ત મુશિક્ષિત જનોનો સમૂહ તેમના સમીપ વધતો ગયો, તેમ તેમ તેઓના અધિકાર, સમજ અને ભાવને અનુરૂપ, પ્રથમ કરતાં વિશેષ ઉચ્ચ કોટિનાં જ્ઞાનનાં પદો રચાવા લાગ્યાં. પ્રથમનાં પદોની અપેક્ષાએ, આ પાછળનાં પદોમાં, બાષા તથા ઉપદેશના અર્થનું આંબીર્ષ અને અસરની મ્યોટતા, રહસ્યમય, આસંકારિક અને સાંકેતિક ચલા લાગ્યાં. એ પદોનો મોટો ભાગ, " શ્રી નૃસિંહવાણીવિદ્યાસ 'ના ણીજ ભાગમાં પ્રસિદ્ધ છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સાદિત્ય સંબંધી અત્રે જ એક સ્પષ્ટતા કરી લેઈએ કે, તેઓશ્રીના ગ્રન્થોમાં, પદોમાં તથા તેમાં વિવિધ સ્થળ-પ્રસંગોએ આવતા વિચારો અને ભાવોમાં, ક્રમ-કોટિની વિવિધતા હોવાનું કારણ, ઉપદેશના સ્થળ, સમય અને વ્યક્તિની સંયોગાનુરૂપ યોગ્યાયોગ્યતા છે. * જે તે પ્રસંગ, વ્યક્તિની વૃત્તિ - જિજ્ઞાસાનું સ્વરૂપ, મનની પરિસ્થિતિ અને અધિકાર વિગેરેનો વિદિત વિચાર કરીને જ, તેઓશ્રીની પ્રબોધપ્રવૃત્તિ થતી હોવાથી, ઉપયોગિતા - પરોપકારી ઉપયોગિતાના દષ્ટિબિંદુથી દેખાતી વિવિધતા સુંદર, સાર્થક અને આત્માની દષ્ટિથી સાચી કલાત્મક છે.

આ પદોમાં, તેઓશ્રીના પ્રીતિપ્રાપ્તિ, અગર તો પોતે જેના અપરિમિત પ્રેમપ્રવાહને ઝીલી રહ્યા હતા તે, શ્રી મોહનસ્વરૂપ અક્ષયારીજીના નામનો મીઠી કે આકર્ષક રીતે વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે કે કેમ તે આપણે આગળના પ્રકરણમાં જણાવી ગયા છીએ. તે જાળનો - પદો ન્યાં ને ત્યાં જનતાની જીમે

• આ મુદો પણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના તત્ત્વસિદ્ધાન્તમાં મહત્ત્વનો છે, તેની અત્રે વાચક નોંધ લેશે.

સંભળાવા લાગ્યાં. છેક સુરત સુધી પણ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના પ્રેમભક્તિપૂર્ણ પદો, - તેમાં સમાવિષ્ટ કરેલા ગણાતા શ્રી બ્રહ્મચારીજીના અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના નામે સદિત, - વિના પ્રચારે, પ્રસારણ પામી ચૂક્યાં હતાં. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી નિસ્તૃષ્ણ મહાત્મા છે એવી ચોક્કસ ખાતરી હોવા છતાં શ્રી બ્રહ્મચારીજીના સ્વાર્થી શિષ્યોના હૃદયમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ આપેલા વચનથી, જીર્ણ થતો ગયેલો જીવો સંદેહ સંદેહ સજીવન થયો. ચંચળ ચિત્તમાં ખળભળાટ સમી રહ્યો કે,

‘ નરસિંહાચાર્યજી તો આપણા બ્રહ્મચારીજીના ખાસ પ્રીતિપાત્ર તરીકે જાણીતા છે. તે તો નિર્મોહ છે, પરંતુ બ્રહ્મચારીજીની તેમના પ્રત્યેની પ્રીતિ સહેતુક હોઈ, તેઓમાં વિશ્વાસ મૂકી શકાય તેમ નથી. વળી વડોદરા જઈને તો તેમણે નામ ક્યું છે. બ્રહ્મચારીજી કરતાં ય તેમના શિષ્યોની સંખ્યા મોટી છે, અને તે બધા અંગ્રેજી બોલેલા, જેવા તેવા નથી. વિશેષમાં, તેમનાં સરસ મીઠા ભજનોની સૌને લગની લાગે છે, અને તે ભજનોમાં આવતા નામ સંબંધી પૂછપરછ કરવા માટે છે. આથી, નરસિંહરામનો બ્રહ્મચારીજી સાથેનો સંબંધ ગુપ્ત રાખી શકાવાનો નથી.... અને, ...એટલે આપણું શું થવાનું !...’ વિગેરે.

વડોદરાથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સુરત પત્ર લખતા, તેનો શ્રી બ્રહ્મચારીજી પ્રત્યુત્તર આપતા. આ પત્રોની ભાષા વિવેક વિગેરે જોતાં, તે બન્ને વચ્ચે અપૂર્વ સ્નેહસંબંધ હોવાનું અનુમાન થાય એમ હતું. આ સધળી પરિસ્થિતિ પરથી શ્રી બ્રહ્મચારીજીના શિષ્યો સશંક ડર ધરાવતા હતા કે,

‘ શ્રી બ્રહ્મચારીજીની ગમે નેટલી આમદભરી વિનંતિ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

દર્શી તો પણ નરસિંરામ મઠ — મિલકતનો સ્વીકાર કરશે નહિ એ ચોક્કસ છે. કારણ તે સત્યપ્રેમી સન્નિવન આપેલું વચન કદાપિ હયાપે નહિ. પરંતુ ઉપરોક્ત સ્નેહસંબંધ, પદકીર્તનો અને પત્રવ્યવહારની પદ્ધતિ, વિદ્વતાબધુન્નુ અનુયાયીઓનું મંડળ વિગેરેના બાબ લાંબને, નરસિંહરામનો ઠોઠ પણ શિષ્ય કે સંતાન ભવિષ્યમાં બ્રહ્મચારીજીની મિલકતની આસા છોડી દે એ સંભવિત નથી.

આવી મિથ્યા વિચારણા વડે, તેલોદ્ધા નિત્ય અર્થાત ઉદ્દેગમય રિયતિમાં પ્રવૃજતા હતા. આ હકીકત, શ્રી નૃસિંહાચાર્યના કાને આવી તેમનું હયાણુ હૃદય દ્રવી બિંદુનું. કારણ, તેઓને સંપૂર્ણ રીતે નિશ્ચિત કરવાના આશયથી તે, તેઓશ્રીએ સુરત, નોકરી વિગેરે ત્યજી દીધું અને શ્રી બ્રહ્મચારીજી સાથેનો બાલ રીતનો માઢપણે પ્રકટ બાસતો. સંબંધ સંકેપીને, માત્ર સૂક્ષ્મ સંબંધથી જ સંતોષ માન્યો. વિશેષમાં, શ્રી બ્રહ્મચારીજીની જીંદગી પર્વાત, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ એના પ્રકારની કરી કે જેથી શ્રી બ્રહ્મચારીજીના એકમંડળના મનમાં પુનઃ કોઈ ઉદ્ભવ પામે નહિ. જ્યારે જ્યારે પ્રસંગનસાત તેઓ સુરત ગયા અને રણા ત્યારે ત્યારે, — જે ત્રણ માસના સગંગ મુકામ દરમ્યાન પણ, — તેઓશ્રીએ પ્રથમની પેઠે, પોતાના પ્રેમપ્રતિક શ્રી બ્રહ્મચારીજીને બાલ રીતે પુનઃ પુનઃ મળવાનો મોહમતામયો આગ્રહ ધર્યો ન હતો. કેવળ વિદાય અને આગમનના એક બે વખત જ તેમને મળી, પ્રેમસંતોષ માનતા. આટલું છતાં આમ કેમ ? એવોના કોણનું ખરું કારણ ખોળારાનો ખૂન પરિશ્રમ કરતાં તેમને, પછોમાં આવતા શ્રી બ્રહ્મચારીજીના નામ — નું કારણ મળી આવ્યું. પોતાનાં પટો સબંધમાં આ પ્રકારનો દુરાન્વય કરેલો નહીં, પ્રથમ તો તેમને, સેવકોના અગ્રાન માટે હસવું આવ્યું.

પરંતુ તત્કાળ તો તેમણે સહાનુભૂતિની ધીનજ સરિતા, તેમના પ્રતિ વહેવડાવવા માંડી. તે દિવસ પછી તેમણે જે જે પદો લખ્યાં તે તમામમાં, કહે છે કે, સ્વાભાવિક રીતે પણ ‘બ્રહ્મચારીજી મોહનસ્વરૂપ’ના અર્થનો સૂચક શબ્દ ન યોગ્ય, તે માટે પદરચનામાં (કેવળ પરોપકારવૃત્તિથી) પૂર્ણ સાવધાનતા સેવી. બજનોમાં શ્રી બ્રહ્મચારીજીનું નામ આવવા માત્રથી ભવિષ્યમાં મિલકત જતી રહેશે એવા એવકાના હૃદયમાંનો મહાભય નિર્મૂળ કર્યો અને તેમની અશાંતિનું શોષણ કર્યું.

પરકાળે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા તરફ જનેલા મહાત્માએ એટલેથી જ બસ કર્યું નહિ, પરંતુ શ્રી બ્રહ્મચારીજી તરફથી ઉપરાધાપરી પત્રો આવતા હતા તેમાં — ‘તેમની વય — અસક્તિ વધતી જવાથી દેહનો ભરોસો નથી, મિલકતનો કબજો નરસિંરામ જલદોથી સ્વીકારે’ — એ પ્રકારની પ્રેમભરી વિનંતિઓ, કદી મીઠાશયુક્ત ધમકીઓ પણ, લખાણમાં આવતી હતી. એ મર્વના ઉત્તરમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી શિષ્યો સંબધી સાચું કારણ નહિ જણાવતાં, અન્ય સ્વાભાવિક લાગે એવા કારણો દર્શાવી, વિશંખને વધારા કરતા હતા. છેવટે એક પત્રમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ શ્રી બ્રહ્મચારીને પોતાનાં મંતવ્યોનું બારીકાઈથી બ્યાન આપી, દાસ્તાર્થ કરી સ્પષ્ટ સમજાવ્યું કે,

‘બ્રહ્મચારી મહારાજનો તેમના માટે પૂર્ણ પ્રેમભાવ હોઈ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યનો દરેક રોતે ઉત્કર્ષ દષ્ટિ અને તેમ ચવામાં સક્રિય પ્રવૃત્તિ પણ કરે, એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ રમૂતિશાસ્ત્રનો આદેશ છે કે, ‘ગૃહસ્થ મનુષ્યથી ઠાઠ પણ બ્રહ્મચારી કે સંન્યાસીની

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

વસ્તુ કે મિલકતનો ઉપભોગ થઈ શકે નહિ, અને જો તે પ્રમાણે તે મૃદસ્ય થઈ ભોગવે તો તેને, જેનું પ્રાપ્તિસ્થિતિ ન અસંભવવત્ છે એવું, પુષ્કળ મહાપાપ લાગે છે. ' માટે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના શ્રેયસ્નેા વિચાર કરીને પણ, શ્રી બ્રહ્મચારીજીએ મિલકતનો સ્વીકાર કરવા સંબંધમાં ફરીથી પ્રાર્થના - પ્રસ્તાવ કરવો નહિ...'

ઉપરની મતલબના વિવેકપૂર્ણ લખેલા પત્રે, શ્રી બ્રહ્મચારીના શ્રેયસીને સદાને માટે નિશ્ચિત કરી દીધા. કારણ કે, તે પત્ર આબ્યા પછી, થોડા ન વખતમાં, શ્રી બ્રહ્મચારીજી મહારાજનું સરીર શાન્ત થયું હતું. અને તે પહેલાં તેમણે સંધ્યા શિથિને ઉપરોક્ત હકીકતથી વાકેફ થયા હતા.

આ પ્રમાણે સાચા સંન્યાસનાં તત્ત્વોને, મૃદસ્ય સંન્યાસી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાના જીવનમાં વધુ લીધાં હતાં. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં તત્ત્વસિદ્ધાન્તનો એક મુખ્ય ભાગ એ હતો કે, અપરિમિત અને વૃદ્ધાનો ત્યાગ - આ એ પ્રધાન લક્ષણો પ્રત્યેક ત્યાગી, સંન્યાસી તથા આચાર્યમાં હોવાં થટે છે, કલિપ્રભાવના સામાન્ય કારણથી કે વૈવક્તિક દોષથી કહો, આજે આપણે એક વસ્તુ જોવા દુર્ભાગી બન્યા છીએ કે, ધર્મચાર્યો, મહાધિપતિઓ અને કેટલાય સંન્યાસીઓ, - કે જેઓએ સમાજને નિરપૃદતા અને નિર્મળતા - અનાસક્તિનો આદર્શ પૂરો પાડવાનો હોય છે, તથા જેઓની સમક્ષ અનુષાધી જનતા ન્યાયનીતિની અપેક્ષા ગમી શકે છે - તેઓમાંના ઘણાખરા આજે દૃશ્ય જગતના માયાવી મિલકત, પદાર્થ, પદ અધિકાર હંત્યાદિ માટે સ્થાપિત સત્તા પાસે ન્યાયની દાદ માગતા દીનતાનું દર્શન કરાવી રહ્યા હોય છે: ભારતની આવી

દુર્દશા થવાનાં અનેક કારણોમાં, મુખ્ય કારણો, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તેમના ગ્રંથોમાં બતાવે છે. *

(૧) ધર્મગુરુઓ, સંન્યાસીઓ વિગેરે પોતાનો સ્વધર્મ વિસયો તે, તથા

(૨) સમાજનું તેઓના પ્રત્યેનું વલણ. (સમાજસાવધાનપરે ખારત તો તેઓને આ દિશામાં પોષણ મળતું અટકી જત).

ગમે તેમ પણ, ‘આચાર્ય’ તરીકે ઓળખાતા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાના જીવનમાં પ્રાપ્ત પ્રસંગ અને પરિસ્થિતિને અનુરૂપ સાચ ત્યાગ – ધર્મનું પરિપાલન કયું હતું, એ તેઓશ્રીના જીવનચરિત્રમ સુવર્ણોક્તરેથી સદા અંકિત રહેશે. આ બાબતમાં તેઓશ્રી ગૃહસ્થાશ્રમી ગુરુઓના આદર્શરૂપ છે.

* આ વિષયમાં આચાર્યશ્રીના સર્વ ગ્રંથોમાં છૂટક છૂટક વાતોની વેરાયણી છે છતાં તેના સંવિરોધ નિસ્તારપૂર્ણ વિવરણ માટે, વાંચકે ‘સિદ્ધાન્તસિન્ધુ’ ગ્રંથનું સૂક્ષ્મતાપૂર્વક અધ્યયન કરવું. તથા આજ ચરિત્રપુસ્તકનું ‘સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન’નું ૧૫મું પ્રકરણ પણ અદ્ય પ્રકાશ આપી શકશે.

શ્રી. નૃસિંહાચાર્યજી વડોદરામાં જૂતડીનાં ઝાંપે રહેત ત્યાં તેમના દર્શન - સમાગમાર્થે મોટી સંખ્યામાં માણસો આવ હતા. તેઓશ્રી, જુદી જુદો પ્રકૃતિના જીવોને તેમના અધિક અનુસાર, કરુણાર્દ્ર હૃદયથી વદાણબરી વાણીથી સંબોધતા, ૨ ઉત્તતિબોધથી ઉત્સાહિત કરતા. તેમની વિનયબરી વાણીની અસર આદિહિત ગમેલા કેટલાંય સ્ત્રીપુરુષોએ હૃદયથી તેમની દીક્ષા લી હતી, કારણ કે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી કંઠી બાંધી માત્ર નામના એલા કરવાની વૃત્તિના ન હતા, એવું અનેક પ્રસંગોદ્વારા તેમના જાણુવ આબુ હતું. તેમાંનો એક પ્રસંગ તો એક પરદેશ જઈ આવે પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની હૃદયમાંની ભાવનાને પરદેશ મૂકી આવેલા, સજ્જનના સંબંધનો હતો.

દર રવિવારે થતી દેવળની પ્રાર્થનાઓ, અને પાદરીએ પ્રવચનો વિગેરેમાં નિયમિત હાજરીથી, તેઓ તત્ત્વગાનની અઘ ઠીક ઠીક વાંચે હતા. Occultism, Baptism, Mysticism વગેરે 'ઇઝમ્સ' વાળા રહસ્યપૂર્ણ શબ્દો તેમના મુખેથી વારં નીકળતા હોનાથી, અંગ્રેજી બહુતી પ્રજા તેમને 'આગળ વધેલ સજ્જન તરીકે આવકારતી હતી. જૂતાત્મા, જીવંતમા, મહાત્ પરમાત્મા વગેરે શબ્દોની ઝીણવટબરી ભેદસૂચક, સાહિત્યકીય વૈજ્ઞાનિક સમજુતી આપતી તેમની વ્યાખ્યાનશ્રેણિમાં 'બહેલા' સાગે રસ પડતો. અતિપ્રતિષ્ઠિત અને દર્શનીય મહ

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં ગુણગાન તેમના કાન ઉપર પડ્યાં. તેઓશ્રીને નિહાળવાની તેમને કૃતકલ્પબુદ્ધિ થઈ.

ભારતીય ગુરુસંસ્થા સંબંધી પૂર્વગ્રહનો વિરોધી તેમના અભિપ્રાય — અવાજનો આકાર, સુધારકો અને આંગત બની જતા આંધળા વર્ગ વચ્ચેની સાંકળસમો હતો. પોતાનામાં ઉભરાતા યુવાનીના ઉત્સાહના તરવરતા તનમનાટને, તેમની બુદ્ધિનો કયો અંશ, અમુક જ દિશામાં દોરી જવામાં સફળ થતો હતો, તેની તેમને પણ સમજ પડતી ન હતી. એમની સાથે ચર્ચામાં ભાગ લેનાર એમના જ સહાધ્યાયીઓ ચિયોસોરી સાહિત્ય તથા જગતના બીજા ધર્મોત્તુ તાત્ત્વિક અધ્યયન કરનારા મિત્રો હતા. તેમાં એક જૈન વશુદ્ધ, કુશાત્ર બુદ્ધિશાળી હોઈ મુખ્યત્વે ઓછું બોલતા; પણ સ્વરૂપ બાપણથી જ તેમને ચૂપ કરી દેતા. તે સર્જન કોઈ વખતે હિન્દુલગ્નસંસ્થા તથા વિધવાઓની પરિસ્થિતિ પર આવેશભરી રીતે ઉકળતા. તેમની સાથે હમ વાદવિવાદ કરી, તેમના ચિત્તનું સંતપ્તન કરી ઘેર આવી પેલા જૈન યુવક એકાંતમાં વિચારવિહીન શૂન્ય દશામાં બેસીને સ્વચિંતને શાંતિમાં સ્થાપવા પ્રયત્નશીલ રહેતા. આ બંને વિદ્વાન સમવયસ્ક હોવા છતાં, એકબીજાથી ધણે દૂર અને સમીપ જેમ હતાં. જૈન બંધુના હૃદયમાં, જૈન અને હંતર ધાર્મિક સંસ્થાઓનાં તથા તેના કર્ચચારી આગેવાનોનાં અંગત જીવનમાં જે સડો પેડેલો જણાતો હતો તે માટે ભિંમિઓ હાલી ઊઠતી હતી. સડો સાફ કરી તે ક્ષેત્રને સાફ કરવાની તેમના દિલમાં ધગશ હતી. પરંતુ તેમ કરવામાં અનેક પ્રકારની સામાજિક મુશ્કેલીઓ નડતી હતી. પેલા વિદ્યાપતી (!) વિદ્વાન સાથેના વારંવારના વાદવિવાદની અસરને લીધે, તેઓ સુધારાવાદીઓની

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી વડોદરામાં જૂતડીનાં ઝાંપે રહેતા, ત્યાં તેમના દર્શન — સમાગમાર્થે મોટી સંખ્યામાં માણસો આવતા હતા. તેઓશ્રી, જુરો જુદો પ્રકૃતિના જીવોને તેમના અધિકાર અનુસાર, કરુણાર્દ્ર હૃદયથી વહાવભરી વાણીથી સંબોધતા, અને ઉત્તતિબોધથી ઉત્સાહિત કરતા. તેમની ચિનયભરી વાણીની અસરથી આદોષિત થયેના કેટલાય ઓપુરુષોએ હૃદયથી તેમની દીક્ષા લીધી હતી, કારણ કે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી કદી બાધી માત્ર નામના ચેલાઓ કરવાની વૃત્તિના ન હતા, એવું અનેક પ્રસંગોદ્વારા તેમના જાણવામાં આવ્યું હતું. તેમાંનો એક પ્રસંગ તો એક પરદેશ જઈ આવેલા પશુ ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની હૃદયમાંની બાવનાને પરદેશ નહિ મૂકી આવેલા, સમજાવના સંબંધનો હતો.

દર રવિવારે થતી દેવળની પ્રાર્થનાઓ, અને પાદરીઓના પ્રવચનો વિગેરેમાં નિયમિત હાજરીથી, તેઓ તત્ત્વજ્ઞાનની અર્થાથી ઠીક ઠીક વાકેફ હતા. Occultism, Baptism, Mysticism વગેરે ' ઇંગ્લેન્ડ 'વાળા રહસ્યપૂર્ણ શબ્દો તેમના મુખેથી વારંવાર નીકળતા હોવાથી, અંગ્રેજ બહુતી પ્રજા તેમને ' આગળ વધેલા ' સમજાવ તરીકે આવકારતી હતી. જૂતાત્મા, જીવાત્મા, મહાત્મા, પરમાત્મા વગેરે શબ્દોની ઝીલુવટભરી બેદસૂચક, સાહિત્યક્રોધ અને વૈજ્ઞાનિક સમજાવતી આપતી તેમની વ્યાખ્યાનશ્રેણિમાં 'બહેલા'ઓને સારો રસ પડતો. અતિપ્રતિષ્ઠિત અને દર્શનીય મહાત્મા

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં ગુણગાન તેમના કાન ઉપર પડ્યાં. તેઓશ્રીને નિહાળવાની તેમને કુતૂહલબુદ્ધિ થઈ.

ભારતીય ગુરુસંસ્થા સંબંધી પૂર્વગ્રહનો વિરોધી તેમના અભિપ્રાય — અવાગનો આકાર, સુધારકો અને આંગ્રહ બની જતા આંધળા વર્ગ વચ્ચેની સાંકળસમો હતો. પોતાનામાં ઉભરાતા યુવાનીના ઉત્સાહના તરવરતા તનમનાટને, તેમની બુદ્ધિનો કથો અંશ, અમુક જ દિશામાં દોરી જવામાં સફળ થતો હતો, તેની તેમને પણ સમજ પડતી ન હતી. એમની સાથે ચર્ચામાં ભાગ લેનાર એમના જ સહાધ્યાયીઓ યિયોસોશી સાહિત્ય તથા જગતના ખીળ ધમોનું તાર્કિક અધ્યયન કરનારા મિત્રો હતા. તેમાં એક જૈન વણિક, કુશાભ બુદ્ધિશાળી હોઈ મુખ્યત્વે ઓણું બોલતા; પણ સ્વદેશ બાળ્યથી જ તેમને ચૂપ કરી દેતા. તે સર્જન કોઈ વખતે હિન્દુલગ્નસંસ્થા તથા વિધવાઓની પરિસ્થિતિ પર આવેશભરી રીતે ઉકળતા. તેમની સાથે ઉમ વાદવિવાદ કરી, તેમના ચિત્તનું સંતવન કરી. ઘેર આવી પેલા જૈન યુવક એકાંતમાં વિચારવિહીન શૂન્ય દશામાં બેસીને સ્વચિત્તને શાંતિમાં સ્થાપવા પ્રયત્નશીલ રહેતા. આ બંને વિદ્વાન સમવયસ્ક હોવા છતાં, એકખીળથી ધણે દૂર અને સમીપ જેમ હતાં. જૈન બંધુના હૃદયમાં, જૈન અને હંતર ધાર્મિક સંસ્થાઓનાં તથા તેના કર્મચારી આગેવાનોનાં અંગત જીવનમાં જે સડો પેટેલો જણાતો હતો તે માટે ભિન્નિઓ ઢાલી બેઠતી હતી. સડો સાફ કરી તે ક્ષેત્રને સાફ કરવાની તેમના દિલમાં ધગસ હતી. પરંતુ તેમ કરવામાં અનેક પ્રકારની સામાજિક મુશ્કેલીઓ નડતી હતી. પેલા વિદ્વાયતી (!) વિદ્વાન સાથેના ચારંવાગના વાદવિવાદની અસરને લીધે, તેઓ સુધારાવાદીઓની

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પદ્ધત પસંદ કરી રહ્યા હતા. પરંતુ સુધારાવાદીઓની સંસ્થા ન્યારે સામાજિક ઉત્થાનના આશ્રય નીચે, વ્યક્તિગત વિનિપાત સામે આંખ આડા કાન કરવા લાગી, સુધારાની બીજ બાજુને સાચું વિસારવા લાગી, અને તે સુધારણાને ચોખ્ખું સંસ્થા - વિધિઓના જ અસ્તિત્વને સાચું નિર્મૂળ કરવા સુધી પહોંચી મઠ, ત્યારે તેમનો જૈન જીવાત્મા કકળા ઊઠ્યો; અને પેલા મિત્ર આમળ તેમણે પોતાનો સ્પષ્ટ નિર્ણય સંભળાવી દીધો કે,

“ આત્મસુધારણા સિવાય, સમષ્ટિની કે સૃષ્ટિની સુધારણા વ્યર્થ છે, પોકળ છે. ” બીજાઓને સુધારવા નીકળેલા ગુરુ - નેતા વગેરે ટોંગી પ્રખંધીઓનાં તૂટ છે, (એમ આમળ કહેવામાં આવશે,) એવી કલ્પના કરીને, પેલા વિદ્વાન સર્જન, લાંબો વાદ કર્યો અને પોતાનો અનુભવ કહી બતાવ્યો કે,

“ હું પણ પહેલાં ગુરુસંસ્થાનો કદી વિરોધી હતો, પરંતુ એક આચાર્ય, કે જેમના દર્શને અસંખ્ય લોકો વડોદરા જાય છે, તેમના સંપર્કથી, મારા દિલને શાંતિ થઈ હતી. ” વળી તેમણે જણાવ્યું કે,

“ આચાર્ય જાગૃતમાં શિષિલ ભાવ સહ હું તે મહાપુરુષને જોવા ગયો હતો. પ્રથમ દર્શને જ સાદાઈમાં શોભી જાતી બન્યતા અને દિવ્યતાનું વાતાવરણ પ્રસારતું વ્યક્તિત્વ જોઈ મારાં મનમતિ મુગ્ધ બન્યાં હતાં. ક્ષણે માટે ગયેલા મને ત્યાં તેમના સમીપ કલાકો સુધી બેસી રહેવાનું મન થવા લાગ્યું. જગતમાં જન્મ પામવાનું કારણ, અજ્ઞાનવશ જીવેને થતા દુઃખમાંથી મુક્ત થવાના સરળ ઉપાય શા અને તે શી રીતે સધાય !... વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનના ખાસ ગણ્યતા વિષયો સંબંધમાં, લોકોએ પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની તેમની પદ્ધતિ જ વિચિત્ર છે. ‘ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં ગુરુની ગુલામીની શી

જરૂર ' એ મારા પ્રેમના ઉત્તરમાં, તેઓશ્રીએ વિસ્તારપૂર્વક અને, મારો ખ્યાલ કરીને વૈજ્ઞાનિક પરિભાષાથી, સુંદર રીતે સ્પષ્ટ સમજાવ્યું કે,

‘ અંતરાત્મા જ જ્ઞાનનો નિધિ છે; તે જ્ઞાનનું સ્ફુરણ — રફાટન થવા માટે યોગ્ય અધિકારની જરૂર છે; અને યોગ્ય અધિકાર માટે વિશેષ સાધન સેવવા યોગ્ય અધિકારી સહચરની જરૂર છે, વારંવારના તેઓશ્રી સાથેના સહવાસમાં, મારો તો નિર્ણય થયો કે સર્વ વિદ્યાઓની સર્વોપરી બ્રહ્મવિદ્યા — ની સાથે સંબંધ (બ્રહ્મસંબંધ) કરાવનાર આચાર્ય સદ્ગુરુ વિષે અલૌકિક આદરયુક્ત પૂજ્યભાવ સેવવાની ખાસ અગત્ય છે. શાબ્દિક ઉપદેશ કે અન્યાખ્યાસથી વાચક જ્ઞાન થવનો સંભવ છે પરંતુ અર્થોપદેશના પરિણામરૂપ અનુભવજ્ઞાન વિના, તે સર્વ અંક વિનાના અસંખ્ય મીઝાંઓ પ્રાપ્ત કરવા સમાન છે. તે માટે સદ્ગુરુસંગની ખાસ જરૂર છે. આ પ્રકારના ધર્મના પાલનમાં જે સદ્ગુરુની શરણાગતિ રહેલી છે તેમાં યથાર્થ રીતે વિચારતાં ગુરુ — શ્રદ્ધાભી જેવું કશું જ નથી. પણ આત્મોદ્ધારના રહસ્યરૂપ સ્વતંત્રતાનો સત્કાર છે. ’ વગેરે શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પાસેથી સાંભળેલાં વચનો અને અનુભવેલી અસરનો સંદર્ભ તેમણે જૈન મિત્રને કહી બતાવ્યો.

અને ખરેખર ! શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની કાર્યપદ્ધતિ વિલક્ષણ હતી. સર્વની સમજણશક્તિની પદ્ધતિ અને મર્યાદાને અનુસરીને જ, તેઓશ્રી તાર્કિક તથા તાત્ત્વિક વૃત્તિના અનુગામીઓ સાથે તે સંગ્રામોનો ઉપયોગ કરવામાં સાવધાનતા ઢેળવી, સંભાળણ કરતા. શ્રદ્ધાયુક્ત માનસ ધરાવનાર મનુષ્યોની પાસે તેઓ કદિ તાર્કિક પૃથક્કરણ પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરતા નહિ. તેમને તો સીધો ઉપદેશ કે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

આદેશ ન આપતા, જે તેઓનું સત્વર કલ્યાણ સાધવામાં સફળ નીવડતો. પેલા પાઠાલ્ય ગાને પંડિત થયેલા સન્નનના હૃદયમાં સંતમહંતગુરુઓ પ્રતિના બાવ માટે મહાન પરિણામ જાગ્યો. શ્રી નૃસિંહાચાર્યને તેણે પોતાના મનથી સદ્ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા. તેની અભ્યાસપદ્ધતિ પ્રમાણે, તેમના Occultist Circleમાંના એક Master મહા - આચાર્ય તરીકે તેમણે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને સ્થાન આપ્યું. અને ધીમે ધીમે તેમણે પૂર્વકાલીન આર્યશાસ્ત્રોક્ત બ્રહ્મગુરુસંસ્થાની પ્રાચીન પવિત્ર પ્રયાત્ના, દૃઢ નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી.

તેમણે પોતાના જૈન મિત્રને, ઘણી વખત શ્રી નૃસિંહાચાર્યના દર્શને આવવા, સ્થૂળ કરેલી. પણ તે તો ગુરુઓ સંબંધી વિચારથી જ દૂર રહેવાના નિર્ણય પર આવી ગયા હતા. અને નવીન સ્થપાતા આકર્ષક 'સમાજો'ના અવનવા રંગોથી રંગાવા તૈયાર થઈ રહ્યા હતા.

પોતાના મિત્રના મનનું આમ એકાએક મંગલ પરિવર્તન થયેલું જોઈને, જૈન યુવકના દિલમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્ય સંબંધમાં નિવારી શકાય એવી જિજ્ઞાસા જાગી હતી. એટલામાં તેમનું અવસાન થયું. પ્રસન્નતાથી પ્રાણુસાગ કરતી વખતે, તેમણે જૈન બંધુને યાદ કર્યા હતા, અને એવા ભાવનું વચન, કહે છે કે, બોલ્યા હતા,

" ભારતરને કહેલો કે તમે જેની શોધમાં છો તે જૂતીડીને આંખે એક નાની કેટડીમાં રહે છે. "

x

x

x

અમલુ કે ઓણું શિક્ષણ પ્રાપ્તેલા લોકોએ જેમશ્રી નૃસિંહાચાર્યને

તેમના અદ્ભુત ચારિત્ર્યઅલથી આકર્ષાઈ, પ્રથમથી જ આચાર્ય તરીકે સ્વીકારવામાં સંકેત કર્યો ન હતો; તેમ પદવીપ્રાપ્ત વિદ્વાન પડિતો તથા પ્રાચીન શાસ્ત્રોના પ્રખર અભ્યાસીઓ પણ, પ્રથમ પરીક્ષાબુદ્ધિથી કસી જોઈ, તેઓશ્રીના સત્યપ્રકાશથી આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ, પાછળથી પશ્ચાત્તાપને પામતા તેમના શરણે આવ્યા. આમ ચિકિત્સા, જિજ્ઞાસા, પરીક્ષા, દર્શન, સમાગમ વિગેરે વિવિધ હેતુઓથી આવતી જનતાના ચિત્તનું સમારાધન કરતા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના પ્રસન્ન મુખથી સ્વતંત્ર અમૂલ્ય ગિરામૃતનો સહુ કોઈ લાભ લેતું અને ભ્રમભંજન થતાં, હૃદયો તૃપ્ત થતાં. આ શુભ જનકલ્યાણકારી કાર્યને વ્યાપક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય એવા ઉદાર હેતુથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની આસપાસ મૈત્રીભાવે મળતી, તથા પ્રેમ - જ્ઞાન - બોધ અર્થે પણ એકઠી થતી ભિન્ન ભિન્ન રુચિ, પદ, અધિકારવાળી વ્યક્તિઓની વિપુલ મંડળાને, ‘વર્ગ’ એવું શોભાયુક્ત અભિધાન પ્રાપ્ત થયું. ‘વર્ગ’ નામકરણ આપોઆપ જ થયું. જેમ ‘નરસીરામ’ને ‘આચાર્ય’ પદ પ્રાપ્ત થયું હતું તેમ, કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વપ્રસ્તાવ કે યોજનાબદ્ધ પ્રયાસ વિના, - આધુનિક શિષ્ય કે સદસ્યરીતિના ધારાધોરણ - કે નિયમબંધનવિધિની મર્યાદા વિના જ, - આ ‘વર્ગ’, તેના આઘ સંસ્થાપક આચાર્ય શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના આશ્રય નીચે સ્વયં સ્થપાયો, એમ કહીએ તો તેમાં કોઈ ખોટું નથી.

હજુ તો આ વર્ગ ‘મંડળ’ તરીકે ઓળખાતો હતો; તેમાં ખાસ કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકારની વ્યવસ્થા સ્થાપિત થઈ ન હતી, તેટલામાં તો તેના આચાર્ય પુરુષની ગૂંજરાતભરમાં પામેલી પ્રતિષ્ઠાથી તથા અનુપમ વ્યક્તિત્વપ્રભાથી, સંખ્યાબંધ લોકો વર્ગ પ્રતિ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

આકર્ષાયા. કલિકાળનો પ્રભાવ હોવાથી, અનેક દંભી, ઇમતાન ઠોંગી ધૂતારાઓથી યુગ છેતરતો હતો. તેથી ‘આ’ પણ તેવા જ પાખંડીઓ પેટી ઠાઠ હશે એવા ઠાઠના સંદેહસૂચનથી કે પોતાના જ ખલ હૃદયમાં સ્ફુરેલા કુત્સિત સંસ્કારથી પ્રેરાઈને કસોટીના હેતુથી પણ કેટલીય વ્યક્તિઓ શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પાસે સમાગમ સેવવા લાગી. પણ પરીક્ષાના પરિણામમાં પોતાની જ પરીક્ષા થઈ જતી. સ્વસ્થ સમયમાં જ તેઓને આચાર્યશ્રીના અસૌકિક આત્મજ્ઞાનની, ધ્વજીભૂત રિયતિની અનુભૂતિમાં દૃઢ નિષ્ઠા ઉપજવાથી, પ્રથમના મૂર્ખ મંતવ્ય માટે અત્યંત પથાપાપ કરવાનો પ્રસંગ આવતો. કેટલાકને તો પોતાની જીવાત્મભાવમૂલક પ્રાયશ્ચિત્ત કલ્પના અને પ્રત્યક્ષ પરિચયાનુભવથી યથેચ્છા દૃઢ નિશ્ચય વચ્ચે એટલું મોટું અંતર નોંધ આશ્ચર્ય થતું કે તેઓ અતે શોકવિકલ થઈ, અશ્રુભીનાં હૃદયથી દેહપાતથી પ્રાપ્તિ કરવાની તૈયારી સુધી પહોંચી ગયા હતા. પરંતુ જૂતલ્લાના અધિપતિ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તેમના બાવી વિકાસની સુંદર તક સાધવા માટે જીવન ટકાવી રાખવા પરત્વેનું બોધપ્રદાન કરી, તેઓના પર મહાન અનુમદ્ધ કર્યો હતો. આવા પુરુષો પાછળથી આચાર્યશ્રીના કૃપાપાત્ર બની, જીવનમાં ઉન્નતિની ઉત્તમ રિયતિને પ્રાપ્ત કરવા બાઅચાળા બન્યા હતા. વિવિધ વિદ્યાના વિચારદ એવા મેંકડો વિદ્વાનો અને પંડિતોની માત્રે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યને જ્યારે અનિચ્છાએ પણ વાદ કરવાના પ્રસંગો આવતા, ત્યારે તેઓની સાથેના ચર્ચાપ્રસંગો, તે લોકોને અને અન્ય તટસ્થ જનતાને અત્યંત આદ્વાદજનક અને શિક્ષાપ્રદ નીવડતા, તથા આચાર્યશ્રીની અગાધ વિદ્વતા, તેમજ પ્રતિપક્ષને શાંતિથી સમજાવી મહાન કરવાની અદ્ભુત શક્તિ માટે અસંત આશ્ચર્ય અને માન ઉપજાવનારા નીવડતા. એવા લોકો પણ, અંતે

વાદસામર્થ્યનો ગર્વ ત્યજીને, કાયમ માટે આત્માર્પણે નમી તેમના વર્ગમાં જોડાઈ ગયા.

આજે વર્ગમાં નહિ રહેલા પણ જાહેર જીવનમાં યશસ્વી કારકીર્દીને પ્રાપ્ત અનેક આગેવાનો પોતાના જીવનની સરઆતમાં, પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહનનું બીજ તો તેઓએ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી અને તેના વર્ગમાંથી મેળવ્યું હતું, એમ આનંદથી જણાવે છે. જૂનવાણીની ધરેડમાં સ્થિતિચુસ્ત બની ગયેલા કેટલાક મનુષ્યોનાં, તથા પ્રાચીન વિચારપ્રવાહને અધપણે અનુસરનારા મનુષ્યોનાં અંતરમાં; તેમજ પાશ્ચાત્ય નૂતન પદ્ધતિનું શિક્ષણ અને અનુભવ પામેલા સભ્ય અગર અર્ધસંસ્કૃત ગણાતા વિદ્વાનોનાં — સર્વનાં ચિત્તમાં, — શ્રી નૃસિંહાચાર્યની સમક્ષ એક સરખાં રસ અને આકર્ષણ રહેતાં. પ્રત્યેક બાબતમાં હિમય પ્રકારનાં માનસનું તેઓશ્રી સંતોષકારક રીતે સ્થાપી રહેવા પામે એવું નિઃસંદેહાત્મક સમાધાન કરતા. આવા પ્રસંગોમાં હાજર હોવું એ તે વખતે લોકસમૂહમાં કોઈ અનુપમ આશ્ચર્યકારક વ્યતિકર મનાતો.

આમ યવામાં કારણુભૂત સંત હૃદયની શુદ્ધ બાવના હોય છે. કોઈ પણ સંકલ્પની સિદ્ધિ તેના મૂળમાં — હેતુમાં રહેલી વિમલતા પર નિર્ભર રહે છે. શુભ સંકલ્પોનો પ્રભાવ અને પરિણામ સત્વર પ્રકટે છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના પવિત્ર સાંનિધ્યનો લાભ લૂંટનારાઓએ પોતાનાં જીવન પદ્ધતી નાખ્યાનાં અસંખ્ય દૃષ્ટાંતો છે. તેમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની નિઃસ્વાર્થતા સર્વથી પ્રથમ હેતુભૂત છે. તેઓશ્રીએ જનસમુદાયના નેતા થવા કે અનેક અનુયાયી બકનોને અસ્વાભાવિક રીતે યુક્તિપ્રયુક્તિથી આકર્ષી, તેઓના ગુરુ થવાનો આગ્રહ સેવ્યો નથી, કે સમીપવર્તી સજ્જનો — સાધકો સમક્ષ તે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

આશય દાખવ્યો નથી. મહાત્મા તરીકે પૂજા - પ્રતિષ્ઠા પામવાની ભૂંડી ઇચ્છા કે આચાર્ય તરીકે આદર પામવાની ઝંખના એમના શુદ્ધ હૃદયમાં ક્યારે જન્મ પામી નથી. પરંતુ તેઓશ્રીની તત્ત્વનિષ્ઠા, કર્તવ્યપરાયણતા, નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવના અને જનસમાજનું સાચું હિત સાધવાની પરોપકારવૃત્તિથી અનુસિક્ત અનુકંપા, - નિર્મલ જીવન અને ઉર્જુવલ ચારિત્ર્ય, - આ તત્ત્વોએ મળીને તેઓશ્રીને, અન્યને અધિકારદાન અર્પવાને યોગ્ય ઉચ્ચ આચાર્યનું આસન અપાવ્યું છે, તેમની ગુણપૂજા કરાવી છે, ચારિત્ર્યચર્ચા કરાવી છે. સ્વયંસ્ફુરિત વર્ગનેાં વ્યવસ્થિત વિકાસ સાધવામાં પણ તેઓશ્રીનેાં અતર્ગત આશય તો જનસમાજનેાં અબ્યુદય સાધવાનેાં હતો. તેથી વર્ગમાં ભળતા સભ્યોની સાર્વાત્રિક ઉન્નતિ સધાવવામાં, જીંદગી પર્્યંત અયાગ પરિશ્રમ વેઠવાની શુભ પ્રતિજ્ઞાવડે તેઓશ્રીએ વર્ગને વિશેષ વિભૂષિત થવા પ્રેક્ષાહન અર્પ્યું હતું.

કેટલાક વિચ્છિન્ન સાધકો જણાવે છે કે, પ્રથમ તાંત્રિક પરીક્ષાના હેતુથી શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પાસે આવેલા કેટલાક સર્જનો (!) ઉપર તો આચાર્યશ્રીનેાં અનુમતિ અકલ્પ્ય હતો; કાળજી તેઓને, પાછળથી વિશેષ સમાગમદ્વારા સંસ્કારાનુકૂળ પરિવર્તન પામી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં મહા સમર્થ પુરુષની તથા કેટલાકને તેમની શ્રદ્ધાનુસાર મહેશ્વરનાં પરમેશ્વર્યની પ્રતીતિ થવા લાગી હતી...અસ્તુ.

x

x

x

મરણ સમયના ઘટોટથી અનુપ્રાણિત થયેલા પેદા જૈન માસ્તરના હૃદયમાં તો અવનવું આદોષન પ્રસરી રહ્યું. એ જે નિશાળમાં નોકરી કરતા હતા ત્યાં દામોદરલાલ નામના એક

સંસ્કારી શિક્ષક સાથે તેમને મૈત્રીભાવ હતો. દામોદર માસ્તર શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પાસે નિયમિતપણે જતા, અને સત્સંગથી પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા. મુખ્ય અધ્યાપકથી માંડીને તમામ ઉપશિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓના પ્રીતિપાત્ર બનેલા જૈન શિક્ષકની સખ્યતા વગેરેથી આકર્ષાઈ, ઉચ્ચ કોમના હિન્દુ વિદ્યાર્થીઓ તેમનું સંમાન કરે એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ સમાજમાં મધ્યમ અને પછાત કોમના ગણાતા - વિદ્યાર્થીઓના દિલમાં તો તે દેવતા તરીકે વસી ગયા હતા. હિંદુ મુસ્લીમ, હિંદુ નીચ વિગેરે સર્વ વિદ્યાર્થીઓ તરફ સમદષ્ટિથી જોનાર - વર્તનાર, આ આદર્શમૂર્તિ અધ્યાપકનું ચારિત્ર્ય ઉચ્ચતાના અંશોને સ્ફુટ કરતું હતું. એ વીર શિક્ષકનું યૌવન, કોઈ આદર્શમૂર્તિની ખોજ કરી રહ્યું હતું. ‘ જોની તમે શોધમાં છો તે ભૂતકાળે જાંપે છે ’ એ વચનો, શ્રુત્યુપણે સન્નજન આત્માએ ઉચ્ચારાયેલાં અંતિમ વચનો છે, એ સત્ય હકીકતે, તેમને સત્ય દર્શનની ચોકસ દિશા દર્શાવી આપી. દામોદર માસ્તર, આરામના ગાળામાં, રવિવારે અને વારંવાર, તેમને આગ્રહપૂર્વક કહેતા કે—

“ છોટાલાલભાઈ ! એક વખત તો તમે મારી સાથે પધારો. માત્ર દર્શન કરીને જ પાછા ફરજો. તમને ચોખ્ખું ન લાગે તો ફરી કોઈ વખત મારી સાથે ન આવશો. ”

“ પણ દામોદરભાઈ ! આજની ધર્મનીતિ પરત્વેની પરિસ્થિતિ જોઈને મારું અંતઃકરણ એવું અકળાઈ રહ્યું છે કે તેને માટે જવાબદાર ગણાતા કોઈ પણ કહેવાતા - મનાતા કે પૂજાતા નેતાઓના દર્શનની અને આકાંક્ષા રહી નથી. ”

“ પણ, બધા... ”

આશય દાખવ્યો નથી. મહાત્મા તરીકે પૂજા - પ્રતિષ્ઠા પામવાની જૂંદી ઇચ્છા કે આચાર્ય તરીકે આદર પામવાની ઝંખના એમના શુદ્ધ હૃદયમાં ક્યારે જન્મ પામી નથી. પરંતુ તેઓશ્રીની તત્ત્વનિષ્ઠા, કર્તવ્યપરાયણતા, નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવના અને જનસમાજનું સાચું હિત સાધવાની પરોપકારવૃત્તિથી અનુસિક્ત અનુકંપા, - નિર્મલ જીવન અને ઉર્લૂંવલ ચારિત્ર્ય, - આ તત્ત્વોએ મળીને તેઓશ્રીને, અન્યને અધિકારદાન અર્પવાને યોગ્ય ઉચ્ચ આચાર્યનું આસન અપાવ્યું છે, તેમની ગુણપૂજા કરાવી છે, ચારિત્ર્યચર્ચા કરાવી છે. સ્વયંસ્ફુરિત વર્ગનેા વ્યવરિયત વિકાસ સાધવામાં પણ તેઓશ્રીનેા અંતર્ગત આશય તો જનસમાજનેા અબ્યુદય સાધવાનેા હતો. તેથી વર્ગમાં જળતા સંખ્યેનો સાર્વાત્રિક ઉન્નતિ સધાવવામાં, જીંદગી પર્થત અથાગ પરિશ્રમ વેદવાની શુભ પ્રતિજ્ઞાવડે તેઓશ્રીએ વર્ગનેા વિશેષ વિભૂષિત થવા પ્રોત્સાહન અપ્યું હતું.

કેટલાક વિદ્યમાન સાધકો જણાવે છે કે, પ્રથમ તાત્રિક પરીક્ષાના હેતુથી શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પાસે આવેલા કેટલાક સર્જનો (!) ઉપર તો આચાર્યશ્રીનેા અનુમતિ અદૃશ્ય હતો; કારણ તેઓને, પાછળથી વિશેષ સમાગમદ્વારા સંસ્કારાનુકૂળ પરિવર્તન પામી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં મહા સમર્થ પુરુષની તથા કેટલાકને તેમની શ્રદ્ધાનુસાર મહેશ્વરનાં પરમૈશ્વર્યની પ્રતીતિ થવા લાગી હતી...અસ્તુ.

x

x

x

મરણ સમયના સંખ્દોથી અનુગ્રાણિત થયેલા પેલા જૈન ભાસ્તરના હૃદયમાં તો અવનવું આદોલન પ્રસરી રહ્યું. એ જે નિશાળમાં નોકરી કરતા હતા ત્યાં હામોદરલાઘ નામના એક-

સંસ્કારી શિક્ષક સાથે તેમને મૈત્રીલાભ હતો. દામોદર માસ્તર શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પાસે નિયમિતપણે જતા, અને સત્સંગથી પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા. મુખ્ય અધ્યાપકથી માંડીને તમામ ઉપશિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓના પ્રોતિપાત્ર બનેલા જૈન શિક્ષકની સમ્યક્તા વગેરેથી આકર્ષાઈ, ઉચ્ચ કોમના હિન્દુ વિદ્યાર્થીઓ તેમનું સંમાન કરે એ સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ સમાજમાં મધ્યમ અને પછાત કોમના ગણાતા — વિદ્યાર્થીઓના દિલમાં તો તે દેવતા તરીકે વસી ગયા હતા. હિન્દુ મુસ્લીમ, ઉંચ નીચ વગેરે સર્વ વિદ્યાર્થીઓ તરફ સમદષ્ટિથી જોનાર — વર્તનાર, આ આદર્શભૂતિ અધ્યાપકનું ચારિત્ર્ય ઉચ્ચતાના અંશોને સ્ફુટ કરતું હતું. એ વીર શિક્ષકનું યૌવન, કોઈ આદર્શભૂતિની ખોજ કરી રહ્યું હતું. “ જોની તમે શોધમાં છો તે જૂતડીને ઝાંપે છે ” એ વચનો, મૃત્યુપણે સળંગ આત્માએ ઉચ્ચારાયેલાં અંતિમ વચનો છે, એ સત્ય હકીકતે, તેમને સત્ય દર્શનની ચોક્કસ દિશા દર્શાવી આપી. દામોદર માસ્તર, આરામના ગાળામાં, રવિવારે અને વારંવાર, તેમને આગ્રહપૂર્વક કહેતા કે—

“ છોટાલાલભાઈ ! એક વખત તો તમે મારી સાથે પધારો. માત્ર દર્શન કરીને જ પાછા ફરજો. તમને યોગ્ય ન લાગે તો ફરી કોઈ વખત મારી સાથે ન આવશો. ”

“ પણ દામોદરભાઈ ! આજની ધર્મનીતિ પરત્વેની પરિસ્થિતિ જોઈને મારું અંતઃકરણ એવું અટળાઈ રહ્યું છે કે તેને માટે જવાબદાર ગણાતા કોઈ પણ કહેવાતા — મનાતા કે પૂજાતા નેતાઓના દર્શનની મને આકાંક્ષા રહી નથી. ”

“ પણ, બધા... ”

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“ મેં અનેક ગુરુઓ જોયા છે, અને ઘણા વિષે સાંભળ્યું પણ છે. દામોદરબાપુ ‘ આજના વખતમાં સાચા ધર્મીચાર્યની જ ખોટ છે. ’ ”

“ હું પણ તેજ કહું છું. તે ખોટ પૂરવા ઇશ્વરે કષ્ટ વ્યક્તિને પસંદ કરી હશે તેનો આપણને રી ખગર ! માટે બધાની ઉપેક્ષા કરવાથી, આપણે સાચાની શોધ પણ ન પામી શકીએ. ”

“ હું ઉપેક્ષા નથી કરતો તટસ્થ ભાવની વાત કરું છું. સાચા અને સારા સાધુ સત્ ભાનીને ‘ બાપજી બાપજી ’ કહી ચરણમાં પડવું, અને નિરોપ અનુભવ પછી, પસ્તાવાનો પ્રસંગ આવે, એના કરતાં એ દિગામા ઉદાસીન ગહેવું તે શું ખોટું ? ” શ્રી છોટાનાને હૃદયના ભાવનો અર્ધસંકેત કયો. અને પછી, વર્તમાનકાળમાં ગુરુ - ધર્મ - દેવ - મંદિર વગેરેના નામે ચાલતી સ્વાર્થા લૂંટાનો વિચારથી ચિત્તાર આપી, નમ્રતાથી જણાવ્યું કે,

“ સાચા સતોનો કેવળ અભાવ છે એવી મારા કથનની મતમય નથી. તમે સુખસ્વાતંત્ર્યપૂર્વક જોને પૂજ્ય ગણી માનતા હોય, તે માટે પણ મને વાધા નથી. ”

“ પણ માસ્તર સાહેબ ! પાચે આંગળીઓ સરખી હોતી નથી. પ્રાર્થનાસમાજ આદિ સુધારક મંડળોમાં પ્રવેશીને તમે જે અવનોકન કર્યું અને અનુભવ મેળવ્યો છે તેથી આ સંબંધમાં તમને આવે અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાની ફરજ પડી છે. પણ હું તમારા અંત કરણને સારી પેઠે જોળણુ છું કે જ્યાં સુધી કોઈ પણ વિષયમાં, સલા સ્થિતિની પ્રતીતિ તમારા હૃદયને ચંપ નથી હોતી, ત્યાં સુધી તમે અસત્ય કે મિથ્યાભાસયુક્ત પરિસ્થિતિને ચવાવી

શકતા નથી. પણ એક વખત તમારા હૃદયે સત્ય રચિતનો સ્વીકાર કરી લીધો, તે પછી તમે જીવનપર્યંત તેનો ત્યાગ કરી શકો તેમ નથી. "

આમ અનેક પ્રસંગો, અનેક વિચારોએ શ્રી છોટાલાલ મારતર સાહેબના હૃદયને, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પાસે જવા દક્ષમજાવી મૂક્યું. તેમાં પ્રિય મિત્ર શ્રી દામોદરદાસે વારંવાર કરેલી વિનંતિઓએ સફળ અને સખળ સૂર પૂર્યો. અખાકવિની પેઠે, વ્યવહારમાં પુષ્કળ અનુભવો પડવાના પરિણામે, ગુરુ - મહારાજ વિગેરે સંબંધમાં વિરુદ્ધ વિચારોને આવકાર આપવાને તૈયાર થઇ રહેલા શ્રી છોટાલાલના સત્યસંશોધનશીલ માનસે, કેવળ કુતૂહલજીવિતી અને કાંઈક અંશે શ્રી દામોદરદાસને સંતોષ થાય તે હેતુથી, કોઇ ધન્ય પણે ' નૃસિંહાશ્રમ ' નામે ઓળખાતા શ્રીનૃસિંહાચાર્યજીના નિવાસ પ્રતિ પ્રયાણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો.

આશ્રમની સરળતા, સમ્પત્તા, તેમાં મધમધી ઊંઠતું પવિત્ર વાતાવરણ તથા વિશેષપણે આશ્રમનિવાસી મહાત્મા પુરુષની રમ્ય મનોહર મૂર્તિ - આ સર્વએ કોઇ અકલ્પ્ય અને અણુદીકી રીતે, શ્રી છોટાલાલના આંતર મન ઉપર અસર કરી. તે, પોતાના જીવનવિકાસના હેતુરૂપ આ પ્રથમ દર્શનની ધન્ય પળના સમયનું ચિત્ર જ, શ્રી મારતર સાહેબે તેમની * " યોગિનીકુમારી " નામની વારતવ અનુભવ ભૂમિકા ઉપર રચાયેલી નવલકથાના પ્રથમ ભાગના

● અંગ્રેજીમાં જેને autobiographical અથવા biographical elements વાળી novels કહે છે - તે પૈકીની "યોગિનીકુમારી" નામની શ્રી છોટાલાલ મારતર સાહેબની નવલકથા છે. હરિહરરાય, મહિધરરાય વિગેરે પાત્રોનાં નામ છે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

‘શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી’ નામના ૧૭ માં પ્રકરણમાં આલેખ્યું હોવાનું જાણાય છે. સદ્ગુરુના આદર્શ શિષ્ય હરિહરરાયના પત્રથી, તેમના ડોક્ટર મિત્ર મલ્હિધરરાયે તાર કર્યો કે પોતે વડોદરા તેમના ગુરુના દર્શન માટે આવે છે. અને તે પ્રમાણે રાત્રે મેલમાં નીકળી મલ્હિધરરાયે વડોદરા આવી હરિહરરાયને ત્યાં મુકામ કર્યો. ત્યાર પછીનું વર્ણન, પ્રસ્તુત પરિસ્થિતિના પ્રતિબિંબાનુરૂપ હોઈ, નીચે અવતરણરૂપે આપવામાં આવે છે:—

“પ્રાતઃકાળે વહેલા ઉઠી સ્નાનાદિથી પરવારી આઠ વાગે અમે ઉભય શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના આશ્રમ પ્રતિ જવા નીકળ્યા. આશ્રમ બહુ દૂર ન હતો; દશ મિનિટનો જ માર્ગ હતો, તેથી અલ્પ સમયમાં અમે ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આશ્રમનું મકાન બહુ જ સાફ હતું. વૈભવનું જાન થાય, એવું કશું જ આશ્રમ બહાર કે આશ્રમની અંદર હતું નહિ. ઉપરથી જોતાં ક્વચિત્ જ કોઈને જાન થાય કે એવા સાદા ઘરમાં, સેંકડો મનુષ્યો જેમને ઇશ્વરરૂપે માને છે તથા પૂજે છે, એવા સમર્થ મહાત્મા રહેતા હશે. પરંતુ જેમ તુચ્છ માટીમાં અલ્પ મૂલ્યવાન હીરો ગુપ્ત રહે છે, અને શુદ્ધ છીપમાં મદામૂલ્યવાન મૌકતિક કોઈ ન જાણે તેમ ઠંકાપણું પડી રહે છે, તેમ આ સમર્થ મહાપુરુષ આ રંક આશ્રમમાં રહેતા હતા. અમે ગયા ત્યારે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી અંદરના ખંડમાં સંધ્યામાં હતા. મને મારા મિત્રે સર્વને બેસવાના મુખ્ય સ્થળમાં બેસાડ્યો. એ ખંડમાં એક વૃદ્ધ પુરુષ એક ખુણે બેઠો બેઠો કોઈ પુસ્તક વાચતો હતો, તથા એક ળીંગળ ખુણામાં એક મનુષ્ય પદ્માસન બાંધી ધ્યાનમય સ્થિતિમાં બેઠો હતો,* તે વિના ળીંગળ કોઈ

* વૃદ્ધ પુરુષની અભ્યાસમગ્ન તથા અન્યની ધ્યાનમય સ્થિતિ - આદિતી

મનુષ્ય ત્યાં હવું નહિ. પાએક કલાક અમે બેઠા નહિ હોઈએ, એટલામાં પાકુકાના ખડકારા થયા, અને મારા મિત્રે મને જણાવ્યું કે મહારાજ પધારે છે. અમે તત્કાળ ઉભા થયા, અને તેમને આવતા જોઈ હરિહરરાયે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. મેં કોઈને કોઈ દિવસ સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યો ન હતા, અને તેથી મારા મિત્રની પેઠે કરતાં, મને સ્વાભાવિક રીતે સંકેત થયો. તેથી મેં તો માત્ર પાસે જઈને નીચા નમી ચરણને સ્પર્શ જ કર્યો. એટલું કરવું તે પણ મારા મનને તો બહુ થઈ પડ્યું હતું. પરંતુ એટલા સ્પર્શમાત્રથી પણ મારામાં કોઈ વિલક્ષણ ફેરફાર થયો હોય એમ મને ભાન થયું. જેમ કોઈ ખૂંપ નિશા કરેલા માણસને ઘી પાવામાં આવે છે, અને તે સમયે અત્યંત ઊંડાણમાં ઉતરી ગયેલા તેના જીવને બે ચાર પદડા ઉઘડી ગયા હોય, અને તે અંધકારમાંથી જાણે બહાર આવ્યો હોય તેવું ભાન થાય છે, તેમ મને થયું. મારા અંતઃકરણ ઉપરથી કેટલાક પદદા જાણે ફાટી જતા હોય એમ મને લાગ્યું, અને સ્વભાવથી જાણે તે મહાપુરુષ ઉપર મને ભક્તિ પ્રકટતી હોય એમ ભાર્યું. મેં વિધિથી નમન ન કર્યું માટે મને સહજ ગંધાનિ થઈ. પણ હવે પશ્ચાત્તાપ નિર્થક હતો. અમારું નમન સ્વીકારીને તે મહાપુરુષ, તેમને માટે નાંખેલા એક સાદા આસન ઉપર બેઠા, અને અમને પણ સંમુખ નાંખેલા આસન ઉપર બેસવા કહ્યું. હવે મને તે મહાપુરુષને યથાર્થ રીતે નિરીક્ષણ કરવાનો સમય મળ્યો. તેમની મુખમુદ્રા અત્યંત પ્રતાપમય, પ્રોઠ,

વર્ણનથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પોતાના આશ્રમમાં આવતા વિવિધ અધિકારીઓને અભ્યાસ, ધ્યાન, યોગ, ભક્તિ, કર્મ આદિ સાધનોમાં પ્રવેશ કરાવતા તથા કમપદ્ધતિથી તેમની પ્રગતિ સંધાવતા — એ દૃષ્ટીકંઠ પ્રતિ નિર્દેશ કરેલો છે.—લેખક.

તેમની તથા જોનારના હૃદયને હરણ કરે એવી મોહક હતી. તેમનું વય ત્રિશ વર્ષની અંદર લાગતું હતું, તથાપિ તેમના મુખ ઉપર જે ગાંભીર્યની છાયા વ્યાપી રહી હતી, તે તેમના અસાધારણ અનુભવને તથા જ્ઞાનને પ્રદર્શિત કરતી હતી. તેમનો વર્ણુ ગૌર હતો, તથા તેમનું વર્ચસ્વ એવું તો અદ્ભુત પ્રકારે પ્રકાશતું હતું કે સમીપસ્થ મનુષ્યો તેના પ્રખર પ્રતાપમાં હચાંચ જતાં, અને એક અક્ષર પણ ઓક્ષવાની દિશ્ન કરી શકે એમ ન હતું. તેમનાં નેત્ર અત્યંત સૌમ્ય, અમૃતમય તથા જેના ઉપર દ્રષ્ટિ પડે તેના તાપને શમાવે એવા સામર્થ્યવાળાં હતાં, અને તેમાંથી શુદ્ધ પ્રેમનો અભય આપનાર ઓઝસપ્રવાહ ન વહેતો હોત તો તેમની સમીપતાથી મનુષ્યોને ભય ઉપજત, પરંતુ ઉક્ત હેતુથી તેમની પાસે એસી રહેવાથી પણ નિર્ભયતા અને આનંદનું ભાન થતું હતું...”

(“ મોગિનીકુમારી ” પાન ૨૪૦-૨૪૧)

ઉપરોક્ત પ્રથમ મિલનનો પ્રસંગ, રસવિજ્ઞાનું રહસ્યમય શાન મેળવવા પ્રયત્નશીલ જિજ્ઞાસુનો, રસસિદ્ધમંડળના મહાત્મા * પ્રતિ અભિગમનનો છે. તથાપિ તે પ્રસ્તુત પ્રસંગને અનુરૂપ તથા શ્રી છોટાનાથ ભાસ્તર સાહેબના અંગત જીવનની મહત્વની પળનો સાચો પડથો પાડતો હોવાથી, અત્રે અવતરણ કરેલ છે. તેમાંથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ વ્યક્તિત્વનું, તથા આત્મની રીતિનીતિ, સાદાર્થ, અને પવિત્રતાભરી પ્રવૃત્તિઓનું વર્ણન, વિચારકને મળી આવે તેમ છે.

પોને ઠેાઠ ધધરી ઉઘાનના સાંત રમ્ય પ્રદેશમાં વિહરતા

• શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી આવા અલૌકિક રસસિદ્ધમંડળના મહાત્મા હતા, એવું, ‘મોગિનીકુમારી’ના પરિચયન પરથી નિઃસંકપણે પ્રતીત થાય છે.

હોય, એવું બાન શ્રી છોટાલાલભાઈને નૃસિંહાશ્રમના વિશેષવિહીન વાતાવરણમાં થોડોક કાળ બેસવાથી થયું. ત્યાં રોજ આવવાનો, અને બની શકે તો તે પવિત્ર ભૂમિમાં જ નિરંતર નિવાસ કરવાનો સન્નિશ્ચય તત્કાળ તેમના અંતઃકરણમાં આપોઆપ સ્ફુર્યો. ઇશ્વરસંકેતાનુસાર, ત્યાં એકત્ર થયેલી વ્યક્તિઓ સાથેની શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની વાતચીતમાં તેમનું ધ્યાન ખુંપી ગયું. તેઓશ્રીએ તેમના પ્રતિ સ્મિતયુક્ત કૃપાદષ્ટિ નાંખી, પ્રકૃતિવૃત્તાન્ત પૂછ્યો. નમસ્કારવિવેક કરી ઘેર જવાની વિદાય માગતાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ જિભા થઇ આવપૂર્વક પ્રતિવિવેક કયો, એટલું જ નહિ પણ શ્રી ભારતર સાહેબના મસ્તકને સ્વાભાવિકપણે સુધતા હોય એવો સવિશેષ અભિનય કરી કહ્યું કે,

“ આવતા રહેજો. આશ્રમ તમારા જેવાના આગમનથી બયો બયો લાગે છે. ”

તે રાત્રિએ શ્રી છોટાલાલભાઈ જોડા વિચારવારિધિમાં ડૂબી ગયા. અર્ધજાગ્રત્ અને અર્ધસ્વપ્નવત્ અવસ્થામાં, કાંઈ અવનવા દશ્યો તેમની વિચારસૃષ્ટિ સમક્ષ ખડાં થયાં. મહાપુરુષના રપર્શ અને શ્વાસસંપર્કથી, પોતે જાણે સ્થૂળ શરીરને નિશ્ચેતનવત્ અનુભવી રહ્યા હતા. ચોમેર પ્રકાશમય વાતાવરણની અંદર, પોતે કયાં, કયા પ્રવાહમાં ડેવી ગતિથી તણાઈ રહ્યા હતા, તેનું બાન લગભગ જતું રહ્યા જેવું તેમને લાગ્યું. આંખો ચોળી, સત્ય સ્થિતિનું દર્શન કરવા પ્રયત્ન કરતાં, નૃસિંહાશ્રમમાં નિહાળેલી પ્રશાંતગંભીર સ્મિતયુક્ત મુખમુદ્રાવાળી સ્થિર તેજસ્વી નેત્રોથી વિલસતી - કોઈ સ્વર્ગીય સિદ્ધ પુરુષનું બાન કરાવતી - ભવ્ય પ્રભાકૃતિ સામે તેઓ અનિમિષ નેત્રે યંત્રવત્ - અવલોકતાં - સ્તંભિત થઈ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ગયા. કેટલીક ક્ષણે પછી, તેઓ સ્વસ્થ ચિત્તથી સૂતા. સ્થવારે તેમણે દામોદરદાસનો, મહાપુરુષના દર્શનનો લાભ અપાવ્યો તે માટે, ભાવશીના હૃદયથી આભાર માન્યો, અને પોતાનો અગમ્ય અનુભવ - જેવી તેવી રીતે - સમગ્રવર્તાં જણાવ્યું કે,

‘કોઈ અલૌકિક સામર્થ્યવાળા વિચારના આદોલનનો પ્રવાહ તેમની રંગેરંગમાં અજળ વેગથી પરિવર્તન પ્રકટાવી રહ્યો છે, તથા તેના કારણરૂપ, નૃસિંહાશ્રમવાળા સિદ્ધ મહાત્મા જ હોવાનો, અંતરાત્મામાંથી સંજેત યાવ છે.’

પછી તો શ્રી છોટાલાઈબાઈ નૃસિંહાશ્રમમાં નિયમિતપણે આવવા લાગ્યા; બિન બિન પ્રકારના મનુષ્યોના મનને સરળતા અને શીઘ્રતાથી સમાધાન કરવાની, તથા અભિકૃતિ અને અધિકાર પ્રમાણે શિક્ષાપ્રવૃત્તિ કરવાની, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની રીતિનીતિનું શાંતપણે અવલોકન કરવા લાગ્યા. ગૂંજરાતભરમાં વિખ્યાત અને શાસ્ત્રપારંગત ગણાતા પદ્મિત પુગણી સંન્યાસી છુવાઓ વિગેરે વિદ્વાનો આશ્રમમાં આવતા, અને વિવક્ષણ સામર્થ્યને સૂચવતા શ્રી નૃસિંહાચાર્યના સાનિદ્ય, વાણી અને ચારિત્ર્યના પ્રાજ્ઞવલ પટથી સૌ કોઈની વિવક્ષણતા આત્મહતિ થતી જણાતી. આ સર્વના મુક દ્રષ્ટા શ્રી ભારત સાહેબના હૃદયમાં, એકધારું આગળ તરી આવતું લક્ષણ - આચાર્યશીનું આશ્રયકારક આજ્ઞવ, રમી રહ્યું - સદે ને માટે સ્થાન કરી ગયું. આદર્શ આચાર્ય સંબંધમાં પોતે કંઈપણ ગુણવક્ષણો, આ મહાપુરુષમાં સ્ફુટપણે અવલોકવાનો પોતાને અવસર પ્રાપ્ત થવાથી, શ્રીમાન્ ભારતર પોતાને મહાભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યા. અનેકના હૃદયનો કુતર્ક - કાઝોની ઝેપ મનિઓ તૂટતી જેવામાં જ, પોતાના દિલમાં ધોળાતી

મુંઝવણોનો ઉકેલ પૂછવાની કદિ જામત થવા મળતી સ્ફુરણાઓ રવયં શમી જતી. યોગને જીવનમાં ઉતારવાના આશયવાળા કેટલાય જિજ્ઞાસુઓ, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પાસે શરૂઆત કરતા, તેમની આજ્ઞાનુસાર વર્તી, તેઓશ્રીની પ્રત્યક્ષ તાલીમ નીચે યોગ - પ્રયોગોમાં પ્રગતિ કરતા. યોગાચાર્ય પોતે, કોઇને શિક્ષણ આપવાના હેતુસર કોઇ વખત યોગપ્રક્રિયામાં પ્રવેશ કરતા, ત્યારે શ્રી માસ્તર સાહેબ વિગેરે વિવેકી સર્જનો પશુ મહાશ્વર્યમાં ગરકાવ થઇ જતા. ટટાર ખેસવાની જ ટેવ ન હોય એવા મનુષ્યોને પ્રાથમિક આસનોથી, આસનસિદ્ધ સાધકોને પ્રાણાયામથી, ધ્યાનધારણાદિમાં આગળ વધેલા અધિકારીઓને સમાધિ પ્રવેશથી શરૂ કરી, વિવિધ ક્રમે દ્વારા, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી યોગશાસ્ત્રનો પૂર્ણ પાઠ આવતા. બ્રાહ્મ મૂર્હત્માં એકાંતમાં એકાગ્ર - ધ્યાનસ્થ સ્થિતિમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના દર્શન કરવાનો અતિ દુષપ્રાપ્ય લાભ શ્રી છોટાલાલભાઈને મળ્યો. અસંખ્ય અજ્ઞાની અને તર્કક્રુશળ નહિ એવા બાવિકોને, શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં, યોગમાર્ગમાં પ્રવેશતા અને પ્રગતિ કરતા જોઇ, શ્રી માસ્તર સાહેબનો મનનો, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પ્રતિનો અત્યાર સુધી કેવળ પૂજ્ય મહદ્ભાવ હતો તે વધી ગયો, અને તેમણે પોતાના વૈયક્તિક અહમ્મના અશૈષપૂર્ણ ત્યાગ વડે તેઓશ્રીના ચરણનું ચરણ સ્વીકાર્યું. શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં તેમણે મહાન્ આચાર્ય યોગીશ્વરનાં દર્શન કર્યાં.

શ્રી માસ્તર-સાહેબ, અને તેમના સહાધ્યાયી બંધુઓ જગતના જુદા જુદા ધર્મોનો અને અધ્યાત્મ વિષયોનો પૃથક્કરણ પદ્ધતિથી, અભ્યાસ કરતા હતા. તેમાં આર્યસંસ્કૃતિનાં રહસ્યો સમજવા પ્રતિ શ્રી માસ્તર સાહેબની જ અભ્યાસી આંખ ચોકસપણે અવલોકન

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

કર્તા કરતી હતી. અભ્યાસનું પરિણામ સહાધ્યાયીઓમાં આવ્યું ન હતું. વાસ્તવદર્શનના વિચારક અધિકારી પણ તેઓ થઈ શક્યા ન હતા. અનુભવ અને અધિકાર વિનાની પોક્કળ વાતોમાં જ સમાઈ જતું તેઓનું અધ્યયન તેઓને જ ક્યેશ -- કંટાળો ઉપગમવાના થઈ પડ્યું હતું. પણ શ્રી માસ્તર સાહેબે જોયું કે નૃસિંહાચાર્યના સાસંગ પછી, પોતાના સમય અભ્યાસે અદ્વિતીય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. પોતે સામાન્ય સાધક અને શરૂઆતના અભ્યાસી તરીકે પોતાને ઓળખતા હોવા છતાંય, અનેકની આખે, તેઓ, અભ્યાસમાંથી તારવેલા સિદ્ધાન્તોને જીવનમાં ઉતારવામાં મોટે બાએ સફળ થયેલા હતા. ધણી સદ્ગુણો તેમનામાં પ્રકટપણે સ્ફુટ થતા જણાતા હતા. વર્ષોના ગહન અને એકધારા અભ્યાસ પછી, સહાધ્યાયી અને ખીળ પડિતો, જે કોટિનું જ્ઞાનસાધનાનું અમૃતદળ પામી શક્યા—શકતા — ન હતા, તેથી ય અસંખ્ય ગણી કોટિ અને કક્ષાનું સત્ત્વ જ્ઞાનનું પરાક્રમ, બાહ્ય દૃષ્ટિએ અનભ્યાસી જેવા જણાતા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની વિશ્રુતિના અણુએ અણુમાંથી પિલસી બેઠતું, તેમણે અનુભવ્યું. એટલું જ નહિ પણ એ વંદનીય વ્યક્તિના પરિચય પછી, પોતાનામાં પણ એવો જ કોઈ સ્થાયી વિશ્વક્ષણ પરિણામ પ્રકટાવવાને યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરી શકવામાં, પોતે મહાન શુદ્ધિપૂર્ણ અભાસર અનુભવ્યો.

નૃસિંહાચાર્યમાંથી શ્રી માસ્તર સાહેબને એક શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તની સામિતી મળી. સર્વ જ્ઞાનનો — જીવન સમસ્તનો — જી પાયો 'સંયમ' છે એમ તેમણે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના મુખથી વારંવાર અને જુદી જુદી રીતે પ્રમેતાતાં શ્રવણ કર્યું, એટલું જ નહિ પણ તેઓશ્રીના સાક્ષાત્ જીવનમાં સંયમના તેજનું સામર્થ્ય અનુભવ્યું. હુંક સમયમાં તો તેમણે

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના દયામય સામીખ્યથી પોતાનામાં, અને અન્ય સાધકોમાં પણ ન્યૂનાધિક અંશમાં, અનુસિક્ત થતો સંયમરકુરિત જ્ઞાનવૈભવ વિલસતો નિહાળ્યો. સંયમથી જ સ્વરૂપાવબોધનું સાધક જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. સંયમના ક્રમશઃ સાધનથી, મનુષ્યના મનમાં રહેલા અજ્ઞાનમૂલક અને અવિદ્યાપોષક વિવિધ વિકારોનો વિલય થતાં, તર્કુનિત જગતનાં દુઃખકલેશોનો પણ ક્રમશઃ કાયમને માટે અંત આવે છે, એ શાસ્ત્રપ્રતિપાદિત સત્યની શ્રી છોટાલાલભાઈને આશ્રમમાં પૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ. અન્યાખ્યાસથી માહિતી મળે છે, પરંતુ સંયમશીલ જીવનની સાધનારૂપી સૂક્ષ્મ સરસ્વતીના :સેવન સિવાય સ્વતંત્ર અધ્યયન વડે કરેલી કેવળ સ્થૂળ શારદોપાસના, નિત્યનો સાચો, નિર્ભેજ લાભ આપી શકતી નથી. માત્ર અધ્યાસાત્ જ્ઞાન વિશિષ્ટ પ્રકારનું રસમય અને નિરંતર નિર્વિંયથી સુખ આપનારું હોતું નથી. માટે તો શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો હિતોપદેશ - પુસ્તકોમાંથી વહતા જ્ઞાનઝરણુરૂપે નહિ, પરંતુ આત્મશુદ્ધિમાંથી સ્ફુરતી જ્ઞાનમંગારૂપે હોતો. તેમના સ્વાભાવિક વાણીપ્રવાહમાં મરીળ ગામડિયા ખેડૂત નિરક્ષરથી માંડી, મોટા મોટા શાસ્ત્ર પંડિતો પોપટિયા પુરાણીઓ સુધીનાં સાક્ષરો પણ અદ્ભુત રસ નિર્ઝરતો અનુભવતા; અને સૌ કોઈ સાચી શાંતિ અને જ્ઞાનતૃપ્તિ માટે તેઓશ્રીના વચનામૃતની અપેક્ષા ભાવપૂર્વક કરતા. કારણ તેમની જ્ઞાનચર્ચાઓ, ઉપદેશકથાઓ કે વેદાન્તપદ્ધિત પ્રક્રિયાઓ, સામાન્ય નીચલા થરના મનુષ્યોમાં પણ, શુષ્ક, નીરસ કે નિરર્થક ન લાગતાં, રસભરી, સહેલુક અને આનંદકારી તેમ જ પોતાના કલ્યાણના હેતુસાધક લાગતી હતા. આ સંબંધમાં શ્રી મારતર સાહેબ લખે છે:

“ જ્યારે વડોદરાના વેદાન્ત શાસ્ત્રધુરંધર સરખા ગણાતા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અનેક દક્ષિણી શાસ્ત્રીઓ તથા ધુનાઓ કે જેઓએ વેદાન્ત શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનો પુનઃપુનઃ અધ્યયનથી કૃત્યો કરી નાંખ્યો હતો તથા જેમને વેદાન્તની ચર્ચામાં નિત્યના અભ્યાસથી નૂતનતા જેવું કશું જ ભાસતું ન હતું, તેવા પ્રખર પડિતો પણ જ્યારે તેના તેજ સિદ્ધાન્તોને તથા ચર્ચાઓને અનુભવામૃતથી સિક્ત થઈને તેઓશ્રીની વિશ્વશ્રુતિ રીતે પ્રતિપાદન કરવાની રસપૂર્ણ શૈલીમાં શ્રવણ કરતા ત્યારે ધન્યધન્યના ઉદ્ગાર સદિત આશ્ચર્યચકિત થઈ જતા. ”

અને ખરેખર! શ્રી માસ્તર સાહેબ તથા સર્વ સાધકો જણાવે છે તે પ્રમાણે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને પોતાના જીવનકાળમાં, ખાસ કરીને વડોદરા રિયતિ થઈ તે પહેલાં, પુષ્કળ પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ ન હતો. મિથ્યા પાંડિત્ય પ્રત્યે તેઓશ્રીને તિરસ્કાર હોવાથી, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની સાધનશ્રેણીમાં નિર્વર્તક પડિતાઈને પોષનારી વાચનપદ્ધતિ ઉપર તેઓ વિશેષ ભાર મૂકવા માગતા ન હતા. તેથી અન્યોની દ્વારામાળા ઊભી કરવા સંબંધમાં પોતે અપરિગ્રહી હતા. પાછળથી ‘વર્ગ’ના સાધકોએ સ્વાધ્યાય અને સાહિત્યકીય અધ્યયનના આશયથી સદ્મન્યોનો જે સંગ્રહ કર્યો હતો, તે સાથે તેઓશ્રીની સંમતિ કે સ્વેચ્છામિલાપાને સદંત્ર પણ સંબંધ ન હતો.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તો સ્વભાવસિદ્ધ સાચા જ્ઞાનની સાક્ષાત્ પ્રતિમા હતા, એ અનુભવ ઉપરથી શ્રી માસ્તર સાહેબને સ્પષ્ટ નિર્ણય થયો કે,

મહાપુરુષનું ચારિત્ર્ય સ્વચ્છ હોવા જેવું ઉર્જવલ્લ હોય છે; તેમનામાં કુન્યવી રીતના અદલ્લ કરાતા પુસ્તકિયા જ્ઞાનસંગ્રહની દૃષ્ટિએ, સાચા જ્ઞાનના અભાવનો આરોપ દિ કરી શકાય નહિ. બન્ને

તેઓએ પ્રચલિત શિક્ષણપ્રણાલીનો આશ્રય લઈ ફેળવણીનો ક્રમ હસ્તગત કર્યો ન હોય; જ્યારે તેમણે જૂતકાળનાં સર્વ શાસ્ત્રપુરાણ કે ઇતિહાસગ્રન્થોનો અને પુસ્તકાલયોનાં પુસ્તકોનો પરિચયસંપર્ક સાધ્યો ન હોય; છતાં તેઓ જ સાચા જ્ઞાની - અન્યના અજ્ઞાનને ટાળનાર વિદ્યાદાતા જ્ઞાની - હોય છે. કારણ તેઓનું ચરિત્ર જ - જીવંત આચરણ જ - જ્ઞાનમય હોય છે. તેઓની જીવનજ્યોતની પ્રત્યેક શિખા જ્ઞાનપ્રકાશથી પ્રજ્વલિત હોય છે; તેઓ જ જ્ઞાનનિધિ હોય છે.

એક પશ્ચિમના અધ્યાત્મવિષયક લેખક કહે છે તેમ,

‘ They are the real custodians of culture, knowledge and wisdom. ’

શ્રીમાન મારનર સાહેબે શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં પોતાના ઇષ્ટ સ્વામી પામીને જીવનને કૃતાર્થ કર્યું. પણ તેમના દિલમાં જનસમાજનો ખ્યાલ હતો. તે જોઈ અને વિચારી રહ્યા હતા કે:

શ્રી નૃસિંહાચાર્ય જેવી દિવ્ય વિભૂતિને સંવિશેષ પ્રવૃત્તિ કરવાની કોઈ કામના ન હતી. છતાં હજારોની સંખ્યામાં મનુષ્યો તેઓશ્રીની સીધી કે આડકતરી અસર નીચે ઉન્નતિને પામતા હતા, તેઓ પોને પણ તે મદાપુરુષના જીવનની પ્રતિચ્છાયા થવા મથતા પરિવર્તનને પામતા ઉદાહરણરૂપ હતા. આવા ઉચ્ચ કોટિના નરપુંગવો જગત્ પર આવીને જતા રહેશે; પરંતુ કોઈ પણ રીતે તેમનો સ્થાયી સમાગમ, તેમના સંસ્મરણના સ્મારક રૂપે દેહ કરવામાં આવે તો જનકલ્યાણ વિશેષ વ્યાપક બની શકે. નૃસિંહાચર્યમાં આવતા સંખ્યાબંધ ભાવિકો વિવિધ અધિકાર પરિસ્થિતિને પ્રાપ્ત હોઈ, તેમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓ વ્યવહાર દષ્ટિએ સંસ્કારી, સુશિક્ષિત, પ્રગતિમાન અને સોકપ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત છે. તાર્ત્વિક દષ્ટિએ, અનેકની જિજ્ઞાસુ, મુમુક્ષુઓમાં ગણના થઈ શકે તેમ છે. આ સર્વનું એક જ પ્રયોજન છે - શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી કહે છે તેમ સાધનમાં પ્રવેશ કરવાનું, સાધન સાધવામાં આગળ વધવાનું.

આત્મસાક્ષાત્કાર, સ્વરૂપાવબોધ, સર્વત્ર વ્યાપ્ત ઇષ્ટકૃપાની પ્રાપ્તિ અને ઉન્નતિ માટે, મનુષ્ય શાસ્ત્રોક્ત ગમે તે માર્ગે સ્વતંત્રપણે

વિચરી રાકે છે. તે ભલે ભક્તિભાવનો ભિન્નિર્માર્ગ સ્વીકારે; ક્રિયાકાંડનો સેવામાર્ગ સ્વીકારે; શુદ્ધિની કસોટીએ ઝોલાં ખવડાવતો વિશુદ્ધ વિચારનો ગ્લાનપંથ પકડે, કે બન્ને બાળુઓની પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિની, સુખદુઃખાદિ દ્વંદ્વની અતિશય એક બાળુમાં ઝોક લેવા વળતી-વહતી વૃત્તિઓને એક સમતુલ્ય ઉપર ઝકડી રાખવા મથતા યોગયાન ઉપર ચાલ્યો જાય. પણ સર્વ સાધનોનું પ્રયોગન શુદ્ધીકરણનું છે. તત્ત્વના સુચિતનથી, વિચાર અને સંકલ્પબળની અતુલ સિદ્ધિથી, ધ્યાન અને નિદિધ્યાસનથી કે વર્ણાશ્રમધર્મની વ્યવસ્થિત નીતિમયોદાઓના યથેચ્છ પરિપાત્રનથી — કોઈ પણ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કરી, મનોજયદ્વારા આત્મકલ્યાણ સાધવા, જીવાત્માએ વૃત્તિને ઇશ્વરાભિમુખ કરવાના ધ્યેયને વેગ અને સહાય આપવાનાં છે. અને આ વેગને પોષણ મળે એ હેતુથી જ પ્રાચીન અને મધ્યકાળમાં ધર્મ અને તત્ત્વગ્લાનની શાખાઓ, નવા પણ અનોખા વિશિષ્ટ મતવાદી સંપ્રદાયો પ્રભવ પામ્યા છે. તેમાં રીત, પદ્ધતિ, અને વિધિવિધાનોની ઉપાધિના હેતુથી, રથગસમયાનુસાર, સ્પષ્ટ તરી આવતી બેઢરેખાઓ ડોવા છતાં, તે સર્વમાં ઉપયુક્ત સાધન સેવવાના હેતુસંબંધમાં એકવાક્યતાનો ચોક્ષો એકરાર દેખાય છે.

શ્રી માસ્તર સાહેબે સ્પષ્ટ જોયું કે ઉપરના સંદર્ભનો સક્રિય સાધનબોધ. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પાસે આવતી અસંખ્ય જનતાને મળતો હતો. પણ તે સર્વની અર્ધી તર્ધી છૂટી છવાઈ સાધનેચ્છાને, — શ્રી નૃસિંહાચાર્ય તરફની તથા તેમના કહેવાતા ‘ વર્ગ ’ તરફની શુભ ભાવનાને — જો એકત્રિત કરી, કોઈ ચોક્કસ આકાર, ક્રમ અને સ્વરૂપ આપવામાં આવે, તથા તેના વિચારશ્રેણિ અને કર્તવ્યવિધાનને;

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

વર્તમાન સમયને અનુકૂળ પણ વ્યાપક સ્વરૂપમાં કોઈ નિર્ણીત આચ્છાદન અર્પવામાં આવે, તે નૃસિંહાશ્રમના તપસ્વી પુરુષના નિષ્કામ, નિષ્પાપ હૃદયના શુદ્ધ શિવ ચક્રોત્પત્તેને મહત્વ કરી; જીવાત્મામાંથી મહાત્મા થવાની કળામાં આગળ વધનારા ભાગ્યશાળી; અધિકારીઓની સંખ્યા અમર્યાદ થાય, એટલું જ નહિ પરંતુ, સત્કાર્યનો એમરે પ્રસરવા પાત્ર પાવનકારી પ્રવાહ, સ્વજનસંઘાતની સીમાનું ઉત્સંધન કરી, અનેકનાં જીવનને સ્પર્શી શકે. વિશેષમાં, ધર્મ અને ધર્મનો આભાસ કરાવનારાં ઈતર તત્ત્વોના નામે વ્યાપ્ત બનતા જતા વાદઝઘડાના વાતાવરણમાં, સંપ, સંગઠન, સહકાર, સ્નેહભાવ, એકતાઆદિના અંકુરોને ઉછેરવાનો પણ યોગ્ય અવકાશ પ્રાપ્ત થઈ શકે.

ઉદાત્ત ભાવ અને ઉચ્ચ આશયથી ભરેલી પોતાના અંતઃકરણમાં રુદ્રેલી આવી વિચારણાઓને, શ્રી માસ્તર સાહેબે પોતાના ઉપાસ્ય સદ્ગુરુ શ્રી નૃસિંહાચાર્ય સમક્ષ નિવેદન કરી, અને આજી માગી. પરાંપકારના પ્રયોજનથી પ્રેરાઈને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પણ તેમાં પોતાની અનુમતિ આપી, અધિકારી આદર્શ શિષ્યને, તેના શુભ આદર્શને સદર્પ અપનાવી, ઉત્સાહિત થયાં. અને તે નિશ્ચયેને અમથી બનાવવામાં પોતે પોતાની ઇચ્છાથી જ પ્રવૃત્ત થતા હોય તેવો ભાસ કરાવતા, સક્રિય રીતે સદાયમૂલ થવા તત્પરતા દેખાડી.

સનાતન સત્ય, જે ઇશ્વરનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે અને જેના ગૌરવનો ધોષ પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ, મહાપુરુષોએ શાસ્ત્ર મંથનોમાં અતિ આકર્ષક રીતે કરેલો છે, તે સત્યનો સાક્ષાત્કાર કરવાના, તથા તેને સમજવાના વિવિધ સાધનોનો નિર્દેશ કરતા આર્યધર્મનું સંરક્ષણ કરવા, અનેક ધર્મરત સંપ્રદાયોએ અને સંસ્થાઓએ

પોતપોતાની રીતે પ્રયાસ — પ્રયત્ન કરેલો છે. તેમ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ, શ્રી છોટાલાલ ભારતર સાહેબ અને અન્ય સત્શિષ્યોના સદામદથી, બદલાતા યુગસમયને ધ્યાનમાં લઈ વિશિષ્ટ અને તદ્દન નૂતન મનોહારી લાગતી રીતે, એજ જૂનું સંસ્કૃતિ-સમુદ્ધારનું સેવાકાર્ય કરવાનું સાહસ બેઠ્યું. નાનકડા 'મિત્રમંડળ'માંથી 'વર્ગ'ને નામે ઓળખાતા પોતાની પાસે આવતા સમુદાયને, એક બિનબંધારણીય સ્વતંત્ર ગણાતી છતાં ડેટલીક રીતે બંધારણીય કહી શકાય એવી કસ્ટાણુકારી 'સંસ્થા'ના રૂપમાં ફેરવી નાંખ્યો. 'વર્ગ' પોતે જ પોતાના વિકાસ માટે જાણે આ ફેરફારને ઝંખી રહ્યો હતો. સમસ્ત વર્ગની સરેરાશ કક્ષા અને એકંદર પરિસ્થિતિ, વર્ગના પૂર્ણ પ્રયેતા પુરુષની સિદ્ધિ — સ્થિતિથી બધી બધી દૂર હતી. આ અંતરને પહોંચી વળવા આખો વર્ગ, ઠાંધ વાહકની — પોતાના પ્રતિનિધિની-અપેક્ષા કરતો હતો. આમ શ્રી નૃસિંહાચાર્યની પ્રબલ પ્રેમજ્વલ પ્રેરણાના આશ્રય નીચે ઉગતા — ખીલવા મથતા — વર્ગની વ્યક્તિગત વિવિધતાઓ, શ્રી ભારતર સાહેબ જેવા પ્રયોગદશાને વટાવી ગયેલા — સાધનક્રમને પચાવી શકનાર — પુરુષમાં સ્વાભાવિક રીતે જ કેન્દ્રિત થઈ. સર્વ સાધકોની જેમ શ્રી ભારતર સાહેબ પણ આશ્રમમાં આવનાર સામાન્ય સાધક છે — એવો લોકોનાં દિલનો પ્રથમનો ખ્યાલ તો ક્યારનો ય ટળા ગયો હતો. તેમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની તેમના તરફની સવિશેષ ધ્યાનપૂર્વક પ્રવૃત્તિ અને શ્રદ્ધાન્વિત સ્નેહબંધાર જોતાં, તથા શ્રી ભારતર સાહેબના આચરણમાંથી શ્વનિત થતાં તરવોનો, આચાર્યશ્રીના જીવનપત્રથી સ્પષ્ટપણે આદોક્ષિત થતાં તરવો સાથે સ્વાભાવિક સુંદર રીતે સુમેળ પડતો જોઈને, શ્રી ભારતર સાહેબ સર્વ જનોનો આંખોના, હૃદયના પ્રીતિવિષય બનતા જતા હતા. સદૃશ્યશ્રી પણ તેમના તરફ સર્વ સમક્ષ સન્માનની લાગણી દાખવતા.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

આ સિવાય, વર્ગ બહાર, ગૃહસંસાર, શાળા, નોકરી સમાજ વગેરે વ્યવહારસબધમાં તો, તેઓ સદાચારી સદ્ગુણસંપન્ન આદર્શ શિક્ષક તરીકે પકાઈ ગયા હતા, અને સર્વના આદરને પાત્ર બન્યા હતા. વિદ્યાર્થીઓમાં તો તે અતિ પ્રિય બન્યા હતા. ‘ ધી સરદાર સ્કૂન ’ના મુખ્ય અધ્યાપક તરફ જમૈયો ઉગામી એક વખતે ઉમસ્વરૂપ ધારણ કરેલા મુસ્લીમ વિદ્યાર્થીને, શાત પાડવા બધા પ્રપત્નો નિમ્નજન જતા, શ્રી માસ્તર સાહેબને બોલાવતા, તેમના પ્રતિભાશાળી હસ્તસ્પર્શનો સાથે શ્રી માસ્તર સાહેબના ચિત્તની શાંતિ પેના વિદ્યાર્થીમાં પ્રસરી ચૂકી ત્યારથી કહે છે કે, તે વિદ્યાર્થી, શ્રી માસ્તરને પોતાના પૂજ્ય ‘ પીર અને ઓનીયા ’ તરીકે માનતો હતો.

એક વખતે વર્મના એક વિદ્યાર્થીને ધોન મારી, હૃદયમાં અવિકલતા અનુભવનાર શ્રી માસ્તર સાહેબે બીજા દિનસે સવારે ખૂબ ચિત્તક્ષોભ અનુભવ્યો તે વિદ્યાર્થીની મારી માગી, તેના ઉપર આત્મ - અનુમદ કરવાની પણ સુધી પહોંચનારા, શ્રી માસ્તર સાહેબ જેવા સમદર્શી સ્નેહાળ સ્વભાવના આદર્શ અધ્યાપકો આજે ક્યા છે ?

તેઓશ્રીની શિક્ષણપદ્ધતિ સર્વસામાન્ય ન હતી, પરંતુ વૈયક્તિક વિનક્ષણતાયુક્ત હતી. માત્ર મગજ અને શુદ્ધિને શાળાકીય ગાનથી ખીલવવા ઉપરાંત, તેઓશ્રી છાત્રોના જીવનમાં અદ્વિતીય પ્રકારનું સરકાર - અમૃત રેડતા, - કે જે તેઓના જીવનના સર્વગી વિકાસ માટે ભૂમિકા રૂપે દીપી બેઠતું. તેમના હાથ તળે ડેજનામના અને પરીથી ઉચ્ચ પદવી પામેના અનેક સાધકો તથા સંસ્થાઓ, અને અધ્યયન-અધ્યાપનકાળ દરમ્યાન સદ્વાસમાં આવેલી અનેક વ્યક્તિઓ આજે વિદ્વતા, ચારિત્ર્ય, વિગેરેથી પ્રતિષ્ઠિત

ચયેલી છે અને પ્રજામાં જિંદગી રચાન ભોગવે છે. તેઓના જીવન ઉપર, શ્રી માસ્તર સાહેબના સરળ, સીધા, તિતિક્ષાયુક્ત આધ્યાત્મિક સદ્ગુણ સામગ્રીથી વિભૂષિત જીવનની, ચિરસ્મરણીય વિનંદાણુ છાપ પડી હતી.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યના સમાગમે જનતાની જાણે વસેના શ્રી માસ્તર સાહેબને તેઓના હૃદયમાં રચાન અપાન્યુ નૃસિંહાચાર્યના શ્રી નૃસિંહાચાર્ય જેવા સમર્થ તરનવેત્તા પુરુષનો સમાગમ તો હજારો મનુષ્યોને માટે સુનભ હતો છતાં પણ શ્રી માસ્તર સાહેબ જેવા કર્તવ્યપરાયણ સરકારી અને વીર સાવકોએ જ, મહાત્મા પુરુષની પ્રાણિથી ઉત્સાહિત થઈ, પોતાના જીવનને ધડવાનો સન્નિશ્ચય કરી લીધો અને આગળ વધના મંથી ગંહેના અત કમળને આચાર્યશ્રીની કૃપાશક્તિ વડે એકનિષ્ઠ જાનેતા નિશ્ચયે, સતત ઉચ્ચ અધિકારારૂઢ થનામાં અપૂર્વ વેગ આપ્યો. શ્રી માસ્તર સાહેબની યશપ્રસિદ્ધિ, વર્ગની નવીન આવૃત્તિના ઉત્સવમાં પ્રાણપ્રતિષ્ઠા પામી

વર્ગને નવું રૂપ અને નવો આકાર પ્રાપ્ત થતાની સાથે, નવું સૂચક નામ પણ મળ્યું. આ વર્ગમાં પ્રવિષ્ટ થનારા સૌ, વર્ગના સરચાપક પૂજ્ય પુરુષ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના નેતૃત્વ નીચે, પોતાના જીવનનું પરમ ' શ્રેય ' સાધનાના હેતુથી તેમાં જાળતા હોવાથી, વર્ગનો પ્રત્યેક પ્રતિનિધિ, શ્રેયસૂતો સાધનારો ' શ્રેયસ્સાધક ' કહેવાયો.

શ્રેય અને શ્રય - એ વિષય પરત્વે અત્રે વિભેચન કરવા, અવકાશ ન હોવાથી, એટલું જ જણાવીશું કે, આ જગતમાં સધળા સોકો, ડોહના ય ઉપદેશ કે આદેશની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ, શ્રેયસ્ સાધના આગ્રહ સેવે છે. પણ શ્રેય સાધના વિગત અને પરમ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ઉપાસના છે. તેથી આ વર્ગે એમસને સર્વોપરિ માન્યું હોય, એકલક
 ' સાધક ' સંબંધી થતા અતિવ્યાપ્તિદોષને ' એયરસાધક '
 સંબંધી દૂર કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે આ વર્ગની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ
 વિષે વિશેષ વિચારતા સ્પષ્ટ જણાશે કે, કાંઈ પણ વ્યક્તિ પરત્વે
 દ્વેષભુદ્ધિથી ભેદભાવ ગણ્યા સિવાય, કેવળ તે વ્યક્તિના કોશશક્તિ
 સુખમય પરિણામના શુભ આશયથી જ વર્ગની સાધનક્રમની
 શિક્ષાપદ્ધતિમાં સામ્યોક્ત ' અધિકારવાદ 'નો સ્વીકાર કરવામાં
 આવ્યો છે. એયરપ્રેયવિવેક તથા અધિકારવાદ - આ બંને વિષય
 સંબંધમાં સૂક્ષ્મ ચિંતનપૂર્ણ અભ્યાસ અને સ્વાનુભવ કરનારને,
 તથા વર્ગના આચાર્યો અને વિદ્વાનોનું સાહિત્ય પરિશીનન કરનારને,
 તેની ઉપયોગિતા અને આવશ્યકતા વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ કુતર્ક કે
 સંદેહ કંપાનો રહેશે નહિ. શ્રી નૃસિંહાચાર્યનો આ મહત્વનો
 સિદ્ધાન્ત હતો એ આપણે આગળ કહી ગયા છીએ. નિમ્ન કે મંદ
 અધિકારમાંથી, ઉચ્ચ પ્રકારના સુખો મેળવવાને ઉચિત ઉચ્ચ
 અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના સાધનોને સાધવામાં, અધિકારસંક્રમણની
 પ્રક્રિયા આવશ્યક છે આમ આ વર્ગના સભ્યો ' શ્રી એયરસાધક
 અધિકારી ' તથા આખો વર્ગ ' શ્રી એયરસાધકઅધિકારીવર્ગ '
 એ નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. આ એયરસાધકઅધિકારીવર્ગના
 આગ્ર સચાનક તથા પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિના સૂક્ષ્મ પ્રેરક શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી
 હતા, તથા સામાન્ય ગીતે વર્ગના વ્યવસ્થાપક, કાર્યકર્તા શ્રી છોટાનાથ
 માસ્તર મનાતા અને વસ્તુતઃ તેઓ સાચા સચાનક કર્તવ્યકુશળ
 પુરુષ હતા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ઉપદેશનો, તથા સ્વાધ્યાસથી
 મુગ્ધિત થયેના આદેશનો, જેમ બંને તેમ જલદીથી જીવંત
 વ્યવહારમાં અનુનાદ કરવામાં, તેઓ સૌથી પ્રથમ સત્વરતાથી
 સર્વોત્તમ ગીતે સફળ થયા હતા. દ્વંક વખતમાં જ તેઓ

આત્મોન્નતિના ઉચ્ચ શિખર ઉપર સ્થિત થવાના પ્રયત્નોમાં સફળ થયા હતા.

દુર્જય મનાતા ચિત્તદુર્ગને સર કરી સ્વાધીન વર્તીવવાના સાધનક્રમમાં, શ્રી સદ્ગુરુના અનુગ્રહ અને નેતૃત્વ નીચે, પોતે કષ્ટ મહતિથી અને ઠેવી રીતે સાધકમાયી સિદ્ધ દશા તરફ પ્રગતિ કરવામાં પુરુષાર્થ કર્યો હતો, વિગેરે પોતાના જીવનની આખીય પગથીનો સુંદર ચિત્રાત્મક ખ્યાલ, શ્રી માસ્તર સાહેબે, તેમના ' સુધાએતસ્વિની ' નામના કાવ્યસંગ્રહના બન્ને ગ્રંથોમાં આપ્યો છે. તેમાં તેમણે પોતાની ઉન્નતિ માટે, સર્વાં શે શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય નર ઉપકારક હોવાનો સ્થળે યથે સ્પષ્ટ એકરાર કરી, શ્રી સદ્ગુરુબ્રહ્મ રેડવા યત્નિચિત્ પ્રયાસ કર્યો છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ' ભામિનીબ્રૂપણ્ય ' - પાત્ર બાગના ગ્રંથોમાં વાર્તાના પાત્રો તરીકે શ્રી વિશ્વવંદ વગેરે નામો આવે છે તે કેવળ કાલ્પનિક નથી. પણ વર્ગના સ્વમર્થ સદ્ગુરુની પ્રેરણા અને પ્રીતિથી પુષ્ટિ પામી આત્મસાક્ષાત્કાંતી દિશામાં શક્ય ઉચ્ચ પ્રગતિ સાધનાર શ્રેષ્ઠ સાધકોના જીવનના સૂચક છે, એવો અનેક તર્કથી અન્વય કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંનું સર્વોપરિ નામ ' વિશ્વવંદ, ' વર્ગ તથા વર્ગના અધિપતિ આચાર્ય તરફથી ઉત્તમ પાત્ર શ્રી માસ્તર સાહેબને પારિતોષિક તરીકે પ્રાપ્ત થયું હતું. સામાન્યતામાયી મહત્તા પ્રાપ્ત કરનાર વંદ વિન્નતિ જોટલું ન આકર્ષક ઉપકારક અને ચમત્કૃતિ બરેલું એ નામ અને તેનો અન્વય, સર્વને એ સૂચવી રહ્યું કે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની અમાનુષી સત્તા અને અનૌદિક જ્ઞાનસામર્થ્યનો પ્રભાવ શ્રી માસ્તર સાહેબમાં વિવસતો હતો. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતે જ, શ્રી માસ્તર સાહેબની શક્તિ તથા વર્ગના નિર્વાહ સભ્યધર્મા, પૂર્ણ વિશ્વાસ અને પ્રેમ

સ્પષ્ટપણે જાહેર કર્યો. શ્રી નૃસિંહાચાર્ય અને શ્રી બ્રહ્મચારીજીના સ્નેહસંબંધની સૂક્ષ્મતા, કક્ષા અને અધિકારકોટિ કરતાં, અધિક ઉચ્ચ પ્રકારની વાસ્તવિક કલ્પના, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય અને શ્રી વિશ્વવંદ્ય તરીકે ઓળખાતા શ્રી માસ્તર સાહેબ સંબંધમાં પ્રસાર પામી, એ કલ્પનાને ગુરુશિષ્ય તર્કથી પણ પ્રકટ પ્રેમાવિષ્કરણ દ્વારા પોષણ મળતું હતું. તેઓ અન્યોન્યને આત્મસ્વરૂપ તરીકે ઓળખતા હતા અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તો તેજ પ્રમાણે ઓળખાવતા હતા.

આજે જેમ, ભૂષણ, તીર્થ, અક્ષંકાર — એવા પ્રત્યયોવડે વિવિધ ઉપાધિઓ, પાત્રાપાત્ર વિવેક વિના અર્પવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે, વિશ્વવંદ્યવિષયક ઉપનામવિધિ નિરર્થક અને અતિશયોક્તાચારોપિત ન હતો. શ્રી વિશ્વવંદ્ય પોતાના સમર્થ સદ્ગુરુની કક્ષામાં આવી ભિન્ના રહ્યા હતા, વિશ્વથી વંદવા યોગ્ય બની ચૂક્યા હતા.

વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિઓ, સ્થૂળપણે વિશ્વને વ્યાપ્ત કરતી હોવાનું જણાતું નથી. પરંતુ અણુમાંથી વિરાટ બનવાની અને બનાવવાની કક્ષાને સિદ્ધ કરી જાણનારા કુશળ આત્મકલાકોવિદ્ મહાત્માઓ, સૂક્ષ્મરીતે, પોતાની — પોતાના પરમાર્થપ્રવણ અસ્તિત્વની — વિશ્વવ્યાપ્તિ કરતા હોય છે. અને તે જ રીતે તેઓ જગદ્ગુરુ, વિશ્વવંદ્ય વિગેરે, વિશેષણોને પાત્ર બને છે. શ્રી છોટાલાલ માસ્તર એવી અદ્વિતીય વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિ હતા. પોતાના જીવનદ્વારા, તેમણે સંતસમાગમના સામર્થ્યને, સાબિત કરી આપ્યું, શ્રી સદ્ગુરુના ગૌરવને, સાચા આચાર્યના અનુગ્રહમાં રહેલી અદ્ભુત શક્તિને પૂરવાર કરી આપી. મહાપુરુષોના તેજપ્રતાપને મહણ કરવાની પરિપાટીને, તેમણે પ્રત્યક્ષ કર્તાવ્ય દ્વારા સ્પષ્ટ કરી બતાવી. મહાત્મા, સંત, ગુરુ, નેતા, વીર

પુરુષોની વિડંબના - વંચના, તથા તેઓનાં મિથ્યા રીતે ચતા અનાદર નિંદા સામે તેઓશ્રીએ પડકાર કરી, જનસમાજ સમક્ષ લાલખતી ધરી કે,

‘ સાવધાન, તેઓ દુષિત કે કુત્સિત નથી. દોષ આપણામાં છે, સમાજમાં છે. તેઓશ્રી સાથેના આપણા વ્યવહારમાં, તેઓનો સહવાસ સાધવાની આપણી અયથાર્થ પદ્ધતિમાં મહાદોષ છે. ’

શ્રી તૃસિંહાચાર્યને જ માનનારા વર્ગના વિવેકી સજ્જનો, આવા પવિત્ર સમર્થ પુરુષને પણ, પોતાના કલ્યાણના સહાયક હેતુ રૂપ સ્વીકારવા લાગ્યા. શ્રી તૃસિંહાચાર્યજીની સૌમ્ય વાણી હતી. શ્રી વિશ્વવંદની વીર વાણી હતી. ઉભયની સૌમ્યતા અને વીરતા ભરી વાણીમાં નિખાલસપણું, શુદ્ધિ, અને નિઃસ્વાર્થ સેવાપૂર્વક સર્વોદયનો શુદ્ધભાવ એતપ્રેત ચતો હતો. તેમાં સતત મીઠાશ અને મૃદુતા એવતી, ઉદારતા અને રોહોમિં ઉભરાતી, સંયમ અને કર્તવ્યપરાયતા મધમધતી.

સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રી અરવિંદ ઘોષ, તથા પશ્ચિમના સંત વિદ્વાન પુરુષોએ અવતારવાદનું શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિથી અન્વેષણ કરેલું છે. તેથી અત્રે તે માન્ય સિદ્ધાન્તનું વિમર્શન ન કરતાં, હું વર્ગના વિદ્વાન સાધકોનો નિર્ણય નિવેદન કરીશ કે, શ્રી તૃસિંહાચાર્ય માહેશ્વર હીલાતત્ત્વ તરીકે જેમ મનાય છે તેમ, તેના અનુસંધાનમાં, (અવતારકાર્યના સહકાર્ય માટે શાસ્ત્રીય અવતારમીમાંસામાં વ્યવસ્થા વર્ણવેલી છે તેમ) શ્રી વિશ્વવંદ પણ અદ્વૈતજન્યવિભૂતિ તરીકે ઓળખાતો અવતારવિશેષ હતા, એવું અસંખ્ય શ્રદ્ધાલુ બુદ્ધિમાનોનું મંતવ્ય છે. વળી, આ સંતયુગ્મની સમસ્ત જીવનલીલા નિહાળનાર અને અનુભવનાર તટસ્થ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ભાવકો પણ એકરાર કરી ગયા છે કે, ખરેખર આચાર્યશ્રી નૃસિંહાચાર્યજી મહાન્ અવતારી પુરુષ તરીકે જીવી ગયા, અને મહાત્મા શ્રી મારતર સાહેબ તેઓશ્રીના અદૃષ્ટાન્વિભૂતિતનુની રીતિથી જગત્ની રંગભૂમિ ઉપર પોતાના પાઠ ભજવી ગયા.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યના વિશીષ્ટ બોધનો તાત્પર્યસાર 'સંયમ - મનોજય' હતો. એ બોધ ગ્રહણ કરી, અમક્ષમાં આણવાનો તત્કાલ દૃઢ નિશ્ચય કરનારા સાધકોમાં શ્રી વિશ્વવંદન અમણી હતા.

“ જો જીતો તો મનરિપુ એક જ જીતો ”

એ આચાર્યશ્રીની તત્ત્વકવિતાને, તેમણે પોતાના જીવનની પળે પળમાં સ્થાન આપ્યું અને આખરે તેઓ વાસનાવિક્ષયપૂર્વક ચિત્તનિરોધની અંતિમ અવસ્થા પર આવી ચૂક્યા હતા. પોતાનું સાચું સ્વરૂપ ચિત્તિસ્વરૂપ છે. દેહ, મન, બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિઓથી આત્મા અલિપ્ત અને અબાધિત છે. એવું મુખેથી વદનારા ધણા હોય છે. પણ શ્રી મારતર સાહેબ તો, તેમના સદ્ગુરુસંગથી, એવું જ્ઞાન આડે ગ્રહર અનુભવી રહ્યા હતા. તેઓશ્રીના લખાણોમાંથી નીકળતા બોધ પ્રમાણે, મનને મિત્ર બનાવી, મનના સાચા સામ્રાજ્યતા બોક્તા બનવાનો મનુષ્યને પરમ પુરુષાર્થ છે. આંતરમનમાં અથડાતા સર્વ મૂક્ષમ સંસ્કારો મનુષ્યજીવનના વિકાસ - પરિવર્તનમાં બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. તે સમજી સાવધાનતાથી સાધકે એ દિશામાં પ્રગતિ કરવી જોઈએ. અસંખ્ય - એકેએક - સાધકોને શ્રીમાન્ વિશ્વવંદનના પ્રત્યેક પળના પ્રસંગોમાંથી, વૃત્તિનિરોધથી થતા વિજયનું ઉદ્દેશોધન અળાતું - અને આજે ય મળે છે. તેઓશ્રીના ચમત્કારિક જીવનમાંથી

અત્રે માત્ર સામાન્ય આંતરમનવચ્ચતાનો દ્યોતક એક જ પ્રસંગનો સાર વર્ણવીશું.

સ્થૂળ શરીરને ભોગવવાના પ્રારબ્ધના નિયમ પ્રમાણે, તેઓશ્રીની શરીરપ્રકૃતિ કેટલોક કાળ સુધી અસ્વસ્થ રહેતી હતી. પરંતુ પોતે અસ્વસ્થ ન રહેતાં, ઉચ્ચ જ્ઞાનમય સ્થિતિ, ઉર્જુવક્ત્ર સંસ્કાર અને યોગશુદ્ધ કર્તૃવ્યપરાયણ આદોષનગ્નથી, તત્ત્વનિષ્ઠ મહાત્માની નિત્યાનંદમહોદધિની લહરીઓમાં મસ્ત જીવન ગાળતા હતા. આ મહાપુરુષનો વિચિત્રતાઓ જ વિશિષ્ટ ઉપદેશરૂપ ભાસતી હતી. તેમનું ચિત્ત કદિ નવરું, પ્રમાદી કે સ્વાર્થી વિચારોમાં પ્રવૃત્ત રહેતું નહિ. તેમનું મન સદા વર્ગના સાધકોની ઉન્નતિ તથા નિઃશ્રેયસ્ સાધવા માટે વિવિધ યોજનાઓ ધડી તૈયાર કરવામાં જ મગ્ન રહેતું. લોકકલ્યાણનું શ્રી નૃસિંહોપદિષ્ટ ધ્યેય તેમના હૈયે વખી રહ્યું હતું. તે માટે અથાગ, અવિરત પરિશ્રમ વેઠવામાં તેઓ કાયાની કાળજી કરી શક્યા નહિ. તેમનો આગળ વધેનો મહાન આત્મા અવિશ્રાન્ત ગતિથી વેગબયુત ઉડયન કરી રહ્યો હતો. આંતરમનરૂપી અશ્વને તેમણે તેમના હૃદયસ્થ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની સૂચનાનુસાર ઉચ્ચ પ્રકારની તાલીમ આપી કેળવ્યો હતો. પણ મર્યાદાથી બદ્ધ દુર્બળ દેહને તેની સાથે શક્ય તેટલો સંક્રાર આપવો પડતો હતો અથવા તો તેને પાછળ ધસડાવું પડતું હતું. યોગની કાંઈક સહાયતા ટેકારૂપ હતી. પરંતુ ફીણ થવા સર્ગપણું શરીર, અવિનાશી અવિકારી આત્માનો ક્યાં સુધી સાથ આપી શકે ? મહા પ્રબળ વ્યાધિના પંજમાં પકડાયેલા તેમના શરીર પરત્વે તેમનો સહજ પણ મોહાખ્યાસ ન હતો. તેઓ વીભાવ વડે કહેતા:—

“ આ વ્યાધિ તો મારે સર્વોત્તમ સન્નિભ છે. એણે જ મને ઉન્નતિના વિવિધ માર્ગોનું દર્શન કરાવ્યું છે અને મારામાં પ્રેરણા પ્રેતસાદન રેલાવ્યું છે. ”

આમ સામર્થ્યવાન પુરુષ સર્વ બાબતમાં વિજયવશ પોતાના દુર્બલ વ્યાધિને આપી, નિરભિમાન કર્તાવ્યપરાયણતા તથા આત્મરત જીવનને સૂચવતા.

ભગંદરના એક વ્યાધિના અંગે, સ્વજન - સુહૃદ સાધકોની વિનંતિને વશ થઇ, તેઓ એક સમયે શસ્ત્રક્રિયા માટે તૈયાર થયા. શસ્ત્રક્રિયાની વિધિ અને તેથી ચતાં દુઃખની અસરની દૃષ્ટિને બિલકુલ ખબર ન પડે તે માટે નિષ્ણાત શસ્ત્રક્રિયા - ડોક્ટર મેજ ઉપર તેમને સુવાડી, તેમના નાક પામે બેભાન કરનારી દવાની શીશી સુધાડવા પ્રવૃત્ત થયા. તે અટકાવી, શ્રી માસ્તર સાહેબે તેમને તેમ કરતાં એકદમ રોક્યા અને પૂછ્યું:

“ ડોક્ટર સાહેબ, આ શું કરો છો ? ”

“ કેમ, હું આપને સુવાડી બેશુદ્ધ બનાવું છું. ”

“ પણ શા માટે ? ”

“ શસ્ત્રક્રિયા કેમ અને ક્યારે થાય છે, તેની દૃષ્ટિને બિલકુલ ખબર ન પડે, કે દૃષ્ટિની અસર ન થાય તે માટે. ” ડોક્ટરે યાંત્રિક ઢબે કહ્યું,

“ શસ્ત્રક્રિયા માટે આપને કેટલોક સમય જોઇએ ? ”

આવશ્યક કાર્યક્રમ અને તે માટે લાગનારા એકંદર સમય વિગેરેની માહિતી મેળવી લઇ, શ્રી માસ્તર સાહેબે જણાવ્યું,

“ શસ્ત્રક્રિયાને અનુકૂળ સ્થિતિમાં હું સમ્મ જાઉં છું. આપ બેંશુદ્ધ કરવાની દવાનો ઉપયોગ કરશો નહિ. ”

“ આપ શું કહેા છો ? આ સામાન્ય ઓપરેશન નથી. ”

આશ્ચર્યભાવથી ચમકતી ડોક્ટરની આંખો પહોળી થતી દેખાતી હતો. શ્રી માસ્તર સાહેબ વૈદ્યકીય મેજ ઉપર યથોચિત રીતે સૂઈ ગયા. અને ક્ષણમાં જ આભ્યંતર સંયમક્રિયામાં પ્રવેશવાની તૈયારી દર્શાવી, ડોક્ટરને એવા ભાવનું જણાવ્યું કે:

“ Well Doctor ! I have operated upon the mind, you now begin to operate upon this body. ” એટલું કહેતામાં તો, બીજાંઓને બેંશુદ્ધ જણાય, એવી પરિસ્થિતિમાં તેઓ નિશ્ચેતન અવસ્થામાં પડી રહ્યા. પરંતુ કોઈને — ડોક્ટરને પણ — ખબર ન હતી કે, યોગાચાર્ય શ્રી દસિંહાચાર્યજીના પદ શિષ્ય શ્રી વિશ્વવંદ મહાત્મા,

या निशा सर्वभूतानाम् तस्यां जागर्ति संयमी

એમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે — ચેતનમાંથી નિશ્ચેતન સ્થિતિમાં નહોતા આવ્યા, પરંતુ સ્થૂળ જગતની જડ જગૃતિમાંથી, નિઃસંકલ્પ પરમ શાંત — નિર્બ્રાન્ત ચૈતન્યપૂર્ણ જગૃતિમાં, તેઓ — બેમાન નહિ પણ — સત્ય જ્ઞાનમાં સ્થિતિ કરી રહ્યા હતા. શરીરનો, શરીરના સ્વામિત્વનો, તથા તેની દેહના દર્દ વગેરેનો યોતાને કાંઈ જ સંબંધ નથી, એવો આક્રમભાવ અનુભવવાની કળામાં, તેમનો નિત્યનો અભ્યાસ હતો; તે પ્રયોગમાં આજે તેઓ બાહ્ય દેખીતી દષ્ટિએ નિમગ્ન થયા.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

મહાત્મા પુરુષો, રોજાંદા જીવનની પ્રત્યેક પળમાં બદલાવથી હિત્ય સ્વરૂપમય સ્થિતિને જ અનુભવતા હોય છે, પરંતુ સામાન્ય સમૂહને તેની પિછાન કે સમજ જોઈ હોય છે, અમર પરામગ્ધ નથી હોતી. પરંતુ બાહ્ય જીવનની સ્થૂળ દૃષ્ટિએ, એ અધિકાર — શક્તિનો અશાંશ માત્ર પણ પ્રકટ થવાનો ન્યારે પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે વિવેકી જનતા પ્રમાણુ પામે છે અને મહાપુરુષની મહત્તાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે. સાચી વસ્તુસ્થિતિનું અજ્ઞાન હોવાના કારણે, સામાન્ય જનતા તો તેમા ચમત્કારશુદ્ધિથી જુલે છે, અને કૃત્રિમ વચક વૃત્તિના પુરુષો, સ્નાયી શિષ્યો વિગેરે, એ બુદ્ધિભ્રમને, સત્ય સમજથી વચિત રાખી પોષણ આપવા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

આ સમયમા શ્રી નૃસિંહાચાર્યના સદ્ગુણો વાચતા સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, સર્વવ્યાપી ધ્યાનગત્તાને અધીન પ્રકૃતિના નિયમ પ્રમાણે નિશ્ચિતો વ્યવહાર ચાલે છે. મંદ અધિકારી, સામાન્યમતિ અને અજ્ઞાની સાધારણ સમાજ, જ્યાં ન સમજી શકે ત્યાં ‘ચમત્કાર’ કહે છે અને કહેવડાવે છે પરંતુ શ્રી નૃસિંહાચાર્ય અને શ્રી માસ્તર સાહેબ તથા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી હિપેન્દ્રાચાર્ય પણ સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે,

સર્વેશ્વરની સર્ગનકલારૂપ જગત્ અને તેનો બોધતા — તેમા જીવતો મનુષ્યદેહ, — એથી મહા પરમ ચમત્કૃતિ કંઈ છે !

અત્રે જણાવવાની ખાસ જરૂર છે, કે સમસર્વત્ર એક પોતાના આત્મસ્વરૂપને જ અખંડ જોવાની સિદ્ધ લક્ષણવાળા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તથા શ્રી માસ્તર સાહેબ, શ્રી હિપેન્દ્રાચાર્ય જેવા નેતાના મહાન શિષ્યો, ચમત્કાર દર્શાવી, કે તેનો દંભ કરી, કોઈની આશ્ચર્યકૃત્સ્વરૂપવૃત્તિનો કે અજ્ઞાનનો લાભ ાકાવતા નહિ.

સ્વાર્થવૃત્તિપરાયણ પાખંડી પુરુષોજ, ચમત્કારના ઝોઠા નીચે, - ભાવિક શિષ્ય ભકતોનાં ભ્રમ, ભય, ક્વેશ, મોહ નષ્ટ કરવાને બદલે - તેમનામાં તેવા દુર્ગત વિકારો ઉપજાવી અગર પોષી, પોતાને તથા પોતાનામાં મદદા ધરાવનારાઓને કર્તવ્યમાર્ગથી વ્યુત કરે છે. *

સહશ્રુતો સત્શિષ્ય, સાચો નિરાસ - મુમુક્ષુ સાધક, ચમત્કારની દરકાર ન કરતા, મહા પુરુષના અનુમહમાં અપેક્ષા રાખે છે, અને તેમણે પ્રબોધેલાં શાસ્ત્રવચન કે અનુભવવેણુને વર્તનમાં ઉતારી ચિત્તશુદ્ધિ કરવા તે તત્પર રહે છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સાચા નિષ્કામ અગર તો પૂર્ણકામ કોટિના આચાર્ય હતા શ્રી માસ્તર સાહેબ જેવા સત્શિષ્યને તેમણે સ્વરૂપસાક્ષાત્કારની કુંચી આપી હતી. આ આદર્શ ગુરુશિષ્યયુગ્મે ચમત્કારના પ્રેતને વર્ગના વિચારશરીરમાં પ્રવેશ કરવા હીધો ન હતો. અને જ્યાં જ્યાં એ પિશાચનો અંશ સરખો પણ કોઇની મનમતિમાં ભ્રમણા કરાવતો જણાતો, હાં તેઓ સાચા માંત્રિકનું કાર્ય કરતા તેઓ તો સર્વને સ્પષ્ટનાણીમાં વિવિધ ગીતે વિસ્તારથી સમજાવતા કે,

“ ભક્તિ, જ્ઞાન, ધ્યાનઆદિ સાધનોદ્વારા શુદ્ધ આત્મતત્ત્વને સ્પર્શવામાં જ ચમત્કારનું સાચું હ્રદય સમજી શકાય છે અન્યમા ચમત્કાર જેવાની ત્યાગવાળા તમે, આત્મમંનિધિ સાધતાં, આત્માની ઝોળખ કરતા, તમારામાં જ ચમત્કારનો મહાસાગર ઉછળતો - ધુધવતો

* એવાઓને ઉદ્દેશીને કયાક્ષ, સૂચના, ઉપદેશ વિગેરેથી યુક્ત ‘ નૃસિંહવાણીવિકાસ ’માં અને ‘ પંચવરદશત્રાન્ત ’માં સૂક્ષ્મતાથી આલેખન દ્રશ્ય છે.

જોશો, અને સાંભળજો; તમે તમને જ સર્વથી શ્રેષ્ઠ
અનુભવજો. વગેરે, ”

શ્રી ભારતર સાહેબને પોતાના સદ્ગુરુમાં એક અદ્વિતીય
લક્ષણ મળી આવ્યું હતું કે તેઓશ્રી અમત્કારની અભીપ્સાથી કે
સુખચિંતનાદિનાં કાંઈક કિમિયા જાણવાની આશાથી આવનારાંએને
ઓળખવામાં એકસ હતા. પોતે રસવિદ્યા વગેરે વિવિધ પાર્થિવ
કલાઓના પણ સમર્થ સ્વામી હોવા છતાં, તેઓના પ્રતિ વ્યવહાર
કરવાની તેમની રીત, જરા વિચિત્ર લાગતી હતી. ઉપરોક્ત
સ્વાર્થવૃત્તિથી અજ્ઞાનાઓને, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના પ્રતિદિનના
પ્રત્યક્ષ સંસર્ગમાં, બિલકુલ વહેમ ન પડતો કે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી
તેમની વાસના - કલ્પનાઓના વિરોધી છે. તેઓ તેમને નિરાશ કરી
પાઠ ન વાળતા; તેમ તેઓની અહોબુદ્ધિને એકદમ મારી પણ
નાંખતા નહિ. પણ ધીમે ધીમે યુક્તિયુક્ત બોધ અને પ્રસંગોદ્ધાર
તેમની અહોવૃત્તિ અને વાસનાને અન્ય દિશામાં વલણ આપતા,
અને તેઓનું લક્ષ્ય, પરમ જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતા સાચા સુખ પ્રતિ વાળી,
સાચી રસવિદ્યા - સાચા કિમિયાની જિજ્ઞાસા જાગ્રત્ કરતા. મોડ
અને કોમમાં લપેટાઈ, ફુનિયાના દંભી ધૂતોંથી છેતરાઈ સર્વનાશના
ખાડામાં સંડોવાતા અનેક સ્ત્રીપુરુષોને, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ
આત્મપાતી પ્રવૃત્તિઓથી વારી, સદુપદેશ - સમાધાન દ્વારા,
બેદભ્રમમૂલક અજ્ઞાન અને અંતરના રાગદ્વેષાદિ દોષો ઓછા કરી,
કલેશની નિવૃત્તિપૂર્વક વ્યવહારપરમાર્થના યથાર્થ જીર્ણગામી
સુખઆનંદમાં સ્થાપ્યા હતાં. આમ કરવામાં તેઓશ્રીની તમામ
પ્રવૃત્તિઓ કેવળ નિઃસ્વાર્થ, દંભરહિત પરમકલ્યાણના શુભ સંકલ્પોના
પરિણામરૂપ જ હતી. તાત્પર્ય કે અમત્કૃતિનો બાવ આણવો કે દં

કરવો એ અવિદ્યાપ્રવૃત્તિ છે અને તે પામર મંદ નિષ્કૃષ્ટ કાંટિ સૂચવે છે. શ્રી માસ્તર સાહેબના સંબંધમાં, અલ્પ વિકાસને પામેના અનેક છુવાત્માઓને ચમત્કાર જણાતો હતો. શ્રી માસ્તર સાહેબ તેમને કહેતા કે,

“ મારી આ સ્થિતિના કાળુરૂપ સદ્ગુરુના શ્રી નૃસિંહાચાર્યના) ઉપદેશને તમે જો અમનમાં આણો તો જોને ‘ ચમત્કાર ’ કહે છે. તે તમે પણ અનુભવો. સર્વના મન ઇન્દ્રિયાદિ યન્ત્રો સરખા છે. તે યન્ત્રોને યોગ્ય રીતે કેળવીને તમારો ચમત્કાર તમે પણ અનુભવો. ચમત્કાર મારો એકતાનો નથી, સર્વનો છે, અથવા કોઈનો નથી...”

અને એ મનના અધિપતિ મહાત્મા સચમશીન દશામાં ડોક્ટરે સૂચવેલા સમય સુધી સૂઈ રહ્યા હતા. સંપૂર્ણ ગ્થિગતા, સ્વચ્ચતા અને મુખ પરની પ્રસન્નતા જોઈને ડોક્ટરે તો દિઃપૂઠ જ બની ગયા હતા. પ્રથમ તો તેમનો હાથ જ કાર્ય કરવા ના પાડતો હોય તેમ કુગતો હતો. પણ શ્રી માસ્તર સાહેબે તેને ઉત્સાહિત કરી, શસ્ત્રક્રિયાનો આરંભ કરવા ત્રેયો આખું આપરેશન કેવી રીતે કષ્ટ ગતિ અને કમથી થઈ ગયું તેનું તે ડોક્ટરને પણ દર્શાવી (૧) માફક બાન ન રહ્યું. બધું ચંત્રવત્ થયું. સર્વની અબળયથી વચ્ચે જેમાન બની સૂતેતા શ્રી વિશ્વવંદ દર્શી (૧) બેઠા થયા. તેમણે ચોપાસ દર્શિ નાખી, અને આપરેશનની આરંભી જાણે પ્રપુલ્કતા પ્રસરાવી દીધી. બીજા થઈને તરત જ તેમણે ડોક્ટર સાથે કરાલિંગનનો વિવેક કરી, પૂર્ણ સ્વચ્ચતાને પ્રકટ કરના કહ્યું.

“ કેમ ડોક્ટર, બધું ઠીક છે ને ! હું આપનો આભાર આપું છું. ”

ડોક્ટરના પોતાના શરીર પર સહક્રિયા કરવામાં આવે તો લોહી ન નીપ્પે, એમ કોઈ ચમત્કારને જોઈ — અન્યથા ગ્લા હોય એમ ડોક્ટર અવાફ બિમા ગ્લા. શ્રી માસ્તર સાહેબે ઉચિત વચનોથી ભગ્ન કરતા, તેણે પ્રભુભ કરી કહ્યું

“ આ હો ! આપ કોઈ અદ્ભુત પુરુષ બાગો છો. આવા Mind-control વાગા (ચિત્તનિરોધી) પુરુષને કુ કોઈ દિવસ મળ્યો નથી ઓપરેશન પડી, આપ આટલી પ્રસન્નતાથી — આ ઓરડામાં જણે પુષ્પ વેરી રહ્યા હોય એમ, લાગે છે (Wonderful ! ! !) બહુ આશ્ચર્ય લાગે છે ! ”

“ એમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે ! આ તો માત્ર બાહ્ય મનના નિરોધનો પ્રયોગ છે કે જે શ્રી સદ્ગુરુની કૃપાથી સિદ્ધ છે અમારા સદ્ગુરુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના દર્શન કરવાનો યોગ તમને આપ્યો હોત — તો તમને શું થઈ જત તે કુ કદખી શકતો નથી. આત્મમન અને તેના જોડાણના તમામ પડોને બેદીને, જેમનું જીવન સર્વદા ભગ્ન કૃડનિનીમાં જ — જેને તમે Consciousness કહે છે તેથી ય અધિક જોડાણમાં — રહે છે, એ મરુપરુષને પામીને તમે તો કતોરોદ્ધોમ અને ઓમાઇડ વિગેરની બાળીઓ ફેડીને ફેડી દેત કુ તો કહું છું કે તે આશ્ચર્યના પગ્મ મહોદધિ પન્માત્માના સાનિધ્યમાં, તેઓઓના અનુમદથી અને તમાગ પોતાના શુભ પ્રયત્નથી, તમે મહાસાગરના મોગ્નની પેડે એ ઐશ્વર્ય — આશ્ચર્યના અચરુપે જ થા ગેત વિશેષ શું કહું છું ! ”

x

x

x

આવા તો અને પ્રસંગો છે કે જેમાં માત્ર શ્રી માસ્તર

સાહેબની મહત્તાનું જ્ઞાન થવા કરતાં, શ્રી માસ્તર સાહેબના માર્ગદર્શક અને જીવનવિધાયક માસ્તર ' (Master)* શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના અલૌકિક સામર્થ્યનું અધિક અંશમાં સૂચન થાય છે. ઉપરોક્ત પ્રસંગને અનુરૂપ અન્ય પ્રસંગે, ડેટલાક સુશિક્ષિત સર્જનોની હાજરીમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ આ વિષયમાં રપષ્ટતા કરી હતી કે:

“ તંત્ર - મંત્ર આદિ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલી ડેટલીક કષ્ટસાધ્ય સાધનાઓ પ્રાપ્ત કરવાથી કે ડેટલાક રાજસ - તામસ પ્રકારના તપ દ્વારા મેળવેલી સિદ્ધિઓ પ્રદર્શિત કરવાથી, જનતાની આંખમાં ચમત્કારનું અંજન આજી શકાય છે. પરંતુ કેવળ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વિચારતાં, એ સર્વ સામાન્ય સિદ્ધિઓ છે, એટલું જ નહિ પણ સ્થિતિ - સંયોગે ઉપર અવલંબીને રહેનારી છે. વળા આત્માની ઉન્નતિમાં તો તે તદ્દન વિષાતક છે. મૂખ્ય અરાની મનુષ્યો, તેમાં ઉચ્ચ પ્રકારની દિવ્યતાનું દર્શન કરી, અધ્યાત્મારોપણ કરે છે. પણ સાચાં મુખુક્ષોએ તો અંતે વિનિપાત તરફ આકર્ષનારી આ પ્રસોભક સિદ્ધિ - શક્તિઓથી સર્વદા સાવધાન રહેવું ધટે છે. ”

“ પૂજ્ય માસ્તર સાહેબને તો આ સિદ્ધિ સરલ અને સ્વાભાવિક હોય એમ રપષ્ટ જણાય છે, બાપજી ! ” એક સાધકે સર્વના મનનો બાવ પ્રકટ કર્યો. બાપજીશ્રી કાંઈ બોલે તે પહેલાં જ

* આજી અધ્યાત્મવિદ્યાવિષયક ખેડાદલા અમેરિકન સાહિત્યમાં જ્ઞાન, અનુભવ, અને અવ્યુદયમાં પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરનારા, તથા પૂર્વકાક્ષીય સંરક્ષિતઓથી માંડીને વર્તમાન પર્યંત સનાતન સંરક્ષાર-અનુભવોને ધારણ કરનારા ‘સંરક્ષક’ તરીકે ‘માસ્તર’ યાદને ઉપયોગ થાય છે, તે અર્થનો અત્રે સમાવેશ કરી લીધો. ■

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

વિવેકી ભારતર સાહેબે પોતાની સર્વ પ્રકારની સ્થિતિ માટે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની જવાબદારી વ્યક્ત કરી કે,

“ એવું કાંઈ નથી. જે કાંઈ જેમાં જણાવું હોય તે સર્વ શ્રી સદ્ગુરુદેવની અનુકંપાનો વિલાસ છે. ગુરુના અનુમતિ વિના, ભલભલા સદ્ગુરુમાં જોયેથી નીચે પડ્યાનાં દષ્ટાન્તો છે.” એટલું કહી પોતે સદ્ગુરુના તરફ નમ્ર માંડી.

“ ભારતરનો મત શાસનમત જણાય છે. સાધકના વિકાસક્રમમાં ઇષ્ટકૃપા સતત સહાયક હોય છે. પણ વિશેષતઃ તો પ્રકૃતિ પર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યો પછી જ, મહાનુભાવ સદ્ગુરુની કૃપા સાચું ચમત્કૃતિકાર્ય કરે છે...એ વિરલ અધિકારી શિષ્યો કળા શકે છે.” વિગેરે.

x

x

x

શ્રી છોટાસાલ ભારતર શ્રી નૃસિંહાચાર્યના સમાગમ પહેલાં જ્યારે વડોદરા વિદ્યાલયમાં શિક્ષક હતા, ત્યારે સુધારક સંસ્થાઓના વિશેષ સંપર્કમાં આવીને અવનવાં આકર્ષણો અનુભવી રહ્યા હતા. પોતાના જીવનનાં પાછળના વર્ષોમાં, કેટલાક અધિકારી સાધો સમક્ષ તેઓ નીચેની મતલબનું કહેતા કે:

“ સેવા અને ઉન્નતિની ધમશમાં, મેં અનેક ધર્મ અને સંપ્રદાયો સેવ્યા. ત્યાં અનિષ્ટ વિકૃત અંશોથી કંટાળ્યા, જનસેવાનો મુદ્રાલેખ દાખવતી સુધારક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ્યો. સત્ય — શોધ, અબ્યુઝ અદિ તો આઘાં રહ્યાં. પણ અભક્ષ્યનું ભક્ષ્ય, ઈંડા — મદિરાનું સેવન, કલાને નામે ઇન્દ્રિયબોધક કાર્યક્રમો વગેરેથી અનેક જીવાત્માઓ નિસસાય એ સ્વાર્ભાવિક હણું. મારા અંતરમાં એક પ્રકારનું મહા ધોર

વર્ગવિકાસ અને શ્રી વિશ્વવંદ

ઘર્ષણ ચાલી રહ્યું હતું. પ્રલોભનના પૂરમાં ઘસડાતા જીવોને દે
નજરોનજર જોઈ રહી હતો. મારા સહભાગ્યે, એજ અરસામાં,
મને શ્રી નૃસિંહાચાર્ય જેવા પરમ દયાળુ સંતપુરુષનું શરણ મળી ગયું.
અનેકના પતન થયાં હતાં, તેના મુકાબલે, મારી - થનારી - અધોગતિ
અટકી ગઈ. આ મહાત્મા પુરુષે પોતાના સામર્થ્યથી, સમર્થ
સહવાસથી મારું સંરક્ષણ કર્યું અને મારો હાથ ગ્રહી અને શિખર
પર આણી મૂક્યો. ”

“ સુખનો મંત્ર ” એ વિષયના લેખમાં, શ્રી માસ્તર સાહેબ,
‘ અંતરાત્મા જ્ઞાનનું સહ સ્થાન હોઈ, સદ્ગુરુ અંતરાત્મામાંથી જ
જ્ઞાનને આપતા હોઈ, વસ્તુતઃ અંતરાત્મા જ સદ્ગુરુ છે, ’ એ
વિચારને પ્રતિપાદિત કરતાં ‘ અંતરાત્મારૂપ સદ્ગુરુ સર્વને પ્રાપ્ત
છે તો પછી બાહ્ય સદ્ગુરુની શી જરૂર ? ’ એ સંકાતું સુંદર રીતે
નિરસન કરી, તેના સમર્થનમાં શાસ્ત્રનાં સૂત્રો ટાંકી, પોતાનું જ
દષ્ટાંત આપતાં, નીચેના કૃતઝંતાદર્શક વચનો લખે છે:

“.....હું પણ તમને આજે જે આટલું કહેવા સમર્થ થયો છું
તમને હવે પછી યદ્યપ, તે પણ મારા અંતરાત્માથી અભિન્ન મારા
પરમ હિપાસ્ય સદ્ગુરુ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના અનુષ્ઠાન પ્રતાપથી જ;
નહિ તો જૈન કૃષ્ણમાં હિત્વન્ન થયેયો તથા ઉછરેયો હું કયાં, અને
પરમ કલ્યાણને સાધનારાં જ્ઞાનમય આ વચનો કયાં ?...” વગેરે.

આમ શ્રી વિશ્વવંદ માસ્તર સાહેબે, સમર્થ સદ્ગુરુના ચરણમાં,
પોતાના વાસનાત્મક લિંગદેહની સાથે, વૈવક્તિક અદ્વમ્ભો પણ લખ
કર્યો હતો, અને તેથી જ, તેઓ જણાવે છે તેમ, યથાર્થ રીતની
જાનતાજનાર્દનની સેવા કરવામાં સફળ થયા હતા.

ત્રેયસાધકવર્ગની તથા તે દ્વારા સમાજની સાર્વત્રિક ઉન્નતિ અર્થેની શ્રી નૃસિંહાચાર્યની ઘણીખરી પ્રવૃત્તિઓના, શ્રી વિશ્વવંદ્ય નિમિત્ત પ્રવર્તક હતા. વર્ગના તમામ સાધકો, તથા આચાર્યશ્રીના કુટુંબીઓ પણ, શ્રી માસ્તર સાહેબ પ્રતિ પૂજ્ય વડીલ બંધુને ભાવ રાખતા. તેમની સેવાપરાયણતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા તેમજ અપૂર્વ ઓળસવાળી વિદ્વતા અને અધ્યાત્મવિષયક અદ્ભુત પ્રતિભા તથા ચારિત્ર્યપ્રભાવથી, વર્ગ ક્રમશઃ અબ્યુદય અને અભિવૃદ્ધિ પામતો જતો હતો. આચાર્યશ્રીના સ્વરૂપાવસ્થાન સમયે, બાલક શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યનું વય માત્ર અગિયાર વર્ષનું હતું. વર્ગની વ્યવસ્થાનું સુકાન, સ્વાભાવિક રીતે શ્રી માસ્તર સાહેબના હસ્તમાં આવી પાડું હતું. વર્ગોત્તર્ગત પુરુષો, વર્ગના ભાવિ નિર્વહણ અને વિકાસ માટે અત્યંત શંકાશીલ તથા ઉદાસીન બની રહ્યા હતા. તે સમયે, શ્રી માસ્તર સાહેબે, જે વીરોચિત વાણી અને અપૂર્વ નિષ્ઠા - નિશ્ચયથી પ્રેરાયલા જીવંત ઉત્સાહવચનો વડે, અનેકના વિશીર્ણુ - મુખ્ય થયેલાં અંતઃકરણોમાં આશા ઉત્સાહ અને કર્તવ્યપરાયણતાનો પ્રવાહ રેલ્યો હતો, તે અદ્ભુત, અનુપમ અને મુગ્ધક હતો. તે તેમનાં તે સમયનાં (સં. ૧૯૫૩-૫૪ના) વ્યાખ્યાનો - લેખો ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. અને સાચે જ, તે વચનો તેમણે સાચા પાઠ્યાં, એ ત્યાર પછીથી થયેલી વર્ગની પ્રતિષ્ઠા અને ગૌરવભરી પ્રગતિ ઉપરથી આપણને, સ્વપ્રકાશ જેમ, પ્રતીત થાય છે. શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યની તરુણ વય યતાં સુધી (અને તે પછી પણ), વર્ગના યથાર્થિત સંચાલન માટે, શ્રી માસ્તર સાહેબે પ્રશસ્ય પરિશ્રમ, ખંત અને કાળજી સેવ્યાં હતાં. તથા આજે ઉચ્ચ અધિકારપદે પ્રાપ્ત થયેલા અનેક વૃદ્ધ સાધકોએ, શ્રી માસ્તર સાહેબના માધ્યમ દ્વારા જ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું તથા શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીનું

શરણુ - શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું હતું, અને તે ત્રણે સત્પુરુષોના સમાગમબોધ દ્વારા પોતાનો હિન્નતિ સાધી શકાઈ હતી, એમ તેઓ નિઃસંકોચપણે જાહેર કરતાં, પોતાનું જાણ અલ્પશઃ અદા કર્યાનો આછો સંતોષ અનુભવે છે. જે કે સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરવાની પદ્ધતિ તથા શક્તિવાળા, અને કેટલાક ચુસ્ત આગ્રહી પુરુષોએ શરૂઆતમાં શ્રી માસ્તર સાહેબના વિચાર અને કદિ કદિ આચારપ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યે થોડોધણો વિરોધ દાખવેલો, પણ પાછળથી, તેઓએ, શ્રી વિશ્વવંદ્યના જીવન સંબંધમાં સમ્યાપ્ત, નિરપૂર્ણતા અને નિષ્કલંક નિખાલસવૃત્તિ વગેરેની પાકી પ્રતીતિ કરાવનારા કસોટીકારક પ્રસંગો અને અનુભવો પ્રાપ્ત થતાં, પોતાનાં પૂર્વાપરાધો માટે અસહ્ય તીવ્ર પશ્ચાત્તાપ નિવેદન કરી, પ્રકટપણે ક્ષમાયાચન પણ કરેલ છે.

શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય સગીર વયમાં પોતાના શિષ્ય - શિશુ સમાન હોવા છતાં, બલિષ્ઠતા સાધકોના અને વર્ગના તે આચાર્ય થનાર હોવાથી, તેમના જીવનનું ઘડતર કદ દિશામાં ઠેવી રીતે કરવું - તેનો મર્મ, આ આદર્શ આચાર્યસમ માસ્તર સાહેબ સારી પેઠે જાણતા હતા. અને તે પ્રમાણે કરવામાં તેઓ સંપૂર્ણ રીતે સફળ થયા. તે શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાનનું આદર્શ ચરિત અનુભવનારાથી સુવિદિત છે. શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય આદર્શ આચાર્ય બની, ઇતર ધાર્મિક સંસ્થાના આચાર્યોને ઉદાહરણરૂપ થઈ પડે, તે પરિણામ પ્રકટાવવાનો પોતે ધર્મ માન્યો હતો. દીર્ઘદષ્ટિયુક્ત વિદ્વાન શ્રી માસ્તર સાહેબ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યના બીજા બાલપુત્ર શ્રી મુરપતિને (જેઓ શ્રી મુરેશ્વરાચાર્ય નામથી આજે વર્ગના આચાર્ય પદે જિરાજે છે) પણ આચાર્યકર્તા બનના ધર્મપંથનો જ મથાર્ય બોધ આપતા હતા. અને આજે સર્વને રૂપદ સમગ્ર છે કે, ‘ભાગિનીબૂષણ’માંનાં વ્યક્તિ - મુચ્ચ નામે

પૈકી શ્રી વિશ્વવંશ નામ શ્રી માસ્તર સાહેબનું છે - એવા પૂજ્ય સુરપિતાના સંકેતનો, ઉત્સવોમાં શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ કરેલો રહેલ તદ્દન સત્ય નીવડ્યો છે.

વર્ગની સંચારદોરી સ્વર્તનપણે કરવામાં કુશળ શ્રી માસ્તર સાહેબે, વર્ગને, વિવિધ પ્રકારના અનુભવો આપી સંપન્ન બનાવ્યો. આજનો ટાઇ પછુ વિદ્યમાન આદેડ અગર જુદા વયનો સંસ્કારસંપન્ન સાધક, પોતાના અંતઃકરણની ઉચ્ચ, સુખશાંતિ અને અધ્યાત્માધિકારયુક્ત રિયતિ માટે - પોતાના જીવનમાં પ્રકટેલા પરિવર્તન માટે, - શ્રી નૃસિંહાચાર્ય કે શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યના (જેમના દીક્ષા સબંધમાં પોતે આત્મા હોય તેમના) પુણ્યશ્લોક નામચરિત્રની સાથે બંનેની નિષ્કામભાવે સરખી સેવા ઉઠાવનાર, મહાત્મા શ્રી વિશ્વવંશનું સ્મરણ ક્યાં વિના રહી શકતો નથી. એ ત્રિપુટી અંગેડ અને અમર છે. પિતાપુત્ર દ્વય આચાર્યોનો સમયભેદ હોવા છતાં, શ્રી વિશ્વવંશના સર્વોત્તમ જીવનનો અને સાદ્વિત્તવિસ્તારનો સકળ આઠો વિચાર કરતાં, તથા બંને મદાપુરોએ શ્રી વિશ્વવંશ મહાત્માના પવિત્ર જીવનને, પ્રસંગોપાત્ત કવચિદ્ ને રીતે અદ્વંશે પણ સાંકેતિક રીતે જોગબાવવાનો પ્રયત્ન ક્યો છે, તેનું મનન કરતા, શ્રી વિશ્વવંશનું સ્થાન (સુદમ રીતે) ઉભય આચાર્યશ્રીની ગાદીની સાથે જ એવા પામે છે, એમ કહેવામાં ચિત્તકુલ અત્યુક્તિ થતી નથી; અને શ્રી માસ્તર સાહેબના તિરોધાન પછી, આચાર્યપાદુકાઓના તથા વિદ્યમાન સદ્ગુરુના પૂજનની સાથે જ, તેમની પ્રતિમાની પા પૂજન - અર્ચા થતી સાંકેતિક પ્રથા પડેલી જોવામાં આવે છે તે યોગ્ય જ છે. જેમની છાત્રિનું અર્ચન ટાઇના આદેશ - સુચનથી શરૂ કરાયું નથી. એ તો કૃતચી સાધકોની સ્વંયસ્ફુરિત પ્રેર

છે. સમસ્ત જનસમાજ અને સમીપમાં વર્તતી વ્યક્તિઓનાં — સર્વ સાધક — સર્જનોનાં જીવનને સ્પર્શી તેનું સંસ્કરણ, હિદ્ધરણ કરવાને મથતી વિશ્વવંદવિભૂતિની ચરિત્રકથાઓ અને સત્કૃતિઓ, તથા ગુણલક્ષણો આપોઆપ તે વિભૂતિને સેવાસ્થાને સ્થાપી દે છે.

જ્ઞાનમૂર્તિ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના જ્ઞાનનો, અધૂરો કે પૂરો, જે કાંઈ લાભ, જનસમાજને સાંપડી ચૂક્યો છે, તેનો પણ મોટો યશ શ્રી ભાસ્તર સાહેબને મળે છે. કારણ, સાહિત્યકીર્તિ હેતુથી મન્યસેખન કે પ્રકાશનરૂપ પ્રવૃત્તિ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ સ્વેચ્છાથી કદિ કરી ન હતી — અને કરી પણ ન હોત. તેમના પ્રકાશિત સાહિત્ય ઉપરથી પણ, વિદ્વાનો તેમનામાં સાક્ષાત્ સરસ્વતીનો અંશ હોવાનું સ્વીકારે છે. શ્રી ભાસ્તર સાહેબ જેવા અનેક સાધકગત્તોના આગ્રહને અધીન થઈને જ, કદિ ઉપદેશના હેતુથી, કદિ પરેચ્છા કે મુદ્દ સાધકોના પ્રેમભક્તિભાવને વશ થઈ, તેઓના ઉપર તથા તે દ્વારા સમસ્ત જનસમાજ ઉપર અનુગ્રહ કરવાની ઉપકારવૃત્તિથી પ્રેરાઈને, તેઓશ્રીએ જે વેદશાસ્ત્રના પ્રમાણરૂપ કોડીમધ મન્યો લખ્યા છે તે — લખાખરા — લઘુ વયમાં લખાયેલા છ, અને પ્રત્યેક લખાણના નિમિત્ત રૂપ અનુભવી આત્માઓને પરમ હિતકારક થઈ પડ્યા છે.

આ કાર્યમાં પણ, નિસર્ગમી શ્રી ભાસ્તર સાહેબ સહકારી કારણરૂપ હતા કારણ તેઓશ્રી પોતાના સદ્ગુણને લખનપ્રેર વારંવાર વિનંતિ કરતા એટલું જ નહિ પણ પ્રેરણાને અનુકૂળ વાતાવરણ યા જ્ઞાતપ્રત્યુત્પન્નતા ઉપજાવતા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના કાંઈને કાંઈ મને સારે મને તે પાન પર, અનુસંધાન વિના લખાણ હોય, તે સર્વની સારા અક્ષરમાં નોંધ, ઉતારો અને તાત્ત્વિક વ્યવસ્થા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

કરવામાં, શ્રી માસ્તર સાહેબ સહજ પણ વિલંબ કરતા કે સંકેત ધરતા નહિ. એમનું એ કાર્ય યાંત્રિક ચોકસાઈથી ચાલુ રહેતું, અને તે નિમિત્તે ઘરીર રગદોળી નાંખવામાં તેમણે કયાંય રાખી ન હતી. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના નાના મેજ ઉપર, રોજ રાત્રે, શ્રી માસ્તર સાહેબ લેખનસામગ્રી મૂકતા અને બાણુમાં, કહે છે કે, ટીપ લખતા કે,

“પૂન્યશ્રીના ગઈકાલના...લખાણમાં...અમુક વિષયમાં...અમુક મુદ્દા વિચારથી મુક્તવી રહ્યું છે...આગળ કાર્યપ્રવાહ વહવવા આપશ્રી અનુમત્ત કરશે...”

આમ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની પાવન લેખિનીમાંથી જે વિપુલ વાંઠમય, શ્રી વિશ્વવંદની અનિવાર્ય સેવા - સહાયથી આપણને ઉપસબ્ધ છે, તે માટે ગૂજરાતી સાહિત્યસમાજ શ્રી માસ્તર સાહેબનો પણ અત્યંત ઋણી છે. આ સર્વ કરવામાં એક જ તાત્પર્ય હતું. આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાથી સ્થપાયેલા શ્રેયસ્સાધકઅધિકારી વર્ગનું સર્વોત્તમ હિત કેમ કરીને સધાય, તથા વર્ગ અને વર્ગનું સેવાકાર્ય ગૂજરાત તથા પરપ્રાન્તોમાં પુણ્ય પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી, કેન્દ્રની બહાર પ્રસારણ પામેલા વર્ગને અણુએ અણુ - ખડેખડ - ગરવી ગૂજરાતની, અખિલ આર્યાવર્તની અણુમોલી સેવા સાધી શકવાને શક્તિમાન થાય, એ અનુભવવાની તેઓશ્રીના હેતુ હોંશ હતી. દેશની ધાર્મિક - આધ્યાત્મિક, અને તેના અંગે સામાજિક તથા કેટલેક અંશે આર્થિક - રાજનૈતિક સુધારણા કરી, વર્ગને ભારતભરમાં શ્રેષ્ઠ અને અદ્યત્ત સંસ્થા તરીકે મહાન ગૌરવ અર્પવાનું સુવર્ણસ્થાન, શ્રી માસ્તર સાહેબના દિલાવર દિલમાં વસી ગયું હતું, અને એ સ્વપ્નને સાકાર કરવાના પ્રયત્નો, તેઓ અવિરતપણે કરતા જ રહ્યા હતા. તે માટે, સાધકો સમક્ષ અનેકવિધ કલ્યાણકારી

યોજનાઓ રજુ કરતા તથા તેને પૂર્ણપણે અમલી બન
અમલી રહેતા. વળી દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તોનું, તથા પરં
ઉચ્ચ પ્રકારનું વાસ્તવ્ય રાત્રિદિવસ અવલોકી, સાધકોને સમજ-
સરળ અને અનુકૂળ પડે તે રીતે તેમાંથી નવનીત કાઢી પીર
' મહાકાલ ' વિગેરે માસિકોમાં, યુરોપીય તથા અમેરિકન સાહિ
વર્ગના વિદ્વાનોનો સરસ પરિચય હોવાનું પ્રતીત થાય
તે શ્રી માસ્તર સાહેબના પરિશ્રમને આભારી છે. આમ તેઓ
એક અદના અયાગ કાર્યકર હતા.

અધિકારી વર્ગ, આવસ્યક વ્યવહારકાર્યથી પૂરતો વ
કાઢવા તક મેળવી, નિશ્ચિંતતાથી અખ્યાત વિષયના અધ્યયન
આચરણ ક્રમમાં કેવી રીતે ઉત્તરોત્તર ઉન્નતિ સાધે, તે બાબ
પ્રાગતિક વિચારો અને પ્રયોગોમાં, તેઓશ્રી પુષ્કળ પરિશ્રમ વે
અને તે કાર્યમાં તન્મય રહેવામાં, એમનો સેવાભાવ એટલો
એમને એમાં રત કરી દેતો કે તેઓ એક જીવંત યોગ જ
રહ્યા હતા, એમ સર્વને લાગ્યા કરતું.

યોગ: કર્મસુ કૌશલમ

—એ ગીતાની ઉક્તિ શ્રી વિશ્વવંશના જીવનને બરાબર
પડતી હતી.

સોજન્ય અને સમદષ્ટિપૂર્વક સર્વ તરફ વાતસત્ય દાખવવ
આચાર્યશ્રીની નીતિને અનુસરવામાં કુશળ શ્રી વિશ્વવંશ વિધે, ર
સાધકો ઉચ્ચ પૂજ્યભાવ ધરાવે એ સ્વાભાવિક જ છે. સવ
હૃદય ઉપર તેમનું સ્થાન હોવાથી, સર્વનો સહકાર પ્રાપ્ત કરવ
તેઓશ્રીને વિશેષ શ્રમ કરવો પડતો નહિ. તેઓશ્રીએ રજુ ક
યોજના કે સવિશેષ પ્રસંગ — પ્રક્રિયા — કાર્યક્રમ માટે, — પંજી

એ તેટલો ખર્ચોળ હોય તો પાંચ - સાધકો આકાંક્ષે પાતાળ એક
રતા, એ સર્વનો અનુભવ છે. એનું એક કારણ, શ્રી વિશ્વવંશના
અળ વ્યક્તિત્વમાંથી પ્રકટ પામતી તેઓશ્રીની અસાધારણ
ક્રિયાશક્તિ હતી. તેઓ કદિ દોષને કાંઈ કરવાનું સીધું કથન કે
માહેશ કરતા નહિ. અપ્રત્યક્ષ સૂચન અગર સ્વયં આચરણનું
ઉદાહરણ જ સર્વને કાર્યસાધક ઉત્સાહપ્રેરક સંજીવની હતી.

તદુપરાંત તેઓની સિદ્ધિનો ખીજો હેતુ તેમના સિદ્ધાન્તની વિશિષ્ટતા
હતી. દૂકમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીથી પ્રતિપાદિત સર્વ સિદ્ધાન્તોમાં
એક શિરામણિ સિદ્ધાન્તમાં તેઓ અનુપમ શ્રદ્ધા અને ઓતપ્રોતતા
પરાવતા હતા. તે, શુદ્ધભાવના - સંકલ્પ - વિચારદ્વારા
કાર્યસિદ્ધિ અને ઉન્નતિનો સિદ્ધાન્ત. આ સિદ્ધાન્તનો સમગ્રુતી
માટે તેમણે પરમાત્મા માટે ચિત્તિશક્તિ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.
ચિત્તિશક્તિ તે જ મનુષ્યનું સત્યપ્રેમરૂપ સ્વસ્વરૂપ, સમગ્ર જ્ઞાન,
સામર્થ્ય અને સુખનો અગ્રાધ સમુદ્ર. એ ચિત્તિશક્તિનો આશ્રય
કરનાર તે સામર્થ્યોન્વિત થઈ ધ્વંસિત સર્વ અર્થને અવશ્ય સાધી
શકે છે. આ રહસ્યને આચરણીય બનાવવા, તેમણે સયમપ્રધાન
વિચારપ્રક્રિયાનો બોધ કર્યો અને શુદ્ધ વિચારયુક્ત વાતાવરણથી
ઉન્નતિ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે છે, તે તેઓશ્રીએ વિચાર અને
આચાર ઉભયદ્વારા પ્રતિપાદન કરી બતાવ્યું.

આ મહાકાર્યની સફળતા માટે, વર્ગનો અંતરંગ આકાર
ધારણ કરનારી દહી ચકાપ એવી કેટલીક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિઓ,
વર્ગવિકાસ તથા તે દ્વારા જનકલ્યાણના હેતુથી શરૂ કરી હતી.
જેમાંની એક - બેનો અત્રે માત્ર ઉલ્લેખ જ કરીશું.

વર્ગમાં પ્રવેશેલા સર્વ સાધકો અંતરનો બિન્ન બિન્ન

ભૂમિકા ઉપર હોઈ, પોતાને પ્રાપ્ત અધિકારમાં કમશ આગળ વધવા તેઓએ વર્ગના આશ્રય લીધો હોય છે. તેમાંથી, પ્રાણાન્તે પણ ધારણ કરેલા દંઠ નિશ્ચય, અવિરત ઉત્સાહ અને પ્રયત્નપરાયણતાના ટેકનો લાગ નહિ કરવાના સંકલ્પની પ્રતિજ્ઞાવાળા, ઉચ્ચ અધિકારાદિ વર્ગના વિવિધ વિશિષ્ટ લક્ષણોમાં અત્યંત આગળ વધેલા (ચૂંટાયેલા) સાધક રત્નોનો,

(૧) ‘ શ્રીસિદ્ધેશ્વરસમાજ ’ નામનો એક વર્ગાન્તર સમૂહ સ્થપાયો હતો. એ સામાની પ્રવૃત્તિઓ પ્રકટ, બદિર્ખુ તથા પોતાના જ કલ્યાણ માટેની નસ્તાં, અખિલ વર્ગનું તથા સમસ્ત દેશનું અધિક વેગથી અદૃષ્ટ રીતે હિત કરનારી શાંત અને અંતર્બુદ્ધિ પ્રવૃત્તિઓ તેમાં થતી હતી. શ્રી સિદ્ધેશ્વરસમાજની સ્થાપના જેમ વર્ગની સામાન્ય ભૂમિકાનું અતિક્રમણ કરનારા અમૂળી અધિકારીઓ માટે હતી; તેમ અન્ય પક્ષે વર્ગની સાધારણ નિયમાવલિનું પણ પાલન કરવાને દુર્બળ, પણ પોતાનો વિકાસ સાધવાને આતુર એવા સર્જનો માટે

(૨) ‘ અધ્યાત્મખલપોષકમંડળ ’ ચલાવ્યું હતું. ઉત્સાહ અને એકનિષ્ઠાપૂર્વક સૂચવેલા સાધનો અને સંયમશીલવૃત્તિના વેગવડે, પ્રેમમય અને કલ્યાણસાધક સામર્થ્યયુક્ત બાવના આદોનનકિંગણોની પ્રેરણાની સદાયતા વડે, અદ્ભુત પ્રકારનું સહકારી વિચારબલ પ્રકટ કરવું, અને ધીમે ધીમે અબાંતર પ્રદેશમાં અભિગમનદ્વારા, સર્વ સુખ — આનંદસ્વરૂપ ચિંતાશક્તિમાં અહર્નિશ જીવનનો પ્રયત્ન સિદ્ધ કરવો — એ આ મંડળના કાર્યક્રમનું પ્રયોજન હતું. સમર્થ સદ્ગુરુ શ્રીમન્નૃસિદ્ધાચાર્યજીનો સેવાસનિદિયા અનુમદને મેળવી, આ અધ્યાત્માદોલનકળામાં સિદ્ધ સરખા બનેલા

શ્રી માસ્તર સાહેબ, 'સમાજ' અને 'મંડળ'ના પ્રત્યક્ષ પ્રેરક પોષક અને પ્રવર્તકપ્રતિનિધિ હતા. *

આ સર્વ કાંઈ નવીન હોવા બાજતનો તેમનો દાવો ન હતો. એ તો પૂર્વકાલીન મહાત્માઓની સિદ્ધિના ફલરૂપ હતું. પરંતુ સાંપ્રત સમય, વાતાવરણ અને વૈજ્ઞાનિક યુગપ્રવાહ, તે સિદ્ધાન્તોને નૂતન રીતે અને પ્રયોગપદ્ધતિથી આવિષ્કાર પામ્યા સિવાય સહેલાઈથી ટૂંકીકારી શકે તેમ ન હતો. તેથી જડવાદી પ્રગતિના મોહથી તણાઈ ગયેલા, કંઠેવાતા સુધારકોને તેમણે પ્રત્યક્ષ રીતે સિદ્ધ કરી બતાવવા પ્રયાસો આદર્યા હતા, કે સાક્ષાત્ વિચારનાં આંદોલનોવડે દૂરના સ્થળોમાં સંદેશા તથા બળ પહોંચાડવાની વિદ્યા સાચી છે, અને અધિકારી વડે તે સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થવી સંભવિત છે. આ પ્રયોગો અનુભવમાં અને પ્રચારમાં મૂકવામાં તેમનો હેતુ, શ્રામક અમલકારોમાં વધારો કરવાનો તથા તે દ્વારા પૂજ - પ્રતિષ્ઠા કમાવવાનો કે છળકપટ યુક્તિમયો પ્રયત્ન પ્રસારવાનો ન હતો. પરંતુ

(૧) વિચારની ઉન્નતિનું સામર્થ્ય સમજી, મનુષ્ય તેના ઉપયોગ અને પ્રયોગાત્મક અનુભવદ્વારા અંતઃકરણની ઉચ્ચ રિચ્છિતિ પ્રાપ્ત કરી પરિણામે સાચા સુખ - સામ્રાજ્યનો બોક્ષા થઈ શકે; અને

* આ અને આગળ સૂચન કરવામાં આવશે તેવી વર્ગની વિવિધ પ્રતિજ્ઞાના વિશેષ જ્ઞાનન્ત માટે રમંતું વિપુલ સાહિત્ય અવલોકવા વાચકને વિનંતિ છે. અત્રે કંઠેવાની અવત્ય નથી કે આંદોલનવિદ્યાનો મુખ્ય આધાર વિચારોના અનુકૂળ - પ્રતિકૂળ સંબંધથી સધાવા હિતાહિતતા વેદોક્ત સિદ્ધાન્ત પર રચાયેલ છે. અને તે હવે છેલ્લા પચાસેક વર્ષથી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં વૈજ્ઞાનિક સાધનોની મદદથી ખેડાતી 'ટલિપથો' નામની વિદ્યાના નામે સિદ્ધ - પ્રસિદ્ધ થતી જાય છે ।

વર્ગવિકાસ અને શ્રી વિશ્વવંદ

(૨) આધુનિક છુદ્દિને બહેકાવે એવી, શાસ્ત્રપુરાણોમાં વર્ણવેલી સંતશ્રમધિયોગીજનોની દૂરદર્શન - અવજી, ભૂતભાવિના પ્રસંગોનું યથાવત્ જ્ઞાન, વિચેરે આશ્ચર્યજનક હકીકતો, સ્વાર્થો વ્યાજ્ઞોનાં કાષ્ઠનિક અહુતરસકથાનક જેવાં “ નૌનસેન્સ ” ગર્યાં નથી, પરંતુ અનુભવપૂર્વક વર્ણવેલી વસ્તુસ્થિતિ છે.

એ સત્ય સિદ્ધાન્તોનું સમર્થન તથા તે દ્વારા પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિના પ્રાણયોગનું સંરક્ષણ અને પ્રતિષ્ઠાપન કરવાનું તેમનું શુદ્ધ પ્રયોજન હતું. (પ્રાણત્યામ - સંધ્યા - ધ્યાન - નિદિધ્યાસનાદિ) ચિત્તની એકાગ્રતાને સધાવનાર ક્રિયાઓને મિથ્યા સમયશક્તિનો ક્ષેપ કરનાર, દેશમાં રૂઢ થઈ ગયેલા વહેમો હોવાનું જણાવનારા પ્રતિ, શ્રી ભારતર સાહેબનો પ્રયોગ પડકારરૂપ હતો, કે પ્રાચીન ગૌરવના એ સંસ્કૃતિ - શિખરો ઉપર આજે પણ સ્થિત થઈ શકાય છે, અને આંદોલનવિદ્યાનો અમૂલ્ય લાભ માણી શકાય છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મતની મેરલીએ નાચનારાઓને, આ સંબંધમાં પાશ્ચાત્ય દેશમાંથી જ પુરાવા પૂરા પાડી આપવાનું તેમણે યોગ્ય ધાર્યું. પરદેશનાં પુરુષજ પુસ્તકોનાં જોડા અભ્યાસ બિપરાંત, પશ્ચિમની પ્રજા સાથે આંદોલનવિદ્યાના વાહન વડે, સમભાવપૂર્વક સંબંધ સાધ્યો. શાંતપણે વૃત્તિની એકાગ્રતા સાધી, વિચારનાં આંદોલનો દ્વારા વ્યાધિનિવારણ, સંદેશનિર્વહણ, તથા ઇતર પરોપકારી કાર્યક્રમો પાર પાડવામાં અપૂર્વ જળ ઉત્પન્ન કરવાના વિવિધ આશ્ચર્યકારક પ્રયોગો સફળતાપૂર્વક કરવામાં, જે જે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન પુરુષો નિમગ્ન હતા, તેઓનાં દષ્ટાંત, સમજાવતી અને આધાર સહ તેમણે પૂરાં પાડ્યાં. તથા તે દ્વારા આર્યશાસ્ત્રોમાં અશ્રદ્ધાન્વિત મનુષ્યોનાં ચિત્તમાં, એક પકારની શાશ્વીય શાસ્ત્રદષ્ટિ ખીલવી. વર્ગના

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

તરંગમંડળના સાધકો વચ્ચે, આ પ્રયોગો સંપૂર્ણ સફળતાપૂર્વક
 હતા; અને તેની સત્યતામાં પ્રયોગ જોનાર કે-અનુભવનાર
 ૧ કોઈને ય શેષ પણ સંશય રહેતો નહિ. *

આ પ્રવૃત્તિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચતાં, રસવિદ્યાવિષયક અન્વેષણ
 હી ઊઠ્યું. રસવિદ્યા પ્રતિના શ્રી ભાસ્તર સાહેબનો અનહદ પ્રેમ,
 વાતી કિમિયાગીરી કે કાંચનમોહના ગર્તમાં નાંખનારી ભૌતિક
 ક્ષનાવિષયક ન હતો. પરંતુ પાંચભૌતિકથી ય પર — સંજીવની — નું
 ઇટન કરતી, રસસિદ્ધ મહાત્માઓએ પ્રાપ્ત કરેલી તથા તેમના
 મુગ્ધ વડે જ પ્રકાશિત થઈ શકતી, અધ્યાત્મશક્તિની પોષક
 રમથી રસવિદ્યાના તેઓશ્રી સમર્થ ઉપાસક હતા.

આ રસવિદ્યા સંબંધમાં શ્રી વિશ્વવંશ મહાત્માએ પોતાની
 'ગિનીકુમારી' નવલકથામાં વિસ્તારથી સ્કેટન કરેલું છે, - એટલે
 કે આટલા સૂચન માત્રથી સંતોષ માની, આપણે જણાવીશું
 પરમાર્થપ્રવણ ગણાતી વર્ગની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં, તેના અનન્ય
 પરસાધકોએ તથા ઇતર સંભાવિત સર્જનોએ અપૂર્વ અને અડગ
 દા, દૃઢતામરી દિંમત તથા અવિકલ પ્રસાંત પ્રસન્ન ચિત્તવૃત્તિ દાખવી,
 તાના ઇષ્ટમુરુ, તેની સંરક્ષા તથા તેના પ્રતિનિધિ પૂજ્ય પુરુષ
 । ભાસ્તર સાહેબ પ્રતિ પૂર્ણ ભક્તિભાવ પ્રતિષ્ઠિત થયો હતો. એ
 ર્ સિદ્ધિ, આત્માર્થશ્રીની અનુકંપાથી અસ્તિત્વમાં આવેલા વર્મની

* આજે પણ, થીયોસોફીસ્ટની અંધ નીતિરીતિ પ્રમાણે ચાલતી
 િ મેસોનીક હોળ ' ' ધી રાઈન્ટ ટેબલ ' તથા ' ધી મિસ્ટિક રટાર ',
 'રવસમાળપૂલ' વિગેરે વિધિઓમાં, પ્રભમે રસ પડતો જણાય છે ને
 રોડા અંતરંગમંડળના કાષ્ઠકોની નાની પ્રતિકૃતિ સમાન છે

સદતાનું અને વિશેષપણે શ્રી વિશ્વવંદની સેવા - પ્રતિભાનું ઘાતક છે, એમ કહેવામાં જરાપણ અવિહિત લાગતું નથી.

એ વિશ્વવંદ પુરુષે, પોતાના સહચરુની પેઠે, પોતાના સ્થૂળ તનુના ત્યાગનો સંકેત પ્રથમથી પરોક્ષ વાણીમાં સૂચવ્યો હતો. સંવત ૧૯૬૮ ના માર્ગશીર્ષ કૃષ્ણ પક્ષની પંચમીએ પોતે પોતાના સ્વરૂપમાં સંસ્થિતિ કરી, તે તીથિના જરાબર સાત વર્ષ પહેલાંના “મહાકાલ”માં તેઓશ્રી સાધકોને સાવધાન કરે છે:

“ આ આઠ વર્ષ સુધી તમે અમારા સંગી રહેશો ” તથા “ આઠ વર્ષ પછી જે ઘણો વિકટ સમય આવનાર છે ” એવાં વચનો લખી, છેવટના ૧૯૬૭ના આવણ અંકમાં તેઓશ્રીએ અષ્ટ જણાવ્યું કે,

“ પ્રિય વાંચક ! આ મૃત્યુલોકને ત્યજીને હવે હું જઈ છું...તમને ત્યજીને જતાં મારું તત્વનિષ્ઠ હૃદય પણ સંમોહથી વ્યાક્રમ થાય છે...સંમોહને અને વ્યાક્રમતાને સમાવવાં એ જ હેતુ છે.....”

શ્રી વિશ્વવંદ તે એક સ્વતંત્ર ગ્રન્થનો વિષય છે. અત્રે આટલેથી જ સંતોષ માની, સ્વરૂપમાં જણાવીશું કે, તેમનું જીવન ભાવના, જ્ઞાન અને તપના સુંદર સંગમરૂપ પ્રુદ્ધતીર્થ હતું. તેમનામાં તપ, અકોષ, જ્ઞાન, અનાસક્તિ, ઇન્દ્રિયનિમગ્ન, નિરાશ્રયવૃત્તિ, એ પ્રધાન લક્ષણો હતાં. તેમનો સ્વભાવ સ્નેહાદ્ર, સામવૃત્તિવાળો, વીર નિરપૂહી, નિરહંકારી પણ આત્માભિમાની હતો. ધર્મ, ગુરુ અને હૃદયર વિષેની તેમની આસ્તિકતા અબોડ હતી. શ્રી નૃસિંહાચાર્યના દેહવિલય પછી, સર્વ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

શ્રદ્ધાળુ સાધકો સમક્ષ તેમણે પોતાના ચરિત્રથી એ સાબિત કરી બતાવ્યું કે મહાપુરુષોનું મૃત્યુ એ કલ્પના છે. તેઓ સદા અમર છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ચરણમાં તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ - કલા, સ્વત્વ, કલમ અને જીવનશક્તિ પણ - અર્પણ કર્યું હતું. સમર્પણની સુમધથી એમનું જીવન મધમધતું હતું. તેઓ એકનિષ્ઠ પ્રયત્ન સેવામૂર્તિ હતા. તેઓ સાચા સેવક અને અપૂર્વ કુશળ કર્તવ્યનિષ્ઠ હતા. તેમના પૂન્ય 'બાપજી'ને (શ્રી નૃસિંહાચાર્યને) તો તેઓ આત્મજયો પણ વિશેષ હતા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના અંતઃકરણની જિંડામાં જિંડી વાત વિચાર કે વૃત્તિને તેઓ જ ઓળખી શકતા. તેઓશ્રી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સાચા સહૃદયો મુહૂર્ત અને શિષ્ય હતા, તે હકીકતની સાબિતી આપનારા અનેક પત્રો અને પ્રસંગો સંપ્રાપ્ત છે, પરંતુ અત્રે તેનું વર્ણન શક્ય નથી.

સર્વધર્માન્ પરિચ્છેદ્ય મામેકં શરણં ગ્રમ્ય માં જાણ્યાગ્યા પ્રમાણે તેઓએ સાચા અર્થમાં શ્રી નૃસિંહચરણ લીધું હતું, અને અદ્વિતીય તાદાત્મ્ય સાધ્યું હતું. આત્મવિક્ષોપનનો આદર્શ તેમનામાં જીવંત હતો. સદ્ગુરુમાં ધ્વજરજુદિ સ્થાપવામાં શું ચમત્કૃતિ અનુભવાય છે, એ વિવચના તેઓ જીવંત દષ્ટાંત હતા.

એમણે ધાર્યું હોત તો અઢળક ધન, કીર્તિ - વગેરે પ્રાપ્ત કરી, દુન્યવી જિંદગી ઉર્જાવળ કારકીર્દી સિદ્ધ કરી શક્યા હોત. કેવળ તેમની તેજસ્વી કલમના સામર્થ્યથી જ, તેઓ શબ્દોની અર્થમૂલ્યક શેતરંજ પર માનવમેદનીને રમાડ્યા કરત. પરંતુ પાર્થિવ પ્રક્ષોભનોથી પર રહેતું જીવન, સમર્થ જીવનસ્વામી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના જીવનઆદેશ સાથે જ જોતપ્રોત વણાઈ ગયું અને સાર્થક થયું.

એમનું સાક્ષરજીવન વિશેષ સમૃદ્ધ છે. આચાર્યશ્રીના અંકુશ નીચે તેમના સહવાસમાં વિકાસ પામેલી તેમની વિપુલ અને વિવિધ શક્તિઓ સંયમશીલ અને સત્વશીલ જણાય છે. વિવિધ વિશાળ વાચનઅભ્યાસના રંગવાળું તેમનું સાહિત્ય સદા આચાર્યશ્રીના અધ્યાત્મતત્ત્વથી આરોપિત રહેલું છે. તેમાં તેમની જાંડી સમજદાર સચોટ ખનતી વિવેકબુદ્ધિનાં, સર્વના ઉર - ગર્ભના જાંડાથુનો તાગ તરત કાઢી શકતી તીવ્ર શક્તિનાં, અને જીવન જેવી શુદ્ધ સરળ છતાં ઓજસ્વી મધુર પણ ગૌરવભરો શૈલીનાં દર્શન થયા વિના રહેતાં નથી.

વર્ગના શ્રેષ્ઠ વિદ્વાનશ્રી વિશ્વવંદ્યની પરમ પાવન લેખિનીથી પીરસાયેલું વિપુલ સાહિત્ય, વર્ગના છતર સાહિત્યની જેમ, વર્ગના સામયિકોમાં જ પ્રકટ થયેલું રહ્યું છે. અન્યથા સ્વરૂપે તે સમગ્રું સત્વર પ્રકટ થાય તો વર્ગના સર્વાંગ ઇતિહાસના અભ્યાસીને મુગમતા થાય.

શ્રી માસ્તર સાહેબ તથા તેમના મિત્રોનું નિષ્ઠાપૂર્ણ મંતવ્ય હતું કે લેખનાદિ તેઓની તમામ પ્રવૃત્તિઓનું નિર્વહણ શ્રીમન્ત્રસિંહાચાર્યજી જ કરતા હતા. આ સમર્થ સાહિત્યકાર શિક્ષકે અણધારી પળેખા કલમ પકડી હતી. વડોદરામાં, વાડી - માંડવી જેવા દૂરનાં સ્થળેથી નર્મગદ્ય, Royal History જેવા મોટા મન્યો જાંચકી લાવવાને બદલે, વડોદરા વિદ્યાલયમાં (સ્ટેશન ઉપર) આવનારા તરુણ વિદ્યાર્થીઓ રોજના ચાલુ પાઠ કે તરજુમા પૂરતાં પાનાં ફાડી લાવતા. તે જોઈ, વ્યસનો તથા આંતરિક અને શારીરિક નબળાઈના નિશાન બનેલા વિદ્યાર્થીવર્ગમાંથી ગ્રેસણા મેળવી, તેમણે “વિદ્યાર્થીનો સાચો મિત્ર” એ નામનું શરીરસ્વાસ્થ્યઅરોગ્યવિષયક અભ્યાસપૂર્ણ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પુસ્તક લખ્યું. તે સિવાય પણ, વર્ગના માસિકોમાં, તેમણે આરોગ્ય આહાર, વનસ્પતિ, વગેરે શાસ્ત્રનાં નિસર્ગ - જોડોપચાર પ્રયોગાત્મક નિબંધો, અને લેખો સુંદર શૈલીમાં લખ્યા હતા જેમાંનાં પણ તે ' સસ્તા સાહિત્ય ' તરફથી પ્રકટ થયેલા વેદ ગ્રંથોમાં ઉપ્પત્ત થયેલા જોવામાં આવે છે. તેમણે આ સિવાય " કુળોપચાર ", " બંધકોશનો ઉપાય ", " બ્રહ્મચર્ય ", " રોગ દાળનાના ઉપાયો ", " પ્લેગથી બચવાનો કાઠ ઉપ નથી શું ! " વગેરે પુસ્તિકાઓ, તથા " લોકપ્રિય લઘુલેખમાળા નામની સાહિત્યમાળા પ્રસિદ્ધ કરી. " હૃદયની બક્તિ મનુષ્યો શા સાર કરવી ? ", " મૂર્તિપૂજનું ખંડન કરનારા. મૂર્તિપૂજા ખરા રહસ્યથી કેટલા અજ્ઞાન છે ? " વગેરે શાસ્ત્રીય વિષયો બુદ્ધિગમ્ય અર્થો કરતી તેમની નાની મોટી કૃતિઓ પણ પ્રકટ કરે છે. " ધનવાન થવાની અમોઘ કળા " અને " બાળકોને કેવી રીતે કેળવવાં " આ બે પુસ્તકો વ્યાવહારિક ઉત્પત્તિને સ્પર્શતાં-હોવા છતાં તેમાં પણ અધ્યાત્મનો સૂક્ષ્મ પ્રકાશ રહેલો છે. એવરસાધકઅધિકારીવ સંબંધી પ્રકાશ પાડનારી તેમની એક નાની સરખી પુસ્તિકા માહિતી ઉપરાંત, અનેકવિધ ધર્મતાત્વિક શંકાઓનાં સમાધ કરવામાં આવેલાં છે. આધુનિક વિજ્ઞાન વડે સ્થપાતા સિદ્ધાન્તોને અદ્વૈત રીતે વાર્તાના સ્વરૂપમાં રજૂ કરતી, "વિજ્ઞાનની રસિક વાર્તાઓ" અનેકાંખા સર્જનમાં, સફળ વાર્તાકારના જ ના પણ તેમાં ચિત્તશાસ્ત્રના ગુંચવણબરેલા ગણાતા નીરસ પ્રશ્નો રસભરી સરળતાથી ગૂંચણી કરેલી હોવાથી, તેમાં શિક્ષક છોટાલાલ પણ દર્શન યાય છે. આ વૈજ્ઞાનિક વાર્તાનું વાચન મનુષ્ય વિકાસ સાધવામાં બહુવાન વેગ અને આશા સીચે " મંગલપ્રેરિત સદેશ અથવા દૂરદર્શક તરતું. અદ્વૈત પ્રકાશન "

શ્રી વિશ્વવંદ્યની સળંગ, સુંદર, અદ્વિતીયપ્રધાન વાતો છે; તેમાં કેવળ કલ્પનાવિહાર નથી પણ ઉચ્ચ અધિકારયુક્ત અંતઃકરણના અનુભવ ઉપર ઘડાયેલો જીવનવૃત્તાન્ત છે, એ વાતોની વિલક્ષણતા વાંચ્યાથી જ સમજાય તેમ છે. શ્રી માસ્તર સાહેબના અધ્યક્ષપણાનીયે ચાલતા પૂર્વોક્ત 'અધ્યાત્મબલ પોષક મંડળ'ની, સર્વોપરિ અધ્યાત્મબલ પ્રાપ્ત કરવાની ક્રિયાત્મક રીતિ તથા ક્રમનું સુંદર રૂપરેખીકરણ કરનારી 'અધ્યાત્મબલપોષક અંશમાળા'ની યોજના ઘડાઈ હતી. અને તેના પ્રથમ અક્ષ-ઉપક્રમ તરીકે "સહકારી વિચારબલ તથા અધ્યાત્મબલપોષક મંડળ"એ પુસ્તક, પ્રયોજક શ્રી વિશ્વવંદ્યની, જ લેખિનીનું પરિણામ છે. આચરણીય ક્રિયાત્મક સત્યોથી ભરપૂર, સરળ છતાં રહસ્યમય હોઈ, આ અન્ય આંતરસુખાદિને અર્પનાર અધ્યાત્મ ક્ષેત્રમાં સફલ માર્ગદર્શકરૂપ છે.

ત્રેયરસાધકવર્ગના સમર્થ વિદ્વાન શ્રી વિશ્વવંદ્યનો સર્વોપરિ ગદ્યગ્રન્થ, તેમની નવલકથા "યોગિનીકુમારી" (જે ભાગમાં) છે. જે તેના અંગોપાંગનું નિષ્પક્ષ સાહિત્યવિવેચકવર્ગ તરફથી સમીક્ષાકાર્ય થાય, તો નવલકથાઓની કુસેવા સંબંધના અને સાચી, સાત્ત્વિક નવલકથાના આદર્શ સ્વરૂપ સંબંધના બિદ્યાપોહનો ઉકેલ આવી જાય.

'યોગિની'માં અધ્યાત્મપ્રધાન ઉન્નતિનું કેન્દ્રિત ધ્યેય હોવા છતાં, અધ્યાત્મના અવધારણુ રૂપ વ્યવહારના વિવિધ અંગોના વિકાસની રીતિનીતિ ઉપર, સરસ અને સરળ રીતે પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. અન્યની શરૂઆતમાં વિલાપત જઈ ડૉક્ટર થઈ આવેલા પૈરાનિક પદ્ધતિને પસંદ કરનાર પુરુષ સાથે, યુરુભક્તિથી ઉન્નત સિદ્ધિની પ્રતિમા સમી યોગિનીદેવીના સંબંધયોગ કરાવવામાં જ, લેખકે વિલક્ષણ અદ્વિતીય

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યંછ

રસ વદાન્તો છે. અપૂર્વ રસ સાથે વાચકની સર્વદેશીય ઉન્નતિમાં ઉપકારક એવા કૃત્યધર્મને તેમાં રખાઈ અને સચોટ રીતે દર્શાવેલો છે. સમાજની શ્રેષ્ઠસિદ્ધિમાં સંયમનું સર્વોપરિ રથાન; અન્યેષ ભક્તિપ્રેમથી પૂર્ણ હંપતિધર્મમાં સમાયેલી વિશુદ્ધપૂર્ણતા; આદારવિદાર અને રક્ષાશુદ્ધિના ચુસ્ત સેવનવડે યત્ન પ્રત્નનું પોષણ, મવર્ધન; પ્રત્નની આત્માની રક્ષાજી જેનાથી થાય છે તે ધર્મ બે પ્રકારનો, (૧) વર્ણધર્મનો પ્રવૃત્તિધર્મ અને (૨) યોગાદિનો નિવૃત્તિધર્મ, — પ્રત્નને સાત્ત્વ — સાત્ત્વ ઉત્તમતાનાં શિશુજી આપે છે; શુદ્ધ પ્રજ્ઞા અને પ્રતિભાના પ્રેરક શ્રી સદ્ગુરુનું ધર્મગાનના દાના તરીકેનું ઉચ્ચ રથાન: — વગેરે વગેરે કવનને ઉન્નત કરનારા બોધક વિષયો — પ્રસંગો, આ નવવક્ત્રીમાં, વિવર્ણાત્મ ન હોય તેવી યુક્તિથી સરળ અને રસપૂર્ણ રીતે ચૂંટી, તેનું સન્ન પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ મંદો, મિન્તનપ્રધાન, અને અસાધારણ શુદ્ધિવૈભવથી અધિકૃત દોરા હતા, અતિરૂપ મંદો અને અમર્ય સાગતા નથી, એ જ એવી જાતિવધાનની સાગતા છે.

સૂચન ઉપરથી અનુમાન કરી શકાતા રસસિદ્ધ મહાત્માઓના સંસર્ગમાં આવી, તે ગૂઢ વિદ્યાના અધ્યાત્મ પ્રયોગોમાં લેખકે પ્રવેશ કર્યોનો ખાનિ રકુરી બીડે છે. રસવિદ્યાશાસ્ત્રની ઉપપત્તિ નહિ સ્વીકારનારાની બુદ્ધિમાં પણ તેનો યોગ્ય પ્રમાણમાં સ્વીકાર થાય, એવી ઉત્તમ રીતે તેનું પ્રતિપાદન કરવા લેખકે પ્રયત્ન કર્યો છે.

શ્રી માસ્તર સાહેબનો તથા વર્ગના વિવિધ અન્યોની પેઠે 'યોગિની'નો અવતાર પણ સહેતુક છે. અન્યાધ્યયનથી અધિકારી સર્જન પોતાની અહલ્યુચિત પ્રમાણે તાત્પર્યબોધ કાઢે, એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ વિશેષતઃ, તેમાં શ્રી માસ્તર સાહેબના ઐહિક જીવનના મહત્ત્વના પ્રસંગોનું પ્રતિબિંબ અધિક અંશમાં પડેલું પ્રતીત થાય છે. એ દ્રષ્ટિએ આ અન્યો એક નહિ પણ અનેક જીવનચરિત્રોની ગરજ સારે છે. તેમાં આવતા પાત્રો, પ્રસંગો, સ્થળોની વિગત પણ, ક્રેડલે બધે અંશે સાચી અને રહસ્યમય છે, તે અનુભવી જાનો જાણે છે. રસસિદ્ધ ઋષિઓના શિરોમણિ શ્રી નૃસિંહાચાર્યનું આખું પાત્ર, નામ, રૂપ, આદિ તેની સર્વ ઉપાધિઓસહિત, લેખકે પોતાના સમર્થ રસસિદ્ધ યોગીશ્વર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના જીવનમાંથી ઘડીને, પોતાના જીવનના ઉદ્ધારક સ્વામી સદ્ગુરુ પ્રતિનું પોતાનું ઋણ ફેડવા જાણે પ્રયત્ન કર્યો છે !

સાક્ષરશ્રી ગોવર્ધનરામબાઈના 'સરસ્વતીચંદ્ર' પછી મૂળરાત્રી સાહિત્યમાં કોઈ આદર્શ નવલકથાનું નામ સૂચવવાનું કહેવામાં આવે તો, કોઈ પણ તટસ્થ વાચક " યોગિનીકુમારી "નું નામ બોલતાં, સંકોચ ધરે નહિ. અલગતા, તેથી અન્ય શ્રેષ્ઠ નવલકથાકારોની સત્કૃતિઓ પ્રતિ, ઉપેક્ષાબુદ્ધિનો લેખકનો લેશ પણ ભાવ નથી. પુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારે, સાથે સાથે એ ધ્યાનમાં રાખવું

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

જોધએ કે શ્રીમાન માસ્તર સાહેબની 'યોગિનીકુમારી' નવલકથા, શ્રી મુનશી - દેસાઈના નવલકથામાં લખાઈ કે પ્રકટ થઈ નથી. છતાં જો દષ્ટિએ "સરસ્વતીચંદ્ર"ની સમીક્ષા શક્ય છે, તેટલી ઉદારતાથી 'યોગિનીકુમારી' તરફ દષ્ટિ કરવા જોટલી ય વૃત્તિને પ્રેરવા કોઈ વિવેચકે હાથ બીડી છે !...અસંત ઉત્સુકતા, રસ અને પ્રીતિ સહ વાચકોની સંખ્યા વધતી જવાથી, આ નવલકથાની અનેક આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે, તે પણ નોંધ કરવા યોગ્ય છે.

આ ઉપરાંત, શ્રી વિશ્વવંશની પ્રતિભા અને પ્રસાદપૂર્ણ લેખિનીથી લખાયેલા, બક્ષિત, યાન, ઉપદેશ, વૈરાગ્ય, સ્વાનુભવ વગેરેના ઉત્તમ વિચારપૂર્ણ, સુમધુર કીર્તનો, પદો, બજનોના સંગ્રહરૂપે "શ્રી સુધાસોતરિની"ના બે વિભાગ પ્રકટ થયેલા છે. "શ્રી સુધાસોતરિની" ની જેમ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાનનાં કાવ્યો "શ્રી ઉપેન્દ્રગિરામૃત"ના બે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ બન્ને કવિઓનાં કાવ્યો, તેઓનાં શુરૂં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં કાવ્યોથી માત્ર સ્વરૂપની અપેક્ષાએ, કેટલોક ભેદ પ્રતીત કરાવે છે. તેમાં, શ્રી વિશ્વવંશની પદરચના તો શ્રી નૃસિંહાચાર્ય અને શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાનનાં પદરચરૂપની સાંકળી રૂપ છે. તેમાં ૧૯ અને ૨૦ મી સદીના બન્ને પ્રકારનાં કાવ્યવલણો આકારનાં દષ્ટિથી દેખા દે છે. અન્તર્ગત બોધ અને સૂર તો ધર્મતત્ત્વનો સમાન જ છે. માત્ર દેહધાટ કેટલેક અંશે જુદા પડે છે. પ્રચલિત યથેચ્છા લોકકંઠે ચઢી ચૂકેલા સૂરના આકારો અને પાછળના નાટકી લપટાગો, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય કરતાં ખીજ બે કવિઓનાં કાવ્યોમાં સપિદેષ પ્રચુરતાથી જણાય છે. શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાનના તત્ત્વબોધે તો અતિ આધુનિક ચલચિત્રોના સંગીતને પણ પોતાનું ચરીર સોંપ્યું છે.

‘શ્રી સુધાસોતસ્વિની’નાં પદોમાં સ્વાભાવિકતા, ભાષાની સાદાઈ અને કથનનું સચોટપણું, બિપરાંત અનુભવની સમ્યાપ્ત ધ્યાનપાત્ર છે. તેમાં સદ્ગુરુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યના જીવન અને સંબંધ પર પ્રકાશ પાડનારાં અનેક પદો છે, જેનો ઉન્નત પ્રભાવ વાચકના મિત્ર ઉપર પડ્યા વિના રહેતો નથી. આ કાવ્યગ્રન્થોનું અવલોકન તો કેાઈ સ્વતંત્ર પુસ્તકમાં જ થઈ શકે; માટે અત્રે આટલો નામનિર્દેશ કરીને જ સંતોષ માન્યો છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્યસેવા

શ્રીમાન વિશ્વવંદના આટલા પરિચય પછી, વર્ગ વિષે વિશેષ વિસ્તાર કરવાનો ન હોય. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની પ્રત્યક્ષ તથા પરોક્ષ સાંસ્કારિક અસર નીચે જ શ્રેયસ્સાધકવર્ગનું વૃક્ષ દર્શ્યું ફૂલ્યું અને ફલિત થયું. તેથી વર્ગની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, મંતવ્યો અને વર્ગની પ્રેરણાથી પ્રુષ્ટ બનેલી સેવાગામી કેટલીક વ્યક્તિઓ વિશે, ટૂંકી રૂપરેખા અત્રે આપવી યોગ્ય લાગે છે.

એક જ વાક્યમાં કહીએ તો આ સંસ્થાના સર્વ સિદ્ધાન્તો તથા નિશ્ચયો, સનાતન વેદધર્મને અનુસરનારા છે; આથી બ્રહ્મ, માયા, જગત્, છન્દસ, વિવિધ માગો વિગેરે વિશે તેના વિચારો શ્રુતિસ્મૃતિપ્રતિપાદિત અને આનુષંગિક હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેનું વિસ્તૃત વિવરણ અત્રે ન કરતા, જિજ્ઞાસુને તે માટે, વર્ગના અગ્રાધ સાહિત્યસમુદયમાં પ્રેમપૂર્વક ડૂબકી મારવા વિનંતિ છે. વર્ગથી સધાતાં સર્વ સાધનોમાં સંયમ અને સહવિચારને સર્વોપરી સ્થાન આપેલું છે. આત્માભિમુખ એકાગ્રતાને સધાવનાર એ સાધનો, વર્ગના સાધકો, પોતાના નિયામક અને છટ્ટ શ્રોતૃગુરુને આશ્રયે રહીને સાધે છે; અને પરિણામે શુદ્ધ સદાચરણના નિયમિત પાતનદ્વારા, સર્વસુખના નિધિ 'ચિતિસ્વરૂપ'ને પામવાનું પ્રયોજન તેઓનાં ધ્યેયરૂપે છે.

વર્ગમાં, તમામ પ્રકારના જિજ્ઞાસુઓને કોઈ પણ બેઠ વિના

દાખલ કરી, સર્વના અંતઃકરણના અધિકારાનુસાર ઉત્તતિના સાધનો પ્રબોધવામાં આવે છે. માત્ર વર્ણોત્તમના નિયમના યથેચ્છ પાલન પરત્વે આગ્રહ રાખવામાં આવે છે. આમ, વર્ગમાં વિવિધતા છતાં, આ પ્રકારની ઉદારતા, એકતા અને સહકાર્યનું દૃષ્ટાંત અપૂર્વ છે. નૈસર્ગિક જાતિબંધારણની વિશાળ યોજનાને સ્વીકારતા વર્ગના વિવિધ વિષયો પરના વિચારો, અતિ ઉદામ કે સાદ જડ પૂર્વગ્રહવાળા નથી. પરંતુ પ્રજાની સાચી ઉન્નતિના માર્ગદર્શક અને શાસ્ત્રીય છે. દા. ત. વર્ગ એમ માને છે કે પ્રજાને ધર્મમાં પ્રેરનાર સમર્થ નેતૃવર્ગદ્વારા, પ્રજાને કલ્યાણકારક આચારોમાં દેશકાળને અનુસરીને ઉચિત ફેરફાર થવા જોઈએ. પ્રજાના તન - મનની શક્તિસ્થિતિના પરિવર્તન સાથે, તેમને દોરવનાર નિયમાવલિની રમૂતિઓ પણ યોગ્ય કાળે યોગ્ય ફેરફાર સ્વીકારે છે, એમાં કાંઈ અધર્મ કે આશ્ચર્યકારક નથી. માત્ર (કાન્તિ) ફેરફારનું સ્વરૂપ ધડનારી યોજના, અનાચાર, અધર્મ, વાસનાવિકાર વિગેરેના પોષણની તરફેણમાં રહી આધ્યાત્મિક જીવનની ઉપકારકતાનો નાશ કરવામાં અને પ્રજાને હિત કરતાં હાનિ અધિક અંશમાં અર્પવામાં, સહાયમૂલ ન થાય, એટલી મર્યાદા વિશુદ્ધિ માટે હોવી જોઈએ. આથી જ વર્ગે, પુરાતન સંસ્કૃતિમાં શાસ્ત્ર - વિચાર અનુભવાદિ વડે જે પ્રમાણરૂપ છે તેના વરદ જે માનદષ્ટિ ડેળવી છે, તેવી જ સમભાવયુક્ત પ્રેમદષ્ટિ, નૂતનમાં પણ (પાશ્ચાત્ય નૂતનમાં પણ) જે કાંઈ સદ્અંશે હોય તે પ્રતિ ડેળવવામાં, વર્ગે સમન્વયકારક વલણ દાખવ્યું છે.

આ વર્ગમાં પ્રવેશવા સાધકો સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવે છે એટલું જ નહિ પણ વિચાર અને અનુભવ દ્વારા પોતાને પ્રાપ્ત સ્વતંત્રતાનું બાન જામત્ કરી, તેનો યથોચિત ઉપયોગ કરતાં શીખે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

છે. શરીરથી ગુરુસેવા કરવી, કે સાધકની સામાન્ય બુદ્ધિ સ્વીકાર ન કરે તો પણ વર્ગના કે આચાર્યશ્રીના વિચારો માની લેવા, — એવી સીધી કે આડકતરી રીતની અસરો અહીં જોવામાં આવતી નથી. વર્ગના સિદ્ધાન્તો, ઉપદેશો, ઉદ્દેશો વિગેરે ઉપર સર્વ રીતે તર્ક — ચર્ચા કરી પરીક્ષા કે આચરણદ્વારા કસીને, પરિણામે કલ્યાણકારક જણાય તો જ તેને ગ્રહણ કરવા, બૌદ્ધિક ગુણાભીમાંથી દૂર રહેવા, વર્ગે પ્રથમથી જ ચેતવણી આપેલી છે. માસિક કે વાર્ષિક વેતન, પુરસ્કાર કે ગુરુચરણમાં ભેટ વગેરેની દરજિયાત આવશ્યકતા વર્ગ તરફથી ઉપસ્થિત કરેલી નથી.

દા. ત. ઉત્સવ પ્રસંગોએ આચાર્યશ્રીના ચરણમાં — સ્વખુશીથી, કોણે કેટલો ઉપકાર થયો તે તે વ્યક્તિ સિવાય કોઈ જ જાણતું નથી, એટલું જ નહિ પણ બીજા કોઈને તે જાણવાની ઇચ્છાસરખી થતી નથી. એપણ તો રાખવામાં જ ક્યાંથી આવે ! આ અપૂર્વ નિઃસ્પૃહતા અને આર્થિક વિશુદ્ધિ વર્ગનું એક પરમ ભૂષણ છે.

માત્ર, વર્ગના સાધકોના આચરણ અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના તેમના તરફથી કરાતા પ્રયાસો સંબંધમાં, વર્ગ તરફથી ઉપદેશ — તે પણ પરોક્ષ સૂચન સ્વરૂપમાં — કરવામાં આવે છે, તેટલી સ્વસ્થ સત્તા સાધકની ઉન્નતિ સાધવાના શુભ હેતુથી જ અભાવવામાં આવે છે, તે વિચાર કરતાં સમજાશે કે તે અનિવાર્ય છે, અને સાધકની સ્વતંત્રતાની સંરક્ષક છે. શ્રી માસ્તર સાહેબ વર્ગ તરફથી એક રચને રચિત નિવેદન કરે છે કે:

“ અમારી સંસ્થામાં પ્રવેશવાથી કોઈ પણ મનુષ્ય ગુલામ કે કેદી થતું નથી, પણ અનાદિ કાળથી વળગેલી આ જીવત્વની ગુલામી, અને જન્મમરણરૂપ કારાગૃહની કેદમાંથી શ્રી રીતે છૂટવું,

તેજ અત્ર પ્રબોધાય છે...અમારા સંબંધમાં આવનાર સર્વેને નિરંતર શિષ્યપદમાં રાખી રહેવા અમે ઇચ્છતા નથી, પરંતુ તેમના કસ્યાણના સાધનોનો તેમને બોધ કરી, તે તેમની પાસે પ્રેમથી સધાવી, તેમના પોતાના ગુરુપદનો અથવા ઘટ્ટાપદનો તેમને પોતાને અનુભવ કરાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અમે પોતે જીવ્યા છીએ અને શિષ્યો નીચા છે, અમે તેમના ઉપર સત્તા ભોગવવાને નિર્મોહ થયા છીએ, અને તેઓ અમારી સેવા ઉઠાવવાને સ્તબ્ધ છે, એવા અગાનના વિચારને એક ક્ષણભર પણ અમે અમારા અંતઃકરણમાં પ્રવેશવા દેતા નથી; પણ ઉપાધિથી ભેદ છતાં, વિશ્વનાં સર્વ પ્રાણી સ્વરૂપે સરખાં છે, એવો અમારો નિશ્ચય છે. "

ઉપરોક્ત સ્વાતંત્ર્યના આદર્શને વર્ગના આચાર્યો અને અમણી પુરુષોએ પૂર્ણ રીતે અમલી બનાવ્યો હતો, એ વાતની આજે પણ અનુભવી સાધકો સાક્ષી પૂરે છે. આ વર્ગ એક અખ્યાતમંદિર છે. તે, શ્રેયસ્ને સાધવાની, જીવનમુક્તિના સાચા સ્વાતંત્ર્યસુખને બાજુવાની, આત્મેત્દાર દ્વારા સર્વોદય કરવાની દિશામાં યોગ્ય સાધન - પ્રયાસો કરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુ સંજ્ઞીનો આશ્રમ છે. સાક્ષાત્ સદ્ગુરુના જીવનચરિત્ર - બોધની પવિત્ર સન્નિધિમાં રહીને, વિચાર તથા આચારની વિશુદ્ધિમાં વાસ કરવાનું, જ્ઞાન અને અભ્યાસનું આ મંગલ ગુરુકુલ છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્ય અને અનુયાયી આચાર્ય - અમણીઓ, સર્વ શુદ્ધ તત્ત્વોનો સંગ્રહ કરનાર હોઈ, વર્ગની વ્યાપક સર્વ ભદ્રાહી વૃત્તિથી જ અનેક વિદ્વાનો અને શિક્ષિત માણસો તેમાં આકર્ષાયા અને શિષ્યો - સેવકો યથા રહ્યા. આથી વર્ગમાં વર્ગીયતાની સંકુચિતતા ન હતી, અમુક જ વર્ણ, વિચાર, ધર્મ, કામ, મત કે માર્ગની મર્યાદા ન હતી. તેને

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

વ્યાસપીઠ તથા અવકાશક્ષમતા અતિ વિસ્તૃત હતી. પૂતર સંસ્થાઓના સદસ્યો પણ, વર્ગના મંચ ઉપર સતત પ્રવચનની છૂટ માણતા, શીખ, શૈવ, બૌદ્ધ, વૈષ્ણવ, કે અનાર્થ આદિ કોષ્ટપણ બંધુભગિની, વર્ગમાં બળતાં, પોતાની ધર્મવિશિષ્ટતા ન વિસારતાં, સ્વધર્મને વિશેષ શ્રદ્ધા અને સમજભરી રીતે વળગી રહેવાની દૃઢતા પામતા. એ આ વર્ગના ઓદાર્યનું ઉદાહરણ છે. આંગ્રજ શિક્ષણના પ્રતાપે પાશ્ચાત્ય પ્રગતિને શેરડે સરકી પડનારા, પાશ્ચાત્ય સિવાયનું સધણું અનિષ્ટ અને વ્યર્થ હોવા બાજતના ભ્રામક નિર્ણયોમાં ફસાઈ પડેલા, તથા મિથ્યા જ્ઞાનના વધી પડેલા પ્રચારના પ્રવાહમાં ધસડાઈ ગયેલા, અનેક તેજસ્વી છુદ્દિના યુવાન વિદ્યાર્થીઓને, આ વર્ગે યુક્તિ અને છુદ્ધિપુરઃસર પાછા વાળ્યા તથા દત્ત થું છે તે સમજાવી, તેમને યથાર્થ સ્થિતિમાં દૃઢતાપૂર્વક સ્થાપ્યા.

વડોદરા કોલેજના સંસ્કૃતના પ્રોફેસર શ્રી ગોવિન્દલાલ ભટ્ટે લખે છે કે :

(શ્રી નૃસિંહાચાર્યના) આચાર્યશ્રીના યોગ પ્રવાહથી, સૌમ્ય મૂર્તિથી, યોગ્ય ઉપદેશથી અને ઉપદેશાનુસારી જીવનપદ્ધતિથી બધા ય વર્ગના માણસો આકર્ષાયા. લોકોની ધર્મવિષયક તથા આચાર્યશ્રીના સમાગમમાં આવવાથી તૃપ્ત થવા લાગી, લોકોને જીધડવા લાગ્યાં. જડવાદની છાયા દૂર થવા લાગી, પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિનાં કિરણો જીમવા લાગ્યાં, શ્રેયોમાર્ગમાંથી શ્રેયોમાર્ગમાં પ્રયાણ થવા લાગ્યું. અર્થાત્ આચાર્યશ્રીના સમાગમમાં જોડલા મનુષ્યો આબ્યા તેટલાઓના જીવનને પલટા થયો, તેઓ ખરેખર દ્વિજ જ થયા.

આ સર્વ સફળતાના કારણોમાં, વર્ગના મદાન પુરોનો

વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્યસેવા

મહત્તા હિપરાંત, સાચી શુભપૂજા, જ્ઞાનશુદ્ધિગોરવ, આચારવિચારની શુદ્ધિ - સરળતા, જમદૂ વ્યવહારની ગોણતાપૂર્વકની પરમાર્થપ્રધાનતા, સમદર્શી સુહૃદભાવ, વિશ્વગ્રંથુત્વના અમલ માટે સર્વના કલ્યાણની ભાવના - એ વર્ગનાં મુખ્ય લક્ષણો, તથા વર્ગમાં રહેલી સ્વાર્થ, કીર્તિ, ધંધાવ્યવહાર, પાંચિક મયોદા વિગેરેના અભાવપૂર્વકની નિર્બીજ નિર્મલતા છે. એમ કળૂલ ક્યો વિના ચાલે તેમ નથી. તેથી જ દ્વંક સમયમાં જ વર્ગની વ્યાપ્તિ, સમસ્ત ગૂજરાત કાઠિયાવાડ અને તે બહાર દક્ષિણ હિન્દ, બંગાલ, સિંધ વિગેરે વિવિધ ભાગો સુધી ચર્તા, વિચારશીલ, વિદ્વાન, પવિત્ર આચારવિચારનાં સદ્ગુણપરાયણ સ્ત્રી પુરુષોનો, અનેક નાના મોટા વિદ્યાર્થીઓનો, સાધકોનો સહવિદ્યાવિચારદ, સત્ચારત્તરસગ સાહિત્યકારો અને કલાવિદોનો, પંડિતપુરાણીઓ અને ક્રિયાત્મક ધ્યાનયોગમાં પ્રવીણ મનુષ્યોનો સમૂહ, આ વર્ગમાં કેન્દ્રિત થયો હતો.

સાધકોમાં ભાવ, જ્ઞાન અને કર્તવ્યદીપની જ્યોત સદા જ્વલંત રહે, એ હેતુથી વર્ગ તરફથી ઉત્સવોની યોજના રાખેલી છે. દેશના વિવિધ ભાગમાં એક બીજાથી દૂર રહીને જિનનતિ સાધતા સાધકો, ઉત્સવો વખતે વર્ષમાં ત્રણ ચાર વખત એકત્ર થાય છે. પૃથક્ પૃથક્ સાધનપ્રયાસોથી થતી કર્તવ્યસિદ્ધિ કરતાં, એક જ વિચાર અને સિદ્ધાન્તનો સાધકસમુદાય મૂળ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને, અલંત ઉત્સાહ, અપૂર્વ પ્રેમ અને એકાગ્રતાપૂર્વક જે કાર્યસિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થાય છે, તેમાં ફક્તના પ્રકાર - પ્રમાણમાં મોટો ભેદ હોય છે. આ સામુદાયિક સિદ્ધિના ઉદ્દેશથી, વર્ગના વિવિધ ઉત્સવો, આજ પર્વત, સુદર વિકસિત

સ્વરૂપમાં અને પ્રશસ્ત્ય પ્રકારે પાલન કરાતા આવ્યા છે. આ વગના ઉત્સવોની વિશિષ્ટતા અને ઉપયોગિતા સંબંધી, સ્વતંત્ર નિબંધની અપેક્ષા કરી શકાય તેમ છે. તો પણ, દૂંકામાં આવા વ્યવસ્થિત સિસ્તથી ઉજવાતા ઉત્સવોમાં સહકાર્ય - સંગઠન તથા વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાને સારું પોષણ મળે છે, એમ કોઈ પણ પ્રકારના ઉત્સવના અનુભવીઓનો અભિપ્રાય હોય છે.

આ ઉત્સવોના એક બે કે સાત થા અધિક દિવસોના વ્રતપાલનમાં માત્ર માનપાન કે પરસ્પર આનંદના કાર્યક્રમમાં જ સમાપ્તિ થતી નથી; પરંતુ નિત્યના જીવનના જગવ્યવહારયુક્ત ધર્માલિપા વ્યવસાયમાંથી આ ઉત્સવ નેટલો સમય, શમદમાદિ સંયમનો શુદ્ધ ક્રિયાઓ અને શુદ્ધ વિચારોને સવિશેષ આમહ અને સાવધાનતાપૂર્વક સેવી, અંતઃકરણની જને તેટલી જાંચી સ્થિતિ સાધી લેવાના સાચા પ્રયત્નોમાં ગાળવામાં આવે છે. માનવજીવન કોઈ સદૃશ્યના આવિષ્કાર વડે ખીલી, વિકાસ દ્વારા પૂર્ણ સ્થિતિ પામી, સર્વોત્તમ જીવનના અનુભવ માટે પ્રેરણા અર્પી શકે, એ હેતુથી આધ્યાત્મિક સંસ્કારોની જ્યાં રેલંછેલ ઊડતી હોય તેવા આધ્યાત્મિક પ્રસંગો - ઉત્સવો - ની યોજના કરવામાં આવેલી છે.

શરૂઆતમાં વર્ગ તરફથી આવા ત્રણ જાહેર ઉત્સવો ઉજવાતા. તેમાં શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના જન્મદિવસનો કાર્તિક કૃષ્ણ ચતુર્દશીએ, અને ખીલે શાસ્ત્રોક્ત ગુરુપૂર્ણિમાનો - આષાઢ શુક્લ પૂર્ણિમાએ. બન્ને ઉત્સવો વડોદરા શ્રી નૃસિંહાશ્રમમાં પ્રશસ્ત્ય વિધિનિયમાનુસાર પ્રતિપાલન કરવામાં આવતા. તેમાં વિવિધ ગામગ્રાંતોથી સેંકડો શ્રી પુરોહિત સ્વપૂર્વક ભાગ લેતા.

આનંદોત્સવના કાર્યક્રમની શરૂઆત પ્રભાતના મંગલવિધિથી

યદ્યપિ, સર્વે ભજન, કીર્તન, શ્રીસદ્ગુરુપૂજન, વગેરે સત્ક્રિયામાં સવારનો સમય ગાળતા. પછી થતા વ્યાખ્યાનોમાં ભાગ લેવો એ એ કોઈ અપૂર્વ વિદ્યાવારિધિમાં અવગાહન કરવાનો અવસર પ્રાપ્ત થયા બરાબર છે. પ્રત્યેક પ્રસંગે, જૂદા જૂદા વ્યાખ્યાતાઓની વ્યાખ્યાનશ્રેણિઓ પ્રગૂઢ વિચારતત્ત્વથી ભરેલી અને અર્થતાત્પર્યથી અત્યુત્તમ હોવા ઉપરાંત મનોહર સુભગ શૈલીમાં, કૌશલ્યપૂર્વક પ્રસરણ પામતી વાગ્ધારા શ્રોતાસમૂહને પ્રસન્નતાના પરમોદયમાં મત્સ્ય સમાન મગ્ન કરી દેતી હોવાનો અનેકને અનુભવ થયેલો છે. વર્ગના પૂજ્ય આચાર્યો, શ્રી મારતર સાહેબ, શ્રી નગીનદાસ સધવી, પ્રોફેસર શ્રી જ્ઞાનસિદ્ધાસ કણિયા, શ્રી નગીનદાસ મહેતા, શ્રી નર્મદાસકર મહેતા, શ્રી મણિરામકર ભટ્ટ, શ્રી કૌશિકરામ મહેતા, શ્રી હરદત્ત શાસ્ત્રી, શ્રી જમનાદાસ મહેતા, વગેરે સાધકરત્નોના વિદ્વતાપ્રચુર વિવિધ પ્રવચનો સુદર યુક્તિ અને પ્રમાણથી પુષ્ટ થતા. તથા તેમાં આવતી તર્કશુલ્કથી, પ્રમાણ અને ઉચિત દષ્ટાન્તોથી પ્રકૃષ્ટ બનતી ચર્ચાથી, વિદ્વાન્ પુરુષોના હૃદયો પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ જતા. વિષયની ગંભીરતા, વિચારોના પ્રતિપાદનમાં શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મતા હોવા છતાં, વ્યાખ્યાતાની રસિકતાયુક્ત પ્રતિભાપ્રેરિત વિદ્યોદવાણીની દળવી અસર, તદુપરાંત ઉચ્ચ અધિકારયુક્ત માનસની જોડી વૃત્તિમાંથી ઉદ્ભવ પામી વામુમંડળમાં સૌરભસમી પ્રસારણ પામતી તત્ત્વવિચારણા ગૂજરાતમાં - ગૂજરાતના સાહિત્ય - ઇતિહાસમાં આ સધળી સમૃદ્ધિની વિરલતા નિર્વિનાદ છે. વિશેષતઃ વખ્તાઓની વિશિષ્ટતા એકબીજાથી કોઈને કોઈ અશમાં ચઢિયાતી રહેતી, અને એકબીજામાં ન હોય કે ઓછું હોય એવું તત્ત્વ ધારણ કરતી દેખાતી. ભારે ભાષામાં વહન કરતી જોયો મણાતી ચિંતન કડિકાઓ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પણ શ્રોતાવર્મને રસિકતામુગ્ધ ક્યાં વિના રહેતી નહિ. આજે તો તે પૈકી માત્ર સાધકરત્ન વ્યાખ્યાનવિચારદ શ્રી કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાની વૈષ્ણવીધારાને ઝીલી ચક્રવાની સુલભતા પ્રાપ્ત છે. (તે સુલભતા પુર્ણામુખ્ય પ્રાપ્ત કરે એવી પ્રજા પ્રત્યે પ્રાર્થના છે). વ્યાખ્યાનો પછી શંકિતભોજનમાં, ભાવપ્રધાન સંસ્કૃત શ્લોકોનું સ્વરાદોક્ષિત મધુરરસનું પાન, રુચિકર અને રસના કાર્યને ઉપકારક થઈ પડે છે. કલાકેકની સાત્ત્વિક નિવૃત્તિ પછી, સત્યિતનમાં અને સમૂહચર્યામાં સાધકો પોતાના સમયનો સફળ વ્યવહાર કરે છે. આ પ્રસંગે, પૃચ્છકોની શંકાનાં સમાધાન તથા જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ કરવામાં આવે છે.

રાત્રિના કાર્યક્રમમાં મુખ્ય વસ્તુ સમૂહકીર્તન છે. તેમાં સંધકાર્ય - સમુદાયસંગીતનો આનંદ સારી રીતે માણવાનો અવસર મળે છે. મધ્યમાં શ્રી ગુરુદેવ અને આજુબાજુ ચૂંટેલા - જેને ગાવાગવડાવવા માટે સંગીતસુલભ કીર્તનકુશળતાભર્યો અભ્યાસ અને કંઠ પરનો કાશુ છે - એવા સદ્ધર્મચાથી વિવિધ વાદ્ય, મંજીરા, તંજીરા કીરતાલ વિગેરેથી વિભૂષિત સાધકોથી વિંટળાયેલું સંસ્કારી વૃંદ, મધ્યમાં બિરાજી, વર્ગની જે ઊંચી વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાઈ જઈ, સામુદાયિક કીર્તનનો જે આનંદ માણે છે, - તે સમયનું સુભગ દરશ અને સર્વત્ર પ્રસરતા પવિત્ર માધુર્યનો પરિચય જોણે અનુભવ્યો છે તેઓ, કદિ આવા કાર્યક્રમોની ઉપયોગિતા બાજત પ્રશંસાયુક્ત વચનો કાઢવા વિના નહિ રહે આ સંગીતમાં, અધ્યાત્મભાવ, ભક્તિ, પ્રેમ, એકતા અને પરમસુખાનુભવજન્ય શાન્તિના પાવન વાતાવરણમાં, સાધકો અને ભાવકોનાં અંતઃકરણ નિમગ્ન થઈ જાય છે. આ કીર્તનવૃંદના મહાઆનંદમાં, આધ્યાત્મિકતા ઉપરાંત બીજી

મહત્વનું કારણ એ છે કે, તેમાં અવાતાં પડેા, કીર્તનો વિગેરે દરેક પ્રસંગે નવાં જ રચાયેલાં હોય છે. રાગ, લય, ટાળ - પ્રત્યેક બાબતમાં - કાંઈ ને કાંઈ નૂતનતા પ્રેરક આકર્ષણ હોવાથી, નોરસતાના અંશ માત્રને પણ પ્રવેશવાને કાંઈ તક પ્રાપ્ત થતી નથી. ઉત્સવ નિમિત્તનાં કીર્તનો, બ્યાખ્યાનદ્વિ લેખો “ સદુપદેશશ્રેણી ” નામક સ્વતંત્ર પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવામાં આવતાં; આવી તત્ત્વ - સાહિત્ય - શ્રેણીઓ અત્યાર સુધી દર ઉપરાંત પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તેમાં ગદ્ય અને પદ્ય બે વિભાગ હોઈ, ઉત્સવોને દિવસે, વિદ્વાન સાધકોએ સમગ્ર વર્ગ સમક્ષ કરેલાં બ્યાખ્યાનો, અને શ્રીવિદુષીઓએ શ્રી વર્ગ સમક્ષ વાંચેલા લેખો ગદ્ય વિભાગમાં પ્રકટ કરવામાં આવતા. આચાર્ય પુરુષોએ સાધકોને સદ્બોધરૂપે વિવિધ પ્રસંગે કરેલાં સુંદર ઉદ્બોધન - લેખોનો પ્રકાશ પણ આ શ્રેણીવિભાગમાં થતો. હેલ્સા દોઢ - બે દાયકાથી, તેમાં બ્યાખ્યાનોને બદલે અથવા તદુપરાંત, તેઓનાં ધર્મતત્ત્વવિષયક નિબંધો પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ લખાણો ઉત્તમ, અનનીય અને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી લખેલાં હોઈ, આ શ્રેણીના સાહિત્યની વિવિધતા, સરળતા અને ઉપકારકતાનું મૂલ્ય ગૂજરાતી સાહિત્યમાં અનૈક અને અપૂર્વ છે, એમ સમુદારભાવે અભ્યાસ કરનારને અવશ્ય ખાતરી થાય તેમ છે.

ખીલ પદ્ય વિભાગમાં, આચાર્યકૃદ્ને તથા સાધક સાધિકાએ પડે લખાયેલાં, વિવિધરાગનાં ભક્તિરસની હેલી વરસાવતાં ગેય પદો હોય છે. તેનું મોડી રાત્રિ સુધી નીરવ શાંતિમાં, વાદવાદન સહિત પૂર્વોક્ત મંડલાકાર રીતે સુંદર સમૂહગાન થાય છે. અંતિમ ધૂન - જે પણ અન્ય ભજનોની પેઠે પ્રતિ ઉત્સવે નવીન જ રચાય છે - તે ઐકાંતિક એકાગ્રતા પ્રેરતી પ્રસરેલી શાંતિમાં, મધુરેણ સમાપયેત્

એ. નિયમ પ્રમાણે, મધુર માંગલિક પ્રભાતકીર્તનોથી શરૂ થયેલ ઉત્સવની સર્વની તૃપ્તિમય વૃત્તિમાં જ પરિસમાપ્તિ આણે છે. આ પ્રમાણે વર્ગના ણીજ તમામ ઉત્સવોની સામાન્ય રૂપરેખા છે. આ ઉત્સવોનો સમસ્ત કાર્યક્રમ સાદાઈ, સંયમ, કલાપ્રિયતા અને પવિત્રતાનો પરાગ, આધ્યાત્મિક ભવ્યતાનું જ્ઞાન કરાવ્યા વિના રહેતો નથી.

વર્ગના વિવિધ સામુદાયિક આનંદોત્સાહપોષક ઉત્સવોમાં, સર્વથી મદત્વનો ધ્યાનપાત્ર તૃતીય ઉત્સવ ‘સાધનસમારંભ’ નામનો છે. આ ઉત્સવ એકધારે સાત દિવસની મુદતનો છે તથા તે દર વર્ષે જૂદા જૂદા રથો ઉજવવામાં આવે છે. ખાસ કરીને, કુદરતની કૃપા, જ્યાં હરિયાળા રિમ્તથી વિપુલ પ્રમાણમાં વર્ષાથી હોય, વાતાવરણ શાંત ગંભીર હોય, સુંદર સરિતાનું વહેણ પથ પોતાના શેલ તથા પાવનત્વનો ફાળો આપતું હોય, તેમ જ શક્ય હોય ત્યાં સુધી જે રથો નિરુપાધિક એકાન્તસેવનને લાયક શાન્ત, અને નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય ઉપરાંત પૂર્વકાલીન પવિત્ર પ્રસંગનું સ્મારક પુણ્યક્ષેત્ર હોય, — એવા રમ્ય મનોહર રથોની પસંદગી થાય છે. તથા તંબુલ વગેરેની વ્યવસ્થાથી, મંગલ મંડપમાં ધ્વજપતાકા આદિ વિવિધ સુશોભિત કરનારા બાજુ સાધનોથી, સૂચક અર્થપૂર્ણ સૂત્રોનાં પાટિયાં વિગેરેથી અને પવિત્ર સુગંધમય વાતાવરણ બનાવનાર સુરભિ દ્રવ્યોના મનોહર ધૂપથી રથોસમયની યોગ્યતાને સવિશેષ અનુકૂળ આકૃષ્ટાદક અને સમૃદ્ધ કરવા યત્ન કરવામાં આવે છે. હોળાથી શરૂ કરી આ સપ્તાહનો મંગલ થતુ આદરવામાં આવે છે. આ ઉત્સવ સાધકનું, સમગ્રવર્ગનું અને સંબંધમાં આવનાર સર્વનું અનેક રીતે હિત સાધે છે. વિશુદ્ધ વિચારક્રિયાઓના

વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્યસેવા

પ્રમાણમાં, સાધક પોતે નિશ્ચિત, ધૃણ પ્રાપ્તિ, છે, તે દુપરાંત, ઉત્સવના સ્થાનની આજુમાજુના પ્રદેશના વિચારના વાતાવરણની શુદ્ધિ સાધવા ઉપરાંત, અન્ય અનેક લાભો થાય છે, જેનું વિવેચન અત્રે વિસ્તારભયથી કરી શકાય તેમ નથી. આ સમારંભોમાં, સાધકોને વ્યાવહારિક ચિંતાઉપાધિઓથી દૂર થઈ, નિઃસંગ અવસ્થાના અને ઇષ્ટ ચિંતનના અકથ્ય અને અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થાય છે, એમ તે સત્ક્રિયામાં સક્રિય ભાગ લેનારાં શ્રી પુરુષો વર્ણવે છે. આત્મતિક નિઃશ્વેચસૂને સધાવનાર જ્ઞાંત અને રમણીય પ્રવૃત્તિઓને પ્રેરક 'સાધનસમારંભ' આર્યોવર્તના જ નહિ પણ અખિલ જગતના ઇતિહાસમાં અજોડ અને અપૂર્વ છે. એનું મહત્ત્વ, શ્રી અરવિંદાશ્રમનિવાસીઓ, શ્રી શાંતિનિકેતનનિવાસીઓ (તથા હમણાં હમણાંથી પ્રાદુર્ભાવ પામેલી અને અનુભવોથી દઢીભૂત થવા મથતી પાશ્ચાત્ય Mystio અને Occultist સંસ્થાઓની અંતરંગ શાખાઓ) સારી પેઠે સમજી શકે તેમ છે. ભારતના જ્યોતિર્ધર અને ગુરુદેવ શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે, વડોદરામાં આવી વર્ગની સુલાકાત લીધી, ત્યારે સાધનસમારંભની વ્યવસ્થા તથા ઉપયોગિતા પરત્વે પુષ્કળ પ્રશંસા કરી, સારો સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો. વર્ગના આ વિશિષ્ટ મહોત્સવનું આનંદભરે અનુકરણ અનેક સ્થળોએ ઇતર પ્રાંતોમાં હવે થઈ જાય છે.

સાધનાસંયમની વિવિધ સત્ક્રિયાથી મુક્ત અંતર્મુખ ક્રિયાત્મકતાનો આ ઉત્સવમાં અધિક આમહ સેવાય છે. છતાં બીજા બે ઉત્સવોની વિચાર - વ્યાખ્યાનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ પણ, તેમાં અધ્યાત્મશક્તિના પોપણ તરીકે કરવામાં આવે છે. આ ઉત્સવના રાત્રિકીર્તનોનું સાહિત્ય પણ દર વખતે નવીન જ સર્જાઈ હોય છે. અન્ય ઉત્સવોમાં શ્રીઓ મર્મોદાપુરઃસર ભાગ લઈ, પોતાની સ્વતંત્ર સમાપ્રવૃત્તિનું

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અયોજન કરી પ્રાગતિક અનુભવ લે છે. પરંતુ ‘સાધનસમારંભ’માં, સાંત નિરોધાત્મક પ્રવૃત્તિમાં બાધક ન નીવડે તો જ ઋષિઓ બાળકો ભાગ લઈ શકે છે. સમારંભમાં જે તે સ્થળે જઈ ભાગ નહિ લેનાર સાધકસાધિકાઓ, પોતપોતાના સ્થળે, અનુકૂળતા પ્રમાણે નાના સાધનસમારંભની યોજના કરે છે. બિન બિન સ્થળે આ ઉત્સવ થતા હોવાથી, પ્રવાસ અને પ્રતિકૂળ મુશ્કેલીઓનો અનુભવ, આંતરિક વ્યાયામ, તથા આર્ય ધર્મસંસ્કૃતિના સંસ્કારગૌરવની બધી દિશાઓમાં સુદૃઢ પ્રચાર-પ્રતિષ્ઠા, અને વિચારના વાતાવરણમાં શુદ્ધિ કરવામાં સામૂહિક સહાય-એ પ્રધાન પ્રયોજનો સ્થાય છે.

મુખ્યમાં બ્યારે સાધનસમારંભ યોજવામાં આવ્યો હતો ત્યારે સેંકડો ધ્યાનરથ સાધકોના દર્શન અર્થે ત્યાંની પ્રજા સવારમાં ઉલટતી, અને એ અપૂર્વ પવિત્ર દસ્યથી દિગ્મુદ્ધ બની જતી. પીસમી સડીમાં આવડી મોટી સંખ્યામાં યોગસાધનોને સાધતો “ઋષિઓ”નો સમુદાય તેમને આશ્ચર્યકારક લાગતો.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યના તિરોધાન પછી, તેમના પટ્ટશિષ્ય શ્રી વિશ્વવંશની પ્રેરણાથી સર થયેલા ઉત્સવના તત્ત્વવિચારના પાયાનું બંધારણ શ્રી માસ્તર સાહેબના ‘ચિત્તિ’ સિદ્ધાન્ત ઉપર સુદૃઢપણે રચાયેલું હોઈ, તેનું નામ “શ્રીચિત્તિપ્રદીપમંકડીકરણોત્સવ” રાખેલું છે. શ્રાવણ શુક્લ પંચમી-પૂજ્ય સદ્ગુરુના સ્વરૂપાવસ્થાનની તિથિને દિવસે, અત્યંત સાંતિથી અને ગંભીર બાવવડે તેનું પાલન થાય છે. વડોદરા ન આવનાર સાધકો બ્યાં બને ત્યાં ગૃહસ્થાન કે સમુદાયમાં એકત્ર થઈ, અનુકૂળતા પ્રમાણે આ ઉત્સવનો સાંત કાર્યક્રમ યોજે છે. આ ઉત્સવ, જો કે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ આનંદનો જ હેતુસાધક હોવા છતાં, કરણ બ્યતિકરનો

સંસ્મરણમૂલક હોઈ, હર્ષ-ઉન્માદને વ્યક્ત કરતી ઇતર ઉત્સવોની ગતિમાન પ્રવૃત્તિઓ તેમાં નથી હોતી. અનુક્રમે ત્યાગ, આત્મવિકાસ અને સર્વાત્મભાવને ખીલવનારાં, શ્રી વૃસિંહાચાર્યજીએ તેમના પદમાં — આધ્યાત્મિક ઉત્તરિના અમલ અર્થે — પ્રભેધિલાં મુખ્ય ત્રણ સાધનો

“ જ્ઞાન, ધ્યાન, ને જ્ઞાન, ત્રણ ચિંતામણિ જાણુ ”

સાધના તરફ આ પવિત્ર દિવસે ખાસ લક્ષ્ય અપાય છે. સૌ જાણ અને તેટલો વાણી અને વૃત્તિઓનો નિરોધ ધારણ કરી, શાંતિ અને હૃદયમાં, ઇષ્ટચિંતા તથા તંદુરૂષ સમાગમમાં અને શ્રી ગુરુદેવે પ્રભેધિલાં મન્દોનાં અભ્યાસપરિશીલનમાં, — વ્યવહાર વ્યવસાયથી સંપૂર્ણ રીતે રહિત વધને, — રાત્રિ દિવસનો સમય નિર્વહણ કરે છે. પ્રત્યેક ઉત્સવની પેઠે આમાં પણ, ધ્યેયસિદ્ધિને અનુકૂળ ધૂપ દીપ ધ્વજપતાકાદિથી સાત્વિક સુંદર વાતાવરણ તથા પવિત્ર સત્ક્રિયાઓમાં રિચર થવાને સ્વાભાવિક પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય એવી રચના — સમયની પ્રસન્નમંજીર વ્યવસ્થા, — તટસ્થ આગંતુક અવલોકનારાંઓનું ધ્યાન ખેંચે એવી હોય છે જ. પાછળથી આ ઉત્સવ શ્રી વિશ્વવંદ તથા શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યનાં તિરોધાનની તિથિઓએ પણ પાલન કરાતો આવ્યો છે...

ત્રણે અવતારી મહાપુરુષોના પ્રત્યક્ષ મયોદાતનુના અભાવમાં તેઓશ્રીની સૂક્ષ્મ સત્તાનો પ્રવાહ અમર્યાદાપૂર્વક અને સવિશેષપણે, ઉત્સવના રથને અને સર્વત્ર, અણુઅણુમાં એતપ્રેત થઈ, અવિરતપણે વશા કરે છે અને સાધકના ઇષ્ટાભિમુખ અંતઃકરણને તથા સમગ્ર વાયુમંડળને જાણ અમમ્ય સુરચુલ્લથી કલ્યાણકારક સંયમપ્રવૃત્તિમાં અવનવું આદીશનસાહાય્ય અચૂકપણે અર્પે છે... આ મદ ભાવનાની ચિતિપ્રદીપપ્રકટીકરણોત્સવ 'માં સર્વે શ્રદ્ધાળુ સાધકો અને સન્નયનોને

પ્રકટ પ્રતીતિ થાય છે. આ તેનો શાસ્ત્રીકત સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્ત છે. આવો ભાવ આ પ્રસંગોમાં સતત જાગૃત રાખવામાં કેાઈ મંગલ સંકેત હોવામાં અથવા ધરનારા સાધકેતર સજ્જનોનાં હૃદય પશુ, આર્દ્ર અને સદાનુભૂતિપ્રેરક થયાનું સુવિદિત છે, તો પછી આ ઉત્સવોમાં સ્વધર્મનું પાલન સમજીને સક્રિય રીતે જોડાનારાં સાધકોનાં ભક્તિભાવભર્યાં અંતઃકરણો અતિ આનંદથી દ્રવિત થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ! આ પ્રસંગના તત્ત્વપ્રધાન કીર્તનો પશુ સ્વતંત્ર નવીન જ છપાતાં હોઈ, સરસ્વતીની ઉપાસનામાં પશુ આ ઉત્સવો અત્યંત ઉપકારક નીવડે છે.

આ ઉપરાંત, શ્રીમદ્ધુપેન્દ્રાચાર્ય આચાર્યપીઠ પર આજ્ઞ થયા પછી, તેમના જયંતીદિન નિમિત્ત, કાર્તિક વદ પ્રતિપદાનો દિવસ 'શ્રીઉપેન્દ્રજયન્તીમહોત્સવ' તરીકે પાલન કરવામાં આવે છે. શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાનની તરુણ વય વીતી ગયા પછી, વીસમીસદીના પ્રગતિમાન સમય - સંસ્કારને રોચક રીતે, આ ઉત્સવે પાછળથી અત્યંત વ્યાપક અને રસમય સ્વરૂપ પકડ્યું. કેવળ શાંત આંતરરસિક આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં, સાહિત્ય - કલા - કુશળતા આદિ જાદિભોગ્ય વ્યવહારોપયોગી તત્ત્વોને પણ પૂર્ણ રીતે ખીલવા માટે સંપૂર્ણ ગદ્યાન મળ્યું. ધર્મ - નીતિ વિગેરેમાં શિથિલ ભાવ રાખનારા તથા અધ્યાત્મતત્ત્વ પ્રતિ અસ્પર્શો પણ અભિરુચિ નહિ ધરાવનારા જનસમુદાયને પણ, આ ઉત્સવના રંગરંગ કાર્યક્રમો પ્રતિ બારે આકર્ષણ થયું હતું. હેલ્લા ગ્રણ દાયકોના સંસ્કારેતિહાસમાં તેનું મહત્ત્વનું સ્થાન છે. આ સંબંધી, અત્રે વિસ્તાર, થઈ શકે તેમ નથી. છતાં, 'શુકકુંડ'ના સંબંધી પ્રકરણમાં, આ ઉત્સવોની ઉપકારકતા સંબંધી દૃકમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે. આ ઉત્સવ નિમિત્તે પણ, શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ, તેમનાં વિદ્વંસી સંદર્ભચારિણી

શ્રી. જ્યંતીદેવીએ, અને સત્સંસ્કારશાલી તેમનાં ભગિની શ્રી પ્રમીલાબહેને વિલક્ષણ પ્રકારનું વિવિધ અને વિપુલ સાહિત્યસર્જન કર્યું છે તે નોંધને પાત્ર છે.

શ્રીનૃસિંહાચાર્યજીપ્રણીત અને શ્રી વિશ્વવંદ્ય તથા શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાન વડે પ્રાણપોષિત શ્રેયરસાધકઅધિકારીવર્ગની સંસ્થાએ જે વિલક્ષણ વિદ્વાતાનું વર્તુળ ઉપજાવ્યું છે તેના સ્વરૂપની વિહંગદષ્ટિથી ઝાંખી કરીએ. તેની વિસ્તૃત સમાલોચના તો શું પણ માત્ર ગણતરી જ, જે ત્રણ પ્રકરણોની વ્યવસ્થા માગી લે તેમ છે, એ હકીકત જ એની વિશાળતાનો ખ્યાલ આપે તેમ છે. આ વર્તુળ કેવળ એકદેશીય સંકેતિત અને વાડાખંધી વર્ગીય થઈ રહેવા પામ્યું નથી; તે વર્ગના મહાન માનસસરોવરમાં, વિદ્વાતા અને રસિકતાની અવિરત વીચિત્રતાઓ પ્રથમથી અભ્યાસપર્યંત ઉછાળા મારતી જ રહી છે. અને એ વિદ્વાતાનું વર્તુળ) એટલું બાપક સ્વરૂપ પામ્યું છે કે તેની અંદર સમાવેશ પામેલા એક એક વિદ્યાવારિના બિંદુઓ સ્વતંત્ર અભ્યાસપરિશીલનની અપેક્ષા રાખે છે, તેમાંની કેટલીક વ્યક્તિઓ તો શાસ્ત્રવિશારદ અને પ્રખર પંડિતોમાં સ્થાન લઈ શોભી ઉઠે એવી નીવડવા પામી છે. શાસ્ત્રીય અને વૈજ્ઞાનિક શોધક પદ્ધતિના અભ્યાસના ફળરૂપે નીપજેલાં સાક્ષરરત્નોથી છલકાતો આ વર્ગરત્નાકર, તેના કિનારાઓને 'પણ ઉર્જુવલ' કર્યો વિના રહી શકતો નથી. કારણ આ વર્ગમાંથી જ વિશિષ્ટતા પામેલી અનેક વ્યક્તિઓ વર્ગ બહાર બહાર જીવનમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અપૂર્વ આદર અને પૂજ્યપ્રતિષ્ઠા પામી છે. શ્રી. નૃસિંહાચાર્યજીના સૌમ્ય વ્યક્તિત્વપ્રકાશથી તથા શ્રી વિશ્વવંદ્યની સૂર્યના પ્રખર તેજસ્વી પ્રતાપ જેવી પ્રતિભાથી (તથા પાછળથી

શ્રી ઉપેન્દ્રભ્રમવાનના કલારસિક આદર્શ ચારિત્ર્યપ્રભાવથી) વર્ગ પ્રતિ આકર્ષીત, વર્ગના બની ગયેલા અનેક વિદ્યાર્થીઓ અને સર્જનો, ઉત્તમ રીતનું નૈતિક - આધ્યાત્મિક જીવન ધડવા ઉપરાંત, જાહેર સમાજ નોકરી વ્યવહાર વગેરેમાં હિમ્મત આદર્યોગ્ય સ્થાન - હોદ્દો પામવા ભાગ્યશાળી થયેલાં છે. તે પેઠી કેની કેની કષ્ટ અને કેટલી કૃતિ - પ્રવૃત્તિઓનો અત્રે નિર્દેશ પણ કરી શકાય !

પ્રથમ તે આ વર્ગના સાહિત્યના સામાન્ય સ્વરૂપ સંબંધી આપણે સહજ વિચાર કરીએ.

આ વર્ગનું સાહિત્ય સમૃદ્ધિવાળું, વૈવિધ્યવાળું અને વિશાળ છે. અવર્ગીય ગણી શકાય એવું, અને તેના સર્જકોની જૂદી જ તરી આવતી સ્પષ્ટ છાપવાળું, છતાં સ્વતંત્ર રીતે આસેખાયેલું આ વર્ગનું સાહિત્ય, મૂળરૂપી સાહિત્યમાં અનેરી ભાત પાડે છે. તે સાહિત્ય કેમ ખાસ સંસ્થાગત કે વ્યક્તિગત પ્રયોજન પાર પાડવાના હેતુથી નહોતું લખાતું એ હકીકત દીવા જેટલી સ્પષ્ટ છતાં, તેની સાધકવર્ગ અને ઇતર સમાજ પરની વ્યાપક અસર જોતાં, તે સાહિત્યની વિશેષ પ્રતિષ્ઠા કરતો તેનો - સાપ્તિક સ્વોદયનો હેતુ પ્રશંસાને પાત્ર છે. કેમ પણ એક વિશિષ્ટ જ્ઞાનશાખા કે વસ્તુપદાર્થનો બોધ થાય તેના કરતાં સર્વ શાખાઓનું મૂળ, સર્વ વિદ્યા, વસ્તુ અને પદાર્થોનો બોધ તથા તાત્પર્યજ્ઞાન જેનાથી થવાનો - સંભવ જે તેની તત્ત્વવિદ્યાના રાજમાર્ગનો મનુષ્યને પરિચય કરાવવો જોઈએ; એ પરીપકારી પ્રયોજનથી પ્રેરાયેલું શુદ્ધ - તત્ત્વશુદ્ધ - સાહિત્ય વર્ગ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતું ગયું છે. જે રાજપંથ પર પગ સ્થિર થવાથી, મનુષ્ય સર્વ માણેનો માલીક બની જાય; જે સ્થળથી ઉભા રહી, જીવનમાં સર્વ રીતે ક્ષિતિજ પર્વત દહિને દોડાવી શકે, અને જેનું

અનુશીલન કરવાથી મનુષ્ય સર્વ પ્રકારે ઉન્નતિ સાધી, હિતવર્ધક સુખની પોતે પ્રાપ્તિ કરી ખીજાંઓને કરાવી શકે - એવા સત્ય જ્ઞાનનું અધ્યયન કરવું અને કરાવવું, એ જ્ઞાનની પરખ ખોલી તેનો સુવિસ્તાર કરવો, - એ આ વર્ગની, તેના સાહિત્યસર્જનમાં, વર્ગની સ્થાપનાના મૂળ હેતુ જેવી જ વિશુદ્ધ નેમ હતી. વિશાળ જનસમુદાયને અનેક રીતે પોતાના પ્રતિ આકર્ષી, આગ્રહપૂર્વક વર્ગમાં ભેળવી, વાડો વધારવાનાં યા યંચ સ્થાપવાના સંકુચિત ઉદ્દેશ પાર પાડવાના, કે સાહિત્યક્રીય પ્રતિષ્ઠા પામવાના સ્વાર્થી હેતુથી, સાહિત્યને અચારકાર્યનું સાધન બનાવવાનો, તેઓનો લેશ પણ આશય ન હતો, અને નથી. માત્ર મૂકભાવે, પોતાનાથી પીરસાય તેટલું તેમણે પીરસ્યા જ ક્યું છે.

વર્ગના સાહિત્યનો પ્રધાન સૂર વિચારીએ. સમગ્ર ઐશ્વર્યના અબ્ધિરૂપ પરમેશ્વરના પરમ ઐશ્વર્યની સત્તાનું દેવી સામર્થ્ય - જે મનુષ્ય માત્રમાં સૂક્ષ્મ રીતે વ્યાપ્ત છે, અને જેને વર્ગની અમણી વિભૂતિઓ ' ચિત્તિશક્તિ ' તથા ' સ્વભાવસામર્થ્ય ' એ નામથી ઓળખાવે છે -, તેને જાણી, પ્રગટ કરી વિશેષપણે અનુભવવાનું દરેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. ઇશ્વરત્વની પ્રાપ્તિ, એ જ મનુષ્યોના, ઉન્નતિની દિશામાં કુદરતી રીતે કરાતા કે થતા વિવિધ પ્રયત્નોનો અવધિ છે. વર્ગના સાહિત્યના વાચકોમાં અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનનાં આવરણો દૂર કરી, તેમનામાં રહેલી સર્વોત્તમ ઉન્નતિની અનુભૂતિનાં સાક્ષીરૂપ આ ઇશ્વરત્વનો - મહાન્ અલૌકિક સામર્થ્યનો - આચિંકાર દ્વારા સાક્ષાત્કાર કેવી રીતે થાય; અને તે વડે અપૂર્વ આનંદ, શાંતિ અને સત્ય જ્ઞાનનો અધિક રષ્ટ્ર અનુભવ કરવાને મનુષ્ય કઈ સાધનત્રેણી તથા રીતિથી સમર્થ થાય; - તે વગેરે સંબંધી વિસ્તીર્ણ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

વિવેચન કરવાનો વર્ગના સાહિત્યનો આશય હતો. આ હેતુ સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી જ, વર્ગના સમર્થ પુરુષો તરફથી, એકી વખતે ઉત્કૃષ્ટ ટ્રાટિનાં ડઝન ઉપરાંત પત્રો ચલાવવામાં આવતાં હતાં. ન્યારે પત્રકારિત્વ, સામયિકપ્રકાશન નવીન અને ઉપક્રાંતિ અવસ્થામાં હતું ત્યારે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની ઠઠ્ઠા મી વયે, તેમના નેતૃત્વ નીચે, શ્રીમાનુ ભારતર સાહેબે 'મહાકાલ' નામનું માસિક ઇ. સ. ૧૮૮૮માં શરૂ કર્યું. તેમાં મનુષ્યની શારીરિક, માનસિક તથા આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ થવાના ઉપાયો એટલા તો પ્રશસ્ત પ્રકારે વર્ણવવામાં આવતા કે વિદ્વાનવર્ગમાં તો તે માસિક પ્રથમ પંક્તિનું લેખાતું. પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં જે જે નવા વિચારો પ્રવર્તતા તે સર્વનું, તથા આપણા દેશની તત્ત્વવિષ્ણુ રહસ્ય અનેક યુક્તિથી તેમાં વર્ણવવામાં આવતું. તે સમયમાં, 'મહાકાલ,' ગૂજરાતી ભાષામાં સર્વોત્તમ સામયિકનો આદર્શ હતું.

શરૂઆતમાં આ સાહિત્ય અધિકારયુક્ત જનોને ઉપયુક્ત એવું વૈયક્તિક અભ્યુદયના અર્થનું જણાતું. લોકહિતની સામુદાયિક દષ્ટિ તેમાં અંતર્હિત હતી, પણ પ્રકટપણે અધિકારે પ્રતીત થતી નહિ. તેનું કારણ તેના સ્વરૂપની મંભીરતા હતી. સુશિક્ષિત, ઉચ્ચ સંસ્કારને પામેલા લોકો વિચાર કરી સમજી શકે એવી સંસ્કૃતપ્રચુર પ્રૌઢ ભાષાનો શરૂઆતમાં મુખ્યતઃ ઉપયોગ થતો હતો. એ ભાષાના પ્રયોગમાં, કુશળ વાચકને ઉચ્ચ વિચારતત્ત્વનો ખોરાક મળતો, છતાં, શૈલીમાં સપ્રયત્ન પરિશ્રમ નજરે પડતો નહિ. ભાષાશૈખન સામાન્ય વાચકવૃન્દને કઠણ પડે તેમ હતું તોપણ, તેમાં કોઈથી કઠોરતાનો દોષારોપ કરવાની હિંમત કરી શકાય તેમ ન હતું. વિષયની ગદ્યતાના પ્રમાણમાં, ગાનરસને આકૃતિ આપનારું રૂપકલેખર પણ

રા વિશિષ્ટ પ્રકારનું ધારણ કરે એ સ્વાભાવિક છે. તેમ છતાં, સાક્ષર ગોવર્ધનરામ, સાક્ષર શ્રી નરસિંહરામ દિવેટિયા કે પ્રે. બ. ક. ઠાકોરની તત્ત્વપ્રધાન ગદ્યકૃતિઓની અર્થઘન શૈલીથી જરાય ઉતરતી કે કિલકટ નતી ‘મહાકાલ’ આદિ આ માસિકોની બાલ્યાવસ્થાની બોલી ન હતી. શેષતઃ તે તે માસિકોના વાચકોએ શરૂઆતની આકરી કસોટીમાથી કાર થયા પછી, તે પત્રોની ભાષાશૈલી આદિની વિશિષ્ટ પ્રભુરીતિને વિશેષ અનુકૂળ થતા હોવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યોનો હોર સ્વીકાર કર્યો અને તે સાહિત્ય તેમને સર્વ પ્રકારે સુબોગ્ય ને હિતકારી હોવાનો નિર્ણય પ્રકટ કર્યો. આ સત્ય હકીકત જ ‘સાહિત્યનું સાચું મૂલ્ય’ આકે છે.

‘મહાકાલ’ ઉપરાંત વર્ગના સાધકો તરફથી ઉત્તમ રીતે વિધ વિધેયો અર્થતાં અનેક માસિકો પ્રકટ થતાં હતાં. જેકીશનદાસ ગંગાદાસના અધિપતિપણા નીચે ‘લક્ષ્મી’, સ. ૧૯૦૪ માં શરૂ થયેલું. તેણે અનેક સાહિત્યપ્રત્યેનો કાશ કરેલો. શ્રી જગન્નાથ પંડિતની વ્યવસ્થા વડે ઇ. સ. ૯૦૨ માં ‘પ્રાતઃકાળ’નો ઉદય થયેલો. અને ૧૯૦૬ માં ‘યમદહુડ’ શરૂ થયેલું. તેના અનુષંગ રૂપે ‘ધર્મદેવજી’નું જી આરોહણ થયું. શ્રી કૌશિકરામ મહેતાના તંત્રીપણા નીચે ‘સ્વધર્મજગૃતિ’ થોડાં વર્ષો જગતું રહ્યું. ‘મહાકાળ’માં ચોંટા સિદ્ધાન્તોને, આ માસિકોમાં પ્રકાશાન્તરે અર્થવામાં આવતા. નવજીવનને વ્યવહારોપયોગી એવા અનેક વિષયો પણ સરળ રીતે રસયુક્ત ભાષામાં આ પત્રો દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતા. સ. ૧૯૦૧ માં વર્ગના વિદ્વાન સાધક-શ્રી નગીનદાસ ધવીજીએ શરૂ કરેલો ‘વિદ્યાર્થીજીવન’ નામના લોકપ્રિય

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

આસિકમાં આર્યસંસ્કૃતિને પોષક શિક્ષણચામનાં તથા તરુણોપયોગી પ્રશ્નોનો બહુ ગંભીરતાપૂર્વક અને સ્પષ્ટતાથી વિચાર કરવામાં આવતો. ત્યાર પછી પાછળથી, 'જીવનોદય' 'ભાગ્યોદય' 'હુન્નરઉદ્યોગ' 'કંપતિમિત્ર' 'આત્મોદ્ધાર' વિગેરે અનેક સામયિકો દ્વારા શ્રી અને બાલઉપયોગી, સંસારસુધારાવિષયક અને આત્મકલ્યાણની ત્રેરક સાહિત્યવાનગીઓ 'મધુર શૈલીમાં પીરસવામાં આવતી. શ્રી હિપેન્દ્રભગવાન તરફથી 'ત્રેયસ્સાધક' પત્ર ચલાવવામાં આવતું. તેનો મુદ્રાક્ષેપ 'જીવન છટો' એ હતો. તે પત્ર હમણાં જ વિરમ્યું છે. 'લોકપ્રિય લેખમાળા' નામની નિબંધપત્રશ્રેણી, શ્રી માસ્તર સાહેબ તથા શ્રી કૌશિકરામ મહેતાના સંયુક્ત સંચાલન હેઠળ ચાલુ થઈ. વિગેરે વિગેરે પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પણ સંસ્કારી સાહિત્યસર્જનને સારું ઉત્તેજન મળ્યું.

ખાલી તત્ત્વજ્ઞાન કે યોગની જગ્યા ભૂમિકામાં વિહાર કરવાની નિરુપયોગી શુષ્કતાનો આક્ષેપ, આ સાહિત્યે પોતાને શિર આવવા દીધો નથી. ગર્ભના બાળકને કેમ પોષણ મળે ત્યાંથી ચાલુ કરીને, ધર્મ, નીતિ, શિક્ષણ, વ્યવહાર ઉપરાંત, આ સાહિત્યનો સંદેશો, - મૃત્યુની બપોલક ક્ષણોમાં જીવાત્માએ કરવાની નિર્ભયતાપૂર્વકની તૈયારી, - ત્યાં સુધી અને તદનન્તર કર્તવ્ય - રિયલિટી સુધીનું શિક્ષણ પણ સુગર હૃદયગમ શૈલીમાં, મનોરંજક - વ્યાવહારિક દલિલો અને દાખલાએ વડે આપે છે. આજે સાહિત્યની અનેક સાખાઓ, ઉપયોગિતાન દૃષ્ટિથી, હોષ, ધર્મ, સંસ્કાર, રાષ્ટ્ર, કેવલ કલાપ્રચાર, આરોગ્ય બાળક, આમ અને ઉચ્ચ અધિકારી, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, સમાજ અર્થ વગેરે પ્રત્યેક ક્ષેત્ર માટે સ્તંભ વિશિષ્ટ પ્રકારના સામયિકોન

જન્મ અને જીવનસ્થિતિ જોવામાં આવે છે. અને તે તે પત્રોને ચલાવનારા સંચાલકોમાં, તે તે વિષયનો જ અદ્ભુત પ્રકારની વિશારદતા હોવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે. પરંતુ શ્રેયસ્સાધક અધિકારીવર્ગના માસિકોમાં એક ધ્યેય હોવા છતાં, વિષય-વસ્તુ એક ન હતાં. તેમાં બધું જ હતું. તેનો અર્થ એમ નહિ કે તેમાં શંભુમેજો હશે અગર ધ્યેયવિહીન અરાજકતા હતી. પરંતુ આરોગ્યવિષયક લેખમાળા કે એવા જ અભ્યાસપૂર્ણ વ્યવહારવિષયક લેખો તો તેમાં હોય જ; સ્ત્રી, સંસાર, નીતિ વિગેરેની ચર્ચા ચાલુ જ હોય; પ્રકૃતિ, જ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિક માહિતિના વિદ્વાન સાધકોએ નિયમિત લખેલા નિબંધો તથા ધર્મશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર સંબંધી પ્રશ્નોની શાસ્ત્રીય છણાવટો તો આ વર્ગના સાહિત્યની અપ્રતીમ વિશિષ્ટતા હતી. ગૂજરાતની ડાહ્યા પણ ધર્મસંસ્થાએ, કે સાહિત્યિક સમુદાયે, આ વર્ગે જે રીતે શાસ્ત્રીય વિષયોની જિંદાણુપૂર્વક પર્યેષણા કરી છે તે રીતની અત્યાર સુધી ભાગ્યે જ કરી હશે. આ ચર્ચાઓ, વાર્તિકો, વિવેચનો, નોંધો, સંસ્કૃત સમયની વિવેચનપદ્ધતિનું આદર્શ સ્વરૂપ આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ તેથી ય આગળ વધીને, નૂતન સમાજને - નવીન યુગસંસ્કારને - સચિત્ર રીતે પ્રાચીન સંસ્કૃતિને કેવી રીતે કષ્ટ દષ્ટિએ અવશોકવી, તેનાં સાચાં મૂલ્યાંકન કયા પ્રકારે પામી શકાય, ...વિગેરે આખા વિવેચનશાસ્ત્ર (કે કલા)ના કોણડાને, (જ્યારે તે શાસ્ત્ર - કલાનું રહસ્ય ગૂજરાતમાં અંકુર દશામાં ફૂટવા પામતું હતું ત્યારે) ઉઠેલની સ્થિતિમાં રજુ કરે છે. ચર્ચાશૈલીના ઉદાહરણ માટે, આજે પણ બધા સાહિત્યકારો, વર્ગના વિદ્વાન સાધક પ્રો. કલ્પિયાજીએ વેદાંતમતવાદી શ્રી હીરાલાલ શ્રોધ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કયો હતો - તેના ઉલ્લેખ કરે છે.

પ્રવર્તમાન યુગપ્રવાહની જીવિમાં, વાસેનાવિકારની ખીણ-
તરફ સ્વચ્છેદ-ધસડાતી જનતાને, પોતે પકડેલા; પંથની, પોકળતા,
અસત્યતા અને બ્રામકતાનો ખરો ખ્યાલ કરાવી, તેને, તેની
વૃત્તિઓને, તેની સુંદર શક્તિઓના વિનિયોગથી પૂરજોશથી ચાલતી
પ્રવૃત્તિઓને ચોખ્ખ દિશામાં વાળવી; સલ સુખના માર્ગનું સત્વર જ્ઞાન
જામત કરવું, તે માટે જિજ્ઞાસા અને સાચી તમજા જમાવવી;
નવી દિશામાં ઉપાડેલા પગ કાઢવામાં ખરડાઈ પડે તે પહેલાં તેને
રોકી, અસલ સ્થાનમાં રિયર કરવા સાવધાનતા ઉત્તેજવી: - આ
સમગ્રી શુભ ભાવનાઓનો હેતુ શ્રેયસ્સાધકઅધિકારીવર્ગના
સાહિત્યસર્જનની પાછળ જ્ઞાનપૂર્વક હતો, અને એ માટે અંશે
હસિત થયો હતો, એ સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થાય છે.

વળી, આચાર્ય - અનાચાર્ય સંબંધી લાંબા સમયથી ચાલતી
વિવાદાસ્પદ પક્ષાપક્ષીને પોપણ ન આપતાં, ધર્મ તથા તત્ત્વજ્ઞાનને
નામે ઉપજતાં અનેકવિધ વહેમો અને ભ્રમોથી ચાલતા કળિયાઓને
નિર્મૂળ કરવા, આ વર્ગના સાહિત્યે - વર્ગીય કલહથી દૂર રહીને -
પુષ્કળ પરિશ્રમ કર્યો છે, જુદે જુદે સ્થળે ચાલતી વિવિધ પ્રકારની
ધાર્મિક યા ઇતર - સંસ્થાઓનાં દોષદૂષણોનો નિંદાત્મક ટીકાપ્રહાર
કે પ્રતિકાર કરવાની દૈવશુદ્ધિ રાખ્યા સિવાય, પોતાની સંસ્થામાં
પણ એ જ ખામીઓનું પુનરાવર્તન ન થાય તેની કાળજી કરવા,
વર્ગના વિદ્વાનોએ અન્ય પ્રવર્તિત ધાર્મિક વૈજ્ઞાનિક અને ઇતર
સાહિત્યપુષ્પોનો સુગંધ ગ્રહણ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે; એટલું જ
નહિ પણ તેમની સાહિત્યકૃતિઓમાં તેને સારું સ્થાન આપ્યું છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી અને તેમના વર્ગનો એક સિદ્ધાન્ત એવો
સુંદર હતો કે જે હજારો મનુષ્યોને તેમનામાં રસ લેતા કરવામાં

કારણભૂત હોતો. એમે તે 'સર્વધર્મ' પ્રતિ સંભવાવ. પોતે સ્વીકારેલા 'ધર્મ'પંથ અને સિદ્ધાન્ત જ એક અને સર્વશ્રેષ્ઠ કદમાણુસાધક છે એવા પ્રકારની વર્માય સંકુચિત નીતિનો તેમણે સંપૂર્ણ બહિષ્કાર કર્યો હતો. સર્વ ધર્મોમાં સામાન્યપણે રહેલું સત્ય એક જ છે અને તેના વડે જ જે તે ધર્મ વિવસી રહ્યો છે. માટે તે સસ વંદનીય હોય, તે સત્યથી ઉજ્જવલ એવો પ્રત્યેક ધર્મ પણ પૂણ્ય છે. બાણ સ્વરૂપ, આચાર, વિધિવિધાન અને ક્રિયાકાંડની દૃષ્ટિથી વિવિધ ધર્મોમાં ભિન્નતાનો આભાસ જણાય પણ વસ્તુતઃ તે ભેદની ભૂમિકામાં તો એક જ સિદ્ધાન્તવસ્તુનો - સત્યનો - સાક્ષાત્કાર થતો હોય છે. માટે કોઈ ધર્મની, પંથની કે સંપ્રદાયની ટીકા, વર્ગોવણી નહિ કરવામાં, તેમજ પોતાના વર્ગની જ વિશિષ્ટતા સાબિત કરવામાં આત્યુક્તિયુક્ત સ્લાધામાં નહિ તણાવામાં, શ્રી જૈનસિદ્ધાચાર્યજી તથા વર્ગે અસાધારણ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે...તદુપરાંત, તમામ ધર્મોના મૂળ સંસ્થાપકોને સર્વજ્ઞ અને ક્રાન્તદર્શી હોવાનું વર્ગ પ્રામાણિકપણે સ્વીકારે છે. પણ તેથી વર્ગે કાયરપણું સ્વીકાર્યું કે પોણું નથી, અન્યના દોષોને નિભાવવામાં આંખ આડા કાન કરવામાં કે તેનો વિસ્તાર કરવામાં શક્તિનો દુર્વ્યય કર્યો નથી. મિથ્યાને મિથ્યા કહેવામાં, જોદાને જોડું બતાવવામાં તેઓએ પાછી પાની કરી નથી. તેમજ, સાચાને જોડું અને જોડાને ખરું દર્શાવવાની અહોરૂપમહોષ્ઠવનિની પરસ્પર પ્રશંસારીતિ પણ તેણે અખત્યાર કરી નથી. પરંતુ, કોઈ પણ વ્યક્તિ, ધર્મસંસ્થા કે સંપ્રદાયમાં દાખલ થયેલા દોષ કે અનિષ્ટ તત્ત્વને દર્શાવવામાં તેઓએ પ્રિય સત્ય વાણી વાપરવાની નીતિના અર્થબોધનો અમલ કરવામાં પૂરતી કુશળતા વાપરી છે, સત્ય સંભાષણ અને વિવેકનું સંમિશ્રણ કરીને તેઓએ તેમની વિદ્વતાનો

શ્રીમન્મુસિંદાચાર્યજી

સમુચિત રીતે હિપયોજ કર્યો છે. લાકડી વટે નહિ અને સાજ મરે નહિ એ રીતે નિંદાનું પાપ વહેણાં વિના, આ વર્ગના સાહિત્યે, સર્વ ધર્મોની સુલનાત્મક અને પૃથક્ પૃથક્ પલ્લુ પૃથક્કરણાત્મક અભ્યાસપૂર્વે સમાશોયના કરી છે. જરૂર પડે મૃદુ મધુર વચનોની મંદાકિની વહેલી મૂકી છે; અને સમય આદે - આર્થ સંસ્કૃતિના સંરક્ષણના કારણસર-કંઠણ (શ્રી સંઘવીજી જેવાની વ્યાખ્યાતમાં તે કદિ કઠોર પલ્લુ) ભાષાનો પ્રયોગ કરવાનું પણ તેઓ ચૂક્યા નથી. પણ એ સર્વમાં સંયમ, વિવેક, પરમા સહિષ્ણુતાની, પરમહંસના અભાવની વૃત્તિ તથા શુદ્ધિપ્રયોગયુક્ત નિરૂપણપદ્ધતિ - આ તત્ત્વો અત્યંત આકર્ષણ અને પ્રથાસાને પાત્ર છે.

આ વર્ગના સાહિત્યસંપ્રદાયોએ સનાતન વેદધર્મના સિદ્ધાન્તો અને આર્યત્વની અસ્મિતાનું ઉર્જાવળતાથી સમર્થન કરવા જતાં, કોઈ પણ સ્થળે અનાર્થ આવો કે અનિષ્ટ વિચારોનું પ્રતિપાદન કરવામાં, કે અનીતિ વિકાર અને મનુષ્યને દુઃખના હેતુરૂપ દુરિત વાસનાઓને પોષે એવી અકસ્માણુકારી ભૂમિઓને આકાર આપવામાં પોતાની પ્રતિભા અજમાવી નથી; પરંતુ સત્ય, શીલ, ન્યાય, નીતિ, કર્તવ્ય, ધર્મ, માનવતા, આત્મજ્ઞાન વિગેરે માનવજીવનને ઉજાત કરવામાં, હિંસ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાં સાધનરૂપ થઈ પડે એવું સારિત્વક અને તારિત્વક કોટિનું સાહિત્ય ધરીને, પ્રજામાં ઇષ્ટ સત્તાની વ્યાપક ભાવનાનો, દેવી જીવનની મદતનો અને પરમેશ્વર તથા તેની કલાકૃતિરૂપ વિશ્વ પ્રત્યેના મનુષ્ય માત્રનાં કર્તવ્યોનો સુંદર રીતે પ્રચાર કર્યો છે.

આ વર્ગે આનું ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારનું વિસ્તીર્ણ સાહિત્ય પ્રકટ કર્યું છે તેમાં, તેની પાછળ, વર્ગના પ્રજેતા પુરુષ શ્રી મુસિંદાચાર્યજીની

ચોકસ પ્રકારેની કૃપા અને પ્રીતિ - ગ્રેસણા સિવાય, અન્ય કોઈપણ પ્રકારનો, સમાજનો, રાજ્યનો કે ઇતર સાહિત્યકીય સંસ્થાઓનો - કે સમર્થ વ્યક્તિઓનો - આશ્રય ન હતો. વર્ગ પોતાની મેળે જ, પોતાના સ્વસ્વખર્ચથી જ, - પોતાના ઇષ્ટ આચાર્યશ્રીના અનુગ્રહબળમાં અખૂટ શ્રદ્ધાનું આરોપણ કરીને જ - આટલું વિશુદ્ધ અને વિશાળ જનહિપયોગી સાહિત્ય જનતા સમક્ષ પ્રકટ કરી શક્યો છે. નથી તે માટે વર્ગે કોઈની પાસે વ્યક્તિગત હાથ લંબાવ્યો, નથી કોઈ સામાજિક હિલચાલ દ્વારા ધનભંડોળ એકઠું કરવાની યોજના ઊભી કરી. તેમજ પોતે ક્યું છે તેના કરતાં અધિક તો શું પણ, તેના અંશ માત્ર જોટલી મ સાહિત્ય-કૃતિઓનો તથા સમાજહિતકર પ્રવૃત્તિઓનો જનતામાં શેરઅંકાર યા જાહેરાત-પ્રસંસા પણ નથી કરી, કે કરાવી. તેમણે પ્રચાર સરખો કરવાની ઇચ્છા પણ દર્શાવી નથી. બાકી, આટલાટલી અબોલ સેવા મૂળે મોઢે થયા કરતી હોય, જેમાં મિથ્યા આડંબરની ગંધ સરખી ય ન હોય, શુણ્ણમની અપેક્ષા ય ન રખાતી હોય, ગૂજરાતની સાહિત્યઅગ્રેસર સંસ્થાઓ કે અમણી સાહિત્યકારો તરફથી પણ થવી જોઈતી યોગ્ય કદર - ગણના પણ ન થાય, અને છતાં ય વર્ગ પોતાનું કાર્ય અવિરતપણે, નિષ્કામપણે ક્યાં જ કરતો હોય એ શું બતાવે ? તે જ સત્ય, આ સરથાની સાહિત્યકીય, સાંસ્કારિક અને ઇતર જનહિતવર્ધક સેવાઓની મહત્તા, શુદ્ધતા અને હિપયોગિતાની જાણી કક્ષાનું સ્પષ્ટ છે !

વળી વધારે આદરગ્રેષ્ઠ હકીકત તો એ છે કે શ્રેયસ્સાધક વર્ગનાં મંતવ્યો અત્યંત-હિદારતાના પાયા પર રચાયેલાં હોવાના હેતુથી, તેની સાહિત્ય-સંસ્કારજન્ય સોરભ, ચાર દિવાલની

અંદર રૂંધી રાખવા મથીએ તો પણ તેમ થઇ શકે તેમ નથી. તેમાં રહેલા સહિષ્ણુધર્મની અસર અજબ છે. સનાતન ધર્મના પાયા ઉપર આખી ય ઇમારત ચળાવણી હોવા છતાં, પોતાના વિશાળ હૃદયમાં સર્વ લોકોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. હિન્દુ, મુસલમાન, જૈન, બૌદ્ધ, પારસી, બૅહારા, ખ્રીષ્ટી, — દરેક પંથ, ઝાતિ, ધર્મ કે વયના જિજ્ઞાસુઓને માટે વર્ગના બારીબારણાં ખુલ્લાં હોવાથી, સૌ ઠાઇના ત્રેયસૂત્રે (અને ગૌણપણે ત્રેયસૂત્રે પણ) સાધનારી પ્રવૃત્તિઓનું એકામન આ વર્ગમાં જોવામાં આવે છે. અને તે જ પ્રમાણે, વર્ગ તરફથી પ્રસિદ્ધ યતા સાહિત્યગ્રન્થો અને સામયિકોમાં, વ્યાખ્યાનો — લેખોમાં, એક જ ધર્મ, પંથ કે ઝાતિના મનુષ્યને જ ઉપયોગી થઇ પડે એવો ઉપદેશ વ્યક્ત કરવાનો દુરામલ શખવાને બદલે, સધળા સંપ્રદાયના સર્વ સાધકોને ઉપયોગી થઇ પડે અને તેમના કલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં સાધનરૂપ નીવડે એવી વિવિધ સામગ્રી પીરસવાનો મુંદર આદર્શ મૂર્ત કરવામાં આવ્યો છે. આથી સર્વધર્મસમીકરણનાં સરસ તત્ત્વોનો સાર મદ્યુ કરવા ઉપરાંત, વિશેષતઃ આપણે આપણી પ્રાપ્ત સ્થિતિમાં જ્યાં જોમાં હોઇએ ત્યાંથી કેવી રીતે એકાદ ડગલું બરી ઉન્નતિનું મગચિયું ચઢવા ત્રેરણા પામી શકીએ — એ સાર્વત્રિક કલાદષ્ટિએ, પ્રત્યેક વૈયક્તિક ધર્મના કે તદ્વચ વૃત્તિના મનુષ્યને પણ, કાંઇ ને કાંઇ શુભ (શિક્ષણ) પ્રાપ્ત થાય એવા ભૂદહ માનવધર્મની ચચાં આ સાહિત્યમાં નિખાલસ અને નિષ્પક્ષ, સમભાવ અને સંવેદનશીલ રીતે નિરૂપણી છે. જો કે તેમાં શાસ્ત્રીયતાનો આમલ — (પણ કદામલ નહિ) — પ્રથમથી અંત સુધી રાખવામાં આવ્યો છે, તો પણ વૈજ્ઞાનિક શાસ્ત્રીયતાના એક જ કારણને પણ લક્ષ્યમાં લેવામાં આવે છતાં નિશ્ચયપૂર્વક કહેવું પડે તેમ છે કે આ

વર્તના સાહિત્યમાં એવું અપૂર્વ અને અનુપમ પ્રજોત્પાદક બળ છે, પ્રાણુપ્રેરક પ્રાણ છે, કે જેના જોરે તે કેટલું પણ પ્રકારના આર્થિક કે સામાજિક સ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષ સહકાર વિના, યુગપ્રચલિત પ્રચારપાખંડ વિના, આજ સુધી અણનમ ઊભું છે, વિકસ્ય છે, પ્રકુદ્ધીને પાંગર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ એનાં સુંદર રસપ્રદ રૂપો આખવાની પણ જનતાને ધન્ય તક સાંપડી છે.

અંતમાં એક ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. આ સાહિત્ય, એક તફત નવા વર્ગને આકર્ષનાર પણ થઈ પડ્યું. આંગ્લ સાહિત્યની પદ્ધતિનો દાસ બનેલો સમાજનો કેટલોક સુશિક્ષિત વર્ગ, આર્થિક ધર્મસંસ્કૃતિ સંબંધમાં—સંસ્કારદૃઢતાને લીધે—છેક આંતરિક અભિરુચિ શુભાવી બેઠેલો નથી હોતો. સ્મૃતિશ્રુતિપ્રતિપાદિત સદ્ધર્મોનાં રહસ્યોને સારી રીતે સમજાવતી વિવેચના વાંચવા પૂરતી જિજ્ઞાસા તેમાં હોય છે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સંસ્કારોએ પાડેલા પ્રત્યાઘાતનો તેમનાં મનમતિના વલણ પરની અસર, તેમનામાં સનાતન સિદ્ધાન્તોનું પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિથી પ્રતિપાદન થયેલું જોવાની આતુરતા ઊભી કરે છે. સ્વધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનસંબંધી યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાની જિજ્ઞાસા જેમનામાં જાગી નથી એવા ભણેલા માનસમાં એ સંસ્કારો જામત કરવાનું, તથા જેમનામાં એ જિજ્ઞાસા જાગેલી છે પરંતુ પશ્ચિમની તર્કરીતિથી આર્થિકસિદ્ધાન્તોનું સમર્થન નહિ થવાથી, જેઓની શ્રદ્ધા શિથિલ થવા વેગ પકડી રહી છે, એવી અર્ધદગ્ધ બનતી વિદ્વાન પ્રજાનું માનસ યોગ્ય રીતે ઘડવાનું, સુંદર સેવાકાર્ય શ્રેયસ્સાધકોના સાહિત્યે કયું છે.

આર્થભૂમિને અવનતિમાંથી ઉગારવાને અને તેની ઉન્નતિ કરવાને અનેક સમર્થ પુરુષો તથા સંસ્થાઓ વિવિધક્ષેત્રમાં—ખાસ કરીને

પ્રજ્ઞાના પ્રદિર્ભુજ અભ્યુદયના સંબંધમાં - પ્રપત્નશીલ હોય છે. પણ શ્રેયસાધક વર્ગ એમ માને છે કે કોઈપણ પ્રજ્ઞાનું ચારિત્ર્ય, નીતિ ને ધર્મનું જળ ઉચ્ચ તથા શ્રેષ્ઠ પંક્તિનું નહિ હોય તો તે પ્રજ્ઞાની સ્થાયી ઉન્નતિ - કોઈપણ ક્ષેત્રમાં - જોઈએ તેટલી વેગથી કદિ થઈ શકે નહિ, અગર તે પ્રજ્ઞા પામર પરિસ્થિતિમાંથી કાપમને માટે કદિ પણ મુક્ત થઈ શકતી નથી. આથી દેશની ઉત્કૃષ્ટ દંશા આણુવા માટે, અનેક ગૌણ અંગોની ખીણવણી ઉપરાંત, પ્રજ્ઞાનો સ્વધર્મ અને નીતિવિષય, જ્ઞાન તથા આચરણમાં ઉન્નત કરવાની અધિક આવશ્યકતા જણાયાથી, આ વર્ગના સાર્વત્ર્યમાં સ્વધર્મનીતિવિષયક સિદ્ધાન્તોને, પાશ્ચાત્ય તત્ત્વસંશોધકોની જનતાને સ્પૃહણીય લાગતી પૃથક્કરણીય પદ્ધતિથી દઢ કરવાની દિશામાં પુષ્કળ પ્રયત્નો કરેલા જણાય છે. વિષયનું જોડામાં જોડું મૂળ શોધી, ઉદાસીન વૃત્તિથી માત્ર સત્યશોધન કરી, સિદ્ધ કરવાના આશયથી નિષ્પક્ષ પરીક્ષાશુદ્ધિથી યથાશક્તિ લેખન - પરિશીલનનું કાર્ય હાથમાં લઇને, આ વર્ગે પ્રજ્ઞામાં સ્વધર્મસંબંધી જ્ઞાનતૃપ્તા પ્રકટાવી છે, વેગવતી તૃપ્તાને યોગ્ય રીતે શાન્ત કરી છે, પુરાતન સદ્ગોષ્ઠી વિષે અશ્રદ્ધાપ્રકૃત માનસમાંથી અસ્થિરતા અને અસંતોષના અંશો જડમૂળથી કાઢી નાંખવા પૂણું પ્રયત્ન કર્યો છે. સ્વરૂપમાં કહીએ તો, શ્રી વાઙ્મીકિ, વ્યાસ, વૃદ્ધસીદ્ધાસ આદિ ભારતવર્ષની પુરાતન સંસ્કૃતિના રક્ષક પુરોહીતી પેઢે, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય, શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય, શ્રી વિશ્વવંદ્ય વગેરે અનુભવી સંત અપ્રણીઓના આશ્રય નીચે પુરસ્કૃત થયેલા આ વિદ્વાન્નિશ્ચલ વર્ગે, આર્પણની અભિજાતીય મદદા અને સ્વાભિમાનિતાનું સુંદર રીતે સંરક્ષણ કરવામાં કિમતી ફાળો આપ્યો છે, એમ દૃઢીએ તો તેમાં સંકેત પણ અતિશયોક્તિ જેવું નથી.

x

x

x

આ વર્ગે અનેક રત્નો અને સાહિત્યકારો આપ્યા છે. વર્ગથી વિશુદ્ધિ અને પ્રેતસાદન પામી અતિભાગ્યકાંક્ષ કરનારા ભાગ્યશાળી સાધકોની સંખ્યા બહુ મોટી થાય તેમ છે. તેથી, મુખ્ય મુખ્ય વિદ્વાન વ્યક્તિઓના માત્ર નામનો નિર્દેશ અત્રે કરીશું.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના કુટુંબ પૈકીનાં જ સાહિત્યકારોનો પરિચય 'ગૃહકુટુંબ'ના પ્રકરણ ૧૩મા આપવામાં આવશે. શ્રી છોટાલાલ ભારતર સાહેબ સંબંધમાં તો પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. ત્યાર પછી, વર્ગની વિદ્વતા સાથે તાણુવાણા જેમ સંકળાઈ રહેલા સ્વ. પ્રો. શ્રી જેડીશનદાસ જેઠાણાઈ કણિયાના નામથી કોણ અગ્નિપ્રસ્થ ? જે 'યોગસૂત્ર'ના અનુવાદથી, તેમને ગૂજરાત વર્ગાક્રયુક્તર સોસાયટી તરફથી હરિદાસનિગ્રહમાં પ્રથમ વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો તે 'યોગસૂત્ર' તો અભ્યાસીઓનું પ્રિય પુસ્તક છે. બાયોકેમિક, હોમિયોપેથિક, વગેરે સ્વતંત્ર વિવિધ વિદ્યાગ્રંથિક તેમના અન્યો સોઝપ્રિય થતા ઉપરાંત, તેમના હેખો, વ્યાખ્યાનો વગેરે વર્ગના સાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ છે. ચર્ચાસેવીના હિદાહરણ મટે, આજે પણ સાહિત્યકારો, વેદાંતમતવાદી સ્વ. શ્રી હીરાલાલ શ્રોફ સાથે પ્રો. કણિયાજીએ કરેલા ચાંચાર્થનો ઉલ્લેખ કરે છે.

દિ. બ. સ્વ. શ્રી નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાને ગૂજરાત સાક્ષર તરીકે ઓળખાવે છે; પણ શ્રી મહેતા પોતે તો ગૂજરાત સમક્ષ પોતાને શ્રેયઃસાધકવર્ગના અધિપતિ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના દાસ તરીકે ઓળખાવવામાં પોતાનું ગૌરવ માનતા. 'ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ'નાં બે દળદાર પુસ્તકોથી જ સુવિખ્યાત થયેલા શ્રી નર્મદાશંકરભાઈના સાહિત્યની અત્રે વધુ ઓળખાણ આપવાનું હું હિચિત ધારતો નથી. સુફ ગોકુળજી ઝાલાવેદાંતપ્રાધાનું

પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરવાનું માન તેમને મળ્યું હતું. અજ્ઞાનના વિષય હિપરના તેઓથીનાં અંગ્રેજી પુસ્તકો આધારભૂત મનાય છે, વગેરે.

દોઢેક વર્ષ પહેલાં અવસાન પામેલા વ્યાખ્યાનમાર્તંડ શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમદાસ સંઘવીને, એકલા સાધકો, સાહિત્યકારો કે સનાતની સમાજ જ સારી પેઠે ઓળખે છે એમ નથી. પરંતુ ગદ્ય સંસ્થાઓની શરૂઆતના ઇતિહાસમાં ય શ્રી સંઘવીજીનું સ્મરણ અવશ્ય સ્થાન માગી લે છે. કામળતા અને કઠોરતાનો પોતાનામાં વિલક્ષણ સમન્વય દાખવતા, શ્રદ્ધામૂર્તિ અને આદર્શ શિષ્યના ચરિત્રનું બાન કરાવનાર સિદ્ધ કવિ સંઘવી જેવા ‘રેકોર્ડર’ આજે મળવા મુશ્કેલ છે. જન્મદેહે પાટીદાર છતાં ગુરુપરંપરાગૌરવ અને શાસ્ત્રશિષ્ટાચારમાં એકનિષ્ઠ શ્રદ્ધાળી, તેઓ સાહ્યજીવન જીવી ગયા. તેમનાં પ્રવચનોમાં, શાસ્ત્રીય લેખોમાં (મૃત્યુંજય વિદ્યા - જેવા પ્રાયોગિક નિયમોમાં પણ) મનોહર રૂપોથી ભાવ અને વિચાર તાદૃશ ખડાં કરવાનું સામર્થ્ય રહેયું છે. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કવિ શ્રી નાનાલાલની કે પ્રો. ઠાકોરની વિશિષ્ટતા જેમ સર્વથી જૂની તરી આવે છે, તેમ શાસ્ત્રસંપન્ન શ્રી સંઘવીજીની અતિધર્મોમહી વિશિષ્ટ પ્રતિભા, વર્ગ અને વર્ગ જદાર સર્વ સાધક - સર્જન સાહિત્યકારોનું તેમના તરફ ધ્યાન ખેંચી રાખતી ! તેમનું પિંગળચાન ચોકસ અને સપ્રયોગ હતું. ‘પદયાત્રા’માં ગૂજરાતી કાવ્યરચના કરવાની શક્તિ પ્રદર્શિત થતી હોવા છતાં, તેમની સંસ્કૃત કવિતા જ તેમને સિદ્ધ સાચા કવિનું સ્થાન અપાવે છે. અનેકવિધ અર્થકારોના ઔશ્વર્યથી અનુપમ તેઓનું લગભગ ૧૦૨ શ્લોકોનું ‘ઓસદ્ગુરુમદિસ્ર.સ્તોત્ર’ વાંચીને ધણા સંસ્કૃતના અભ્યાસીઓએ મ્હેંમાં અંગણા ધાંતી જણાયું છે કે ‘આ તો સંસ્કૃતયુગની લેખિનીનું સામર્થ્ય છે !’

વર્ગની પ્રવૃત્તિઓ અને સાહિત્યસેવા

આ સિવાય, અનેક શાસ્ત્રીય વિષયો પરત્વે, ઊંડી દીર્ઘ બાબ્બરૌલીમાં, તેમના પ્રખર પાંડિત્યનો પ્રકાશ, ' મહાકાલ ' આદિ માસિકોમાં વેરાયેલો પડ્યો છે; તે ગ્રન્થસ્થ થવાની ખાસ જરૂર છે. અત્રે સહજ જણાવીએ તો અધુરો નદિ જ મળ્યા પ કે શ્રી સંઘવીજીએ વિશ્વમાં પોતાની મિલકતનો મોટો ભાગ હિન્દુ ધર્મ-નીતિ અને આર્ય-સંસ્કૃતિના વિશુદ્ધિ - વિસ્તારના સ્તુત્ય કાર્ય માટે પરાપકારમાં અર્પ્યો છે.

અમદાવાદની ' વનિતાવિદ્યા 'ના આચાર્ય, ' માધ્મંડળ ' 'સહવિચારમંડળ' વગેરેના સંચાલક, ભૂતપૂર્વ ભાવનગર રાજ્યના વિદ્યાધિકારી, વગેરેથી સુવિખ્યાત વિદ્યારત્ન શ્રી કૌશિકરામ વિદ્યનહરરામ મહેતા, આજે ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધ વયે પણ પોતાની સાહિત્યસેવા આપી રહ્યા છે; એ પણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની અનુકંપાની વર્મ-વિશ્રુતિ છે. તેમની વિદ્વતા વિનોદ સાથે સંઘળાયેલી હોવાનો, અનેકને આજે પણ અનુભવ થઈ રહ્યો છે. તેમનો સંસ્કૃત વાક્યમયનો અભ્યાસ આશ્ચર્યકારક છે; ખાસ કરીને સંસ્કૃત કવિતાક્ષેત્રમાં તેમની રમૃતિ પણ અદ્ભુત છે. The World Motherhoodના ચક્રિતસેવાક્ષેત્રમાં તેઓ સાચા ભક્ત હોઈ, તેમની નિરભિમાનતા અને નિર્બોળ સારકારિક વિચલતા તેમના દ્વારા મહાભારત કાર્ય કરાવી રહેલ છે. પણ તેઓથી પોતે નિર્લેપ, નિસ્પૃષ્ઠ મૌનમાર્ગી હોઈ, વર્મના અસ્ત થયેલા અનેક તારાઓની પેઠે તેમની અગાધ વિદ્વતા વણુપ્રીછી જ રહેવા પામત. સહજાએ છેલ્લા વડોદરાના સાહિત્ય પરિષદના પંદરમા અધિવેશને તેઓશ્રીને સંસ્કૃત અભ્યાસ તરીકેનું જાહેરમાન આપ્યું હતું. કવિતા, ધર્મ અને તત્ત્વ પ્રિય વિષયો છે, અને તે હિપર તેમનું પ્રભુત્વ

પ્રથમ સનીય છે. ઇતિહાસ વિગેરે ઇતર વિષયોમાં પણ તેમનું જ્ઞાન વિપુલ છે. The Paradise of Sanskrit Poetry - એ વિષય પર તેઓશ્રીએ અભ્યાસપૂર્ણ વ્યાખ્યાનશ્રેણી શરૂ કરી છે - જેમાંથી થોડાંક વ્યાખ્યાનોની રૂપરેખા તેઓશ્રીએ જાહેર કરેલા પ્રવચનોમાં, સ્પષ્ટ રીતે અપૂર્વ હોવાનું પ્રતીત થાય છે. વર્ગના ઉત્સવોમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યના (અને શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યના પણ) વેદવાણીરૂપ પદ્મજનોમાંથી પદ્ધિઓ ઉપર ધણું વર્ણોથી તેઓ પ્રવચન કરે છે તેમાં તેમની તત્ત્વરસી નિદ્રતા અને અભ્યાસનું સુદૃઢ જોડાણ, આધુનિક પૃથક્કરણ પદ્ધતિ અને વિષયની ગંભીરતાને સવિશેષતા અર્પતી નિનોદ્વૃત્તિ વ્યક્ત થયા વિના રહેતા નથી. તેઓશ્રીએ સંસ્કૃતમાં અને ગૂઝરાતીમાં સખ્યામય કાવ્યો રચેલાં છે. વર્ગ તરફથી પ્રચિદ્ધ પામેના યુગ્મકોમાં તથા 'મહાકાવ્ય'માં અનેક સંસ્કૃત કાવ્યો શ્રી મહેતાની કલમના જ રૂણ રૂપ છે. તેઓશ્રીનાં અગ્રેજી કાવ્યોથી, કહે છે કે, અગ્રેજ વિદ્વાનો પરમ પ્રસન્ન થયા હતા તેમનું તમામ સાહિત્ય પુસ્તકાકારે પ્રકટ થાય, એવી આપણી ખાસ અનિતાયા છે. "પુરુષ અને સ્ત્રી" ભાગ ૧-૨, 'ગૌરીશંકર ઓઝા'નું લગભગ ૮૦૦ પાનનું જીવનચરિત્ર, 'સરળ સંસ્કૃત' ભાગ ૧-૨, 'સુગમ સંસ્કૃત' વગેરે તેમના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થો છે. તેઓશ્રી ઉચ્ચ કોટિના સંશોધનદષ્ટિયુક્ત તત્ત્વચિંતક, કવિ, રેખાશૃંગાર અને સહજ વિવેચક છે. પ્રજા તેમને દીર્ઘ આયુષ્ય આપે, અને તેઓશ્રીની તેજસ્વી જીવન અને સાહિત્યસમૃદ્ધિનો વિશાળ જનસમુદાય લાભ પામે.

' સર્વદર્શનસમૃદ્ધ 'ના અન્ય અનુવાદથી સુપ્રસિદ્ધ ૨૧. શ્રી મહિશંકર હરગોવિન્દ ભટ્ટ પણ શ્રેય સાધકવાટિકાનું જ

સૌરભપૂર્ણ સુમન હતા. તેમના લેખો પણ ઉચ્ચ તરવચ્ચિતનથી ભરપૂર છે. સ્વ. શ્રી નગીનદાસ ગોકુલદાસ મહેતા પણ એક વિનોદી તર્કનિપુણ વિદ્વાન અને સમર્થ વક્તા, સાધકબક્ત હતા. આ સિવાય, શ્રી જગન્નાથ પડિતે, આરોગ્યનિપચક મૌલિક સાહિત્ય ઉપરાંત, બંગાળી અગ્રેજના અનુવાદો મળી નાનાં મોટાં ૨૫ થી ૩૦ પુસ્તકો રચેલાં છે. 'શ્રીજગન્નાથરસતરંગિણી', 'શ્રીચિદાનંદ ભજનાવલી' 'માં' તે 'ચિદાનંદ'ની અનુભવ - પ્રતિભાનું દ્યોતન થાય છે. તેમનો 'અનુભવપ્રકાશ'નો દળદળ વેદાંતમન્થ અભ્યાસને યોગ્ય છે. પડિતજી સારા ભજનિક હોઈ, તેમની પામે હજુ ઘણી આશા રાખી શકાય તેમ છે. આ સિવાય, 'ભાગ્યોદય' માસિક દ્વારા શ્રી જેઠાલાલ દવેએ સારું અને ઘણું સાહિત્ય પીરમું છે. તેમાં લગભગ ૮૦૦ પાનનું 'ભક્તગાળા' મુખ્ય છે. 'ભક્ત'ના તંત્રી શ્રી જયકીશનદાસ ગંગારામે પણ ઠીક ઠીક કાળો આપેલો છે. શ્રી જયશંકર ઝોઝાના કુટુંબીઓ પણ આજ મુધી સાહિત્યસેવા કરી રહ્યા છે. આ સિવાય, શ્રી જમનાદાસ મહેતા, શ્રી હિંમતલાલ દવે, શ્રી ચુનીલાલ દેસાઈ, શ્રી મણિલાલ શેખા, શ્રી નાયજીભાઈ, શ્રી ત્રિકમભાઈ, શ્રી મધુબહેન, શ્રી શાંતાબહેન વગેરે અનેક ભાગ્યશાળી સેવાભારી સાધકો અને સાધિકાઓએ લેખનથી તથા અન્ય રીતે વર્ગની અને તે દ્વારા જનસમાજની સારી સેવા બજાવી છે. અને વિદ્યમાન વર્ગમાં પણ અનેક પ્રતિભાશાળી લેખકો, શ્રી દક્ષપતરામ, શ્રી પિનાકિન્ ત્રિવેદી જેવા કવિઓ ભવિષ્યમાં સારા સાહિત્યસર્જનની આશા આપે છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ચરણબાવને પામેલો સાત વિદ્યુધી ઐયરસાધિકા બહેનો, શ્રી ધનદાગૌરી, શ્રી વિમલાગૌરી, શ્રી બાજીગૌરી, શ્રી શિવગૌરી, શ્રી ઉદિરાગૌરી, શ્રી ચંદ્રિકાગૌરી અને

શ્રી હસમનગોરીનો “ ભક્તિપદતરંગિણી ” નામનો કાવ્યગ્રન્થ, વર્ગની ઓએનો અધિકાર દર્શાવે છે.

આપણે આ વર્ગના સાદિત્યના પ્રકાર અને સ્વરૂપ તથા મુખ્ય સાદિત્યકારો સંબંધી સંક્ષેપમાં જણાવી ગયા. હવે, જેમણે જાહેરમાં અને અંતર રીતે અનેકવાર પોતાનામાં આ વર્ગે સંસ્કાર સોંપ્યાનો એકરાર કરેલો છે તે સાક્ષર શ્રી રમણલાલ દેસાઈએ કરેલો આ વર્ગની સાદિત્યસેવાની સમીક્ષાના મુખ્ય મુદ્દાઓથી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું:

“ ગૂજરાતને શ્રેયઃસાધકવર્ગે નીચેની સેરાઓ અર્પી એમ કહેવામાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી:

- ૧ ધર્મ અને ઠસાનો સંયોગ. શ્રેયઃસાધકોના સ્વચ્છ, સાદા છતાં વિનયભર્યા પદેરવેશ, તેમની રદેણીકરણીમાં અધમદાણુઓથી છુદ્ડ પડી આવતું ઠાઠ ઉચિત લક્ષણ, અને તેમના ઉત્સવોની ઉત્તવણીનો પ્રકાર બદ્દ જ વિશિષ્ટ ઠસાભાવનાનું સૂચન કરે છે.
- ૨ ધર્મકાવ્યને મોઢકમાં ઉતારવાની ઠસા — પરિચિત રાદનો ઉપયોગ કરી હૃદયને રપઈ કરવાની આવડત આ વર્ગે બારે પ્રમાણમાં વિશ્વસારી દતી.
- ૩ વિદ્વાતા અને સરજતાનું મુખમ મિશ્રણ. વેદાન્તને વ્યવહારમાં મૂકવાનું ગૂજરાતને આ વર્ગે યીખચુ તે ઠસા પણ ડોળ કે પમડ વમર. પમિમમાં, ખાસ કરી અમેરિકામાં, હાથરત્ત માનવતામાં ઠેમ ઉતારણું એ સંબંધના બદ્દ પ્રેરક વિચારોવાળા ગ્રન્થો હખાયા છે. From Poverty to Power અમર

ટૂંકાનનો In Tune with the Infinite નામના પ્રયોગની યાદ આપતું ઉત્તેજક સાહિત્ય ગૂજરાતી ભાષામાં સર્જવાનું માન આ વર્ગને ફાળે જાય છે. એ સાહિત્યે પોતાના વાણીપ્રભાવથી કેંઈક મનુષ્યોનાં જીવન ફેરવી નાંખ્યાં છે.

૪ જીવનને ઉન્નત કરનાર આચાર અને ઉચ્ચારનું એકવાક્યપથ્થું:

આવી ઉચ્ચ સેવા કરનાર સંસ્થાના સાહિત્ય તરફ નજર ફેરવવી ધટે છે, એ હું જાતે એ વર્ગનો સભ્ય ન હોવા છતાં કહી શકું છું, કારણ એ સાહિત્યની અસર મેં અનુભવી છે. ”

જે ગરુડ્યાણુ કરવાની બ્રાહ્મણસંસ્થાની મહાન જવાનદારી વિષે શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના વિચાર તથા આચાર અતિ રપષ્ટ હોવા છતાં, કોઇ પણ જમાનાને સ્વીકાર્ય, શાસ્ત્રવિહિત અને ઉદારભાવથી બરેલા હતા. જેમ ધર્મશાસ્ત્રોનાં કેટલાક સૂત્રો તથા નિયમોના અન્ય - વ્યવહારસંબંધી બનવા પામ્યું છે તેમ, સંધ્યા, સ્વાધ્યાય આદિ નિત્ય પટકર્મના અધિકારી બ્રાહ્મણોના યજ્ઞન, યાજ્ઞન, પઠન, પાઠન, દાન અને પ્રતિગ્રહ - આ છમાંથી માત્ર છેલ્લા 'પ્રતિગ્રહ'ને પ્રધાનત્વ આપવામાં સ્વાર્થી વિપ્રોએ સીમા વટાવી દીધી છે. સંતોષ એ જ સાચું ધન છે - એવું શિક્ષણ આપવા સર્મયેલા કેટલાક બ્રાહ્મણોએ ક્ષેત્ર તથા પરિગ્રહને સંતોષનું સ્થાન આપ્યું, અને તેને પોષવા દાન તથા પ્રતિગ્રહના અધિકાર આગળ ધર્મ. યજ્ઞન - યાજ્ઞન, અધ્યયન - અધ્યાપનના અનુપંગમાં સમયપરિવર્તનને અનુસરીને, ખાસ 'આપદ્ધર્મ' તરીકે જ 'પ્રતિગ્રહ'ના અવકાશનો આશય શાસ્ત્રકારોએ રાખ્યો છે. તેને જદ્દે 'પ્રતિગ્રહ'ને તેઓએ અનિવાર્ય ધર્મ માની લીધો. તૃષ્ણા - વાસનાનો નિરંતર ક્ષય કરવાને ઉપદેશતા ધર્મનો અર્થ, તૃષ્ણાના તૃપ્તિ - અતિતૃપ્તિ, કામનાની કમાઈ જેવો થવા લાગ્યો. તેમાં જે બ્રાહ્મણો મૂળ ગોત્રથી જ યાચકવૃત્તિને પામેલા હતા તે પૈકીના અનેકને તો આ કૌલિક વારસાનો, પ્રતિગ્રહ - ધર્મ પાળવામાં વિનિયોગ કરવાનું ઠીક ઠીક કાતી ગયું. દાન - ધર્મની તો કોઇએ દરકાર જ ન કરી. સર્વે નિર્ભય બની બિશુકવૃત્તિને વિવશ બનવા લાગ્યા.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તેમના સમયની વિપ્રત્વનો વિપરીત દશા ચપેલી જોઇ રહ્યા હતા. ઇન્દ્રિયનિગ્રહનો પ્રત્યક્ષ પરિચય કરાવનાર યોગ્ય બ્રાહ્મણો બેળાકળા અને ઇન્દ્રિયોના લાલનપાલનમાં જ મશગુલ હતા. ન્યાંધી જે તે પ્રકારે જોટલું મેળવી શકાય તે તમામ ધસડી લાવવાની લોભ અને પરિગ્રહવૃત્તિથી આર્પવિપ્રત્વનો વિપરીત થતો જણાયો. પરંતુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સુદ અને સરકારી ઉચ્ચ નાગર કુલમાં જન્મેલા હતા. તેમના બ્રાહ્મણુત્વની પાછળ, પેઢીઓની પેઢીઓનાં ધર્માચરણનું પીઠગળ હતું. તેમના વિપ્રત્વની અંદર પૂર્વજોના અગ્નિકોત્રનો પવિત્ર પ્રકાશ વિસસનો હતો. આર્પત્વનું અભિમાન તેમના રંગેરંગમાં વ્યાપ્ત હતું. અને તેઓથી પોતે પણ શાસ્ત્રજ્ઞ, ધર્મજ્ઞ અને વિલક્ષણુ ચમત્કાન્તયુક્ત પ્રતિભાસંપન્ન પુરુષ હોઇ, ધર્મમાં શિથિલ ચરણ મૂકવા મથતી પ્રજાને દોરનાર આચાર્યવર હતા. આથી તેઓથી શાસ્ત્રનો અર્થ બરાબર ન સમજે તથા સાચા બ્રાહ્મણુધર્મને અવગોળી ચરિતાર્થ દ્વારા તેની પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ ન કરાવે...એ શક્ય ન હતું. પસંદગતા સમયની બ્રજતા અને વિકારશીલતાને સત્વર વળગી પડી, ધર્મશાસ્ત્રોનો અને પરંપરાગત પ્રાપ્ત પૂજ્ય બ્રાહ્મણુપદનો, જનસમાજને હેતરવામાં, — ખોટા ખ્યાલો ઉપજાવી બોળા લોકોને ભ્રમમાં બરમાવી, પિંડવૃત્તિને પોષવામાં — તેમજ અલ્પ પ્રયાસે પોતાનો અર્થ સાધવામાં, પોતે દુરુપયોગ કરે એ તદ્દન અગ્રંભવિત હતું. પરંતુ, જનસમાજની અંધશ્રદ્ધાને પોતાના હિતમાં યોગ્ય રીતે મેળવીને, તે અંધશ્રદ્ધા કાયમને માટે તેમનાથી પોતાની પૂજા — પ્રતિષ્ઠા કરાવે એવી વ્યવસ્થા ઊભી કરવામાં ચતુર બ્રાહ્મણોની તથા કેટલાક આચારબ્રજ આચાર્યોની અવલગા જોઇને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી અંતઃકરણ ખૂબ જોદ પામતું હતું.

ધરત્ર આઘણેની પેડે, તેમને તો દાંભિક આચાર કરવાની તથા તે દ્વારા તેઓના કરતાં પણ અનેકમણે લાભ જોઠાવવાની અતિશય અનુકૂળતા હતી. કારણ તેઓ અસલ નાગર પૈકીના મતવૈકલ્યને પ્રાપ્ત * વિસલનગર પૈકીના અગ્નિહોત્રી ઠમંકાંડી પ્રતિમહી પુરોહિત વર્ગના વંશજ હતા. એટલે કે સર્વ સ્થિતિમાં તેમને દાન મદણ કરવાનો વિશિષ્ટ અધિકાર હતો. તદુપરાંત, પોતે અનેક શિષ્યસમૂહના સદ્ગુરુ હોઇ, આચાર્યપદવીને પ્રાપ્ત હતા. આથી તેઓથી યેન કેન પ્રકારેણ અમડંબમડં કરીને, ધનિક વર્ગ પાસેથી મનમાન્યું ધન એથી શકે એવી સ્થિતિમાં હતા. એમનું આચાર્યપદ, આઘણકુલ, યાચકવૃત્તિને પોષવામાં તથા દ્રવ્યોપાર્જન કરી પરિમદદ્વારા અઢળક સંપત્તિ તથા લૌકિક યશ સંપાદન કરવામાં વિશેષ રીતે અનુકૂળ થઇ પડે તેમ હતાં. અને સમય પણ ચારિત્રહીન કુશળ નેતાઓને સ્વાર્થ સાધવા યોગ્ય હતો !

પરંતુ સાધુચરિત્ર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને સંસ્કારસંપન્ન આઘણધર્મનો ઉદ્ધાર કરવો હતો. નિષ્કામતા, નિર્મોહતા, નિઃસ્વાર્થતા, નિરભિમાનતા, સંતોષવૃત્તિ વિગેરે ગુણોથી વિભૂષિત થઇ યોગ્ય આઘણો, પ્રતિમહ અને પરિમદ બન્નેનું આપદ્ધર્મ જેવું મૂલ્ય ગણી, બન્નેનો મધોદાઓમાં રહીને જ સ્વીકાર કરી શકતા — તે તેમણે દર્શાવી આપ્યું. આચાર્યપદનું નિર્વહણ પથેષ્ટ પ્રકારે થવું જોઇએ, તેનો દીર્ઘદૃષ્ટિથી વિચાર કરીને, તેમણે અપ્રતિમદના અસ્વીકારનો આત્મતિક સિદ્ધાન્ત પણ સેવ્યો નહતો. તેમનું તથા તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાનનું

* વિસલનગર નાગર સંબંધી પ્રચલિત ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તને આધારે, 'મતવૈકલ્યને પ્રાપ્ત' એમ લખ્યું છે

ગૃહસ્થાશ્રમી ગુરુ તરીકેનું જીવન, ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ અને ગુરુઓએ વર્તનમાં મૂકવાના નીતિવ્યવહાર સંબંધી, સર્વને આદર્શ અને અનુકરણીય છે. આ સંબંધમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યનો સિદ્ધાન્ત સ્વસ્થમાં વિચારીએ નીચે પ્રમાણે છે:

બ્રાહ્મણ એટલે ચારે વર્ગનો પ્રતિનિધિ, નેતા, પાત્રક અને રક્ષક. તેને માથે બ્રહ્માંડના ભારની, વિશ્વકલ્યાણની કપરી જવાબદારી લદાયેલી છે. બ્રહ્મકુલના બ્રાહ્મણે એકે એકે દાન લેવાનું કે મિશ્રુકી સ્થિતિને અનુસરીને પ્રમાદથી પેટ ભરવાનું નથી. તે તો સૃષ્ટિના સદૃશ, મંત્રદ્રષ્ટા અને આર્પદ્રષ્ટા છે. કોઈનું ય કાંઈ પણ કલ્યાણ કરવાનો ગૃહ સંકલ્પ ક્યાં સિવાય, બ્રાહ્મણથી કોઈને ત્યાંના અન્નનો દાણો દાંતે અડકાડાય કેમ ? કોઈનું ય સુખ સાધવાની વૃત્તિ સેવ્યા વિના, વિપ્રથી એક દોકડાના ય દાનનો સ્વીકાર કરાય જ કેમ ?

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવા માટે, પ્રતિગ્રહ કે કુલદત્ત યાચકવૃત્તિનો દુરુપયોગ ક્યો નથી, પણ પોતાના ઉદ્યોગ ઉપર જ આર્જવકાનો આધાર રાખ્યો હતો. ખાસ કરીને પ્રસંગો પર ધૈર્યસાધકોને તથા તે દ્વારા વિશાળ જનનાને ઉદ્દેશીને લખાતા કલ્યાણકારક ગ્રંથોના પ્રકાશનના સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ વડે તેઓશ્રીએ નિર્વાહનું દ્રવ્ય ઉપાજન કરવાનો નિર્ધાર ક્યો હતો. છતાં પણ, આગળ જણાવ્યું તેમ, પોતે આચાર્ય હોવાથી, આચાર્યધર્મપાલનના કારણે, પ્રસંગે તેમના દીક્ષિત યા સમાગમમાં આવેલા સાધક - સંજ્ઞીના, સ્વેચ્છાથી, અલ્પ ઉપાહાર ચરણોમાં સમર્પિત કરતા, તો તેમની શ્રદ્ધાભક્તિથી પ્રેરાઈ, તેમને ખિન્ન નહિ કરતાં તેનો પ્રસન્નતાથી સ્વીકાર કરતા. પરંતુ તેવા દ્રવ્યનો

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

મેટા બાગ તો, ઉત્સવોના પ્રસંગોમાં સાધકોની વ્યવસ્થામાં અગર જનહિતાર્થે જ ખર્ચોઈ જતો.

આ સંબંધમાં, શ્રી નગીનદાસ પુરુષોત્તમ સંધવીના પિતા સાથે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને પડેલો એક પ્રસંગ છે, તે આચાર્યશ્રીના આઠાણત્વ ઉપર સુંદર પ્રકાશ પાડે છે. એક વાર એક જ્યોતિષીએ, બાધાનિવારણ માટે, ઘણો મોટો દાનવિધિ બતાવ્યો; શ્રી પુરુષોત્તમદાસે એટલી મોટી હિંમત ન બીડી. પણ પુત્રની મદબાધાનો વડમ પણ નહિ છોડવાયો, એક પ્રકારના પરિતાપથી તેઓ પ્રજ્વળતા લાગ્યા. પોતાના શરણાગતની આવી અંતરિયાલ સ્થિતિ જોઈને પ્રણતપાલક શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું કારુણિક હૃદય દ્રવી ગાયું. તેમણે જોધીને કહ્યું:

“ અસ્થ નિષ્કપતું દાન લાઈને હું સમગ્ર દાન પામ્યો એવા સંકલ્પ સાથે પ્રતિમદ્ધ કરું તો આ બાળકને તથા તેના પિતાને યથોક્ત ફળ થાય કે નહિ ? ” જોધીએ જવાબ દીધો કે,

“ તે ફળ તો થાય; પણ તે પ્રમાણે તપ વિગેરે કરવાની જવાબદારી આપત્રીને માથે આવે. ” આચાર્યશ્રીએ મંદ હારથ કરીને કહ્યું:

“ આઠાણ જાતિમાં જન્મ લીધો લારથી જગતના કલ્યાણ માટે તપ કરવાની જવાબદારી તો માથે આવી છે જ. તેમાંથી અમે છટકવા માંગતા નથી. ” — એમ કહી, શ્રી પુરુષોત્તમદાસના મનના સમાધાન માટે, પોતે પાછ પણ લીધા વિના, સંકલ્પ કરી, ‘ સંપૂર્ણ દાન પડેાંચું અને તેનું ફળ યથોક્ત રીતે પિતાપુત્રને મળે ’ એવો હૃદયપૂર્વક આશીર્વાદ દીધો. પેલા જોધીજી તો દિગ્મદ્ધ થઈ કહેવા લાગ્યા કે,

“ જો આપના જેવા પુરુષો આમ કરશે તો પછી બ્રાહ્મણનો નિર્વીહ શી રીતે ચાલશે ? ” ત્યારે આચાર્યશ્રીએ મંદ હાસ્ય કરતાં સૌમ્ય સ્વરથી ઉત્તર આપ્યો,

“ જોખીજી ! દાનનો પ્રતિગ્રહ કરવો એ બ્રાહ્મણોના નિર્વીહ માટે નથી, પણ આર્તજનનના કલ્યાણ માટે છે. માટે અદ્ય અથવા નામનો જ નિષ્ક્રમ લાઇને કે લીધા વિના જ, જનકલ્યાણના શુભ અને શુદ્ધ સંકલ્પ કરવા માટે બ્રાહ્મણનો જન્મ છે, દાન અને નિષ્ક્રમ લાઇને પેટ ભરવાનો ધંધો કરવાને માટે નથી. સંતોષ અને વિશ્વકલ્યાણની ભાવના એજ બ્રાહ્મણપણાનો પાયો છે. નિર્વીહ તો ગૌણ વિષય છે...” વગેરે.

આમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના પ્રતિગ્રહમાં પણ રહેલા ઔદાર્યનાં આપણને સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. આવો, પ્રતિગ્રહ અને પુરુષાર્થના શુભિ સંયોગનું સૂચન કરતો આર્યવિપ્રત્વનો સિદ્ધાન્ત, ઠાઇ પ્રતિગ્રહી બ્રાહ્મણકુલના આચાર્યમુખેથી નીકળ્યો હોવાનું, વિરલ વાચકોના અવલુમાં કે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં હશે !

અર્થ — તેની વ્યાવહારિક ઉપયોગિતા તથા વ્યવસ્થા, શુદ્ધ સાર્વિક દાન, પ્રતિગ્રહ વગેરે સંબંધમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના હિદાર અને બહુ ચોક્કસ વિચારો આપણે જોઇ ગયા હોએ. તેથી ય અધિક અંશમાં કડક અને દઢ વિચારો. પરિગ્રહ પરત્વે હતાં. તેઓ કહેતા:

“ પ્રતિગ્રહ એ સામાન્ય વ્યવહારનું સાધન છે, અને પ્રસંગોપાત્ત તે અપ્રતિગ્રહવતીને પણ આવરમક ધર્મ-યજ્ઞ પડે છે. પરંતુ પરિગ્રહવૃત્તિ ઠાઇ પણ મનુષ્યને (બ્રાહ્મણ — ...)

સંયોગોમાં આવશ્યક કર્તાવ્ય કે આપદ્ધર્મ નથી. પરિમલ સર્વ પાપોનો આદિપ્રેરક છે. ”

આમ આ અદ્વૈત આચાર્યમાં બે વિષય જણાતા આવેલાં. એનોખું મિશ્રણ હતું. એક પક્ષે, તેમની ધન-વૈભવ તથા તેના પરિમલોપભોગ પ્રતિની ઉદાસીનતા, પ્રત્યેક પ્રસંગે પ્રતીત થતી નિમોહતા, નિઃસ્પૃહતા, નિર્લોભતા, ત્યાગવૃત્તિ, સ્વાશ્રયવૃત્તિ અને તેથી નિર્મોત્ત નિર્ભયતા-વગેરે અપૂર્વ હતાં. આ સર્વમાં ચમકતી પરોત્થાન અર્થે આર્થિક ઉદારતા સાથે અંતરથી સમભાવયુક્ત વિશાળતા અનુપમ હતી. અને અન્ય પક્ષે, સ્વ-ભોગવિલાસ કે નિજ સુખસામગ્રી માટે તેઓ એક પ્રકારની સંકેતયુક્ત કૃપણતા દાખવતા.

શ્રી મોહનરવશ્મીજીની માયાથી દૂર રહેવામાં, તેઓશ્રીએ વાપરેલી કુશળતા સાક્ષી પૂરે છે કે

ધનં ન કામાય દિતં પ્રશસ્તમ્

એ ધુધિઘિરતું કથન તેઓશ્રીએ વ્યવહારમાં ઉતાપું. અદૃશ્યતાપ્રેરિત, કે પૂર્વ જન્મોના પ્રારબ્ધ-પુરુષાર્થથી પ્રાપ્ત-પણ વર્તમાન જીવનમાં વિના પ્રયાસે મળતી-વૈભવલક્ષ્મીનો સદૃષ સત્કાર ન કરતાં, તેથી વિમુખ બની, કોઈ પણ પ્રકારના વિવાદ ઉદ્દેશ્ય વિહીન રહી, ધન પ્રતિ નિઃસ્પૃહતા રાખનારા આજે કયાં અને કેટલે મળી આવશે ? સામાન્ય ગૃહોમાં શું કે સમૃદ્ધ મહેલોમાં શું ! લક્ષ્મીની લાલસા, અપ્રાપ્તની આશા, પ્રાપ્ત લાભમાં અધિકની લોભાશા-એથી વિરલ પુરુષો જ મુક્ત રહી શક્યા છે !

સુરતમાં શ્રી બ્રહ્મચારીજીની સ્થાવર જંગમ મિલકતની પોતાની

વળમવા આવલા લપ પાતાનો પરાભવ ન કરે તેની શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પૂરતી કાળજી રાખી હતી. છતાં પણ, સંજોગો વિચિત્ર અને વિપરીત જોતાં, અનિચ્છાએ પણ પોતાના શિર ઉપર સંપત્તિ લદાતી જોઈને, તથા તેથી અનેક જીવોને ક્લેશનું કારણ ઉપસ્થિત થતું વિચારીને, પોતે સુરત છોડી વડોદરા આવી રહેવાનો ઉતાવળે નિશ્ચય કર્યો; તથા તેનો અમલ કરવામાં, ' પોતે મહાન્ ત્યાગી છે ' એવી પ્રશંસા થવાનો સંસ્કાર-ભાવ વાતાવરણમાં રકુરણ થવા ન પામે તે માટે બનતી સાવધાનતા સેવી હતી.

સુરતમાં કે વડોદરામાં જ્યાં પોતે ગયા ત્યાં, તેઓ પ્રકટ ન થયા તો પણ તેમનું ઔચ્ચર્યપ્રતિભાયુક્ત વ્યક્તિત્વ અવ્યક્ત રહી શક્યું ન હતું. અમદાવાદ, સુરત અને ખીળા સહેરોના કેટલાક ભાવિક ધનપતિઓ તો ઘોડો - માડી - પાલખી વગેરે વાહનો લઈને દૂર દૂરથી તેમને તેડી જવા વડોદરા આવ્યા હતા, તથા કેટલાકે તો, નિરોગાથી પાછા ફરતી વખતે, સાથે લાવેલાં વાહનો બેટ તરીકે મૂકી જવાની ઇચ્છા દર્શાવી ચૂક્યા હતા. ' પરંતુ ત્યાગમત્તિ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પોતાના દૃઢ નિશ્ચયથી અને 'આચાર્ય-વિપ્રધર્મનિષ્ઠા'માંથી બિલકુલ ડગ્યા ન હતા. પોતે હમેંશા પગપાળા ચાલવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. પ્રલોભનના કોઈ પણ પ્રકારના વિકારી વહેણમાં તેઓ બળજબરીથી પણ તણાયા નથી; અને અત્યેક પ્રસંગે સ્વસ્થતા ભરી શાંતિ અને પ્રસન્નતાપૂર્વક ગૃહસ્થધર્મનું પાલન કર્યું છે.

x

x

x

એક સમયે ઉમરેકના વતની એક ખેડાવાળા બ્રાહ્મણ, આચાર્યશ્રીના નિકટવાસી સાધકરત્ન શ્રી ત્રિકમલાલભાઈની સાથે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પાસે આવ્યા હતા. આ બ્રાહ્મણે વેદવિદ્યા અને

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

કર્મકાંડના અધ્યાસમાં સારો પરિશ્રમ સેવ્યો હતો. પરંતુ બીજાઓમાં
યતો ઉત્કર્ષ તેનાથી સહન થઈ શકતો નહિ. તે તેજોદેવી
બ્રાહ્મણે, શરણાતના સમાગમમાં, જાણે ઉપદેશ કરતો હોય તેમ
શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સમક્ષ પોતાના જ્ઞાનકાંડનાં પડો ઉઠાવવા માંડ્યા.
પરંતુ મૌનવ્રતને દાખવતા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની પ્રસન્ન - નિર્મોહ
મુખમુદ્રા જોઈને, તેને દારુણ દુઃખ થયું. તેણે ખાનગીમાં તો
મી ત્રિકમલાલભાઈ સમક્ષ પોતાનો કુટિલ અભિપ્રાય પણ વ્યક્ત કર્યો:

“ આ તમારા સહયુગ ! મારા એક પ્રશ્નનું ઉત્તર સરખું
તો આપતા નથી, એનું તમે સકલ જ્ઞાનના નિધિ મણી, શરણ
સ્વીકાર્યું છે ! મારી પાસે અધ્યયન માટે આવનારા વિદ્યાર્થીઓ
પણ સારું વાક્યાવૃત્ત દર્શાવે છે. ”

શ્રી ત્રિકમલાલભાઈ કંઈ જોલ્યા નહિ. બીજા દિવસે સાંજે તેમને
હિંદીમાં પેલા બ્રાહ્મણે પોતાના મનોભાવ વ્યક્ત કરવા યત્ન કર્યો,
ત્યારે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી ઉપર દાંગેલા પાંજરા પ્રતિ દષ્ટિ અને
અંશુલ દર્શાવી, મંદ સ્મિત કરતાં કહ્યું:

“ ત્રિકમભાઈ ! આપણે ત્યાં તો આ પોપટ પણ મિથ્યા
પ્રવાપ કરતો નથી. ” એટલામાં પાંજર હાલી છોડ્યું અને એને
પ્રાણમય બનાવનાર અંતરસ્ય શુક સુમધુર કંઠથી તથા વખત
રચકો બહયો:

“ શ્રી સહયુગદેવકી જય ! શ્રી સહયુગદેવકી જય !
શ્રી સહયુગદેવકી જય ! ” પંદરેક પંજો પોપટના ગાનમાં મરકાવ
યઈ મધ. પેલા બ્રાહ્મણભાઈ તો ગળમળા થઈ ગયા. અને
શ્રી નૃસિંહાચાર્યના ચરણમાં પ્રણિપાત કરી કહેવા લાગ્યા,

“ મને ક્ષમા કરો, મારો દોષ થયો. અને વિદાય લેતી વખતે તે હૃદયમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ઉદ્દેશ્યરિત ચાનસંસ્કારની છાપ લેતો ગયો. કારણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ એક નાની થેલી તેના સમક્ષ મૂકી જણાવ્યું:

“ આનો વિના સંકેતે સ્વીકાર કરો. ”

“ પણ શા માટે ? હું તો આપનો ઋણી છું. મારે આપના ચરણ...”

“ કાલ ચરણમાં મૂકવાની જરૂર નથી. જોડો. હું જાણું છું, તમારે ત્યાં માંડવો બંધાવાનો છે. દેવું કરવાની તમે દિઠરમાં છો ને ! આ ધનનો યથોચિત કાર્યમાં ઉપયોગ કરજો. ”

શ્રી ત્રિકમસાક્ષભાઈ અને પેલા વિપ્રબંધુને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે ચિત્તની ચિંતાનું કારણ આચાર્યશ્રીના જાણવામાં ક્યાંથી આવ્યું ! અને તે બાહ્ય ઉપર કરણા કરવાની દયાનિધિ સદ્ગુરુના અંતઃકરણમાં ઘટિ શે રહ્યો !

■

×

×

એવો જ ખીજો પ્રસંગ, સાક્ષર શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાની સાથે આવેલા એક પંજાબી નૈયાયિક બાહ્ય સાથે પડ્યો હોવાનું જાણમાં છે. તેણે પોતાના અસ્પષ્ટ ઉચ્ચારણથી પણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની સાથે ખૂબ ચર્ચાઓ કરી, અને તે પરથી અનુમાન — તર્ક પણ ખૂબ કર્યા. આખરે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની ચારિત્ર્યપ્રમાની અદિતીય પ્રતિભાથી તે શરણે ગયો. પ્રથમ આવ્યો ત્યારે તે બહુ અસ્કંડ હતો. પણ જતી વખતે બોલ્યો,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“ મારા ઝવેં અને વક્ર ભાવથી મેં શરૂઆતમાં આપને પ્રણામ પણ નહોતો કર્યો, તે અવિવેક માટે અત્યંત ખેદ થાય છે. જેથી હું ક્ષમા ચાહું છું અને આપને સાદાંમ ભરું છું. ”

આ બ્રાહ્મણ માનનો આગ્રહી હતો. તેને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ ખૂબ માન અપાવ્યું. સભાઓ ઝાઝવી, તેની વિદ્વાની કદર કરાવી. અને આશ્રમમાંથી જતી વખતે, શ્રીફળ તથા પાંચ રૂપિયા આપી, વિદ્વાનોના સત્કારના ગૌરવનું પ્રતિષ્ઠાપન કરી જતાવ્યું.

x

x

x

શ્રી છોટાવાવ માંસર સાહેબ સાથે પધારેલા એક દડો સાથેના દાન-વિષયક વાર્તાલાપમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ નીચેની મતલબના વચનો ઉચ્ચાર્યાનું જણવામાં આવ્યું છે.

“ એમ દાતાની મદદ બક્ષિતથી પ્રેરાઈને પ્રતિગ્રહીતાએ સકળ સ્વીકાર કરવો એ જોઈતું જરૂરી છે, તેથી ૫ અધિક, દાતાના અંત કળણના ઓદાર્ય કરતા વિશેષ વિસ્તૃત ઓદાર્ય પ્રતિગ્રહીતાએ સેવવો આવશ્યક છે. જે સારી પેઠે - નિષ્કામ હૃદયથી - સમર્પણ કરી શકે છે, તે જ સુખેથી સ્વીકાર કરી શકવાને અધિકારી છે. માટે તે દાનકર્મના હિતમ અધિકારી, શાસ્ત્રોત્તરે ‘ ગુરુજન ’ને કહેવામાં આવે છે. જેમ સમર્થ દાતા સદ્ગુરુ હોય છે, તેમ સમર્થ પ્રતિગ્રહીતા પુણ્ય પણ સદ્ગુરુ જ હોય છે. કારણ તપતેજના સામર્થ્ય વિના દાન જરૂરી શકાતું નથી ” વગેરે.

અગ્ગર ! “ ગુરુ સમ નહિ કોહું દાતા ” એ “ શ્રી નૃસિંહવાણીવિલાસ ”ની પોતાની પક્ષિત, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાના પયાર્ય દાનત્વધર્મથી સિદ્ધ કરી જતાવી હતી. ઉપરના જેવા

અનેક વ્યાવહારિક પ્રસંગોમાં તો તેમનું કેવળ અર્થ-
પરત્વેનું ધર્મ-લક્ષણ પ્રતીત થાય છે. પરંતુ અર્થથી ચઢિ
દાન વિદ્યાદાન - સંસ્કારદાન છે, તથા સર્વથી શ્રેષ્ઠ દાન આત્મ
છે. જગત્માં સર્વસ્વનું દાન કરનારા - પ્રસંગ પરત્વે પ્રાણી
કરનારા માતા પિતા મિત્રો જેવા - વિરલ દાનેશ્વરીઓ પશુ
આવે છે. પરંતુ આત્મદાન કરનાર અલૌકિક માનવતાને ધા
કરનારા તો વિરલમાં ય વિરલ હોય છે. સામા સદ્ગુરુઓનો અ
આત્મદાની બનવાનો ધર્મ છે. સામાન્ય કૌટિના મુમુક્ષુઓ
દાનપ્રવાહ વહવવા તથા આત્મારામ કૌટિના મહાત્માએ
સ્વરૂપાનંદનું પ્રદાન કરવા માટે તો લીલાતનુઓનો અવતાર. ક્ષોય
એવી શાસ્ત્રોની પ્રતિજ્ઞા છે.

શ્રી નમીનદાસ સંધવી કૃત ' જયસિ નૃસિંહગુરો '
સંસ્કૃત આરતિ કેટલાંય વર્ષોથી ગવાતી આવી છે. તે
શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને નિરામયોડ્ભયદાની કહીને યોધેલા છે
યોગ્ય છે. કારણ કે તેઓશ્રીએ અનેકના ભય-ભ્રાન્તિ, અગ્નિ
તથા દુરિતોનું દહન કરીને, નિરામયતા, અભય અને સત્ય જ્ઞાન
આનંદનું (ચિતિસ્વરૂપાનંદનું) દાન કર્યું છે. આ વિશ્વ
દાનક્રિયામાં, તેઓશ્રીએ નાનામોટાનો, યતિજ્ઞાતિનો, વર્ણધર્મ
કે દેશ - પહેરવેશનો બિલકુલ ભેદ રાખ્યો નથી. પરંતુ સૌ સ
અધિકાર પ્રમાણે, સર્વમાં સમભાવપૂર્વક દિવ્યતાનો સ્તોત રેલાવ્યો

x

x

x

મહામંદઅલી બેગ્લ કરીને એક મહુવાના રહીશ હતો.
ધંધુકાના આત્માનંદ સરસ્વતીનો સમાગમ સેવતા. આ સંન્ય
મહુવામાં ગોપીનાથ મહાદેવમાં ઘણી વાર પધારતા. બે ચાર વ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અત્યંત આતુરતાપૂર્વક જોળાએ આત્માનંદજી પાસે દીક્ષા - ઉપદેશની માયના કરી. પરંતુ જાની સંન્યાસીએ અનેક કારણોસર, તેને દીક્ષા ન આપતાં જણાવ્યું કે:

“ વડોદરામાં શ્રેય:સાધકઅધિકારીવર્ગના સદ્ગુરુ પાસે જાઓ. ”

“ પણ હું તો જોળે છું. શ્રી નૃસિંહાચાર્ય તો ગૃહસ્થાશ્રમી ગુરુ છે અને વર્ગનો સનાતન ધર્મ છે. મારો અંગીકાર શી રીતે થશે ? આપ તો સંન્યાસી છો. મને અપનાવવામાં આપ મારા ઉપર અનહદ દુ:ખ કરશો ! ”

અનેક વખત કાલાવાલા કપો છતાં શ્રી જોળના કાન ઉપર એક જ અવાજ અથડાયા કયો કે “ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પાસે જાઓ. ”

પરંતુ તે વખતે તો તે ગયા નહિ. વર્ગનું મુખ્યપત્ર ‘મહાકાશ’ નિષ્ક્રિય વાંચવાથી, એકાદ વર્ષમાં તેમના અંતઃકરણમાં વિલક્ષણ ફેરફાર થવા લાગ્યો. શ્રી માસ્તર સાહેબ તથા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની લેખિનીમાંથી નિર્જરતો બોધ તેમના હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ રીતે ઉતરવા લાગ્યો. પ્રથમ તો તેમણે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી ઉપર, પોતાનો અંગત પરિચય આપતો પૂર્ણ વિવેકથી પત્ર લખ્યો અને તેમાં પોતે ‘ જોળ ’ હોવાનું જણાવી, ‘ સરણને યોગ્ય શી રીતે થઈ શકે ’ એવી શંકા રજૂ કરી. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તરફથી વાતસત્યપ્રેમથી છલકાતો પ્રત્યુત્તર મળ્યો. અને તેમાં સંતનું રક્ષિતશુદ્ધ હૃદય વિદસી રહ્યું. પત્રના શબ્દેશબ્દમાં તેમને સર્વોત્તમદર્શી-સદ્ગુરુનાં દર્શન થયાં. તેમના અંગેઅંગમાં આનંદલહરીઓ તરવરી રહી. પત્રમાં રપષ્ટ સૂચન હતું કે,

આત્મોદ્ધારના માર્ગમાં પ્રયાણ કરવાને સ્થૂળ શરીરની અપેક્ષા નથી. શરીર સ્થામ રંગનું હોય કે ખોળનું હોય—મને તે સ્થળ-સમયનું હોય; માત્ર આત્મા પ્રતિ લક્ષ્ય કરવું જરૂરી છે. ”

પરંતુ સંજેતવશાત્ શ્રી ખોળએ વર્ગને ભેટવામાં વિલંબ કર્યો. ઇ. સ. ૧૮૯૭ માં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની સ્વરૂપશાંતિ થઇ. શ્રી ખોળને પુષ્કળ પરિતાપ થયો. હાથમાં આવેલો અમૂલ્ય હીરો ગુમાવવા જેટલી ગ્લાનિ તેમના દિલમાં થઇ. પરંતુ વર્ગના આચાર્ય જેવા જ પ્રતિભાશાળી શ્રી માસ્તર સાહેબના ‘ મહાકાલ ’ માં પ્રકટ થતા લેખોમાં વીર્યભાવને આહ્વાન કરતાં વચનોથી તેમની શ્રદ્ધા, ખત અને ધૈર્ય વિશેષ દઢ બન્યાં. સને ૧૯૦૪ માં શ્રી માસ્તરસાહેબનો ‘ વાણીનિરોધ ’ લેખ વાંચીને, કહે છે કે, શ્રી ખોળ ખૂબ ખુશ થયા અને શ્રી માસ્તર સાહેબને મળવા આવ્યા. અને પછી તો તેઓ વર્ગના સારા સાધકો પૈકી એક થઇને રહ્યા. આખું જીવન પરિવર્તન થવામાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો અનુકૂળ સ્વીકાર્ય ઉત્તર પરમ નિમિત્ત રૂપ કે ઉપાદાન હેતુ રૂપ હતો. નહિ તો શ્રી આત્માનંદજીની પેઠે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીથી જો તે અદીક્ષિત રહ્યા હોત તો નિરુસાહી જીવનપ્રવાહ કઇ દિશામાં વળાંક લેત તે કહેવું મુશ્કેલ છે—એમ શ્રી ખોળ પોતે જ સાધકો સમક્ષ કહેતા હતા.

x

x

x

શ્રી ઐયાજી ઇંહારકર નામના મદ્રાસી શાસ્ત્રી, ‘ પ્રખર વિદ્વાન પશુ વિવાદી વિચારક હતા. ગીતા સંબંધી તેમનો મત સર્વમાન્ય ગણાતો. સંસ્કૃત પાઠશાળામાં વ્યાકરણ — વગેરેનો અભ્યાસક્રમ કરવા છતાં, એ જ્ઞાનમાં ઉણપ સાક્ષી હશે, તે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

દેવસંયોગે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સમાગમમાં આવ્યા. બે ત્રણ દિવસમાં જ તેમનું મારી મસ્તક નમ્યું. આચાર્યશ્રીની તેમણે સેવા સ્વીકારી. વેદની કેટલીક સંહિતાઓના મહત્વના ભાગનું અને આખી ધ યજુરસંહિતાનું રહસ્યરક્ષેટન તેઓ આચાર્યશ્રી પાસેથી માત્ર અદ્વપકાળમાં જ શીખી મયા. તેઓ ઘણીવાર કહેતા,

“ અનેક ગ્રન્થોનો પરિશ્રમપૂર્વક મેં અભ્યાસ કર્યો હોવા. છતાં, શ્રીસદ્ગુરુમુખથી મને પ્રાપ્ત થયેલી યજુર્વેદવિદ્યા સંબંધમાં, કોઈપણ રથને, કોઈ કાળે વાદવિવાદ કે સભાકસોડીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેમાં મારો જ વિનય થાય છે. વળી, જીવનમાં વ્યામોહ વિક્ષતતા ઉત્પન્ન થવાની પળોમાં પણ, ગીતા અને છતર શાસ્ત્રગ્રન્થોનું અવલોકન કરવા છતાં, સ્થિર શાંતિની પ્રાપ્તિ મારે મને યજુર્વેદસંહિતાના સત્સંગની અપેક્ષા રહે છે. ”

એમાં સંહિતા કરતાં તેમને શ્રી નૃસિંહાચાર્ય ગુરુનું ગૌરવ પ્રતાપશાળી હોવાનું પ્રતીત થતું હતું. પોતાને સત્પણનપ્રદાન કરનાર સદ્ગુરુનું ઝણુ અલ્પાંશે પણ આ જીવનમાં શી રીતે ફેડી શકાય — એવા કૃતચિંતાના વિચારમાં રહેતા શ્રી ઐયાજીએ મૃત્યુપર્યંત આચાર્યશ્રીની છડી પોકારવાનો — શરણુભાવપ્રધાન — ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, અને એ રીતે પોતે કૃતકૃત્ય થયાનો સંતોષ માનતા હતા.

આ ઉપરાંત વર્ગનાં માસિકોમાં અધ્યાત્મવિષયક સાહિત્ય ધડવામાં વિવિધ વિદ્વાનોને મૂળ પ્રેરણા અને શિક્ષાનાં દાન તો શ્રી નૃસિંહાચાર્ય તરફથી જ મળેલાં હતાં. યોગનાં રહસ્યમય સૂત્રોનો અર્થ તથા પ્રયોગ, અસંખ્ય સાધકસન્નનેશને શીખવવામાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ અમૂલ્ય દાનધર્મ બજાવ્યો છે. સર્વાત્મભાવના

શિરોમણિ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની સમદર્શિતાનાં અસંખ્ય ઉદાહરણો છે. પણ અત્રે માત્ર ઉપરોક્ત યોગની પેઠે બીજું એક પરધર્મી મુસ્લીમનું જ દષ્ટાંત દૂકમાં આપીશું.

કે. શ્રી સયાજીરાવ મહારાજના પ્રાચીન પ્રેમના પરિણામે, સને ૧૮૮૬ માં સ્થપાયેલી વડોદરા ભારતીય સંગીત પાઠશાળામાં, પ્રો. મૌલાબક્ષ સંગીતના ઉસ્તાદ હતા. આ ધર્મપ્રેમી મુસલમાન કુરાનોક્ત જીવન ગાળવા તથા આત્માની ખોજ માટે મૃતી રહ્યા હતા. એક પ્રસંગે, જૂતડીનાં ઝાંપે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના નિવાસ પ્રતિ તેમના અંતઃકરણમાં અચાનક આકર્ષણ યયું. તે સત્સંગથી તેમને સાત્ત્વિક આનંદ થયો. પછી તે રોજ નિયમિતપણે શ્રી નૃસિંહાચાર્ય સાથે સત્સંગ કરવાનો તેમને અભ્યાસ પડી ગયો. દિનપ્રતિદિન સંપર્ક વધતાં, શ્રી મૌલાબક્ષના મનમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના હૃદયની પવિત્રતા, નિખાલસપણું અને સમીપ વર્ગના સર્જનો પ્રત્યેના પ્રેમભર્યા વર્તનની અદ્ભુત છાપ પડી. ઠાઠ જિજ્ઞાસુ પૂછે ત્યારે, અથવા પ્રસંગે થતા ઉત્સવોમાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના મુખમાંથી ઝરતા તત્ત્વબોધામૃતને ઝીલવાને સુયોગ પ્રાપ્ત થતાં, શ્રી મૌલાબક્ષ પુષ્કળ પ્રસન્ન થયા. પોતાના અંતરમાં નિરંતર ઘોળાયા કરતા જલ્દિ પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આ મહાન સંતમાં સામર્થ્ય સમાયેલું છે, એવી એમને સંહાચાર્યની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ માટે નિઃશંક નિષ્ઠા ઉત્પન્ન થઈ. હિંદુ ધર્મના આનંદદાયી ઉત્સવોમાં ઉભરાતો ઉત્સાહ યી તે વિશેષ શ્રદ્ધાવાન જન્યા. તેથી તે દરેક ઉત્સવમાં હાજરી આપવા લાગ્યા.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સમક્ષ, એક વખતે, શ્રી મૌલાબક્ષે પોતાના વિચારોની પરંપરાઓનું નિવેદન કર્યું, તથા સમાધાન માટે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ચાચના કરી. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી જિંઝાસુને એકદમ સીધી રીતે સંતોષ આપતા નહિ. બનતા સુધી સાધક પોતે પોતાની મેળે, શંકાનું સમાધાન કરી શકે - શવિધ્વમાં ગુરુની અનુપસ્થિતિમાં પણ, જિહવા પામતી સમસ્યાઓનો ઉકેલ સ્વયં સાધવા સમર્થ બને, - એ શુભ સ્વાતંત્ર્ય-હેતુથી પ્રેરિત વાર્તાલાપ કરવાની શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની પદ્ધતિ હતી, અને થી મોલાયક્ષને ધીમે ધીમે તેમનાં, સુંદર સચોટ ઉત્તરો તેમજ તાર્કિક વ્યાખ્યાનોથી પ્રુબ્બળ સંતોષ થયો. પોતાનું જીવન પણ ઉન્નત બનતું તેમણે અનુભવ્યું. તેમના સંતોષભાવમાં દિવસે દિવસે-અત્યંત ભરતી આવી. એ ભરતીએ એક દિવસ મધોદા મૂકી, રપહટ આવિષ્કાર આપ્યો. સંક્રાંતિના દિવસે પવિત્ર મનના મીણાએ એક સાંજે, પોતે માનેલા પોતાના ‘અસ્લાહના રસુલ’-અમલ પોતાની પાક હૃદયની જિર્મિનો એકરાર કર્યો:

“ આપશ્રી મારી એક અરજ...”

“ જોશો મીયાં, ગમરાવાની કાંઈ જરૂર નથી. ” અને મીયાંના ચિત્તની ઇચ્છા તથા હર બને સંક્રાંતિનું ખરું કારણ જાણી ગયા હોય તેમ આચાર્યશ્રીએ ઉમેર્યું કે,

“ નાના, મોટા, જુદા, બાલક, દિંદુ, મુસલમાન અદિં તો સહુ સરખા છે. સર્વમાં એક જ આત્મા વિસરી રહ્યો છે. ”

“ નૃસિંહાચાર્યજીના આ ‘સમાનભાવ’ના ઉદ્દગારે થી મોલાયક્ષના ને મોહજું કરી દીધું. અને નિઃસંક્રાંતિપણે તેને વાચા સ્પુરી:

“ મારા પર આપની મોટી રહેમ થઈ છે. આપની દુઆથી મારા આત્મકલ્યાણનો માર્ગ મળી ગયો છે. હું તો રંક દાસ બીજું તો કાંઈ નહિ પણ મારી અલ્પ બેટ સ્વીકારશે તો...”

શ્રી મોલાના મુખ ઉપર પ્રકટેલા સહજ સંકેતને દૂર કરવા, તેનું વાક્ય પૂર્ણ થતાં પહેલાં જ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સિંહનાદ કરીને બોલ્યા:

“ તમારી સઘળી બેટ સ્વીકારીશ. મીયાં ! દીવ પાક જોઈએ.”

“ તો, આપ આ સીજની (અંગરખું) પહેરો છો, તે આ હાસ બનાવી લાવે તે આપના અંગ ઉપર ધારણ કરશો ને મારા મનની મુરાદ પૂરી કરી મને કૃતાર્થ કરશો. ”

“ બસ, એજ ને ! હવેથી દર ઉત્સવે હું તમારી પ્રેમકદનીને જ પહેરીશ. પછી છે કાંઈ ! ” શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ હાસ્યથી પોતાના વચનમાં શ્રદ્ધા ઉપજાવી...આજીઆજી બેઠેલા કેટલાક વૃદ્ધ સદ્ગૃહસ્થો અને પાણડીધારી પંડિતો જેવા જથ્થાના સર્જીતોની આંખોમાં ચમકાર જણાયો. વર્ણાશ્રમના વિચારમાં તેઓ જાણે શુભ થઈ ગયા ! સર્વે વિસ્મયભાવે, શ્રી મોલાબાપુ પ્રતિ એકોટશે જોઈ રહ્યા.

“ પણ, તમે મને સંગીત શીખવશો ને ? ”

“ આપ તો સંગીતને શોભાવનારા છો. આપને હું શું શીખવું ? મને ખબર ન હતી કે વિવિધ ઢાળમાં વડતા સંસ્કૃત શ્લોકોમાં સંગીતના રાગોની આવી અદ્ભુત શક્તિ. ! એ તો તે દિવસે આપે તથા આપના દર્શનપૂજાર્થે આવતા પેલા શાસ્ત્રીજીએ મધુરતાથી ગાઈ સંભળાવ્યું ત્યારે મારી ખાતરી થઈ. ” શ્રી મોલાએ પ્રથમ સમાગમે, સુંદર ‘ ગઝલો ’ છાંડી હતી અને એવું સંગીત સંસ્કૃત — ગૂજરાતીમાં નહિ હોવાનું કહેલું. ત્યારે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની આગ્રાથી - આશ્રમમાં આવેલા એક - નાના બાળકે સુંદર તોટક, શ્લોકને સરસ બાવવાડીપણે ગાઈ બતાવ્યો હતો ત્યારે પોતે મુગ્ધ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

બની ગયા હતા. તેનું શ્રી મૌલાને સ્મરણ થયું. પછી મીયાં પ્રસન્નતા પ્રકટ કરતા બોલ્યા:

“ બાપજી ! પહેલાં મેં એમ નહોતું ધાર્યું કે મારો મુસલમાનની કંઈનીનો આપ હિન્દુ આચાર્ય અંગીકાર કરશો. અત્યાર સુધી આપ મારા પ્રણામ અને ફૂલહારની પૂજાને આનંદથી અપનાવી શો છો તેજ મારે મન બહુ હતું. પરંતુ આજે તો આપે મારા દિલમાં થોડા ઘણા અંશમાં પણ રહેલા ધર્મના બેદબાવને દૂર કર્યો છે. એ આપનામાં રહેલા પયમંબરને સૂચવે છે...”

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તરત નાક ઉપર આંગળી મૂકી, શ્રી મૌલાબક્ષને વિશેષ પ્રશંસા કરતા રોક્યા અને કહ્યું:

“ કયા હિન્દુ, કયા મુસલમાન - એ સર્વ મતલબી દુનિયાના બેદ છે. સર્વના હૃદયમાં રહેલો રામ - રહીમ તે એક જ અનાદિ તત્ત્વ છે. * પરંતુ જ્યાં સુધી આ સમભાવ સિદ્ધ નથી થયો ત્યાં સુધી પોતપોતાની ધર્મમયોદાઓનું સમજપૂર્વક પાલન કરવું જરૂરનું છે, એટલું જ નહિ પણ સમભાવની સિદ્ધિની સમીપે લઇ જનાર છે. હિન્દુ શાસ્ત્રો, સંતો કે ઋષિમુનિઓએ અથવા મુસ્લીમ પીર પયમંબરોએ, યથાર્થ રીતે નીતિમયોદાઓનો આદેશ કર્યો છે...મીયાં, તમારે સંકોચ રાખવો નહિ. તમારે કહની મને આપી જવી. ”

ઉપયુક્ત પ્રસંગમાં આપણને આચાર્યશ્રી, તેઓશ્રીના પદમાં સંતવરણ ગાવા પ્રમાણે, ‘ સમદર્શી સરદાર ’ સ્વરૂપે વિલસી

● આ વિચાર પણ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સિદ્ધાન્તો પેઠે મદત્વનો છે તેને જુદી જુદી રીતે, તેઓશ્રીના સાહિત્યમનોમાં નિરૂપિત કરેલો છે.

રહેલા પ્રતીત થાય છે. પોતાના પ્રતિ અપ્રતિમ આદરભાવને વ્યક્ત કરવા પ્રેમથી અર્પાતી ' સીમની 'ની બેટનેા સહર્પ સ્વીકાર કરવામાં, હિન્દુ આત્માયે શ્રી નૃસિંહાચાર્યે શ્રી મૌલાબક્ષના મુસ્લીમ દેહને જરા પણ અગ્રેય કે અરપૃચ્છ માન્યો નહિ. મુસ્લીમ માનવીના હિદ્દારણ્યે, તેની યોગ્યતા અને અધિકાર પ્રમાણે તેને હિપ્દેશ ગ્રહણ કરવાની અનુકૂળતા કરી આપવામાં પરજાતીય - પરધર્મીય વ્યવહારતત્ત્વથી ઘટી મિથ્યા ' આભડછેટ 'ની કે મુસ્લીમ દેહની દરકાર ન કરતાં, તેની પાછળ પ્રકાશવા મથતા શુદ્ધ આત્મભાવની પાતતાની જ પરવા કરી છે. તેમાં તેઓશ્રીની આચાર્ય તરીકેની મહત્તા, સત્યધર્મ પ્રતિના અનુરાગની પ્રતિષ્ઠા, પરધર્મસહિષ્ણુતા, - જે સર્વધર્મ સંબંધી જ્ઞાનને શુદ્ધ રાખનાર તત્ત્વ છે તે - વિશ્વજીવિત્વ, વગેરેનાં દર્શન થાય છે.

અને શ્રી મૌલાબક્ષે પણ શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં રહેલા આશ્ચર્યકારક ચારિત્ર્યવૈભવની તથા લૌકિક દૃષ્ટિથી વિચારતાં સંગીતાદિ જ્ઞાનની સંપત્તિની પ્રતીતિ કરી, કંદર કરી હતી. શ્રી મૌલાબક્ષ સ્વરસિપિ (નોટેશન) કરવામાં પ્રવીણ હતા. તેમને શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રીની કેટલીક કવિતાઓ કંઠરથ હતી. તેમાંનાં ઘણા પદોની સ્વરસિપિ બનાવી, તેઓ વિદ્યાર્થીઓને વર્ગમાં શીખવતા હતા. મુસ્લીમ મૌલાબક્ષની ' સંગીતગાર્હડ 'માં શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રીનાં ઘણાં પદો નોટેશન સહ મળ્યા આવે છે. ' શ્રી નૃસિંહવાણીવિલાસ ' ભાગ ૧ માંનું

‘ ચેત કે ચિત્ત લગાના, જગતમે ચેત કે ચિત્ત લગાના ’

એ પદ તેા મને પણ, સંગીતનેા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી જાણે પણ, સારી પેઠે ગવાતું જવણુ કરવાની તક મળ્યા છે. આમ, શ્રી મૌલાબક્ષ પોતે પણ સંસ્કારી જિજ્ઞાસુ સત્યરુપ હોઈ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રીની

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પ્રીતિના પાત્ર બની રહ્યા. કાઠીયાવાડના પ્રવાસમાં, કહે છે કે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી શ્રી મૌલાજીને પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા !

x

x

x

‘ સિદ્ધાન્તસિન્ધુ ’ વગેરે ગ્રન્થોમાં અતિચિદેવો મઘ એ નીતિસૂત્રના પાલનના મહત્વ ઉપર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે તેઓ પોતે ચીવટાર્થપૂર્વક વર્તતા હતા. તેમના પ્રત્યે દેવ રાખનારનું પણ પ્રસંગ આવે દિત કરવામાં તથા પોતાનો પ્રથમ લાભ જીઠાવી જનાર પુરુષ પાછળથી લૌકિક દષ્ટિએ તેમનું તુલસાન કંઘ્યા પ્રવૃત્ત થાય તો પણ તેના પ્રતિ દેવ, અહિત કે અનાદરભાવ નહિ રાખવામાં તેઓ ખાસ કાળજી રાખતા. પોતાને ત્યાં પધારેલા, કોઈ પણ અતિચિને બોજન લીધા વિના, અમર તેની અનુકૂળતા પ્રમાણે વ્યવસ્થા પૂરી પાડ્યા વિના, વિદાય કરવામાં તેમનું ચિત્ત ખિન્નતા અનુભવતું. જેમ અસત્ય પ્રતિ તેમનો તિરસ્કાર હતો-તેમ કોઈ પણ આગંતુક મનુષ્યના અનાદર કે અપ્રસન્નતા પ્રતિ તેમને ધૂણા હતી.

પોતે એક સમયે આશ્રમમાં એકલા હતા. પોતે જાતે જ રસોઈ બનાવતા હતા. સાત સાધકો બદારમામથી વડોદરા આવી ચઢ્યા. જે કાર્ય હતું, તે પતાવીને તેઓ બપોરના જવાના હતા. પરંતુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ આમહૂં પૂર્વક જણાવ્યું હતું કે,

“ પ્રસાદ લીધા વિના ન જવાય. જમીને જ જળો. ”

બાપજીની પ્રસાદભાવના સાધકોને આગ્રા સમાન હતી, પણ તેમને ખજાર ન હતી કે રસોઈની સેવા ઉઠાવનાર બાપજીની

પોતે જ હતી. તેઓ તો શહેરમાંથી કાઢી પતાવી, દસ સવારો.
 વહેલા આગ્યા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તેઓને આતુરતાથી પૂછ્યું:

“ બહુ વાર લાગી કાંઈ ! રસોઈ ક્યારની ચ તમારો વાટ,
 નોંધ રહી છે. ”

“ એટલી વારમાં રસોઈ થઈ ગઈ ! ” સાધકો આશ્ચર્યચકિત
 આંખો વિકાસતા બોલ્યા. જમતી વખતે રસોઈમાં એવો સુંદર
 સ્વાદ અને આહલાદ હતો કે સૌ ડાહ જમવામાં તસ્લીન થઈ
 ગયા. વચમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ એક વીરમગામના સાધક
 પ્રતિ બોલ્યો: વિનોદ ક્યો,

“ કેમ બાઈ ઠીક છે ને ! વીરમગામ જેવું તો ક્યાંથી
 હોય ? ” પેલા સાધકે પણ વિનોદમાં જ જવાબ આપ્યો.

“ વીરમગામ કરતાં વડોદરા જય તેમ નથી. બાપજી,
 આપ વીરમગામ પધારો અને આ રંકના ધરની સામગ્રીનો
 સ્વાદ કરી કૃતાર્થ કરો. ”

“ વખત આવે એમ થશે, પણ આજ તો આ સામગ્રીનો
 સ્વાદ કરોને. આ જિનઅનુભવી હાથે કરેલી વાનગીઓ, તમારા સર્વના,
 મુખમાં રસપૂર્વક સ્થાન પામે છે, એ જોઈ મને, અત્યંત આનંદ
 થાય છે. ”

આ જિન અનુભવી હાથે — એ શબ્દો હરતામિનપસંદ
 ઉત્તરારાતા સાંભળી, સાધકોના કોળિયાસહ મુખ સુધી, મૂંચેલા હાથ
 સ્થગિત થઈ ગયા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ સર્વને સચેત કયો,

“ ચાંતો જમો છો, ગાડીનો સમય થઈ જશે. ”

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પદાએ ચૂપચાપ જમી લીધું. ‘આ ઝણુનો ગદલો કયારે વળશે.’ — એ સર્વના અંતઃકરણના સંકલ્પની નોંધ લીધી હોય તેમ, વગર પૂછે જ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સર્વને પ્રસન્નતાપૂર્વક વિદાય આપતા બોલ્યા:

“તમે કોઈ ધરમાસો નહિ. હું તમારે ત્યાં આવીશ ત્યારે તમારા કરતાં ય જમણું જમીશ.”

તે પ્રસંગ પછીનાં વર્ષોમાં, વીરમગામવાળા સાધક સિવાય, સર્વનાં નિમંત્રણ સ્વીકારવાનો સંકેત શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પરિપૂર્ણ કરી, બકોલેને પ્રસન્ન કર્યો. વીરમગામવાળા થી હરિલાલભાઈ આતકની ડોક વર્ષો સુધી પૂજ્યશ્રીના આગમનની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. કાલક્રમે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પ્રકૃતિનું કારણ કાઢી, વીરમગામ શ્રી નાથાલાલભાઈ નામના સુઘ સાધકને ત્યાં પધાર્યા અને કેટલોક સમય તેમને ત્યાં જ રહી, તેમના જીવનનો ક્રમ પરિવર્તીવવામાં કારણ બન્યા. દરમ્યાનમાં શ્રી નાથાલાલભાઈનાં પત્ની ગુજરી જવાથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તેમને ખીણું લગ્ન કરવા કહ્યા કરતા હતા. મુરોલીઓ અને વિટંબણાથી અકળાપલા શ્રી નાથાલાલ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પોતાને ત્યાં પધાર્યાથી શાંતિમાં મગ્ન થઈ જવાથી, વિવાહ સંબંધી વિચારને તદ્દન જ વિસરી ગયા હતા. સદ્ગુરુની વારંવાર સૂચના થવાથી, શ્રી નાથાલાલે ખીણે વિવાહ નહિ કરવાનું ખરું આર્થિક કારણ કહી સંભળાવ્યું. ત્યારે શ્રી આચાર્યશ્રીએ સૂચન કર્યું:—

“આપણા સાધકોમાંથી કોઈ તમને પૈસા ધીરે તેમ નથી?”

“ધીરે, પણ બાપજીશ્રી! મામલું ને અરવું જે-વરેખર છે.”

“ એમાં શું ! તમે હરિલાલભાઈ પાસે જાઓ. તે તમને વગર માગ્યે પૈસા ધીરશે. ” તેઓશ્રીએ અર્ધસ્ફેટબરી વાણીમાં માર્ગ દર્શાવ્યો. પણ પોતાને શ્રી હરિલાલભાઈની સેવા સ્વીકારવાની કૃપા કરવી હતી તે પ્રકટ ન થયું.

શ્રી હરિલાલભાઈને ઘેર શ્રી નાયાલાલ ગયા, તેમને કાંઈ સંકેત ન થાય તેવી સ્વાભાવિક લાગે તેવી રીતે શ્રી હરિલાલભાઈએ પોતે જ ‘ લગ્નનું કાંઈ નક્કી થયું કે ! કામકાજ કહેજો ’ — એમ વાતોની શરૂઆત કરી. અને શ્રી નાયાલાલ પૈસા વિના અટકી પડ્યા છે એ જાણતાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સત્શિષ્ય શ્રી હરિલાલભાઈએ હસતાં હસતાં કહ્યું:

“ નાયાભાઈ ! હું તમને એક શરતે પૈસા આપું ! ”
શ્રી નાયાભાઈના મનમાં વ્યાજનું નક્કી કરવા સંબંધી શરતની ધારણા હતી, તેથી કહ્યું,

“ મારે તમારી તમામ શરતો કબૂલ છે. કહો. ”

“ તમારે ભાંગી હું કહું તે ચીજ તમે મારે ત્યાં અમુક સુદતસુધી મિશે. મૂકો તો હું તમને રકમ ધીરું. ” એટલું બોલી તેમણે ગંભીર મુખમુદ્રા કરી. શ્રી નાયાભાઈને પોતાના સાધક બંધુની — શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના શિષ્યની — પ્રામાણિકતાની પૂર્ણ ખાતરી હતી. તેમાં યાં આ પ્રસંગે તો પોતાના સહચરની પ્રેરણાથી જ ઉપસ્થિત થયો હતો. તેથી તેમણે હા કહી. વચન અપાયાં. વિશ્વાસના વહેણમાં ઉભય તણાયા. શ્રી હરિલાલભાઈએ પુલકિત માત્રો તથા ગદ્ગદિત કંઠથી કહ્યું:

“ વસ્તુમાત્રનો સાર-વસ્તુતત્ત્વ શ્રી-સહચર ભગવાન તમારા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

જેવા સહભાગીને ત્યાં વિરાજમાન છે, તેમની કું માર્ગણી, કરું છું-
ખીજી કોઈ સીજની મને જરૂર નથી. ”

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તથા શ્રી નાથાલાલ, શ્રી હરિલાલભાઈને
ગુરુભાવ કળી મયા. અને એ રીતે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાની
પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ કરી, અને શ્રી હરિલાલભાઈએ પણ પોતાને
એવાસંકલ્પ સિદ્ધ કર્યો.

x

x

x

ટેટલીક ધર્મસંસ્થાઓના ગુરુદેવોની બહુતોને ત્યાં ‘પધરામણી’
કરવા ~ કરાવવા, સવા-સવાપાંચ દે સવાસોથી માંડી મોટી રકમની
મેટાની ફરજિયાત અપેક્ષા રખાય છે. તે સિવાય, બાવિકના હૃદયને
શુદ્ધ ભાવ ચરિત થઈ શકતો નથી. પરંતુ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ
પોતાની બોધશ્રેણીમાં શ્રી સદ્ગુરુને પોતાને ઘેર પધરાવવા સંબંધમાં
બહુ મદત્વ આપ્યું જ નથી, તથા તે તરફ કોઈ સાધકના ચિંતનું
આકર્ષણ થવા પ્રવૃત્તિ કરી નથી. છતાં કોઈ શુદ્ધ અંતઃકરણના
ભાવથી પ્રેરાયવા સુઘ સાધકની, કોઈ કારણસર, તેને ઘેર પધારવા
વિનંતિ થતી, તો તેઓ તેમ કરવામાં કોઈ જાતના કર-મેટની અપેક્ષા
કરતા નહિ કે, પોતાના ‘ખાસ’ (1) -માણસોદ્ધારા કહેવાતો નહિ.
આવા પ્રસંગોમાં પોતે જોને ત્યાં પધારતા ત્યાંના વાતાવરણમાં
અધીકિક ફેરફાર થતો અને આગુઆગુની જનતાને તેમાંથી કાંઈને
કાંઈ શિક્ષણ મળ્યા વિના રહેતું નહિ. આમ એમની પધરામણી
પ્રદર્શન જેવી કે કેવળ પૈસા પર આધાર રાખનારી નહિ, પણ
સાધક, બોધક, બાવાવલંબી અને સરળ થતી. કોઈ સાધક
સ્વેચ્છાથી કાંઈ ‘ફલપાંખડી’ મૂકી આમલ કરે તો તે વ્યક્તિની
હૃદયની ભાવના અને આર્થિક પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરીને જ,

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તેના સત્તોષ ખાતર સ્વીકારતા; પણ તે બેટનો, બનતા સુધી તે સાધક કે સાધકોના કલ્યાણભાગમાં જ વિનિયોગ થતો.

મધુધાના-વતની શ્રી સોમેશ્વર સ્વામીશંકરને એક વખતે ઉમરેઠમાં સાધક શ્રી ઉભિયાશંકરભાઈને ત્યાં પધારેલા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સમાગમ અને ઉપદેશનો પ્રસંગ પ્રડેલો. પછીથી તેઓ વર્ષમાં બેડાયેલા આચાર્યશ્રીના અનહદ સામર્થ્ય અને મહત્તાની, મન ઉપર સ્થાયી સંસ્કાર પડવાથી, રા. મોતીલાલ કૃષ્ણજી દાક્તરે (ઉમરેઠમાં) આચાર્યશ્રીને પોતાને ત્યાં લાગતે માન્યતા પધરાવ્યા. ચુરને ઘેર પધરાવવામાં દાક્તરે ક્યો 'એવો' ધુણ ખર્ચ થતો હશે, એવા શ્રમથી, શ્રી સોમેશ્વરભાઈ મનમાં મુઝાતા હતા કે 'પોતાશ્રી-મારે મંદિરે શે પધારે!' શ્રી મોતીલાલને ત્યાં પધરામણી પૂરી થયા બાદ, પાછા વળતાં શ્રી સોમેશ્વરભાઈની ખડકી આગળ ચડને જ મામધૂમથી ત્યારી જતાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ અટકીને અબળણ પેઠે પૂછ્યું:

"સોમેશ્વરભાઈ, તમારું જર આ મહોદ્દામાં જ છે ને!"

"હા, બાપજી!"

"ચાલો મારે તમારું ઘર જોવું છે." અને બીજા સર્જનને આગળ ચાલવા જણાવ્યું. શ્રી સોમેશ્વરભાઈના આશ્ચર્ય સમક્ષ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તેમના ઘરના ખંડેખંડમાં ફરી વળ્યા, અને પોતાના પુનિત પગલાં પાડ્યોનો સાધકના મનમાં રકુરેલો સંકલ્પ સહજ યુક્તિથી સિદ્ધ ક્યો. શ્રી સોમેશ્વરભાઈએ ભાવેથી સાષ્ટાંગ જ સમર્પણ ક્યો. શ્રી સોમેશ્વરભાઈ જણાવે છે કે,

"તે વખતે મારા બાળ્યપ્રત્યા સંજોગમાં મારી મુદ્દગ વાણીથી

પોતાશ્રીનું સન્માન કર્યું. પોતાશ્રી સર્વજ્ઞ હતા તેની પ્રતીતિ તો બાળુ ઉપર રહી, પરંતુ મોટા નાનાનો પોતા પાસે લેશમાત્ર પણ બેદરબાવ ન હતો. પૈસા આપે ત્યાં જ પધરામણી થાય તેવું નહોતું. પોતે તો બાવના જ શૂખ્યા હતા. સર્વ શિષ્યોનું શુભ જ તેઓના અંતરે વસેલું હતું અને સર્વના ઉપર તેઓ અમૃતવર્ષણ કરતા હતા. તે જ આ પ્રસંગોનું તાત્પર્ય છે....શિષ્યોના વિતતું હરણ કરનારા ગુરુઓ ધણા છે, પરંતુ શિષ્યોના સંતાપનું હરણ કરનારા સદ્ગુરુ જવલ્લે જ મળી શકે છે તેવી ઉક્તિ છે. શિષ્ય હોય કે સર્જન હોય અને પૂજ્યભાવથી કરેલા આમંત્રણથી પ્રેરાઈને પોતાના સ્થાનેથી વાહનમાં બેસીને ત્રણ ચાર ગાઉ દૂર પણ જવાને તત્પર થયેલા અને તેવાઓની ઇચ્છા સ્વીકારી હોય તેવા અનેક દૃષ્ટાંતો છે. પરંતુ શિષ્યે કે અશિષ્યે સંપૂર્ણ પૂજ્યભાવ અને પ્રેમથી માત્ર મનમાં જ કરેલી ઇચ્છાથી પ્રેરાઈને તેની ઇચ્છાને ઘોષ પણ પ્રકારના અંતરાય વગર પોતાના ભક્તની પાછળ માત્ર સૂત્રને તાંતણે દોરાનાર સદ્ગુરુ તો શ્રી દુર્લભરામજીના પુત્ર જેવા દુર્લભ જ. '

x

x

x

વિરમભાગમાં જીવરામભ્રાષ્ટ નામના સાધક હતા. તે તેમના કોધથી પ્રખ્યાત હતા. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ઉપદેશથી દુર્બળ અંતઃકરણ ઉપર વિન્ય મેળવવા પોતે અત્યંત પ્રયત્નશીલ રહેતા. પરંતુ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં, સ્વાભાવિક ક્રોધાવેશને — નિરોધપ્રવાસ કરવા છતાં — તેઓ રોકી શકતા નહિ. એક પ્રસંગે નૃસિંહાચાર્યજી તેઓએ સદ્ગુરુના ચરણમાં અશ્રુધારા વડાવી, હૃદય ઠાલવ્યું.

“ બાપજી ! મારી પ્રકૃતિ જ પ્રજ્ઞા હોય, નિગ્રહનો યત્ન કાઢ પણ કરવા અસમર્થ થાય છે. હવે હું શું કરું ? ”

“ નિરાશ થવાની જરૂર નથી, જીવરામભાઈ ! તમારું નામ જ કહે છે કે તમે જીવાત્મા છો, જૂતાત્મા નથી. જેને એક વખત જ્ઞાન થયું છે કે ‘ અમુક વિકાર સારો નથી, ત્યાજ્ય છે, ’ તે કોઈ વખતે વિચારનો પ્રજ્ઞતાથી વૃત્તિ ઉપર વિજય મેળવશે. મહારાવાની જરૂર નથી. ” શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ ક્રમજ્ઞતાથી પીઠ ઉપર હાથ ફેરવતાં ધૈર્યવાણીનો પડકાર કર્યો.

“ પરંતુ ખીજ સાધકો વિકારમાં ધસડાતા નથી. એવી કૃપા મારા પર કેમ થતી નથી ? ”

“ ખીજઓની ઉન્નતિના વિચારથી, તમારી ઉન્નતિ થતી નથી, એવી કલ્પનાથી તમે દુઃખી શા માટે થાઓ છો ? અને ખીજઓ તમારી પેઠે વિકારવશ નથી થતાં, એની શી ખાતરી ? ”

“ બાપજી ! મારો કોઈ મારી મુખમુદ્રા, વાણી અને વર્તનમાં પ્રત્યક્ષ જણાય છે. તેમનામાં એવું કવચિત્ જ દેખાય છે ! ”

“ ત્યાં જ જૂલ થાય છે. હું તો તમને સહભાગી લેખું છું. જુઓ, સમજાવું. શાસ્ત્રોએ તો મુખ્ય કામકોષાદિ પરિપુત્રું જ વર્ણવેલું છે. પ્રકૃતિને સદાયક સંકલ્પવિકલ્પરૂપ વૃત્તિવિકારો તો અસંખ્ય છે. કોઈ જેવા કેટલાક દોષોનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે તેઓ અતિ અસ્પર્શ પ્રમાણમાં હોય તો પણ પ્રકટ આકાર પામે છે, આવિષ્કારની રીતે ખીજે છે. જ્યારે વ્યભિચારાદિ અનેક દુર્ગુણો અધિક પ્રમાણમાં હોવા છતાં, દુર્ગુણી મનુષ્યની દૂષાવવાની

નૃત્તિને અનુકૂળ રહેવાના લક્ષણવાળા હોઈ, આજ દષ્ટિએ તે મનુષ્ય ઓછો દૂષિત કરે છે-અગર નથી કરતો... પરંતુ જ્યારે ત્યારે અંતર્હિત કે બહિર્પ્રસિદ્ધ થયેલું પાપ તેના ફળ આપ્યા વિના રહેતું નથી.

જીવરામભાઈ ! ક્રોધાદિનાં અપયશ આદિ ફળ બ્રાહ્મ જીવનમાં જલદીથી ભોમવવાં પડતાં હોઈ, મનુષ્યને મનોજ્યના સંકલ્પની સિદ્ધિની દિશામાં વહેલી તક સાંપડે છે....." વગેરે વચનોથી, જીવરામભાઈના દિલમાં જે સધુભાવ સ્થાન કરી રહ્યો હતો તે નષ્ટ થયો. અને તે પછી તેમનામાં, પ્રતિકૂળ પ્રસંગોમાં પ્રસન્નતાપૂર્વક ક્રોધનિરોધ કરવા તરફ ધ્યાયશક્તિ યત્નમગ્ન રહેવામાં અધિકતર ઉત્સાહ પ્રકટયો.

કેટલાંક વર્ષો પછી, જ્યારે શ્રી નૃસિંહાચાર્ય વિરમગામ પધાયાં, ત્યારે કોઈ અન્ય સાધકને ત્યાં આવવાનો અવસર આવતાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી શ્રી જીવરામભાઈને ત્યાં પણ અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી પધાયાં. ભાવવિધિ વડે પૂજનાર્યનાદિથી સ્વાગતાભિનંદન થયા પછી તેઓશ્રીના બોધામૃતનું સહુએ પાન કર્યું. વિલપ વખતે શ્રી જીવરામભાઈએ સદ્ગુરુના ચરણ સમીપ સાષ્ટાંગ પ્રણામ સહ, પાંચ રૂપિયા બેટ મૂકી. સાધકના દિલની ભાવનાની બેટને પ્રથમ સ્વીકાર કરી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ થોડી વાર પછી શ્રી જીવરામભાઈને પાંચ રૂપિયા પાછા આપ્યા. તેમણે બહુ આનંદાકાંક્ષી કરી, પણ આખરે સદ્ગુરુએ પ્રેમપૂર્વક પેસા પરત લેવા ફરજ પાડી અને નેક નીતરતાં નયને દંષ્ટિપાત કરી કહ્યું,

“ જીવરામજી ! તમે ખુશ રહો તો જાજો - હું - માયુ” તે વરણ આપ્યો ! ”

“જરૂર, બાપજી. મારા એવા કયાં ભાગ્ય કે આપ મારાથી અપોયેલી બેટ પ્રસાદી તરીકે પાછી આપીને, સ્વમુખે મમપત્તંદ રસ્તુની માગણી કરો !”

“પાંચ ‘રૂપિયા’ તો તમે આપી ચૂક્યા છતાં તમારી પાસે ‘રૂપિયા’ જેવી વસ્તુ તો રહેવાની જ, વસ્તુનો ત્યાગ નિરંતર હોવો જોઈએ. તમે મને એ ચીજ આપો—અને તે તમારી પાસે છે જ—કે જેનું તમે હમેશને માટે મને અર્પણ કરી શકો. મને આપી દીધા પછી ફરી એ ચીજનાં કોઈ તમારી પાસે રક્ષાન કરી શકે નહિ.”

જીવરામભાઈ ગંભીર વિચારણામાં પડી ગયા. પણ પોતાના સાધકેનું કસ્યાણુ કરવા સિવાય અન્ય કોઈ હેતુથી શ્રી, નૃસિંહાચાર્યજીની પ્રવૃત્તિ હોવી ઘટતી નથી, એવી એમનામાં અનન્ય શ્રદ્ધા હોવાથી તેમણે હસતે મુખે જણાવી દીધું,

“બાપજી ! સારું ખોટું જે કાંઈ આરી પાસે છે તે આપનું જ આપેલું છે. આપ તેને સ્વેચ્છાથી સંદાને માટે લેઈ શકો છો.” એમ કહી તેમણે પ્રેમથી આનંદાશ્રુપૂર્ણ આંખો પકે, મસ્તક નમાવી, જાણે શિવસ્વરૂપ સદ્ગુરુચરણમાં અભિષેક કર્યો ! શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ તેમના શિર ઉપર હાથ મૂકી, “વાત્સલ્ય રેડ્યું”, અને ગૌરવભરી છટાથી ફેણું,

“જુઓ જીવરામભાઈ ! તમારા કહેવા પ્રમાણે તમે જેનો ત્યાગ કરવા-છેડતા—હોવા છતાં, ત્યાગ કરી—શકતા ન હતા, એ તમારી કોઈની કર્મણીનું રૂફ સ્વેચ્છાથી સ્વાર્પણ માગું છું. આપણને મારી બેટ !—”

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

જીવરામજી તો ક્ષણભર સજડ થઈ ગયા. પણ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની આંખોમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ ચેખતાં સાવધ થઈ, મદ્મદ થઈ બોલ્યા,

“ ધન્ય, બાપજી, ધન્ય ! આપશ્રી જેના હિપર અનુગ્રહ કરવા ધારો છો તેની પાસેથી કદી બીજા માગીને, કદી લૂંટ તો કદી અપહરણ કરીને, લેવા ચોખ્ખું લઈ લ્યો છો. પણ પછી જેનો કદી બહસો વાળી ન શકાય એવી કૃપાવર્ષણનું દાન કરો છો ! ”

આ પ્રસંગ પછી, કહે છે કે, શ્રી જીવરામભાઈ તેમના ક્રોધનિરોધના પ્રયત્નમાં સત્વરે સફળ થઈ, સ્વભાવવિન્યયને પામ્યા હતા. સ્વસ્થ સમયમાં અંતઃકરણની ઉચ્ચ અધિકારયુક્ત સ્થિતિને પામી, વૃત્તિને શ્રી નૃસિંહાનુસંધાનમાં રાખી તેઓ સ્થૂળ જગત્તો ભાગ કરી ગયા હતા.

ક્રોધની બેટ મૂકાવે એવા પરાપકારી નિર્દોષી ગૃહસ્થાશ્રમી સદ્ગુરુઓ સમાજમાં વિરલ અને કુર્લંબ હોય છે. કેવી અનેાખી પધગમણી ! કેવી અપૂર્વ બેટ ! ! *

x x x

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી બહુનિષ્ઠ યોગાચાર્ય હતા, એ આપણે આગળ કહી ગયા છીએ. એ યોગિવરની પાસે અનેક પ્રાયોગિક દશાના પ્રારંભક સાધકો, યોગરહસ્યનું જ્ઞાન લેવા અને ક્રિયાઓ શીખવા આવતા. અધિકાર અને તનમનની સ્થિતિની પરીક્ષા

* આ સાધકનું ચૈકસ નામ હવાલાઈ, જીવરામભાઈ કે શું હતું એ વિષેની એકાદ બે સર્જનની યંકાને, પુષ્ટિકારક પુરાવાના અભાવે, મદત્ત આપ્યું નથી. પ્રસંગ તથા ચારિત્ર્યના બોરવને જ મદત્ત આપ્યું છે.

કયો સિવાય, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય યોગપાઠ આપતા નહિ. છતાં તેઓ ઠોકરે યોગના માર્ગ પર ચાલવાને માટે મનાઈ કરતા કે બિપ્રકુલ ના કહેતા નહિ. પરંતુ તેઓશ્રી વારંવાર સૂચવતા કે,

ગુરુપદ્મિય યોગનો માર્ગ સરળ નથી. યોગમાં જેમ મનુષ્ય આગળ વધે છે તેમ તેને વિશેષ અને વિશેષ સાવચેત રહેવાની અગત્ય રહે છે. અન્ય માર્ગોમાં આગળ વધતાં સાધકને બાહ્ય ઉપાધિઓ વિશેષ પ્રમાણમાં બાધા કરનારી નીવડે છે, પરંતુ યોગમાર્ગે પ્રમાણ કરી રહેલા સાધકને, સ્વકીય પ્રતિબંધો જ અધિકતઃ તેના વિકાસમાં નડનારા થઈ પડે છે. - વગેરે. '

પોતાના સાહિત્યઅન્યોમાં પણ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ યોગીઓના અધઃપતનના વિવિધ દૃષ્ટાંતોથી ઉપરોક્ત સત્ય પ્રતિ વારંવાર લક્ષ્ય બેઠ્યું છે. ત્યાં સુધી જીવન્મુક્તની સાચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી, અન્ય સાધનોમાં પ્રેતસાહક થઈ પડે એ હેતુથી યોગને સાધન તરીકે મર્યાદિત રીતે સ્વીકારવાનો તેઓશ્રી સર્વ પ્રતિ આમ્રક કરતા. અને એ શુભ હેતુથી પ્રેરણને તેમની સમીપ આવનારા પાત્ર સાધકોને તેઓશ્રીએ યોગક્રિયામાં પ્રવેશ કરાવ્યો હતો. તેઓમાંના ધણા ખરા, કમશઃ અંતઃકરણની ઉચ્ચ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવામાં, સંયમશીલ જીવનને ધડવામાં યોગસોપાનનો ઉપયોગ સારી પેઠે કરી શક્યા.

કેવળ નિષ્ક્રિય શુદ્ધિવાદીઓ, અથવા તો યોગની વિવિધ પ્રેક્ષાઓના મુખપાઠ વડે પોતાને શાસ્ત્રી, પંડિત કે યોગવિદ્ માનતા - મનાવનારા અભિમાનીઓ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી પાસે આવતા અને ચક્રો, નાડીઓ, વગેરેનાં નામ, કુંડલિની, મૂર્ધા આદિ ગાત્રીય શબ્દપ્રયોગોથી વિવાદને ગરમ પી ચડના તેઓ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

કશું કરી શકતા નહિ. બહુ બહુ તો થોડાક આસનો, માન પ્રદર્શનની થોડી પળો સુધી કરી દેખાડવામા થોમીપણાનો ગર્વ લેતા. 'આવા મનુષ્યોના ગર્વનું શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી એકદમ ખડન કરતા નહિ પરંતુ તેમની સમક્ષ, વર્તમાન યુગમા યોગશાસ્ત્રની સાર્યક્તા તથા ઉપયોગિતા યા માટે છે, તે શુદ્ધિપ્રધાન પદ્ધતિ અને દલિતોથી રૂપેટ કરતા તેઓશ્રી તેવી મતજ્ઞનું કથન કરતા કે,

‘આ યુગ તર્ક, પ્રયોગ, અનુભવ પ્રત્યક્ષ પરિણામ વગેરે ઉપર આધાર રાખનારો હોઈ, પ્રાચીન સર્વ શાસ્ત્રો કરતા યોગશાસ્ત્રની પરીક્ષા પામવાનો અધિકાર આ યુગને અનુકૂળ આવે તેવો છે. તેમા શ્રદ્ધા કે તીવ્ર શુદ્ધિ કરતા પ્રયોગો ઉપર અતિશય ભાર મૂકેતો છે યોગશાસ્ત્રમા સૂચવ્યા પ્રમાણે ચોક્કસ રીતે પ્રયોગોનો અનુભવ કરવામા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કાર્ય અનુભવાય છે.’

આ પ્રમાણે યોગની પડિતાઈ કરનારા પોપગી પુરુષો સમક્ષ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી યોગનું ગોચર કરતા પછી આશ્રમમા શીખતા વિદ્યાર્થી-માધકો પ્રતિ આગળા ચીંધી પડિતોને કહેતા,

“તમે જે ક્ષિપા હમણા વર્ણવતા હતા તેના ક્ષિપા આ માઈને આજે શીખવવાની છે. કૃપા કરી આપ જરા દેખાડશો.”

ઠોનની પોલ ખૂલી જાય તે પહેલા જ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી બીજા ચઢિયાતા સાધકને પ્રયોગ કરવાનું કહેતા અને પેના પડિતોને યશરમમાયી ઉમ્મારી લેતા સામાન્ય વિદ્યાર્થીઓને પણ સુદર અને સ્પર્શન રીતે કપેરી ક્ષિપાઓ કરતા નિહાળી, તે સેઠી આશ્ચર્ય પામતા, અને પોતાના પાખડ માટે પુરુષન પથાતાપ કગતા.

વળી વેદાન્તશાસ્ત્રના, અભ્યાસ કરનારા ફેટલાક ચમ્પદપડિતો,

શાંકરસિદ્ધાન્તમાં નિષ્ઠા રાખતા હોવા છતાં, યોગવિરોધી પ્રચાર કરતા, તથા વેદાંત - યોગના વિરોધ બાબતમાં શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના શિરે આરોપ કરતા. તેઓ પ્રતિ, પદ્મ સાંકુષ્ઠં ચ યોગં ચ યઃ પश्यતિ સં પश्यતિ વગેરે ગીતાદિના પ્રમાણે તથા શાસ્ત્રીય યુક્તિવાદ વડે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી વેદાંત તથા યોગના સહયોગનું મંડન કરવા સવિશેષ પ્રયત્ન કરતા અને શ્રી શંકરાચાર્ય યોગનું ખેંડન કરનાર હોવા બાબતના મિથ્યા આરોપનું સચોટ રીતે નિરસન કરતા. તેમના વક્તવ્યનો સંદર્ભ નીચે પ્રમાણે હોય.

સમર્થ યોગિયર્થ શ્રી શંકરાચાર્ય જેવા મહાપુરુષો વેદાભ્યાસના વિચારમાર્ગમાં ક્રિયાત્મક સંયમનો સ્વીકાર ન કરે, એ તેઓશ્રીનાં જીવન તથા ઉપદેશને ઊંડાણપૂર્વક અવલોકવાથી સંભવિત ભાગ્ય નથી. ઉલટું, તેઓશ્રી તો સ્પષ્ટ સૂચન કરે છે કે વૃત્તિનિરોધ વિના શાસ્ત્રનું અધ્યયન પણ નિરર્થક અને નિષ્ફળ છે વૃત્તિનિરોધથી નિઃસંકલ્પ અવસ્થા સાધી યથાર્થદર્શી જ્ઞાની થવાય છે. કેવળ ભ્રાન્તિજનક વિચારણાથી શાસ્ત્રપ્રક્રિયાના યાદ-વિચારની પુનરાવૃત્તિઓમા જ રચ્યા પચ્યા રહી, પંડિતાકૃતી પ્રસન્નતા માનનારાંઓને તેઓશ્રી, યોગોપદિષ્ટ - જીવનમા જરૂરી - સંયમની શિક્ષાથી નિઃસંકલ્પાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નશીલ થવા પ્રેરતા.

વળી, ધ્યાનયોગમાં પ્રાયોગિક દશાને આમળ વટાવી ગયેલા થણા સાધકો - સંજ્ઞાના, પછી તે ક્રિયાઓનો અભ્યાસ મૂકી દેતા- કેટલાક યોગાર્થ સંન્યાસીઓ પણ, આ સંબંધમાં 'જે સ્થિતિમાંથી અમે પસાર થઈ ગયા છીએ તેના પુનરધ્યયનની શી જરૂર' કહી, સ્થિતિયુક્ત રહેતા. બાંધા લોકોને તેમનો ક્રિયાભ્યાસ ત્યાજી રાખવા હિંસાદે રહેલા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી કહેતા કે,

■ વિશ્વવ્યવહાર બહુ જટિલ હોય, તેમાં અનેક ઉપાધિઓના સંગમાં રહીને, નિઃસંગત-આત્મજ્ઞાન મારેની સંયમશીલ સાધનાઓનો પ્રવાહ નિલ અરબસિત વહતો રાખવાની સાવધાનતા રાખવાની જરૂર રહે છે. કદિ મિથ્યા ગર્વથી, કદિ આત્મવિશ્વાસની અતિશયતાથી કે કદિ ખરેખર સત્ય સમજીતીથી પણ, સ્વરૂપજ્ઞાનની ઝાંખી થવાનો ભાવ અનુભવાય; પુણ્યપ્રતાપ કે સદ્ગુણ વગેરે પ્રભાવશાળી પુરુષોના અનુગ્રહથી આત્મસાક્ષાત્કારના સ્વરૂપ સંબંધી સદ્ગુણ જ્ઞાન થાય, તો પણ સાધકે, - (ઉચ્ચ કોટિના જીવન્-મુક્તની દશાની લગભગ નજીક આવી પહોંચેલા સિદ્ધપ્રાપ્ત પુરુષે પણ). સમુદ્ર તરી ગયાનો જ્ઞાનંદ માની બેસાવધ રહેવાનું નથી. '

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તેમના ગ્રન્થોમાં, જે વાતને ઉપકથાઓમાં પારપાર રજી કરે છે તે જ વાત તેઓ સર્વ પ્રતિ જણાવતા કે, સિદ્ધિની સમીપ આવી પહોંચેલા સાધક પણ સંસારવ્યવહારના વિકારવર્ણનની મધ્યમાં વિચરતો હોય, તેણે મનને પુનઃ વિકારોથી સદ્ગુણ પણ મસિન થવા દેવાની લેશ પણ તક ન આપતાં, તત્વાધ્યયન અને સંયમાદિ સ્વરૂપસાધક સત્સંગતિ, શાસ્ત્રવિદિત સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિ અને અંતઃક્રિયામાં રત રહેવા તથા તે દ્વારા આત્મસ્વરૂપાનુસંધાન સ્થિરતાપૂર્વક કાયમ રાખવા ઠાળજી કરવા સાવધાનતા સેવવી જોઈએ. અનમ્યાસે ચિંત્ય ચિંતા તે જ ન્યાયે, સ્વિકલ્પ સમાધિ સુધી પહોંચેલા યોગી મહાત્માઓના પણ વિનિપાતના દષ્ટાન્તો દર્શિ સમક્ષ રાખી, સાધનક્રિયાઓના અભ્યાસમાં ઠોય પણ કારણસર પ્રમાદ નહિ સેવવા, તેઓશ્રીનો પ્રજોષ હતો. *

* શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સાહિત્યગ્રન્થોમાં, આ મહત્વના પ્રદાન પછી, સદૃશાન્ત, સારી પેઠે સમર્થન કરવા પ્રયત્ન થએલા જોવામાં આવે છે.

આમ જે યુગમાં યોગ, મુખ્યત્વે વિચાર, તર્ક અને પુસ્તકોમાં જ રહેવા પામ્યો હતો તથા જનસમાજના આરોગ્યને પણ સાડીસાતી મેસવા માંડી હતી, તે સમયમાં યોગમૂલ્ય શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ ખીપવર્તી સાધકસંજ્ઞામાં સારી રીતે યોગપ્રતિષ્ઠા કરી. વાણીના પદેશ ઉપરાંત, સ્વયં આચરણ કરીને, તેઓશ્રીએ યોગના સાધનક્રમેનો યોગ્ય રીતિથી પ્રચાર કર્યો. યીયોસોફીના ધુરંધર ડૉનલ્ડ આલ્ફોર્ડ જેવા અધ્યાત્મવિદ્વાના અનુભવી આગ્રહ નેતાને પણ એક સમયે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી સંબંધમાં એવી મતલબજનું ઉચ્ચારણ રવાની અદ્ભુત પ્રેરણા થઈ કે,

" I have seen Yogies in the lonely Himalayas, but I have never seen his like on this side. "

આ યોગી પુરુષે તથા શ્રી માસ્તર સાહેબે, સાધકોનું ધ્યાન, નાયમાત્મા ઘલહીનેન લભ્યઃ તથા શરીરમાર્ગ ચલ્લુ ધર્મસાધનમ્ - એ સૂત્રો તરફ વારંવાર ખેંચી, સારું અને સ્વચ્છ શરીર, સારા મનની માધક, અધ્યાત્મસિદ્ધિમાં વધારે સારા સાધન તરીકે કાર્ય આપે છે, એ મતલબજનું સૂચન કરતા, અને સાધકોની શરીરસ્વસ્થતા તથા સ્વચ્છતા પ્રત્યે પૂરતી કાળજી કરતા. આજે વૃદ્ધ વયે પણ રમણીય આરોગ્ય અને શાંતિ ભોગવનારા વિવિધ સાધકો, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની યોગશિક્ષાને યાદ કરે છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું યોગૈશ્વર્ય, બાહ્ય ચમત્કારના સ્વરૂપમાં પ્રકટ થવા પામતું નહિ. છતાં પણ, તેનો અતિભાગ્ય પ્રકાશ તેમના સ્થૂળ દેહના આરોગ્ય ઉપર પ્રતીત થવા વિના રહેતો નહિ.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

મહાત્મા 'પુરુષોત્તમ સંબંધમાં' હમેંશા અનુભવવામાં આવે છે તેમ, તેમની ભવ્ય મુખાકૃતિની આસપાસ 'દિવ્ય તેજવર્ણ' પ્રસરી રહેતું તથા તેમના પ્રતિ એકધારી નજરે જોનારની આંખોમાં જન્યે કોઈ દિવ્ય શલાકા વડે અંજન કરતું હોય એવો ભાસ દેખાવતી કિરણરેખાઓ પ્રસરતી અનુભવાતી. સામાન્ય અધિકારીઓને માત્ર અકર્ષણ, અકારણ પણ રુચિકર આકર્ષણ થતું અનુભવાતું, પરંતુ તેનું વૈજ્ઞાનિક-શાસ્ત્રીય કારણ તેઓ-સમજી શકતા નહિ.

એક પ્રસંગે, ઉત્તર ગૂજરાતના કોઈ યુરોપીઅન વડા અધિકારીએ સુરત રેલેશનના પ્લેટફોર્મ પરથી, એકદમ - વિશાળ છાતી, બાહુ તથા ભવ્ય વજનદાર પણ સૌમ્ય ભાવને-ધારણ કરતો અહેરો વગેરેથી દેહીધમાન - એક આકૃતિને ગાડીમાંથી ઉતરતી જોઈ. દષ્ટિ પડતાં જ, તેમણે પ્રકાશ અને પ્રતાપ તરવરતો અનુભવ્યો. એ તો ધડી સ્થંભી ગયા અને (તાબાના કારકુન જેવા માણસો સાથે કારણ વિના બોલવાની ટેવ - રુચિ નહિ હોવા છતાં) - સાથેના દિંદો કારકુન પ્રતિહર્ષ પ્રદર્શિત કરતા હોય એવી-દબે તેમનાંથી અનાયાસે કહેવાઈ ગયું કે:

"What a fine healthy personality like Christ !"

એ દિવ્ય વ્યક્તિને આવકારવા આવેલા નિસ્તાની સારા સારા સંભાવિત અને સુશિક્ષિત સજ્જનોએ, પ્રશ્નિપાત અને હારકલગીથી તેમને સંમન્ના-પેલા યુરોપીઅન અમલદારના કાને ઉત્તર અચડાયો કે,

"Many believe Him to be Christ !"

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના યોગાવતારના સામર્થ્યને તથા

આધ્યાત્મિક સંપત્તિના ગૌરવને સૂચવતા પ્રકાશપરિવેષને, પેલા યુરોપીઅન અમલદારે આરોગ્યના પ્રકાશનો માની પ્રસન્ન થઈ, મર્યાદિત રીતે પણ તેની પ્રશંસા કરી ! એ બધું અનાયાસ જ થયું !

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું ગૌરવ કરવા ઠાંઈ આડતિયાઓના પ્રચારકાર્યની કે આત્મપ્રશંસાની પણ જરૂર ન પડતી. પોતાના પ્રસંગમાં આવનાર એની મેળે જ તેઓશ્રીના પ્રતિભાશાળી વ્યક્તિત્વથી (જે કદિ વાણી કે રિમત દ્વારા પણ વ્યક્ત થતું) તેમના ગૌરવની બધુના અને અસર સમજી શકતો.

x

x

x

વડોદરા — કમાટીબાગના સરકારી મીઠી ગરબડદાસ, પુષ્પના હરિપાદપ બાગમાંથી ઉત્તમ ફૂલ ચૂંટીને તેની પ્રેમથી માળા બનાવતા અને નિયમિત દર અઠવાડિયે અથવા વચમાં ન્યારે જૂતડીને ઝાંપે જતા ત્યારે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના કંઠમાં અર્પણ કરી, પ્રસન્ન થતા બાગખાતાના વડા અમલદાર ગોહડવીન સાહેબના ખીસ્તી હૃદયને સંકેત — સ્ફુરણ થવાથી, એક વખત તેમણે વારંવાર બાગમાંથી ચૂંટાતાં ફૂલોના ઉપયોગ સંબંધી પ્રેમથી પૂછપરછ કરી અને ખરી હકીકત જાણી એટલે જિજ્ઞાસા ખતાવી,

“ મીઠી ! તમારા પાદરો કેવા છે ! અને ખતાવશો. ”

થોડા જ સમય પછી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી ફરવાના નિમિત્તે ગરબડદાસને આગળ ધરી, ગોહડવીન સાહેબના બાગમાં પંધાર્થી દર્શન અને સમાગમથી ગોહડવીન સાહેબ એટલા બધા તૃપ્ત અને બાવાઈ થઈ ગયા કે તેમણે ગરબડદાસને ત્યાં જ આરામ કરી કે,

“ મીઠી ! બાગમાંના ફૂલોનો હાર ન્યારે તમે તમારા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પાદરીને ચઢાવો, ત્યારે એક નહિ પણ બે કાર ચઢાવજો. એક મારા તરફથી, નિષમિતપણે હોં. ”

આ પ્રસંગથી ગીત્રી ખુશ ખુશ થઈ ગયા અને થી સદ્ગુરુમાં તેમની શ્રદ્ધા તે દિવસથી વધારે દૃઢ અને શરણુભાવસંગેત થઈ.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યના વ્યક્તિત્વ વિષે વિશેષ કેટલાક પ્રસંગો નિરૂપીએ !

x

x

x

સાક્ષરવર શ્રી મનસુખરામ સૂં ત્રિપાઠી અનેક પ્રસંગે આચાર્યશ્રીના દર્શને આવેલા. તેમનો મુકામ હીવાન સાહેબ શ્રીમાન મણિભાઈ જશભાઈને ત્યાં રહેતો, પરંતુ આમમાડીમાંથી સીધા શ્રીનૃસિંહાશ્રમમાં આવી પોતાના પ્રિય વિષય વેદાંતસંખ્યા ચર્ચાનો પૂર્ણભાવથી લાભ લઈ પછી તેઓ પોતાને મુકામે જતા. દર વર્ષે ધનત્રયોદશીપ્રસંગે અમુક રકમ ભેટરૂપે તેઓ શ્રીઆચાર્યશરણુમાં મોકલતા. મુંબઈ પધારવા આચાર્યશ્રીને તેઓ વારંવાર વિનવતા, પરંતુ તે વિનંતિનો સ્વીકાર થયો ન હતો. તેમની સાથેને પત્રબ્યવહાર “શ્રીસદ્બોધપારિભતક ”માં તથા “ સંકુપદેશત્રેણી ”ના અંકોમાં પ્રકટ થયો છે.

x

x

x

એક પ્રસંગે સાંજે, શ્રી નૃસિંહાશ્રમમાં સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યકા શ્રી મણિસંકર રત્નજી ભટ્ટ (કવિ કાન્ત), શ્રી નગીનદાસ મહેતા વગેરે વાતચીતમાં હતા. પ્રસંગોચિત વાતચીત થયા પછી શ્રી મણિસંકરે પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે તીક્ષ્ણ વાગ્ધારા વહાવી

તેમાં પેતાના પ્રિય લેખેક સ્વીકનખેનના સોહિત્યસિદ્ધાન્તોને પશુ ઉલ્લેખ આવતો. અચાનકે તેમણે સીધો જ પ્રશ્ન કર્યો:

“ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં અમને અપમાન ધારણ કરવાનું ના કહેા છે ત્યારે આપ માનપમાનશુદ્ધિ શા સારું રાખેા છે મહારાજ ! શિષ્યો, વગેરે નીચે પાચરણા ઉપર બેસે અને આપશ્રી ઉચ્ચ ગાદી ઉપર બિરાજે છે તે શું ઉચ્ચનીચને બેદ પ્રતીત નથી કરાવતા ? અદ્વૈતનું ઘોતક આનાથી અન્ય ઉદાહરણ અન્યત્ર ક્યાં મળી શકે તેમ છે ! ” સદા સમસ્થિતિમાં રહેનાર શ્રી તુલસીદાસાચે ચિત્તમાં કે મુખ ઉપર સહજ પશુ ક્ષોભવિકાર નહિ લાખવતાં, ચાંતિથી પ્રશ્ન કર્યો:

“ તમે કાલેજમાં પ્રવેશર છે ને ! વર્ગમાં ક્યાં બેસીને તમે વિદ્યાર્થીઓને પ્રવચન આપેા છે ? ”

“ ખુરશી ઉપર વેળે. ”

“ બધાંની સાથે પાટલી ઉપર બેસીને તો નહિ ને ? ”

“ No, how is it possible ? ના, એ તો તદને અસંભવિત છે. ”

“ સારું. કેમ પશુ કથાકાર કે વ્યાખ્યાનકર્તા પ્રબોધકનું સ્થાન ક્યાં હોય શકે ? દેશી ગાદીતક્રિયાવાળા મંચની વાત જ્ઞા દષ્ટએ, તો પશુ અંગ્રેજ પદ્ધતિના ‘ સ્ટેજ ’નો — શ્રોતાઓથી જૂલ તરી આવતા વ્યાસપીઠનો — તો તમે સ્વીકાર કરેા છે ને ? ” પ્રથમ તો શ્રી મણિશંકર ચૂપ થઈ ગયા. પશુ પછીથી મૂળ સુએ છોડીને તેઓ એકદમ ખીળ મુદા ઉપર ફેરી પડ્યા.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“ હા, પણ આ બધા તો તમને ચંદન - અર્ચન કરે છે, ફૂલહાર પહેરાવે છે, પગે લાગે છે. તેનું શું ? ”

“ એ બધાંની દૃષ્ટિએ આ શરીર પૂજ્ય મનાતું હોય તો બહે તેઓ તેની ઉચ્ચ ભાવથી પૂજા - અર્ચા કરે, તે તેઓનાં દૃષ્ટિબિન્દુથી. તેમા મારે મહત્ત્વ શા માટે આપણું જોઈએ ? પૂજાપાત્ર કોઈ પણ જ્યોતિષે પોતાના પ્રતિ અહમ્ અને આદરશુદ્ધિ શા સાક્ષી ઠેળવવી જોઈએ ? આ દેહની કોઈ નિંદા કરે કે સ્તુતિ કરે, પૂજા કરે કે તાડન કરે, તેની આત્મવાન પુરુષને શી તમા ! ”

“ હા, પણ તેઓ તો તમારી આરતિ પણ ઉતારે છે ? ”

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ ઓછ ફરકાવ્યા અને મૃદુલ હાસ્ય કરી કહ્યું:

“ પેપર વાંચનારા સાધકો જણાવે છે કે થોડોક સમય પહેલાં અમુક...પ્રાંદેસરને બહુમાન આપવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે તમારા કરતાં ૫ મોટા મોટા પદવીધારી અને વિદ્વાન મનુષ્યોએ મશાસો કાચમાં ઝાંલી હતી...એ તો એમ જ ચાલ્યા કરે. કબિરાજ ! બીરપૂજા તો થતી આવી'છે, અને થમા કરશે. માત્ર વિધિ અને સ્વરૂપો ફેરફાર પામ્યા કરે છે. મૂળનાં તત્ત્વો તો કાયમ જ રહે છે...”

આ સંજોગજી ચાલતું હતું ને વચમાં શ્રી નગીનબાઈ મહેતા ફેટલાંક આવેશવાળાં વચનો બોલ્યા; ત્યાર પછી કવિ શ્રી કાન્તના આ સમાગમની સમાપ્તિ થઈ.

x

x

x

એવો, એક સલાહકાર તરફ નિર્દેશ કરીને, આ પ્રકરણની સમાપ્તિ કરીશું.

વડોદરાના સર ન્યાયાધીશ શ્રીમાન ગાહગિલ મહાશય શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સમાગમ અર્થે પ્રસંગે પ્રસંગે આવતા, અને એકાંતમાં તેમની પાસેથી શંકાના સમાધાન પામી પ્રસન્ન થતા. તેમણે દર્શાવેલા પૂજ્યભાવ ઉપરથી શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર સયાજીરાવ મહારાજાએ આચાર્યશ્રીને નિમંત્રણ મોકલી લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલમાં સત્કાર્યો હતા. તેમાં મુખ્ય કારણ એ હતું કે શ્રીમંતની વૃત્તિ અનેક કારણોથી વિકળ રહેતી હતી. એ સંબંધમાં તથા બીજા વિવિધ સંદેહો સંબંધમાં, આચાર્યશ્રીએ તેમનું યોગ્ય સમાધાન કરતાં, શ્રીમંતે તેમને પોતાની સાથે ઉપદેશાર્થે મહાસેમાં વિચરવા વિનંતિ કરી હતી. આચાર્યશ્રીએ નિઃસ્પૃહતાથી તેમ કરવા પોતાની અનિચ્છા દર્શાવી હતી.

×

×

×

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના ચરિત્રવિશેષને અલંકૃત કરનારા આત્મા સંખ્યાબંધ પ્રસંગો ઉપલબ્ધ છે. સાક્ષર શ્રી અંબાલાલ જાની, રા. બ. શ્રી નારણભાઈ લક્ષ્મીભાઈ દેસાઈ (મહુધાવાળા), શ્રી શર્માજી, દિ. બ. શ્રી નર્મદાશંકર મહેતા, શ્રી કૌશિકરામ મહેતા, શ્રીયુત સંઘવી, શ્રી શેલત વગેરે અનેક સંસ્કારી સદ્ગૃહસ્થોને, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી સાથે થયેલા વિવિધ આશ્ચર્યકારક અનુભવોમાંથી, અત્રે સંકુચિત રચણસીમામાં, કેટલાકનું વર્ણન થઈ શકે ! છતાં આ ગ્રંથમાં જે અલ્પ પ્રસંગોનું નિરૂપણ સંક્ષેપમાં કરેલું છે તે કેવળ ચરિત્રનાયકના ગૌરવના સંરક્ષણના હેતુથી જ કરેલું છે.

પ્રકરણ ૧૩ મું. ગૃહકુટુંબ.
 તરફથી લે

બાલવિવાહિતા શ્રી નર્મદાગૌરી, પતિના દર્શન પામતા બ્રમાદિ જ, પતિની દશ જ વર્ષની વયે ગુજરી ગયાં હતાં, આથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં બીજાં લગ્ન, અહમદનગર નોકરી કરતા રા. જયશંકર જેઠાભાઈનાં સુશીલ પુત્રી શ્રી મંગલાગૌરી સાથે થયાં હતાં. વિદ્યાનુરાગી, ધાર્મિકવૃત્તિનાં શુભસંસ્કારી કુટુંબમાં ઉછરેલાં મંગલાગૌરી, તેમજ વર્ષે સાસરે આવી, પતિસ્વરૂપ ગુરુની શાસ્ત્રમયોદાનુસાર સેવામાં નિમગ્ન રહેવા લાગ્યાં. ગૃહકર્તૃકુશળતા આદિ આર્થ કન્યાને યોગ્ય ગુણસંપત્તિ ઉપરાંત આધ્યાત્મિક અધિકારને યોગ્ય દેવી સંસ્કારાયી, શ્રી મંગલાગૌરીએ સૌની પ્રશંસા પ્રાપ્ત કરી. પતિનો અનુગ્રહ પણ, તેઓ શીઘ્રતાથી પામવા લાગ્યાંથી થયાં. માત્ર સવા વર્ષના સ્વસ્થ સહવાસમાં સુઘ પતિના સંદુષ્ટદેશને ધારણ કરવામાં, તેમણે અપૂર્વ પ્રતિભા દાખવી હતી. કહે છે કે, આ સાધુમૂર્તિ સન્નારીએ સમર્થ પતિના દ્વંદ્વ સહવાસમાં જ આત્મસાક્ષાત્કારનો અનુભવ કર્યો હતો. અને પછી તરત જ - ૧૪ મા વર્ષના અંતમાં - (સંવત ૧૯૩૬ માધ શુકલ ૧૫, શુક્ર) તેમના રચૂળ કહે આ દાની કુનિયાનો ત્યાગ કર્યો હતો.

પેતાના આચાર્યપતિ પાસેથી પ્રશંગેષાત્ત પ્રાપ્ત કરેલા ઉપદેશ - સૂચનેશ્વી પેતે નોંધે રાખેલાં. એ નોંધોની નાનકડી પુસ્તિકા " મંગલવિચાર " નામે પ્રોજેક્ટ થઈ છે,

તેના અવસોકનથી સર્વને રેષ્ટ થાય તેમ છે કે વેદકોલીન ગર્ગાદેવીના જીવનની પુનરાવૃત્તિ રૂપે વર્તતાં શ્રી મંગલામૌરી આદર્શ પતિને ઉપયુક્ત પાત્ર બની રહ્યાં હતાં. પોતાને સુદૈવથી પ્રાપ્ત સર્વશ્રુ પતિ પાસેથી ધર્મશાસ્ત્ર અને ધર્મવિદ્યાનું ગાન સંપાદન કરી, ૧૪ વર્ષની વયમાં, પોતાનામાં સતેજ નિઠાસાવૃત્તિ તથા અદ્વૈત વિરતિભાવના સ્થિર કરી હતી. “ મંગલવિચાર ” શ્રીશિક્ષણને ઉપયોગી પુસ્તિકા છે.

થોડાંક વર્ષ પછી, શ્રીમન્ત્રસિંહાચાર્યજીએ, વહીલ સ્વજનોના આગ્રહના નિર્બંધથી નિમિત્તે શ્રી રુકિમણીદેવી સાથે લગ્નવ્યવહારથી સંયુક્ત થવા પોતાની સંમતિ દર્શાવી. શ્રી રુકિમણીદેવી સાથેના તેમનો ગૃહવ્યવહાર કેવો રમણીય અને અનુપમ હતો તેની સર્વ સાધકો મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે અનેકના જીવનને ધડનાર કારકીર્દીનો પરિમલ હમણાં જ પ્રસરાવી ગયેલા શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજી, તથા સર્વશુભહિતચિંતક પ્રવૃત્તિના ગ્રેરક સાંપ્રત તૃતીય વર્માચાર્ય શ્રી સુરેશ્વરાચાર્ય જેવાં અમૂલ્ય રત્નોનો જગતને પ્રકાશી આપનાર વસંધરાની વિભૂતિસમાં શ્રી રુકિમણીદેવીનું જીવન ધન્યધન્ય હતું. પતિના પરમાર્થપ્રવણ જીવનમાં સદ્ધર્મચારિણી મહાશક્તિરૂપે, તેમણે પોતાના સદ્ગુણી, અપ્રમાદયુક્ત કર્તવ્યપરાયણતા, તપ, ત્યાગ અને શીવયુક્ત સૌભાગ્યજીવનથી સર્વોત્તમ ફાળો આપ્યો હતો. વર્ગના સર્વ સાધકો પ્રતિ, પતિની આજ્ઞાનુસાર, પરમ વાત્સલ્ય અને કરુણાથી નિઃસ્વાર્થ સ્નેહ અને સેવાધર્મ જન્યવવામાં પોતે પ્રસન્નતા માણતાં હતાં. તેમના જીવનની પવિત્ર બબ્બતાણુ, શાન્ત વાત્સલ્યવાન પરોપકારી ધર્મસ્વભાવનું તથા શ્રીહિન્નતિના પતિએ પ્રજોધેલા વિવિધ અણસોં અને પ્રયોગોને સ્પર્શિત કરવામાં પોતે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ઉત્સાહપૂર્વક આદરેલા કર્તવ્યમનુ, અનુભવી સાધકો આજે પણ સંસ્મરણ કરી, પોતાના પૂજ્ય માજીશ્રીને શ્રદ્ધાંજલિ અર્પે છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ‘ ભામિનીશૂષણ ’ વગેરે ગ્રન્થોમાં આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમને નિરૂપતાં આદર્શ સ્ત્રીરત્નો - અમર પાત્રો - આપેલાં છે. એ પાત્રોની વાસ્તવિક શ્રુતિકાનું દર્શન કરવાને ઠાઠ ભાગ્યશાળી થયાં હોય તો તે - શ્રી રુદ્રિમણ્ડિત્રી અને તેમનાં પુત્રી શ્રી ભારતીદેવી - એ જન્મે માદીકગીના સંસર્મમાં આવેલા અનુભવી સાધકસર્જનો જ છે, એવું અનેકનું કથન સપ્રમાણ છે. શ્રી ભારતી નામની કન્યાને યોગ્ય વય પ્રાપ્ત થતાં, પરણાવી સાસરે મોકલતાં સુધી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની સચનાનુસાર, સુંદર શિક્ષણ સંસ્કારનું દાન કરવામાં શ્રી રુદ્રિમણ્ડિત્રીએ આદર્શ માતૃધર્મ કેવો હોય શકે તે સર્વને પ્રતીત કરાવ્યું હતું. શ્રી ભારતીદેવીના જીવનની ઉચ્ચ કક્ષા, તેના પૂર્વમાતા શ્રી મંગલામૌરીની માફક, તેમને ઉચ્ચ પ્રશંસનીય સ્થાન અપાવે છે. ચસુરપક્ષમાં કુલરીતિ પ્રમાણે માતાના પગદે ચાલી સેવાધર્મનું સુંદર રીતે પાલન કરી તેમણે સર્વને સંતોષ આપ્યો હતો. દ્વંદ્વા પણ તેજસ્વી જીવનમાં શ્રી ભારતીદેવીએ પોતાનામાં સ્વયંસ્કુરિત ભારતીની (સરસ્વતીની) વીણાનાં સ્કુરણેને, કુલસંસ્કારની સહાયતાથી, જામત્ ક્યોં હતાં. જ્ઞાનભક્તિપરાયણ જીવનના ભાવેને, તેમણે લગભગ સો એક કાવ્યોમાં ઉતારવા ચલન કર્યો છે. વિવિધ ઢાળ - રાગમાં તથા છંદમાં પણ ઉતારેલી ગેયતા ભરી તેમની કવિતાની એક હૃતિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે; તેનું અધ્યયન કરનાર, ગુર્જર સ્ત્રીકવિઓનાં ઇતિહાસમાં શ્રી ભારતીદેવીને યોગ્ય સ્થાન આપ્યા વિના નહિ જ રહે. એવું ઉર્જવલ જીવન પણ આ સ્થૂળ જગતમાં બહુ જલદી અસ્ત પામ્યું !

સંવત્ ૧૯૪૨ કાર્તિક વદ ૧ ને દિવસે શ્રી નૃસિંહાચાર્યને ત્યાં પરમ ભક્ત, કલાકાર અને શ્રી વિષ્ણુનો સર્જનશક્તિનાં અંશોને પ્રતીત કરાવનારા શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીને પ્રાર્થના થયો. આ બાળકની તેર વર્ષની વય સુધી, પિતાએ તથા વર્ગના સંસ્કારી અગ્રણી સાધકોએ, તેમના જીવનઘડતર ઉપર ખૂબ રસપૂર્વક લક્ષ્ય આપ્યું. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની સ્વરૂપસ્થિતિ પછી, શ્રી છોટાલાલ માસ્તર સાહેબના સંપૂર્ણ આશ્રય નીચે, આ કિશોર પોતાના જીવનવિકાસ પૂર્ણપણે ખીલ્યો. બાલ્યવયમાં જ આચાર્યભાદી પર બિરાજમાન થયા તે દિવસથી જ, તેમનામાં અપ્રકટ રહેલી સમર્થ પિતાશ્રીના જ્ઞાનૈશ્વર્યપ્રભાવની તેજસ્વી છુતિ ધીમે ધીમે આવિષ્કાર પામવા લાગી હતી. પિતાશ્રીની સંપૂર્ણ શક્તિ પોતાના કિશોર હૃદયમાં હોવા છતાં, અસ્વાભાવિકપણાનો દોષ અને કુદરતના ક્રમિક કાયદાનું ઉલ્લંઘન ન થાય તે અર્થે, અવસ્થાના પ્રમાણમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસના ધોરણે તેમનું સામર્થ્ય બાલ રીતે પ્રતીત થતું હતું. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની દિવ્ય વિભૂતિરૂપ વર્ગના ચાલક શ્રી વિશ્વવંશને તેઓ પ્રત્યક્ષ ગુરુ સમાન માન આપતા, અને શ્રી વિશ્વવંશ પણ શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની બળ્ય, દિવ્ય સત્તાનો બાળ પવિત્ર પ્રકાશથી ઝળકતો હોવાનું પરમ વિશ્વાસથી માનતા હોવાથી, તથા તે બાળતને અનુભવ પણ થવાથી, તેમના પ્રતિ તેઓ તેમના પિતાશ્રી જેટલા અને જેવા જ પ્રીતિભાવથી વર્તતા. અને તેમણે સાધકસમાજમાં પણ, તે જ રીતની, પ્રતીતિજનક ઉત્સાહપૂર્ણ નિશ્ચયવચનોથી શ્રી બાલઉપેન્દ્રમાં આચાર્યશક્તિ જ્વલંત હોવાની દૃઢ નિષ્ઠા જીતવન્ન કરી.

શ્રી માસ્તર સાહેબના જીવન પર્યંત, તેમના સહાયકરૂપે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

રહી, અને ત્યારપછી સ્વતંત્રપણે, શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ શ્રેયર્સોધકર્મની સંસ્થાનું જે સર્વોત્કૃષ્ટ રીતે નિર્વહણ કર્યું, તે સર્વને આશ્ચર્યમુખ કયા વિના રહેતું નથી. ન્યારે શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય તરુણ વયે વર્ગની વ્યવસ્થા અને વિકાસસંચાલનનું સુકાન સંભાળી શકશે એવી પોતાને દૃઢ પ્રતીતિ થઈ સારે-સકેતસિદ્ધિની મુદાત કાણુ સમીપ આવતા-પોતાના પદમાં જણાવ્યા પ્રમાણે,

“ કર ભગવાનને, સોંપી સુકાનને, લઈ અભિમાનને,
પદમાં લગી રહું ઓગળી. ”

શ્રી વિશ્વવંદ્યે, શ્રી ભગવાનના * ચરણમાં સર્વસ્વની સોંપણી કરી, નિજપદમાં ચમન કર્યું હતું.

અધિકારપદે આરૂઢ થઈને, શ્રી ઉપેન્દ્ર ભગવાને અમણિત જનહિતકર પ્રવૃત્તિઓ કરી છે, તેની ગણના માત્ર પણ આ નાના પ્રકરણમાં આપભરી રીતે થઈ શકે તેમ નથી. તેથી તો તેમના સંપર્કમાં આવેલા અસંખ્ય સાધકો અને સંપૂર્ણ તથા સત્કારીઓનો સમૂહ, પોતાના જીવનોદ્ધારકને રમરી રમરીને આજે પણ, શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના જ શબ્દોમાં ગાય છે કે

“ નથી કાંઈ વળવા, નથી કાંઈ વળવા, આપ તણા ઉપકારો. ”

વળી, સંપૂર્ણ સંયમી શિક્ષામૂલક અને તપસ્વી જીવન ગાળનાર શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યે ગાયું,

“ પ્રસન્નતા પ્રસન્નતાનો પ્રસયો પારાવાર ”

* જેમ શ્રી નૃસિંહાચાર્યને સૌ “ જાપજી ” શબ્દથી સંબોધતા, તેમ શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીને સૌ “ ભગવાન ” થી સ્નેહસંબોધન કરતા.

અને તે પ્રમાણે તેઓની દિવ્ય પ્રકાશાન્વિત સર્વ પ્રવૃત્તિઓ સર્વત્ર સર્વ કાળ પરમ પ્રસન્નતા પ્રસારી રહી. પૂજ્ય બાપશ્રીનો તેમના પ્રતિ પુષ્કળ વત્સલભાવ હતો. તેઓ અસુક સાધકો પ્રતિ કહેતા કે

“ જે મેં પોતે નથી કયું તે ‘ મોટાભાઈ ’ કરશે. ”

(શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યને તેઓ ‘ મોટાભાઈ ’ કહેતા) આ વચનોનો ગૂઢ અર્થ પિતા તથા પુત્ર વચ્ચે અંતર બતાવવાનો નથી પણ બે અંતરોનો ઐક્યસંબંધ દર્શાવવાનો છે. પૂજ્ય પિતાએ પરહિત અર્થે આદરેલી-પ્રેરેલી સઘળી પ્રવૃત્તિઓને શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યશ્રી સહર્ષ અપનાવી, આગળ વધારી, તથા તેઓશ્રીએ ચીંધેલા માર્ગ પરથી ઠાઠ પણ રીતે ચ્યુત થયા સિવાય, એ માર્ગને વિશેષ સમૃદ્ધ અને હઠ કરવામાં પોતે સ્વાત્માર્પણ કરવા સુધીની તત્પરતા દાખવી. શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રી અને શ્રી વિશ્વવંદેવાવેલી અને વિકસાવેલી વર્ગની વાટિકાને શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યે વિસ્તૃત અને વિશેષ સૌરભશુદ્ધ રસ વડે અનુષિક્ત કરી. પૂજ્ય પિતાએ પોતાની ઉપરિચિતિમાં, જે જે પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યક્ષ પૂર્ણ સ્વરૂપે કરી - કરાવી ન હતી, તેમાંની કેટલીક તો આરંભી પણ ન હતી, તથા બોધવચનોમાં અને સાહિત્યગ્રન્થોમાં આત્મોન્નતિ અને દેશોન્નતિ માટે કેટલાક કાર્યક્રમોની સૂક્ષ્મ - સૂચક રીતે માત્ર રૂપરેખા જ દોરી હતી - તે તમામ પ્રવૃત્તિઓને પ્રકટ સ્વરૂપ આપવામાં કે આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં, શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યશ્રી, ‘ પિતાએ નહોતું કયું તે કરી દેખાડ્યું, ’ અથવા આદરેલા કે અધુરા રાખેલા સંકેતની સમાપ્તિ કરી...એ શ્રી નૃસિંહાચાર્યના ઉપરોક્ત વચનનું તાત્પર્ય છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રી ૧૯ મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જનનલીલા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

એલી ગયા. શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ વીસમી સદીના પોણા બામના પૂર્વાર્ધમાં પોતાની લીલા વિસ્તારી. ઉભય આચાર્યયુગને પોતાના સમયની રીતિપ્રવાહ અને વાતાવરણને અનુકૂળ આવી શકે એવી રીતે, સનાતન ધર્મનીતિના સંસ્કાર વડે માનવજીવન સમર કરવાના મનોરથો સેવ્યા અને પાર પણ પાડ્યા. વીસમી સદી, તેના પુરોગામી સંવત્સરના કાર્યોના વૈજ્ઞાનિક, કલાત્મક અને રસપ્રદ રીતોના આવિષ્કાર માગી રહી હતી. શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ, પિતાના રહસ્યમય જીવનકાર્યના આત્માને નૂતન પદ્ધતિના વાધા પહેરાવ્યા. તેમની પ્રત્યેક સૂચના, યોજના, પ્રતિજ્ઞા કે પ્રક્રિયામાં, અંતર્દર્શિતા ઉદ્ઘાટન માટે, - પારમાર્થિક અનુભૂતિના આવિષ્કાર માટે, - તથા પરમ ઐશ્વર્યનિધિ માનવતનુમંદિરમાં અંતર્હિત રહેલી કલાના અંશોના પ્રકાશન માટે અને મનુષ્યજીવનના અપૂર્વ સામર્થ્ય તથા દિવ્ય ચમત્કૃતિના નિદર્શન માટે, પૂર્ણ અવકાશ પ્રાપ્ત થતો. સાધક - સર્જનોનાં જીવનની શ્રેયસ્સિદ્ધિ કરાવવાની તેઓની રીતિ અપૂર્વ અને આધુનિક દબે નૂતન પણ હતી. આથી જનતાનું આકર્ષણ તે પ્રતિ અધિક અને અધિક થઈ શક્યું, અને વર્ગાનું પરમાર્થપ્રવણ પ્રયોજન પણ સારા પ્રમાણમાં સિદ્ધ થતું ગયું.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની પેઠે, શ્રી ઉપેન્દ્ર ભગવાન પણ, પોતાનું ઐશ્વર્ય ચમત્કારના સ્વરૂપમાં ન સમજાય તથા વિના કારણ પ્રસિદ્ધિ ન પામે, તે માટે ખૂબ સાવધાન રહેતા. અને કોઈ પણ ગૌરવ ભરેલા પરિણામમાં સ્વાભાવિકતાનો આરોપ લાવતા. થયેલા સામથી મુગ્ધ બનેલા સાધક કે શિષ્યોના મનમાં, તેઓ એમ જ હસાવતા કે 'એ તો તેમના પોતાના જ સત્કર્મનું પરિણામ છે.'

મનુષ્યમાં પશુભાવ હુપ્ત કરવા અને માનવતા પ્રકાશ કરવા,

તેમણે પુષ્કળ પરિશ્રમ સેવ્યો છે, તદ્વર્ષે તેઓશ્રીએ કર્તવ્યપરાયણતા અને ચારિત્ર્ય ઉપર ખાસ ભાર મૂક્યો છે. તે વસ્તુ સક્રિય રીતે કરી બતાવવા, તેઓશ્રીએ આધુનિક છાત્રાલયોની પદ્ધતિનું “ ચારિત્ર્યમંદિર ” કારેલીઆગમાં ઉદ્ઘાટનું હતું - જે હજુ પણ ચાલે છે. તેમાં વસતા વિદ્યાર્થીઓમાં સર્વદેશીય ઉન્નતિનાં ખીળાંકુરોનું રોપણ કરવામાં, તેઓશ્રીએ પોતે સ્વાશ્રય સેવી દર્શાવ્યો હતો. ચારિત્ર્યમંદિરમાંથી જાહેર જીવનમાં ઉતરી આવેલા વિદ્યાર્થીઓ આજે પોતાની ઉન્નત પરિસ્થિતિ માટે, ‘ચારિત્ર્યમંદિરના પ્રણેતા ગૃહપતિ ‘ ગુરુદેવ ’ શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યના ચરિત્રનું શુભગૌરવ કરે છે. તે વિદ્યાર્થીઓમાં, વર્તમાન વિદ્યાકલા ઉપરાંત, વ્યાયામ, સ્વાલંબન, સંયમ, સદુપયોગ, સમાજસેવાના માર્ગો, નીતિરીતિ, કર્તવ્યપરાયણતા, અભ્યાસની એકાગ્રતા, વગેરે પ્રાચીન ગુરુકુલના સંસ્કારોને અર્વાચીન સ્વરૂપે દૃઢ કરવામાં આવતા. ‘ જીવન ઘડો, ’ એવા વીરોપદેશક મુદ્રામેખથી અંકિત થયેલું “ ઐયરસાધક ” નામનું એક સાપ્તાહિક કાઢી તેમણે વિદ્યાર્થીઓને સામયિકનું તંત્ર શીખવ્યું. તેમાં ‘ ચારિત્ર્ય કેમ ધડાય ’ એ સંબંધી, શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય નિલ નવીન સંદેશ લખતા. આ ‘ સંદેશોના સંગ્રહ રૂપ, ચિંતનાત્મક ઉદ્દેશોધન કંડિકાઓનું “ નિત્ય - સંદેશ ” નામનું પુસ્તક પ્રકટ થયું છે તે સૌને પ્રેરણાકરણ રૂપ છે.

સામાન્ય સપારી પરથી શિખરની ઉચ્ચતાએ મનુષ્યજીવનને લઈ જવામાં પ્રોત્સાહન રેલવા માટે, તેઓશ્રી સાધકોના સામાન્ય વિજયોમાં મહાન કાર્યસિદ્ધિના મહિમાનું સૂચન કરતા અને ધન્યવાદ અર્પતા. તેઓના બોધન તત્કપર્યં એ હતું કે,

‘ નાનામાં નાનું કાર્ય પણ જે મનુષ્ય સર્વોત્તમ રીતે કરી શકે તે જ મનુષ્ય મોટાં કાર્યો પણ સારી રીતે કરવાને સમર્થ થાય છે. સંસારમાં મહત્તા, સુખ, શાંતિ વગેરેની સ્થાપના તથા સ્વચ્છ, મધુર અને સમુન્નત જીવનની પ્રસારણા, કેટલાક જાહેર અને વ્યાપક સેવાના મોટા કાર્યક્રમોથી જ થતી નથી, પરંતુ જીવનમાં પ્રાપ્ત શૈશ્વંદી કર્મક્ષણેને નાની પણ શુદ્ધ અનિવાર્ય સેવામાં સમર્પણ કરવાથી જ થઈ શકે છે...’ વગેરે,

સેવા તથા પ્રગતિજીવનના આ સૂત્રને અમલી બનાવવા માટે, તેમણે સાધકો સમક્ષ વિવિધ રસપૂર્ણ કાર્યક્ષેત્રો અને યોજનાઓ શરૂ કરી અને તે સર્વ રસરંગભરી પ્રવૃત્તિઓને વર્ગના પરંપરિત ઉત્સવોની સાથે જ સુસંગત રીતે સાંકળી દેવાથી, ઉત્સવોમાં વિશેષ રસ અને ઉત્સાહ વૃદ્ધિગત થયો, તથા આધ્યાત્મિક પ્રગતિ ઉપરાંત, ઉત્સવોમાં સમાયેલી ઐદિક ઉન્નતિ પરત્રેની ઉપયોગિતાના દૃષ્ટિબિન્દુને પણ વિકાસનો અવકાશ મળ્યો. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પ્રયોધેલી વ્યવહારધર્મની શુદ્ધિના પાયા ઉપર આધુનિક ઉન્નતિની ઇમારતને દઢ કરવાની નીતિને શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ વ્યાપક સ્વરૂપ આપ્યું. પણ તેથી આત્મિક ઉત્કર્ષનો હેતુ બોલતા પાખી ઐદિક પ્રયોજન આગળ પડી ન જાય તેની ખાસ કાળજી કરવામાં આવતી જીવન એ સર્વોચ્ચ કલા છે, એ કલાની સિદ્ધિ દ્વારા, આત્મસાક્ષાત્કારનો પંથ સરળ અને સુલભ બને છે, એ રસો યૈ સઃ નો સંકેત, તેઓશ્રીના વિવિધ કાર્યક્રમોની પાછળ ડોઠક્યાં કરી, ધ્યેય જૂવવા મયનારાંઓને સ્પષ્ટ જ્ઞાન કરાવ્યા કરતો.

‘ શ્રીઉપેન્દ્રજયન્તીમહોત્સવ ’ વખતે આ કલાકારની

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યે

કેટલાક ઉત્સવોમાં ' રસહાટ ' નામનો ખાસપ્રદર્શનનો પ્રયોગ, ત્રીઓની પાકશાઓપ પદુતાને તથા રંગોળી સાચિયા, દીપરચના ઇત્યાદિ, વિચિત્ર લલિત દર્શિને નિર્મત્રણ કરતાં ચિત્રકલા, સિલ્પકલાનાં પ્રદર્શનો દ્વારા કલાકારોને પ્રદુલ્લભા યાંગરવા પૂર્ણ પ્રેરણાહન પ્રાપ્ત થઈ. ' સહચરી-સંમેલન ' ' મહિલાકલામંદિર ' નામનો વિચિત્ર ઉત્સવવિભાગ યોજી, ત્રીઓનો સ્વકીય ઉત્તતિની સ્વેતંત્ર સાધનાંની નવી જ દ્રિશા દેખાડી. વળી, વિવિધ જાપ, યત, આસન, પ્રાણાયામ આદિ મંથમ સાધનાના પંથે, શ્રી ઉપેન્દ્ર ભગવાને અસંખ્ય બાલભાસિકાઓને લક્ષતાં રમતાં ચઢાવ્યાં. દ્વંકમાં, ઉત્સવોમાં શુદ્ધ આત્મમય રસનિબ્ધિદ્વારા ચાતુર્યકેન્દ્રમાં શી રીતે વિહરી થકાઈ છે તેનો મર્મ તેમણે વિવિધ લીલાદ્વારા સમજાવ્યો. તેમને સૌ ' ગુરુદેવ ' કહેતા.

' ગુરુદેવ ' સાધકોમાં જે કાંઈ પરિવર્તન પ્રકટાવવા નિમિત્ત બોધપ્રવૃત્તિ કરતા, તેનું પ્રલક્ષ નિદર્શન પ્રથમ પોતે પોતાના બાલ જીવનમાં કરાવતા. સીધા બોધ કોષને ધ ન આપતાં, તેમના સદાચરણમાંથી જ બોધનીય પ્રુનિત મંમાપવાહ ઉપયુક્ત પાત્રો પ્રતિ વહતો અને જોડી અસર ઉપજાવતો. પ્રેમ, ત્યાગ, યાન, વિરાગ અને સર્વના અવધારણ રૂપ કર્તવ્યપરાયણતાના અમલ આદરોનું દિગ્દર્શન કરાવનાર શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ છેલ્લાં કેટલાં ધ વર્ષોથી ખાંડ અને મીઠા જેવી નિત્ય જરૂરી વસ્તુઓનો પરિત્યાગ સેવી, દ્વિનિપ્પણોપોને પદાર્થપાઠ આપ્યો. મંદિરમાં આવતા નાના મોટા સહગ્રણી પુરોહો પ્રતિ યોગ્ય પ્રકારનાં વિવેકવર્તન દ્વારા, આ ગુણુમહો મુદસ્ય ગુરુદેવે મુદસ્યાથમનો અતિથિસત્કાર આચરી

દર્શોવ્યો. મહિના સુધીના અનશનવ્રતથી તપ અને તિતિક્ષાનું, સતત બ્રહ્મે ત્રણત્રણ દિવસો સુધીના ધ્યાન, જપ તથા કીર્તનાદિના આસનરથ અનુક્રમથી, એકાગ્ર સાધન-સંયમ-નિષ્ઠાનું, પોતાનાં પૂર્વ વડીલ માજીશ્રીની (શ્રી રુકિમણીદેવીની) પ્રસન્ન ચિત્તથી નિષ્કામ અને અખંડિત પરિચર્યાદારા માતૃસેવાધર્મના ગૌરવનું, તેઓશ્રીએ સર્વનાં હૃદયમાં હૃદયણે સ્થાપન કર્યું. આધુનિક પદ્ધતિથી 'શ્રેયરસાધક રેપેશિયલ ટ્રેઇન' દ્વારા, પર્પેટન, તીર્થ, સમાગમ, પુણ્યકાન વગેરેની ધર્માર્થ રીતિનો આ પ્રવાસપ્રેમી ગુરુદેવે પ્રત્યક્ષ રીતે પ્રબોધ કર્યો. અને પર્પેટનમાં અનેક રથળામાં, ઐતિકાસિક, સાહિત્યિક, સાંસ્કારિક, કલારસિક અને આધ્યાત્મિક રહસ્યો સમજવાની સાધકોની દષ્ટિમયોદા ઉઘાડી, વિસ્તારી, ખીલવી, એટલું જ નહિ પણ નેને નૂતન - અમયોદ કરી મૂકી.

શ્રી નૃસિંહાચાર્ય, શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય અને શ્રી વિશ્વવંશ, - ત્રણે કર્મયોગી હોઈ, યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ એ ગીતાનો યોગ જીવનમાં ઉતારવા ઉદ્બોધન કરતા. ત્રણે મહાપુરુષોએ તેઓનાં જીવનમાં રસકલાને અણુઅણુમાં એકત્રિત કરી દીધી હતી. કારણ કે તેઓ સમસ્ત બ્રહ્માંડને તથા તે વિરાટ બ્રહ્મવિભૂતિની અણુ - આવૃત્તિરૂપ પાંચભૌતિક બ્રહ્માંડને - એટલે કે માનવજીવનને - આદિશ્રેષ્ઠ કલાકાર પરમેશ્વરની સર્વોત્કૃષ્ટ કલાકૃતિ જ માનતા હતા. પરંતુ, શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીનો સમય, બાહ્ય આવિષ્કૃતિ પામતી જીવનાતિરિક્ત કલાના આકારોમાં વિશેષપણે અભિરુચિ અને આકર્ષણ ધરાવતો હોવાથી, શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યમાં રહેલા તપસ્વી કલાકારે, પોતાને આપવાના કલ્યાણના આદેશ - ઉપદેશને, જેમ અને તેમ અધિકાંશે, જનતાને રુચિકર થઈ પડે એવી રીતની બહિરૂકલાના સ્વાંગમાં સળવોને સર્વ સમક્ષ રજૂ કર્યો.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

આથી વર્ગના વિવિધ મહોત્સવોના પરંપરાગત તત્ત્વને અધિક પોષણ મળે એ જ્ઞાનમાં લક્ષ્યને, તેઓશ્રીએ, કલાત્મકમનીય અંશોને પ્રકટીકરણ પામવા, કેટલાક અનનવા હિમેરા કપો, કે જે નવકુતૂહલી સમુદાયને પણ આકર્ષક થઈ પડ્યા. પાછળના પ્રકરણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણેના ઉત્સાહજનક કાર્યક્રમ ઉપરાંત, શ્રી ઉપેન્દ્રભગવન્તી-મહોત્સવમાં રાત્રિએ, સમૂહકીર્તનોની પ્રથમની સામાન્ય સરળતા, વિશિષ્ટ રસરંજન-કાર્યમાં પરિવર્તિત કરવામાં આવી. તેમાં શુદ્ધ-સમૃદ્ધ નૂતન દૃષ્ટિનાં સર્વને દર્શન થતાં, આ રંજનકાર્ય એટલે આધુનિક સંસ્થાઓનાં વાર્ષિક સંમેલનોમાં મુખ્યત્વે દૃષ્ટિગોચર થતી વિલાસી રંગરાગભરી માત્ર મોજમગલ જ નહિ; પરંતુ, વર્તમાન રંગભૂમિ ઉપર રજૂ થતા રાસ, ગરબા, નૃત્ય, સંગીત, નાટ્ય વગેરે સાધનો તેનાં તેજ હોવા છતાં, તેનું તેજ પ્રચલિત સ્વરૂપ ઉપયોગમાં ન લેતાં - તેનું કલાત્મક પ્રગતિપ્રેરક શુદ્ધ સ્વરૂપ શ્રી ઉપેન્દ્રભગવન્તીમહોત્સવોમાં દર્શન દેવું.

આત્મીય આનંદના પ્રકાશક આ રાત્રિ - કાર્યક્રમો નિમિત્ત, કવિ શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીની સિદ્ધહરત લેખિતી વિપ્રુક્ત, વિશુદ્ધ અને વિલક્ષણ પ્રકારનું સાહિત્યસર્જન કરતી. પ્રથમ 'કીર્તનાદિસાહિત્ય' નામે પ્રકટ કરાતા સાહિત્યને, શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાને પોતાના તિરોધાન અગાઉ છેલ્લાં પંદરેક વર્ષથી 'રસદર્શન' નામ આપ્યું હતું. પ્રત્યેક વર્ષના 'રસદર્શન' પ્રયોગમાં, એ રસર્ષિ સાહિત્યસ્રષ્ટાએ રંગભૂમિના વિકાસની રૂપરેખાએ પણ દાખવી દીધી. જીવનના છેલ્લા વર્ષે તો તેમણે કારેલીયાગમાં - મજબૂત ત્રિખંડ-નાટ્યમંચ પણ ઊભો કર્યો, અને તેના ઉપર, બધા બાવનાસૂચક નટરાજના દિવ્ય ચિત્રનું આલેખન કરી તેને 'રસપદ્મ' નામથી વિભૂષિત કર્યું હતું.

આ 'રસપદ્ધ'ના પ્રણેતા મહાપુરુષ 'રસદર્શન'ના રસવિહારીની પ્રાર્થના, 'ખેલાયેલી રસલીલાનું' યથાર્થ અવતોકન સ્વતંત્ર ગ્રંથની અપેક્ષા માગી લે છે. આપણે અત્રે એમની સાહિત્યવાટિકાનાં સુગંધી પુષ્પોનો માત્ર નામનિર્દેશ કરી સંતોષ માનીશું.

અર્ધવિકસિત ફૂલ જેવાં બાળકો અને ખીલતી કુમળી કળા જેવી કુમારિકાઓ, જે દ્વારા પોતાની આત્મકલાના દર્શન કરી - કરાવી શકે એવાં સરળ-સૂચક બાલગીતો, અભિનયગીતો, મંગલસંદેશને સૂચવતાં રતવનનાં અને સ્નેહસત્કારનાં સુગેય કાવ્યો, તથા પ્રસંગ - પાત્રાનુરૂપ અભિનયન-પ્રાર્થનાની કવિતાઓ, - વગેરે. આ 'રસદર્શન'નો પ્રથમ દર્શનીય મનોહર ખંડ છે.

મુગ્ધ યુવતિઓ, કિશોરીઓ હૃદયમાં ઉછળતા પ્રેમભક્તિથી પુનિત ઉદ્ધાસને નયનમાં, કરાંશુલિઓ અને અંગાંગોમાં દ્યોતક રીતે પ્રસરાવી, મુક્ત રીતે ગાઇ - માણી શકે, તથા અન્યમાં અનેરે દિવ્ય ઉન્નત ભાવ પ્રેરી શકે, એવા રાસ, મરખા, સમૃદ્ધગીતો, અગર અંશાન્તિક ઊર્મિગીતો - આ 'રસદર્શન'નો રમણીય બીજો ખંડ છે.

બાલબાલાઓ, યુવકયુવતિઓ - નિર્દોષભાવે - એકઠાં મળી, જેમાં કાવ્યગાન કરી, પરસ્પરનાં સૂચક તથા સાબિનય સવાદથી સુરમ્ય શૈલીમાં ઉન્નત બોધક ભાવ-વિચાર વ્યક્ત કરે - એવાં સંમિશ્ર સંગીત કવિતાના - સંધર્મોત્તોનાં સ્વરૂપો. આ પશુ 'રસદર્શન'ના સમુદ્રનું મનોરમ મહત્ત્વપૂર્ણ મોણું છે.

બાલકોને રુચિકર થઇ પડે, બાલકો સહેલાઈથી યાદ રાખી, અંગોને સ્વાભાવિક રીતે જ ગતિ આપી શકે, તથા પોતાને પણ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ખબર પડે નહિ એવી રીતે ઉર્જવળ જ્ઞાનના સંસ્કારોનું બીજારોપણ નાનકડી હૃદયવાદિકામાં જેનાથી ચતુ - એવાં રમણીય - કલાત્મક બાલગીતો, બાલકીર્તનો વાંચીએ કે સાંભળીએ છીએ ત્યારે પ્રીટોનાય પ્રીટે એના સર્ગક મહાપુરુષને બાલકોનાય બાલક કહેવાનું મન ચાય છે. તેમના સમૃદ્ધ બાલસાહિત્યની સિદ્ધિના નમૂના કેટલા આપી શકાય ! 'ચાંદસો' 'ચટણી' 'પડધમ' 'અજળ જેવી વાત છે' 'સમજી જન્મે રે' 'એક હતા દેવ' 'આજનું બીજક' 'શક્કરીયાં સાકરીયાં ચાખવાં' વગેરે બાલગીતો તરત જન્મેલા બાળકની નિર્દોષતા અને નિર્મલતાના પ્રતિનિધિ કલાકવિની સાહિત્યવાડીનાં સુંદર સુમનો છે. 'મામા' 'કર્તવ્યગાન' 'બાલકની માગણી' 'શું કરો છો' વગેરે નાની નાની ધણી બાલ-ગદ્યકંડિકાઓમાં પણ વિનોદ સાથે વિદ્યાપ્રસારણ, ગર્ભિત કટાક્ષો અને મોટેરાંએને યોગ્ય બોધતત્ત્વનું અદ્ભુત રીતે સંમિશ્રણ કરવામાં આવેલું છે.

. તેજ પ્રમાણે 'દીવાસળી અને બોડીનો સંવાદ', 'કેવી રીતે', 'આગળ વધો', 'લકુવાલા', 'અક્કલખાની અક્કલનું પ્રદર્શન', 'પરમ પ્રભુ', 'અંધનો બેલી', 'ત્રણ પ્રત્નોની ચર્ચા', 'ચાતવ્ય ચર્ચા', 'સાધનદર્શન', 'જન્મસાર્થકય', 'નોકર અને મિયાં', 'શ્રદ્ધાત્રયી', 'ફકકડ' વગેરે બોધપ્રધાન રમુજી - કેટલાક અર્ધગંભીર - બાલસંવાદો પણ શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીની કલમની વાનગીઓ છે. 'અંધનો બેલી' જેવા કેટલાક સંવાદો તો સુંદર મનોવેધક છે. 'બાલની શક્તિ', 'ગુરુમક્તિમહાત્મ્ય', 'મહદાત્રય', 'જવાબી શ્રદ્ધા', 'મક્તિખલ', 'મંત્રધ્વજત્વ', 'સન્ધ્યાખલ', 'અધમોદ્ધારણ', 'જીવનપતનો', 'સેવનાસિદ્ધિ', વગેરે 'નાટકો' કહી શકાય તેવા દીર્ઘ ચિંતનાત્મક સંવાદો, અને 'તેજને ધસારો', 'વખાણનાં વોરંટ',

‘ભગવાનનું’ અગ્નિ’, ‘ભાષણકાર’, ‘પેટનાં પાપ’ વગેરે નાની નાટિકાઓ ‘રસપદ્મ’ની ઉત્તમોત્તમ કલાત્મકમનીયતાના નમૂનારૂપ અને અધ્યાત્મરહસ્યના અંશોના ઉદ્ઘાટન રૂપ છે. તે સર્વની પૃથક્ પૃથક્ વિવેચના તો સ્વતંત્ર લેખમાં વિસ્તારથી કરવા યોગ્ય છે.

શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાન જાણે કૃષ્ણકલાકારનો અંશ પોતાનામાં સમાવી રહેતા ન હોય તેમ તેમના અનેક ઉપાસક સાધકોને લાગ્યા વિના રહેતું નહિ. તેમાં તેઓશ્રીએ પ્રતીત કરાવેલી વિવિધ પ્રકારની સાહિત્યકલાની રપર્યક્ષમતાએ તેઓનાં મન્તવ્યને પ્રાપ્ત્ય આપ્યું. ‘રસપદ્મ’ના પ્રાકટ્ય પછી પ્રતિ વર્ષે વિવિધ પ્રકારની પણ નવીન જ રસ રેડનારી આકર્ષક ‘રસદર્શન’ના ‘રસપદ્મ’ની એક એક પાંખડીને તેમણે પ્રખુલતાપૂર્વક વિકસાવી. પ્રતિસંવત્સર નવીન પાંખડીના અવનવા અનુપમ પરાગે અને તેના પ્રસારણે રસદર્શનધેલી જનતાનું અધિક અને અધિક આકર્ષણ થતું. આમ રાસેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની સાહિત્યસંગીતકલાના અંશોને ધારણ કરનાર શ્રી ઉપેન્દ્ર ભગવાને, ‘રસપદ્મ’ને પરિપૂર્ણપણે પ્રકટાવી સર્વ કલાથી વિકસાવ્યું, અને આદરણું અધૂરું રાખ્યાનો આક્ષેપ આવવા દીધો નહિ.

તેમની ભક્તિરસપ્રધાન નાટિકાઓનો આધ્યાત્મિક અવાજ રસક્ષતિ કરતું નથી. કેટલીક બોધપ્રધાન તત્ત્વચર્ચાઓ નાટ્યકલાની સુરેખતાની દૃષ્ટિએ રસહાનિ કરતી લાગે, પરંતુ તત્ત્વચિંતનપ્રધાન પ્રવેશની પછી જ — કે કદિ સાથે સાથે — પણ સહેતુક વિનોદ વેરના સંવાદો, કટાક્ષ — પ્રસંગો કે પાત્રો રસપ્રવાહને અખંડિત રાખે છે. એટલે કે આ નાટિકાઓમાં રસવૈવિધ્ય, પાંડિત્ય તેમજ પાત્રવૈશિષ્ટ્ય હોવાં છતાં અધ્યાત્મગોપદેશનો હેતુ એકદમ હજવો બની જતો નથી.

એ જ આચાર્ય કલાકારની 'જીવન ઘડો' સૂત્ર પ્રત્યેની નિરંતર સાવધાનતા સૂચવે છે, અને તેમની નાટ્યકલાની સર્વાનુભવરસિક વ્યવહારદક્ષતાનું ઘોતન કરાવે છે. આ ઉપદેશક આચાર્યની નાટ્યકૃતિઓમાં માત્ર શબ્દાણુ બંડોળ કે અર્થહીન પામરતા નથી, તેના સંવાદ - વાર્તાલાપ ચેતનહીણ નથી, પરંતુ તેમાં આવતી સદૃશ દીર્ઘ જણાતી પદ્ધતિમક કંડિકાઓ પણ, નાતા દ્વંદ્વા રસચિંતનમય વાક્યો જોટલી જ મહત્વપૂર્ણ, માર્મિક સચોટ અસર કરનારી હોય છે. લેખકે યોજેલા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં-ઉપજાવેલા પાત્રમાં કે નાના સરખા બળન કે કોરસમાં પણ કાંઈ ને કાંઈ નાટ્યપ્રયોજન અવસ્થા હોય છે. તે નીરસ અને નિરર્થક વિષયાંતર કે મનરંજક ભક્ષાં હોતાં નથી, એમ જાણી જોનારને જણાયા વિના રહે મ નથી. જો કે કેટલેક સ્થળે બોધપ્રધાન ઐકાંતિક પ્રતાપો કે સંવાદોમાં પણ, દીર્ઘસૂત્રીપણું જણાય છે. પણ ભાવ-વિચાર અને ભાષાનું માધુર્યહાસન, વાચક કે ભાવકને ધૈર્ય ધરી રાખવા પૂરતું રસહીન રાખી શકે છે. શિષ્ટ રંગભૂમિ પર કલાત્મક રીતે ભજવી શકાય એવા નાના સંવાદ-નાટકોમાં પાત્રવિકાસ કે મનોમંથનોને સ્વમતા કે તીવ્રતા પૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરવાનો અવકાશ ઓછો મળે એ સ્વાભાવિક છે. છતાં પણ, ધર્મ-નીતિ તથા તાર્કિક બોધની મર્યાદામાં રચાતાં અને બજવાતાં, શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યનાં નાટકોની સફળતા વિચારતાં, તે નાટ્યસંવાદોની રસભરી વિવિધતાવાળી એકધારી, સહેતુક સર્વોત્તમ શ્રેણીથી, આચાર્યશ્રીએ માત્ર શ્રેયરસાધકત્વ કે ધાર્મિક સમુદાય ઉપર જ નહિ પણ સામાન્ય અને સાક્ષર કોટિના સાહિત્યપ્રીય સમાજ ઉપર પણ મહાત્મ ઉપકાર કર્યો છે. કલાપદ્ધતિના આધુનિક માનદંડની અતિચીવટાઈને હળવી કરીને અવયોગીએ તે જણાશે કે, આ નાટકોમાં

શિષ્ટતા અને સંયમશીલ સંસ્કારિતાથી શોભતી કલાનું સૌષ્ઠ્ય અને ભાવવિચારની ઉદાત્ત ઓજસ્વિતા અતિ ગ્રીણુવટભરો દષ્ટિથી સચવાયલાં છે. આ સત્યનો, જનતા ઉપર થતી અસર ઉપરથી આપણે નિર્ણય કરી શકીએ છીએ, આનું કારણ એ છે કે, આ સર્વ રંજન વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં મુખ્ય દષ્ટિ કલા કે સાહિત્ય નહિ પરંતુ આત્મોન્નતિસાધક સંયમ અને શુદ્ધિ તરફ રહેતી. કલા સાહિત્ય વગેરે વ્યવહાર-વિકાસમાં ગૌણપદે વૃદ્ધિ પામે જતાં. એક ધર્મીયાર્થ કવિના દેશ, સમય વગેરેનો વિચાર કરતાં, તેમનાં નાટકો વિશુદ્ધ રસસૃષ્ટિનાં ઉત્કૃષ્ટ નમુના છે, એમ કલા વિના ચાલે તેમ નથી.

બકિતગાનની આ શાંત રસવાટિકાઓની આધ્યાત્મિક ચિંતનકણિકાઓની સાથે જ હળવો હાસ્યરસ સર્વત્ર હાજર જ હોય છે; પણ તે હાસ્યને ઉપજાવનારા સામાજિક કટાક્ષોમાં પણ સાહિત્યક વિશ્વંસ કે માનવહૃદયની ઉપેક્ષા હોતી નથી. પાપી કે પતિત પ્રતિ સમસંવેદનના સાચા સૂરો તેમાંથી સ્પષ્ટ સાંભળી શકાય છે. તેમના કટાક્ષો, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સાહિત્યની પેઠે, સમાજ-કુટુંબ-ધર્મના જીવનમાં અને રોજીંદા વ્યવહારમાં ચાલતી મિથ્યા પ્રવૃત્તિઓ, આડંબર અને કુટિલતા ઉપર હોય છે. તીવ્ર કટાક્ષો વડે મીઠી રમુજ પ્રસારનારાં ‘બાહ્યાણુ’ પાત્રો સરસ ઉદાહરણુ રૂપ છે.

આ નાટ્યકારના સાક્ષરત્વને તથા જીવનસંદેશને સૂચવતાં ઉત્તમ કલાકોટિના નાટકો મારી દષ્ટિએ, ‘સંધ્યાગલ’, ‘જીવનપતનો’, ‘મંત્રબ્રહ્મત્વ’ અને ‘અધમોદ્ધારણુ’ છે. તેમાં સામાન્ય માનવતા મહેકે છે, ઉચ્ચતમ અધિકારીનાં ઓજસ્ પણ વહેતાં હોય છે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

શ્રી વલ્લભાચાર્ય, વાલ્મીકિ, રામરી, અંજની વગેરે સાંત પ્રમુખ પાત્રોના વ્યક્તિત્વની અપૂર્વતા નિરનિરાળી છે. પ્રસંગ - પાત્ર પરત્વે યોગ્યેશી 'કાલનસૌથી'ની સફળતા પણ આકર્ષક છે.

નાટકોમાં યોગ્ય સ્થળે આવતાં યોગ્ય વિચારને વાહક પદો, ભજનો, કદિ કટાક્ષકાવ્યો પણ, રસાનુકૂળ રાગગતિમાં પ્રસરી આખા વાતાવરણને વિહિતપણે ભવ્ય ઉન્નત સુંદરતાથી શોભાવવામાં સારો કાળો આવતાં હોય છે. શ્રી વલ્લભાચાર્યને મુખેથી ગવાતું

" ઘટ ઘટ વસેલું તું, તારી અપાર લીલા "

ઉચિત ઉદાહરણ છે. ઘણે ખરે સ્થળે જંગાળી રાહોની યોગ્યતા, નવિન અને આકર્ષક નીવડી છે. સુંદર ધૂન કે નાટકના કેન્દ્રવર્તી ભાવનું નવનીત રજુ કરતા ભજનથી કે વિનયવર્તી ધોષણથી નાટકોનો આનંદબોધપ્રવર્તક અંત, સરસ હોય છે. દૂંઠમાં, પાત્રાક્ષેપન, વ્યક્તિ-અનુકૂળ ભાષાની યોગ્યતા, સંવાદની સ્વાભાવિક સરસ અને સચોટ સમુચિતતા, જ્ઞાનઉદ્દેશની પ્રવાહિતા વગેરેથી શોભતી, 'રસપદ્મ'ના પીયૂષનું પાન કરાવતી શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીની નાટિકાઓ, ગુર્જર સાહિત્યવાટિકાનો મૌલિક, રમણીય અને અભ્યસનીય વિભાગ તરીકે ઓળખાવો ઘટે છે.

કવિશ્રી નાનાલાલના રાસયુગમાં સંખ્યાબંધ રાસો લખાતા હોવા છતાં, સાચા રાસકવિઓની સંખ્યા અલ્પ છે. શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીને હૃદય કાઢના અગણી રાસકવિ તરીકે હવે ઓળખાવવાની શું અગત્ય છે? રાસકવિવર શ્રી નાનાલાલના ચૂંટેલા રાસ અને ભિમિંગીતોની પુસ્તિકા સાથે શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના ચૂંટી કાઢેલાં કેટલાક રાસ અને ભિમિંગીતોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરી, પ્રજનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો જન્મે રાસકવિવરો સમાન

માનને વરે તેમ છે. આચાર્યશ્રીના રાસમાં વિશુદ્ધતા છે, છતાં પણ વિશુદ્ધતા વધારે અજકતી છે. દા.ત. ચૌવન જેવા વિષયને પણ તેમની કલમ કેવી સંપ્રમસિદ્ધ સરળતાથી આવેએ છે તે તેમના “અભિલષણીય ચૌવન”ના રાસમાં જોઈ શકાય છે:

“ચન્દનસમાણું રે, કે પુષ્પ મધમધતાં જોખનીયાં
જીવનના દીવડે રે, કે ઝૌર અમમતાં જોખનીયાં.”

‘રંગદર્શન’, ‘રંગગીતણી’, ‘ક્ષત્રાણી’, ‘ચન્દ્રિકા’, ‘વિદ્યુત-ગાન’, ‘સરિદર્શન’, ‘વસન્તને સ્વાગત’ ‘રખારણ’, ‘ન્યોતિપૂજન’ ‘અંતઃપ્રીતિ’, ‘ગોરસ ક્યો’, ‘વાદળી તથા વીજળી’, તે સિવાય ચન્દ્ર, કુમુદિની, સાગર, સરિતા, ભૂમિ - તરંગ વગેરે વિષયોનાં અસંખ્ય રાસગીતો, પ્રકૃતિકાવ્યો, ગોપગીતો, મામ્યગીતો, કટાક્ષકાવ્યો વગેરેથી ગૂજરાત હવે સુપરિચિત છે. સ્થળસંકેતને ક્ષીધે, અત્રે એક પણ ઉદાહરણ આપવાની ઇચ્છાને હું સંતોષી શકતો નથી. ‘ગોહિની સ્વરૂપ’નું,

“અમલકારી કુમારી સુકુમારી હું આજ અમૃત અમૃતની પાનારી.”
તથા

“શિર પર ધરી આકાશની ગાગર
માંહિ બરી તારલા અમકબર,
ઢાંકણું ચંદ્રનું કરી, વિહારે નિસરી હું.”

એ પ્રકૃતિસુંદરીનાં નૃત્યગીતોથી આજે કેણુ અનુભવું છે ?

તેઓશ્રીનાં રાસો કલ્પના, કવિહૃદયની ઝગજગત, સેખનની સરળ સૈલી, ભાષા પરસું પ્રભુત્વ, હૃદયગમ ભાવો અને ગૂઢ તત્ત્વચિંતન વગેરે લક્ષણોથી જનહૃદયમાં અત્યંત આકર્ષણને

શ્રીમત્નૃસિંહાચાર્યજી

પાત્ર બન્યાં છે. તેમના (તથા શ્રી જ્યોતીર્દેવી અને શ્રી પ્રમીલાબહેનના પશુ) અંતરના ઉમળકાથી, વિશુદ્ધ ભાવપૂર્વક, ભારતી કે ભારતમાતાના, જન્મદેવતા કે સ્વચક્રિતા - વ્યાપક ઇષ્ટ સત્તાની અધિષ્ઠાત્રી દેવીનાં, પૂજન - નમન - આરાધન કે અભિવંદનના, ભારતભામિની, ગૂજરાત - ગૂજરાતણુ તથા ગુર્જરીનાં કે આયસંસ્કૃતિના ઓરવને ગાનારાં, વિવિધ રાસગરબા - ગીતો, ભજનો ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યતત્ત્વનાં નમૂના રૂપ છે.

આ સિવાય, શ્રી ઉપેન્દ્ર ગિરામૃત - જે પરિવાહમાં પ્રકટ થયેલાં તેમનાં પદો - ભજનો ઉત્તમ પ્રતિભાની પ્રતીતિ કરાવે છે. સૂક્ષ્મતાથી અવલોકન કરનારને જથ્થાશે કે શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ રચેલાં તમામ પ્રકારનાં કાવ્યોની સંખ્યા લગભગ જે હજાર સુધીની થાય છે. આદર્શા સમૃદ્ધ અને સમુન્નત સાહિત્ય પ્રતિ કેટલા ગુર્જર સાહિત્યપ્રેમી વિવેચકોએ દષ્ટિપાત કર્યો છે ! આ સાક્ષર કવિ આચાર્યશ્રી પોતાના સાહિત્યસર્જનની હદર ધવાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, અન્ય સાક્ષરસર્જનો અને કવિકલાકારોનું નિષ્પૃથ્થ અંતઃકરણથી, ભાવપૂર્વક સંમાન કરતા. અમદાવાદની સાહિત્યપરિષદ વખતે, તેઓએ અગત્યના પેઠે સામાન્ય પ્રેક્ષકની પેઠે એક બાણુએ નીચા રથાને બેસી, આખું ય સંગેલન નિહાણું હતું. વળી, વડોદરામાં ચતુર્થ ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભરાઈ, ત્યારે પ્રમુખ સહ સર્વ સાક્ષરરત્નોને તેઓથીએ શ્રી નૃસિંહાચાર્યમાં નિમંત્રણ કર્યું હતું. તે વખતે થી ઉપેન્દ્રાચાર્ય અને થી છોટાલાલ માસ્તર સાહેબ તરફથી એક કૃતિનપુસ્તિકા પ્રકટ કરવામાં આવી હતી. તેમાં,

‘ પ્રભુ પામે અબુદય સાહિત્ય,

‘ ખરું એનું હિત કરાવે પ્રતીત ’...

અને

“ અભિંદન હઈ આજ, હૃદયથી...

વાગ્મીશ્વરી ફેરી વીણના, સર્વ છો સુંદર તાર,

માનવ્રતિ કરજો જેમાંથી, થાય સુખનો રણકાર. ” .

વગેરે સાહિત્યોત્કર્ષનો પ્રેમ દર્શાવનારાં પદોથી સર્વત્ર અભિનાદન થયું હતું.

આ સિવાય ‘ શ્રી દિવ્યમૂર્તિ ’ મનુષ્યના યથાર્થ વિકાસક્રમનું સ્વરૂપ દર્શાવતી રસભરી તેમની વાર્તાકૃતિ છે. તેઓશ્રીનું ‘ મુદ્દામાખ્યાન ’ આજ સુધી પ્રચલિત અને પ્રસિદ્ધ થયેનાં મુદ્દામાખ્યાનોથી અનોખી ભાત પાડનારું છે. વિદ્વાન કવિવિવેચકો, એનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી, વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમમાં તેને સ્થાન અપાવવાનો અવસ્ય નિર્ણય કરે, એવી એ મન્યની કવિતાત્કૃષ્ટતા છે. આ સિવાય, “માતૃહૃદયવેદન”, “છવનગ્રત”, “સાધકોનો સૂર્યોદય”, “નવીન કર્તવ્ય”, “ચિન્તનગીતા” વગેરે નાની નાની પ્રાસંગિક પ્રસિદ્ધિઓ પણ ઝીણું અભ્યાસ માગી લે છે. તેમના પત્રોમાંથી કેટલાક ‘ શ્રીસદ્ગોષ્ઠમન્દાર ’ નામથી પ્રકટ થયા છે.

સંવત્ ૧૯૬૩ માં હોળિકાના સાધનસમારંભ નિમિત્ત, શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્ય સુંદર સ્થળની શોધના બ્હાને નર્મદાતટે ભર્ય મયા હતા. ત્યાં પૌષ કૃષ્ણ ૬ ના રોજ પોતે સમાધિસ્થ થયા. તેમના સ્વરૂપાવસ્થાનની લીલા અસંખ્ય શ્રેયસ્સાધકોને – ખાસ કરીને સ્વજનસંબંધીઓને – અગમ્ય સંકેતભરી લાગી છે !

શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાનનાં ધર્મપત્ની વિદુષી સન્નારી શ્રી જયન્તીદેવીએ,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પોતાના સમર્થ પતિની આશ્ચર્યકારક પ્રતિભાની વિશ્લેષણતા પોતાનામાં સર્વને પ્રતીત કરાવી છે. તેમનું દામ્પત્યજીવન સાધકોને અનુપમ આદર્શરૂપ હતું. સાક્ષરરત્ન શ્રી નવલરામ લક્ષ્મીરામના કુટુંબમાંથી ઉતરી આવેલ વિદ્યાવિભૂષિતા શ્રી જયન્તીદેવીના સદ્ભાગી જીવનને શ્રી ઉપેન્દ્રબ્રહ્મના દિવ્ય સહયોગના સંસ્કાર પ્રતાપનો સમગ્ર આશ્રય મળ્યો, એ જીવન જ્ઞાન, તપ, ત્યાગ, વિદ્યા, કલા વગેરેનાં સાત્ત્વિક અંશોથી મધ્યમથી ભીષ્યું. હીરાપારખુ ઝવેરી જેમ રત્નને ઓળખ્યા પછી રત્નનો વિયોગ સેવે નહિ, તેમ ‘ મોટીબહેન ’ તરીકે ઓળખાતાં શ્રી જયન્તીદેવીના મોટાં ભગિની શ્રી પ્રમીલાબહેને પણ પોતાને દૈવવશાત્ બાલપણમાં પ્રાપ્ત વિશુદ્ધ વૈધવ્યજીવનને, આ આર્ષ દંપતીના સાન્નિધ્યમાં સમર્પી ધન્ય ધન્ય કયું. આ બન્ને બહેનોની શક્તિ વિશે સ્વતંત્ર નિર્મળમાં અવકાશે લખી શકાય. અત્રે માત્ર તેમના નામનિર્દેશથી જ તેમને અદ્ભુત ન્યાય આપવાનો સંતોષ મानीશું. આ બન્ને બહેનોએ, આઆર્ષશ્રીની તમામ સેવાપ્રવૃત્તિમાં પ્રચુરતાથી ફાળો આપેલો છે. સાહિત્યકલા - સર્જનની સહજતા માટે તો તેઓ મોટે અંશે જવાબદાર છે, તે અનુભવી જ્ઞાતાઓ જ જાણે છે. તેઓ શ્રીવિશ્વવંદોદ્ધાનમાં (કારેલીબાગમાં) ઐકાન્તિક જ્ઞાનપુણ્ય જીવન ગાળે છે. અને શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાનનાં સત્કાર્યો અધિકતાથી શોભાવવા, અને પ્રતિષ્ઠિત-સુપ્રસારિત કરવા યથેચ્છ્યા કર્તવ્ય કરે છે. શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાનની મનોહર મૂર્તિવાળું મંદિર રચી, કારેલીબાગમાં, તેઓએ અનેક શ્રદ્ધાળુ ભાવિકોની સહાયતાથી સ્મારક ભિખું કયું છે, અને તેને આનુષંગિક ‘ શ્રી ઉપેન્દ્રભગસ્મારકમન્થાવલિ ’ સફર કરી છે. જેનો મંથાંક લગભગ ૪૦ સુધી પહોંચ્યો છે. પ્રતિવર્ષના ઉત્સવો પણ તેઓએ ‘ રસદર્શન ’ની રીતે ચામુ રાખ્યા છે.

આ બન્ને બહેનોના અભ્યાસ અને પ્રતિભા ગૂજરાતમાં અદિતીય છે. તે છૂપાં રત્નો છે. ઓઓની ઉન્નતિ માટે તેઓએ આચાર્યશ્રીના ઉપદેશને અમલમાં લાવવા પુષ્કળ પરિશ્રમ સેવ્યો છે. છેલ્લાં ચાલીસ વર્ષથી શ્રેયસ્સાધકવર્ગ માટે, ઉત્સવાદિ વિવિધ પ્રસંગનિમિત્તે રચાતા સાહિત્યછાન્નમાં, આ બન્ને બહેનોના ફાળો નાનોસૂનો નથી. ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ, મુધારો, ઉપદેશ વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનનાં આ બહેનોનાં કીર્તનો કાવ્યોની—જે સર્વને એકત્ર પ્રસિદ્ધ કરવાની ખાસ અમત્ય છે—સમગ્ર હજાર સુધી સંખ્યા થવા જાય તેમ છે. તેમાં શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાનનાં કાવ્યના તમામ પ્રકારોનું (રાસ, ગરબા, રતવનગીત, ભિમિંગીત, ગોપગીત, આમ્યસંઘગીત વગેરે) પ્રતિબિંબ પ્રકટપણે દેખા દે છે. ચરઆતમાં શ્રી જ્યંતીદેવીના કેટલાંક કાવ્યોનો નાનો સંગ્રહ ‘શ્રીજ્યંતીપદ્યપીયૂષ’ પ્રકાશ પામ્યો હતો. શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાનનો દેહ ચાન્ત થયા પછી સાધકોની વિનંતિને સ્વીકારી, શ્રી જ્યંતીદેવીએ સુંદર કાવ્યચમત્કૃતિનું દર્શન કરાવનારા બાવન શ્લોકનું “શ્રીમદુપેન્દ્રભગવત્સ્તોત્ર” રચી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તેમાં મર્દ કર્ણેભિઃ શૃણુયામ દેવાઃ નૃવા વૈદિક ચાંતિમન્ત્રનો પ્રતિધ્વનિ પાડનારી પંક્તિઓ છે:

“ સાત્ત્વિક આંખ રસ રેસતી થાય ન્યારી,
સાત્ત્વિક શબ્દ અમ વાણી વહે વિચારી;
સાત્ત્વિક વાત શુણિયે અમ હિતકારી,
એવું ઉપેન્દ્ર ! જલ દો મનને સુધારી. ”

તેજ પ્રમાણે, શ્રી ઉપેન્દ્ર ભગવાનની અપ્રાકૃતિક જીવનલીલાનું સાક્ષાત્ રમરમ કરાવે એવી પ્રાસાદિકી વાણીમાં, ‘ચોપાઇ’માં રચેલું સંક્ષિપ્ત ‘શ્રીઉપેન્દ્રલીલામૃત’ પણ તેઓશ્રીની

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

સિદ્ધસ્ત લેખિનીનું સામર્થ્ય મૂલ્યવે છે. આ. સિવાય, તેઓ આધુનિક વિવિધતામયો રંગ અને ઢાળમાં, આકર્ષક ગરબા અને કીર્તનોનું સર્જન કરે જ ખબર છે. પ્રત્યેક ઉત્સવ પ્રસંગે માંગલિક પ્રભાનકીર્તનો-જેમાં કવિત્વ અને સંસ્કારમયું હૃદય હલકાણું હોય છે - તે આ બહેનોનાં રમેલાં હોય છે. શ્રી જયન્તીદેવીરચિત 'સત્યની વીણા', 'જનીએ ચંદ્ર રસ્મિ', 'જય-નાદ', 'વસન્ત-સન્દેશ', 'સમુદ્ર - લહરીનો વિનોદ', 'ચરદ્વક્ષણનું આગમન', 'કૃષ્ણ કિશોર', 'અંતરગદ્યકવણન' વગેરે ખૂબ ખૂબ વખણાયેલાં છે: *

તે જ પ્રમાણે શ્રી પ્રમીલાબહેનના કાવ્યસાહિત્યની પ્રશંસા કયા ઉદાહરણોથી દર્શાવી શકાય ?

“ અગમ્ય દેશે ઝાઝરે ઝણકે, ઝણકે ઝણણણ ઝણઝણ,
ધ્રુમ ધ્રુમ ધ્રુમ ધ્રુમ ધૂધરી ખખણે, ખખણે ખતનન ખતખત. ”
તથા

“ વૈગમ્ય વિના નદિ ત્યાગ દે, ”

તથા

“ રે હું તો સત્વર ઝગડી મગી,
ત્યાં મધુરી મુરલી વાગી, ”

‘ પ્રેમામૃત પ્યાનો, ’ જેવાં અસંખ્ય કીર્તનો, પદો, રાસગીતોનું આખ્યાત્મિક પ્રતિભાનું ઘોતક સર્જન, શ્રી પ્રમીલાબહેનની લેખિની વડે થયેલું છે. આ જન્મે બહેનોએ છૂટા નિર્મલો, લેખો, વાર્તાઓનું થોડું ઘણું ગદ્યસાહિત્ય પણ ખેડ્યું છે. ઘણું તો અપ્રસિદ્ધ

* પટારદામાં મળેલા સાહિત્ય પરિપક્વતા છેલ્લા (પંદરમાં) અધિવેશનમાં શ્રી જયન્તીદેવી વધા વર્ષના વિદ્યાન સાધકરાત્ન શ્રી કીશિકરામ મહેતાને ‘માનનીય સમાસદ્’ વરીકે નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું.

છે. જ્યે સર્વનો સત્વરે પ્રકાશ થવો. ધટે, છે. શ્રી છોટાસાક્ષ ભારતર સાહેબના જીવન અને કર્તવ્યસેવાનું ચૌરવ ઋનરૂપે. 'શ્રી વિશ્વવંધવિભૂતિવૈભવ' નામનો અંથ શ્રીમદુપેન્દ્રાચાર્યજી અને શ્રીમતી જયન્તીદેવીના સંયુક્ત કર્તૃત્વથી પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. સ્વરૂપમાં હું એટલું જ સુચવીશ કે, ગૂજરાતી ભાષામાં થઈ ગયેલ સ્ત્રીકવિઓમાં શ્રી જયન્તીદેવી તથા શ્રી પ્રમીલાબેનનાં નામ રાજરાણી મારાંબાઈની સાથે મૂકી શકાય તેમ છે, તથા છેલ્લા શતકની - ખાસ કરીને વીસમી સદીની - સ્ત્રીસાહિત્યસ્વામિનીઓમાં બન્ને બહેનોનું અદ્વિતીય અને અગ્ર સ્થાન, કોઈપણ ગૂજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ લખનારે આપવું જ પડશે.

શ્રી ઉપેન્દ્ર ભગવાનના દેહવિશ્વ પછી તેમના બંધુ શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યજી પણ પોતાનામાં સ્વકુલસંપત્તિવૈભવના અંશોનું, તથા ઉચ્ચ કવિત્વની પ્રતિભાનું દર્શન કરાવે છે. પોતાના વહીલ બંધુ અને શુરુ શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીની સ્થિતિ સુધી, તેઓશ્રીએ વિનંતી, શાન્ત, મૌનપ્રધાન પણ પવિત્ર જ્ઞાનધ્યાનપરાયણ જીવન માળ્યું હોવાથી, તેમનામાં રહેલા આચાર્યકવિના દૈવી સામર્થ્યને જાહેરમાં પ્રશંસાત્મક સ્વીકાર થવાનો પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા નહોતા. શ્રી ઉપેન્દ્ર ભગવાનની જેમ તેમણે પણ, આચાર્યપીઠ પર આરેક થયા પછી, વર્ગના નિર્વહણનું પ્રતિનિધિત્વ પોતાનામાં પ્રકટ કરી, લેખિનીના સામર્થ્યને સ્પષ્ટ સ્વીકાર આપવા માંડ્યો. છેલ્લાં પાંચ છ વર્ષથી તેમનાં બોધક, સુદર રસમય પદો અને કીર્તનો, ઉત્સવ નિમિત્ત પ્રકટ થતી શ્રી સદુપદેશગ્રેણીમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. સ્વ. શ્રી સંઘવીજીએ ફરી ધ્યાતુ કરેલા (હાલ વિરમી ગયેલા) 'મહાકાલ'માં પણ તેઓશ્રી કાવ્યો રચતા સં. ૧૯૯૮ ના

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ગુરુપૂર્ણિમાના ઉત્સવની શ્રેણી શ્રેણી અંક ૮૯, પાન ૫૦ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલું પદ

“ હો મારા તનવનમાં એક હરણું
ચરતું ફરતું લઈ તરણું...”

તેમનાં ઉત્તમ ધ્વનિગર્ભિત ભીમિકાવ્યોનાં એક ઉદાહરણરૂપ છે. તેઓશ્રીએ સંખ્યાબંધ કાવ્યો લખ્યાં છે અને હજુ લખે છે.

તેમનાં કાવ્યોમાં સરળતા છતાં ધ્વનિપ્રેરકતા ઉચ્ચ પ્રકારની છે. “હું જ ગાણું છું”ની શરૂઆત કેટલી સંગીત-ચાંત વિચારપ્રેરક છે.

“ માયા તણી ઉઠી ગુહા કોઈ પાર ન પામે,
તહીં પણ હું જ ગાણું છું.
સકલ સિદ્ધિતણું અકલ ન્યાં, હુંક પણ જામે,
તહીં પણ હું જ ગાણું છું. ”

તે સિવાય પણ, તેઓશ્રીનાં પ્રાર્થના, પ્રણતિ, જ્યોત્સનાનાં ગીતો ‘ચિતિયમત્કાર,’ ‘જીવો વૈદ્ય નાપરઃ’ ‘જીવમૂર્તો સનાતનઃ’ વગેરે ધણાં કાવ્યો હૃદયગમ તથા સુશ્રાવ્ય લાગે છે, તથા તેમાં રહેલ તત્ત્વનો ભોધ અને ચિંતન શુદ્ધિ તથા હૃદયનો યોગ સધાવવા પ્રેરે છે.

શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યનાં બ્યાખ્યાનશૈલીના નિબંધો અને વિવેચનલેખો પણ ઉત્કૃષ્ટ કાટિના હોઈ, તેઓશ્રીના અમાધ જ્ઞાનની સાક્ષી રૂપ છે. પ્રત્યેક ઉત્સવ પ્રસંગે પોતે વાંચેલા પ્રવચનલેખમાં, શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનું રહસ્ય રેલતી કાંધક નવીન અને નવીન ચમત્કૃતિ જણાય છે. આમ તેઓશ્રીની મેધા વિવેચકોની દરોળમાં તેમને સ્થાપી દેતી હોવાનું રપટ જણાય છે. અધિક આનંદ અને

આશ્ચર્યની હકીકત તો એ છે કે શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીની અનુપમ અને વિલક્ષણ મનાતી વિચારસરણિ તથા હૃદયોંધનશૈલીથી આલેખાયેલા પણ અપૂર્ણ રહેવા પામેલા મન્યોનું અનુસંધાન કરવા કોઈ કટિબદ્ધ થશે કે શક્તિમાન હશે કે કેમ એ સર્વને સંદેહનો વિષય હતો. પરંતુ, પોતાના પિતાશ્રીના અદ્ભુત તત્ત્વમય 'શ્રી પંચવરદટાન્ત' માંનો તૃતીય સમાગમ, જ્યાંથી અપૂર્ણ રહેવા પામ્યો છે ત્યાંથી, શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યજીએ શૈલી અને રસબોધની અખંડિત સંવાદિતા સાચવીને સરસ રીતે પરિપૂર્ણ કરેલો છે. સળંગ મન્યને વાંચતાં, જો એમ જાહેર કરવામાં ન આવે તો, અમુક પૃષ્ઠથી શેષ ભાગ થી સુરેશ્વરાચાર્યજીની લેખિનીથી લખાયો છે, તો વિચારશીલ વાચકને મન્યકૃતિના એકકર્તૃત્વ માટે સહજ પણ સંદેહ આવવાનો ભય રહેતો નથી. આ કારણથી, તથા હોડાણથી તે મન્યના છેવટના ભાગનો અભ્યાસ કરતાં, શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યજીની કલમનું સામર્થ્ય ભવિષ્યમાં સુંદર અને વિપુલ સાહિત્ય અર્પવાની સફળ આશા ઉપજાવે છે.

આશ્ચર્યની વાત છે કે, જે કુલમાં સેંકડો વર્ષોથી પૂર્વજો સાહિત્ય અને ધર્મતત્ત્વની અભિરુચિવાળાં હતાં, (જુઓ પ્રકરણ ૧) તે કુળમાં આચાર્યપદને પ્રાપ્ત પુરુષના સ્વજનો, કુટુંબીઓ, સર્વ કોઈ, તે જ પ્રતિભાનું સ્કુરણ પોતાનામાં પણ મોડું વહેલું અનુભવે છે અને પ્રતીત કરાવે છે. શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યનાં ધર્મપત્ની, - વર્ગીય સાધકોના માતૃપદે મિરાજૂર્તા, શ્રી અરવિંદાદેવી પણ ઘણાં વર્ષોથી સરસ્વતીસાધના કરતાં આત્મ્યાં છે. વર્ગની શ્રેણી વગેરેમાં શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યજીનાં કાવ્યોનો પ્રકાશ થયા પછીથી જ, શ્રી અરવિંદાદેવીની લેખિનીનું સર્જન સાધકો વગેરેની દૃષ્ટિને

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

પામ્યું છે. બાકી તેઓશ્રીનેા અગ્રકદ્ કાવ્યસંગ્રહ સાહિત્યદષ્ટિએ કિમતી અને કદદાર હોવાનું કહેવાય છે. તેમનાં ભક્તિ, યાન વગેરેનાં બોધક પદો અને ભિન્નભિન્ન કાવ્યોમાં, નૈસર્ગિક ઉચ્ચ કવિતાકલાની સિદ્ધિએ પહોંચી ચક્રવાતી આચાર્યપદ પ્રમતિનાં રૂપરૂપણે દર્શન થાય છે.

‘પરમ ભાષ્યોદય’ ‘ચેતન દીવડી ફુ’ ‘મનમોહન’ જેવાં ધર્મી કાવ્યોમાં, શ્રી અરવિંદોદયીનું અરવિંદદ્ભ અસુલભ હૃદય પ્રેમભક્તિની મંજુષ્ઠીમીઠાશયી ઝહેડી ઊઠતું હોય એમ સહૃદયને લાગે છે.

આચાર્યશ્રીનાં સુચિહિત પુત્ર-પુત્રી, શ્રી કૃષ્ણદેવ તથા શ્રી પદ્મસ્વિનીબહેન જેઓ મોસેજની કેળવણી ભેટાં છતાં આપસંસ્કારોમાં અભિરચિ ધરાવે છે, તેઓ પશુ આચાર્યપદ કાવ્યરચનાઓ કરે છે. શ્રી કૃષ્ણદેવની કૃતિમાં કેટલેક સ્થળે ઉચ્ચ કાવ્યપ્રતિભા પશુ ઝળકારા મારી જાય છે. શ્રી પદ્મસ્વિનીબહેનના કાવ્યોમાં પ્રયોગશીલતા પ્રતીત થાય છે, છતાં ભાવના હિતસાદવર્ધક છે. વર્તમાન સામર્થ્યનાં સૂચક બીજા બાવિધ્યમાં સુંદર રસાળ વિકાસના પરિણામરૂપે સર્વને પ્રત્યક્ષ થશે, એવી અનેક અંતરોની અભિલાષા કેવળ કલ્પનામૂલક નથી, એમ વર્ગનેા જૂતકાલ તપાસતાં ચોક્કસ જણાય છે.

અકરણ ૧૪ મું સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન (૫૬)

શ્રી એયઃસાધકઅધિકારીવર્ગના સાહિત્યનાં સ્વરૂપલક્ષણો। સંબંધી પૂર્વે વિસ્તારથી કહેવાઈ ગયું છે, તે તમામ ગ્રંથલક્ષણો, વર્ગની સર્વ પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર-પ્રવર્તક આઘાત્યાય શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સાહિત્યને પણ સારી પેઠે અને સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રમાણમાં લાગુ પડી શકે, એ સત્યને પુનઃકિતથી પૂરવાર કરવાની જરૂર નથી.

સાહિત્યની વ્યાખ્યા, સાહિત્ય ખાતર સાહિત્ય, કલાની ઔણત્ય - વગેરે વાદમસ્ત પ્રશ્નોની ચર્ચાને અત્રે સ્થાન ન આપતાં, એક જ નિશ્ચય દઢ કરવાની અમત્ય છે, - એ અમત્યનો આજે પરોક્ષ રીતે પણ પ્રુબ્ધ પ્રમાણમાં એકરાર થતો જાય છે. અને તે નિશ્ચયને 'સન્નિહિત' એ રીતે કરવામાં આવતી સાહિત્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વધારે સમાસ આપે છે. જે સાહિત્યકલામાં આપ્યા તપસ્વી જીવનની સાધના છે અને તેને લીધે તેમાં રહેલી અપૂર્વ મૌલિકતા, શબ્દે શબ્દે માનવમાત્રુ દિત કલ્યાણ સાધવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે, તે સાહિત્યકલા સજીવ છે, સનાતન છે. તેનાં મૂળમાં સંવેદનની સચ્ચાઈ, સામંજસ્યની સુંદરતા અને મનોહારી શિષ્ટતા શોભી રહેલાં હોય છે. એવું પ્રુણાનંદ બદ્ર સૌન્દર્યનું સંવાહક સાહિત્ય, પરિણામે શિક્ષામૂલક અને સદાચક નીવડે છે, બંને પાછી તેના બોધરીતિના કારણે કેવળ કલાની કહેવાતી સંસ્થાઓ તેનો અસ્વીકાર કરે કે એણું સંમાન કરે ! સ્વયંપ્રેરિત ઉન્નતિશીલ સાહિત્ય મનમાં ઉચ્ચ અને પવિત્ર ભાવો

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

બને છે, સર્વોત્તમ વિચારો અને જ્ઞાનમાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે તથા શુભ શ્રેયસ્કર-સંસ્કારોને, પ્રોપણ આપે છે. આ 'કલા ખાતર કલા'ની પણ વાસ્તવિક કલાત્મક શિક્ષાક્રિયા છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું સાહિત્ય, ઉપરોક્ત, અંશોર્થી, સંશુદ્ધ અને સમૃદ્ધ છે, એમ કથન કરવાની પણ જરૂર નથી. કારણ કે મહાપુરુષોના જીવનની ક્ષણેક્ષણમાં વિલક્ષણ પ્રકારનો સંયમશીલ સાર્વિક પ્રસન્નતાનો પ્રવાહ વહેતો હોય છે, તે સદૃશ્યો તેમની કલાકૃતિમાં - સાહિત્યમાં પણ - અભિવ્યક્ત થાય એ સ્વાભાવિક છે. મહાપુરુષોની મહત્તા તેમના નિષ્કલંક ચારિત્ર્યમાં તથા તેઓની આત્મિક સંપત્તિમાં હોય છે. અને તે તેઓએ વિવિધ પ્રસંગોએ પ્રકટ કરેલાં વચનામૃતોમાં, સર્વોપયોગી હિતોપદેશમાં તથા તેમની વિશુદ્ધ વાણીપ્રવાહમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેમના અંતઃકરણના સત્ય સ્વરૂપનો, જ્ઞાન અને ભાવનો સવિશેષ પરિચય, સર્વોત્તમભાવથી વિલસતા તેમના આત્માના અપ્રતિમ આવિષ્કાર રૂપે ઓળખાવતી તેમની વિવિધ કૃતિઓમાં પ્રકટ થતો જણાય છે. તેમના વિશુદ્ધ હૃદયની ઉછળતી ઊર્મિઓનો ધડકારો તેમની કૃતિઓમાં સંભળાયા વિના રહેતો નથી. તેમના સાહિત્ય માત્રના સાધનથી, તેમણે ઓળખેલા અને અનુભવેલા તથા અનેકને ઓળખાવેલા વસ્તુતત્ત્વો - તેમના ધ્યેયસિદ્ધાન્તોનો - વિશેષ પરિચય થવાનો સંભવ છે.

ઉપરોક્ત દૃષ્ટિએ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું સાહિત્ય અત્યંત ઉપકારક અને ઉત્તરિત્રેરક છે. તેમાં તેઓશ્રીના જીવન અને સંદેશ - ઉપદેશનો સારો ય મર્મ રહસ્યમય અને રસભરી રીતે અંતર્ગત થયેલો છે. આચાર્યશ્રીના જીવનથી - તેઓશ્રીની અપ્રતિમ અનુભૂતિથી - અતિરિક્ત

કે વિપરીત એક પણ વિચાર યા ભાવની પંક્તિ તેમના સાહિત્યમાં અંકિત થયેલી નથી; એટલું સાચું, પ્રામાણિક અને તેથી જ સચોટ અને શુદ્ધ સાહિત્ય તે છે.

આમળ જણાવેલું છે, કે બિન્ન બિન્ન પ્રસંગે વિવિધ અધિકારીઓ અર્થે, — સાધકોની વિશિષ્ટતા — આચાર્યશ્રીએ ગદ્યપદ્ય અન્થોતું સર્જન કરેલું છે. તેઓશ્રીનાં સર્વ પદ્યોનો સમાવેશ “ શ્રી નૃસિંહવાણીવિલાસ, ” ભાગ ૧-૨-૩ એમ ત્રણ અન્થોમાં કરેલો છે. બીજા તથા ત્રીજા ભાગનાં પદ્યોમાં સર્વોત્કૃષ્ટ પારમર્થિક કાવ્યરસ પંક્તિએ પંક્તિએ વહેતો હોય છે, જે વિવેકી સર્જનોના સક્લ અર્થની સિદ્ધિ કરાવવા સમર્થ છે. તેઓશ્રીના ગદ્યઅન્થોમાં, (૪) શ્રી ત્રિશુવનવિજયી ખડ્ગ (૫) શ્રી સિદ્ધાન્તસિન્ધુ (૬) શ્રી પંચવરદ્વૈતાન્ત (૭ થી ૧૧) શ્રી ભામિનીભૂષણ, ૧ થી ૫ અલંકાર (૧૨) સતી સુપણી (૧૩) શ્રી સુરેશચરિત્ર (૧૪) સન્મિત્રનું મિત્ર પ્રતિ પત્ર (૧૫) શ્રી સદ્બોધપારિણતક (૧૬) શ્રી નૃસિંહકિરણાવલિ, અને (૧૭) ‘ સુખાર્થે સદુપદેશ ’ નામની નાની પ્રથમ પુરિતકા છે. તથા (૧૮) ‘ શ્રી ભારતીસ્તોત્ર ’ નામનું નાનકડું તથા મુખપાઠને યોગ્ય દોહરામાં રચેલું સરસ્વતીસ્તવન છે.

શ્રીકૃષ્ણકુલશુક શ્રી મગૈયાચંદ્રી આવેલી પરંપરામાં છેલ્લી સાત પેઢીના ગૌરવશીલ પ્રતિષ્ઠાપૂર્ણ અનોખા અસ્તિત્વ સંબંધી, પ્રથમ પ્રકરણમાં જ આપણે સ્વરૂપ પરિચય પામી ચૂક્યા છીએ. વિસિષ્ટ શિષ્ટ પ્રકારની પ્રણાલી અને અધિકારમાહાત્મ્યને સૂચવનાર, શ્રી પશ્ચિમામ્નાય શારદાપીઠના ચંદ્રાચાર્યો દ્વારા — શ્રી નારાયણથી માંડી શ્રી મોહનસ્વરૂપ અલ્લાયારીજી મહારાજ સુધીની

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

આચાર્ય-પરંપરા પણ આપણે વિચારી ગયા હોએ. તે પરથી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સાહિત્યનો પ્રકારરંગ ચોક્કસ રીતે નિર્ણય કરી શકાય તેમ છે. શ્રીતરમાર્ત ઉચ્ચ ક્લમાં પ્રાદુર્ભાવ પામેલા પુરુષવરના તથા તેમના અનુયાયી શ્રેયઃસાધકોના આચાર-વિચાર, તેઓશ્રીની પૂર્વાચાર્યપરંપરા પ્રમાણે ઘણવિદ્યાપ્રવર્તક - શ્રીતરમાર્ત હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને તેથી જ તેમની બોધપ્રસાદીરૂપ સાહિત્યસામગ્રીનો ઉદ્દેશ્ય સુર વેદાન્તના નિર્દર્શન અને ચોક્કસ દર્શન રૂપ છે. આચાર્યશ્રીની સદ્ગ્રન્થશ્રેણી વેદશાસ્ત્ર તથા સનાતન ધર્મનાં સ્મૃતિપુરાણની દીવાદાંડી સમી દીપી રહી છે. તેમાં વ્યવહાર - પરમાર્થની વિવિધ ગુચ્ચવણોનો ઉદ્દેશ કરેલો છે. જીવમાત્રના ઉત્થાનના માર્ગોનું તેમાં અત્યંત સરળ મૃદુ વાણીમાં વિવરણ કરેલું છે. ગૂજરાતી સર્વોદયપ્રેરક સાહિત્યવાદીમાં શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની સાહિત્યનિકુંજ અનુપમ, સર્વોત્કૃષ્ટ, સૌરભસુન્દર અને શિરોમણિ છે, તે સહદય અવલોકનાભ્યાસીને સહજ સમગ્રાય તેમ છે.

વાસ્તવ દૃષ્ટિએ વિચારતાં પણ, આ ગ્રન્થો ઉત્કૃષ્ટ કોટિનું સાહિત્ય પીરસે છે, એટલું જ નહિ પણ તેના નિરૂપણની પદ્ધતિ પણ વાસ્તવના વિવિધ પ્રકારોમાં વહેંચાયેલી છે. નરસ, નાટક, નિબંધ, મિત્ર, કાવ્ય વગેરેમાં વહતા આચાર્યશ્રીના સાહિત્યસ્રોતનું રસયોગવિધ્ય પણ વિવિધપણે પ્રકાશનું છે. અગમ્ય અને અદ્ભુત સનાતન સત્યનાં રહસ્યો, રૂપકો તથા સાહિત્યિક સંકેતો દ્વારા સૂચવાતાં અને સમગ્રવાતાં હોય, ગ્રન્થનું ધણું ગદ્ય પણ, કાવ્યકોટિમાં આવી ગય છે. 'ત્રિશુવનવિજયી ખડ્ગ'નું વસ્તુનિરૂપણ આ કથનના ઉદાહરણરૂપ છે...પરંતુ આધુનિક માનદંડનો દુરાગ્રહ કે પૂર્વગ્રહ દૃષ્ટિ સમક્ષ ગમ્મનાર વાચક, તે સાહિત્યની ઉચ્ચ સપાટીનું, તેની

દિવ્યાદ્ભુતતાનું અગર અનુભવને પાત્ર હિતુષ્ટતાનું બાન ન કરી શકે, તો તે સાહિત્યની સાચી કિંમત-કદર ન કરી શકતાં, તેમાંથી નિષ્પન્ન થતા અમૂલ્ય રસનો સ્વાદ પણ ચાખી શકશે નહિ. દિવ્ય ગુણ-અલંકારવૈભવથી વિભૂષિત શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના સાહિત્યનું એકે એક પાત્ર સૂચક, સુંદર અને અનુભવમય છે, કેવળ કલ્પનામૂલક નથી. કારણ, સંયમશીલ સાહિત્ય કોઈ બુદ્ધિજીવી પ્રાકૃત જ્ઞાની સાહિત્યકારની ભૂમિનો આવિષ્કાર હોતો નથી, પરંતુ સત્યાનુપ્રાપ્તિના સર્વોત્તમ સાધન 'સંયમ'ની સંપૂર્ણતાએ સિદ્ધિને વરેલા આત્મજ્ઞાનીસ્વરૂપની અક્ષરકૃતિરૂપ હોય છે. તેથી જ 'ત્રિભુવન વિજયી ખડ્મ'ના પ્રારંભક મંત્રલ વિવેકમાં, તેના કર્તા, 'સર્વ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ અર્થે' સ્થપાતા અપાર દેવરૂપથી અદ્વિતીય એવા ત્રિભુવનવિજયી ખડ્મ નામક મન્ય 'એવા શબ્દો ઉચ્ચારે છે. આવા ઋષિવરોના વાક્યમયને અનુલક્ષીને જ, સાહિત્યકારોના સાહિત્યસર્જનોને તેમના 'અક્ષરદેહ' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના પ્રત્યેક મન્યનું વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવે તો જ તેમના તત્ત્વસિદ્ધાન્તની અને સાહિત્યકૃતિની સાચી સમજૂતીપૂર્વકની સમીક્ષા થઈ શકે. પરંતુ તેણું દુર્ઘટ પણ પવિત્ર કાર્ય નિર્વિઘ્ને યથાર્થ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવી શકનાર કોઈ વિરલ જ અધિકારી આત્મા હોઈ શકે ! અને તે માટે વિસ્તૃત અવકાશ પણ જોઈએ ! આપણે તો અત્રે મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનાં રહસ્ય - તાત્પર્યનો નામનિર્દેશ યથાશક્તિ સંક્ષેપમાં કરીશું. એટલાથી વાચકમાં મૂળ મન્યોનો અભ્યાસ કરવાની જિજ્ઞાસા જાગે તો લીધેલો શ્રમ સાર્થક થયો ગણાશે.

પ્રથમ, તો આપણે તેમની કાવ્યગંગાનું વહેણ વિશેષીએ.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી.

શ્રીનૃસિંહવાણીવિલાસ ત્રણે ભાગનાં પદોમાંનાં કાવ્યતત્ત્વચિંતન વિષે, સ્વતંત્ર પુસ્તક આ લેખકે તૈયાર કરેલું હોય, અત્રે અવતરણે! વગેરેથી વિસ્તૃત વિવેચન ન કરતાં, તદ્દન દ્વંદ્વમાં તેઓશ્રીના કાવ્યતત્ત્વનો પરિચય આપવા પ્રયત્ન કરીશું.

દુઃખપ્રધાન વિશ્વપ્રપંચના દુઃખ - કલેષનું કારણ અવિદ્યાવૃત્ત 'જીવત્વ' છે અને તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય, 'સમ્યક્ જ્ઞાન' છે, જેની સિદ્ધિ 'વિચાર' વિના શક્ય નથી. તેથી કવિ માય છે;

“ જીવત્વ આ સર્વ દુઃખનું મૂળ છે, કાં ને રહે અજ્ઞાન. ”
તથા,

“ અજ્ઞાની જન આયડી જગતમાં સંકળે રહાય રે. ”
માટે

“ જિન જ્ઞાન ન કહું સુખ પાયો. ” ૩

“ જ્ઞાને મદશે ખેદ. ”

“ જ્ઞાન મળ્યા વિના દુઃખ અંત નાંવે સત્ય સમજ વિના. ”
સૂચક તથા કવિત્વ જોમથા ભરી એ જ લીલીમાં કવિ કહે છે,

“ આ જગત્ નથી રે વીરા માકરા, એ છે બ્રહ્મવિલાસ
માયાના ભ્રમમાં ભૂલી જઈ, મિથ્યા ઉપજે છે ત્રાસ. ”

પણ દુઃખવિદારક સાધન 'જ્ઞાન'નો વિષય બાહ્ય દૃશ્ય નહિ પણ આંતર વિશ્વ, અતદિત આત્મા છે. માટે 'આત્મવિચાર'ના સાધનમાં,

“ તે સુખ પામે, જે જન ધારે વિવેક, વિવેક રે. ”
વળી

“ જીવ આત્મ અવતપમા ન જાગે રે હાં ” ત્યાં મુખી
“ ભવદુઃખ નવ ભાગેજી. ”

વેદોએ મતદુષ્ટ્યાવૃત્તિ રૂપેષણું વેદા અનિર્વચનીય “અગોચર
છતાં અનુભવી જનથી અવલોકાતા” પદનું શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ,
અખાકવિની મંદ્રક “અલુછતો શું ઓચરે” કહી, ધણું પદોમાં
તે અહાપદનું સાંકેતિક વર્ણન ગાણું છે:

“જય જય જય પૂણું અહા પરાંતપર, અગમ અકળ અવિનાશી રે.”

એ સર્વોપરી નિરંજન ચેતનંતત્ત્વને કવિ સામ્રાજીય પરિભાષામાં મૂકે છે:

“પુરુષત્વ જ્યાં ત્યાં અનુભવ છે”

આ જ જગે મુક્તાત્વ રે.”

એ પરમપદપ્રદેશમાં વિચરવા સર્વને ‘સ્વદેશધામ’ આપવા
કવિ નિમંત્રે છે,

“જેને જાણું નિજ દેશમાં, તે થાજે સંગાથી”

વળી

“અક્ષેરી, અક્ષે કો નિભાનંદવનમે” વગેરે.

કારણ ત્યાં,

“સત્ ચિત્ સુખ સર્વત્ર લજીને ક્યાં જવું”

એ સુંદર પદમાં કવિ અંતમાં થાકી કહે છે,

“અરૂપની સગાઈ થાતાં, શમી સ્વરૂપે ને અલુછતાં રહીએ.”

આમ નિરાકાર નિર્વિશેષ પરબ્રહ્મપદની પ્રતિષ્ઠા કરતા કવિ,
કલિકાળના મહિન જીવત્વવાળા અનધિકારી અંતઃકરણોમાં, દેવળ
સત્ત્વશુદ્ધ વિવેકવિચારના સાધનનો અભાવ અવલોકી કમરાઃ
અભિવૃદ્ધિ પામતા અધિકારને આધારે ચઢાલી સાધનસીડીનો આશ્રય
આપે છે, અને પરંપરાપ્રાપ્ત સામ્રોક્ત સાકારવાદનું સમર્થન
કરી, મધ્યમ માર્ગદારા પરમપદને પ્રાપ્ત કરવાનાં વિવિધ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

સંયમ - સાધનેનો વિસ્તારપૂર્વક બેલ કરે છે. તે અન્વયે, ભક્તિ-યોગ તથા તેનાં અંગ - ઉપાંગો, કર્મ, જ્ઞાન વગેરે શાઓનાં રહસ્યનો અમૃતઅક્ષર તેઓશ્રીનાં પંક્તિમાં મુદર રીતે રેલાતો જોવામાં આવે છે. લક્ષ્યાર્થ તો અનુપસ્વરુપ અનાદિ અનંત તત્ત્વ પ્રતિ જ છે.

પોતપોતાના મત, પંથ અને ઇષ્ટ ધર્મ-વિશેષ માટે વિખવાદ કરતા અસ્પષ્ટ મૂઢમતિ પ્રતિ તેઓ સ્પષ્ટ પડકાર કરે છે કે

“ વિધ વિધ રૂપે ઉપાસ્યસ્વરૂપે યાતા સાક્ષાત્કાર
તે સકલ રૂપતથું મૂળ આપ જ, વિનવી કરું નમસ્કાર.”

જીવાત્માના ભવબંધનમાં ‘ભવ’ હેતુરૂપ નથી. પણ જીવને ‘અધ્યાસ’ છે. તે અધ્યાસની વ્યાખ્યા આ રહી;

“ ઇષ્ટમાં અનિષ્ટભાવ સત્વર કરવું જ,
અનિષ્ટમાં ઇષ્ટ ગણી (મન) કરવું રે હાં.”

આ અધ્યાસના મૂળમાં જીવત્વનું અજ્ઞાન છે, જે જડચેતનના ધર્મોનો, રજ્જુ - સર્પની પેઠે, પુરસ્કરમાં અન્વયઆરોપ કરાવે છે. આવા દેહાધ્યાસ રૂપ અહંતામમતામાં રમણ કરનારાને કવિ ‘આત્મધાતી’ કહે છે.

“ મનુષ્યદેહ મહા ઉત્તમ પ્રાણો, સત્ય સ્વરૂપ નહિ ખ્યાવે,
નિજપદ નિજતા હોષ્ટ ન પેખે, હું પદ નહિ રાખાવે,
આત્મધાતી સો જાનીએ રે, કશું ન ઉતરે પાર.”

દેહદ્વારા લક્ષ્યપ્રાપ્તિ નહિ કરનારા - બ્યર્થ જીવન વહાવનારાને, માત્ર સરળ વ્યંગવચનથી, કવિ માતૃધાતી કરાવે છે,

“ ...ન જ્ઞાનશુંમાર ક્યોરી...
હરિસ રસના નહિ ચાખ્યો,
જન્મ સફલ ન ક્યો રી...
જોળન જનુની ઠો ક્યોરી. ”

તે માટે, વિચાર - વિવેક સાધનની જૂમિકા રૂપ, દેહાદિવિવિધ દૂષિત અધ્યાસો અને ઇતર દુરિતોથી ચિત્તશુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. કારણુ નિર્મલ અંતઃકરણનો અધિકાર જ જનકવિદેહો પદના સુખની રસસ્વાધુ કરાવે છે.

“ મનશુદ્ધિને પશુ તે કરે, જીવ તે જ સુખ પામી રે. ”
વળી,

“ અનુભવશિખરે જવાની આસા ધરને,
હો જીવ ! તું અંતરશુદ્ધિ કરને...
મારા વીરા રે, જનમોહિ જીવતાં જ મરને. ”

આમ સાચા જીવન્મુતક જ્ઞાની થાવા, સિંગદેહનો જીવતાં જ લય કરવા, કવિશ્રી વીરવાણીમાં ‘વિચાર’ને વસ વત્તોવનાર ‘ચિત્તશુદ્ધિ’નું અમૂલ્ય તત્ત્વ ઓળખાવે છે.

“ અવર જળે ચિત્ત શુદ્ધ ન થાતું, જ્ઞાનજલે નહાવું;
ઉત્તમ જન્મ મળ્યો તો તૃપિતને, હરિજન પી પાવું. ”

કારણુ,

“ સારરહિત આ ભવસાગરમાં, જ્ઞાન જ કમાવું. ”

માટે,

“ સો જ્ઞાનનો સુજનો લ્હાવો, ફરી ના’વે પ્રસંગ શુભ આવો. ”

પશુ તે જ્ઞાન એટલે? પ્રાકૃતિક વિદ્યાકલાઓની પરિસીમાઓથી પારનું વિશુદ્ધ ‘વિજ્ઞાન’ કવિ નિરૂપણુ કરે છે,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“ જ્ઞાન અજ્ઞાનની અવધ છેડી અધ્યા,
જન્ય વિજ્ઞાનમાં તો જ રહે. ”

સત્યસાક્ષાત્કારનું આત્મબોધસાધક જ્ઞાન જેમ ઉપાદેય છે તેમ મિથ્યા ‘ભયપ્રાન્તિપાતક’ અભિમાનને હેલ ગણુવા કવિ સૂચના કરે છે:

“ હા જન રહેજો રે જ્ઞાનમાં,
નિર્ભય થવા ટાળજો, અંતે, જ્ઞાનતણું અભિમાન. ”

ન્યૂનાધિકારયુક્ત મંદ મતિ, મલિન મન તથા વિવિધ વાસનાઓથી યુક્ત અને વિપયાસક્ત વૃત્તિઓથી આશ્લેષ પામર — સાધક દેશનાં મોટા ભાગના જગતના અદ્યક્ષ છવે! માટે, વિવેકવિચારયુક્ત જ્ઞાનમાર્ગ સહસા સુસાધ્ય ન હોવાથી, તેને ઉપકારક એવો સમુદય — નિર્ચળ ઉભયની ઉપાસનાનો શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ કવિ વર્ણવે છે. જ્ઞાનની પેઠે યોગ, વિરાગ, ભક્તિ આદિ સાધનોની વિસ્તૃત સમજુતી આપતાં અસંખ્ય કાવ્યો, ‘વાણીવિદ્યાસ’માં છે. ભક્તિમૌરવ માતી સુંદર પંક્તિ, શ્રી મધુસૂદનસ્વામીના ‘મક્તિરસાયણ’નું સ્મરણ કરાવે છે;

“ ભક્તિરસાયણ સર્વથી મોટું જી... ”

“ વિષ્ણુ ભક્તિ જગમાં જેજો કોણ તરિયાજી. ”

એ પદની પ્રવિત્ર ભક્તમાલમાં અતિ કવિ,

“ તૃસિંહ પ્રજ્ઞુ ભક્તિમલ છે મોટું જી,

થરા જન ધારી ધાયા રે હાં... ” માં

ભક્તિની શરવીરતા વડે, કાષ્ઠોના અશુદ્ધ જડ ભૂમિવાદથી સાવચેત કરે છે. ભક્તિની સમસર્વત્ર અનન્યતા સુંદર પંક્તિઓમાં વર્ણવી છે,

“ પ્રતિક્ષણ પ્રજ્ઞ જેના હરમાં ભાવેછું,
સાચો ભક્ત તે કહાવે રે હાં... ”

એવા “ સરલ સુભાગી હરિજન ”ને તો,

“ તાળી એક લાગી રે, હરી હરી હરિમાં રમે.
ભક્તિ તો જેને બાવી રે, તેને તો બીજું કંઈ ન ગમે;
વિધે વિરાગી રે, મન હરિવર શું રમે. ”

પણ અર્થહીન ઉપાસનાનાં રથૂણ સ્વરૂપવિધિમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેનારને કવિ ધારો કરે છે કે,

“ નવ સમજ્યા નિજ રૂપને, નવધા ભક્તિ નકામ. ”

પરંતુ, ભાવમય શુદ્ધ નિરતિશય આનંદરસથી સખર ભક્તિવાદને તુચ્છ શંગારોપભોગપ્રધાન રસાભાસથી સાંકળીને, તથા જ્ઞાનવાદને પણ મિથ્યા શુષ્કતાથી આરોપીને, પરસ્પર પ્રવર્તતા વિતંડાક્ષેપોત્તું નિરસન કવિ સુંદરતાથી કરે છે, અને લાસોડહમ દ્વારા સોડહમ ભાવની, હરિરેવ જગત્ત્વ જગદેવહરિઃ ની સ્વરૂપસિદ્ધિનો વિધિ સમજાવતાં, ઉભયના માર્ગની ભેદરખાઓ એક ભજનમાં સ્પષ્ટ દર્શાવી કવિ અંતમાં કહે છે કે,

“ નૃસિંહ પ્રજુમય એ વિધિ યાતાં જ;
નવ યાવું વાદી પ્રતિવાદી રે હાં. ”

કલહસૂચક ન્યાયમંદિરની ભાષાના દ્વૈતલોકકે ‘વાદી પ્રતિવાદી’ શબ્દો. કેવા ઔચિત્ય-વિવેકથી ચોખ્ખા છે ! વળી, જ્ઞાનભક્તિ — ઉભય — સાધનોની અભેદ ઉત્કૃષ્ટતા તથા સુલભ સંયોગની પ્રશંસા કરતું ‘કવિત્રીનું’ નીચેનું પદ કાવ્યદષ્ટિએ અપૂર્વ અને ઉત્તમ ઠાટિનું હોય, શૈલીની દષ્ટિએ પણ ભક્તિ નેટલું મધુર,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

રસવાદી, પ્રાસાદિક તથા ગાન જોટકું જ તત્ત્વરસરચિરતાથી તરબોળ છે.

“ ભક્તિ વિનાનું ગાન મોળું લાગે જ,
ગાન વિના ભક્તિ ખારી રે હાં;
હમય સંયોગ કરી જે જન મહેતોજી
સ્વાદ તેનો છે અતિ ભારી રે હાં. ”

અત્રે ‘ મોળું ’ અને ‘ ખારી ’ – આ બે પાઠશાસ્ત્રીય વિશેષણોથી, બન્ને પ્રમેય પદાર્થોની અન્યોન્યોપકારકતાનું મેલું સુંદર સંયોગ રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે ! સ્થળસંકેતથી, આખા ૫ પદમાંથી અત્રે માત્ર ચાર જ લીટી આપીશું:

“ ભક્તિ નિંદી જે જન ગાની કહાવે જ,
તે ગાની નહિ અગાની રે હાં;
ગાન નિંદે ને હરિભક્ત સદ્ર બેસે જ,
તે હમ, ભક્તિહીન, અભિમાની રે હાં...”

દ્વિતાદૈત અને સચ્ચુનિર્ગુણ સંબંધી કદામહોને પણ કવિ અનેક પદોમાં દ્વર કરે છે.

“ દેહ બન્ધો એ સચ્ચુ છે, નિર્ગુણ આમા લેખ;
ગાન થયે બે મત ટળી, ગુણાતીત પદ પેખ. ”

વળી,

“ સિદ્ધ અવસ્થા કર્મ એ, મધ્ય ઉપાસન બળુ,
એથી સાર મહી ચહે, વૃદ્ધા ગાન પ્રમાણુ. ”

માટે,

“ ગાન વિના નહિ યુક્ત કો, માટે ઉત્તમ એક,
ગાનવાનને ધન્ય છે, (જો) ભણ્યું આપ વિદેહ. ”

જ્ઞાનવિહીને સર્વમનેન, મુક્તિર્ન ભવતિ લગ્નશતેન
એ શ્રી શંકરાચાર્યના વક્તવ્યું સ્મરણ કરાવનાર આ પંક્તિઓ છે.
માટે કવિ કહે છે,

“ મુક્તિ નહિ નિર્મળ વિના, સગુણથી ભવદેર,
સમન્વેા ભેદ એક છે, અણુસમન્વેા અંધેર. ”

કારણ કે,

“ નિરાકાર સાકાર કલ્પના, જીવખેદે અધિકાર. ”

માટે કવિ કર્ત્તવ્યપરાયણ થવા કહે છે,

“ નૃસિંહ નિર્મળ સગુણ સ્વરૂપે, બને તજી કાવાકાવા. ”

આવેા જ્ઞાનભક્તિનો — તત્ત્વકવિતા સમો — સુંદર સુભગ સુયોગ
કેટલાક સ્વાનુભવી કવિઓનાં કેાઇ વિરલ પદોમાં જ સધાય છે.
બક્તના જ્ઞાનની અને જ્ઞાનીની ભક્તિની પરસ્પર પૂરકતાની
સમાલોચનાનો સુંદર રીતે સમાવેશ કરતી પંક્તિઓ માત્ર આપીશું,

“ જન અજ્ઞાનીને સર્વદા, દુઃખરૂપ આ જનત છે,
મન બ્રહ્મવિદ્યાસ મણી સદા, હરખે જે જન ભક્ત છે. ”

આવા સાચા ભક્ત-જ્ઞાની પુરુષને, કવિ કહે છે,

“ જીવનમૃતક સો જાનીએ, ”

તથા

“ વીર હોઇ, જન મિથ્યા જનત સોઇ. ”

આવી સાચી ભક્તિ, પ્રેમની પરાકાષ્ઠા રૂપે છે. એ પ્રેમનું
સ્વાત્મ સ્વરૂપ અને પ્રેમનું ઉપયુક્ત ભક્તિપાત્ર તથા પ્રેમના આભાસી
મોહ વગેરે સંબંધી અનેક કાવ્યોમાં અર્થવાહી પણ સરળ શબ્દોમાં
વર્ણન કરેલું છે. કેટલીક પંક્તિઓ જોઇએ:

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“ મારું ને તારું એવી હદ ન જોમાં રે,
એવું હરિચરણે ચહાળે રે,
અમથીદ આ પ્રેમ વધારી તે,
મહામળહરં જળમાં નહાળે રે.”

ન્યારે મોહમય પ્રેમાભાસથી - જગદ્વિષયાસકિતથી - બચેલા કવિ
કેવો સુંદર અલંકારયુક્ત બોધ કરે છે:

“ મધ્યે પ્રતીતિથી પ્રેમ જ બાંધી,
વંધ્યા ગૌને ના દોહાળે રે.”

કારણ ‘વંધ્યાગેદોહાળ’માં,

“ આ મોજ ન લીધી પણ મોત જ લીધું,
તું નિજ હાથે પડિયો નેસે રે.”

પ્રેમબક્તિને - પુષ્ટિ આપતાં, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં
વિરહપદોમાં, વિરહની પાછળ પ્રકટ પ્રેમ જગતને તેની આતુરતા
તરવરતી હોય છે. તેમાં તરંગી તલસાટ, કે અવિદ્યાજનિત વેદનાના
અસલ આકંઠને બદલે, સ્નેહની સાચી તિતિક્ષા, સ્નેહપાત્ર - તત્ત્વની
સાચેનું નિસાનુસંધાન, અને ઉત્કટ ઊર્મિભરી ભાવનાનાં દર્શન
થાય છે. ઉદ્ધવને ઉદેશીને, શ્રીકૃષ્ણગોપીસંવાદરૂપે તથા પ્રેમસીના
આત્મકથનરૂપે રચાયેલાં આ પ્રકારનાં પદોમાં તત્ત્વાકાર ગોપીવૃત્તિનાં
વિપ્રયોગવચનો વેધક અને સદાનુભૂતિપ્રેરક છે. અત્રે કેટલાં
ઉદાહરણ આપી શકાય ! વિયોગિની વૃત્તિ જોરદાર વાણીમાં પીડાની
પારાવારતા વર્ણવે છે:

“ બાલો મુંજ હૃદયે રે વાગે વિયોગનો,
આંસુ ઢાંગા નિર્ગમતી દિન રાત્રે જો.”

વળી,

“ વિષ્ણુ શસ્ત્રે જે નિશદિન કાપે, (તે) ઓષધથી નવ રૂએ રે;
 યોગીજન એ દુઃખ શું માપે ? નથી વૉધાયા પ્રીતિયાપે;
 રામે રામ એ અગ્નિ બાપે (તે) વિરહી જનને સુઝેરે
 ઉદ્ધવ વિરહાગ્નિ અંતરમાં, અન્ય જળે ના ધુજે રે. ”

શ્રી દયારામ વગેરે કવિઓનાં પ્રેમભક્તિનાં કાવ્યોમાં હોય
 છે તેમ, વિરહપદોમાં વિરહરસદ્વારા સંયોગસુખરમરણના
 ભાવાલંબનથી રસને યોગ્ય ભૂમિકાખંડ પ્રકૃષ્ટપણે બદ્ધ જમાવવામાં
 આવે છે. કદિ તેમાં કદુ-મીઠાં કેટલાકવેણીની સ્વાભાવિક સહૃદયતા
 દ્વારા, શુદ્ધ શૃંગારને પણ યથેચ્છ અવકાશ મળે છે.

“ સાચો પ્રેમ અમારો કાપ્યો,
 અધરરસ તો કુખડીને આપ્યો. ” વગેરે

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની આ પ્રકારની કવિતાગરબીઓમાં, ગલીય
 મોહવાસનાના સુખનો કે તેના અભાવે ઉપજતા વિષાદનો વિહાર
 હોતો નથી, પરંતુ વિપ્રયોગને યોગ્ય વિપ્રલમ્ભ શૃંગારનો વિશુદ્ધ
 ભાવરસ વિલસતો હોય છે. તેમાં શુદ્ધ જ્ઞાનમય રિચિત્રિની — ચૈતન્યમીરાં
 આદિ ભક્તોની પ્રમત્તાવસ્થાની — સાત્ત્વિક ભાવમસ્તીનો રનેહસંયોગ,
 અતૂટ પ્રીતિનો નિર્મલ પરમાનંદ પ્રવર્તી રહેલો હોય છે; કે જે
 પ્રેમની અખંડિતતા મટે, “ મીરાંને પૂર્વજન્મની પ્રીત રે ”ની
 પેઠે, ઉદ્ધવજીને અત્રે સંભળાવવામાં આવે છે કે,

“ જે વસુધા આ રસાતળ જાયે, સૂર્ય ઉદય પશ્ચિમમાં યાયે;
 પ્રલયાગ્નિથી દેહ દહાએ, (છો) પ્રાણ મમંથી છૂટે રે; ”

કારણ ?

“ પ્રેમયોગ અંતરમાં જાઓ, અન્ય યોગનો સંશય બાઝો,
ત્યામયોમ તો કડવો લાગ્યો, પીધો જાય ન ધુટે રે...
ઉદ્ધવજી એ પ્રેમ પુરાણો (જેને), તોડાવ્યો ન ત્રુટે રે. ”

આવો પ્રેમયોગી જાની, સંયોગવિયોગના કુન્નવી ખ્યાલને તાત્વિક
દૃષ્ટિથી એક ‘ હોરી ’માં નિરૂપે છે;

“ સંયોગી સુખ માનત તોભી, અંત વિયોગ લહોરી,
વિયોગીકો સંયોગ હોત હે, સો ભી જાત પુનિ છોરી,
નૃસિંહ જગરીત નિહોરી.....
પ્રીત જગસે રખના થોરી, સદા સુખરૂપતા ચહોરી.” વગેરે.

પ્રેમીના દૃઢ નિશ્ચયનો નિષ્કાભાવ વ્યક્ત કરતા તથા,
વિરહિણી વૃત્તિની સંયોગસંદેશત્રવણ સમયે આનંદાબ્ધિમાં ડૂબકી
મારતા અનેક કવિત્વભર્યાં રસિક પદો છે. તે દરેકની પાછળ
તત્ત્વજ્ઞાન ડોકિયાં કરતું જ હોય છે. આત્મલક્ષી તત્ત્વ તેમાં
પ્રધાનપણે દૃષ્ટિગોચર થવાથી, ઊર્મિપ્રવાહ મધુરપણે વહતો હોય છે.
તેમ છતાં, બાવની સમરતા અને અદ્ભુત હિજળાટભર્યાં કવિશ્રીનાં
સ્વોત્કૃષ્ટ ઊર્મિકાવ્યોનાં દર્શન તો ‘ હોરીપદો ’માં થાય છે,
‘ વાણીવિલાસ’નાં સંખ્યાબંધ હોરીપદોમાં કાવ્યતત્ત્વ કદપનાના
રંગ મુધી - કદિ કદિ - પહોંચી જાય છે. અત્રે તો એક જે
પંક્તિઓથી જ સંતોષ માનીશું. વૈષ્ણવ મંદિરો દ્વારા સુપ્રચલિત
શ્રીકૃષ્ણગોપીટંદના રંગખેલનનાં - પ્રધાનતઃ રચૂળ સમા
બાસતા - ભાવેને વર્ણવતા કેવળ ભક્તિવાદી હોરી-પદોથી,
શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં હોરીનાં (હોરી - વિષયક અને ‘ હોરી’રામનાં)

કાવ્યો વિલક્ષણ રીતે જૂદાં તરી આવે છે. તેમા ભક્તિભાવ વહેતો હોવા છતાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનનો રંગ જ જન્મેલો જણાય છે. 'ભક્તિમાર્ગે' શોભાવેનો શૃંગાર પણ તેમના કાવ્યોમા જ્ઞાનમય બની પિલસી રહ્યો છે, એ હોરીપદોના અભ્યાસથી સર્વને રપટ થશે. આ જ્ઞાનયોગી કવિ, વિષયવાસનાદિ 'દુર્ગુણો'ની હુતાશની પ્રકટાવી, 'બ્રહ્માગ્નિ'ની ધૂની ધીકાવે છે અને 'જ્ઞાન શુભાષ' ઉરાડે છે...વળી શુદ્ધૃત્તિથી વ્યાપ્ત થયેલુ હૃદય, ન્યારે વિરહાગ્નિમા જૂરે છે, ત્યારે વસંત - હોરીના વધામણે હૃદયતાર હચમચાવે છે,

“ પિયા નહિ મેં કેસે રહુંગી, મેં હું બાવલિશોરી,
ખેલુ કિન સૌં હોરી. ”

તથા,

“ સખીરી, પિયા નાહિ મહિર આયે. ”...

એવા અનેક હોરીપદો શૃંગારરસથી સિક્ત ભક્તિયુક્ત સયોગ-વિયોગના ભાવને વહાવે છે. ભિમિંગીતોના સુદર નમૂના રૂપ આ પદોમા, કદાચ કોઇને દીર્ઘતા ખૂંચે તો પણ સપ્રમાણ પદોમા ભિમિની ઉત્કટતા તથા વિવિધ રાગાવલબ્ધને લીધે, સવાદભરી ગેયતાની મુઘડતા હૃદયના સાચા ભાવને ચોખ્ખા આવિષ્કાર આપે છે, અને સહૃદયના અંત કરણમા તે જ રસભાવને રકુરાવે છે. જ્ઞાની કવિ અખાની કવિતામા આવા પદો મળવા મુશ્કેલ છે. આ સિવાય, બધા કલ્પનાના વિસ્તારયુક્ત કાવ્યતત્ત્વથી શોભતા કેટલાક હોરીપદોમાથી એકાદ દષ્ટાંત લઇએ.

“ હૈ મહ જગ જૈસી હોરી, દેજોરી. ”

વગેરે કલ્પના ઘટાવી છે. એક 'કાશી - હોરી'મા, વિરાટ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

વિશ્વનટરાજની કલ્પનાની પેઠે અદ્ભુત અને જાણણી હોરીની
કલ્પના હૃદયંગમ છે. એ દિવ્ય વિરાટ-હોરીમાં,

“ દેખોરી, ચંકર ખેલત હોરી,
મહા શક્તિ હમા હૈ સંગમે, જટા દિની હૈ બિખોરી;
એક એક લટમે ગંગા બહે, જીનો - રંગ પીયકારી હોરી;
સંગ ભૂતનકી ટોરી.....ચંકર ખેલત હોરી. ”

પછી તો, નાડી - પીયકારી, રૂધિર - રંગની ઝોરી, અને વિષ્ણુ
નાભિમાં, બ્રહ્મા અધોભાગમાં, ઇન્દ્ર હસ્તમાં એમ આગળનજ દેવતાઓ
પોતાની અધિકાર ઇન્દ્રિયોમાં રહી,

“ જીર્વ અધઃ ઝીલી દહો દિશ છાંટન, તન સખ દેત મહેરી;
દેવ મિલી સખ દેખન આયે અજબ અખારે મખોરી
દિયે હે સખકુ મોરી.....ચંકર ખેલત હોરી. ”

આ ‘ ખેલ ’, ‘ વિશ્વવ્યાપ્ત ’ હોવાનું વર્ણવી કવિ તેમાં
આધ્યાત્મિકતાનું સુંદર આરોપણ કરે છે. આવાં દિવ્ય જ્ઞાનરહસ્યથી
અદ્ભુત અને અપૂર્વ કવિત્વકલ્પનાથી જલકાતાં પદો
‘ શ્રી નૃસિંહવાણીવિલાસ ’માં ધણાં છે. ‘ કોટુ તો કહત હે અમૃત
મુખ ઓઝનકે ’ એ ‘ મનહર ’માં કવિ સંત અને સંતરાણીનો
મહિમા ગાય છે ત્યારે તેમની ઉત્પેક્ષાયુક્ત કલ્પના કવિ પ્રેમાનંદના
નજદમપંતીના રૂપવર્ણનની કલ્પનાની સમાંતર લાગે છે.

તેજ પ્રભાણે યોગ-કર્મ અને અન્ય સાધારણ સાધનોનાં
સૂક્ષ્મ કમરદસ્થનો બોધ આપતાં કાવ્યોની પણ સારી સંખ્યા છે.
તત્ત્વજ્ઞાનથી ય અધિક ગૂઢ તથા ક્રિયાત્મક વર્ણન કે ગદ્યાત્મક
કથનક્રમ પ્રતિ જ વહવાનો સ્વાભાવિકપણે ઝોક લેતા ‘ યોગ ’

જેવા વિષયના પદોમાં, ઉચ્ચ કાવ્યતત્ત્વથી કે નિર્બોળ રસમય પ્રવાહિતાની જ અપેક્ષા રાખી શકાય નહિ. ક્રિયા - પ્રયોગોના વર્ણનોમાં - સ્પષ્ટતા ખાતર - અતિ સરળતા તથા શુષ્કતાનો પણ આશ્રય આપી જાય એ સહજ અને ક્ષમ્ય છે. છતાં,

“ મૂળ તે જિહ મગન મદ ચઢી ”

જેવા પદોમાં કવિતા, તત્ત્વજ્ઞાન અને યોગનો ત્રિવિધ થેત્ર સધાય છે.

“ સદ્ગુરુને શબ્દે રે, સૂત્રોં જો ચઢે ”

(૨-૧૩૭) એવી ગરખીઓમાં, તથા ‘ રૂપક ’ દ્વારા ‘ અનંત ’ને માપવાની પ્રક્રિયાનો જેમાં કંઈ વર્ણુઓ ॥ એવી એક ‘ વેરાવળની દેશી ’માં,

“ હે સાધક શીખ આ શ્રવણુ ધરી, અતિ દઢ મનને સ્થાપી રે,
મગનમાં વહે જો ક્રમે કરી, લેજો અનંત આ માપી રે. ”

વગેરે ચૂંટી કાઢેલાં આ પ્રકારના પદોમાં રસ - જ્ઞાન - ક્રિયાની ત્રિસિદ્ધિ અત્યંત ધ્યાનપાત્ર છે.

પૂર્વોક્ત બકિતજ્ઞાનયોગાદિની સિદ્ધિ સધાવનાર અનુભવી ‘ સદ્ગુરુ ’ અને ‘ સત્સંગ ’ વિષયક ધણાં પદો છે. એનો મુદ્દત ઉત્તેજ જ કરીશું. કવિ કહે છે,

“ નરસિંહ નિજ કલ્યાણુ ચહે તો, સદા રહે નિ સંગ. ”

અને એવા નિ સંગી મનથી જ,

“ મારા વીરા રે, જગમાહિ જીવતાં જ મરજે. ”

પણ નિ સંગતનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા ચિત્તશુદ્ધિ માટે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

હુ સમદોષથી બચી સત્સંગસેવનની આવશ્યકતા દર્શાવાઈ છે કવિ
કહે છે, સત્સંગને ચોખ્ખો

“ સાચા સાધુને સેવો. ”

અને સાચો સત્ અનુભવી, સત્ સ્વરૂપનો આત્માનુભવી હોય છે

“ પગમાત્રા ગુરુ એક છે, સૃષ્ટિ બધી તથો,
તે દેહીએ સત્ સ્વરૂપ, જેને અનુભવ થયો ”

પણ તેના સતોને ઝોળખવાને શુદ્ધતાયુક્ત મનમતિનો
અધિકાર જોઈએ ને ?

“ કાઈ દે રે શુદ્ધ જવેરી, પરખે મેરી હિરદા ઝેરી ”

બહુ બહુ તો

“ કૃતિ જુએ સતની, મતિ કાઈ ન જાયે ” વગેરે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ આદર્શ સત-ગુરુના સાબોક્ત
સ્વભાવ-લક્ષણો સખ્યાનધ પદોમાં વર્ણવ્યા છે પ્રશાન્ત પ્રસન્નતા,
સમ દિન અને પોષકાર આ ત્રણ મુખ્ય ગુણો - ૩૫ ‘ સતને
ઝોળખવાની નિશાની ’ વર્ણવતી, મત્ર સમી મુક્તક કવિતાના
ધ્વન્યન સમાવતી વ્યવનાશ્રમિની ચમત્કૃતિવાળી, બે ત્રણ પંક્તિઓ
આ રીતે

“ મત્ર ગદિત સમદર્શી નિગર, ગુરુપદની એ ધાણી ”

તથા

“ મિત્રે કિયા કહેણકા ચૂરા, સદ્ગુરુ પૂરા, અનુભવી પૂરા જી. ”

“ ગુરુ સમ નદિ દિતકારી જગમા, પરમાર્થી પૂરા. ’

એવા

“ સાધુજન જગમાં રહે, લિપ્ત કહી નવ હોય,
કમળ રહે છે - જળ વિષે, સ્પર્શ કરે નહિ તેા ય.” વગેરે.

આવા સાચા સદ્ગુરુ સતો આત્મદાન કરનારા હોય છે.
માટે “ સમદર્શી સરદાર નરસિંહ ” ગાય છે કે,

“ ગુરુ બિન નહિ કાઢુ દાતા. ”

અને

“ જગમાં તે જીવ્યો જેણે બ્રહ્મરસ પીધો
જગમાં તે દીપ્યો જેણે હરિરસ પીધો. ”

શ્રી સદ્ગુરુ શરણાગત અધિકારીને બ્રહ્મ-હરિરસના
પાન-દાનથી જગમાં જીવાડી દીપાવે છે. દાતૃત્વધર્મમાં પક્ષપાતને
સ્થાન હોતું નથી.

“ નિષ્પક્ષી કોઈ સંત હોય સો, સત્ય રાહ દર્શાવે,
ભર્મ કંઈકી ભ્રાન્તિ મિટાવે, અમૃતમેહ વરસાવે. ”

આ ગુરુપદના ગૌરવ - અતિશા સંબંધી, તથા તેને પ્રાપ્ત
કરવાનું નિઃસાધનત્વ ય અમોઘ સરળ સાધન “ શરણાગતિ ”
સંબંધી સંખ્યાબંધ પદોમાં ઉલ્લેખો છે. સાથે સાથે ચોકખંધ
પંક્તિઓમાં સત્યવક્તા કવિશ્રીએ, વંચક વૈષ્ણવો, ઢોંગી ધૂતો,
પાખંડી પંચાયાર્યો અને પ્રજાને છેતરી અધોગતિમાં હડસેલનાર
સ્વાર્થી પ્રપંચી નકલી ગુરુઓની વિકૃત મનોદશાને ખુલ્લી પાડી
છે. તેમની યુક્તિ અને કુદિલ રીતિ પર બારે પ્રહારો કર્યા છે.

“ ધણા પંથમાં મેં ન્યાણિયું, પંથપતિયું વચન પાણિયું,
દિન ખોયાં પણુ જ્ઞાન ન થયું, અજ્ઞાન તિમિર કેમ નવ ગયું;

દ્રવ્ય ગુમાવી મન રહાટિયું, (જેમ) અંધ મુખ શ્વાને ચાટિયું.

ઢોંગી પંથીનું કપટ જ કળ્યું, નરસિંહ હેત હૃદયથી ટળ્યું. "

માયાના લોભી, ધૂતીને ધન ભેગું કરવાની લાલસાનાળા,
પાખંડીઓ કેવા પાખંડ, વેશ ધરી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે, તેનું કટાક્ષયુક્ત
ચિત્ર રજુ કરી, તેવાઓ પ્રતિ, કવિ ચોગ્ય હિપમા આપી કટાક્ષની
ધાર વધુ તીક્ષ્ણ કરે છે,

" ઢોંગી ગુરુઓ કાંસિયા સમ વર્ણાય. "

આવા એક બે હોય તો ચાલે પણ આ તો,

" હમ જન વાખ્યા અપાર..... "

અને

" ધર ધર ગુરુ હોઇ બૈઠત બિચારહીન,
ધ્યાનહિ ધરત મો તો જગસમ જનીએ... "

વગેરે, મનહર હંદમાં લખાયેલા સ્ફુટ વિષય નિરૂપણમાં કવિશ્રી
" કલિયુગના કોતક " ને સ્પષ્ટ વાણીથી વર્ણવે છે:

આ સિવાય 'વાણીવિલાસ'માં ચાજખાનાં પદો છે તે
પામર, અગાની, વિપથી, ભેદભ્રાન્તિ વધારનારા વંચકોને તથા
મૂઠ્ઠા મનને ઉદ્દેશીને છે. તેમાં ચમક લાવવાની વેધકતા છે, પણ
આત્મતિક તીવ્રતા ભરી કઠોરતા નથી. કવિ ભોજનાં અને કરચિત્
અખા કવિના ચાજખા જેવી તીખાશ કે કટુતા તેમાં દેખા દેતી નથી.
પણ નિખાલસ સ્પષ્ટતાને કારણે તેની સરખામણી મોટે અંશે,
ધીરા ભક્તના ચાજખા સાથે થઈ શકે ખરી. અત્રે એક જ
ઉદાહરણ આપીએ.

“ દેવળ દેખી યાવ હરાયું અંતર.....”

તેણે.....

“ ગંગા સ્વરૂપી ગોને મૂકી મધવને દોહું રે ”

તથા

“ કાળજી લઈને મુખ પર ચોળ્યું, ચંદન પીઠે લોહું ”

“ પથ્થર શું પ્રેયું, જાગી ઘટમાં નવ જોયું. ” વગેરે.

આ સિવાય માયાનું સ્વરૂપ, જગજ્ઞાન, સૃષ્ટિક્રમસર્જન, જન્મ-સંસારની “ નીરપ્રવાહવત્ ” ક્ષણિકતા, વગેરે તત્ત્વવિષયોનું કવિશ્રીએ વિસ્તારથી અને સુંદરતાથી નિરૂપણ કરેલું છે. માયાનું મોહિનીચિત્ર નીચેની પંક્તિઓમાં આબેહૂબ રીતે આલેખ્યું છે.

“ માયા મેરી રે, કહો કયા જાને સંસાર.

ધોવનરૂપ જાની હે સુંદરી, કરમે હે મોહજાર,

અંગ પ્રચંડ મહોન્મત્ત બેલે, દહુ દિશ મેં હિ નિહાર.

વસ્ત્ર અલૌકિક ધારત હૈ નિત્યા કયા ખરને શૃંગાર.” વગેરે

જંગલમાં જઈ લાગનો અભિમાની માયાને ત્યજવાની વાત કરે છે. પણ માયાનો વિસ્તાર અતિવ્યાપ્ત છે. શું અને કેટલું ત્યજ શકાશે ?—

“ માયા સર્વ ગણાય, દસ્ય ગણાયે નેટલું;

જગ માયા જ બણાય (તો) કહોને તજશો કેટલું ? ”

મોહ — સંગતું અધિષ્ઠાન માયાનું કેન્દ્ર મન છે. તેથી કવિ ક્રિયાય ત્રતાવે છે:

“ માયાથી શું યાય, જો મન વશ છે આપણું;

માયા મને ચમાય, મન ચમતું જઈ જલમાં.

મન છે માયા રૂપ, (તે) દેહ સુધી તો નવ ટળે...”

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

માટે, કવિની મુખ્ય ચોટ મન ઉપર છે. મનવિષયક અનેક પદોમાં કવિ, સર્વ આરાઓ, કામનાઓ — રાગ, દેષ, કામ, ક્રોધ, મોહ જેમાં મુખ્ય છે—તે વગેરેથી, કહે છે કે,

“ મન નિવૃત્તિમાં વાળો, ”

સત્સંગ તથા સદ્ગુરુ, અમૃતદય અને નિઃશ્રેયસના ધર્મને સધાવનાર ઉપાસના, નિષ્કામ કર્મયજ્ઞ, આત્મવિચાર વગેરે સાધનોનાં ભક્તિ, યાનયોગાદિ શાસ્ત્રોક્ત માર્ગોના અનુસરણ દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ સાધવા માટેનું ઉપકરણ — ઇન્દ્રિયાદિ કરણોનો અધિષ્ઠાતા— ‘ મન ’ છે. તેથી નિપુણ ચિત્તશાસ્ત્રીની રીતે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ મનવિષયક કાવ્યો રચેલાં છે. ચિત્તશુદ્ધિમાં જીવદશાની ઉપસ્થિતિ સુધી બાધક ‘ મન ’ ને ભારી નાંખી ધીખતી ધરા કરવાની નથી. પણ તેની સુધારણાદ્વારા શત્રુને મિત્રવત્ કરી, તેના સર્વ સામર્થ્યનો ધ્યેયસિદ્ધિમાં સદુપયોગ કરી લેવાનો છે. આવાં પદોમાં ખેવડી રીત — લાલન અને તાડનની — અખતાર કરવામાં આવી છે. લાલનરીતિને અનુકૂળ અંતઃકરણ માટે મનને દેવાધિદેવ કહ્યો છે.

“ દેવ દેવીને કેા જન સાધે, હું બળિયો એમ વદી વાધે,
મન દેવનો દેવ ન આરાધે. ”

પછી કવિશ્રીએ,

“ સાધક થરા, જો જીતો તો મનરિપુ એક જ જીતો;
જેથી પૂરા પંડિત ને દેવનો સમૂહ રહે જીતો. ”

વગેરે પંક્તિઓથી જીવાત્માના શૌર્યભાવને પડકાર કયો છે. અને પ્રસંગે તો મનને ‘ ધૂતારા ’, ‘ પાખંડી ’ “ કાક સમાન શક ” વગેરે સંબોધનોથી સારી પેઠે ઠપકાયું છે તથા પ્રસંગાનુરૂપ

‘ ભ્રમરા ’, ‘ બાઇ ’ ‘ વીરા ’ ‘ શરા ’ વગેરે શબ્દોથી પ્રોત્સાહિત પણ કયું છે. એક પદમાં તો કવિ મન-શરવીરને સમરાંગણ દાખવે છે. તેનામાં હિંમત અને સૌર્ય રહે છે. કવિ કહે છે,

“ આધિ વ્યાધિ દુઃખ દેખને, હરિ તારું નિરખે છે હીર રે.”

“ એ મૃત્યુને જીતારીને ખેલિયે...”

માં કેવો અલંકારપૂર્ણ અર્થપ્રયોગ કર્યો છે !

તથા, “ આ આવી રિપુની ધાડ ”

એ પદમાં, કામની નેતાગીરી નીચેના સૈન્યનું અપૂર્વરીતિથી વર્ણન કર્યું છે તે પંક્તિઓ અત્યંત જોમભરી છે. રિપુવર્ણનનું નિરૂપણ તે કાવ્યમાં સમર્થ વક્તવ્યથી અદ્વિત અને અપૂર્વ છે. પણ અંતમાં, પ્રખળ પુરુષાર્થવાદ સિદ્ધમર્જના જેમ ગાજી બેઠે છે:

“ બળ કળ ધરી ધરી ધૈર્યના ધ્રુજવણી તે ધરાને રે,

અન્નતશત્રુપણે શોભીને, વસવું પાર પરાને રે...

(વળતા) ભક્ષેને ધ્વજાંડ આ મડગડે, છો અડવડે અવનિ ને આભ રે,

અખંડ આનંદમય રાજ્યમાં, નાંવે હાનિ કે લાભ રે...

હે સાધક શરા રણ ના છાંડીએ,

ધસીએ હિંમત ધારી રે. ” વગેરે.

આવાં, વીરાપદેશવચનોથી યુક્ત, કર્તાવ્યપરાયણતાનું જાગૃતિજ્ઞેમ રેલવનાર જોરસાદાર પંક્તિઓવાળાં પદો ઘણાં છે. તેમની અપૂર્વતાથી ઉત્કૃષ્ટ કેાટિનાં શાંતરસજોધપ્રધાન વીરરસ કવિતાના તે નમૂના રૂપ છે.

આમ મનને દ્વિવિધ પદ્ધતિથી કસીને અતે આશાતૃષ્ણા વિના વિરાગની શૂનિકા પર મૂકવાનો કવિશ્રીનો આશય છે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અહંતા - મમતાની ત્રેતબાધામાંથી મુક્ત અંતઃકરણની વિશુદ્ધિ વિરાગભાવનાને વ્યક્ત કરતાં અનેક પદો કવિશ્રીએ રચ્યા છે. તદુપરાંત, સાચા વિરાગી, ત્યાગી, સંન્યાસી અને બ્રહ્મચારીનાં લક્ષણો વર્ણવતાં, મિથ્યા ત્યાગીઓનાં વેધને ઉઘાડો પાડ્યો છે, જેનાં ઉદાહરણો રચનસંદાયથી અત્રે આપી શકાય તેમ નથી.

“ વૈરાગ્યહૃદય સુધી જાણજે, કાળરૂપ એ જગત્ ”

વળી,

“ બ્રહ્માનંદમે રહેવે, સોષ હે બ્રહ્મચારી, બ્રહ્મચારી. ”

તથા,

“ વાસના સૂક્ષ્મ જિને ત્યાગી, સોષ હે સંન્યાસી
મન મારી સમાવે રે, તમ હોવે ન્યાસી. ”

વગેરે કાવ્યો ધ્યાનપાત્ર છે.

હવે આપણે કવિશ્રીની કાવ્યપદ્ધતિના કેટલાક પ્રકારને ટૂંકમાં જણાવી જઈશું. પ્રબોધાર્થે, કવિશ્રીએ કેટલાંક કાવ્યોમાં સંવાદશૈલીનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે; પ્રશ્નોત્તરી પણ કેટલાંક પદોમાં છે. આચાર્યશ્રીના કાવ્યપ્રવાહની પદ્ધતિને એક વિશિષ્ટ પ્રકાર (હોરીની જેમ) ‘પ્રવાસ’નો છે. પ્રવાસ અને પ્રવાસીની મનોહર કલ્પના તેમનાં ધર્ણાખરાં પદોમાં અને ગરબીઓમાં પ્રસરી ચૂકેલી હોય છે. કેટલેક રચને પ્રવાસની કલ્પના રૂપકનો આશ્રય લે છે, ત્યારે સુંદર કવિત્વથી આખીય રચના ઝળકી ઊઠે છે. અત્રે ઉદાહરણો ન આપતાં, તેના ભાવવિશેષના સંદર્ભરૂપે જણાવીશું કે, સીમાત્મક ભૌતિક ભૂમિમાંથી દિવ્ય દેશમાં-અધ્યાત્મ શુદ્ધા પ્રતિ-પ્રયાણ કરવા, સાધકોને તેમાં આર્જીવન હોય છે.

“ ગુરુ ગુરુ કરતાં રે, રજની વહી મધ રે,
ઉઝ્યો જોને રઢિયાળો રે પ્રભાત ”

એવાં પ્રવાસપદોમાં, રૂપકાદિ અલંકારયમત્કૃતિથી રમણીય લાગતો કવિતા, સંગીત અને જ્ઞાનતત્ત્વનો સંયોગ, અત્યંત આકર્ષક લાગે છે. તમસો મા જ્યોતિર્ગમય - ઉત્તિષ્ઠત નાગ્રત - એ મંત્રને ગળવતાં, મોહનિશામાંથી આત્મપદના પ્રભાત વિશે જામત શ્વેત ઉદ્યોધનરૂપ કલ્પનાને જુદી જુદી રીતે આકાર આપનારાં પણ અનેક ઉત્સાહોત્તેજક પદો છે. કેટલાંક પ્રવાસપદોમાં કથાનો - કવિસ્વપ્નકથાનો - અદ્ભુત રસ મિશ્રિત થાય છે. કમનીય કથા - કલ્પના દ્વારા, અરુદ્ધ રહસ્યવ્યંજનાભાવથી રજુ કરાતાં કાવ્યોમાં, આધુનિક કથાકાવ્યોનાં બીજાં વેરાપલાં પડ્યાં હોય છે. રૂપકના રૂપદેહમાં ચમકતા એક કાશીના પ્રવાસપદમાં કવિ વર્ણવે છે,

“ ગાકું એક છુટયું રે, જોજો મુસાફરનું,
બાપારીઓ ઝાઝા રે, ધણીપણું એક ધરનું. ” વગેરે.

આખો પદપ્રવાહ ગાઝાની ગતિથી તાત્ત્વિક અર્થબોધ સમજાવતો વહી જાય છે. આવાં કાવ્યોમાં, પુરાણની ‘પુરંજન’ અને ‘ભવાટવી’ની કથાની માફક ઉપમા અને રૂપકની સહાયથી કરેલી સમસ્ત કલ્પના રોચક અને કવિની રચનાકલાની ઘોતક છે.

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં કાવ્યોની ભાષા ગૂજરાતી, હિન્દી અને મિશ્ર છે, અને કવિતાનો દેહાકાર મુખ્યત્વે ગેય ગીત, દેશી કે રાગિણીઓમાં ધારણ કરાયેલો છે. પણ ગૂજરાતી અક્ષરમેળ તથા શબ્દમેળ છંદોમાં, છંપા, દોહરા, સોરઠા, સાખી વગેરેમાં પણ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

કવિએ પોતાના ભાવવિચાર વહાવ્યા છે. સચોટપણાસહિત તેની સરળતા પણ તેટલી જ છે. હંદકાવ્યોમાં પ્રયોગોની વિવિધતા છે, વૃત્તાનુસારી વક્ષદારી છે. પૃથ્વી, ઉપગતિ આદિ સુવિદિત હંદોથી માંડી, ચંપકમાળ, ચંચલા, મોતિદામ, મંદિરા વગેરે આગના અભ્યાસીને અપરિચિત સંખ્યાગ્રંથ વૃત્તો અને લયોનો હથોટીવાળો ઉપયોગ તેમાં ચપેક્ષો જોવામાં આવે છે. આ હંદપ્રવાહમાં, ખાસ કરીને ‘મનકર’ની વિસ્તારવાળી રચનામાં, કવિશ્રીએ પ્રકોણું વિવિધ વિષયો સંબંધી વિચારો જોરદાર શૈલીમાં દર્શાવેલા છે અને તેમાં શામળ-નર્મદ કવિઓના સમય સુધીમાં વપરાતી રીતિઓ અને રચનાચાતુર્યોનો ઓછોવધતો અસરકારક ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે.

“ધિર્ ધિર્ ધિર્ તે ધામ, વામ જે ધર નવ શોભે;
ધિર્ ધિર્ ધિર્ તે ધામ, પુરુષ વહેતો અતિશોભે.”

થી શરૂ થતા હૃદયમાં સમાજ અને રાષ્ટ્રનાં વિવિધ વિષયો વિષે સરળ પ્રવાહી-કદિ કટાક્ષમય-શૈલીમાં ઉત્તમ પ્રકારનો માર્મિક નીતિબોધ આપેલો છે. આવી પંક્તિઓમાં, કવિતાપ્રવાહ અત્યંત મૃદુતાથી એકધારે વહી જતો હોય છે...અને તે જ પ્રમાણે, “રકુટ વિષય” અને ખીજા ભાગમાં “હૃદ્યા”માં લગભગ ૫૦૦ પંક્તિઓમાં એકધારે જોરસાવાળો પ્રવાહ વહે છે. તેમાં દ્વેષરહિત સમભાવથી, અનેક વિષયો અને પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચો-ઝાટકણી કરેલી છે, જેમાં સ્પષ્ટ વક્તવ્ય અને રચનાકૌશલ પ્રચંસાને પાત્ર છે. આ સિવાય, પ્રભાતિયા, બાર માસ, સાત વાર, માતા-શક્તિના મર્યા, સ્તુતિ, પ્રાર્થના, પ્રભાતનાં પદો, આરતિઓ, ઇશ્વરની સત્તા-અનુકંષા અને ઐશ્વર્યને વર્ણવતાં કે વખાણુતાં વિવિધ

ભાવયુક્ત કાવ્યો, તે સંખ્યાબંધ છે. ત્રીજા ભાગમાં પદ ૪૪ ના પાંચ છ પાનના ‘કટાવ’ની કુશળ રચનામાં વીર્યભાવ ધસમસી ઊઠે છે. વળી કવિશ્રીના બોધાત્મક દોહરાઓ સોરઠાઓ, છંપાઓ, ચોપાઇ, ખાંચણા વગેરે ભાષાની સાદાઇ અને સરળતાથી સચોટપણાનો ગુણ ધરાવે છે. જોમ, ભાષા તથા વિચારતત્ત્વની ત્રિવિધ વિશિષ્ટતાથી, તેમાં સામળ, નર્મદ અને દલપતરામની કવિતાનાં લક્ષણો જુદે જુદે સ્થળે જડી આવે છે.

આચાર્યશ્રીની કવિતા સહેતુક એટલે કે અસાહિત્યિક હેતુ માટે જ લખાઇ હોઇ, તેમાં અન્ય કવિઓની સમારંજકતા, ઝડઝમક, રસાલંકાર, પદસાહિત્ય, કલ્પનાનું ઉત્કૃષ્ટ, ભાવમાધુર્ય કે અર્થચાતુર્ય આદિથી કેવળ કવિતા બની રહે, એવી સ્થિતિ તરફનું આચાર્ય—કવિનું વલણ ઓછું હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમની કવિતાનો પાયો સંયમ અને જ્ઞાન છે. છતાં સહૃદય વાચકથી જોઇ શકાશે કે તેમાં નીરસતા, શુષ્કતા, કઠોરતા કે કૃત્રિમ પોકળપણું આદિનું દોષારોપણ કોઇથી થઇ શકે તેમ નથી. ભાવ, કલ્પના, રસ, અલંકાર આદિની સ્વરૂપભેદિનીની સમૃદ્ધિની ભરતી ન્યાં ને ત્યાં પ્રચુરતાથી દષ્ટિગોચર નહિ થવામાં એક જ હેતુ છે અને તે શુદ્ધિ, સાદાઇ અને સંયમની સાચવણી, અર્થબોધની સરળતા, અને નિરર્થક આડંબરી વાણીવિલાસ કે અસત્ય, અવાસ્તવ કે કદિ તરંગવત્ કલ્પનાના કનકવાને અગાવવામાં કાવ્યાનંદ માનવાની વૃત્તિને નહિ પોષવાનો દૃઢ આગ્રહ. છતાંય કવિતાને આવશ્યક આ જઘાંચ ગુણો તેમની કવિતામાં છુટક છુટક મળી આવે છે.

કતીશ્રીનાં કાવ્યોમાં કલ્પનાની વિપુલતા નથી; પણ તેમાં

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

વાસ્તવ સત્યના અણુઅણુનો અનુભવ કરતી સ્પષ્ટ વાણીનો પડઘો પડતો હોવાથી, કલ્પનાનો અતિશય આશ્રય કરવામાં ન આવ્યો હોય તો તે અનુભવ-ઉચ્ચારણ શું કાવ્યકલામાં મટી જશે ! ઉચ્ચારણ અને આવિષ્કારની સ્પષ્ટતા, સમજુતી, શોભા કે પ્રાકૃતતા માટે કલ્પના સાહાય્યદાત્રી છે; કલ્પના એ કમનીયતા નથી, પણ કમનીયતાની ધાત્રી, અલંકારિણી છે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના હોરી-પ્રવાસ-વગેરેનાં કાવ્યોમાં, કલ્પનાની તેજસ્વિતા આપણે જોઈએ છે. તેમાં જ્યારે અને જ્યાં કલ્પનાદેવીનાં દર્શન થયા છે, ત્યારે તેની તેજસ્વી ચમક, અનેરી આકર્ષકતા, અપૂર્વતા અને ઝોજસ્વી મેધા - તથા કદિ કદિ “ શંકર ખેલત હોરી ” જેવાં ખંડોમાં વિરાટ બળ્યતા - આપણા હૃદયના જોડાણને સ્પર્શો વિના રહેતી નથી. કલ્પનાની અતિ ઉચ્ચતા કરતાં ઉચિતતા અધિક આકર્ષક અને અગત્યની છે. યથેચ્છવિહારી કરતાં, સત્યસ્પર્શી કલ્પના પ્રિય અને પથ્ય છે, અભિરુચિની હિતેજક છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં કાવ્યોનું કલ્પનાદર્શન, વાચકને કાવ્યના રહસ્યભાવ કે વિચારમાં રસનિમગ્ન કરવામાં અત્યંત મદદ કરતું હોય છે.

તેઓશ્રીનાં કાવ્યોની બીજી વિસિષ્ટતા તેમાંની સંગીતસિદ્ધિ છે. કવિતાર્યાનુરૂપ ગેયતાથી ભાવની મધુરતામાં મંજુલતા ઝોરી જોડે છે. કવિશ્રીનાં કાવ્યોની સંગીતક્ષમતા માટે સ્વ. સંગીતાચાર્ય શ્રી મૌલાઅક્ષનો મત ઉચ્ચ હતો તે જ પ્રમાણુરૂપ છે. કવિશ્રીની પદ્યરચનાની પાછળ અનુભવી આત્માનો આનંદમય પ્રકાશ ઝળહળી રહે છે. શુદ્ધ આજર્વનું શીલ તેમની શૈલીને સોહાવે છે. અને તેથી તેમનું અનુભવકથન અને બોધવકતવ્ય (વિપુલતા અને વિવિધતા છતાં) વિશદતાને વરેણું છે. સબ્દચ્છાના ચાંત સ્રોતમાં નાદચ્છાની

મંજુલ સ્વરસાધના બળા જાણ, મનોહારી માધુર્યની આકર્ષક રસિકતા બરી કવિશ્રીની કવિતામાં જ્ઞાનનો શાંત રસ તો અવિરતપણે ઝળકતો જ રહે છે. મીરાંબાઈનાં બજનોમાં સૈણ મૃદુતાવાળું 'નયું' મધુસિક્ત માધુર્ય છે. આચાર્યશ્રીના પદોમાં અજબ પ્રકારનું 'ગેયતાનું' લય - માધુર્ય છે. તેમાં વિચારતત્ત્વની સાથે સંકલિત થયેલી આખીએ રસધારા, સંયમતઢને નજર આગળ નિરખ્યા કરતી હોય એમ ધીરપ્રશાન્તપણે વહતી હોય છે. અન્ય પક્ષે, જ્ઞાનદગ્ધ વિજ્ઞાની અખાની તાત્પર્યપ્રધાન કવિતાની પેઠે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની કવિતાના દુકૂળને જ્ઞાનરંગમાં પૂર્ણપણે ડૂબાડી રંગીન બનાવી દેવામાં આવ્યું નથી. અખાજના જ્ઞાનનો તાપ, કવિતાને દગ્ધ કરી નાંખે છે; તેમાં કાવ્યતત્ત્વ, તડિતસ્ફુરણ જેમ માત્ર ચમકારા મારી જાય છે. પણ, આચાર્યશ્રીની તત્ત્વકવિતામાં, એકના ભોગે બીજું તત્ત્વ ફાવી જઈ હોય એમ જાસ થતો નથી. તેમાં કવિતા વિનાની કેવળ જ્ઞાનમોતીએ મઢેલી પંક્તિઓ દેખા દેતી નથી, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. વળી, અખાજની વિચાર - વાણીમાં, જ્ઞાનવિરાગ, ભક્તિને જાણે બરખી જાય છે, અગર તો જ્ઞાનવિરાગ એ જ ભક્તિ, એવો ભ્રમાભાસ સામાન્ય અધિકારીના ચિત્ત સમક્ષ ઉભો થવા પામે છે, તેથી અખાની કવિતામાં શુદ્ધ ભક્તિ - ઉપાસનાને સ્વતંત્ર-યોગ્ય સ્થાન મળ્યું હોય એમ લાગતું નથી. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં પદોમાં, ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય સર્વનાં સ્વતંત્ર સ્થાન - ગૌરવ સચવાયાં છે, એટલું જ નહિ પણ સર્વની યોગ્ય કદર અંકાઈ, સર્વનો અન્યોન્યનો, તથા આદિતત્ત્વ સાથેનો સંબંધ પણ સ્પષ્ટપણે સ્થાપવામાં આવ્યો છે.

આ ભકત - જ્ઞાની કવિની કવિતામાં, ભક્તિરસની જ્ઞાનયુક્ત

કવિતા છે. તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનરસ નિર્મેળપણે અને અવિરતપણે વહેતો હોય છે. કવિ અખાજીની કવિતાની અપેક્ષાએ, આચાર્યશ્રીની કવિતામાં, કટાક્ષની તીવ્રતા, કટુતા, આવેશ આદિ તરવો સહેજ મોળા પણ સાવ સૌમ્ય નહિ એવા અંશમાં છે. અને લાલિત્ય - ભિમિ - નિર્મેળ ભક્તિનો સરળ પ્રવાહ પ્રકૃષ્ટ પ્રમાણમાં છે. તેમાં કવિતાનો કે જ્ઞાનના વિચારનો આશ્રય જ, તેના વક્તવ્યને સ્પષ્ટ સરળ રૂપમાં વહેતો કરી ચૂકતો હોય, સચોટપણા કે સમજુતી માટે સંખ્યાબંધ ઉદાહરણો કે કદપના ભાવપ્રતીક વગેરે રીતિઓનો અતિઆશ્રય લીધો જણાતો નથી. પણ તેમાં નક્કર ભક્તિ, ભિમિલતા, તત્ત્વજ્ઞાન કે ભાવપ્રકાશ તરવરે છે.

તેઓશ્રીની શૈલીમાં વેધકતા, હૃદય બેદવાની કલા છે, સાચી સરળતા છે. પ્રસંગોપાત તેમાં પ્રમાણસર વિનોદ, કટાક્ષ અને આર્મિકતા પણ બળેલાં છે. સમાજની અનિષ્ટતાઓ, પ્રપંચી ઢાંગી યુરુ, સંન્યાસ વગેરે પ્રતિ જે કટાક્ષો છે, તેમાં સત્યના જેટલી સ્પષ્ટતા અને સચોટપણું છે; પણ કવિ અખા સોનીની એરણ્યમાંથી નીકળતા ધ્રુવધ્રુવતા અંગારા જેવી ઉમ્મતા કે ડંખ સમી ઘણવેદના ઉપજવનારી તીવ્રતા તેમાં નથી. સમવેદનશું સાન્ન્યન તેમાંથી વહેતું હોય છે. છતાં, તેમાં વાચકના હૃદય ઉપર પ્રભાવ પાડવાનું સામર્થ્ય છે. કારણ, કવિશ્રીના સત્યશીલ બ્યક્તિત્વની છાપ તેમાં સચોટ રીતે પડતી હોય છે.

ટૂંકમાં, પદલાલિત્ય, બાપાની પ્રજ્ઞતાભરી 'સાદા', સંગીતની મંજુલ મીઠાશ, ભક્તિનું માધુર્ય, જ્ઞાનની પ્રભા, તત્ત્વાત્માની તન્મયતા, પ્રપન્ન અંતરની પ્રાર્થનાની ઝગજગત, તત્ત્વકવિતાનું સુભગ મિશ્રણ, વગેરે લક્ષણોથી શ્રીનૃસિંહવાણીવિલાસની કવિતા

રમણીય મોહક છે. વેદાન્તના ગંભીર વિષયોને તત્ત્વરૂ કવિએ કુમળી કવિતામાં વહેતા મૂક્યા છે, છતાં તેમાં કલ્પના અને તરંગ કરતાં, પ્રચ્છા અને જ્ઞાનનો વૈભવ તથા અનુભવનો આનંદ વ્યાપી રહેલો જણાય છે, એ ઓછી સિદ્ધિ નથી !

આધુનિક વિવેચનાના માનદંડની ચર્ચા અને મુલતવી રાખતાં, એમ નિઃસંઘોષપણે કહી શકાય કે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનાં કાવ્યોમાં પ્રતીત થતા દેહ અને આત્માની સંવાદિતા તથા પ્રસાદતત્ત્વ પરથી કવિના ઊર્મિભાવવિચારોનું શુદ્ધ નિખાલસપણું સહેજે પારખી શકાય તેમ છે. સાચા જ્ઞાની સમાજને માર્ગ દર્શાવે છે; સાચા કવિ સુંદર શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. એ અન્યથે, જ્ઞાની તથા કવિનાં બન્ને લક્ષણો કવિ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યમાં ઉત્તમ પ્રકારે જોવામાં આવે છે. અને તેથી તેમની કવિતાને ઉત્કૃષ્ટ ઠાટિની કહેવામાં ઠાકને પણ સંઘોષ થવાનો સંભવ નથી.

પ્રકરણ ૧૫ મું સાહિત્ય અને તત્ત્વજ્ઞાન (૭૯)

આચાર્યશ્રીની કવિતાસંબંધી આટલું વિવેચન ક્યાં ખળી, તેઓશ્રીનાં પૂર્વોક્ત ગદ્યગ્રન્થોમાંનાં મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોમાંથી કેટલાકનો સંદર્ભ આપી, તેમના ગદ્યસાહિત્યનો આપણે અતિસંક્ષેપમાં પરિચય માત્ર આપીશું.

‘મુખ્યાર્થે સદુપદેશ’માં, તથા ‘નૃસિંહકિરણાવલિ’ના નિર્મધોમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનાં સુખો અને તે પામવાનાં સાધનો સંબંધી લેખકે ચર્ચાઓ કરેલી છે. એ ચર્ચાઓના હેતુસ્તરે ૩૫ ગ્રન્થોમાં તો વિવિધ પાત્રોની પોતાની પરિસ્થિતિ વિષેની વિચારણામાં કે મહાપુરુષના બોધપ્રવાહમાં, સુપ્રસિદ્ધના સુખથી માંડીને છેક સમાધિ અને તેથી પરના મુખ્ય સુધીની પર્યેષણા કરેલી છે. એના પેટામાં, આશા, તૃષ્ણા, કામના, વાસના, મોહ, લોભ, રાગ, દ્વેષ વગેરે સંબંધી સુંદર સમાલોચનાત્મક ચિંતનકંડિકાઓ સર્વ ગ્રન્થોમાં વેરેલી છે, જે સાહિત્યસર્જન અને તત્ત્વચિંતનના સુંદર નમુનારૂપ છે.

સવિષય અને નિર્વિષય, ઔપાધિક અને નિરુપાધિક, ગ્રેય અને ઐય, વગેરે સુખના વિવિધ વિભાગો વર્ણવી, ખપની આશાવાળા જીવો, મુખ્યતઃ ચાર પ્રકારના કર્તાશ્રીએ તૈયાર છે. (૧) લૌકિક (૨) પારલૌકિક (૩) લોકોત્તર ઉપાપેક્ષાવાળા અને (૪) આ ત્રિવિધ મિશ્ર સુખેચ્છાથી રહિત, તત્ત્વજ્ઞાનકીર્તિ અને આત્મિક અભિવ્યક્તિના સર્વના બેદનું રૂપ.

સ્વરૂપ સમજવી, લેખક લૌકિક સુખ (૧) વૈષયિક (૨) આભિમ (૩) માનોરથિક અને (૪) આત્મ્યાસિક - એમ ચતુર્વિધ હે સમજાવે છે. વાસ્તવ સુખની અભિવ્યક્તિના વાસ્તવ ઉપાયના સ્ જાણી, યોગ્ય વિધિથી તેનું સેવન કરવા ઉપરાંત, આત્મા વિકાસક્રમની યોજનામાં અધિકારનિર્ણયના સ્થાન અને સ્ ચોક્કસપણાને ખડું અગત્ય આપે છે. તે માટે સામાન્ય વિવેકને મનુષ્યે પોતાના અંતઃકરણના નિરીક્ષણથી, ધૈર્યથી પ્રમાદરહિતપણે પ્રથમ પોતાના અધિકારનો યથાર્થ નિર્ણય પછી, તદનુસાર ક્રમવડે વૃદ્ધિને પામતાં, પ્રાપ્તવ્ય નિમિત્ત કર્તૃ સાવધાનતાથી વર્તવાથી, ઇષ્ટિત સુખને અવશ્ય મેળવવું જો અધિકારનિર્ણયની વિધિનું વિસ્તારથી વિવરણ કરવામાં, આત્મા આધુનિક ચિંતણી તરીકે દર્શન દે છે. અનુમાન અને અનુભવ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ મનાતા ઐહિક સુખ, અને પરોક્ષ સમ મ પરલોક - અલોકનાં સુખ પરત્વે, આ વિશ્વના વિવિધ પ્રકાર અંતઃકરણ અને અધિકારનાં ભેદવાળા મનુષ્યોમાં એકસરખો નિ થવો અસંભવિત છે. આથી અધિકાર માટે, અને અધિકારપ સુખપ્રાપ્તિને અનુકૂળ ઉપાય - પ્રયત્ન સંબંધમાં, આત્માર્થ જ્ઞાનાં સાં સૂચન - વિવેચન કરેલું છે.

આત્માર્થશ્રી પોતે, માનવમનના વિશ્લેષણના વિજ્ઞાન હ યાજી અને શિષ્ટ પુરુષોએ રચેલી અધિકાર - સંસ્થાનું ગૌ સારી પેઠે સમજતા હતા. તેથી તેઓશ્રી, યોગ જ્ઞાન વ તમામ પ્રકારનું શિક્ષણ પોતાના શિષ્યોને આપવામાં, અધિકાર રહસ અજાપાવા દેતા ન હતા. આ જ્ઞાનતમા અતિ ચુસ્ત જ્ઞા ચોક્કસ રહેવામાં, તેમનો હેતુ શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તના અવસરણ ઉપરાં

સાધકોના કાપમના કલ્યાણના યોગક્ષેમનો હતો. મનોવિજ્ઞાનનો આ મહત્ત્વનો મુદ્દો ધણા ગુરુ, શિક્ષકો, નેતાઓ વિસરી જવાના કારણે, અનેક સંસ્થાઓની વિષમ વિકૃતિ થવા પામી છે તે જોતાં, મનુષ્યના અંતઃકરણની બિન્ન રુચિ તથા સત્વાદિગુણોની પ્રધાનગૌણતાના ચિત્તસાક્ષના કારણસર, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની બિન્ન બિન્ન મનુષ્યોને તેમના અધિકાર અને યોગ્યતા અનુસાર ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ, વિશિષ્ટ અને પ્રશંસનીય છે. વિવિધ ઉદાહરણોથી, લેખકે દર્શાવ્યું છે કે પોતપોતાના અધિકારનો મથાર્ય નિર્ણય ન થવાના કારણે, અન્યના - ન્યૂનાધિક - અધિકારનું પોતાનામાં મિથ્યા આરોપણ અને તદનુસાર આચરણ કે આંધળું અનુકરણ કરવાના કારણે, સુખમય શાંત સ્થિતિમાં અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે, એટલું જ નહિ પણ, મહાન્ સિદ્ધાન્તોના અનુસરણમાં પણ શુભ પરિણામ ન દેખતાં, વિકૃતિ - વિનાશનાં ખીજરોપણ થાય છે....વગેરે. અને આજે તો આ બાબતમાં પુષ્કળ પોણ તથા આડંબર વધતા જાય છે.

આથી, શ્રી ત્રિભુવનવિજયી ખડ્ગમાં (પાન ૨૧૬ - ૨૨૦) મહાત્માના વીરવિજય પ્રતિ પ્રભાષણમાં, આધિકારિક પૃથક્કરણ આપ્યું છે તે શાસ્ત્રીય હોવા ઉપરાંત, વૈજ્ઞાનિક તથા સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ પણ સ્વીકાર્ય અને અપૂર્વ હોવાથી, અત્રે, તેનો સંદર્ભ આપવો યોગ્ય લાગે છે.

મનુષ્યને ત્રણ દશા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે:

(૧) જીવદશા - જે કનિષ્ઠ અજ્ઞાન દશા છે.

(૨) સાધકદશા - જીવદશાના વ્યવહારમાં પ્રતીત થતાં છતર્

જેમાં નીરસપણાના બાનવાળા અર્થ જાત્રા કે જ્ઞાનઅજ્ઞાનની મિથતાવાળા મધ્યમ દશા અને ત્રીજી,

(૩) સિદ્ધ દશા - ઉત્તમ જાત્રા દશા. - જેનામાં મથાર્ય કે અપથાર્ય વસ્તુનું નિઃસંદેહપણે જ્ઞાન હોય છે.

આ ત્રિવિધ પ્રત્યેક દશા પ્રધાનપણે ત્રણ ભેદવાળા હોય છે.

૧ - (i) વિવેકવતી જીવદશા (ii) અવિવેકવતી જીવદશા
(iii) વિવેકાવિવેકવતી જીવદશા;

(૨) - (i) અરાગવતી સાધકદશા (ii) રાગવતી સાધકદશા
(iii) રાગારાગવતી સાધકદશા;

(૩) - (i) બહિર્વ્યાપારવતી સિદ્ધદશા (ii) અન્તરૂ
વ્યાપારવતી સિદ્ધદશા અને (iii) બહિરન્તરૂવ્યાપારવતી સિદ્ધદશા.

સિદ્ધદશાના ત્રણે જીવન્મુક્તા પુરુષો નિરંતર સર્વ સ્થિતિમાં
અક્ષતતત્ત્વનિર્ઘ રહે છે.

આ નવશાખાયુક્ત અધિકારનિરૂપણનું વૃક્ષ, વેદોક્ત અધિકારીનાં
પ્રકારનો જ વિસ્તાર છે. ‘જીવ’દશાવાળો અધિકારી શ્રુતિશાસ્ત્રના
‘પામર’ - ‘વિષયી’ સાથે સરખાવી ચકાવ લેમ છે, તથા છતર
શિષ્ટ ગ્રન્થોમાં નિરૂપેલ ‘પશુ’ કોટિમાં સમાઈ જાય છે.
‘સાધક’ દશાના અધિકારી વેદોક્ત ‘મુમુક્ષુ’માં અને આગમતંત્રશાસ્ત્રના
‘વીર’ની ગણનામાં આવી જાય છે. તથા ‘સિદ્ધ’ની સ્થિતિ અનુક્રમે
‘મુક્ત’ અને ‘દિવ્ય’ની દશાની સમાંતર છે. આધુનિક માનવતાના
પ્રાયા પર વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ખીલેલો અધ્યાત્મવાદ, માનવજીવનના
વિકાસમાં ત્રણ કોટિ બતાવે છે. (૧) Animality

(૨) Humanity (૩) Divinity. મનુષ્યને પૂર્ણ થવું હોય (અને થવું આવશ્યક છે), જૂતાત્માથી - જીવાત્મા - મહાત્મા અને પરમાત્મા થવું હોય, તો આ અધિકારકર્મનો સ્વીકાર, સચ્ચાન રીતે કે અચ્ચાન રીતે, કયાં વિના છૂટકો જ નથી. જો મનુષ્ય સમજાપૂર્વક પોતાને પ્રાપ્ત અધિકારનું રહસ્ય જાણીને, તેથી હિપરના કર્મોનું અતિક્રમણ કરવા પ્રયત્નમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તો તેને વિનિષાદ, પ્રત્યાગમનાદિ અનવધિ પ્રતિકૂળતાઓ ન નડતાં, તે સરળતાથી સફળતા મેળવે છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ હિપરુક્ત આધિકારિક સિદ્ધાન્તને માત્ર તાર્કિક સ્વરૂપમાં જ નિરૂપણ કરીને, વિષયસમાપ્તિ કરી નથી, પરંતુ તેમના ગ્રન્થોમાં બિન્ન બિન્ન અધિકારીઓનાં પાત્રોનું સ્વરૂપ આલેખન કરી, કેટલાંક પાત્રોની માનવસુલભ વિચિત્રતા તથા ક્ષતિઓનું દર્શન કરાવી, યોગ્ય સમજાવટી માટેના દૃષ્ટાંત પૂરા પાડ્યા છે. સામાન્ય સાધકો અને પામર જીવો માટે જોઈએ તેટલી સામગ્રી, તેઓના હિપયોગ અને હિપદેશ માટે, બરેલી છે. પરંતુ હિવ્ય અધિકારીઓનાં હિદાહરણ રૂપ વીતરાગ અને ત્રિવિધ સિદ્ધ પુરુષોનાં પાત્રોથી કર્તાશ્રીના રચેલા* સિ. સિ., ત્રિ. વિ. ખ અને પં. ૫. વગેરે ગ્રન્થો અતિ આકર્ષક અને ચમત્કૃતિપૂર્ણ બન્યા છે. આ અધિકારસંબંધી અચોક્ષપૂર્ણ કે પાખંડપ્રવૃત્તિથી, વિવિધ ખામતોમાં, તથા ખાસ કરીને, મોહાતીતપણાનો પૂર્ણ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા વિના મિથ્યા સ્વાગ - વિરાગ અને સંન્યાસની પ્રવૃત્તિથી, કેવાં અનર્થકારી વિકૃત પરિણામો આવે છે તે સચોટ રીતે સમજાવવા કર્તાશ્રીએ

* લાધર માટે ગ્રન્થોનાં નામ - સિદ્ધાન્તસિદ્ધિ, ત્રિશુવન વિજયી ખડગ, પંચરહસ્યવાન્ત અને ભાગિનીશૂલ - તેનાં સ્થાને સિ. સિ., ત્રિ. વિ. ખ., પં. ૫., સા. જૂ. અનુક્રમે સમજાવ્યાં.

વિવિધ કથાઓ દ્વારા પૂર્ણ પ્રકાર પાડ્યો છે. તે આપણે આગળ જોઈશું.

વિશેષ વિગતમાં ઉતરતાં એક વસ્તુ : તરફ ધ્યાન ખેંચેલું જણાય છે કે, જે તે દશાના ચોક્કસ અધિકારી સમક્ષ, તે તે દશાના જ ચરિત્ર, બોધ કે અનુભવનું કથન કરવું ઉચિત છે. તેના વિષયોસ ચવાથી નિરર્થક અનર્થ થાય છે. અધિકારક્રમના કોઠામાં,

૧ (i) એટલે જીવદશાવાળા વિવેકીને ' મંદ ',

૨ (ii) સાધકદશાવાળા રાગીને ' મધ્યમ ' અને

૨ (iii) રાગી - વિરાગી સાધકને ' મુખ્ય ' અધિકારી ગણવામાં આવ્યા છે. તેજ પ્રમાણે, " ક્રમે કરીને પ્રથમ અને દ્વિતીય પ્રકારની સિદ્ધ દશામાં પ્રાપ્ત થયેલો મહાપુરુષ પોતાની મેળે જ ક્રમથી ત્રીજા પ્રકારમાં સ્થિત થાય છે. એવા પુરુષને એ સ્થિતિમાં પ્રવેશવા અર્થે, અન્યના બોધની કે પોતાના અધિક પ્રયત્નની આવશ્યકતા હોતી નથી. "

આ જ વિષયને ' પંચવરહ 'માં ખીજી રીતે સમજાવ્યો છે.

(૧) અનધિકારી

(૨) મુખ્ય (ક) વ્યુત્પન્ન અધિકારી (ખ) અવ્યુત્પન્ન અધિકારી તથા

(૩) અમુખ્ય (ક) વ્યુત્પન્ન અને (ખ) અવ્યુત્પન્ન અધિકારી, એવા ભેદ પાડેલા છે. તેમાં, પદપદાર્થની શક્તિલક્ષણરૂપ સંગતિના જ્ઞાનપૂર્વક, સાત્ત્વ વગેરેના યથાર્થ અર્થતાત્પર્યને સ્વતઃ નિશ્ચય કરવામાં સમર્થ મતિવાળા ' વ્યુત્પન્ન ' છે. અંતઃકરણની શુદ્ધિવાળા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

‘ મુખ્ય ’ મધુચા હોઈ, તેમને જ્ઞાન મુખસાધ્ય છે. ન્યારે અમુખ્યને કષ્ટસાધ્ય છે. શ્રદ્ધા, નિઝાસા, પ્રમુખતા વિનાના કેવળ વિધવાસકત પામર અનધિકારીઓને જ્ઞાન અસાધ્યવત્ છે, અથવા અતિદુઃસાધ્ય છે.

હાં જીવન્મુક્તવ સિદ્ધ કરનાર સર્વોત્કૃષ્ટ જ્ઞાન વિષે સમજાવી તે જ્ઞાનને સધાવનાર મુખ્ય તથા વસ્તુ કહી છે.

(૧) વાસનાક્ષય (૨) તત્ત્વાભ્યાસ અને (૩) મનોનાશ.

જન્મમરણ અને સર્વ દુઃખોપાધિના હેતુરૂપ વાસના — જે તત્ત્વાભ્યાસ અને મનોજયમાં ઠેવી રીતે પ્રતિબંધક છે તે રૂપ ઠરી, વાસનાનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી નિરૂપેલું છે. તેમાં (૧) શુભ (૨) મલિન, અને મલિન વાસનાના અમણિત પેટાભેદોનું વિવરણ કરેલું છે. વળી, વાસનાના નિર્મૂલન માટે નિસાનિત્ય-વસ્તુ-નિર્ણયાન વિષયદોષદર્શક ‘ સદ્વિવેક ’ અને સદ્ગુણદાતા ‘ સત્સંગ ’ સ્વરૂપ પણ રૂપક કયું છે. કર્તાત્રીએ મુક્તિથી અને સમોદભવ રીતે મુખ્ય સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત કયો છે કે, વાસનાક્ષયમાં તત્ત્વજ્ઞાનને વાસનાક્ષયનો તત્ત્વજ્ઞાનમાં, મનોનાશનો તત્ત્વજ્ઞાનમાં, તત્ત્વજ્ઞાનને મનોનાશમાં, વાસનાક્ષયમાં મનોનાશનો, મનોનાશનો વાસનાક્ષયમાં આવશ્યક ઉપયોગ છે અને એ પ્રમાણે જીવન્મુક્તિના જ્ઞાનને સિ કરવામાં એકે કાયે, મનોજય, વાસનાક્ષય તથા તત્ત્વજ્ઞાન અન્યોન્યની અનિવાર્ય અપેક્ષા છે. આ મુદ્દાનું સમર્થન, લેખ ગ્રન્થોમાં વિવિધ ચરિત્રોનાં ઉદાહરણો દ્વારા સારી પેઠે કયું છે; પરંતુ જ્યોત્સનાયને લીધે અત્રે દષ્ટાંતના વિગતમાં ઉતરવાની લાજર જતી કરવી પડે છે.

સર્વ ઇન્દ્રિયોનો ઇન્દ્રરાજ મન છે. મનવડે કરીને મનુષ્ય
ના અધિકારમાં આરોહણ - અવરોહણને પામે છે વૃત્તિઓને
કરનારી વાસના, વિષયસંઘ કરાવનારી ઇન્દ્રિયો વગેરેનું
ધિષ્ઠાન મન છે. માયાના સંબંધી એ મનનું સ્વરૂપ અલત
અને અપાર છે. મન એ માયારૂપી જાદુગરણીની કાથળી
હોઈ, એનો પાર પામ્યાની પ્રતીતિની બ્રાન્તિમાં નહિ પડવા,
સમર્થ ઋષિમુનિઓનાં દષ્ટાંત છે. ત્રિ. ખ. માં ભદ્રસેન
૧:

“ એ મન ક્ષણમાં સાધુપણના અને ક્ષણમાં અસાધુપણના
લાવે છે. ”...“ અનિત જેવું મનાયલું અંતરમાં રહેલું
મન જે મહાશત્રુરૂપ છે તેને નિતવાપણરૂપ જે સામર્થ્ય છે
૪ બલવાનનું બલ છે...” અમતશત્રુ થવા માટે યોગ્ય વીરત્વ
વાની દિશા બતાવતાં, કવિ ગાઈ જ ગયા છે કે,

“ સાધક યસા જે નિતો તો મનરિપુ એક જ નિતો. ”

આજનું માનસશાસ્ત્ર એટલા નિર્ણય મુધી તો આવી પહોંચ્યું
, મનના છેક ઊંડાણમાં ત્રણ સમર્થ ઝરાઓનો પ્રવાહ વહ્યા
છે, કે જે મનુષ્યની સર્વ બાહ્ય સ્થિતિઓના આદિ આધાતરૂપ
છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ મોહ અને પછી રાગ તથા દ્વેષ છે.
પાર્યશ્રીનાં પુરતકોમાં, મોહ, કામ, રાગ, દ્વેષ, મન, જગત્
ના સ્વરૂપ અને સામર્થ્ય સંબંધી, અંતઃકરણના અધિકારને
- નિરૂપિત કરનાર વિષયો સંબંધી સુંદર વિચારો-વિવેચનો
સ્વરૂપે આપેલાં છે. ખાસ કરીને, ત્રિ. ખ. માં સમુદ્રપ્રવેશ
માં, વીરવિજયને મહાત્મા પુરુષ સૂચના આપે છે, તેમાં
મહિમા મુન્દર શૈલીમાં નિરૂપિત થયેલો છે. આવા ફકરાઓ

ચિંતનના નમુનારૂપ છે. આ મોહ અને માયાની સત્તાનું ... નાણીને વિવેકી પુરુષે પોતાના હિત્ય અધિકારનું અભિમાન ધારીને અસાવધ રહેવાનું નથી. પણ આ મહામાયા પોતાના મોહાદિ સાધનસામગ્રીવડે, મોટા મોટા જ્ઞાની — યોગીઓને પણ કેવી રીતે બસથી આકર્ષી, મ્હાત કરે છે, તેના દષ્ટાન્તો શ્રી નૃસિંહાચાર્ય૯ના અન્યોમાંથી જોડાણથી અભ્યાસ કરનારને મળી આવે તેમ છે. *

માયાનો વિચિત્ર મહિમા અને તેનું વાસ્તવ સ્વરૂપ સમજાવતી, સિ. સિ. માં વિપશ્ચિત યોગીની કથા યોગ્ય દષ્ટાંત રૂપ છે. તેમ અન્યમાં, દુરંતવીર્ય યોગી, પરિપૂર્ણ વૈરાગ્યના અભાવે, પૂર્ણાધિકારને પ્રાપ્ત ન હોવાથી, ચમત્કારિક સિદ્ધિઓ તરફ લક્ષ્યાંત્ર જાય છે અને મોહવશ થઈ સંસારમાં જકડાય છે. મહામાયાશક્તિનો અનિર્વચનીય પ્રભાવ પ્રકટ કરતી, કર્તૃત્રીના અન્યોમાં, અનેક આક્રમકતાઓ છે. દુરંતવીર્ય જેવો એકાંતસેવન કરનારો વનવાસી અનાથ રમણીના સંસર્ગમાં સપડાઈ પડે છે, એ રહસ્યકથાભાગની શૈલી નવલકથાસભી, આકર્ષક અને મોહપ્રતાપને પ્રકટ કરતી મોહ જેટલી જ મોહક છે. આવા કથાવિભાગો, નીચેના પાતંજલસૂત્રનું સહજ રમરણ કરાવે છે કે

“ દ્યાન્યુપનિમંત્રણે સદ્ગુણમયાકરણ પુનરનિષ્પ્રસદ્ધગાત્ ॥ ”

સિ. સિ. માં ભૂતધ્રુવના વિનિષ્કાસનું ઉપાખ્યાન પણ

* સરખાવો—

૧ જ્ઞાનિનામપિ ચેતાંધિ, દેવી મગધતી દિ સા ।

પ્રભાદાકૃષ્ય મોહાય મહામાયા પ્રયચ્છતિ ॥

હસશતી

૨ મમ માયા દુરત્પયા યીમગચ્છતીતા. ૭-૧૪

(પાન ૧૨ થી ૧૭) આજ મહત્વના મુદ્દાનું અતિપાદન કરનાર છે એટલું જ નહિ પણ રસ સાહિત્યના સર્વોત્કૃષ્ટ નમુનાઓ પૈકીનું તે એક છે. પં. ૫. માં (પાન ૧૫૬) તપસ્વી જણાવે છે,

“ અંશતઃ રહેલી વાસના પણ અનર્થને આપનારી છે. ”

ગર્ભમાં રહેલ રજોવીર્યના બિન્દુની કમિકે વૃદ્ધિસત્તાનું ઉચિત ઉદ્ઘાટન ત્યાં આપેલું છે. તેમ, સિ. સિ. માં, “ જે અધિકારીને સમગ્ર વિષયની અરેખદારૂષ વૈરાગ્ય તીવ્ર વેગથી પ્રાપ્ત થયો હોય, તે અધિકારીની યથાર્થ પરીક્ષા ક્યાં વિના તેને શુરુએ ત્યાગરૂપ સંન્યાસ આપવો નહિ. ” — તેમ જણાવ્યા પ્રમાણે, શુરુની આગતો અનાદર કરીને, પોતાના અધિકાર વિષે અત્યંતાભિમાનથી વિશ્વાસ ધરાવનાર ભૂતધ્રુક બ્રાહ્મણે, કેવળ શાસ્ત્રોના અધ્યયન અને શ્રવણમાત્રથી તથા અપકવ અનુભવથી દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે ‘ સંસાર મિથ્યા અને દુઃખનો દરિયો છે. ’ તેની વાસના પૂર્ણતઃ વિક્ષય પામેલી નહિ હોવાથી, વનના એકાંતવાસમાં, યોગયુક્તિથી અગ્રાત એવા ભૂતધ્રુકની વાસનાના સ્ફુરણને વિહંગવિકારના નિમિત્તે પ્રબળ વેગ આપ્યો...અને પરિણામે તેનો વિનિષાત થયો.

આવાં અનેક દૃષ્ટાન્તો પરથી શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી ત્યાગ, વિરાગ સંન્યાસ વગેરે સંબંધી કેવા મહત્વપૂર્ણ વિચારો ધરાવે છે તે જણવાની આપણને નિઃશંકા શાય તે સ્વભાવિક છે. પરંતુ જીવનચરિત્રમાં, જે તે સ્થળે, તથા ૮ માં પ્રકરણમાં, અને છૂટાછવાયા પ્રસંગોમાં, આચાર્યશ્રીના વિચારોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરેલું છે, એટલે અત્રે માત્ર તેમના સાહિત્ય તરફ જ સંજેન ધ્યાનો કરીશું.

વૈરાગ્યવૃત્તિ એ મનુષ્યને માટે આવશ્યક છે. પણ તે

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અધિકાર - ક્રમના વિકાસના ધોરણે પમાતું પકવ પરિણામ છે અને તે ક્રમમાં અન્ય હોષ સ્વરૂપસાક્ષાત્કારના મોનનું સાધક છે. ત્યાગ-વિરાગના મિથ્યા વેધને-કલેશ લગ્યા વિના-ધારણ કરવા તેઓશ્રીનો અદ્ય પણ આગ્રહ નથી. તેવાઓ પ્રતિ લાક્ષણતી ધરવાની તો તેમની ચોટ છે. પં. ૪ માં આશ્રમવ્યવસ્થા સંબંધમાં શાસ્ત્રવચનોનું રહસ્ય વિચારતો આગળ વધેલો વિવેકી સાધક પોતાના અધિકારનું પૃથક્કરણ કરતાં, અને ' અવયાર્થ નિશ્ચયવાળા અદ્દ મનનો ' અવિશ્વાસ કરી, ત્યાગનો વિચાર માંડીવાળો કહે છે કે,

“ મારે હવે યોગ્ય સમય થવાથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ પ્રવેશ કરવો ઉચિત છે. તેમાં યથાર્થ અનુભવવડે નિશ્ચય કરીને પછી આગળ ચાલવું યોગ્ય છે. આપણા મૂળ પુરુષોએ તીવ્ર વિરાગ થયા વિના ત્યાગાશ્રમને માટે યોગ્યતા ગણી નથી. પણ આ સમગ્ર વિષયમાં દૃઢ અસ્પૃહાબુદ્ધિ પણ થઈ નથી. માટે અધિકાર વિના ઉત્તમ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તો પણ તે ઇષ્ટફલને આપનાર નથી, એ નિયમાનુસાર મને, સ્વરૂપથી ઉત્કૃષ્ટ છતાં પણ ત્યાગાશ્રમ શ્રેષ્ઠ ફલ આપનાર નહિ જ થાય. ”

આમજ, તેજ મુનિ બિન્ન બિન્ન અધિકાર-સંપત્તિના પુરુષોનાં શ્રેયસ્ સધાવનાર ક્રિયાલક્ષણો સમગ્રવર્તાં જણાવે છે કે, ઉચ્ચ નીચ સૌને તેમનાં અધિકારલક્ષણોથી ઓળખી, ઉચ્ચ અધિકારની પ્રાપ્તિ કરનાર કૃત્યને આપણા અધિકારાનુકૂલ પ્રયત્નથી સાધતા રહી આયુષ્નો સદુપયોગ કરવો. “ પણ આપણા અધિકાર વિના ગૃહસ્થાશ્રમનો કે ગૃહસ્થધર્મનો ત્યાગ કદાચિત્ પણ કરવો નહિ. આપણા આશ્રમવ્યવહારને નિભાવીને શાસ્ત્રીય પ્રયત્નનો અભ્યાસ રાખવો.... ”

સિ. સિ. ગ્રન્થની શરૂઆતમાં વિરજસ્તમા મુનિ પાસે, ૨૪ વર્ષ પર્વત શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી, સંસાર દુઃખમય હોવાના ૨૬ નિર્ણયને વરસો દેહંભર જાણવારી ત્યાગની દીક્ષા માગે છે. તેને વિરજસ્તમા મુનિએ બોધ કર્યો “ગૃહસ્થાશ્રમ સંપૂર્ણ સુખનો હેતુ છે” એટલું જ નહિ પણ પરમ શ્રેયનો સધાત્વનાર છે...એ નિશ્ચય, શ્રીહર્ષ અને શક્તિ વગેરે તપસ્વી બ્રાહ્મણોનાં દૃષ્ટાંતોની વિસ્તીર્ણ વાતો - ઉપવાતોઆદિ, તેના હૃદયમાં સ્થાપ્યો અને ત્યાગી બનતાં બટકાવ્યો.

આશ્રમવ્યવસ્થા સંબંધમાં ત્રિ. ખ. પાન ૧૨૧ ઉપર, વની-સંન્યાસી થવાના અધિકાર સંબંધી સ્પષ્ટ સમજાવ્યું છે કે:

“...વસ્તુતઃ આ આશ્રમક્રમ વાસનાની નિવૃત્તિ અર્થે પૂર્વપુરુષોએ બાંધ્યો છે. તેમાં સ્થૂળ વાસનાની નિવૃત્તિ પ્રથમના બે આશ્રમથી કરવાની છે અને સૂક્ષ્મ શેષ રહેલી વાસનાને અન્ય બે આશ્રમ સેવી નિવૃત્ત કરવાની છે...”

પરંતુ તેમાં એકદમ કૃદ્ધે મારી ગૃહત્યાગ ન કરતાં, “...જાત્રમાદાશ્રમમ્ ગચ્છેત્ એ નિયમાનુસાર ક્રમ વડે જ સર્વ આશ્રમોનું અતિક્રમણ કરતાં વાસનારહિત થવું ધટિત છે.”

પરંતુ હાલમાં આશ્રમો સંબંધી (પ્રથમ બ્રહ્મચર્યશ્રમમાં જ અધિક અંશમાં) જે અવ્યવસ્થા અને સાંકયે થયે નામ જે તે લક્ષ્યમાં રાખીને, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી શાસ્ત્રાધારસ્થિત, ક્રમ - અધિકાર અનુસાર, વાસનાક્ષય અને એકાંતસેવન ઉપર જેટલો ભાર આપે છે તેટલો ગૃહત્યાગ, વનપ્રવેશ કે લિહ્નસંક્રમણાદિ ઉપર ચૂકતા નથી.

આચાર્યશ્રીના અગિપ્રાય અનુસાર, જેની સૂક્ષ્મતમ વાસનાનું

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

બીજક પણ અરોષતઃ નિત્યદ્વય ચયું હોય છે તે જ સાચા એકાંતસેવનનો અધિકારી થાય છે. તેની જ વિરક્તાવસ્થા - વેષયુક્ત કે વેષવિહીન - વિજયી નીવડે છે. વળી, એકાંતસેવન એટલે વનવાસ, તથા વનગમનથી જ જ્ઞાન થાય છે, અને ગૃહસ્થાશ્રમ જ્ઞાનનો બાધક છે - એવા અનેક પ્રચલિત વિકૃત, મિથ્યા, અસત્ય અને ભ્રામક વિચારોનું કતીશ્રીએ મુખ્યતઃ સિ. સિ. માં તથા ગૌણપણે અન્ય ગ્રંથોમાં સુંદર રીતે નિરસન કર્યું છે.

તેઓશ્રીની આ વિચારણા શાસ્ત્રવિદિત અને સમયોચિત છે. કારણ, ઘનેષુ દોષાઃ પ્રમથન્તિ રાગિણામ્ એ પ્રચલિત શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, (અને સિ. સિ. ના જૂતધુકના દૃષ્ટાંત મુજબ) પંચેન્દ્રિયનિમ્મદયુક્ત ગૃહસ્થાશ્રમનું સેવન કરનાર પુરુષ જ સાચો તપસ્વી છે અને એવા નિવૃત્તરાગ પુરુષનું ઘર એજ સાક્ષાત્ તપોવન છે. ગૃહસ્થાશ્રમ અથવા સંસાર, કેવલ્યપ્રાપ્તિમાં કે જ્ઞાનની સ્થિતિ હોવામાં અવરોધરૂપ નથી - એ મુદ્દાના સમર્થન તરફ આચાર્યશ્રીએ વાચકોનું વારંવાર લક્ષ્ય ખેંચ્યું છે. તેથી તો મનુસ્મૃતિ પણ એવા સાચા તપસ્વી જનની પ્રશંસા કરે છે કે -

“મલ્લચારી સ વિજ્ઞેયો યત્ર કુશાશ્રમે ઘસન્” (ગૃહમાંજ)

“યદહર્ષિરજેત્ તદહઃ પ્રવ્રજેત - ભાગ સંબંધી આ સુંદર સુત્રમાં પણ, (જે દિવસે વિરાગ થાય તે દિવસે સંન્યાસ લેવો) પ્રવ્રજેત કરતાં ઘિરજેત્ વિશેષ મહત્વનું પદ છે, એ વિવેકી અભ્યાસીઓનાં ધ્યાન બહાર નહિ જ હોય. એટલે કે પ્રવ્રજેત દરજ્યાત કે અનિવાર્ય નથી. પણ ઘિરજેત્ વિરાગસેવન આવશ્યક છે. સંન્યાસ વડે વિરાગ શોભતો નથી, પરંતુ સત્યશુદ્ધ વિરાગ જ

સંન્યાસને શોભાવે છે. વિરાગનો આભાસ જગર વિરાગની વિડંબના સંન્યાસને વિભૂષિત ન કરતાં કલુષિત કરે છે. શુદ્ધ - અશુદ્ધ વિરાગ સ્વયં સંન્યાસનું ભૂષણ - દૂષણરૂપ બને છે. વિરાગી - સંન્યાસીઓની નૈતિક મહત્તા તથા પવિત્ર પ્રતિષ્ઠા સમાજનું મહાન આભૂષણરૂપ છે, સમાજની શુદ્ધિની વિજયપતાકા રૂપ છે. પરંતુ તેમની નૈતિક ભ્રષ્ટતા પ્રજાનું મહા દુરિત અને સમાજના શિરે મહા વિપક્ષકંક રૂપ છે. સામાન્ય સમાજના પતન કરતાં, સંન્યાસીઓના નૈતિક વિનિપાત વિશેષ ભયંકર છે. તેનું પ્રક્ષાલન કરવા, તેમાંથી - સંસારી અને સંન્યાસી - સમાજને ઉગારી લેવા કેાણુ સમર્થ છે ?

આ સંબંધમાં, જગતના જુદા જુદા ભાગના ઇતિહાસનું અવલોકન કરનારને આશ્ચર્ય નહિ ન થાય ! પશ્ચિમમાં, મધ્યકાળમાં (Middle Ages) પુષ્કળ પ્રતિષ્ઠા પામેલી સાધુસાધ્વીઓની સાંપ્રદાયિક મઠ સંસ્થાઓ દ્વારા શરૂ થયેલી અને સમાજમાં સડારૂપે પ્રસરવા પામેલી નૈતિક નિર્જળતા - દુરાચાર, અધઃપાત વગેરે પરંપરિત પ્રત્યાઘાતી પરિણામોનો પડથો, યુરોપીય ઇતિહાસોમાં પડ્યા વિના રહ્યો નથી. * પૌર્વાત્ય સાહિત્યગ્રન્થોનાય અનેક પ્રમાણિત ઉદ્દેષો પ્રમાણે, બૌદ્ધનિર્વાણ પછી પ્રકટ પામેલી મઠ-વિહારોની કૃત્સિત અનાચારો પરત્વેની કેટલીક કથાઓ પ્રચલિત છે. તેજ પ્રમાણે, અન્ય અનેક ધર્મસંસ્થાઓમાં પણ, આદ્ય સ્થાપક પૂજ્ય પુરુષના વ્યક્તિત્વવિરાગ પછી, પાછળથી પરિસ્થિતિ કચળા હોવાનું સુવિદિત છે. ‘ સાપ જાય ને લીસોટા

* આ સંબંધમાં જિહાસુઓ, Boccaccio's Decameron વગેરે ગ્રન્થોનું અવલોકન કરો.

રહે ' તેમ, પ્રત્યેક સંસ્થા - પ્રજાધીની પ્રગતિ કે ઉન્નતિ અટકી પડે છે, એટલું જ નહિ પણ વંચક પાખંડીઓ તેની અવ્યવસ્થિતિ કે વિકૃત સ્થિતિને - કુશળ રાજમંત્રીની પેઠે - લાભ લેવા ચૂકતા નથી. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી તેમના ગ્રન્થોમાં સ્થળે સ્થળે ચેતાવે છે તેમ, પાખંડી દુરાચારીઓ પોતાની કૃત્સિત મતિની પાખંડ પ્રવૃત્તિઓને છૂપાવવામાં એટલાં બધાં નિપુણ હોય છે કે તેઓ સુક્તિપ્રયુક્તિ, તર્ક, બુદ્ધિ, પ્રચક્ષિત ધર્મ, કર્મ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન વગેરે સર્વનો દુરુપયોગ કરતાં લેશ પણ અચકાતાં નથી.

આ સર્વોત્કૃષ્ટ સિદ્ધાન્તને 'સિદ્ધાન્તસિન્ધુ'માં યોગ્ય ઉદાહરણથી રાચક રીતે સ્પષ્ટ કરેલો છે. જોડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર તેમાંથી શાઓકન તાત્પર્ય ઠાઠી ચક્રશે કે, (૧) વૈરાગ્ય, (૨) બોધ અને (૩) ઉપરતિ - આ ત્રણ મહાસંપત્તિઓમાંથી ઉપરતિની ઉચ્ચ કક્ષાનો ઉપભોગ સંન્યાસાશ્રમમાં થઈ શકે છે - કે જે ગૃહસ્થ જ્ઞાનીને સુલભ નથી. પરંતુ ખાસ ધ્યાનપાત્ર લક્ષીકત તો એ છે કે વૈરાગ્ય અને બોધની બે અસ્પૃતા કે ઉણપ હોય અગર ઔચિત્યપૂર્ણ મથાર્થતા પ્રાપ્ત ન હોય તો, એ ઉપરતિ અને (સંન્યાસ) આશ્રમ, બન્ને હાસ્યાપદ થઈ પડે છે, એટલું જ નહિ પણ સમૂળથી વિધાતક નીવડે છે. ' સિદ્ધાન્તસિન્ધુ ' પાન ૧૭ થી ૧૯ માં પૂર્વકાલના ત્યાગીઓની, રાજ તથા પ્રજાની નીતિ સ્પષ્ટ કરી, આજના ત્યાગીઓની પોષણતા વર્ણવી, આ બ્રહ્મતાને માટે સમાજ પણ કેટલે અંશે જવાબદાર છે, તથા સાચા રક્ષકો કેણુ છે તે સ્પષ્ટ કર્યું છે;

“ સંક્ષેપમાં એટલું જ કે બુદ્ધિ, બલ, તથા દ્રવ્યાદિ જે ગૃહસ્થાશ્રમનાં નિર્વોહક સાધનો છે તેમના અભાવવાળા અસમર્થ પ્રાણીઓ વિષયતૃષ્ણાશુકન છતાં ત્યાગને મહણુ કરે છે. તેથી મથાર્થ

નિયમે સ્વધર્મનું રક્ષણ ન થતાં સર્વત્ર બ્રષ્ટતા પ્રતીત થાય છે. આથી કરોને કાલને અનુસાર ધર્મના સંરક્ષણાર્થે અંશી પુરુષ, તત્ત્વવિદ્ બ્રાહ્મણ, અથવા શુદ્ધ, ધર્મશીલ ક્ષત્રિય રાજા, એ ત્રણમાંથી એક પણ સત્તાયુક્ત હોય તો ધર્મની રક્ષા થાય છે.....ત્યાગીના વાસ્તવ ધર્મને રૂઝે પ્રકારે જાણનારી તે પ્રજા તે ત્યાગીઓને કાષ્ટ નિમિત્તથી પણ ધર્મબ્રષ્ટ કરતી ન હતી, તથા ધર્મબ્રષ્ટ જોઈને તે ત્યાગીનો સત્કાર પણ કરતી ન હતી. અને આ કાલની પ્રજા તો એ ત્યાગીના યથાર્થ ધર્મને ન જાણીને તેઓને ધર્મથી બ્રષ્ટ કરે છે, તથા તે બ્રષ્ટ કરવામાં પણ પોતાનું શ્રેય માને છે, એ અત્યંત વિપરીતપણું છે...”

ઉપયુક્ત પ્રસંગમાં, સમાજ અને સંન્યાસીના, ત્યાગી અને શૂદ્રરથના સંબંધની મર્યાદાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ સમજાવી જણાવ્યું છે કે, ત્યાગીઓને વિભવસ્ત્રીધનાદિ મોહક વસ્તુઓનો સંસર્ગ આપી સમાજે તેમની તૃષ્ણા તોળી-હિતેજ, વાસનાત્યાગ ઉપર ગ્યાપક્ષા સંન્યાસ ઉપર વાસનાનું પોષણ રેડી, તેઓનો વિનિપાત સાધવામાં સહાયરૂપ થવું જોઈએ નહિ. કલિકાલ દોષપ્રધાન હોય, આજે સંન્યસ્તને અવકાશ નથી, ત્યારે સાચા સંન્યાસીઓ, વાસ્તવિક વિરાગીઓ - જે વિરલ હોય છે - તેમને ઓળખવાની આંખ શુભાવી બેઠેલા અર્ધ સમાજને સ્વકર્તવ્યનું, સંન્યાસીઓ પ્રત્યેની પોતાની ફરજનું જ્ઞાન નથી આ સર્વનું સ્પષ્ટીકરણ, સચોટ દૃષ્ટાંતો સહ ‘સિદ્ધાન્તસિન્ધુ’ વગેરે ગ્રંથોમાં સુન્દર રીતે કરવામાં આવેલું છે. તેમાં, પ્રણામ-પૂજાને પાત્ર સાચા કર્તવ્યનિષ્ઠ ત્યાગી મહાત્માઓનાં, વિવિકત પ્રદેશનું સેવન કરી જુદીરૂપ શુદ્ધિમાં અભિવ્યક્ત થતા પરબ્રહ્મના ધ્યાનમાં લીન રહેનારા પરિબ્રાજક

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ધર્માનુપાધી સાચા સંન્યાસીઓનાં, કર્તવ્યોનું સ્પષ્ટ નિર્દર્શન કરેલું છે. તે ગ્રન્થોનું - ખાસ કરીને - 'સિદ્ધાન્તસિન્ધુ' નું - જે યથાર્થ રીતે અધ્યયન કરવામાં આવે, અને જનસમાજ સંન્યાસીઓ પ્રતિ પોતાનું કર્તવ્ય ગરાબર રીતે પાલન કરે, તો સાગી-સંન્યાસીઓને પણ ખાત્રી થાય કે તેઓનાં પણ શું ચવાની પાતતાવાળા અનેક ગૃહસ્થો સમાજમાં વિદ્યમાન છે.... કષાયવશ કે ત્રિદંડ ધારણ કરી ન્યાં ત્યાં ઉપદેશ કરનારા પણ, સંન્યાસાશ્રમના કઠિન નિયમોનું પાલન નહિ કરનારા અનેક સંસ્થાઓના સાધુઓ વગેરેની વિશેષ પૂજ્યત્વ (લોકપ્રિયતા) પ્રાપ્ત કરવાની વાસના ઉત્તેજનને પાત્ર નથી. આવી અનેક દંડવેષધારી વ્યક્તિઓ, ગૃહસ્થાશ્રમી પણ ત્યાગી મણાતા સદ્ગુરુ શ્રી નૃસિંહાચાર્ય પાસે આવતી અને તેઓશ્રીના પવિત્ર મુખથી સવતા દિવ્ય બોધામૃતના પાનથી હિમ્યતર અધિકાર સંપાદન કરતી.

ઉપર્યુક્ત વિરાગની શાસ્ત્રોક્ત વિવિધ ભૂમિકાઓમાંથી પસાર થતા પાત્રોની રસમય વિવિધતા - જે આચાર્યશ્રીના વાતોગ્રન્થોનું વિશિષ્ટત્વ છે. દા. ત. 'ત્રિભુવનવિજયી'ખંડ 'નો પ્રધાન નાયક વીરવિજય, યતમાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય, વશીકાર વગેરે વૈરાગ્ય પગથીનાં વિવિધ સોપાનો ઉપર ક્રમશઃ દર્શન દે છે.

આ ઉપરાંત, અહંતામમતા, મુખ્યદુઃખજીવિના અભાવયુક્ત, સર્વત્ર એકરસ પરમાત્મતત્ત્વનો સદા અનુભવ કરનારા, તત્ત્વાકાર પરિણામટતિવાળાં, વિધિનિષેધાતીત સિદ્ધ મુક્ત તથા સિદ્ધપ્રાપ્ત, વીતરાગ, અકામ અને આપ્તકામ પુરુષોનાં ચરિત્રો તથા લક્ષણોનું પણ કર્તાશ્રીએ તેમના સમગ્ર ગ્રન્થોમાં પરોક્ષ રીતે વર્ણન - સૂચન કરેલું છે. તેમાં મુખ્યત્વે દ્વિવિધ હેતુ હોવાનું લક્ષિત થાય છે.

(૧) સામાન્ય જીવોને પોતાના અંતિમ ધ્યેય-અધિકાર અને લક્ષ્યસ્થિતિનું ચેત્સુ જ્ઞાન થાય; અને (૨) જીવો ક્રાંતિએ પહોંચેલા પછી ચરમ લક્ષ્યથી સંકેત અંતરને અનુભવતા મહાત્માઓને-મોટા સાધોને - પ્રભાદ, પ્રયોજન કે દંભ અને પતનના ભયથી સુરક્ષિત રહેવા પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થાય, એ બીજું પ્રયોજન પણ છે. તદુપરાંત, વર્તમાન કાળે અનેક કીર્તિભૂષ્યા મનુષ્યો પોતાને મહાન માને છે, અને સમાજમાં પોતે મહા ઉચ્ચ અધિકારપદે સ્થિતિ કરી હોવાની ભ્રાન્તિ પ્રસારે છે, તેઓ પ્રતિ સાવચેતીની લાલચતીરૂપે પણ આ ચરિત્રો હોવાનું અનુમાન થાય છે.

આ વિરોધના ક્રમને પ્રાપ્ત કરવાની સરળ યાત્રી વર્ણાશ્રમ - વ્યવસ્થામાં દર્શાવી છે. આદ્યજાત્યને કર્તાશ્રી સંકુચિત આદ્યજોનાં ધર્મમાં જ સમાવી દેતા નથી. સર્વ વર્ણના સ્વધર્મપાલનની સહાયતા વડે સધાવા યોગ્ય મનુષ્ય માત્રનું ઉચ્ચ ધ્યેય આદર્શ આદ્યજાત્ય છે. વર્મભેદની વિશિષ્ટ યથાર્થતા સમજાવતાં, 'ત્રિ. ખડ્ગ'માં (૨૫૦-૨૫૧) વીર ક્ષત્રિય મહીપાલ કહે છે કે,

"...આદ્યજ આ જગતમાં મનુષ્યત્વને પ્રાપ્ત પ્રાણિઓને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય પદમાં અંતિમ એટલે છેલ્લું છે. એ અંતિમ સ્થિતિ જ ખરા સુખને અનુભવાવનાર ઉત્તમ ભૂમિ છે. તેથી સુખની અભિલાષાવાળા સર્વ જીવે અવશ્ય પ્રાપ્તિવ્ય છે. ઉત્તમોત્તમ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત થવા વિના એ ચરમ દશા પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી મનુષ્યોએ વિવેકથી ક્રમ વડે તે દશાને પ્રાપ્ત થવું ઘટે છે. "

વિવિધ વર્ણ અને આશ્રમોનાં ધર્મ-કર્મની વ્યવસ્થા તથા તેની ઉપયોજિતા સંબંધી, કર્તાશ્રીએ 'સિ. સિન્ધુ' 'ત્રિ. ખડ્ગ'

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ભામિનીભૂષણ, સુરેશચરિત્ર વગેરે સર્વ ગ્રન્થોમાં વિસ્તારથી વિવેચન કરેલું છે, અને તેમાં મનુષ્યત્વમાં રહેલા વીર્યભાવનું, અને આશ્રમત્વમાં રહેલા ગૃહસ્થનું પુષ્કળ ગૌરવ કરેલું છે, જેને આ લેખમાં સક્ષિપ્તમાં ખ્યાલ આપી શકાય તેમ નથી. ગૃહસ્થાશ્રમીની રીત, આદર્શ સંસાર, ઔપરિષ્ઠનાં જીવિ જીવિ પરિચિત્તિમાં (ગભીરધાન જેવી ઝીણી વિગતો પણ જેમાં દર્શાવી છે) સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મો, તથા પરસ્પર વ્યવહારની નીતિ સંબંધી, તેઓશ્રીએ સકલ ગ્રન્થોમાં નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાં ય 'ભામિનીભૂષણ' ના પાંચે ય અલંકારો ગૃહસંસારકલામંદિર સમાન છે, અને 'સિ. સિન્ધુ' માં શકલસંતીનું દારિદ્ર અને દાંપત્ય આદર્શ નિર્દર્શનરૂપ છે. શકલસંતીના સંસારનું કલાદર્શન તે સાદિત્યદષ્ટિથી પણ વિગ્રહંભ શૃંગારની માફક રસોત્પાદકતાના ગ્મણીય દષ્ટાંત રૂપ બાસે છે.

ગૃહસંસારના સર્વોપરિપણનો વિચાર કરતાં, કર્તાશ્રીના પ્રત્યેક પુસ્તકમાં દેખા દેતા, સંસારને જ્ઞાન અને સદાચરણથી શોભામય બનાવનામા ઉમદા દ્રાણો આપતા અતિ પ્રાચીન અને પૂજ્ય તત્ત્વને. અત્રે સદગ્ન નિર્દેશ કરી લઈએ. તે તત્ત્વ છે તૈત્તિરીયકકોપનિષદાદિએ અનુયાસન રૂપે પ્રમેાધેનું અને શ્રી મનુરમૃતિમાં પણ (ગૃહસ્થોના 'ધર્મ' નામના ત્રીજા અધ્યાયમાં) અતિ આવશ્યક મનાયેનું, આતિથ્યનું છે ! પં. વૃતાન્ત'ને સમગ્ર ગ્રન્થ સત્સંગનું સર્વોત્તમ કલ અને અતિથિદેવો મળવું રહસ્ય જ દષ્ટાંતસદ પ્રતિપાદન કરે કરે છે. ભા. ભૂ. તથા સિ. સિ. માં અતિથિમહિમા રથજે રથજે દષ્ટિગેત્યર યાય છે. આતિથ્યનું કૂલગૌરવ જ્ઞાન, ત્યાગ, વિશ્વપ્રેમ અને વૃદ્ધત્વના કારણથી, વિશેષ પૂજ્ય અને દેદિધ્યમાન બને છે.

સમાજ કેવા અતિથિનો કષ્ટ રીતે કયા ભાવથી સત્કાર કરી, ઉત્કર્ષનાં આદોલનો પામી શકે, તે આચાર્યશ્રીના અન્યોમાંથી નીકળી આવે છે. 'સિ. સિ.' માં શકલ અને સંતીનો આદર્શમય સુધરેલો સંસાર થવામાં હેતુરૂપ ઉપરોક્ત લક્ષણસંપન્ન અતિથિનો સંગ હોવાનું સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. જુઓ, 'સિ. સિ.' પૃ. ૩૮, ૩૯.

સંસાર અને જન્મતનું વાસ્તવ સ્વરૂપ, જીવ, જન્મતુ તથા ઇશ્વરના સંબંધ, વગેરે તાત્ત્વિક વિષયો સંબંધી, દરેક અન્યમાં એકથી અધિક વખત વિવિધ પદ્ધતિથી અને વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવેલું છે. બા. જૂ. માં તો સામાન્ય સ્ત્રીપાત્રોના અધિકાર પરત્વે આ મહાન વિષયને અત્યંત સરળતાથી સ્પર્શવામાં આવ્યો છે. તેમાં, ભક્તિ, જ્ઞાન, આશ્ચર્ય કે આનંદ આદિ આવેશની પળોમાં, મધ્યમ કે મુખ્ય અધિકારીથી માંડી છેક વિરક્ત સુધીના તપસ્વી મહાત્માઓએ વિવિધ પ્રકારની જ્ઞાનગર્ભિત, અસામાન્ય ક્રાંતિની વ્યાપકતાવાળી અને સચ્ચ-નિર્ગુણ આત્મ પ્રતિનાં સર્વ કષ્ટ સત્ત્વતત્ત્વોની પ્રાર્થના - સ્તુતિઓ કરેલી છે, તે અત્યંત બોધક અને લેખનની દૃષ્ટિએ પણ રમણીય છે. દા. ત. 'પં. વ.' ૩૩-૩૮, 'સિ. સિ.' ૬૬ થી ૧૦૦, 'બા. જૂ.'નાં પાંચે પુસ્તકોમાં તો સ્થળે સ્થળે આવાં રમણીય રસનિષ્પત્તિ કરનારાં પૃષ્ઠોમાં ઇશ્વરતત્ત્વ અને ઇશ્વરપ્રાર્થનાના (આધુનિક ગાંધીયુએ પણ હવે ઓળખીને અમલ કરવા લાગેલા) સિદ્ધાન્તનું સવિસ્તર સ્થાપન કરેલું છે. 'પં. વ.' માં, ગ્રહાદાર સમીપ દિવ્ય પુરુષના દર્શનથી ઉરસ્વાન મુનિના અકથ્ય આનંદનું વર્ણન (૩૮-૩૯) 'ત્રિ. ખ.' માં, જ્ઞાનાભાનવાળી છઠ્ઠી જૂમિકાની અવધૂત અવસ્થામાં સ્થિત ભદ્રસેનની ગૂઢ રહસ્યમયી વાણીનો જ્ઞાનપ્રવાહ - તેમાં રહેલી

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

સચોટ ઉદાહરણોની ઉચિતતા અને કલ્પનાની ભવ્યતા સહ શૈલીની ઉત્કૃષ્ટતાવાળો આખોય સંવાદ, - અદ્ભુત અને રસદષ્ટિએ અપૂર્વ છે. (૮૬ થી ૧૦૦). આવાં પૃષ્ઠો, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ગ્રન્થોનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરનારને બધાં મળી આવશે.

વળા, એક મહત્વનો વિચાર પરમાર્થપ્રવણ આચાર્યશ્રીએ આપણી સમક્ષ સૌથી સુંદર રીતે ગૂંજાતી સાહિત્યમાં રજુ કર્યો છે. એમ લાગે છે. તે જીવ-મુક્તની ચર્ચાનું અનુકરણ (સ્વાભાવિકપણે) કરવાની પાત્રતા પર્યંત મર્યાદિત અધિકારમુક્ત મનુષ્યોનું કર્તવ્ય. અતિવણીશ્રમીના સ્વરૂપની સમાલોચના કરતાં, 'સિ. સિ.' માં આ સુદાને સુંદર રીતે સમજાવેલો છે, અને અન્ય ગ્રન્થોમાં પણ યોગ્ય ઉદાહરણોથી તેને વિશેષ સ્પષ્ટ કરેલો છે. ગુરુના પણ ગુરુરૂપ આત્મજ્ઞાનવાન વણીશ્રમરહિત વાસ્તવ સ્વરૂપાનુભવ દ્વારા ક્રમે કરીને પ્રબુદ્ધ થયેલા અતિવણીશ્રમીમાં સમ્યક્ભાવ સર્વદા વિઘસતો હોવાથી, તે સર્વ ઔપાધિક મર્યાદાઓથી સ્વતંત્રાતીત છે, અને તેથી તેને કોઈ પણ બંધનકારક નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી આશાનો અવધિ છે, દેહાદિક ભાન છે, સૂક્ષ્મતર વાસના વિઘ્નમાન છે, ત્યાં સુધી પ્રાપ્ત વણીશ્રમના વિહિત ધર્મકર્મને યોગ્ય પ્રકારે પાલન કરવાં, એ જ આત્મોદ્ધાર અને સર્વોત્તતિના હિતેષુ જીવાત્માનું કર્તવ્ય છે. આ સંબંધમાં 'સિ. સિ.'માં શ્રીહર્ષ ગુરુના શકલસંતી પ્રતિના વક્તવ્યને જિજ્ઞાસુએ અવશ્ય અવલોકવું.

શિક્ષણ - સંબંધમાં, કર્તાશ્રીના ગ્રન્થોમાં અનેક સ્થળે ઉદ્દેશ્યો અને દર્શાવેલા આરે છે, છતાં 'સુરેશ્વરચરિત્ર' - નાટકના ૪ થી અંકમાં (પાન ૨૧૧ - ૨૧૩) જીવ-મુક્ત અધિ રાજ્યમાં દાખલ કરવા યોગ્ય કેળવણીનો ક્રમ વિસ્તારથી સમજાવે છે. તેમાં

વર્ણવ્યવસ્થાના બેઠની સકારણ સમજૂતી ઉપર અધ્યયન-અધ્યાપન કરવા - કરાવવા, સામાન્ય ધર્મનો નહિ પણ સ્વધર્મનો બોધ કરવા, તથા અધિકારાનુસાર ક્રમે કરી, પ્રજાના વ્યવહાર-પરમાર્થની યથાવત્ સિદ્ધિ અનુભવાવવા, રાજાએ કાળજી કરવા ઉપર, કર્તાશ્રીએ ખૂબ અને ખાસ બાર મૂક્યો છે. તે પ્રમાણે નહિ ચલાવી, પ્રજાનું દાસત્વ અને કુદરીકરણ કેવી રીતનું થઈ રહ્યું છે અને બવિધ્યર્થાં કેવો અનર્થ - અનિષ્ટ ઉપજાવશે એનું, ઋષિમુખે જ્ઞાન કરાવ્યું છે. પ્રજાપાલક સુરેશ, પોતાની પ્રજાને સુખી, સ્વતંત્ર અને આખા હોવાની ઉમેદથી, પોતાના સંસ્થાનોમાં ઋષિએ વર્ણવેલી શાળા-સંસ્થાઓ સ્થાપી, તેમાં મહર્ષિને પ્રમુખ આચાર્ય બનાવી, તેમના શિષ્યવર્ગમાંથી યોગ્ય ઉપદેષ્ટાઓ અને અન્ય વિદ્વાનોને નિયમિત કાર્યમાં નિયોજી, પ્રજાને યોગ્ય શિક્ષણનું દાન આપવાની યોજનાનો અમલ કરવા તત્પર બને છે. આ યોજનામાં, આધુનિક ગ્રંથો તમામ પ્રમાણે અને સમાજ-અર્થ-માનસ ઇલાકાનાં શાસ્ત્રીય દષ્ટિબિંદુઓ ઉપરાંત સર્વસ્પર્શી ધર્મોનુભાવકતાનો સમાવેશ થાય છે.

ચરિત્રના પ્રમંથોમાં યોગ્ય સ્થળોએ આપણે સૂચવેલું છે કે, અમણી નેતાવર્ગની જવાબદારી અને જોખમદારીની, આચાર્યશ્રીએ મોટી કિંમત આંકી છે; અને સર્વ નેતૃત્વમાં, તેઓશ્રી ધર્મનેતા અને રાજાના અક્ષતિપૂર્ણ કર્તવ્યપાલનને આવશ્યક તથા સર્વોપરિ કરાવે છે. સમાજની નાડને પોતાના હસ્તક ધારણ કરનારા મોટા (મણાતા કે અરેખર મોટા) મનુષ્યોરૂપ નેતાઓને સોનેરી સૂચનારૂપ, વીરવિજય પ્રતિનું ઋષિનું સદ્વચન વિચારવા યોગ્ય છે:

“...વ્યવહારમાં પણ મોટા પુરુષોમાં આચરણ જોઈને અન્ય

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

હવે તેને અનુસરે છે એ વાતો પ્રસિદ્ધ છે. માટે કોઈ પ્રકારનું પણ મોટાપણું જેને પ્રાપ્ત થાય તેણે અત્યંત વિચાર કરીને સદા વિરોધી અંશથી રહિત ધર્મોચરણ કરવું ઘટે છે." ('ત્રિ. ખ.' ૨૧૦)

આ પરથી એ જ સૂચન નીકળે છે કે રાજક્રિય કે ધાર્મિક ગમે તે ક્ષેત્રમાં, નેતા બની બેઠેલા મનુષ્યોએ પોતાના રખસન, ક્ષતિ કે સ્વાર્થથી પોતાનામાં વિશ્વાસ ધરાવતા અનુયાયી વર્ગ કે સમાજને અહિત કરતાં અમાહિ, સાવધાનપણે વિચારપૂર્વક પગલું ભરવાની જરૂર છે. પાછળથી તેમનો પશ્ચાત્તાપ ક્ષમ્ય નથી કારણ તેઓ વ્યક્તિ મંત્રી, સમષ્ટિના પૂર્ણ પ્રતિનિધિત્વને પામેલાં હોય છે. આથી જ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ પોતાના મંથોમાં રાજધર્મને વિસ્તારથી રખે કરી, ચચા રાજા તથા પ્રજા અને રાજા કાલસ્ય કારણમ્ એ સૂત્રોનું સ્થાપન કર્યું છે. ક્ષત્રિયો અને રાજાના ધર્મ (dharma), રાજ્યનીતિ વગેરે વિષયો પરત્વે, એક 'ત્રિ. ખ.' નું જ મહાર્થ અવલોકન કરનાર વાચક વિપુલ સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત નવીન દૃષ્ટિબિંદુને અવસ્થ મેળવશે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો આ — ધર્મ જેમ — પ્રિયતમ વિષય હતો. એકલા 'ખડ્ગ'માં જ, જુદા જુદા પાત્રો પ્રતિના બોધ, પ્રવચનાદિનાં આશ્રય નીચે, (પાન ૧૦૨, ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૮૩, ૨૬૪, ૩૧૧, ૧૩૦, ૧૩૨, વગેરે) રાજનીતિના રહસ્યને વહેતું મૂકવામાં આવ્યું છે. કથાવિનાયક વીરવિજયના વ્યાખ્યાન જેવાં આવાં પૃષ્ઠોની જિંઝા વિચારવિમર્શની અદ્વિતીય ઉત્કૃષ્ટતા, ગંભીરતા અને ઉચિતતા અતિ ચિંતનીય અને આકર્ષક થઈ પડે છે. આ વિષયનું અતિ સંક્ષેપમાં આપણે બ્યાન કરીએ.

સૌથી પ્રથમ તો, કર્તાશ્રી ધર્મનીતિ દ્વારા સંરક્ષિત રહેલી રાજપ્રજાની શુદ્ધિ ઉપર ખૂબ ઘાટ મૂકે છે.

“...આ સંસારમાં સર્વત્ર પ્રજારૂપ શરીરના નિર્વિઘ્ન નિર્વાહનો આધાર શુદ્ધ ધર્મજ્ઞ રાજા છે.....જેમ વાડ ક્ષેત્રને અને કાષ્ઠ નગરને રક્ષે છે તેમ ધર્મનીતિ સદા રાજપ્રજાને રક્ષે છે...”

અને એજ મુદ્દા ઉપર કર્તાશ્રીએ રાજપ્રજા - વર્ગના ઉદ્ભવથી માંડી ઐતિહાસિક આશોચના કરી છે (પૃ. ૩૧૧). રાજપદને યોગ્ય નરવરનાં લક્ષણ - કર્તાવ્યો વર્ણવીને, એ લક્ષણોથી વંચિત રહેલા દુષ્ટ રાજાઓની કર્તાશ્રી સ્પષ્ટ રાખ્દોમાં ઝાટકણી કાઢે છે. ”

“...એવા રાજા તે રાજા નથી પણ પ્રજારૂપ પ્રાણિનું કનન કરનાર વ્યાધિરૂપ છે. વળી, મન્યમાં આદર્શ રાજપાત્રો સ્વયં એવા પ્રકારના ઉદ્ભાવો કાઢે છે કે, રાજપદ પ્રજાવડે આરોપિત અને અભિપ્રેરિત છે, તથા રાજા પ્રજાપેક્ષિત છે. ” સુરેશચરિત્ર 'માં, સુરેશ પોતાની રાણી વિલાસવતીને કહે છે,

“...આપણી પ્રજાના માનવાથી આપણું રાજપણું છે; અને એ પ્રજાના વિભાગમાંથી આપણને પ્રાપ્ત થતા પદાર્થ વડે જ આપણો વિભવ તથા ચક્રવર્તિપણું છે.” ‘ત્રિ. ખડ્ગ’માં વીરવિજય માંડલિક રાજાએ સમક્ષ સ્પષ્ટ કહે છે.

“.....કાષ્ઠપણું રાજાએ હું સ્વતંત્ર રાજા છું એમ માનવાનું નથી, પરંતુ સર્વ રાજાને, પ્રજા રાજા કરે છે એમ ‘જાણવું’ ધટે છે.....જો પ્રજારૂપ આધારનો ભંગ થાય તો રાજ્યપદરૂપ આધેયની સ્થિતિ હોતી નથી.....આપણે પ્રજાની સંપત્તિ વડે સંપત્તિવાન થઈ બેઠા છીએ...” વગેરે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની પ્રજાકલ્યાણની દીર્ઘદષ્ટિયુક્ત રાજભાવના તેમના ધર્મોચાર્યપદનો વિચાર કરતાં, ઘણી આગળ વધી ગયેલી માલુમ પડે છે. અને એ જ સાચા આચાર્ય - સાહિત્યકાર તરીકેની તેમની અપૂર્વતા સિદ્ધ કરે છે. અધમ, અધર્મી અને પ્રજાપતિપદ માટે અયોગ્ય રાજાઓને, અન્ય બલનીતિધર્મથી ચઢિયાતા રાજા વડે અમર પ્રજાથી જ પદભ્રષ્ટ કરવાનો તેઓશ્રી ધર્મ-પડકાર કરે છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રજાનો એ સિદ્ધ હલ્લ, 'ખડ્ગ'ની વાતોમાં વાપરવામાં પણ આવ્યો છે. આધુનિક સમાજવાદી ક્રાન્તિકારી સાહિત્યના રસિયાઓને, આ ગ્રન્થવિભાગ વાંચતાં, Rousseau's Theory of Social Contractનું તથા Humeના મધ્યકાલીન ઇતિહાસનું સ્મરણ થયા વિના નહિ જ રહે. પ્રજાની આત્માદી અને જવાબદારીભરી આત્માદી તથા પ્રજાનું સાચું સુખ અને સંતોષ, એ જ રાજાનું મુખ્ય ધ્યેય અને કર્તવ્ય છે-એ સિદ્ધાન્તની પ્રસંગે પ્રસંગે વીરવાણીમાં ઘોષણા કરનાર શ્રી નૃસિંહાચાર્યજી એક સર્વોપરિ સિદ્ધાન્ત સ્થાપન કરે છે કે, પ્રજા (પ્રકૃતિઃ) એ પ્રકૃતિ છે અને રાજા એ વિકૃતિ છે. વિકૃતિનો પ્રકૃતિમાં લય થાય, તે પ્રમાણે કર્તવ્યચ્યુત ભૂપતિને અધિકારભ્રષ્ટ થવા - કરવામાં કુદરતના સ્વાભાવિક ક્રમનું જ નિર્દર્શન થાય છે. કેવું ક્રાન્તિકારી ઉદ્દેશોધન !

ઉપરોક્ત કારણોથી, રાજ્યના મુખ્યામુખ્ય અંગો સંબંધી કર્તાઓએ વાતોચેલીમાં સૂક્ષ્મ પરેષણા કરી છે. રચણસંઘાયને લીધે અત્રે ઉદાહરણો આપવાં શક્ય નથી. પ્રથમ તો પ્રધાન પરત્વે નજાવ્યું છે કે રાજાની ખરી સત્તા પ્રધાન બોમવે છે. (૧૨૪-૧૬૨) " પ્રધાન જ રાજ્યના રાજમારૂપ હોય છે. " પ્રધાન એ જ

રાજની પ્રતિમા છે..." તેથી પ્રધાનપદની ચોખ્ખતાવાળા પુરુષનું વર્ણન (૧૮૦-૧૮૧) કરવામાં આવ્યું છે. પ્રધાનના રાજ તથા પ્રજા સાથેના સંબંધ - સત્તામયોદાનું સ્વરૂપ અને પ્રધાનની પ્રધાનતા વર્ણવેલી હોવા છતાં, કતૌશ્રી એક પ્રધાન મુદ્દાનું સૂચન કરતાં હોય એમ વાતો અને પ્રવચનોમાંથી નીકળતા ખ્વનિ પરથી પ્રતીત થાય છે અને તે એ કે પ્રધાન એ રાજનો જન્મણો હાય છે, એટલે અંશે જ રાજનું પદ અંધારણિય મયોદામાં મોણુ જેવું પ્રતીત થાય છે. અવીચીન રાજકારણના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ રાજ વૈયક્તિક રીતે સ્વામત્ત અને સ્વતંત્ર હોવા છતાં, નિબદ્ધ અને નિયંત્રિતપણે (Constitutional and limited) રાજસત્તાનો અધિકાર ભોગવે છે. તે જ રીતે, વડો પ્રધાન અને તેનું પ્રધાનમંડળ જ રાજના પ્રતિનિધિરૂપે સર્વ સત્તા ચલાવવું હોવા છતાં, રાજ પ્રધાનમંડળને આધીન બની પરતંત્ર પામર દયા ભોગવવા દુભાંગી બને - તેવી સ્થિતિ હોવી શક્ય અને ઇચ્છનીય નથી...વગેરે. તેથી, પ્રજાવત્સલ પ્રજાપ્રતિરૂપ રાજનું વિશાળ કુટુંબ પ્રજા છે. પ્રજા સાથે તેનો સંબંધ પ્રધાનમંડળ દ્વારા પરોક્ષ નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ વ્યવહાર કરવાને તે શક્તિમાન છે. આથી આ અંશમાં અનેકવિધ રીતે, (ખાસ ગુપ્તચરો-C.I. D.-દ્વારા, હથેલી વગેરે મુક્તિઓથી) પ્રધાન તથા અધિકારીઓથી પણ ખાનગી પોતાના (રાજ્યના નહિ) રાજ-ગુપ્તચરો દ્વારા રાજ સાવધાન રહે છે કે રાજ્યના અમલદાર સત્તાધીશો તરફથી પ્રજાને કાષ્ઠપણુ પ્રકારની કનડગત છે કે નહિ. વગેરે વગેરે.

આ સિવાય, કર, વિગ્રહકલા અને તેનો વિકાસ, તેની સામગ્રીઓ, સ્વદેશનીતિ અને પરદેશનીતિ, લશ્કર, વગેરે વીરતાપ્રધાન

રાજકીય વિષય સંબંધમાં, સુંદર શાસ્ત્રીય સમાલોચના કરવામાં આવી છે. તેનો અત્રે માત્ર ઉલ્લેખ કરીને જ આપણે સંતોષ માનીશું. પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ ઠોઠ કારણથી નબળી નહિ પડવા દેવાની અને રાજ્યની આવક અભિવૃદ્ધ થતી રહેવાની કુતેદ અને કાળજીવાળા રાજકર્તાની, પ્રજાની આર્થિક આળાદીમાં સ્વકીય હિન્નતિનું અવલોકન કરનારી રાજદષ્ટિ ખરેખર ધન્ય અને અભિનંદનીય છે. તે માટે જુલો 'ત્રિ. ખ.' પાન ૨૫૦, ૩૧૨, ૩૨૩ વગેરે, રાજકીય અર્થનીતિ સંબંધમાં, વૃદ્ધિમત પામેલી તિબેરીથી ઉત્તમ કલા, વિદ્યામલ, સદ્ગુણોથી સંપન્ન મનુષ્યોને સંમાન આપી, શ્રીનગરે નિર્માણ કરનારા આદર્શવીર મહીપાલેન્દ્ર રાજાનું જીવન દર્શાવે છે. તે કહે છે;

“ પ્રજાના ગૃહમાં રહેલું ધન પણ રાજાનો કોશ હું માનતો હતો, તેથી મેં દસ વર્ષ પર્વત પ્રજા પાસે સેવાતા કર બંધ કર્યાં.” તેણે રાજ્યસક્ષમી પ્રજાસુખાર્થે ધર્મકર્મમાં વાવરી. રાજાએ પ્રજા પાસેથી સેવાના તથા તેમાંથી ઉપભોગ કરવાના ધન સંબંધમાં, વીરવિજયના પ્રવચનમાંથી જે જ વાક્યો ટાંકીએ;

“ ...જેમ ગાયને કુધની વૃદ્ધિ કરનાર પદાર્થો ખવરાવીને તથા તેના વત્સને ધવરાવીને પછી તેના પાલકો અડણુ કરે છે, તેમ રાજાએ પોતાની ગોઝપ પ્રજાને તેમની સમૃદ્ધિ વધવાના સર્વ હુપાયો રચી આપીને તથા તેમના અને તેમના કુટુંબના પોષણના સાધન પૂરતું તેમને રહે એવા વિચારથી તેમને રક્ષીને તેમની સમૃદ્ધિના અંશને અડણુ કરવો, નહિ તો સ્વાર્થો રાજા પોતાની રાજના નાશથી પોતે પણ નાશ જ પામે છે.....”

‘ ત્રિ. ખડ્ગ ’ના અપૂર્ણ રહેલા અંત ભાગમાં, શાસ્ત્રીય અન્યોમાંથી આધારસહ અવતરણે વડે કર્તાશ્રીએ જણાવ્યું છે કે,

“ શસ્ત્રાસનો મોટો સંગ્રહ રાજાએ રાખવો જોઈએ. કારણ કે યુદ્ધસામગ્રીનો અધિક સંગ્રહ, એ રાજાનો મોટો કાશ માનવો. ” વગેરે.

અમળના શસ્ત્રીકરણ પરત્વે તેઓશ્રીએ ખૂબ વીર્યભાવ દાખવ્યો છે. પ્રવૃત્તિધર્મના આ મુખ્ય અને અનિવાર્ય અંગની—નિવૃત્તિ ધર્મની અતિશય અપેક્ષા બુદ્ધિથી—ઉપેક્ષા થવી જોઈએ નહિ, એવું ગર્ભિત સૂચન તેમાંથી નીકળતું જણાય છે. શસ્ત્રાત્રોનાં વર્ણન, વ્યુદ્ધરચના, યુદ્ધનીતિ, વગેરે સંબંધી વાનગી વીરોને વાંચવા યોગ્ય છે. ‘ સુરેશચરિત્ર ’ નાટકમાં આ સંબંધમાં વિશેષ વિસ્તાર હોવા ઉપરાંત તેમાં એક પ્રવેશ તો યુદ્ધભૂમિનો જ આવે છે. સમાજમાં રાજાનું શું રચાન હોઈ શકે, વગેરે પ્રશ્નો સંબંધી સહવિચારો, જેમ સાક્ષર શ્રી ગોવર્ધનરામભાઈના અન્યોમાંથી તારવી કાઢવામાં આવે છે, તેમ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના અન્યોમાંથી પણ સહૃદય અભ્યાસક, સામ્રોક્ત અને શાસ્ત્રીય છતાં વૈજ્ઞાનિક યુગને કેટલેક અંશે અનુરૂપ નિર્ણયો અવસ્થ તારવી શકે તેમ છે. આ સંબંધમાં, ‘ પંચવરદૃષ્ટાન્ત ’ નું મુખ્ય સ્થિતિયુક્ત (passive) જેવું લાગતું પણ જ્ઞાનગર્ભિત દષ્ટિએ કર્મશીલ Most active પાત્ર પંચવરદ દૃષ્ટાંતરૂપ છે. પ્લેટોના Republic નો અર્મખનિ સારી પેઠે સમજનાર અભ્યાસી, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનું ‘ પં. વૃ. ’ વાંચતી વખતે પ્લેટોના પ્રિય વિશ્વવિદિત માર્મિક સિદ્ધાન્ત ‘ Unless kings are philosophers or philosophers kings ’ નું સ્મરણ કર્યા વિના નહિ જ રહે.

જગદુત્પત્તિ, વિશ્વક્રમ, દેવી યોજના વગેરે Cosmology અને Cosmogony of the worldને લગતાં, તથા તેને આતુપંગિક Atomic theory અણુવાદ, સાપેક્ષવાદ, આધુનિક વિજ્ઞાનવાદને નિરૂપતાં વર્ણુનો, દરેક ગ્રન્થમાં વેરાયલાં છે. 'ત્રિ. ખ.'માં, વીરવિજય દિવ્ય 'નેત્રાંજન' અને 'કંઠાભરણ' પાખ્યા પછી અદ્વૈત દ્રશ્યો નિહાળે છે, તેમાં 'સૂક્ષ્મ દ્રવ્યપ્રવાહ'નું વિસ્તારથી વર્ણુન કરેલું છે તેમાં સૃષ્ટિ સંબંધી સત્ય ઇતિહાસ સુંદરતા અને સરળતાથી સમજાવેલો છે. વૈજ્ઞાનિકો આ દ્રવ્યચેતનતત્ત્વને અમુક પ્રકારના વ્યાપ્ત fluid તરીકે ઓળખાવે છે. તે સંબંધી પ્રત્યક્ષ સ્વાભાવ પ્રકાશ, 'શ્રી સદ્ગોપાધ્યારિજાતક'માં ૬૬ માં પત્રમાં પાન ૪૦ ઉપર કરેલો છે તે વાંચી વિચારવા વિનંતી છે.

જીવન્મુક્તિ અગર મોક્ષનું સ્વરૂપ 'સિ. સિ.' પાન ૨૧૯ થી ૨૨૫માં વિસ્તારથી વર્ણુવ્યું છે. તેમાં વિવિધ મતોનાં નિર્ણયોનું પૃથક્કરણ કરેલું છે. તે જ ક્રમથી, જીવ અને હૃદયના સ્વરૂપ નિર્ણય વગેરે સિદ્ધાન્તોનું પણ વર્ણુન કર્યું છે. મુક્તિપ્રાપ્તિના અસંખ્ય માર્ગોનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે, છતાં 'સિ. સિ.' પાન ૧૩૮ થી ૧૭૫ સુધી સ્વરૂપાનુભવ માટે આત્માની ઓળખરૂપ સદ્વિચારનો રાજમાર્ગ દર્શાવી, શ્રેયપ્રાપ્તિના (૧) ઊર્મિપ્રધાન ઉપાસનામાર્ગ, (૨) વિચારપ્રધાન જ્ઞાનમાર્ગ, (૩) ક્રિયાપ્રધાન યોગમાર્ગ - આ ત્રિવિધ માર્ગોનું જે સવિસ્તર સુંદર, સરળ અને સપૂર્ણ પ્રતિપાદન કરેલું છે તેનું અન્ય વિરલ સ્થળે ઉપલબ્ધ હશે. તે જ પ્રમાણે મનુષ્યને જ્ઞાન નહિ થવાનાં કારણો, દોષાદિનું વર્ણુન અને તેના વિધિ સંબંધી, સર્વત્ર ઉદ્દેશો કરેલા છે.

કર્તાશ્રીના કેટલાક સિદ્ધાન્તોના સંદર્ભ સંબંધી આપણે ઉદ્દેશ્ય

કરી ગયા, છતાં તેમના પુસ્તકો પ્રતિ ઉપલક્ષિયા વિહંગદષ્ટિ નાંખી જઈએ.

(૧) પ્રથમ ગૃહસ્થાશ્રમના ઓરવ સમા ‘સિદ્ધાન્તસિન્ધુ’ની કથા અને ઉપકથાઓનો સંક્ષિપ્ત સારબોધ, આપણે, મુખ્ય પાત્રો, દિટ્ઠભૂક અને શાંપાના આદર્શ યુગ્મના વાર્તાલાપના અંતરવિભાગમાંથી જ પામીશું. ‘સિ. સિ.’ પ્રથમ રત્નના અંતમાં શ્રી વિરજસ્તમા મુનિનો હેહુંભર ધ્વજચારી પ્રતિ કહેલો બોધ પૂર્ણ થયા પછી, સુશીલ શ્રી શાંપા પોતાના પતિ પ્રતિ નમ્રતાપૂર્વક નિવેદન કરે છે કે: (પાન ૧૮૩-૧૮૪)

“ આ કથામાંથી મેં એ જ નિશ્ચય કયો કે પ્રત્યેક સ્ત્રીપુરુષે સ્વધર્માચરણનું પાલન કરતાં પોતાના અંતઃકરણના દોષોને નિરંતર જોવા તથા તે તે દોષોની નિવૃત્તિના ઉપાય સદ્ગુરુરૂપ પતિ અથવા પતિદ્વારા શ્રી સદ્ગુરુની કૃપા પ્રાપ્ત સંપાદન કરવા, અને અંતરશત્રુરૂપ તે દોષોનો પરાજય કરતા રહેવું, તથા સંસારમાં રહીને વિષમવાસનાથી રહિત થતા જવું, અને જ્યારે પોતાના અંતઃકરણની સૂક્ષ્મ વાસના નિર્જાળ થાય ત્યારે જ માત્ર એકાંતસેવન કરવું અથવા વિરક્તાવસ્થામાં રહેવું. માત્ર ઉપરનો ત્યાગ દેખાડવો અને અંતરઆશારૂપ અગ્નિમાં ઘળતા રહેવું, તથા તે આશાદ્વારા ઉત્તરોત્તર અનેક જન્મનું કારણ ઉત્પન્ન કરવું એ અત્યંત ધિક્કારવા યોગ્ય છે. ”

અને હેવટમાં, પતિ પ્રત્યુત્તરમાં પૂરવણી કરે છે,

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“ મૂળથી જ સર્વ સંસારવ્યવહારનો ત્યાગ કરી મનુષ્યે એકાંતસેવન કરી અલ્પચિંતનમાં આયુષ્ય વ્યતીત કરવું એ જ ઉત્તમોત્તમ વાર્તા છે, એમ ન નિશ્ચય કરવો, એ જ આ કથાનું આદિથી અંતપર્યંતનું તાત્પર્ય છે. ”

ઉપરોક્ત તાત્પર્યકંડિકામાંથી નીચેનાં રહસ્યમુદાઓ પ્રતિ વાચકોનું લક્ષ્ય રહેજે ખેંચાય તેમ છે.

(૧) (સંસારમાં રહીને) સ્વધર્મપાલન (દારા મુક્તિ);

(૨) સ્વદોષનિરીક્ષણ—ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા વિરક્તિને વરવાળું પ્રાથમિક પગથિયું. આત્મસુધારણામાં આવશ્યક દિનચર્યાનું મહત્ત્વનું અંગ તે પોતાના દોષદુર્ગુણોનો પરિચય પામી પૃથક્કરણ કરવું તે છે.

(૩) સદ્ગુરુસંગ અને સદ્ગુરુરૂપા — આ પણ દોષહતન માટેનો રાજમાર્ગ મનાયો છે.

(૪) સ્વદોષ-પરાજય — પરિણામે મનોનિયંત્રી ભૂમિકામાં,

(૫) વાસનાનું શિથિલીકરણ.

(૬) વાસનાવિદગ્ધ પુરુષ, સાચા એકાંતસેવન અને વિરક્તજીવનનો અધિકારી થાય છે.

(૭) તેથી વિપરીત સર્વ, અનેક જ-મેના હેતુરૂપ અંતરાશાન્નિવહનને પામે છે, જે સર્વથા હેય છે.

(૮) મિથ્યા બાહ્ય ત્યાગનો આડંબર અસ્પૃશ્ય છે.

ઉપરોક્ત અવતરણ કરવાનું કારણ એ છે કે, આ મુદાઓનું, તેના પેટાવિષયો અને ઉપાંગોનાં સંપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણપૂર્વક,

કર્તાશ્રીએ વિવિધ ગ્રંથોમાં સમર્થન કરેલું છે. આ મુદ્દાઓમાં જ, તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનો મુખ્ય સંદર્ભ સમાઈ જાય છે.

(૨) ‘પંચવરદવૃત્તાન્ત’ના વાર્તાવિભાગ તરફ જરા નજર કરીએ. સ્થત, જલ, અન્ન, વસ્ત્ર અને ધન – આ પાંચ પદાર્થોના દાતા ત્રિપતિ બ્રહ્મા પંચવરદ નામે ઓળખાના હતા. સર્વ દેવી ગુણલક્ષણોથી સંપન્ન, સાચા સયમસિદ્ધ ચક્રવર્તી રાજાનું આ પાત્ર અપૂર્વ છે. પુણ્યશ્લોક પરીક્ષિતની પુનરાવૃત્તિ રૂપ પંચવરદને, પોતે શુભ-મુક્તત્વ માણતા હતા, શ્રવણ-સત્સંગની જ માત્ર નિર્દોષ સાત્ત્વિક આશા હતી. તદ્દર્થે, તેઓશ્રી વિરક્ત તપસ્વી મહાત્માઓને સમાની, ઉત્તમ શ્રેયસ્કર જ્ઞાનાનુભવની વૃત્તાન્તકથા શ્રવણ કરતા તથા સર્વને કરાવતા. એવા ત્રણ મહાપુરુષોનાં અદ્ભુત ચરિત્રો આ ગ્રંથમાં છે. તૃતીય સમાગમ, શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યશ્રીએ સંપૂર્ણ કર્યો છે. આમ, સત્સંગસાધનના યથાર્થ આચરણ વડે શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસનાદિ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો સહજ પ્રાપ્ત થઈ, અંત કરણને અધિકારવિશેષ વિશુદ્ધિ મેળવી આપવામાં સુગમતા થાય છે, એ શાસ્ત્રોક્ત સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરેલું છે.

‘ત્રિ. ખ.’ માં છે તેમ, અત્રે પણ, ખાસ કરીને પ્રથમ સમાગમમાં, સાકેતિક રૂપકની રસગર્ભિત યોગના મનોહર રીતે કરેલી છે. ચિત્રારણ્યપ્રવેશ અને તદનન્તર તથા અન્તર્ગત સિદ્ધેશ્વરપગ્ધિપર્યંતના સિદ્ધ ઉરસ્થાન મુનિના પ્રસંગો, અનુભવો અને વિચિત્ર વ્યતિકરોની શ્રેણીમાં, અદ્ભુત અને આભાસી શૃંગારના આવરણ નીચે રેલાતો જ્ઞાન તથા સ્વરૂપાનુભવનો દિવ્ય શાંત રસ, સાહિત્યિક દષ્ટિએ અપૂર્વ છે. તેનો અવંકારવૈભવ સ્વારે જ વિશેષ નિવક્ષણ લાગે છે કે જ્યારે તે મુનિના સમગ્ર

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

જતાન્તની એક એક વિગતના રહસ્યનું યોગ અને અધ્યાત્મના આરોપણથી સ્ફોટન કરવામાં આવે છે. બાહ્ય 'ચિત્રારણ્યની' આખીય પરિસ્થિતિ અને ક્રમ - પરિવેષનો સહિત સધળા વ્યતિકરોનું તદ્દુપ દર્શન થવાનો અનુભવ, જ્યારે તપસ્વીને પોતાના જ બ્રહ્માડમાં - આત્મશરીરમાં - થયો, ત્યારે માનવદેહમાં રહેલી દ્રિય રચનાની યોગ્યમત્કૃતિનું ઐશ્વર્ય, અન્યાખ્યાસ વડે તત્કાલીન અનુભવતાં પણ આપણાથી 'અહો ધન્ય !' એમ કહેવાઇ જાય છે.

ત્રણે સમાગમોને, અનુક્રમે, યોગકાંડ, ઉપાસનાકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ કહી શકાય તેમ છે; જો કે, સુક્તિયુક્ત શુદ્ધ બુદ્ધિ સન્મતિરૂપ વિવેકનાં સાધનોનો સ્પષ્ટ પ્રવાહ ત્રણેયના અંતર્ધરામાં વહેતો જ રહે છે. તેમાં વિપુલ સામગ્રી છે. સુખવિષયક વિસ્તીર્ણુ વિવરણ, નાસ્તિક મતનું સુક્તિભયુ ખંડન, ચિત્તિસુખસ્વરૂપ મધ્યસ્થનું પ્રતિપાદન, અષ્ટવિધ ઉપાસના અને સદ્ગુરુશરણીય મથાર્થતાની શાસ્ત્રીય છલુવટ, ઉપાસકને અંતરાય થતા વિવિધ વિધ્નો અને તે ટાળવાના ઉપાય, સદ્ગુરુતત્ત્વરહસ્ય, જ્ઞાનનું સ્વરૂપ માપાધિક-નિરુપાધિક પ્રારબ્ધવાળા મહાત્માઓ, ગુરુશિષ્યોનું સંબંધ - પ્રકાર - અધિકાર - વિચાર - પ્રવૃત્તિ વગેરેનાં બેઠ, સાત અને જોટા ગુરુઓ, આ સર્વનું રસમય અને રોચક શૈલી વિવેચન કરેલું છે. સંસારમાં વિદ્યમાન મુખ્યતઃ ત્રિવિધ પાંચ વિવિધ પ્રકાર - પરિસ્થિતિ અને પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોનાં વૃત્તિ, વિચાર નિર્ણય તથા અંતઃકરણની સ્વરૂપસ્થિતિનું, અને તે પ્રત્યેક ચિત્તશુદ્ધિના ક્રમોપાયનું સ્પષ્ટ નિદર્શન મુંદર રીતે કરેલું છે. ૨ સિવાય, સદ્ગુરુ, શિષ્ય અને ધર્મસંસ્થા સંબંધી વર્ણનોમાં .

સમાજમાં ચાલતા અનેકવિધ પાખંડ અને પ્રજાને ભ્રમમાં નાંખનારી પ્રવૃત્તિઓ પ્રતિ કટાક્ષચિત્રો, પરોક્ષ રીતે આવે છે. જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો, પ્રતિજ્ઞાધોની પરંપરાનો પ્રતિકાર કરી તેને પ્રાપ્ત કરવાની સરળ રીતિઓ, ત્રિવિધ આત્મકથન, પ્રજા સમાધિ - સપ્ત બેદવાળા અંતિમ અવસ્થામુક્ત ભૂમિકાઓનાં બેદપ્રકાર, અષ્ટપુરિ (લિંગ)ના લય વગેરેનું આબેહૂય વર્ણન કરેલું છે. સૌ કોઈના સામાન્ય - વિશેષ ધર્મો સ્પષ્ટ કરેલાં છે. સમાજના વિવિધ માનસચિત્રોમાં, વક્તાઓ, લેખકો, વિચારકો, નેતાઓ વગેરેનાં અનુચિત વર્તન વગેરેનું પ્રતિબિંબ પણ આવી જાય છે. શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યજીપ્રણીત અંતમાગ પણ અવનવી જ્ઞાનસામગ્રીથી છલખેલ છે. તેમાં ધર્માધર્મનું સ્વરૂપ, જીહ્વાજીહ્વનાં લક્ષણો, ત્યાગ - વિરાગ - પરિત્યાગક ધર્મની સવિશેષ વિચારણા, દશ્યપ્રપંચનું મિથ્યાત્વ, પ્રકૃતિ-માયા-અહંતત્ત્વ-બ્રહ્મ વગેરેનાં સંબંધો અને સ્વરૂપ સંબંધી વેદાંતવિષયક શાસ્ત્રોપ તત્ત્વસમીક્ષા, સદ્વિચારનું સામર્થ્ય, મનુષ્યોનાં પંચપ્રકાર, અંતમાં બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિના સંપ્રદાયો સંબંધી પર્યેષણા વગેરે શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યજીની મૌલિક પ્રતિભાનાં દ્યોતક છે.

આમ, બાણકવિની કાદંબરીની જેમ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના ધણાખરા ગદ્યગ્રંથો, શૈલીના વિશિષ્ટ ગુણલક્ષણોથી, 'કાવ્ય' સંજ્ઞામાં ધરાવી શકાય તેમ છે. દાક્ષ્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્મના માનદંડ આ દષ્ટિએ અત્યંત વ્યાપક અને ઉપકારક છે.

(૩) કર્તાની અન્વ વિલક્ષણ કૃતિ 'શ્રી ત્રિભુવનવિજયી ખડ્ગ'નો જ વાતોંધ્વનિ દ્વંકમાં વિચારીએ. વાતોંનો મુખ્ય નાયક પીરવિજય, સ્વપ્નમાં દીકરી સુંદરીને પ્રાપ્ત કરવા પ્રતિજ્ઞા સેવી,

તન્નિમિત્ત ઇતર સર્વ વૈભવનો ત્યાગ કરી, પંથે પળે છે. તેની પરાક્રમપૂર્ણ પ્રવાસકથાની મધ્યમાં જ, ચિત્રમાં જોયેલી રાજકન્યાને મેળવવા મથતા ભદ્રસેનની ઉપકથાનો પ્રવાહ બોધક અને મનોહર રીતે વહી રહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે, વીરવિજયને માર્ગદર્શન કરાવનાર સિદ્ધસરખા મહીપાલેન્દ્રની વિચિત્ર કથાનો વિષય 'પશુ, તેણે માધપૂર્ણિમાની રાત્રે મધ્યવનમાં નિહાળેલી યોગિની સમી યુવતી જ છે. આમ, વાર્તાનું વાચ્ય વસ્તુધ્યેય કેવળ કન્યા છે. પરંતુ, કાવ્યશાસ્ત્રની શાસ્ત્રીય રચનાની સહાય વડે, લક્ષ્ય - બ્યંગ્ય અર્થોથી, વાર્તાવસ્તુનું પ્રયોજન ઉત્કૃષ્ટ હોવાનું પ્રતીત થાય છે. દિવ્ય કન્યા અને તે દ્વારા પ્રાપ્તવ્ય દિવ્ય ખડ્ગ - જે ત્રિભુવનના વિજયનું ધારક છે - તે લૌકિક સ્ત્રી અને આયુધના સૂચક નથી. ત્રણ - ભૂવન, કન્યા, ખડ્ગ વગેરે શબ્દોનું આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક રહસ્ય સંપૂર્ણપણે રપટ કરવાને સ્વતંત્ર પ્રકરણ જોઈએ. અત્રે માત્ર, ચાર જ વાક્યોમાં આપણે મૂચન કરીશું.

સર્વનાં દેહગત અધિકરણમાં સ્વતંત્રવત્ પ્રવર્તતી પ્રકૃતિની 'કર્મજસતા', (ગીતા અ. ૧૩ ક્ષેત્ર) વડે મનુષ્ય ક્રિયાવાન થતો હોવાનું પ્રતીત થાય છે. 'અવિદ્યા' અભિધાનથી ઓળખાતી આ બહિરસત્તારૂપ શક્તિમાં, અનિવંચનીયા માયાની અપર આકૃતિરૂપ, પ્રકૃતિની 'વિદ્યા' શક્તિનો સમાવેશ થયેલો છે, તેને સાધનાશાસ્ત્રમાં 'સ્વભાવસત્તા' કહે છે. (ગીતા પ્રથમ ક્ષેત્રજ્ઞ). આજ સ્વભાવસત્તા, સર્વ સંકલ્પોની પ્રેરક અને મંગલ 'ધમ્મજ્ઞા' શક્તિ તરીકે ઓળખાતી હોઈ, આગમશાસ્ત્રોમાં, મહેશ્વરને વરવાની ધમ્મજ્ઞાવાળી 'ઉમાકુમારી' તરીકે વર્ણવેલી છે. તે પ્રત્યેક અભિમનની જીવાત્માની નિત્યસંગિની તથા ઉત્સાહની પ્રેરક

છે. માનવચિત્તમાં જે તે ગુણના વેગાનુસાર ઉછળતા ભાવરસના ઉદ્વેગને પ્રત્યગાત્મા સહી લે છે, તે સર્વસાધારણ સ્થાયી વીરાત્સાહના રિથર ભાવની ઉત્તેજક અને પોષક આ શક્તિ 'સતી' કહેવાઈ છે. તેનું ઘોતન આ ગ્રંથમાં 'દિવ્ય કન્યા' દ્વારા કરેલું છે.

દ્વંકમાં તાત્પર્યબોધ એ છે કે, જીવદશાની પ્રાકૃતિક મર્યાદાઓનું અતિક્રમણ કરાવવામાં, પામર ~ મધ્ય ~ સાધક ~ મુખ્ય વગેરે ક્રમ દ્વારા અંતિમ સિદ્ધ દશા પ્રતિ જીવાત્માનો વિકાસ સધાવવામાં, અથવા તો જૂતાત્માના લિંગનો આત્મતિક વિલય કરી, નિત્ય વિલસતા કારણરુપ - સ્વસામ્રાજ્યમાં આત્મસ્થિત થવા, આ શક્તિ સર્વદા સર્વને ગ્રેરણા અને પથદર્શન, ગૂઢતાથી, કરતી જ હોય છે. માટે મનુષ્યે તેનું જ્ઞાન કરી, સીમાબદ્ધ અને બાહ્યપ્રતીત ભૌતિક કર્મજસરતામાંથી અતિક્રમણ કરી, દિવ્ય સ્વરૂપાવગમસૂચક અસીમ અન્તરાતુલ્યમય સ્વસ્થાવસત્તામાં સ્થિત થવાનું આદર્શ ધ્યેય પામવાનું છે. અને તે માટે, ગ્રંથના પાત્રોના ઇતિહાસ દ્વારા, લેખકે કાચરતાનો નહિ, પણ અડગ ધૈર્ય અને વીરત્વનો સૂચક અસિધારામાર્ગ ચીંધ્યો છે; - જેમાં દિવ્યતાના અધ્યક્ષપણા નીચે, ભૌતિક રહસ્યના સમાવેશ-સ્વીકારમાં, ઉભયાન્વયવડે, ગ્રંથકારે મહાગંભીર વેદતાત્પર્ય અને માનવજીવનના કર્તાવ્યને ધ્વનિકાવ્ય દ્વારા ગર્ભિત કર્યું છે. તે આ ગ્રંથની અપૂર્વતા અને શાસ્ત્રીયતા સિદ્ધ કરે છે.

તેજ પ્રમાણે, દિવ્ય કન્યા દ્વારા પ્રાપ્ત કરાતા 'આયુધ'માં મહાસત્ત્વબલસ્વરૂપ દિવ્ય અધ્યાત્મશક્તિનું આરોપણ કરેલું છે; અને તે ખડ્ગની ઉત્પત્તિક્રમનો ઇતિહાસ અદ્ભુતતાથી

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

(પાન ૨૧૧) વર્ણવેલો છે. આ ખડગાયુધનો અન્વય, મંત્રશાસ્ત્રના ' પિનાક - પાશુપતાસ્ત્ર ' - કે જે તિતિશાયુક્ત તપપૌરુષથી પ્રેરિત ઇષ્ટાનુગ્રહ વડે પ્રાપ્ત થાય છે - તેની સાથે સુસંગત છે. આમ દિવ્યતાની ઉચ્ચ કક્ષાની પ્રાપ્તિમાં વીર્યક્ષમતાના ઉદ્દેશની અપેક્ષાનું સૂચન કરેલું છે. ખડ્ગની દિવ્યતા અને સામર્થ્ય સંબંધમાં, પાન ૩૦૦-૩૦૧ ઉપરનું દિવ્ય કન્યાનું ઉદ્દેશોદયન પ્રેરક છે. અભય અને ઉત્કૃષ્ટ તેજબળઆનંદથી યુક્ત, અધિકારી પુરુષ ત્રિભુવનનો વિજય કરવાનું સામર્થ્ય મેળવે છે. જૂ, જૂવરૂ, સ્વરૂ-થી વ્યાપ્ત થતું ત્રિભુવનનું વિશ્વ, માત્ર બાજી નથી, અર્ધાંતર પણ છે. ત્રિગુણ, ત્રિકોણ, ત્રિપુર, અવિદ્યા-કામ-કર્મની કે મલ્લ-માયા-કર્મની ત્રિપ્રતિ, ઇત્યાદિ વિવિધ શાસ્ત્રોની સંગ્રામોથી ઝોળખાતાં, ગગનમહત્ત અંતર્હિત ત્રિભુવનો, પ્રત્યેક જીવજન્માની કારણસામગ્રીરૂપ છે. (Doing) કર્તૃત્વ, (Enjoying) ભોક્તૃત્વ અને (Knowing) જ્ઞાતૃત્વનાં વિવિધ વાસનાબીજકો અને પુટોથી શરૂ કરી, અવિદ્યામાયાના પરિવેષ્ટન વડે પૂર્ણતઃ અંધારૂત થયેલો અભિમાની, કર્મકોશાનુગત પરંપરાદારા જનિમૃતિને અનુરૂપ સંસાર - સંસ્કારથી સમૃદ્ધ થતો જાય છે. એવા પ્રબળ મહોન્મત હસ્તિ સમાન થયેલા ત્રિ-પુર-કોણરૂપ ત્રિભુવનનો સર્વકાલીન જય કરવા સમર્થ શાસ્ત્રની આવશ્યકતા બતાવી છે, - જે વાસના, કર્મ અને કામના - ના જય દ્વારા, વેદોક્ત હૃદયગ્રન્થિ, સંશય અને કર્મબેદનું ભેદન કરી, માયાસત્તાનું અતિક્રમણ કરવા રૂપ, વિજયને વરાવે છે.

સ્વરૂપમાં, અનુક્રમે અધ્યાત્મવિદ્યા અને અધ્યાત્મશક્તિના સૂચક 'દિવ્ય કન્યા' અને 'દિવ્ય ખડ્ગ'ના સાંકેતિક સ્વરૂપને સમજનારા

અધિકારી પુરુષ, - આ અન્યતા એવરકર સિદ્ધાન્તોને હૃદયમાં ધાગણ કરનાર ખડ્ગધારી પુરુષ - દુરિતવિકારાદિ દુર્જન્ય દુર્ગુણોને પોતાને વશ વતીવી, સિદ્ધ પુરુષના વિવક્ષણ તેજ-અજ-સિદ્ધિસામર્થ્યથી મુક્ત થઈ, દષ્ટ-અદષ્ટ સર્વ પ્રકારના અવ્યુદયને પ્રાપ્ત કરવા બાંધશાળી બને છે, અને કલ્પેશભયાદિના નિરંતર ઉચ્છેદપૂર્વક, સ્વભાવસત્તામાં સ્થિર થઈ, મુક્ત જીવન માણી, નિરતિશય અખંડાનંદાનુભવ કરે છે.

Tennysonના 'Coming of Arthur' અને 'Passing of Arthur' માં, સરોવરમાં દિવ્ય સ્ત્રીના હસ્તમાં પ્રકટ થયેલું આર્થરનું અસિ-આયુધ હોય છે. તેમાં પ્રસ્તુત ખડ્ગનો અબૌકિક દિવ્યભાવ ન્વનાંશમાં છે. ત્યાં 'વન્યાર્થ', (obivarious) વીરતામાયી (celestial) દિવ્યતામાં પરિણમતો નથી. તેની અપેક્ષાએ ખડ્ગનું સામર્થ્ય વિવક્ષણ, અતકર્પ અને અદ્વિત હોવાનું પ્રતીત થાય છે; તેટલો ભેદ સ્પષ્ટ છે. (Mystic school of Occultism) અગમ્ય મુખે રહસ્યવિદ્યાના 'The Heart of the Master' નામની નાની પુસ્તિકામાં 'The Five Symbols' પ્રકરણમાં પણ, 'The Flaming Sword' નું વર્ણન આવે છે, તે તરફ ટુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારા રસજોતું હૃદય ખેંચું છું.

વાર્તાવસ્તુનો વિચાર કરતાં, કથા શૃંગારની લાગે છે. પરંતુ ખીજમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલો શૃંગારરસ, વસ્તુવિકાસની સાથે - જેમ ઉત્સાહને ઉદ્વેગની તક મળે છે તેમ, - સાંગોપાંગ પરિપોષ પામતો નથી. આ અપૂર્વ સુંદર રસબોધમય તત્ત્વકૃતિમાં (અને અન્ય અન્યોમાં પણ) વીરરસની પ્રધાનતા પાસે, શૃંગારરસની ગીચતા

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

સાપ્તીત થાય છે. તે જ પ્રમાણે તત્ત્વરસનું ચાંત ઝરણુ, પૃષ્ઠોના બોધપ્રવાહના પડ નીચે ધીરમંબીરપણે વહતું જ રહે છે. અને અદ્ભુત રસ તો શૃંગારની સમાન જઈને પોતાની ચમત્કૃતિનું નિદર્શન કરે છે. હિદાયરણીથી અધિક સ્પષ્ટતા કરવાને અત્રે અવકાશ નથી. અત્રે આચાર્યશ્રીના પવિત્ર પરાપકારી ઉદ્દેશને ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે, તેઓશ્રી, સાહિત્યકૃતિઓમાં ગૃહસ્થાશ્રમ, સંસાર વગેરેનું પરમ સાધન તરીકે પ્રતિપાદન કરે છે. તેઓશ્રીની અક્ષરકૃતિમાં શૃંગારરસને મુખ્ય પદ આપવાનો તેમનો આશય જ ન હોવાથી, લગ્નાન્તર સંયોગવિયોગાદિ પ્રસંગોની કલ્પનાના ભાવ તેમાં પ્રાયુર્ધથી જોવા મળતા નથી. કેટલેક સ્થળે વિપ્રસન્ન અને વિપ્રયોગના ભાવોનું માત્ર સ્ફુરણુ — સૂચન હોય છે, ત્યાં ધ્યેય વસ્તુ મોહકે, મોહપાત્ર કામ કે કામિની-વિષય નસ્તાં, પવિત્ર પ્રેમ યા તત્ત્વવસ્તુનું અનુસંધાન મુલક્ષિત હોય છે. આથીજ, સાક્ષર શ્રી રમણુક્તાક્ષ કેસાઇનું એક વાક્ય અત્રે ઉતારવાનું મન થાય છે:

“ સરળતા, સચોટતા, ધ્યેયલક્ષીપણું, બળ, મર્મ, વિરોધ પ્રત્યે માન અગર ઉપેક્ષા, વેરઝેરનો અભાવ, અને ઉન્નત અક્ષર એ જેમ ગાંધીસાહિત્યનાં લક્ષણ છે તેમ તે શ્રેય:સાધકવર્ગના સાહિત્યનાં પણ લક્ષણો કહી શકાય. વળી શૃંગારરસની સહાય વગર સાહિત્ય ઉપભવવાની શક્તિ ગાંધીજીમાં છે તેવી શક્તિ શ્રેય:સાધકવર્ગના સાહિત્યમાં રહેલી છે. ”

પણ ઉમેરવાની અગત્ય છે કે આ વર્ગના મૂળ પ્રણેતા પુરંધની તમામ સાહિત્યકૃતિઓમાં (અને વર્ગના વિદ્વાન સાધકોના

સાહિત્યમાં પણ), શૂમારરસને જેવો વિશદ, મર્યાદાપૂર્ણ અને સમુચિત સંયમવિભૂષિત તથા સહેતુક ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, અને તેની નોટલા પ્રમાણમાં સ્થાપિ ઉન્નત અસર થવા પામી છે, તેવું અન્ય ધર્મતત્ત્વસાહિત્યમાં થવું - મળવું મુશ્કેલ છે. આ ગ્રંથોમાં યુગાર અને વિશેષ વ્યાપક સ્વરૂપ ધારણ કરતો અદ્ભુત રસ, વીરરસને (human element) આગ્રહાન કરી શકતો નથી, એ 'ત્રિ. વિ. ખ.' 'સુરેશચરિત્ર', અને 'સતી સુનર્ણા'માં વધારે સ્પષ્ટ છે.

શ્રી વૃત્સિંહાચાર્યજીના ગદ્યગ્રંથોમાં કતોનું ચરિત્રાત્મક વ્યક્તિત્વ પ્રતિબિંબિત થયેલું જણાય છે. 'ભામિનીભૂષણ'ના છેલ્લા અવકાશો, 'સુરેશચરિત્ર' અને 'ત્રિ. ખ.' કરતા, તેમના પત્રોમાં અને 'સિ. સિ.' તથા 'પં. વૃ.'માં તે વિશેષપણે વિવસે છે. અગ્રે માત્ર સૂચન જ કરોશું. 'પં. વૃ.'ના દ્વિતીય સમાગમમાં વર્ગની સ રથા અને આચાર્ય પ્રતિ (સમાગમમાં વર્ણવેલા) વિનિવ પ્રકારના શ્રદ્ધાળુ, અશ્રદ્ધાળુ, નાસ્તિક, અને નિહોની ઢેવી રીતની પ્રવૃત્તિઓ થતી હતી, તથા સદ્ગુરુ પોતે તે સર્વ સંબંધ-વ્યવહારોને ઢેવું સ્વરૂપ આપતા હતા...એ સર્વ સત્ય હકીકત ઉપર પરોક્ષ, પણ અનુભવીઓની આખો આગળે તેા પ્રત્યક્ષવત્, પ્રકાર પડતો જણાય છે. ગુરુશિષ્યસંબંધ પ્રતિ પણ તેમાં યથાવત્ ગર્ભિત સૂચનો કરેલા છે. 'સિ. સિ.'નું દ્વિતીય રત્ન તેા personal autobiographical element - આત્મતત્ત્વથી સમગ્ર છે. ત્યાં તેા સૂર્યદેહા નદી, આશ્રમ, સદ્ગુરુનું નામ પણ શ્રી વૃત્સિંહશર્મા વગેરે છે, જે સૂચક છે. ગુરુની બોધ કરવાનો રીત, મુખ્ય અધિકારી શિષ્યો સંબંધો વિગત...વગેરે સ્થળ અને વ્યક્તિઓની

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

વૃત્તિપ્રવૃત્તિપર્યંત સમગ્રો વૃત્તાન્ત, આચાર્યશ્રીના આશ્રમ અને વર્ગના જીવનને ખડો કરે છે, એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી. 'બા. જૂ.'માં દિવ્યમૂર્તિ મહાત્માનું ચરિત્ર પણ આ જ ટોટિયું છે, વગેરે.

(૪) 'સુરેશચરિત્ર' કર્તાશ્રીનું ચતુરંકી નાટક છે. તેનો બીજો ભાગ પ્રકટ થયો નથી. આ નાટકના વિવિધ પાત્રો અને પ્રસંગો વાર્તામંથોની પેઠે, રસિક, રાચક અને રામાંચક દ્રશ્યોથી મનોહારી છે. તેનો પ્રયોગપીઠિકા કૃત્રિમ રંગભૂમિ નરતા, વાસ્તવ જીવનની સાચી નાટ્યભૂમિના મંચ ઉપર તેને અત્યંત અવકાશ છે. તેથી વિદ્વાનો તેને અદ્ભુત શાસ્ત્રક્રિયા અગર પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખશે. છતાં પણ બિન બિન રુચિના જનમનના રંજન તેમ જ વિકાસ માટે તેમાં પૂરતી સમગ્ર હોઈ, આ અપૂર્ણ નાટ્યકૃતિ-તેનો સેખનસમય વિચારતાં - સહજ છે. છેલ્લા પ્રવેશમાં ઋષિ (પાત્ર) શિષ્યને કહે છે તેમ, કર્તાના સર્જનનું લક્ષ્યખિન્દુ ગૂઢ રહસ્યો ઉપર હોય છે. તેથી આ નાટિકાનો તાત્પર્યદીપિકા, 'ત્રિ. ખ.' વગેરે ગ્રંથોનાં રૂપકરહસ્યની પેઠે, માનવજીવનને પ્રાજ્ઞવલ્લ કરવાનું, ગૌણપણે વ્યવહારનીતિનું નિદર્શન અને મુખ્યતઃ સ્વરૂપાનુમવસૂચક આત્માનંદને ઉચિત ઉચ્ચ અધિકારનો પ્રાપ્તિ માટે સિદ્ધ કરાતા ક્રમ ઉપાય આદિને સ્પષ્ટ કરવાનું - પરમ શ્રેયસ્કર વ્યંગ્યાર્થપ્રયોજનથી અભિપ્રેત છે...આ નાટિકામાં સર્વ રસો સમાયેલાં છે. નાટકની શરૂઆત જેમ રૂદ્રરસ વ્યક્ત કરે છે, તેમ મધ્યમાં યુદ્ધભૂમિનો વીર્યભાવ પણ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે છે. બીજા અંકનું ઉદ્ઘાટન નિર્મળના સુંદર વનપ્રદેશમાં થાય છે; તેમ તે અંકના તમામ પ્રવેશોમાં, - શૃંગાર, વૃત્ત, સંગીત, નયોત્તિપ, કવિતા, અને પર્વત ઉપરની

નિર્ગર્ભમિકાની ચિત્રરેખા - વગેરે કલાઓનાં જ્ઞાન - પ્રયોગાત્મક દર્શન થવાથી, આ આંક શ્રાવ્ય નાટક તરીકે ઉત્કૃષ્ટ કલાનો નમુનો છે. રાજધર્મ, સંસારધર્મ અને અન્ય વિષયો સંબંધી માહિતીથી ભરપૂર આ નાટિકા વ્યંગ્ય ચિત્રોથી વિશેષ સ્પૃહણીય છે; તેમાં આલતી યુક્તિપ્રયુક્તિઓ અને અમલદારોની અનીતિઓ સંબંધમાં પણ સ્પષ્ટ કટાક્ષો આવે છે. તેની સત્પરપટતા આકર્ષક છે....વગેરે. મુરેશના કુટુંબની રીત, પ્રજ્ઞા અને દેવીથી ગ્રામતો તેનો સંસાર. મુરેશના સ્વયં નૃપત્વના જેમ, આદર્શરૂપ છે. 'ત્રિ. વિ. ખ' અને 'મુરેશચરિત્ર' સંબંધમાં વિસ્તારથી વિવેચન થઈ શકે તેમ છે. પણ અત્રે આટલું જ બસ છે.

(૫) 'સતી સુવર્ણા' અત્યંત બોધદાયક પણ રસવાળી વાર્તા છે. તેનો ફક્ત પૂર્વ ભાગ પ્રકટ થયેલો છે. તેમાં પણ ત્રિયથ્રેયનું ધર્માર્થ જ્ઞાન-પરોક્ષ રીતે મળે છે. દુષ્ટ કામુક રથેન રાગની, સુવર્ણાનું હરણ કરી લાવવાની વૃત્તિ અને તન્નિમિત્ત થયેલી પ્રવૃત્તિઓનું રસિક વાંચન, વાચકની જિજ્ઞાસાને ઉત્તેજિત રાખે છે. તેમાં આલતાં રાજકારણીય ચક્રોની વિગત વાંચતાં, આશુક્યનીતિનું સહેજે રમરણ થાય છે. આ વાર્તામાં તો મહાદક્ષણેથી સતી ગણાતી ચાર યુવતીઓ, આશુધાદિતું જ્ઞાન મેળવે છે, એટલું જ નહિ પણ સુવર્ણાના અપહરણ પ્રસંગે પુરુષવેષમાં ઘોડા પર બેસી વીરપ્રવૃત્તિ પણ કરે છે. આ પરથી કર્તોથીના સ્ત્રીવિષયક હિદાર વિચારો સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે. આત્માર્થશ્રીની સિદ્ધાન્તશ્રેણીમાં સ્ત્રીનું સ્થાન સર્વોચ્ચ છે, એ તો સંન્યાસ અને મંસારવિષયક તત્ત્વચર્ચા પરથી જ આપણે નિર્ણય કરી ચૂક્યા છીએ. મૃદરથાશ્રમનું જે ગૌરવ તેઓગણના ગ્રન્થોમાં કરેલું છે તે જોતાં, તે આશ્રમના

આધેવાવસંજન રૂપ મૃદિણીની મૃદમ્ મૃદિણી ઉચ્ચતે, અથવા
યથ નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતા-એ વાક્યો અનુસાર
કોઇ પણ રીતે કે પ્રકારે, કોઇ પણ સંજોગોમાં, અવગણના કરવામાં
ન જ આવે એ દીવા જેવું રપષ્ટ છે. સ્ત્રી એટલે શક્તિ અને
સરસ્વતી; પવિત્રતાની પ્રતિમા. સ્ત્રીની પૂજ્યતા અને પવિત્રતાની
પરાકાષ્ટા ઉપર દેશની ઉન્નતિ તથા સમસ્ત સૃષ્ટિનું ગૌરવ નિર્ભર
રહે છે. સ્ત્રી એ માનવજાતનું એકમ છે, અબ્યુદયનો આધાર છે,
ઉચ્ચતાનો પાયો છે. સ્ત્રીની અવગણના કરીને કયો પુરુષ, કયું
કુટુંબ કે કયો દેશ આત્માદીની અપેક્ષા રાખી શકે ?

(૧) આચાર્યશ્રીના ‘ ભામિનીભૂષણ ’ના ગ્રન્થો વાંચતાં,
આપણને આજે એક વિદ્વાન પુરુષના મર્મવાક્યો યાદ આવે છે કે,

‘ We have Women, not Wives,
We have Houses, not Homes. ’

સ્ત્રીની ઉન્નતિની સાચી દિશા સમજાવવા શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીએ
‘ શ્રી ભામિનીભૂષણ ’ લખવાનું શરૂ કર્યું. પાંચ અલંકારોની
પૂર્ણતાએ તેનો પ્રવાહ સ્થગિત થઇ ગયો. આ ગ્રન્થોમાં સમાયેલા
વિષયોની સુમિ માત્ર દર્શાવીએ તો જ એક પ્રકરણ થાય તેમ છે.
એટલે તેનું વિસ્તર રીતનું વિવેચનાત્મક મૂલ્ય આંકવાની અભીક્ષા
અત્રે જતી કરીને, તે ગ્રન્થોની અપૂર્વતાનો એકરાર કરીને
આપણે સંતોષ માનીશું. સમાજમાં – સંસારમાં સ્ત્રીનું સ્થાન
ગોચર નથી, પણ ઉચ્ચ છે. એ, કર્તાશ્રીએ માત્ર વ્યાવહારિક
દૃષ્ટિબિન્દુથી જ નિરૂપણ કર્યું છે, તેમ નથી, પરંતુ તેઓશ્રીના
તત્ત્વનિરૂપણમાંથી નીકળતા નવનીતને સારી પેઠે માણી શકનાર

સાધક સ્પષ્ટ સમજી શકે તેમ છે કે, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો માયાવાદ વિશિષ્ટ અને વિવક્ષણુ રીતનો બહુમાન્ય છે. વિશ્વરચનામાં હેતુરૂપ — પ્રભુપ્રિયા — પરમાત્માની દિવ્યશક્તિ વાસ્તવિક છે એટલું જ નહિ પણ તે મુક્તિસાધક છે. તેથી જ શ્રેયઃસાધકવર્ગના સમગ્ર સાહિત્યમાં સ્વભાવસામર્થ્યને બહુ મહત્ત્વ આપેલું છે આ શું સૂચવે છે ? શ્રીની મહત્તા.

તેથી તો, ‘ભામિનીભૂષણ’ના પ્રથમ અધ્યંકારનો પ્રારંભ જ અતિ આકર્ષક છે, નવીનોને ખાસ આકર્ષક છે; કારણ તેઓ જાણે છે કે તેના કર્તા એક પ્રાચીનમતવાદી ધર્મીચાર્ય છે. સંન્યાસીની કથામાંથી સાંભળેલાં, દ્વારં કિમેકં મરકસ્ય નારો (નરકનું દાર કયું ? નારી). સંમોદ્યત્યેષ સુરેષ કા સ્ત્રી । કિમત્ર દેયં કનકં ચ કાંતા । કા શૃંગલા પ્રાણમૃતાં ચ નારી । શિશ્વાસપાત્રં ન કિમસ્તિ નારી । સ્વકૃષ્ણા સુલ્લ કિં હિયમેષ સમ્યક્ । કિં તદ્વિપં માતિ સુધોપમં સ્ત્રી । ઇત્યાદિ શ્રીદોષ સૂચવતાં વચનો, વિજયા નામની વિચારવાનું પણ અધ્યપશિક્ષિત શ્રી પોતાના વિદ્વાન પતિ મનોહર આગળ કથન કરી, તે વચનોનો વિરોધ કરી, શ્રીપુરુષની સરખી દોષમુક્તતાનો દાવો, નમ્રતાપૂર્વક કરે છે. તે કોપકાના સ્પષ્ટીકરણમાં ધર્મકુટુંબની કથા ‘ ભામિનીભૂષણ ’ ના અન્વેષો વાત્તોવિષય બની રહે છે. આમ શ્રીપૃણા, સંસારત્યાગ, અને માનવતાના મિથ્યા પરિહાસમાં પરિણુમેલા, યંત્રવત્ ૩૬ યષ્ઠ ગયેલા કહેવાતા ધર્મક્ષેત્રના વિચારવર્તમાનને, કર્તાશ્રીએ વાત્તોના બીજનું સ્થાન આપ્યું છે. અને વસ્તુ-બોધના વિકાસ સાથે મિથ્યા વિચારોના નિરસન દ્વારા, શ્રી-સમાજનું સંસ્થાપન કરવાનો અતિપ્રથમનીય પ્રયાસ કરેલો.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

છે. આમ, સ્ત્રીશક્તિના વિકાસ તરફ દુર્લ્ભ ન રાખવાની તેઓશ્રીએ દિદુસંસ્કૃતિના ઉપાસકોને સૂચના કરી છે. સ્ત્રી એ ધરતું પ્રધાન અંગ છે, એના વિકાસ માટેની વિચારણીય તમામ વિગતો અને સ્ત્રીઉપયોગી વિષયોને ‘ભામિનીભૂષણ’માં સાદી સરળ ગૂજરાતી ભાષામાં સુંદર શૈલીમાં ચર્ચવામાં આવેલાં છે. આદર્શ ગૃહિણી, આદર્શ જનેતા, સુખી સંસાર બનાવવા તેમાં કયા કયા સદ્ગુણોની આવશ્યકતા છે, તથા તે ગુણો કેવી રીતે અને કયા ક્રમથી ખીલવી શકાય, તેનું જે રસિક બોધમય સુંદર સંવાદશૈલીથી મનોહર વાર્તાના રૂપમાં માર્ગદર્શન કરેલું છે, તે અનોડ છે, અને અન્યથેખનની પ્રસિદ્ધિના સમયનો વિચાર કરતાં અપૂર્વ છે. કીણીમાં કીણી બામતોથી માંડી મોટામાં મોટી બાબતોનો સાર-સંદર્ભ તેમાં આવી જાય છે. રસોડાનાં જળાંઓ કાઢી સ્વચ્છતા રાખવાથી માંડી, સ્ત્રીઓને અનુરૂપ કળાઓ, આરોગ્ય-પાકશાસ્ત્ર આદિ અને સ્વપ્નવત્ સંસારના સ્વરૂપને જાણી, પ્રાપ્તવ્ય કર્તવ્યના જ્ઞાન પદાંત - તમામ બાબતોનું તેમાં સારી રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ગૂજરાતી આર્યસમાજના સ્ત્રીવર્ગને ભૂષણરૂપ આ અતિ ઉપયોગી ‘ભામિનીભૂષણ’ના પાને પાને, સુખી સ્વર્ગીય સંસાર-જીવનના માધુર્યની બાવનાઓની ફેરમ બેઠે છે.

‘ભામિનીભૂષણ’ના વાચકને ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના ગુણસુંદરીના ગૃહસંસારનું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી. કેટલે અંશે તુલના થવી શક્ય છતાં, ‘ભામિનીભૂષણ’ની કેટિ, ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’થી નિરાળો પડે તેમ છે. ‘ભામિનીભૂષણ’માં પાત્રોની વિવિધતા ઉપરાંત, પ્રત્યેક પાત્રની વિધિષ્ટતા રસનિષ્પત્તિમાં ઉપકારક થઈ પડે તેવી છે. અત્રે કેટલાં ઉદાહરણો આપી શકાય ? સદૃશ સમજીમાં ગણના વિદ્યલગ્ન

અને બાગીરથી, કવિ ગોવર્ધન અને તેની પત્ની ધનશક્તી, શ્રીપુરુષમાં ઉચ્ચ કોણ વગેરેની સાચીય ચર્ચા કરતું જૂનારકર - કૌશિકીનું અધિકારી યુગલ, ત્રિભુવન અને પાર્વતી, કાવેરી અને શાંતી ધનેશ્વર, ધરમદાસ અને મંછા, કૃષ્ણદાસ, ચંદન અને સાંકળી સાસુની, તથા માવડીસુખે પતિ ભગવાન, જેઠી અને પુરણકોર સાસુની બે ત્રિપુટી, પદ્માકર અને તેની મુખ્યત્વે કલકત્રિયા વિરોધી વિકલા, વગેરે ભિન્ન ભિન્ન યુગભોનો પ્રાયમિક પરિચય, નિમ્ન - મધ્ય - અને કોષ કોષ તો અધમ અધિકાર ઉપરનો આપેલો છે. આદર્શ હંપતિ, મંથના કેન્દ્ર ગૃહમંદિરના પાત્રો મનોહર અને વિજયા છે; તેના સંપર્ક અને વધતી જતી બોધની અસર નીચે, અન્ય સર્વ પાત્રોનો વસ્તુવિકાસની સાથે ચારિત્ર્યવિકાસ થતો જણાય છે. આથી જ, પ્રથમ અક્ષરમાં સામાન્ય મતિથી સર્વસાધારણ રીતે સર્વથી સરળતાથી સમજી શકાય એવી શુદ્ધ વ્યવહારના પણ આવશ્યક મુખ્ય-અભ્યુદયની વાતોવાળો ધર્મકુટુંબના આખ્યાનનો ભાગ કથન કરેલો છે. પણ દિવસ જતાં જેમ શ્રોતાઓની સમજ, ઇચ્છા, ચોક્ષ્યતા અને અધિકાર વધતા જતાં જણાય છે, તેમ તેમ તેમાં મોટી શુદ્ધિ અને વિવેકવડે સમજાય એવા અહમ્મત ચમત્કારિક ચિંતનપ્રધાન કથાભાગ આવતા જાય છે. વાર્તા અને તત્ત્વબોધ એકદમ નહિ પણ ક્રમશઃ પ્રેયમાંથી પ્રેયમાં, સામાન્ય સરળતામાંથી અસાધારણ ગૂઢતામાં વહેતો હોવાનું પ્રતીત થાય છે. તદનુસાર ભાષા અને વક્તવ્યનો વળાંક પણ ઉચિત આકાર ધારણ કરે છે. 'ભામિનીભૂષણ'માં આપણે સમાજ જેવો છે તેવો અસલ સ્વરૂપમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેમાં ય શ્રીઓ તો વાણી, વર્તન અને અભિનયની તેમની નાની મોટી સંપૂર્ણ વિગત સહ દર્શન દે છે. કેટલાંક types

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

બોલનાર બાલમુકુંદદાસ વગેરે - કર્તાશ્રીના સમાજ-નિર્દર્શન નિરૂપણ અને મૌલિક સર્જનની સાબીતી રૂપ છે. શ્રી મંગલશેઠ વગેરે પુરુષવર નિર્મોહ પાત્રો પણ કથારહસ્યની સમજુતીમાં આવકારદાયક થઈ પડે છે. લગભગ પોણા બે હજાર પૃષ્ઠના, અપૂર્ણ રહેલા અન્યાયકારોની આવાર્તાનું એક તાત્પર્ય વિચારશીલ વાચક સમક્ષ તરી આવે તેમ છે અને તે એ છે કે, ઉપનિષદમાં યાગવલ્કયના પત્ની મૈત્રેયીએ ઉત્તમ પદ પ્રાપ્ત કરતાં તત્ત્વવિચાર ઉત્તમ પ્રકારે પતિસહ કીધો હતો, અને તત્ત્વવિચાર તથા તે પદની પ્રાપ્તિને અનુકૂળ પ્રવૃત્તિ કરી હતી; તેમ 'ભામિનીભૂપણ'માં 'વિજયાક્ષમી'એ ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ અધિકાર સાધી બોધરૂપે જ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે. તેમાં માત્ર સ્ત્રીઓનું જ નહિ પણ 'મનોહર' સમાન પતિઓનું પણ સ્ત્રીઓમાં સાધવા-સધાવવાનું અભીર્ષિત સૂચન કરાયેલું છે. સુદર્શના, વૈજાનિયી, સંવિતા જેવા પાત્રોને અભ્યાસ કરવાથી, સ્ત્રીની ઉચ્ચ પદવી નિર્ણિત થાય છે. અન્યને સાવધાનતાથી વાંચનારને સ્પષ્ટ થાય તેમ છે કે, કલેશકંકાશયી સળગતી શરીરીની સ્ત્રીઓ સુધરતાં, સુધારણાનાં આંદોલનો સમસ્ત સમાજને વ્યાપ્ત કરે છે અને પરિણામે સુખ-ઉન્નતિનો માર્ગ નિષ્કંટક પ્રુક્તો થાય છે. તેથી તો, કર્તાશ્રીએ, અનેક પ્રસંગે પુરુષોના સ્ત્રીવિષયક ધર્મશાસન પરત્વે પણ પુષ્કળ બોધ કરેલો છે; અને ભિન્ન ભિન્ન યુગલોના દામ્પત્યવ્યવહારના નિર્દર્શનમાં પુરુષ પાત્રોને કટાક્ષ તથા વ્યંજ્યી કપકાષી છે!

પવિત્ર રામચરિતમાનસની પેઠે, 'ભામિનીભૂપણ'માં Home - Influence કુટુંબવ્યવસ્થા તથા કુટુંબવર્તુલમાં પ્રસરતા વિવિધ સંબંધોની રક્ષણ-મર્યાદા સંબંધી સ્પષ્ટતા કરેલી

છે. લક્ષ્મીમાતા અને સરસ્વતી, આદર્શ માતાપુત્રીના સંબંધના સૂચક છે. મનોહર - ત્રિજયા પતિપત્નીનાં પ્રતીક છે, તે જ પ્રમાણે બીજા આદર્શ સંબંધો અન્યામ્યાસથી એની મેળે સ્પષ્ટ થયા વિના રહેતા નથી.

છેવટમાં સ્ત્રીત્વના મહત્ત્વ સંબંધી એક સૂચન કરી લઈએ. પ્રાચીન ભાવના પ્રમાણે સ્ત્રીની પદવી સમાન તો શું પણ ચઢિયાતી હતી. પણ તેની સાથે, તેના સર્વોચ્ચ પદના સંરક્ષણ સાથે, આર્થ સન્નારીને વીરાંગનાના બિરુદથી વિભૂષિત કરવામાં આવી હતી. સ્વતંત્રતાના સ્વૈર અને નિર્દોષ કુરુપયોગદ્વારા સ્વચ્છંદતામાં પરિણમનાં, વીરાંગના પદબ્રહ્મ થઈ વારાંગનાના અધમ સ્થાનમાં હડસેલાઈ ન જાય, તે માટે સ્ત્રીત્વની કુદરતી રચનાનુસાર, સમાજવ્યવસ્થામાં તેની વિશિષ્ટ સંબંધમયોદ્ધાઓ નિશ્ચિત કરાયેલી હતી. તેની - પ્રાચીન ભાવનાની - અર્ચાચીન ઢબે રજુઆત કરવામાં આચાર્ય સાહિત્યકારે ખૂબ હિંમત વાપરી છે. છતાં કર્તાથીએ સ્ત્રીને ગુલામડી - દાસી તરીકે કદી ગણી-ગણાવી નથી, એ વિવિધ આખ્યાન - દૃષ્ટાન્તોથી સ્પષ્ટ થાય છે. ખાસ કરીને, પાંચમા અક્ષરમાં ઢોપણ દેવશાનું આખ્યાન આ મત ઉપર પૂરતો પ્રકાર પાડે છે. અવતરણોથી વિસ્તારનો ભય રહે છે. છતાં, પ્રથમ અક્ષરનું એક વાક્ય અત્રે આપણું ઠીક લાગે છે; (પૃ. ૧૯૫)

“ કેટલાક મંદમતિ તો સ્ત્રીને હલકા નોકર જેવી ગણે છે, પણ મોક્ષમાં કંઈ એમ કશું નથી. શાસ્ત્રમાં તો સ્ત્રીને અધોંગના કહી છે; મતલબ કે જેવું આપણું, શરીર પ્રિય જાણીને આપણે રક્ષણ કરીએ છીએ, તેવું સ્ત્રી છે તે આપણું અધુરું શરીર જ છે; એમ જાણીને તેની જગાજર રક્ષા કરવી જોઈએ.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

“અહં જોતાં તો ધરમાં આપણો અને એનો સરખો હકક છે. - જેવો આપણો તેના ઉપર હકક છે, તેવો અને તેટલો જ તેનો પણ આપણા ઉપર હકક છે. ” અને આ ધર્મપાલનની વ્યવસ્થા પાર પાડવા, તેઓશ્રી પૃષ્ઠ ૧૭૩ ઉપર કહે છે:

“ આ ધરમાં પુરુષ છે તે રાગ જેવો ગણાય છે, અને સ્ત્રી છે તે તો પ્રધાન જેવી ગણાય છે...” એ રૂપકથી સ્ત્રીપુરુષની સંસારવ્યવસ્થામાં અન્યોન્ય ઉપકારતા સ્પષ્ટ કરી, એક ખીખના રોહ-સંપ ઉપર સુખનો આધાર હોવાનું સમજાવેલું છે. આગળ ઉપર, સ્ત્રીએને સ્વધર્મોચરણ દ્વારા નિષ્કામ પુરુષની પદવી પ્રાપ્ત થવાનું જણાવી, કર્ત્તૌશ્રી સૂચન કરે છે કે,

“...આ રીતે સ્ત્રીને પુરુષપણું લાવનાર જેમ ધર્મ છે, તેમ પુરુષને સ્ત્રીપણું લાવનાર અધર્મ છે.....” વગેરે.

ગૃહસ્થધર્મની સફળતામાં સ્ત્રીપુરુષ કદરૂપી સુંદર રાગો આપે- એ નિર્ણયના આધારે, કર્ત્તૌશ્રીએ બંનેના કાર્યક્ષેત્રોની વહેંચણી કરી આપી છે. સ્ત્રીઓ પુરુષોચિત વ્યવહારોમાં જોડાવાનો પ્રયત્ન કરવામાં પોતાના ખરા કર્ત્તવ્યથી ચૂકે તો તે પોતાના ગૃહરાબ્ધને સારી રીતે સંભાળવાની પોતાની ફરજ અદા કરવા સક્તિમાન થતી નથી. સ્ત્રીના કુદરતી સ્વભાવ અને સરીરમર્યાદા પ્રમાણે, તેને ગૃહમાં રહી પ્રજાપાલનાદિ વ્યવહારોમાં સર્વોત્તમ રીતે લક્ષ આપવા સમય અને શિક્ષણની સારી અનુકૂળતા આપવી જોઈએ, કે જેના પરિણામે ગૃહમાંનાં પદાર્થોનો ઉત્તમ વ્યવસ્થાવડે તથા બાલકોને ઉત્તમ ગુણનીતિવાળાં કરવાની કલાનિપુણતાવડે સ્ત્રીઓ, પોતાનો તથા પુરુષોનો સંસાર ક્લેશહીન અને આનંદમય કરી શકે. સ્ત્રીપુરુષોના

વ્યવહારનું અમર્યાદપણું સંમિશ્રણ કરવાથી, જનસમાજનું અને ભાવિ પ્રજાનું અત્યંત અહિત થાય છે, તે મતને પુષ્ટિ આપવાને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તરફ આંગળી ચિંધવાની હવે જરૂર છે ખરી ? મીસ એડીલીલીયેએ, મિસિસ હંક્સલી, મિસિસ મેફ્સમિલર, ટી. રોયમન્ટ વગેરે જીવિમાનોનો અભિપ્રાય મી. પ્લેટના મત સાથે મળતો છે. મી. પ્લેટ (Plato) એક સ્થળે આ મતને પૂરવાર કરે છે કે.....

" Woman was created to manage the house... "

શ્રીઓ ગૃહ સંભાળવાને સરજાયેલી છે. ' ભામિનીજૂષણુ 'માં અર્ચાએશા અસંખ્ય નાના મોટા વિષયોનો તો અત્રે નિર્દેશ પણ થઈ શકે તેમ નથી. આ ગ્રંથની અપૂર્વતા અને લોકપ્રિયતા અનેક રીતે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. પ્રથમદર્શનીય ધ્યાનપાત્ર હકીકત તો તે છે કે આ કદદાર ગ્રંથોની નવ આવૃત્તિઓ થઈ છે, અને અનેક પ્રાપ્તિવિવેક સદૃશ્યી કુટુંબોમાં મંગલ પ્રસંગોએ, આ પ્રીતિપાત્ર ગ્રંથોનું મોટ-દાન કરવામાં આવે છે... આ ગ્રંથ પ્રત્યે જનરુચિનું બીજું કારણ, તેની વ્યાપકતા - સર્વવિષયક્ષમતા છે. આગળ જણાવ્યું તેમ, નાની ઝીણી સઘળી વિગતોથી બરપૂર આ કૃતિ, અધ્યાત્મની પરાકાષ્ટા પર્વતની સર્વોત્કૃષ્ટ વાનગી પીરસે છે, અને કર્તાશ્રીના ઇતર તત્ત્વગ્રંથો કરતાં, 'ભામિનીજૂષણુ'ની નિરપણુશૈલી અસત રૂહણીય, સરળ અને અસરકારક છે. કથાભાગ સિવાયનો વૃત્તાન્ત મુખ્યત્વે સંવાદનું સ્વરૂપ ધારણ કરતો હોવાથી, વાચકની રસવૃત્તિને આધ આપતો નથી.

વૃદ્ધાશ્રી સ્વ. શ્રી કૃષ્ણ રામચંદ્ર શાસ્ત્રી ઇંદારકરે 'મંગમે-સ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

એમોસીએશન 'ના તિબ્બતેખનમાં, 'ભામિનીભૂષણ'ના મરાઠી ભાષાંતર વડે અથમ પારિતોષિક પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને તેનાથી માત્ર મરાઠી જાણુતી જનતામાં 'ભામિનીભૂષણ'ના મૂળ સ્પષ્ટા માટે ભારે આકર્ષણ ઊભું થવા પ્રાપ્ત્યું હતું. એ હકીકત આ અન્યતું સાચું મૂલ્ય સમજવે છે. આ 'ભામિનીભૂષણ'ના ૧૬ અક્ષરો અને 'સિદ્ધાન્તસિન્ધુ'ના ૧૪ રત્નો લખવાની કર્તાશ્રીની પૂર્વયોજના હતી. તે પૂર્ણ થવાનો અવસર ગુર્જર જનતાને પ્રાપ્ત થઈ શક્યો નથી.

અંતમાં, આચાર્યશ્રીની રૌલી વિષે સહજ સૂચન કરીએ. બાપા અને પ્રયોજન વિષે, આગળ વર્ગના સાહિત્ય સંબંધમાં આપણે ઘણું કહી ગયા છીએ. આ પ્રકરણમાં નિર્દેશ કરેલાં સર્વોદ્દૃષ્ટ સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન અને સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં, સાહિત્યકારની વાત્તાશૈલી વિશિષ્ટ છે. તે તેમના સમયના લેખકો અને પુરોગામી વાત્તાકારોની પદ્ધતિથી સહજ જૂદી તરી આવે છે. એટલે ૧૯ મી સદીના સાહિત્યસ્વરૂપનું તેમાં સર્વોચ્ચ અનુકરણ કે અનુસરણ નથી. કહણ અને અમમ્ય જેવા વેદસાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોની શુદ્ધ થવા મથતી ચર્ચાને તેમણે વાત્તાપટમાં રસભરી રીતે ગૂંથી લીધી છે. ધર્મશુરના સાહિત્યસર્જનનું ધ્યેય તથા સમયપ્રવાહ વિચારતાં, ઉપદેશ અને યોધની દૃઢતા માટે પુનર્વક્તવ્ય પ્રધાનપણે દેખા દે છે, એ દ્વપણ નહિ પણ ભૂષણરૂપ છે, એટલું જ નહિ પણ ઉપરોક્ત દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય લાગે છે. આધુનિક શૈલીથી વિચારતાં તે હવ થાય છે કે રસભંગ, કથનકલેશ અને વક્તવ્યની પિન્નતાઈ ઠીક ઠીક વંચિત રહેલી કર્તાશ્રીની વાત્તાકૃતિઓ. ઐતિહાસિક અ ધાર્મિક, ધર્મશાસ્ત્રીક, ઐતિહાસિક, સામ્રાજ્ય, સમાજ, વગેરેની ઉપકથાઓ.

-ઉપદેશના હાર્દને સચોટતા આપે છે, સત્ય અને કલ્પનાની સહાયતાથી પ્રસસતા અર્પે છે, અને એમ રોચક સાહિત્યની રીતે તે સાત્ત્વિક આનંદ આપવાનો ધર્મ ગમવે છે. બોધ પ્રથમ આવે અને આખ્યાનો એને અનુસરે; મૌલિક રસમય આકર્ષક આખ્યાનોના દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સરલ શ્રેયસ્કર તત્ત્વબોધનું વહન કરાય, એ કલાની શું સિદ્ધિ ન કહી શકાય ? બોધની શુદ્ધતા વાર્તાવિભાગની રસિકતાથી ટળે છે. આધુનિક આખ્યને કદાચ સંકલનામાં સ્વાભાવિકતા ન હાજે; પણ તેથી સત્ય બેખમાતું નથી એ જ પરમ સિદ્ધિ, કલ્પનાગમ્ય સંકલના કરતાં, વધારે સારી નથી !

(૭) ‘ શ્રી ગૃહસિંહકિરણાવલિ ’ નામનો શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના રચેલા અધુરા રહેલા લેખોના સંગ્રહરૂપ ગ્રંથ, છેક છેલ્લા દશકામાં પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. તેમાં અતિ ઉચ્ચ ગંભીર વિચારણાને સ્પર્શતા આધ્યાત્મિક વિષયના નિબંધો છે, તેમ વ્યવહારની ઝીણી વિગતોને સ્પષ્ટ કરતાં સદાચરણીય વિવેચનો પણ છે, તથા અધિકારી બનેને અને પ્રવેશક સાધકવર્ગને યોગ્ય ઉપદેશ થવા માટેના શાસ્ત્રીય અને મિશ્ર પ્રકારના વિષયનિરૂપણો પણ છે. ‘ શ્રી મહાકાલસ્વરૂપ ’ ના પ્રથમ નિબંધમાં આધ્યાત્મિક વિષયને અનુરૂપ ગંભીર ગિરામાં કરેલું પરમાત્માના દુર્વિરોધ સ્વરૂપનું યથાવત્ વર્ણન સ્પૃહણીય છે. બાકીના નિબંધોમાં ધર્મ, કલા, સત્સંગ, ઉદ્યોગ, ઓવિષયક વિવિધ પ્રશ્નો, શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉન્નતિના માર્ગો, વગેરે સંબંધી સાદી પણ મર્મવેધી, મનોહર અને ગંભીર શૈલીમાં વિવેચના કરેલી છે. કેટલેક સ્થળે તેમાં શાસ્ત્રીય રીતની પ્રસંગપર્યેષણા કરેલી છે જે સુશિક્ષિત અધિકારીઓને અત્યંત ઉપકારક છે. અંતમાં આપેલ ‘ પ્રશ્નોત્તર રૂપે શીઘ્ર શિક્ષણ ’ માં આચાર્ય-હિન્દુ ધર્મતત્ત્વજ્ઞાનનો દ્વંકાયમાં સંદર્ભ આવી ગય છે,

જે અભ્યાસીને ઘણો ઉપયોગી છે. ‘ભવાબ્ધિસેતુ’ જુની ‘કારિકા-નૃત્તિ’ લેખનની પદ્ધતિનો આકર્ષક પ્રકાર છે, તે સ્પષ્ટતા તથા સચોટતા માટે અનુકરણીય છે. સ્વસ્થમાં, આ લેખસંગ્રહ ગૂંજરાતી નિબંધસાહિત્યમાં અભ્યાસને માટે સારું સ્થાન પામવાને પાત્ર છે.

મહાન પુરૂષો, તેમના અનુયાયીઓ, સ્વજનો કે ઇતર સર્જનો ઉપર પત્રો લખે, તેમાં, સામાન્ય વ્યવહારકુશળ મનુષ્યોના પત્રવ્યવહારથી ભિન્ન પ્રકારની વિશિષ્ટતા અને સ્વાભાવિકતા હોય છે. આથી મહાત્માઓનો પત્ર-શ્રેણીસંગ્રહ જાહેર મનનને માટે પ્રકટ કરવામાં આવે છે. આમ આપણે ત્યાં પણ, પત્રસાહિત્યનું ક્ષેત્ર ખેડાવા માંડેલું છે. આવાં પત્રો પ્રસંગપરત્વે સ્થાનિક રંગથી રંગાયેલાં હોવાં છતાં, તેમાં સૌ કાંઈને મનનીય અને શ્રેયસ્કર-સંતાપહર એવાં સહબોધવાક્યોનો ભંડાર ભરેલો મળી આવે છે, એ સર્વનો અનુભવ છે. તદુપરાંત, પત્રસંબંધીઓના જીવન-સંબંધો અને હકીકતો ઉપર પણ તેમાં સીધી કે આડકતરી રીતે, અવશ્ય પ્રકાશ પડતો હોય છે.

(૮-૯) ‘સન્નિમિત્રનું’ મિત્ર પ્રતિ પત્ર’ એ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીનો દીર્ઘતઃ લખેલો પત્રનિબંધરૂપ ગ્રન્થ છે. તેમાં મનુષ્યની સુખ અને ઉન્નતિનું તથા તદર્થે કર્તવ્ય-પ્રાપ્તવ્યનું સ્વરૂપ અને તેનાં સાધનો સંબંધી સુંદર રીતે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આચાર્યશ્રીએ સર્જનો અને સાધકો પ્રતિ ભિન્ન ભિન્ન સમયે પ્રયોજનપરત્વે લખેલાં પત્રોને, સામાન્ય વિચારનાં બોધ અને ચિંતનવચનોના સંગ્રહ નિમિત્ત - ‘શ્રીસહબોધપારિજાતક’ (પ્રથમ પલ્લવ)

નામથી પ્રકટ કર્યા છે. મુખ્યતઃ તેમાં સમાયેલી વ્યવહારનીતિને જાણાવનાર, ચિંતન અને શાંતિના સ્કુરણને પોષનાર જ્ઞાનસામગ્રી ઔચિત્યપુરઃસર હોવા ઉપરાંત, પત્રશૈલીની અર્થવાહી સંક્ષિપ્તતા, સ્વાભાવિક નિખાધસતા આકર્ષક છે. નૈરાશ્યને પામેલા મનને, પ્રયત્ન આશા અને હિતસાહના ઉદ્ધિમાં ડૂબકી મરાવવાનું પ્રયત્ન સામર્થ્ય આ પત્રોમાં છે. તેમાં પાત્ર અને પ્રસંગપરત્વે જ્ઞાનની શાંતિ ઉપરાંત જુદા જુદા રસો અમકારા મારી જાય છે. પ્રત્યેક સ્થિતિમાં પ્રસન્ન રહેવાનો અને પ્રત્યેક અંતરૂળહિર પ્રવૃત્તિઓમાં આત્મા પ્રતિ વળવાનો સર્વોપરિ પ્રબોધ, લગભગ સધળા પત્રોને સાંકળી લે છે આ પત્રોના યોગ્ય મનનથી, મમે તેવી નિમ્ન કોટિનો મનુષ્ય પોતાની વ્યાવહારિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધવાની પ્રેરણા મેળવે એ નિઃસંશય છે. આચાર્યશ્રીનાં ખીજ પત્રો મેળવી, સંશોધન કરી, દ્વિતીય પલ્લવે રૂપે પ્રકટ કરવાની ખાસ જરૂર છે. આ પત્રોમાં, પત્રલેખકની નિરબિમાનતા, સર્વનું સાચું કલ્યાણ કરવાની પરોપકારવૃત્તિ અને સમદર્શીતા સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત થાય છે. સર્વ સાથે - શિષ્યો અને સાધકો સાથે પણ - તેઓશ્રીનો ભાવ અને વાણીવર્તન કેટલાં વિશુદ્ધ, સખ્ય અને વાતસલ્યથી સભર હતાં, તે પત્રે પત્રે પ્રતીત થાય છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યશ્રીની ગુરુપદ પરત્વેની વિશિષ્ટ નિરહંકારી દષ્ટિનાં દર્શન આપણને, તેઓશ્રીએ સુપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રી શ્રી હરદત્ત કરુણાશંકર પ્રતિ પાઠવેલા પત્રમાં થાય છે. તેમાંથી એક કંડિકાનું અવતરણ કરીએ;

“.....મુખ્ય નીતિ તો એવી છે કે, શિષ્યભાવનાવાળી વૃત્તિને ગુરુભાવ કર્યો પછી ત્યાં માન આપી વર્તવું એ શિષ્યના બુદ્ધિરૂપ છે. પણ ગુરુભાવ તો કદાચિત્ પણ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

શુરુત્વવાળી વૃત્તિમાં થવો જ ઘટતો નથી. તેથી શુરુત્વના આરોપવાળી ત્વૃત્તિની શુરુત્વાભિમાનયુક્ત પ્રવૃત્તિ તે શુરુસ્થાનના દૂષણરૂપ ગણાય છે. આટે વસ્તુતઃ શુરુભાવ સંભવતો નથી, અને વ્યવહાર પણ તેવા ભાવને રાખી કરવાથી દૂષણ ઠરે છે. અર્થાત્ ઇચ્છેચ્છાથી જે વ્યક્તિમાં શુરુત્વનો આરોપ કરાયો હોય તે વ્યક્તિએ પોતે પોતાના શુરુત્વનો સિદ્ધભાવ વૃત્તિમાં આફઠ રાખવો, એ સર્વથા દોષરૂપ જ ગણાય છે. અને આરોપ કરનારને તો સઘળા પ્રકારની સ્વતંત્રતા જ છે....” વગેરે.

શિષ્યો કે અનુયાયીઓના ખલુમાનથી ગર્વપ્રદુલ્લ થનારા શુરુ, તેતા વગેરે મોટા સ્થાનને શોભાવનારાઓને, ઉપયુક્ત અવતરણ, તેમની જવાબદારી કેટલી સરળ અને સ્પષ્ટ વાણીમાં, પત્રદારા, જણાવે છે ! અજ્ઞાનિષ્ઠ શ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામ ત્રિપાઠી જેવા વિદ્વાન્ સર્જનો સાથેની શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીની પત્રાવલી વેદાન્તતત્ત્વાર્થની રહસ્યસ્ફોટક છે. સ્વ. શ્રી આંબાલાલ પુલાષીરામ બાની શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીને ‘ મર્મગ્ર તત્ત્વદર્શી પત્રોચ્ચક્ર ’ તરીકે વખાણતા.

આપણે શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના ગ્રંથોના સિદ્ધાન્ત, રહસ્ય, તાત્પર્ય, ભાષાશૈલી અને સાહિત્યસ્વરૂપનું અતિ સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરી ગયા છીએ. તે ઉપરથી વાચકને સ્પષ્ટ થયું હશે કે આચાર્યશ્રીએ જનસમાજને સરળ અને પ્રિય થઈ પડે એવું બોધક અને ઉન્નતિકારક વિપુલ છતાં વિશુદ્ધ સાહિત્યસર્જન કરીને, જેનો

કદિ નિષ્ક્રમ આપી ન શકાય એવી અમૂલ્ય સેવા કરી છે. ગુર્જર જનતા અને સાહિત્યકલા તેઓશ્રીનું સ્વસ્થાશિ પણ ઝૂલણું બદલ કરવા, તે અન્યોમાં અંકિત થયેલી આચાર્યશ્રીની અમૃતવર્ષિણી વાણીને ઝીલી, જીવન દિનનત કરવાને, તે સંસ્કારઋષિના અનુમહને મેળવવા બાબતશાળી થશે, એ ભાવનાથી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરીશું.

આપણે જે મહાપુરુષની જીવનશૈલી અને સાહિત્યસેવા સંબંધી સંક્ષિપ્ત સમાયોચના કરવાનો પ્રયાસ અત્યાર સુધી કરી ગયા, તે પુણ્યશ્લોક મહાપુરુષના દુ-પત્ની દષ્ટિના સ્થૂળ જીવનની અંતિમ પળનું આયેષન કરતાં લેખિની ખરેખર સંકેત પામે છે ! જે કે એ જૂતકાલીન હરીકૃત નમદ સત્ત્વ હોવા છતાં પણ, તેના ચોક્કસ સ્વરૂપમાં સ્વીકાર કરવા — કરાવવામાં, આપણાં અંતઃકરણને એક પ્રકારનો આઘાત અવશ્ય થાય છે !

જાતસ્વ દિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ એ નિસર્ગનો અચલ નિયમ, સર્વ પ્રાણીઓ માટે છે. તેમાં કામદાની કુનેહખાજી ચાલી શકે નહિ. પૃથ્વીપતિ કોઇ કામદો ધકે તો કદાચ તેની સત્તાની હકુમતથી, અમુક પ્રદેશ મા વ્યક્તિને તે કામદાથી પર અપવાદ રૂપે રાખી શકે. પરંતુ ધર્મચરી સત્તાના કાનુનોનો ભંગ, ધર્મ પર અપવાદ કર્તુમકર્તુમન્યયા કર્તુમ હોવા છતાં, તેમ કરવા પ્રવૃત્તિ કે ધર્મજા દર્શાવતા નથી. પુરાણની કેટલીક કથાઓમાંના પ્રસંગો પરત્વે, કેટલાક લોકોએ, ધર્મ અને દેવતાઓએ નિયમભંગ કર્યાનાં ઉદાહરણો ટાંકી, હિન્દુધર્મનાં ચાઓનું અપમાન કરવાના નિષ્ફળ પ્રયત્નો કર્યા છે. પરંતુ તેમાં તે તે પુરાણપ્રસંગો અને શાસ્ત્રવચનોનો યથાર્થ રીતનો અન્વય અને સમભાવપૂર્વકનો જોડો અભ્યાસ, તે લોકોએ કરેલો હોતો નથી. દેવી સત્તા માનવદેહને અવતાર માટે પસંદ કરે છે ત્યારે મનુષ્યના શરીરની સધળા પ્રાકૃતિક મર્યાદાઓનું યાદન કરવા પૂર્ણ કાળજી રાખે છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

જન્મ અને મૃત્યુ પણ અદૃષ્ટ નિયમને આધીન જ પ્રવર્ત્યા કરે છે. લીલાતલુ પુરુષો પોતાનું કાર્ય પરિચ્છિન્ન કરીને, અથવા તો જોડણું અને જોવા પ્રકારનું કર્તવ્ય કરવાનું તેઓએ નિયત કરેલું હોય છે તેટલું, તેવું તથા ત્યાં સુધીનું તેમનું કાર્ય થઈ ગયા પછી, આયુષ્યનો તેમને મારે ખાસ કોઈ વિશેષ ઉપયોગ કે ઉપભોગનો અર્થ હોતો નથી. દિવ્ય અમર અગમ્ય ગણાતા સંકેતાનુસાર, કોઈ ચોક્કસ ક્ષણે, ગર્ભિત સ્વરૂપે તેઓની જીવનલીલા સંકેલાઈ જાય છે. અને આ સંકેતન - વિલય પણ, એવા અદ્ભુત જીવનનો જીવન જોડણો જ મહત્વનો ગંભીર વિભાગ બની રહે છે. તેથી તો, વૈષ્ણવાદિ સંપ્રદાયોમાં, મહાપુરુષો સંબંધના આ અનિવાર્ય વ્યતિકરને તેમની 'લીલા' તરીકે જ ઓળખાવવામાં આવે છે. છતર દાનપ્રધાન સંપ્રદાયો, આ પ્રસંગનું ગંભીર 'સ્વરૂપશમન' 'સ્વરૂપાવસ્થાન' ઇત્યાદિ સંદર્શાઓથી સૂચવે છે.

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી આપ્તકામ કોટિના આચાર્ય ગણાતા હતા. જીવન-મરણ કે આવાગમન-મુક્તિ વગેરે વિભાગો કે વિચારોની કલ્પના તેઓશ્રીની લીલા સંબંધમાં થવી શક્ય ન હતી. સમસ્ત સમાજના શ્રેયની સાધનાના માર્ગમાં, પુષ્કળ પ્રયોજનોથી પ્રપૂર્ણ જીવન હોવા છતાં, સ્વમત હેતુથી તેમના જન્મને કોઈ પ્રયોજન ન હતું. આવા પરિપૂર્ણ જીવનની પણ સ્થૂળ મયોદાઓનો કંમ વિચારતાં-નિહાળતાં, એ જીવનના દેહની વિરામપૂર્ણતાની નોંધ લેવી પડે છે. આશુષ દૃષ્ટિથી અવિષ્ણમાન આત્મેષાતી કાયાનું વાર્તાવિક વિશ્લેષન, જગતમાં સૌ કોઈને - અચાશુષી દૃષ્ટિથી વિષ્ણુમાનતાને અનુભવનારી વિરલ વ્યક્તિઓને પણ - ક્ષોભ ઉપગમે છે, એ જ એ અખાધિત ઘટનાનું સત્ય સિદ્ધ કરે છે.

૧૯૫૩ નું સંવત્સર, પવિત્ર ગ્રાવણ-માસ, અને પ્રસિદ્ધ નાગપંચમી - સુદ પાંચમ. શ્રેયઃસાધકોની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મંગળ ગણવાને યોગ્ય મંગળવાર ! મધ્યાહ્નનો સંધિસમય. થઈ ગયો હતો. જૂતડી ઝાંપાને સુવિખ્યાત કરનાર એ જ શ્રીનૃસિંહાચાર્યમા, અનેકના ' બાપજીશ્રી ' બપોરે ભોજનથી પરવારી, ઉપરની મેઢીએ પધાર્યા. હમેંશ મુજબ પોતાના નિત્ય નિકટ રહી સેવા બગવનનાર સાધકવયસ્ય શ્રી ત્રિકમસાવમાષ્ટએ પ્રેમપૂર્વક તૈયાર કરી મૂકેલું પાનનું બીડું પોતે આનંદથી આરોગ્યા. થોડો સમય બાદ, તેઓ આરામ સેવા પોઢ્યા ! એ સ્થૂળ વિરામપોઢણને પછી ઠાંઠ બનતી કરી શક્યું નહિ ! ડોક્ટરવેલ્લોની ચિકિત્સાએ નિષ્ફળ નીવડી. છતાં, સુખ પરતી અખંડ તેજસ્વી પ્રસન્નતાને લીધે, સાયંકાળ સુધી, ચિકિત્સકો અવસાદનો ખિન્ન અભિપ્રાય ઉઘારી શક્યા નહિ, પરંતુ યોગીવર્ધ આચાર્યશ્રીની યોગસમાધિની શન્યતાના સર્વના સંહત્પને જ દૃઢ કરતો સંદેહ તેઓએ દસોબેદ આખરે સાયંસંધ્યાએ વાતાવરણની ગંભીર ઝાંપાને અને શોકમી કરુણતાને સ્પષ્ટ આવિષ્કાર આપ્યો. સૌ ઠાંઠ, મૂઢતી જેમ, પોતાના ૪૩ વર્ષના ' બાપજીશ્રી 'નો અંતિમ સંકેત સ્વીકારી રહ્યા !

સ્થાનિક અને ગામપરગામથી સંખ્યાબંધ સાધકો અને સંજ્ઞિનો આશ્રમમાં એકત્રિત થયા, અને બીજા દિવસે સ્વરુપસ્થિતિને પામેલી વંદનીય વિમુક્તિના બૌતિક-પણુ બલ્ય બાસતા-દેહને બલ્ય રીતની અંજલિ સદા અગ્નિસંસ્કાર કર્યા. તે દિવસનો ગંભીરો અને તે પછીના સમયની હૃદયદ્રાવક કરુણતાનું કંઈ કલમ વણુને કે કલ્પનાખ્યાત્મક સરખાં પણ કરાવી શકે !

ઉદય પામતા સૂર્ય સમા, બાર વર્ષના ગાયક શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યનો,

સર્વની શ્રદ્ધાસર્મેત સંમતિથી આચાર્યપીઠ પર, વિના વિલંબે, પટાભિષેક થયો; અને શ્રીમાન્ વિશ્વવંદ્ય શ્રી માસ્તર સાહેબની પ્રેરણા, પરિશ્રમપૂર્વકની સુશ્રુષા તથા નિઃસ્વાય તપના સંહાર્યથી શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીની છત્રછાયા નીચે, ‘વર્ગ’ વિકાસ અને વિશુદ્ધિની પરાકાષ્ટાપયંત પહોંચવાની પૂરતી પૂર્વતૈયારીને પામવા સમર્થ બન્યો હતો; એ સઘળા ઇતિહાસની રૂપરેખા, આ પુસ્તકમાં આપણે સંક્ષિપ્તમાં પામ્યા છીએ. શ્રી ઉપેન્દ્ર ભગવાનના તિરોધાન પછી, તેઓશ્રીના લઘુભાતા શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યના આચાર્યપદારોહણનો માંગલ મહોત્સવ, ધર્મદિગ્વિજયી શ્રી શંકરતિથિ વૈશાખ સુદ પાંચમ, ૧૯૬૭ શનિવારે ઉત્સાહ અને વિધિપૂર્વક થયો હતો. તે સમયે હિંદના અને ખાસ કરીને ગૂજરાતના ‘ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ વગેરે ધણાં અંગ્રેજી, ગૂજરાતી અને હિંદી સામયિકોએ, શ્રેયઃસાધક વર્ગે ગૂજરાત-ઠાઠીયાવાડની અગ્રેસર ધર્મસંસ્થા તરીકે કરેલી સેવાની, તથા શ્રી સુરેશ્વરાચાર્યજીના સંયમશીલ જીવનની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી. અત્રે માત્ર ‘ગૂજરાતી પંચ’માં વ્યક્ત થયેલ અભિપ્રાય અને અભિલાષામાંથી એક વાક્ય નીચે પ્રમાણે આપીશું;

“...હવે આ ધાર્મિક સંસ્થાનો ભાર શ્રી સુરેશ્વરાચાર્ય ભગવાન પર આવી પડ્યો છે. પણ તેઓશ્રીની શાસ્ત્રનિષ્ઠા અને તપોનિષ્ઠા એવી તો ત્રોજીવલ છે કે તેઓશ્રી સર્વ પ્રકારે સંસ્થાની દિન દિન અધિક સંગીન ઉન્નતિ કરી, હિન્દુ ધર્મનું અને હિન્દુ જાતિનું શ્રેય સધાવશે એવી સકારણ આશા બાંધી શકાય છે...”

એ આશા સત્વરે સફળ થાય એવી, સંસ્થાના સદસ્યો જ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

માત્ર નહિ પણ સમસ્ત હિંદુ સંસ્કૃતિના આહાર, ઉત્કટ ભર્મિ અનુભવી રહ્યા છે.

x

x

x

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીનો તીરોભાવ, તેમના સમાગમનો પ્રત્યક્ષ અભાવ ગૂજરાતને સાથે તે સ્વાભાવિક છે. તેઓશ્રીની અદ્વિત્ય અને ઉર્જાવશ કારકીર્દિ તથા ઉદાર સેવાઓનો વિચાર કરતાં, તેમની મહત્તા પ્રત્યેક હૃદયમાં સ્થાન માગી લે છે. તદુપરાંત, તેઓશ્રીના સમયનો એકી સાથે ખ્યાલ કરતાં, તેઓશ્રીની પ્રતિભા અને જીવનસેવાનું ગૌરવ સવિશેષપણે ઉદાર, બહુ અને અપૂર્વ હોવાનું જણાય છે. એ સંબંધમાં અત્રે વિસ્તારથી કથન કરવા અવકાશ ન હોવાથી, ટૂંકમાં દ્રષ્ટિપાત કરીશું.

ખજવાની રાજકીય અસરો અને આદેશનો, તથા સમાજસુધારાના વિધિવિધ વિલક્ષણ પ્રવાહો વચ્ચે, ભારતીય પ્રજા પોતાના સંસ્કારધસન સાચવવા મથી રહી હતી. શાંતિ - ક્રાંતિથી મિશ્ર વાતાવરણ અચોક્કસતા, અનુકરણ અને અધીરાધમરી વિચિત્રતાથી ઉભરાણું હતું. ઉમ્ર સુધારાવાદીઓની કાતીક્ષ તીક્ષ્ણતા પ્રાચીન પુણ્ય અવશેષોના નાશને નોંતરી રહી હતી. નવકેતુહલવાદી પાશ્ચાત્ય શિક્ષણનો પવન નૈતિક નિર્ગળતાને વધારી રહ્યો હતો. ધર્મસંસ્કૃતિનો સંબંધ હૃદયની દ્રઢતા સાથેનો મટી, પ્રચારપવનના જીરસા સાથે વહેવા લાગ્યો હતો. પોણું દેખી પેસવાની તક શોધતા જડવાદે, અંધશ્રદ્ધાળુ, વહેમી અને વેવલી ધર્મવિકૃતિઓમાં ધર ધાલ્યું હતું. મૂર્તિપૂજા કેવળ જડ અને યંત્રવત્ સ્થૂળ વિધિસ્વરૂપ ધારણ કરતી જતી હતી, અને એના અવશેષ

અંશોમાંથી તકવાદીઓ પોતાના સ્વાર્થ સાધવામાં મગ્ન રહેતા. તેજ પ્રમાણે વ્યક્તિ કે વીરના સ્નેહ-સંમાનમાં, ખાલ રૂપરંગને મહત્વ અપાઈ રહ્યું હતું. વીરપૂજામાં વીરતાના હેતુરૂપ સદ્ગુણ કે ધ્યેયવાદની પ્રતિષ્ઠા પર ધ્યાન આપવાને બદલે, જે શક્તિના કારણે વ્યક્તિની પ્રશસ્તિ કરવામાં આવે છે તે શક્તિનું આહ્વાન-સંસ્થાપન કરવાને બદલે, વ્યક્તિપૂજા માટે અતિશય આગ્રહ ધારણ થતો હતો. દ્વંદ્વમાં, આર્યસંસ્કૃતિ અને હિન્દુ ધર્મના કંઠે પ્રાણસકટ આવી ગયું હતું. વિશેષમાં, આ સર્વમાંથી પ્રગળે વેળાસર ચેતાવી ઉમારી લેવાની જેઓની ફરજ હતી, એવા ધણા ધર્મનેતાઓ પણ પોતાની જવામદારીમાંથી મ્યુત થતા જતા જણાતા હતા.

ઉપર્યુક્ત પરિસ્થિતિનો પ્રતિબંધ કરવાનું પ્રયોગન સેવતી અનેક નવીન સંસ્થાઓ એક પછી એક અસ્તિત્વમાં આવતી હતી. અને એ સંસ્થાઓએ પોતાના ઉદ્દેશના પ્રયાગ માટે ઠીક ઠીક સાહિત્ય પણ તૈયાર કર્યું હતું. દાખલા તરીકે, સુધારાના અગ્રણીઓએ ટાઇ ખાસ સંસ્થામાં પ્રવેશ ન કરતાં, પૃથક્ પૃથક્ રીતે પોતાની અભિરુચિ, અધિકાર અને અનુકૂળતા અનુસાર, સમાજમાં સ્થિર થવા મથતી સંસ્થાઓમાં પોતાની સેવા સમર્પી હતી. કવિ નર્મદ, દલપતરામ, નંદશંકર, નનવરામ, મહેતાજી દુર્ગારામ, મહિપતરામ, કરસનદાસ મૂળજી વગેરે ઉત્સાહી પુરુષોએ પોતાના વીરત્વને આ રીતે જ આર્વિષ્કાર અને પ્રોત્સાહન આપ્યા હતા પણ પાછળના પરિણામો પરથી આપણે જાણી શકીએ તેમ છીએ કે ઉપર્યુક્ત સુધારાપ્રવૃત્તિમાં સમતુના સચરાઈ ન શકનાથી, સ્વચ્છંદતા, નિરંકુશતા, નિવેકહીન અમર્યાદા વગેરે અનેક કારણોસર, સનાતની ધર્મસમાજ ઉપરાત, વિચારશીલ સુધારક સમાજમાં પણ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

તેને માટે ધૂણા હિત્યન્ન થવા પામી હતી. નર્મદાશંકર, નવલ્લરામ વગેરે સંખ્યાબંધ સત્તાત્રોએ કેવળ ધર્મવિરોધમાં પરિણમતી સુધારાની દિશા ત્યજી દીધી અને પરંપરિત આર્થતત્ત્વના પથનો શુદ્ધિપૂર્વક આશ્રય લીધો. જનતાએ આમ એકાએક ઝોક લીધો, તેમાં કારણરૂપે, લોકમાનસને યથેવા દારણ પ્રત્યાધાત ઉપરાંત, શ્રી નૃસિંહાચાર્ય જેના દીર્ઘદષ્ટિવાળા સંત પુરૂષોની સમયસરની બોધક સૂચના અને અસરકારક પ્રેરણાશીલ પ્રવૃત્તિઓ પણ હતી, એ નોંધપાત્ર હકીકત છે.

આ સમયે બંગાળમાંથી દેશના જુદા જુદા પ્રાન્તો પ્રતિ એક નવીન આદોલન પ્રવર્ત્યું. તેના વિધાયકો અને અનુયાયીઓએ પોતાની પ્રવૃત્તિકેન્દ્રની સંસ્થાને ‘બ્રહ્મસમાજ’નું સોહામણું નામ આપ્યું. પરંતુ તેના કાર્યક્ષેત્રનું ધ્યેય ‘બ્રહ્મ’ને બદલે ‘સમાજ’ તરફ વિશેષ સચોટતાપૂર્વક ચોંટાટું જાળાતું હતું. રાજ રામમોહનરાયથી માંડી કૃષ્ણચંદ્ર વિદ્યાસાગર અને વિપિન પાલ સુધીના ત્યાગી પુરૂષોએ, ધર્મક્ષેત્રો અને મંદિર-મઠોમાં પ્રવર્તતી દાંભિકતા, દુરાચાર, હિંસા વગેરે અનીતિ અને અન્યાયના અંશે ખુલ્લા પાડી, તેને તથા મિથ્યા આભડછેટ, સતી થરાનો ચાલ વગેરે રીવાજોને કડ્ડ તીવ્રતાથી વિરોધ કર્યો. ખીજા બાજુથી ખ્રિસ્ત અને મુસલમાન ધર્મમાં વટાળ પમડાતા હિન્દુઓની સંખ્યા વધતી જતી હતી. તેમાં બ્રહ્મસમાજના એકતરફી અતિશયતા બરેલા વિરોધી વલણથી, હિન્દુ ધર્મસમાજ પ્રત્યેની ઘણાંઓનાં અંતરની ધૂણાને જાણેઅજાણે પોષણ મળ્યું. આ સમાજે, જૂદા જૂદા દેવોની કલ્પનાને રપટ ધન્કાર કરી, ઉપનિષદના નામ હેઠળ, કેવળ બ્રહ્મની બાવનાના શુદ્ધિસ્વીકારવડે એકેશ્વરવાદને વ્યાપકતા આપવામાં, ખીજા બાજુ

તરફ દુર્લ્લેખ્ય કર્યું. અસંખ્ય જનતાની સંસ્કૃતિના હૃદય પર સ્થાન પામેલી અવતાર, પુનર્જન્મ અને મૂર્તિવાદની વિચારધારાને તેણે તદ્દન અસ્પર્શ્ય અને અદ્વર રાખવા કોશિષ કરી. આથી, તાર્ત્વિક રીતે એકેશ્વરવાદની ઉદારતાનો એકરાર કરવા છતાં, તેમાં વિશાળ જનતાનો લાંબા સમય સુધી સમાવેશ થઈ શક્યો નહિ.

ત્રીસ્વાતંત્ર્ય, વિધવા પ્રત્યેના વિષમ વર્તનનો વિરોધ, મૂર્તીપાસના વગેરે બ્રહ્મસમાજ અને કેટલેક અંશે સુધારકોના વિષયોની, શાસ્ત્રીય રીતની તરફેણ કરવાનો દાવો ધરનારો આર્યસમાજ આમળ આવ્યો, અને હિંદુ આચારવિચારની વિશુદ્ધિ તથા શક્તિસંપન્નતા માટે છેક કૃતિ સમયની સંસ્કૃતિના મૂળતુ સંશોધન સમાજ સમક્ષ રજૂ કરવા લાગ્યો. સમાજની અને ધર્મની થતી - ધર્મોન્તરમાં પણ પરિણમતી - અવદશા નિહાળીને, સૌરાષ્ટ્રના સનાતની દેશસેવકના હિલમાં સાચી દયાનો ધોધ છૂટ્યો. દયામૂર્તિ એ 'સરસ્વતી'એ, સરસ્વતીના સાચા સ્વરૂપની, સર્વ ધર્મોનાં સૂળ વેદોની સુશ્રુષા કરી. વિશાળ વટવૃક્ષ સમા વૈદિક વાડુ ગમ્યના ખૂણે ખૂણે ખોળી વળી, તેણે ધમરને શોધી કાઢ્યો અને ધમરસ્વતુ રહસ્ય વેદમાયા દ્વારા સ્ફુટ કર્યું. દયાનંદ જેવા બીજમ્પિતામહે આર્યસંસ્થાને પ્રાણપોષણ આપ્યું; સમાજના પ્રમાદને પ્રબળ પવનના સપાટાની પેઠે જડમૂળથી ઊરાડવા ઉઠાપોઠ અને સક્રિય હિલચાલ શરૂ કરી.

દરમ્યાનમાં, નાની નાની ત્રીજી સંસ્થાઓએ પણ ઠીક ઠીક કહી શકાય તેવી ગૂંજરાત પર અસરો ઉપજાવી હતી દા ત. એક બાળુ શ્રી સહજનંદજીનો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને ખ્રીજ બાળુ શ્રી દિવેદીયા, નિવકંઠ વગેરે સંસ્કારી કુટુંબોની સદાયતાથી દંડ

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

યવ મયતો પ્રાર્થનાસમાજ. પણ આ પંથોમાં સુધારો શોરખકાર કરનારો કે સ્વચ્છંદતાની સીમા પર્યંત પહોંચનારો કે પ્રાચીન અંગોની તોડફોડ કરનારો ન હતો. તેની હૃદયશુદ્ધિની પ્રણાલિકા, મધારો અને બ્રહ્મસમાજની ઉદામ પરિપાટીની અપેક્ષાએ, કાંઈક અંગે મવાસ અમર મોળી કહી શકાય. અને આ દૃષ્ટિએ, આર્યસમાજની કાર્યક્ષમતાનું મૂલ્ય અને ધોરણ ઉપરોક્ત 'ઉદામ' અને 'મવાસ'ની મધ્યમાં મૂકી શકાય તેમ છે ! તેથી જ, તેમાં આગળ તરી આંચતી સક્રિય તટસ્થતા, સવિવેક વિરોધ, પૌરુષ અને વૈદિક કાળની અસ્મિતાનો આગ્રહ - વગેરે ધર્માભિમાની જનતાને આકર્ષી શકે તેમ હતાં.

આવી સુંદર સેવા કરવા છતાંય, આર્યસમાજની સિદ્ધાન્તપ્રણાલીમાં, સમાજના મોટા ભાગને કાંઈક સંકટામણુ લાગવા માંડી. 'સુધારા'થી ઓછી ઉમતા ધારણ કરવા છતાંય, પ્રતીકોપાસના, મંદિરો, દેવદેવીઓની પ્રતિષ્ઠા - પૂજા, ચુસ્ત હિન્દુઓની સ્પર્શસ્પર્શમાનના, સંન્યસ્થસંસ્થા વગેરે હિન્દુસમાજના હૃદયમાં ધર કરેલી વિચારણાઓનો, આર્યસમાજ એકતરફી અને ઉત્કટ વિરોધ કરતો હોવાથી, અનેક મતાનુયાયીઓનો તેનામાં સરળતાથી સમાવેશ થઈ શક્યો નહિ. વળી, માનવતાને મદદ કરવાના આશયથી, આ સંસ્થાએ પુનર્વિવાહ વગેરે વિષયોને, આગળ નતાં, એટલે મુખી અપનાવી લીધાં કે, આર્યસમાજ એટલે ધર્માન્તરસંગ્રહણ કે વિવાહ વગેરે માટે અનુકૂળ કેન્દ્રસ્થાન છે, એવી હાપ અસંખ્ય લોકોના મનમાં ડઠ થવા લાગી. વેદો વિના, અન્ય-સર્વ આર્યસંસ્કૃતિદર્શક સ્મૃતિગ્રન્થોનો કેવળ કલ્પનામૂલક અન્વય કરવાથી, શાંકર-શાકત આદિ સખજ સંપ્રદાયોનો પણ

અતિ ઉદારતાપૂર્વક સમભાવયુક્ત સમન્વય ન કરવાથી, તથા ખીજ બાજુ સમાજસુધારાની દિશામાં વૈદિક અર્થના આરોપપૂર્વક (!) આત્યંતિક વલણુ - એકદમ - લેવાથી, આર્થ સમાજ, તેના આઘ સંસ્થાપકની પૂર્વકલ્પનાની હદ મુધીની સાર્વાત્રિક સમાવેશ બરી પ્રતિષ્ઠા, સ્વામી દયાનંદના તિરોધાન પછી, પ્રાપ્ત કરી શક્યો નહિ !

ઇતર સંસ્થાઓ અને સંપ્રદાયોની નાની મોટી શાખાઓ સાંખ્યી અન્ને નોંધ કરવી જરૂરી નથી. દા. ત. વેદોમાં વિવિધ પ્રકારે દર્શાવેલાં કર્મોકર્મ સંખ્યી, દ્વિભાજક સમજુતી ઉપર રચાયેલાં કર્મ, વ્રત વગેરેના વિવિધ વિભાગો સ્થળે સ્થળે અસારજુ પામના જતા હતા. તેથી અસલ કર્મ, વ્રત વગેરે શું છે તથા તેમનું રહસ્ય અને સામર્થ્ય શું છે તે સ્પષ્ટ અનુભવમાં નહિ આવવાથી, મૂળ વેદોક્ત વિધિનિયેધયુક્ત કર્મ - વ્રતાદિમાં પણ નિષ્ઠા ડમમગવા લાગી હતી. તે જ પ્રમાણે, મીમાંસકોના મૂળ મત બાજુએ રહી જઇ, વિકૃત મીમાંસાવાદે સમાજમાં સડો ધાડ્યો હતો. કર્મ એ જ મનુષ્યથી દેવ પર્યંત સર્વની ઉત્કૃષ્ટ મતિનું કારક છે, અને તે કર્મનાં ફળોનો દાતા ઇતર દેવતા નસ્તાં, મંત્ર પોતે જ દલપ્રદાનનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે; માટે પૂર્વ વાસનાઓથી ઉત્તરોત્તર પ્રવૃત્તિને પ્રેરનારા કર્મો કરવા ઉપર તથા મંત્રસિદ્ધિની આવશ્યકતા ઉપર, કેટલેક સ્થળે પ્રુષ્ઠળ બાર મૂકાઇ ગયો હતો. સાંખ્યના મિથ્યા અનુયાયીઓએ પણ સમાજના બાવિ અદ્વિતમાં પોતાના અંશે ઉમેર્યો હતો. ‘કૈવલ્ય’ એજ પરમ લક્ષ્ય ■ પરંતુ તે કૈવલ્યમાં સ્થિત થવા માટે પુરુષનો પરમ આશ્રય આવશ્યક છે. પ્રકૃતિ અને તન્મૂલ્ય તમામ વિકારોનો અગ્રેષ્ઠતઃ પરિહાર કર્યો સિવાય પુરુષાશ્રયની

સિદ્ધિ દ્વારા, કેવલસ્થિતિ સુગમ્ય નથી. તે માટે કેાઈ ખાસ કર્મવાદ કે ઉપાસ્યની પ્રસન્નતા માટેનો ક્રિયાવાદ ધૃષ્ટ નથી. આમ ' સાંખ્યને એક આંખ ' એ અખા કવિની વ્યંગ્યોક્તિ પ્રમાણે, સાચા સાંખ્યમાંથી ઈશ્વરને વિવાસને મોકલી, નિરીશ્વર સાંખ્ય સમાજના શિક્ષિત ભાગ ઉપર પ્રભુત્વ ભોગવવા મથતો હતો !

ખીજી બાજુ મયોદા-પુષ્ટિનો વૈષ્ણવ વર્ગ અને જૈન સમુદાય, યોગ્ય નેતૃત્વના અભાવે, ધર્મના કયા સ્વરૂપને મૂર્ત કરતો હતો, તે તો તે તે સમાજ ઉપર તે તે ધર્મસેવાઓની થયેલી અસર અને છાપ ઉપરથી જ કળી શકાય તેમ છે ! છતાં પણ અત્રે એક વાત તરફ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જણાય છે. ' જહ્નુનાથ મહારાજ બાઈબલ કેસ ' જેવી વિગતોએ આ સંસ્થાએ સંબંધી અતિશય એકતરફી અવહેલનાત્મક વિચારણા ઊભી કરીથી, આ સંપ્રદાયની ઉત્તમ પ્રકારની ઉપયોગિતા સમજવામાં અન્યાયભરી ગેરસમજ પ્રસરવા પામી છે. વૈષ્ણવ ધર્મની સુંદર ઉપકારક અને વર્તમાન કલિકાલને અનુકૂલ આવે એવી સિદ્ધાન્તરીતિપદ્ધતિ તરફ પણ, ઉપરોક્ત કારણે, સમજી શિક્ષિત સમાજે ઉપેક્ષા સેવી હોય એમ જણાય છે. એક વાત લક્ષ્યમાં લેવી જોઈએ કે કેટલીક વ્યક્તિઓનું - અમણી કે અનુયાયીનું - કેટલીક બાબતોમાં પતન થવાથી, સમસ્ત સંપ્રદાયની સંસ્થા કે પ્રજ્ઞાક્ષીને વખોડવામાં કે દુરુપકારવામાં મહાન ભય અને જોખમ રહેલાં છે. ધર્મનું સાચું ન્દરય તથા તેના જુદા જુદા અંગો સાચીય પદ્ધતિથી પ્રકટ કરવાના પ્રયોગનથી, વિવિધ માગો (વાદ તો પછી કહેવાયા) મૂળમાં પ્રાકૃતીય પામેલા ધર્મથી ધર્મના જ રક્ષણ અને અવ્યુદય માટે, આ તમામ સંસ્થા અને સંપ્રદાયોની રિયલિટી-સ્થાપના થયેલી.

પરંતુ સાપ જાય ને લીસોટા રહે - એ કથન પ્રમાણે, પ્રાકૃતમાંથી માત્ર અદ્વય સ્વરૂપ અત્ર તત્ર રહેલા પામ્યું, અને વિકૃતિએ સર્વત્ર વ્યાપ્ત થવા માંડ્યું. આવી પાખંડપ્રધાન શાસ્ત્રવિદ્યાનની પરિસ્થિતિ અને વેગપૂર્વકની પ્રવૃત્તિ પગલે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં, 'શ્રી કૃષ્ણાશ્રય'માં સ્પષ્ટ સૂચન કર્યું હતું કે,

" નાનાયાદ્યનિદેષુ સર્વકર્મવ્રતાદિષુ ।
પાપંદૈકપ્રયત્નેષુ કૃષ્ણ ષય ગતિર્મમ ॥ "

આ સંબંધમાં શાસ્ત્રના દુરાવયથી કેટલાક સ્વાર્થી લોકો કેવો લાભ જીઠાવતા તે સમજાવવાની જરૂર છે ! વિવેકધૈર્યશ્રવ્ય નિરુપણમાં 'આત્મનિવેદન'નું રહસ્ય અતિ ગહન છે. તેમાંના ગર્ભિત સુંદર ઉચ્ચ મર્મઅર્થ ન લેતાં, કેટલાક વંચકોએ વાચ્યાર્થને વર્તનથી અનુસરવા મતિ બતાવી - ધણીએ તેમાં સંમતિ પણ દર્શાવી. એ 'પંચમ વિવેક'માં શ્રી - પુત્ર - ધન વગેરેનું સાક્ષાત્ સમર્પણ અપેક્ષિત નથી, પરંતુ તે સર્વ મોહક સંબંધોના અભિમાન અને આસક્તિમાનનું અર્પણ અનિવાર્ય છે. આ શરણાગતિના પ્રાથમિક સિદ્ધાન્તના સ્પષ્ટ આધાર વડે, દુરાચાર, બ્યભિચાર, નૈષ્કર્મ્ય, લૂટ, લાંચ વગેરે કેમ વધવા માંડ્યાં અને સાચા જ્ઞાન - ભક્તિ તેના ભગવાન સહિત શે દૂર ને દૂર રહ્યાં - એ સ્પષ્ટીકરણની અત્રે અભાવ નથી !

આજ અરસામાં, પ્રચલિત ચતી કેળવણીના પ્રભાવમાં અંગ્લયેલા નવલોહિયા લોકોની નૂતનતાની ભૂખ વધારે સખત બની. પશ્ચિમના યુદ્ધમાન્ય પંડિતોએ ચલાવેલા પરાવર્તનના તર્કપ્રવાહમાં તણાઈને, ધણા ભારતવાસીઓએ પૂર્વકાલીન ધર્મસંસ્કારશ્રેણી

સંબંધી શ્રદ્ધામાં અશ્રદ્ધા ભેળવી. અર્ધશ્રદ્ધા - અશ્રદ્ધાનું ઉત્તુંગ મેળું યોગેર કરી વળ્યું, અને ક્રિયાકાંડનાં સર્વ વિધિ-પ્રયોગો જૂઠાં તથા જનતાને છેતરવાને ઉપગ્રવેલા ઢોંગ છે એવી માન્યતા વાતાવરણમાં પ્રસરવા માંડી હતી. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તર્ક અને લૌકિક વિદ્યાના પ્રમાણ વડે જેટલું પૂરવાર કરીને-પછી ગમે તે સ્વરૂપમાં-જનતા સમક્ષ મૂકવા લાગ્યા તેટલું જ સત્ય મનાવા લાગ્યું. આવા યોગ્ય વખતે જ, શ્રદ્ધા - અશ્રદ્ધાના મધ્ય ઝોલા પર દિશોળા ખાતી, કંઈ દિશામાં ગતિ કરવી છે તેના નિશ્ચયમાં શંકાશીલ રિયનિ અનુભવતી, ભોળવાતી જનતાના હૃદય ઉપર, એક વિદેશી સંસ્થાએ પણ સ્થાન પામવા પ્રયાસ કર્યો. તેણે ભારતીય પરંપરાગત વાતાવરણને અનુકૂળ એવું 'બ્રહ્મવિદ્યા'નું નામ ધારણ કર્યું. એ 'ધી ધીએસોશીયલ સોસાયટી'એ પોતાની સ્થાપનાની સાથે જ અનેકના આકર્ષણને યોગ્ય એવું એક સુંદર કાર્ય સાધી દીધું. અળખાતી જતી શ્રદ્ધાને તેણે સંજીવન કરી, ધર્મ તરફ વધતી જતી ધૂણાને અટકાવવા તેણે સખળ યત્ન કર્યો. એક નહિ પણ અનેક ધર્મોના મૂળમાં શા હેતુ - રહસ્ય રહેલાં છે તેનો તુલનાત્મક તટસ્થ અભ્યાસ કરવાની, તથા તે અભ્યાસના પ્રચારને ઉત્તેજન આપવાની જ્ઞાનમાર્ગની રીતિ તેણે સ્વીકારી જાંખી જણાતી - જાંખી પડવા મથતી - શ્રદ્ધાની દીવીમાં ન્યોતિર્જનક સ્નેહ પૂરી, તેણે પ્રકાશ પાથરવાનો પુણ્ય હેતુ પ્રકટ કર્યો. શ્રી જીવેવદ્સકી અને શ્રી એસંટ જેવી વિદેશી - વિદુષી સન્નારીઓથી માંડી, શ્રી આલ્ફોર્ડ અને શ્રી એરુડલ સુધીના વિદ્વાન કાર્યકર્તાઓની સેવાથી પોપાતી આ સંસ્થાએ, ભારતમાં - ગૂજરાતમાં - ધર્મ અને જ્ઞાન Occultism વિષે આદિર, અધ્યયન અને સૂક્ષ્મ વિચારણાનો પ્રવાહ વહેતો કર્યો.

પરંતુ, વૈજ્ઞાનિક સમજુતી, વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને સાહસતત્ત્વની તરફથી કરવામાં થીયોસોફી એટલે સુધી આગળ ગયું કે માનવશુદ્ધિથી પરનાં આત્માનુભવ્ય રહસ્યોને પણ તેણે સામાન્ય શુદ્ધિશક્તિની સરાયુ ઉપર ચઢાવ્યાં. નિર્ગુણ બ્રહ્મનું વાયક ધ્રુવરતત્ત્વ, જાણે Masters શ્રુ મહાત્માઓના સંપર્ક અને નેતૃત્વની પ્રાપ્તિમાં સમાઈ જવું ન હોય એવો આભાસ તેની ડેટલીક શાખાઓ દ્વારા ઊભો થવા પામ્યો, અને ધર્મ જેવા સૂક્ષ્મ વિશાળ વિષયનું વિગતવાર વિષરણ કરવામાં, મનુષ્યની સ્વકીય સ્વતંત્ર શુદ્ધિને જ જ સર્વોપરિ નિયામક ગણાવવામાં આવી. આથી પૂર્વપ્રદેશની (ડેટલેક અંશે પશ્ચિમની પણ) સંસ્કૃતિમાં પ્રાચીની પેઠે ધર કરી રહેલી ઘણી મૂઢ સત્ય વિગતો સંબંધમાં, શુદ્ધિગમ્ય - હેતુમય અન્વય પૂર્ણ અને સ્પષ્ટપણે તેનાથી ન ચંચલ થાય, તેમજ તે વિષયો - વિગતો ખામત, બહેમ, શદ્ધિ (Superstition and Dogmas) વગેરે હોવાનું જણાવવાથી, થીયોસોફી તરફથી પૂરે ન્યાય મળ્યો હોય એમ ધર્મચુસ્ત જનતાને સંતોષ થયો નહિ.

વળી થીયોસોફીના કાર્યકર્તાઓએ, પોતે હિન્દને પોતાનો દેશ માને છે, એમ પ્રથમથી જાહેર કર્યું હતું; છતાં, તેઓનાં મૂળ વતનનું વિદેશીપણું, મોટા ભાગની રાષ્ટ્રપ્રેમી જનતાને ખૂંચતું હતું, - ડેટલાકને તો ચંકાથીયે પણ બનાવતું હતું ! ડેટલાક લોકો તો તેના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાની દરકાર કર્યા સિવાય જ, તે સંસ્થાને પાદરીઓની માસનરીનું ખીશું - સભ્ય - પાત્રું હોવાનું જણાવી, તે તરફ પ્રથમથી જ બેઠીથી - બેદરકારી સેવતા હતા. તેમાં રુચિ અને ડેટલેક અંશે રસ ધરાવતા લોકોને પણ, તેનું

અંગ્રેજીકરણ - જાણવું અને જાણવું પણ - પ્રત્યવાય રૂપ થઈ પડવું !

ઉપર જણાવેલી અને ખીજી કેટલીક નાની મોટી સંસ્થાઓએ ધર્મ અને તત્ત્વના સંસ્કરણ અને વિશ્લેષણની દિશામાં, પોતપોતાની મર્યાદાઓ, માન્યતાઓ અને અનુકૂળતાઓ પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરી હતી. તેમાંની ઘણી તો, ચર્યાચરનો વેગ શમ્યા પછીની, અગર તો કાર્યસમાપ્તિનો સંતોષ પામ્યાની, સ્થિતિચૂસ્ત પરિસ્થિતિ હાલ જોગવે છે. જ્યારે મહત્વની સંસ્થાઓ તેઓની સિદ્ધાન્તરીતિ અનુસાર, હજી પણ, પ્રગતિપ્રયાસમાં પ્રવૃત્ત રહેવા પ્રયત્નશીલ રહે છે, એમ કહી વિના ચાલે તેમ નથી.

અત્રે જે જુદી જુદી સંસ્થાઓ સંબંધી અસ્પષ્ટ પરિચયનિર્દેશ કરેલો છે તેમાં કેાઈ સંસ્થાની ઓછી ઉપયોગિતા આંકવાનો કે દંતર રીતની અયોગ્ય ઉપેક્ષા કરવાનો સહેજ પણ હેતુ નથી. પરંતુ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના કાર્યકેન્દ્રસ્વરૂપ અળોડ 'વર્ગ'ની સ્થાપના-સ્થિતિ સમયની સામાજિક-ધાર્મિક ભૂમિકાનું આશુ ઝિજ્ઞાસ કરવાનો જ માત્ર આ પ્રયાસ છે. અત્રે વર્ણવેલી ભૂમિકાનું ખીજા સાક્ષરો અને વિવેચકોએ પણ ઠીક ઠીક ખ્યાન કરાવેલું છે. સ્વ. શ્રી અંબેદકર પંડ્યાએ, શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના દેવવિલસ પછી, નડીઆદમાં મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તેમાં તેમણે પ્રચલિત વિષય પરત્વે સુદર ઉદ્ઘાપોદ કરેલો છે. તે નોંધ માટે, તથા 'ગુજરાતમાં અર્વાચીનકાલમાં વહેલા પાંચ ધર્મપ્રવાહો' એ મવાળાથી શ્રીકૃત પંડ્યાએ લખેલો વિસ્તૃત અને વિદ્વાતમયો ભોધ માટે, જિજ્ઞાસુઓએ સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી'નાં

ગૂના ગુથો જોવા મળી છે. તેમાં, તેઓશ્રીએ, વિવિધ ધર્મપ્રવાહની સંસ્થાઓની તુલનાત્મક સમાયોચના કરી, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના શ્રેયઃસાધકઅધિકારીવર્ગની નિઃસ્વાર્થ સુંદર સેવાઓની વિશ્લેષણ કરી, તેની વિશિષ્ટતા અને સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપયોગિતાનું પ્રતિપાદન કરવા પ્રયાસ કરેલો છે. ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદના એક સંમેલનમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી સ્વ. શ્રી નર્મદાશંકર મહેતાએ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસપૂર્ણ ઇતિહાસ ટૂંકામાં રજુ કરેલો છે. તેમાં તેઓશ્રીએ પણ પ્રસ્તુત વિષયની નિરપેક્ષ તાત્ત્વિક દર્શિનિન્દુથી તુલનાત્મક ચર્ચા કરી છે અને શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના વર્ગની વિશેષતાનું વિનમ્રતાપૂર્વક વિવરણ કરેલું છે. આ સિવાય, બીજા ઘણા પ્રસંગો અને પત્રોમાં, જુદા જુદા વિચારકોએ પોતાના અભિપ્રાય સ્પષ્ટ જણાવેલા છે. સાક્ષર શ્રી રમણુલાલ દેસાઈ પણ ‘જીવન અને સાહિત્ય’ના બીજા ભાગમાં, ધર્મપ્રવાહવર્ણનમાં જણાવે છે કે:

“...સનાતન ધર્મની વિશુદ્ધિમાં બહુ મહત્વનો ભાગ બજવી ગયેલી એક બલવાન ધર્મસંસ્થા તે શ્રેયઃસાધકવર્ગ. ઓગણીસમી સદીની.....ધર્મપ્રવૃત્તિઓની અસર સમાજની દષ્ટિએ અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે. સુધારો અને આર્યસમાજ ઉપર પરિવર્તન પ્રેરતાં; પ્રાર્થનાસમાજે સંસ્કારશુદ્ધિ તરફ દેરવણી કરી; યીધોસોરીએ અભ્યાસ, ધર્મતુલના અને મતાંતરક્ષમા વિકસાવ્યાં. શ્રેયઃસાધક વર્ગે સુધારાની ઉત્તતા અને આર્યસમાજનો આગ્રહ ગાળી કાઢ્યો, અને સંસ્કારવિશુદ્ધિ, અભ્યાસ અને મતાંતરક્ષમાથી શોભતો સનાતન ધર્મ વિશિષ્ટ રીતે વ્યક્ત કર્યો. ગૂજરાત ઉપર એ સંસ્થાની પ્રબળ છાપ પડી રહેલી છે...”

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

અને ખરેખર, શ્રેયઃસાધક સંસ્થા તેની સમકાલીન અને ભૂતકાલીન સંસ્થાઓમાં અતોખી જ હતી, એ કથનને સાબીત કરવાની જરૂર નથી. ઉપરોક્ત પૃથક્ પૃથક્ સંસ્થાઓમાં સમાજના જે જે વિભાગોનો સમાવેશ થઈ શકતો ન હતો, તે સર્વ શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના વર્ગમાં, નિઃસંકોચપણે સરળતાથી સ્થાન પામી શક્યા. 'વર્મ'ના પ્રકરણ-૧૦-૧૧ માં વિસ્તારથી વર્ણવેલી છે તે વિશિષ્ટતાઓના કારણે, વિવિધ માનસ અને વિચાર ધરાવતા, અભણ અને બણેલા, પ્રાચીનમતવાદી, સનાતની અને અર્ધનાસ્તિક, અથવા નવીન સુધારક, શંકાશીલ, શ્રદ્ધાશીલ કે કેવલ બુદ્ધિવાદી (તર્કવાદી) - સૌ કોઈ પરસ્પરના ભેદ અને અંતર જૂલી, વર્ગના સામાન્ય સદસ્ય - બંધુઓ તરીકે જીવન-ઉન્નતિ માટે પૂરતી પ્રેરણા પામી શકતા. અન્ય સંસ્થાઓમાં જે તત્ત્વનો સ્પષ્ટ ચોક્કસ નીકાર કરવામાં આવ્યો ન હતો, અગર તે જોના ઉપર બહુ બાર મૂકવામાં આવ્યો ન હતો, એ 'અધિકાર'ના સામ્રીય તથા માનસસામ્રીય ધોરણ ઉપર, આ વર્ગના સાધકોનો વિકાસક્રમ સધાતો હોવાથી, આવેશ અને આવેગબળાં પ્રથમ અંધારામાં જૂસકો મારી (*in deep in the dark*) પાછળથી હાનિ અને પથારીપ અનુભવવાના પ્રસંગો 'વર્મ'ને પ્રાપ્ત થતા નહિ. મૂર્ત-અમૂર્તવાદ, ધ્યાન, યોગ, જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ ઇત્યાદિ સર્વ મતની તરફેણ કરનારાઓ માટે, પ્રગતિ અને પોષણ પ્રાપ્ત કરવા વર્ગમાં પૂરતો પ્રયત્ન હતો. આવે. વિવિધતામાં અનન્ય એકતાનું સક્રિય રીતે આરોપણ કરાવનારો, સામંજસ્યથી શોભતો સમાસ, અન્ય દિશાઓમાં નિરાશા અથવા નિર્દુષ્ટતા પામેલાઓ માટે પણ અદ્ય આકર્ષણનું ધામ થઈ પડ્યો. આપણે આમળ જોઈ જયા છીએ તેમ, શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના વર્ગે, સંસાર અને સંન્યાસનો,

પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિનો, પ્રેય અને શ્રેયનો, ધર્મ અને કર્મનો, જ્ઞાન અને ભક્તિનો, સિદ્ધાન્તયોગ અને પ્રયોગનો સાચો તથા શુદ્ધ સમન્વય કરી મતાચો વિશેષમાં, સસારમાં બાગ્દીય સ્ત્રીસમાજ આર્યસંસ્કૃતિના બળ્ય આદર્શો ઉપર સમુન્નત બની સમસ્ત નારીજાતિના અને તે દ્વારા માનવજાતિના નનનિર્માણની - સર્વોદય માટેની - અદ્વિતીય શક્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે, એ ધ્યેય તરફ ધ્યાન યોગ્ય એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીનું સાચું તથા જીવન સ્થાન પ્રતિસ્થાપન કરનાર આ વર્ગે પુષ્કળ પરિશ્રમ સેવ્યો એના પરિણામો આજે આપણી પાસે પ્રત્યક્ષ છે ગૂજરાતની મોની મોની સંસ્થાઓમાં જે સ્ત્રીશક્તિઓ કાર્યસંચાલન અને સહકાર્ય કરી રહી છે તેમાની અનેક સન્નારીઓ આ વર્ગની પ્રેમણા કેળવણી કે તાલીમના પરિણામ રૂપ છે વળી, જડતા, અધશ્રદ્ધા, મિથ્યા આકબગ, વિતંડા, વગેરે દાળાને ગૂજરાતમાં સાચા સારકારિક જીવનની હેલી વધાવવામાં તો આ વર્ગે અનુપમ સેવા બજાવી છે અને તેમાં તેણે વૈજ્ઞાનિક ગણના મથતી થીયોમોરી જેવી સંસ્થાઓની - નિકેટુક રીતે પણ - સારી સરસાઈ કરેલી છે સાહિત્યકનાના સંયમશુદ્ધ સર્જનમાં તો આ વર્ગનો ફાળો, ગૂજરાતની ખીજધર્મ કે ધર્મેતર સંસ્થા સાથે બાળે જ સરખાવી શકાય તેમ છે, ખીજ કાંઈ એ વિસરવું જોઈએ નહિ આ મંમધર્મ, શ્રી રમણલાલ દેસાઈ ગ્રંથ લખે છે

“ અધશ્રદ્ધાને બદલે બુદ્ધિને ગમી જાય એવી દળના વિવરણોથી આપણા પ્રાચીન માર્ગનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાનું માન ગૂજરાતમાં તો મોટે અંશે શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય અને તેમણે રચાવેલા સ્વાધિકર્મગર્ને ફાળે જાય છે. ”

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય, જગતની નજરે, સ્વરૂપને પામ્યા, પણ તેથી તેમનું ખરું સ્વરૂપ નષ્ટ થયું કે થતું નથી. ઘણા ઉત્તમ પુરુષો પોતાના જીવનની સુવાસ રૂપે, પોતાનું સાહિત્યસ્વરૂપ મૂકતા જાય છે પરંતુ શ્રી નૃસિંહાચાર્ય તો, તેમની પાછળ, તેમના રમરણને સતત જવસંત રાખી રહે એવા એક નહિ પણ બે ચિરંજીવ દેહ મૂકતા ગયા છે. એક તો છે તેમની સૂક્ષ્મ સારસ્વત પ્રતિભાની પ્રતિમા રૂપ તેમનો અક્ષરદેહ. પ્રમળ અને સનાતન જીવનસંસ્કૃતિનો પ્રેરણાના પાંચુપ રૂપ તેમના વિસ્તૃત વાજ્ઞમય વિષે આપણે અત્યંત સંક્ષેપમાં પણ ઠીક ઠીક પરિચય પામ્યા છીએ. એ આચાર્યશ્રીની અમર અક્ષગાકૃતિ છે, અક્ષરબ્રહ્મ છે, અને તે આર્ચ સંસ્કારોના સમુચ્ચય રૂપ માનવધર્મની ધ્વજા રૂપ છે.

આચાર્યશ્રીની પ્રતાપેરિત સ્વયંસ્ફુરિત ગ્લાનલયોતિ સમે તેમનો દ્વિતીય અનન્ય માનસદેહ, તેમનો 'વર્ગ' છે. વર્ગ દ્વારા તેમની સવિશેષ વ્યાપ્તિ છે. વર્ગના વ્યક્તિત્વ વડે, તેઓથી સર્વત્ર વિસર્પી રજા છે. જીવન ધડવા મથતો સાધક - પછી તે શ્રી ભારતર સાદેમ સમે વિશ્વવંદ્ય મહાત્મા થયો હોય કે, નિગામ - શુશ્રુષુની મધ્યમ શ્રેણીમાં પ્રવત્નરત હોય, - તેવો સાચો શ્રેયઃસાધક જ્યાં હોય ત્યાં, નાના મોટા પ્રકાશપ્રદીપની પેઠે, વર્ગના વિસર્પણ વર્ચસભરમાં જીવનને, વર્ગના તેજપ્રતાપને, તેની મર્ષોદાનુસાર વડાબ્યા વિના રહેતો નથી, - આ વર્ગના માનસચરીરીની આદર્શ માન્યતા હતી. આચાર્યશ્રીના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપની આવી અપૂરીશુદ્ધ સચેતનતાના કારણે જ, જે તે સ્થળે, આ લેખકે, 'વર્ગ'ને 'કૃષ્ણવાડી' તથા 'દીવાળી'ની ઉપમા આપી છે, તે વાચકની તત્કથ બદાર નહિ જ હોય !

આ પુસ્તકના છેલ્લા પ્રકરણના ઉપસંહારમાં, સંસ્થામાત્રના ઉદય અને અસ્તની દષ્ટિથી, એક સર્વસામાન્ય સૂચનાનો સૂર કાઢવો ઉપયુક્ત જણાય છે. સમાજને ઉપયોગી અને ઉપકારક થવા મથતી કોઈ પણ સંસ્થા તેના ગમે તેટલા વિવિધ કાર્યક્રમોથી સમર અને રસપૂર્ણ હોય તો પણ, જ્યારે તે તેના ધ્યેયવાદ્યો મ્યુત થઈ જાય, છતર - ગમે તેટલી મહત્વની ગણાતી - વિચારણાઓમાં અને વિષયોત્તરોમાં સંલગ્ન થાય, ત્યારે જે અસહ્ય ધ્યેયને અવલંબીને સંસ્થામાં સારું - સખગ સંગઠન થવા પામ્યું હોય, તે ધ્યેયની સાધારણ દૃઢતા તૂટવાથી સંગઠન ઉપર મહા પ્રકાર પડે છે, અને સંગઠન શિથિલ થતાં, સંસ્થા કે સમુદાયની વ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે, - અને પરિણામે તેમાં, તથા તેના વ્યક્તિગત અણુઓમાં પણ - અનેક છિદ્રો-દોષોને પ્રભવ પામવાને પૂરનો અવકાશ મળે છે. જ્યાં સુધી ધ્યેય અખંડ રહે છે ત્યાંસુધી ધ્યેયના પૂર્ણરોએ ધ્યેયસિદ્ધિ અર્થે સંસ્થાની નિઃસ્વાર્થ સેવામાં, પોતાના સર્વસ્વને ધ્યેય સમક્ષ અતિ અલ્પ ગણી, પોતાની કુરબાની કરવા કટિબદ્ધ થાય છે, પરંતુ તે વિપરીત બાવને પામતાં એટલે કે ધ્યેયથી વિહીન કે વિમુખ થતાં, સુંદર સંગઠનમાં સમાયેલી સંસ્થાની સફળતા, અનેક પ્રકારના સંઘર્ષ અને વર્તુળમય રિયલિટી ઉપરિચલ કરે છે; જે ધીરે ધીરે સંસ્થાને નિર્બળ - નિર્મોલ્ય બનાવી નાશને પંથે દોરે છે !

શ્રીમન્ત્રસિંહાચાર્યજીથી રચાવેલ ગ્રંથ:સાધકવર્ગની સેવાગામી સંસ્થાનો પટ બહુ ઉદાર છે; તેની ઉન્નતિ ઉર્ધ્વ અને વિચારગ્રેણી ઉદાત્ત છે. તેમાં સંકુચિત બાવને પ્રેરનારા વિવિધ બેદોને રચાન નથી. તેની પાસે સંસ્કાર, સમૃદ્ધિ અને સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ અકલ્પ્ય

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી

ઠી સકાય એવો અનુભવ-ગાનનો વારસો છે. એના ધ્યેયો, તથા તે ધ્યેયોને પામવાના ધોરણો બહુ ચોકસ છે. તેની બાવી પ્રગતિના પંથની ઠી પથ, તેના પૂર્વપુરુષોએ અતિ સચક અને બોધક રીતે પાડી આપી છે. વર્મની વિવક્ષણતા પણ સંસ્કૃતિયુક્ત શિક્ષણ અને સાધનપ્રયોગમાં છે. સંસ્કૃતિના અમૃતમય અંશને સહજ પણ વિષમય કરે એવી ઠાઠ પણ પ્રવૃત્તિના વિચારના આદોલન માટે ય તેમાં ઉત્તરનને અવકાશ નથી. શ્રીમાન વિશ્વવંશ અને શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાન જેવા મહાત્માઓના, સક્રિય - સકર્મ આશીર્વાદ વડે આગળ વધતી અને પ્રદુલ્લની વર્મની વાટિકા, મધ કાલ સુધી જનતા જોતી આવી છે. એ સંસ્થાની બાવી સેવા, વૃદ્ધિ અને વિશુદ્ધિ માટે સૌ ઠાઠના અંતરમાં શુભ આશા હોય એ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના અક્ષરદેહ અને આંતરદેહ સાથે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના નામ અને કામનું ગૌરવ માણ જોડે છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના જ્ઞાનાદમાં કે શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાન અથવા શ્રી વિશ્વવંશના વિજયધોષમાં - સમસ્ત વર્મ સદિત - પ્રત્યેક શ્રેય સાધકનો જ્યજ્ઞયકાર મળી જોડે છે; અને આવો અમાધિન ગમનરૂપી સનાતન જ્યસાદ એ જ મહાપુરુષોના સાચા સ્મારકને સૂચવે છે, એ વાત વિસરવા જેવી નથી. માટે જ આદ્ય ધર્મનેતા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના આદ્ય શિષ્ય સાધક અને આત્મસખા શ્રી છોટાશાજી માસ્તર સાહેબના અંતિમ શબ્દોનાં અવતરણથી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરવું યોગ્ય લાગે છે:

“ વ્યક્તિઓ તો સકેત યા નિમિત્તાનુસાર આવે છે ને જાય છે. વ્યક્તિ એ મહત્વની વસ્તુ નથી. પરંતુ તેણે વ્યાપ્ત કરેલું વ્યક્તિત્વ મહત્વની વસ્તુ છે. સત્કાર્યની

ગંગાધારાનો અવિરત પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે, અને ચાલ્યો જોઇએ. માનવજાતની ઉન્નતિ માટે જે આકર્ષક અને ગ્રેષ્ઠાત્મક કાર્યક્રમ વર્ગના મૂળ પુરુષે આપણી સમક્ષ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે રચી બતાવ્યો છે તેને ફક્ત રીતે પાલન કરવાની જવાબદારી સંસ્થાના સેવકો - ચાલકોને શિર છે. કર્તવ્યપ્રવાહ વ્યક્તિથી અતિરિક્ત રીતે અમર રૂપે ચાલી શકે છે. વર્ગના સાધકો અને અનુયાયી વારસદારોએ, તેમના ઉપાસ્ય પૂજ્ય પુરુષોના આદેશ - ઉપદેશ અને સંદેશને ધ્યાનમાં લઇને, આ સંસારમાં વર્ગની વિશિષ્ટતાને અમર કરી, તેમનું ‘સાચું સમારક’ કરવું જોઇએ. ”

આથી જ પેલા પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિની પ્રચલિત પંક્તિઓ વારંવાર ઉચ્ચારાય છે કે,

“ Lives of great men all remind us
We can make our lives Sublime,
And, departing leave behind us
Footprints on the sands of Time. ”

અને આપણે, અંતમાં થી શંકર ભગવાનની સંતપ્તચિત્તિ વડે આ ગ્રંથની સમાપ્તિ કરીશું.

દહી શકાય એવો અનુભવ-જ્ઞાનનો વારસો છે. જેના ધ્યેયો, તથા તે ધ્યેયોને પામવાના ધોરણો બહુ ચોક્કસ છે. તેની બાવી પ્રગતિના પંચની ઠેડી પણ, તેના પૂર્વપુરુષોએ અતિ સૂચક અને બોધક રીતે પાડી આપી છે. વર્ગની વિવક્ષણતા પણ સંસ્કૃતિમુક્ત શિક્ષણ અને સાધનપ્રયોગમાં છે. સંસ્કૃતિના અમૃતમય અંશને સદજ પણ વિપમય કંઠે એવી ઠોષ્ટ પણ પ્રવૃત્તિના વિચારના આદોયન માટે ય તેમાં ઉત્તજનને અવકાશ નથી. શ્રીમાન વિશ્વવંશ અને શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાન જેવા મહાત્માઓના, સક્રિય - સકર્મ આશીર્વાદ વડે આગળ વધતી અને પ્રકુલ્યતી વર્ગની વાટિકા, મધ કાત સુધી જનતા જેની આવી છે. એ સંસ્થાની બાવી સેવા, વૃદ્ધિ અને વિશુદ્ધિ માટે સૌ ઠોષ્ટના અંતરમાં શુભ આશા હોય એ ગ્વાભાવિક છે. કારણ કે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના અક્ષરદેહ અને આંતરદેહ સાથે શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના નામ અને કામનું ગૌરવ માછ જોડે છે. શ્રી નૃસિંહાચાર્યજીના જ્ઞાનાદર્શો કે શ્રી ઉપેન્દ્રભગવાન અથવા શ્રી વિશ્વવંશના વિજયપોષમાં - સમગ્ર વર્ગ સહિત - પ્રત્યેક અંપસાધકનો જ્ઞાનયકાર મછ જોડે છે; અને આવો અમાધિન ગમનગપર્શો મનાતન જ્ઞાસાદ એ જ મહાપુરુષોના આચાર્યમારકને મૂચવે છે, એ વાત વિસરવા જેવી નથી માટે જ આદર્શ ધર્મનેતા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજીના આદર્શ શિષ્ય સાધક અને આન્મસખા શ્રી હોદાલાલ માસ્તર સાહેબના અંતિમ ગજ્ઞોનાં અવતરણથી આ પ્રકળ સમાપ્ત કરવું ગોચ લાગે છે:

“ વ્યક્તિઓ તો સકેત યા નિમિતાનુસાર આવે છ ને ગાય છે. વ્યક્તિ એ મહત્વની વસ્તુ નથી. પરંતુ તેણે વ્યાપ્ત કરેલું વ્યક્તિત્વ મહત્વની વસ્તુ છે સત્કાર્યની

ગંગાધારાનો અવિરત પ્રવાહ ચાલ્યો આવે છે, અને ચાલવો જોઈએ. માનવજાતની ઉન્નતિ માટે જે આકર્ષક અને ગ્રેસ્લાત્મક કાર્યક્રમ વર્ગના મૂળ પુરુષે આપણી સમક્ષ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે રચી બતાવ્યો છે તેને રૂઢી રીતે પાલન કરવાની જવાબદારી સંસ્થાના સેવકો - ચાલકોને શિર છે. કર્તવ્યપ્રવાહ વ્યક્તિથી અતિરિક્ત રીતે અમર રૂપે ચાલી શકે છે. વર્ગના સાધકો અને અનુયાયી વારસદારોએ, તેમના ઉપાસ્ય પૂજ્ય પુરુષોના આદેશ - ઉપદેશ અને સંદેશને ધ્યાનમાં લઈને, આ સંસારમાં વર્ગની વિશિષ્ટતાને અમર કરી, તેમનું ‘સાચું સમારક’ કરવું જોઈએ. ”

આથી જ પેલા પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિની પ્રચલિત પંક્તિઓ વારંવાર ઉચ્ચારાય છે કે,

“ Lives of great men all remind us
We can make our lives Sublime,
And, departing leave behind us
Footprints on the sands of Time. ”

અને આપણે, અંતમાં થી શંકર ભગવાનની સંતપ્રશસિ આ ગ્રંથની સમાપ્તિ કરીશું.

श्रीभन्नृसिंहाचार्यं

शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो
वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः ।
तीर्णाः स्वयं भीमप्रवर्णं जनान्
न हेतुनान्यानपि तारयन्तः ॥

श्रीगृसिंहाय नमः

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાનાં જીવનચરિત્ર સંબંધી પુસ્તકો

સા. મા. અં.

૪૨ મહારાજા શિવાજી કે. સિતારામ વાસદેવ પેંડસે,
બી. એ., એફ. આર. સી. આર્ટ એમ. સી. પી.
(મરાઠી) ૧૯૧૧ ૧-૬-૦

૪૯ વીર શિવાજી કે. મુકુંદરામ નિત્યારામ મહેતા,
બી. એ., (Rawlinson) કૃત " Shivaji
the Maratha " નો અનુવાદ. ૧૯૨૦ ૧-૦-૦

૫૩ મહિશાંકર કીકાણી નવસુખલાલ પુરુષોત્તમરાય
જોશીપુરા, એમ. એ., ૧૯૨૦ ૦-૧૫-૦

૫૬ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ પહેલો)
ગોઝળદાસ ત્રયુરંદાસ શાહ, બી. એ. એલએસ. બી.
Abbot કૃત " Napoleon Bonaparte "
નો અનુવાદ (૧૯૨૪) ૨-૧૨-૭

૫૭ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ બીજો)
ઉપર પ્રમાણે. (૧૯૨૪) ૨-૧૦-૦

૫૮ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ ત્રીજો)
ઉપર પ્રમાણે. (૧૯૨૬) ૨-૧૨-૦

૫૯ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ (ભાગ ચોથો)

ઉપર પ્રમાણે.

૩- ૦-૦

૭૯ સમુદ્રગુપ્ત કે. રવિશંકર અંબાશંકર ઢાયા,

બી. એ. એલએન. બી. (હિન્દી) ૧૯૨૨

૦-૧૧-૦

૧૪૧ નેલસનનું જીવનચરિત્ર કે. હીરાલાલ હરજીવન

ગણુત્રા, બી. એ., એલએલ. બી. સોલીસીટર,

Robert Soudhly કૃત "Site of Nelson"

નો અનુવાદ (૧૯૨૮)

૧- ૦-૦

૧૭૪ મહિપતરામ બાનુસુખરામ નિ. મહેતા (૧૯૩૦) ૧- ૧-૦

૨૨૪ રાજા છબીલારામ બહાદુર માનશંકર પીતાંબર-

દાસ મહેતા, (૧૯૩૩)

૧-૧૪-૦

૨૩૩ મગધાન બુદ્ધચરિત્ર ષ ધર્મસાર સંગ્રહ

રામભવ માર્તંડ બાંજુરકર Kerns કૃત "Manual

of Buddhism "નો અનુવાદ (૧૯૩૫)

૧- ૦-૦

૨૪૯ કેમિલોકેવુર-ધટાલિયન રાષ્ટ્રવિધાયક,

વિહારામ વસનજી ત્રિવેદી, (૧૯૩૭)

૧- ૮-૦

૨૬૯ માફ જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર રમણલાલ ન.

દેસાઈ એમ. એ. લેટીફાડ કૃત " My life

and work "નો અનુવાદ

૧-૧૧-૦

૨૭૧ હુએનસંગ, દેવેન્દ્ર ર. મળમુંદાર, એલ. સી.

પી. એસ. (૧૯૪૦)

૧- ૮-૦

- ૨૭૫ નામદેવ ચારણ જ. ર. આનર્ગવકર (મરાઠી)
(૧૯૪૧) ૧-૧૨-૦
- ૨૮૩ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ (ત્રીજા)
(ભાગ પહેલો) ચિમનલાલ મગનલાલ ડૉક્ટર
એમ. એ. એલએલ. બી. ૧-૧૨-૦
- ૨૮૪ શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ (ત્રીજા)
(ભાગ બીજો) ચિમનલાલ મગનલાલ ડૉક્ટર
એમ. એ. એલએલ. બી. ૧-૧૫-૬
- ૨૯૪ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યજી મહેન્દ્રકુમાર મોતીલાલ
દેસાઈ બી. એ.